

भारतः

विद्यावैजयन्ती

नाम

ग्रन्थरत्नावली

श्रीविष्णुभाचार्यकुलकण्ठदिवाकर श्रीश्रीमुकुन्दराय-
श्रीगोपाललालमधुमेवाश्वीण श्रीमत्पुत्रवरण-
गोस्वामिश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितात्मज महाराज
गोस्वामि श्रीपदुनाथजीके चारके ६ छडी-
गादीके टीकेतु काशीस्थ गोस्वामि-
श्रीगिरिधरजीपहागुरुके श्री-
चरणायसौ रवगोपाल-
भट्ट प्रकाशित ।

(भाग्या ३) भाग्य २१

सं. १२६३

वि. २००८ जे. २५ भाग १

श्रीमुकुन्दरायो जयति

श्रीगोपाललालो जयति

शेष. शाब्देऽथ काव्ये कविकुलतिलकाऽऽराध्यपादाम्बुजश्री-
न्याये न्यायार्थवर्थो विमलतरमति सांख्यनैयायदार्थः ॥
घंदे घेदान्तशास्त्रे हरिरतिनिपुणः कर्मशास्त्रे गुरुर्यो
योगे योगीन्द्रबन्धो निजजननिबहोद्धारकृत् कृष्णचन्द्रः ॥ १ ॥
कादमीरो गुणकुटुमे हिमकरः सन्तापनिर्वापणे
धर्मभोजवने नवाम्बरमणिर्दाया द्विपकान्ते ॥
गन्धु. कीर्तिकलानिर्धा निरुपधिवन्धुः प्रपन्ने जने
श्री. नू भाति विभुर्गुरगिरिधरस्तत्पादपद्मे नुम. ॥ २ ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

अथ श्रीश्रीवल्लभाचार्यविरचितः स्वकृतः

प्रकाशाख्यन्यास्यासहितः ।

तत्त्वार्थदीपः ।

गोस्वामिश्रीश्रीपीताम्बरजीमहाराजकृताऽऽवरणभङ्गाख्य-
तिलकसमलङ्कृतः ।

श्रीभागवतप्रतिपदमाणिक्यरभावांशुभूषितमूर्तिचरणरेणुभ्यो नमः ॥

यन्दे श्रीवल्लभाचार्यनिपाककृष्णान्विताम् ।

स्त्रीयानां तत्त्वदीपेन श्रान्तध्वान्तनिवारकान् ॥ १ ॥

नन्दसूनुपदसौख्यदं नयं पुःखसङ्ख्यदलनातिवैभवम् ।

श्रीमदग्निपदपङ्कजासवं भावयामि सततं नमामि च ॥ २ ॥

श्रीमद्वल्लभनन्दनपदपाथोजन्मरेणयस्ते मे ।

सन्तु कृपामधुमरिता दन्तुरमन्तुक्षमादक्षाः ॥ ३ ॥

श्रीपरिवृढपदपङ्कजरैणयमेणीदृशाञ्जुष्टम् ।

कुङ्कुमपङ्कमनारतमाप्नुमहं कामये दास्ये ॥ ४ ॥

श्रीकृष्णसंवीतसुवर्णयणांऽम्बयमिधानोऽस्य कृपां दधानः ।

विवेचयन्नाशयमत्र तत्त्वदीपप्रकाशाऽऽवरणं मनजिमि ॥ ५ ॥

अथ श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणाः सात्त्विकानुद्धिधीर्षवः प्रेक्षा-

घतां प्रवृत्तिसिद्धयर्थं ग्रन्थस्य फलसम्बन्धं सोपोद्घातं निरूपयन्त-
स्तत्त्वदीपविपरणं प्रतिजानते ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

सर्वोद्धारप्रयत्नात्मा कृष्णः प्रादुर्बभूव ह ॥

तथात्वं येन संसिद्धयेव तदर्थं व्यास उक्तवान् ॥ १ ॥

श्रीभागवतमश्रुतं सर्वेषां सुखदायकम् ॥

तस्यापि तत्त्वं येनैव सिद्धयेदिति विचार्य हि ॥ २ ॥

अग्निश्चकार तत्त्वार्थदीपं भागवते महत् ॥

तच्चापि येन संसिद्धयेद् व्याख्यानं तन्मिच्छ्यते ॥ ३ ॥

श्रीभागवततत्त्वार्थ प्रकटीकरिष्यन् प्रथमं शास्त्रार्थोपनिब-
न्धनलक्षणं मङ्गलमाचरति ।

नमो भगवते तस्मै कृष्णायादभुतकर्मणे ॥

रूपनामविभेदेन जगत् क्रीडति यो यतः ॥ १ ॥

नम इति ॥ भगवति जीवैर्नमनमेव कर्तव्यं, नाधिकं-शक्य-
मिति सिद्धान्तः । 'किमासनं ते गरुडासनाय किं भूषणं कौस्तुभ-
भूषणाय । लक्ष्मीकलत्राय किमस्ति देयं वागीश किं ते वचनीय-
मस्ति' इत्यादिवाक्यैः । परमकाष्ठापन्नं वस्तु नमस्यत्वेन निर्दिशति ॥
भगवत इति ॥ पुरुषोत्तमायेत्यर्थः । तत्सिद्धये लोकवेदप्रसिद्धि-
माह ॥ तस्मा इति ॥ मतभेदेन तस्यान्यथाकल्पनव्यावृत्त्यर्थमाह ॥
कृष्णायेति ॥ स एव परमकाष्ठापन्नः कदाचिज्जगदुद्धारार्थमख-
ण्डः पूर्ण एव प्रादुर्भूतः कृष्ण इत्युच्यते । ननु पूर्वं साधनानि
सिद्धान्त्येव सर्वत्र, तत्रानधिकारेण साधनाभावे भगवानप्यवतीर्य
किं करिष्यतीत्याशङ्क्यामाह ॥ अदभुतकर्मणे इति ॥ भगवतोऽद्भु-
तकर्मत्वमग्रे व्युत्पाद्यम्, असाधनं साधनं करोतीत्यादि । एवं
साक्षाद् भगवत्त्वे हेतुमुक्त्वा तस्य लीलायामाह ॥ रूपेति ॥ रूप-
नामविभेदेन यः क्रीडति । रूपनामविभेदेन यो जगत् । रूपनाम-
विभेदेन यतो जगदिति । अनेन क्रीडायां स्वातन्त्र्यमुक्तम् । त्रि-
लोकपत्यामाह । एतादृशं जगद् यत इति । एवं ज्ञानेन मुच्यन्त इति
संक्षेपः ॥ १ ॥

सर्वोद्धारप्रयत्नात्मेत्यादिभिस्त्रिभिः ॥ सर्वोद्धाराय प्रयत्नो
यस्य, सर्वस्वोद्धारो यस्मात् तादृशः प्रयत्नो व्यापारविशेषो य-
स्य । अतस्ति व्याप्नोतीत्यात्मा । पूर्वोक्तव्याप्तावात्मा च सर्वो-
द्धारप्रयत्नात्मा । तादृशप्रयत्न आत्मनि यस्येति गङ्गादिसमाप्तो वा ।
तादृशः कृष्णः पुरुषोत्तमः सदानन्व एव नापरः । एवं प्रतिप्राय
तथात्वे गमकमाहुः ॥ प्राप्नुयेभूय इति ॥ यदि नोद्दिधीर्षेद्दीदृशः सन्
न प्राप्नुयेत् । को ह्येवान्यादिति श्रुतेः सर्वजीवनाय हृदये धर्त-
मानत्वात् । नच, यदा यदा हीति गीतावाक्याद्धर्मादिरसार्थं प्राप्नु-
र्भावः शङ्काः । तथा सत्यंशेनावतरेत् । आत्मानं सृजामि, युगे युगे
सम्भवामीति कथनात् । एवं सत्यपि यः पूर्णस्य तावन्मात्रां मायां
दूरीकृत्य दर्शनगोचरीभावः सोऽग्निवदेव । स्वशान्तरूपेणैविति धृती-
यस्कन्धे विदुरं प्रत्युद्धवचाक्यात् । तत्र चानुकम्पया एव हेतुत्व-
कथनात् प्राप्नुर्भावस्तथात्वस्यैव गमक इत्यर्थः । ननु यद्येवं स्यान्न नि-
रोसयेदतो नेदं गमकमिति चेत् तथाहुः ॥ तथात्वमित्यादि ॥ त-
थाच कौञ्चिद्रूपेणोद्घुत्येतदग्राभ्णोरुत्थित्वा व्यासरूपेण श्रीमाम्ब-
तमुक्तवान् । तच्च दर्शनसाधनत्वादेव सर्वेषामत्यन्तं सुखदमत इ-
दानीं तिर्येभावेऽपि भगवत्स्नेन प्राप्नुर्भावात्, तथात्वं न व्यभिचर-
तीत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु यद्येवं तर्हि तेनैव कार्यं संस्पृशतीति व्यर्थोऽयमनुवाद
इत्याकाङ्क्षायां स्वावतारप्रयोजनं स्वसामर्थ्यञ्च सूचयन्तो व्यासप्र-
यत्नसाफल्यस्यास्माकं प्रवृत्तिरिति, नानुवादो व्यर्थ इत्याहुः ॥ त-
स्यापीति ॥ २ ॥

मदिति ॥ अल्पप्रयत्नान्तो दीपशब्दोऽनियतलिङ्ग इत्येवमु-
क्तम् । क्रियाविशेषणं वा । एवञ्चात्राग्निपदेन वाक्पतिरूपतया
सामर्थ्ये प्रथमसुयोधिनीत्यप्रतिज्ञावाक्योक्तं स्वावतारप्रयोजनं सू-
चितं ज्ञेयम् ॥

नन्वस्त्वेव, तथापि विवरणस्य किं प्रयोजनमत आहुः ॥ तथा-
पीत्यादि ॥ तथाच स्वप्रयत्नसाफल्ययैतदित्यर्थः । एवञ्च जीवोद्धारो-
ऽस्य फलम्, आत्माकृपा च सद्गतिरिति परम्परया फलति ॥ ३ ॥

एवं व्याख्यानस्याप्रत्यक्षत्वमुपपाद्य व्याख्येयग्रन्थे नियतस्य
मङ्गलस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुकूलत्वाय शास्त्रार्थसंग्रहरूपत्वं बोधयन्त-

भद्रयोधकः पाप्मयमवतारयन्ति ॥ श्रीभागवतेत्यादि ॥ अत्र श्रीभाग-
 वतार्थप्रकटीकरणार्थं प्रवृत्तत्वेऽपि श्रीभागवतार्थेत्यनुक्त्या यच्छास्त्र-
 पदमुक्तं, तेन वेदादिशास्त्रनिर्णायकत्वं श्रीभागवतस्य सूचितम् ।
 उपनिबन्धनं सङ्क्षेपः । ननु कथमस्य शास्त्रार्थसङ्क्षेपरूपत्वमित्या-
 काङ्क्षायां तदुपपादयन्ति ॥ भगवतीत्यादि ॥ नमनं प्रह्वीभावः । स
 च नमस्योत्कर्षस्वापकर्षबुद्धिपूर्वकः कायादिव्यापारविशेषः । सि-
 द्धान्तो वेदादिनिष्कृष्टोऽर्थः । आदिपदेन मुमुक्षुर्बुधं शरणमनुम्रजेत् ।
 मुमुक्षुर्बुधं शरणमहम्प्रपद्ये इत्यादिधृतीनां, नमस्कृत्य हि वसीयांसमु-
 पचरन्तीति ध्रुतेः, नमोऽस्तु ते देववरप्रसीदेत्यादिस्मृतीनाञ्च संप्रहः ।
 तथाचास्मिन् पाप्मये धनादिहृतानाद्धैमर्ष्यकथनाद्, विभूतये यत उप-
 सेदुरीश्वरीं न मन्यते स्वयमनुवर्तिनीं भवानित्यत्र लक्ष्म्यनादरकथ-
 नाच्छ्रुतिष्वपि साधनान्तरकथनोत्तरं शरणोपदेशस्य बोधनेन प्र-
 ह्वीभाव एव तात्पर्यलाभाद् गीतायामपि प्रसादार्थं नमनस्यैवोक्तत्वाद्,
 अलङ्कारप्रियो विष्णुः, स्तुतिप्रियो विष्णुरित्यादिष्वपि, 'अण्वप्यु-
 पाहतं भक्तैः प्रेम्णां भूयैव मे भवेत् * भूयैव भक्तोपहतं न मे तोषाय
 कल्पत' इत्यादिभगवद्वाक्यानुरोधेन, नमस्कृत्येति ध्रुत्या च प्रह्वीमा-
 वपूर्वकत्वस्यैवादरणीयत्वादयमेव वेदादिशास्त्रनिष्कृष्टोऽर्थ इत्यर्थः ।
 यस्तु तस्वत्यन्तभक्तेऽपि दैन्यादेव प्रसादोक्तेर्मानादिना तिरोभावो-
 क्तेऽथ दैन्यस्यावश्यकत्वात् तत्प्रयुक्तं नमनमेव कर्तव्यत्वेनावशिष्यत
 इतिसिद्धान्त इति भावः । नन्वस्त्वेवं तथापि नमनस्य स्थापकर्षबुद्धि-
 पूर्वकत्वात् । कथं मङ्गलत्वमित्यत आहुः ॥ परमेत्यादि ॥ तथाच ततः
 'सर्वं एवापकृष्टा इति, स च नमनेन प्रसीदतीति तस्य मङ्गलत्वमि-
 त्यर्थः । ननु पुरुषोत्तमस्य परमकाष्ठापन्नत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षाया-
 माहुः ॥ तत्सिद्ध्ये इत्यादि ॥ तथात्वसिद्ध्ये लोकवेदप्रसिद्धिं प्रमाण-
 त्वेनाहेत्यर्थः ॥ तस्मा इति ॥ यस्मात् क्षरमतीतोऽहमिति गीतावाक्ये,
 सर्वभूतनियामकत्वेन लोके, पातञ्जलादिदर्शनेऽक्षरावुत्तमत्वेन, वेदे
 च पुरुषोत्तमत्वेन प्रथितत्वकथनाल्लोकवेदप्रसिद्धाय । तथाच परम-
 काष्ठापन्नत्वे लोकवेदौ मानमित्यर्थः । एतेन चरणेन प्रेक्षावत्प्रवृत्त्य-
 नुकूलमनुबन्धचतुष्टयं-वैयासदर्शनानुसारिप्रमाणादिचतुष्टयञ्चोक्त-
 म् । तथाहि । अत्र नमोयोगे जाताया भगवत इति चतुष्टयाः, स्वाहा-
 योगेन जाताया, अग्रय इत्यादिचतुष्टया इवोपपदविभक्तिर्वेऽपि,

अथय इदं न ममेत्यादित्यागानुरोधेन यथा तत्र तादर्थ्यमर्थ आद्रिय-
ते, तथात्र, भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यथा, यमेवैव वृणुते तेन लभ्य इत्यादि-
स्मृतिश्रुत्यनुरोधेन तादर्थ्यमर्थो ग्राह्यः । तेन भगवतः फलप्राप्त्यर्थनात्
प्रयोजनमुक्तम् । तेन तत्प्राप्तिच्छुरधिकारीत्यपि सिद्धम् । भगवती-
त्यादिना नमनकृतेः सिद्धान्तत्वमतिपादनात् फलरूपः साधनरूपश्च
भगवत्तद्भक्त्यात्मा विषय उक्तः । तावता प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः
सम्बन्धोऽपि सिद्ध इत्यनुपपन्नचतुष्टयमत्र सिद्धम् । यद्यपीदं स्वयमे-
वाग्रे वक्ष्यन्ति तथाप्येतस्य पक्षस्य शास्त्रार्थसङ्ग्रहरूपत्वान्मयात्रा-
पि तद्व्योधितमित्यदोषः । तथा प्रमेयसाधनफलान्यपि वैयासदर्शना-
नुसारीणि सिद्धानि । तस्मा इत्यनेन वेदस्तदविरुद्धान्यन्यानि च
प्रमाणानि सिद्धानि, इति प्रमाणादिचतुष्टयमपि सिद्धमतः परं प-
रीक्षारूपं प्रमेयमवशिष्यते । तत्पादत्रयेण बोधयन्ति ॥ मतेत्यादि ॥
यद्यपि तत्तन्मते परमकाष्ठापन्नः परमेश्वर एवोच्यते, तदेव शुद्धबुद्ध-
स्वभाव इत्यौपनिषदा इत्यारभ्य, किं बहुना कारवोऽपि यं विश्व-
कर्मैत्युपास्त इत्यन्तेन कुसुमाञ्जलिष्वेक उदयनाचार्य्यः सङ्गृ-
ह्योक्तम् । तथापि सर्वैरन्वहस्तिन्यायेनैकैकदेशमालम्ब्य स्वस्याभि-
मतमुच्यते । यस्तुतस्तु, त्वामेवान्ये शिवांस्तेनेति, शम्भुर्ब्रूते विष्णु-
रित्यादिभिश्च श्रुतिपुराणवाक्यैर्गौतोकपुरुषोत्तम एव परमकाष्ठा-
पन्नत्वं निश्चाय्यते इति स एव तथेत्यर्थः । ननु कृष्णपदमयतारे प्र-
सिद्धं, गीतावाक्यं तु गौण्यापि युज्यते इति पूर्वोक्तं न युक्तमत
आहुः ॥ स एवेत्यादि ॥ यो गीतावाक्य उक्तः स एव । हेतुपूर्वकङ्क-
थनात् कदाचिज्जगदुद्दिधीर्यति तदा जगदुद्धारार्थमखण्डः स्वयमं-
शी पूर्ण आत्मकाम एवाग्निवत् प्राबुर्भूतः कृष्ण इत्युच्यते । तथाच
कृपिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचक इति श्रुतौ यदुक्तं तदेव,
अवजानन्ति मां भूदा मानुषीं तनुमित्यादिभिः, कृष्णस्तु भगवान्
स्वयमित्यादिभिश्च निर्धारितम् । तेनात्र सदानन्दाकारस्यैव बोध-
नात् स्वरूपधर्माणामपि, प्रकाशाध्ययवद्वेतिन्यायेन तदभिन्नत्वाच्च
स एव तथेति, न मतान्तरसिद्धः परमकाष्ठापन्न इत्यर्थः । एवं स-
त्ययतारे यः कृष्णपदप्रयोगः स तु गुणविशेषोपाधिकः । कृष्णधर्-
त्विवा कृष्णमित्यादाविव सारूप्यात् । पूर्णप्राबुर्भावेऽयतारकायाणा-
मपि दर्शनात् परं लोको भ्राम्यति । यथा, कृष्णं मत्वाऽर्भकमि-

स्तदयोधकं चाप्यमवतारयन्ति ॥ श्रीभागवतेत्यादि ॥ अत्र श्रीभाग-
 घतार्थप्रकटीकरणार्थं प्रवृत्तत्वेऽपि श्रीभागवतार्थेत्यनुक्त्वा यच्छास्त्र-
 पदमुक्तं, तेन वेदादिशास्त्रनिर्णायकत्वं श्रीभागवतस्य सूचितम् ।
 उपनिषन्वनं सद्द्वेषः । ननु कथमस्य शास्त्रार्थसद्द्वेषरूपत्वमित्या-
 काङ्क्षायां तदुपपादयन्ति ॥ भगवतीत्यादि ॥ नमनं प्रह्नीभावः । स
 च नमस्योत्कर्षस्वांपर्क्यबुद्धिपूर्वकः कायादिव्यापारविशेषः । सि-
 द्धान्तो वेदादिनिष्कृष्टोऽर्थः । आदिपदेन मुमुक्षुर्वै शरणमनुमजेत् ।
 मुमुक्षुर्वै शरणमहम्प्रपद्ये इत्यादिश्रुतीनां, नमस्कृत्य हि धर्सीयांसमु-
 पचरन्तीति श्रुतेः, नमोऽस्तु ते देवचरप्रसीदेत्यादिस्मृतीनाञ्चसंग्रहः ।
 तथाचास्मिन् चाप्येधनादिरुतानाङ्गैर्मर्थ्यकथनाद्, विभूतये यत उप-
 सेदुरीश्वरी न मन्यते स्वयमनुद्यतिर्नी भवानित्यत्र लक्ष्म्यनादरकथ-
 नाच्छ्रुतिष्वपि साधनान्तरकथनोत्तरं शरणोपदेशस्य बोधनेन प्र-
 ह्नीभाव एव तात्पर्यलाभाद् गीतायामपि प्रसादार्थं नमनस्यैवोक्तत्वाद्,
 अलङ्कारप्रियो विष्णुः, स्तुतिप्रियो विष्णुरित्यादिष्वपि, 'अण्वण्यु-
 पाहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूयैव मे भवेत् # भूर्यप्यमक्तोपहृतं न मे तोषाय
 कल्पत' इत्यादिभगवद्वाक्यानुरोधेन, नमस्कृत्येति श्रुत्या च प्रह्नीभा-
 वपूर्वकत्वस्यैवादरणीयत्वादयमेव वेदादिशास्त्रनिष्कृष्टोऽर्थ इत्यर्थः ।
 वस्तुतस्त्यत्यन्तभक्तेष्वपि दैन्यादेव प्रसादोक्तेर्मानादिना तिरोभावो-
 क्तेश्च दैन्यस्यावश्यकत्वात् तत्प्रयुक्तं नमनमेव कर्तव्यत्वेनावशिष्यत
 इतिसिद्धान्त इति भावः । नन्वस्त्येधं तथापि नमनस्य स्थापकर्षबुद्धि-
 पूर्वकत्वात् । कथं मङ्गलत्वमित्यत आहुः ॥ परमेत्यादि ॥ तथाच ततः
 सर्वं एवापकृष्टा इति, स च नमनेन प्रसीदतीति तस्य मङ्गलत्वमि-
 त्यर्थः । ननु पुरुषोत्तमस्य परमकाष्ठापन्नत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षाया-
 माहुः ॥ तत्सिद्ध्ये इत्यादि ॥ तथात्वसिद्ध्ये लोकवेदप्रसिद्धिं प्रमाण-
 त्वेनाहेत्यर्थः ॥ तस्मा इति ॥ यस्मात् क्षरमतीतोऽहमिति गीतावाक्ये,
 सर्वभूतनियामकत्वेन लोके, पातञ्जलादिदर्शनेऽक्षरादुत्तमत्वेन, वेदे
 च पुरुषोत्तमत्वेन प्रथितत्वकथनाल्लोकवेदप्रसिद्धाय । तथाच परम-
 काष्ठापन्नत्वे लोकवेदौ मानमित्यर्थः । एतेन चरणेन प्रेक्षावत्प्रवृत्त्य-
 नुकूलमनुबन्धचतुष्टयं वैयासदर्शनानुसारिप्रमाणादिचतुष्टयञ्चोक्त-
 म् । तथाहि । अत्र नमोयोगे जाताया भगवत इति चतुर्थ्याः, स्वाहा-
 योगेन जाताया, अग्रय इत्यादिचतुर्थ्या इवोपपदविभक्तित्वेऽपि,

अग्रय इदं न भवेत्त्यादित्यागानुरोधेन यथा तत्र तादर्थ्यमर्थ आद्रिय-
ते, तथात्र, अत्रा लक्ष्यस्वयनन्यथा, यमेवैष कृणुते तेन लक्ष्य इत्यादि-
स्मृतिधृत्यनुरोधेन तादर्थ्यमर्थो प्राप्यः । तेन भगवतः फलत्वबोधनात्
प्रयोजनमुक्तम् । तेन तत्प्राप्तिचतुरधिकारीत्यपि सिद्धम् । भगवती-
त्यादिना नमनकृतेः सिद्धान्तत्वप्रतिपादनात् फलरूपः साधनरूपश्च
भगवत्तद्भक्त्यात्मा विषय उक्तः । तावता प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः
सम्बन्धोऽपि सिद्ध इत्यनुबन्धचतुष्टयमत्र सिद्धम् । यद्यपीदं भ्रममे-
वाप्ये वक्ष्यन्ति तथाप्येतस्य पक्षस्य शास्त्रार्थसङ्गमहरूपत्वान्मयात्रा-
पि तद्व्योचनमित्यदोषः । तथा प्रमेयसाधनफलान्यपि यथासदंशना-
नुसारीणि सिद्धानि । तस्मा इत्यनेन वैदस्तदविरुद्धान्यन्यानि च
प्रमाणानि सिद्धानि, इति प्रमाणाद्विचतुष्टयमपि सिद्धमतः परं प-
रीक्षाकर्म प्रमेयमवशिष्यते । तत्पादत्रयेण व्योच्यन्ति ॥ भवेत्त्यादि ॥
यद्यपि तत्तन्मते परमकाष्ठापन्नः परमेश्वर एवोच्यते, तदेव शुद्धबुद्ध-
स्वभावं इत्यौपनिषदा इत्यारभ्य, किं यदुना कारवोऽपि यं विश्व-
कर्मैत्युपासत इत्यन्तेन कुत्सुमाञ्जलिविषय उदयनाचार्यैः सङ्गृह्य-
होक्तम् । तथापि सर्वैरन्वहस्तिन्यायेनैकैकदेशमालम्ब्य स्वस्वामिभ-
तमुच्यते । यस्तु तस्तु, त्यामेवान्ये शिवोक्तोनेति, शमूगङ्गुक्ते विष्णु-
रित्यादिभिश्च श्रुतिपुराणपाक्षैर्गातोक्तपुरुषोत्तम एव परमकाष्ठा-
पन्नत्वं निश्चाय्यत इति स एव तथेत्यर्थः । ननु कृष्णपदमवतारे प्र-
सिद्धं, गीतावाक्यं तु गौण्यापि युज्यत इति पूर्वोक्तं न युक्तमत
आहुः ॥ स एवेत्यादि ॥ यो गीतावाक्य उक्तः स एव । हेतुपूर्वकद्व-
यतात् कदाचिज्जगदुद्दिधीर्यन्ति तदा जगद्विदारार्थमलण्डः स्वयमं-
शी पूर्ण आत्मकाम एवाभिवत् प्रावुर्भूतः कृष्ण इत्युच्यते । तथाच
कृपिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्बुतिवाचक इति श्रुतौ यदुक्तं तदेव,
अवजानन्ति मां मूढा मानुषी तनुमित्यादिभिः, कृष्णस्तु भगवान्
स्वयमित्यादिभिश्च निर्द्धारितम् । तेनात्र सदानन्दाकारमत्र बाण-
नात् स्वरूपधर्माणामपि, प्रकाशावयवदेतिन्यायेन न दर्शित्वात्
स एव तथेति, न मतान्तरसिद्धः परमकाष्ठापन्न इत्यर्थः । एवं म-
त्यवतारे यः कृष्णपदप्रयोगः स तु शुणविशेषोपाधिकः । कृष्णवर्-
त्विषा कृष्णमिन्यादाविव सारूप्यात् । पूर्णप्रादुर्भावेऽनारकाद्योक्त-
मपि दर्शनात् परं लोको भ्राम्यति । यथा, कृष्णं मन्यान्नेति-

त्यादि । अतो नाममात्राच्च भ्रमिनस्पमिति भावः । एतन्निगमनाय
परिचायकान्तरे यक्तुं पक्षान्तरमवतारयन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ भ-
व्यवतीर्येति ॥ अवतीर्यापीत्यर्थः । तथाचोच्चारयापतारोऽपि न यक्तुं
शक्यश्चेदायिर्भावस्तु दूरतरोऽन्तः पूर्णत्वकथनमनुपपन्नमिति शङ्का-
शयः ॥ अद्भुतेत्यादि ॥ तथाच, गोप्यः कामादित्यादिव्याख्याद्-यः
कामक्रोधादिकमसाधनमपि साधनं स्वसम्बन्धेन कृतार्थमस्यामहा-
यशुरत्याश्रोक्ताशङ्कनयकाशः । न हीदमवतारे सम्भवति । यदा यदा
हीति वाक्यात् । अतः पूर्णं एवेत्यर्थः । एतेन भगवच्छन्दविषयिणी
गौणप्रयोगशङ्कापि परिहृता बोध्या ।

एवमित्यादि ॥ उक्तो साक्षाद्भगवत्प्रेक्ष्यदभुनकर्मत्वरूपं हेतुमु-
क्ता, जन्मादिसूत्रोक्तलक्षणाभावे, कथं साक्षाद्भगवत्प्रमित्याकाङ्क्षायां
सृष्टिस्थितिप्रलयरूपां लीलामनायासेन क्रियमाणं कर्महेत्यर्थः ॥ रूप-
नामविभेदेनेति ॥ रूपनाम्नोर्यां विभेदस्तस्मिन्स्मिन् रूपे तत्तन्नामनिय-
मनेन स्वस्मात् पृथक्करणम् । पक्षान्तरे ताभ्यां कृतं धैलक्षण्यं च, तेन-
त्यर्थः ॥ अनेनेति ॥ यथेच्छमनेकथा सृष्टिकरणकथनेन । तथाच सूत्रो-
क्तलक्षणसत्त्वात् साक्षाद्भगवत्स्य युक्तमित्यर्थः । अनुयः क्रीडति, यज्ज-
गदित्येतावतैषाभिन्ननिमित्तोपादानतया स्वातन्त्र्यस्य सिद्धेः पुनर्हे-
तुतोलेखस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तं पक्षमवतारयन्ति ॥ नि-
र्लेपेत्यादि ॥ एतादृशं, भगवद्रूपम् ॥ जगदिति सामिप्रायम् । तेनै-
व गमनशीलं यतो भवति तादृशो भगवान् । तथाच भगवति पक्षोऽपि
शुणः पूर्णं एवेति ज्ञापनाय तथोक्तिः । एतेनान्तरा मायिकसृष्टिर्वा
संगृहीता-ज्ञेया । तथाचैतादृशं नामरूपात्मकं जगद् यतो-यत्सञ्चि-
विवशात् तादृश इति स्वयं तद्वर्मेरहितत्वाश्रिलेप इत्यर्थः । अत एव
श्रुत्युक्तं सर्वपदं नानूदितं, किन्तु सर्वपदार्थं, तज्जलानिति लार्थकदेशं
चैकीकृत्य जगत्पदमत्रोक्तम् । तेन, यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदु-
पेक्षयेति शास्त्रार्थ उक्तो ज्ञेयः । य इति पाठे तु, आत्मसृष्टेर्न वैषम्यमिति
स्यायेन भेदाभावालेषामाशयः । एतद् ह वा य न तपतीति श्रुतौ, स
एवं विद्वानेते आत्मानं सृणुते इति स्वामेदज्ञानेनाऽपि लेषामाच-
श्रावणाच्च तथेति । निर्लेपकथनस्यापि प्रयोजनमाहुः ॥ एवमित्या-
दि ॥ मुच्यन्ते इति ॥ संसारान्मुच्यन्ते । न मां कर्माणीति वाक्यात् ।
तथाच पूर्वोक्तलीलाद्वयज्ञानेन भगवति माहात्म्यज्ञानपूर्वकः स्नेहः ।

तृतीयलीलाश्रयणेन स्वस्य संसारान्मुक्तिः । तेन च भक्तोदात्तं भ-
गवत्प्रामिरिति सन्दर्भार्थः । एतेन पुष्टिमार्गीयमर्यादामार्गीययोः
सात्त्विकयोः क्रमेण फलं भजनानन्दब्रह्मानन्दरूपं, तदुपयोगि वै-
राग्यञ्चास्मादेवेत्यपि सूचितम् । एवं, भगवत् इति प्रतिपाद्यत्वेन
शास्त्रार्थमुक्ता, तस्या इत्यनेनाद्यप्रकरणार्थरूपत्वम्, अद्भुतेत्यनेन
द्वितीयप्रकरणार्थत्वमपि तत्त्वेनैवोक्ता, तस्यैव इत्यतन्त्रत्वं निर्लेपत्य-
ञ्च तृतीयप्रकरणार्थरूपं तथैवोक्तमिति, तादृशे च नमनमेव जीवानां
हास्यमिति तज्ज्ञानेन च मुक्तिरिति सर्वोऽपि परीक्षारूपः शास्त्रार्थ-
प्रभावतैव पूरित इति प्रतिज्ञापूर्तिः । एतेन फलसम्बन्धबोधनेन लक्ष-
न्यस्यापि प्रेक्षायतः प्रवृत्तिरुपपादिता । ये मुमुक्षवस्तेऽत्र प्रवर्त्यन्ते
इति ॥ १ ॥

ननु मोक्षार्थे साङ्ग्यादीनि दर्शनानि सन्ति, तानि विहाय क-
स्य पादत्र प्रवृत्तिर्भविषी । अनार्यत्वेनासम्भावनाद्युत्थानात् । प्रमाण-
मूलकत्वेऽपि मतान्तरसाम्यरूपकृतेष्वेत्याशङ्क्य तन्निरासार्थं विस्तार-
रूपावश्यकत्वात् । तत्रापि पूर्वमधिकारिणोऽप्यावश्यकत्वात् तं च-
पन्तुमभिमतलोकमवतारयन्ति ।

विस्तरेण वक्तुं प्रथमतोऽधिकारिणमाह ।

सात्त्विका भगवद्भक्ता ये मुक्तावधिकारिणः ।

भवान्तसम्भवा दैवात् तेषामर्थं निरूप्यते ॥ २ ॥

सात्त्विका इति ॥ स्वभावप्रकृतसपेक्षयाधिकं विहितमलौकिकं
वै-कुर्वन्ति ते सात्त्विकाः । तत्रापि ये भगवत्सेवकाः सेवापराः ।
तत्रापि ये निष्क्रामाः । त एव मुक्तावधिकारिणः । तत्रापीश्वरेच्छ-
या अन्तिमजन्मनि-जाताः, शरीरं गृहीतवन्तः । तेषां कथयन्तिमत्वं
सिद्धयति तथोपायो निरूप्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

विस्तरेणेत्यादि ॥ तथाचानधिकारिणो हृदये सम्यगुक्तोऽप्य-
थो ॥ स्थितो भवतीति, यथा व्यासचरणैर्जिह्वासापदेन, श्रीशुकैश्च

भारतेति सम्योधनेताधिकारी शास्त्रारम्भ एवोक्तस्तथात्रापि तं वि-
 धेयं पूर्वं तमाहेत्यर्थः । सात्त्विकाः क इत्याकाङ्क्षायां तेषां विवक्षित
 स्वरूपं विवृण्वन्ति ॥ स्वभावेत्यादि ॥ स्वभावजा प्रकृष्टा कृतिः स्वभा-
 वप्रकृतिः । स्वभावः परिणामहेतुरग्रे वाच्यः । तत्कार्यश्चित्तपरि-
 प्यामोऽपि, गुणैः स्वाभाविकैर्बलादित्यादौ स्वभावपदेनैवोच्यते । एवं
 सति प्रकृते चित्तस्य सात्त्विकपरिणामरूपो यः स्वभावस्तत्प्रयुक्ता
 या उत्तमा कृतिः, यजन्ते सात्त्विका देवानिति वाक्यादेवयजन-
 रूपा, तदपेक्षयाऽप्यधिकमुत्कृष्टमधिकं बहु वा यथा स्यात्तथाविहित-
 मलौकिकं, कर्मनिर्हारमुद्दिशयेति, सतां प्रसङ्गेति वाक्याद्युक्तं ये कु-
 र्यन्ति तं इत्यर्थः । एतेन बुद्धिमत्स्वरूपा स्वरूपयोग्यता निरूपिता । अति-
 पिच्छयोगादिपरा अपि योगार्थं तादृशा भवन्तीति तेभ्यो व्ययच्छेत्तुं
 विशेषान्तरमाहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ भगवत्सेवका, न तु रूपान्तरसे-
 वकाः ॥ सेवापराः ॥ तनुजविश्वजसेवाकर्तारो वैष्णवा इत्यर्थः । तेन
 आयुष्मत्ताऽपि निरूपिता । तादृशाः शुद्धोपासका अपि भवन्तीति ते-
 भ्योऽपि व्ययच्छेत्तुमाहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ त एवेत्यादि ॥ 'यदा सर्वे
 मलीयन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः * अथ मत्तोऽभ्युतो भवत्यत्र ब्रह्म
 समश्नुत' इति धृती कामाभावस्य मुक्त्यधिकारित्वेनोक्तेतादृशाः ।
 एतेन दोषाभाय उक्तः । तेन द्वितीयमुपोधिण्यां, बुद्धिर्भायुश्च दो-
 षाणाभावः कारणं यतः * यस्य नैते भविष्यन्ति तस्य नास्त्यधिका-
 रिता' इत्युक्तोऽधिकार एवंप्रकारको विवक्षित इत्युक्तम् । एषदुण-
 सत्येऽपि यदि भगवतो न शीघ्रमुद्दिधीर्या, तदापि विलम्बो भवेदि-
 ति मूलकारणसत्तामाहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ एष उ एष साधु कर्म
 कारयति तं यमुन्निनीपतीति धृतेर्येषां भगवानप्यनुकूलस्तादृशा इत्य-
 र्थः । एवं सपरिकरमधिकारिणं निरूप्य तादृशां फलविलम्बाभावा-
 याज्यमुद्यम इत्याहुः ॥ तेषामित्यादि ॥ यथाऽन्तिमत्वमिति ॥ लब्ध्वा
 सुदुर्लभमिदं बहुसम्भवान्ते भानुष्यमित्येकादशे अवधूतवाक्यात्
 तादृशे जन्मनि लब्धेऽपि, यथा भरतवदन्यासत्तत्वा विलम्बो न भव-
 ति तपोत्यर्थः । तथाच निष्कामकेवलवैष्णवाः सन्तो ये पापभीरवो
 भगवन्तं सेवन्ते तेषामपि कर्णधाररूपगुर्वभावेन फलविलम्ब इति
 तदभावाय कादाचित्कान्यासकिनिवारणेन दाढ्यार्थमयमुपाय इति
 निष्कर्षः ।

इदमेव स्वाधिकारिस्वरूपं गीतायाम्, इत्थं ते नातपस्कायेत्यादिनाऽनुपदेदयनिषेधमुख्येनोक्तम् । एकादशो च, नैतत् त्वया दास्यंकायेत्यादिना, एतैर्वैपैर्विहीनायेत्यादिना च । तेन च प्रहजिज्ञासासूत्रेऽपीदृश एवाधिकारी मुख्यो मृग्यत इति शेषम् । तेन भुतापव्येयमेव फलिष्यति ॥ २ ॥

ननु सात्त्विकाः प्रेक्षावन्तः कथमेतावदुक्ता प्रचरन्त्यन्त इत्याकाङ्क्षायां स्वप्रवृत्तिवैधर्म्यपरिजिहीर्षयोपोद्घातेन सर्वे सङ्क्षिप्य वक्ष्यन्तः प्रथममनास्तत्त्वपरिहाययाग्रिममवतारयन्ति ।

वक्ता स्वस्य तादृशज्ञानमाप्तौ मकारमाह ।

भगवच्छास्त्रमाज्ञाय विचार्य च पुनः पुनः ॥

यदुक्तं हरिणा पश्चात् सन्देहविनिवृत्तये ॥ ३ ॥

एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतम्

एको देवो देवकीपुत्र एव ॥

मन्त्रोऽप्येकस्तस्य नामानि यानि

कर्माप्येकं तस्य देवस्य सेशा ॥ ४ ॥

इत्याकलय्य सततं शास्त्रार्थः सर्वनिर्णयः ॥

श्रीभागवतरूपं च त्रयं वच्मि यथामति ॥ ५ ॥

भगवच्छास्त्रमाज्ञायेति ॥ अन्यथा अनाप्तत्वं स्यात् । भगवच्छास्त्रं भागवतं, गीता, पञ्चरात्रं चेति । तस्य सर्वतो ज्ञानम् । भगवत्कृपादिनेति शेषः । तयाप्यापाततः प्रतिपन्नं न प्रमाणमिति विचारमाह । पुनः पुनर्निश्चयानन्तरमपि । ननु शतशोऽपि विचारितं जीवदुःखा अप्रमाणं कदाचिद् भवतीति तदर्थमाह ॥ यदुक्तमिति ॥ हरिणा सर्वदुःखहर्त्रा श्रीजगन्नाथेन पुरुषोत्तमस्थितेन मोहकसर्वशास्त्रोत्पत्त्यन्तरं यन्निर्दारकत्रायमुक्तं तदपि ज्ञात्वेति ॥ ३ ॥

तदेवाह ॥ एकं शास्त्रमिति ॥ अत्रारख्यायिका पारम्पर्यादे-
वावगन्तव्या ॥ देवकीपुत्रेण गीतं गीता । गीतायां भगवद्राव्या-
न्येव शास्त्रमित्यर्थः । वेदानामपि तदुक्तप्रकारेणैवार्थनिर्णयः । उ-
पास्यनिर्द्धारमाह ॥ एको देव इति ॥ मूलभूतोऽयमित्यर्थः । सर्व-
दा स्मरणार्थं साधनमाह ॥ मन्त्रोऽप्येक इति ॥ कर्तव्यमाह ॥ त-
स्येति ॥ न मनुष्यत्वेन ज्ञातव्य इति, देव इति ॥ सेवैव कर्तव्या ।
शास्त्रमवगत्य मनोवाग्देहैः कृष्णः सेव्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥

एवं स्वयं ज्ञात्वा लोकज्ञापनार्थं शास्त्रं कथयन् बुद्धिसौक-
र्यार्थं प्रकरणत्रयमाह ॥ इत्याकलय्येति ॥ सततमिति, मध्ये विरो-
धिज्ञानाभावः । शास्त्रार्थो, गीतार्थः । सर्वस्यापि ज्ञानादेर्निर्णयो
द्वितीयः । अस्तम्भावनाविपरीतभावनानिष्टस्यर्थं द्वितीयं प्रकरणम् ।
शास्त्रार्थस्य संक्षेपरूपत्वाद् विस्तारार्थं भागवतरूपं तृतीयं प्रकरण-
म् । यत्र भागवतं रूप्यते । चकारान्मीमांसाद्वयभाष्यं, प्रकरणानि,
भागवतटीका च गृहीता । त्रयमेतदुपदेशन्यायेन कथयामि ॥५॥

यत्केत्यादि ॥ पुरुषोत्तमस्थितेनेति ॥ पुरुषोत्तमनामके क्षेत्रे
स्थितेनेत्यर्थः । आख्यायिका तु पूर्वमुत्कलेश्वरसभायां मायावादिब्रह्म-
वादिनौ विषदन्तौ सप्ताहं समानौ विवादे स्थितौ । तदा राज्ञा वि-
ज्ञापितो भगवानिदं राज्ञौ पत्रे लिखित्वा दत्तवान् । तदा मायावा-
दिना कल्पितमिदमित्युक्तम् । तदा राज्ञा परेद्यवि राज्ञौ पत्रे पुनः
स्थापिते, 'यः पुमान् पितरं द्वेष्टि तं विद्यादन्यरेतसम् । यः पुमाञ्छी-
हर्षिं द्वेष्टि तं विद्यादन्यरेतसमिति लिखित्वा दत्तम् । तदा राज्ञा स-
विभाषिकं तन्माता पृष्ट्वा सती, म्लेच्छाश्चावकादयमुत्पन्न इत्यवोच-
त् । ततः स स्वदेशाद्राज्ञा निःसारित इति तत्र प्रसिद्धाद्वैतिह्यादव-
गन्तव्येत्यर्थः ॥ तदुक्तप्रकारेणैवेति ॥ वेदविदेव चाहमिति वाक्या-
स्तथेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

नन्वयमर्थो महता प्रयासेन भवद्भिरेव बुद्धश्चोदितरेण कथं
योद्धव्य इत्याकाङ्क्षायामग्रिममवतारयन्ति ॥ एवमित्यादि । तथाचै-

पङ्कते बुद्धिसौकर्यात् सुप्तेन सर्वैर्बोध्य इत्यर्थः । नन्वेकेनैव निर्वाहे
त्रयाणां किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां तद्विपर्यन्तः पूर्वं द्वितीयप्रकर-
णार्थमाहुः ॥ सर्वस्येत्यादि ॥ सर्वस्य ज्ञानादेर्गोष्ठसाधनमार्गस्य ज्ञाना-
दिरूपस्य प्रापञ्चिकादिपदार्थजातस्य च योऽयं निर्णयः, इदमेवैक-
पमेवम्भूतफलसाधनमिति निश्चयः, सपरिकरः स्वरूपनिश्चयो वा ।
प्रमाणादेरिति पाठे ॥ पञ्चमीयं, न तु सम्बन्धादिपट्टी । प्रमाणेन
प्रमेयेनेत्यत्रेणां सर्वनिर्णयकरणत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । तथा सति प्र-
माणादेः सप्ताशयः सर्वस्य पूर्वोक्तरीतिको निर्णयः स द्वितीयस्या-
र्थ इत्यर्थः । प्रयोजनमाहुः ॥ असम्भावनेत्यादि ॥ प्रकरणमुभयाका-
ङ्क्षाविशिष्टः शास्त्रैकदेशः । तथाच-सास्थिकानां-नानाविधन्यात् प्र-
माणपराणामाद्येन सिद्धिः । प्रमेयपराणां त्वर्थविचारेणाऽसम्भापना-
द्युत्थानात्तदर्थं द्वितीयमित्यर्थः । शेषं स्फुटम् । तनु चकारेण ग्रन्था-
न्तरस्यापि समुच्चये त्रयं पञ्चमीति प्रतिज्ञायाः कथं सिद्धिरित्यत
आहुः ॥ त्रयमेतदुपदेशन्यायेनेति ॥ यथा निष्कण्टः शास्त्रार्थो मन्त्रा-
दौ स्वल्पेनोच्यते उपदेशार्थं तथेत्यर्थः । यद्वा, आहृत्येत्यर्थः । तथाच
यथा ह्येतकेतुविधायी नपकृत्य उपदेशो नानाप्रकारैः सम्यग्योधना-
र्थं, तथाऽनेति । मुनयकल्पानां त्रिमिरेव चारितार्थ्यमिति त्रयाणामेव
कण्ठतः कथनप्रतिज्ञेति ग्रन्थान्तरसङ्गृहेऽप्यदोष इत्यर्थः ॥ ५ ॥

परिभाषामाह ।

वेदान्ते च स्मृतौ ब्रह्मलिङ्गं भागवते तथा ॥

ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दयते ॥

त्रितये त्रितयं वाच्यं क्रमेणैव मयाऽत्र हि ॥ ६ ॥

वेदान्त इति सार्द्धेन ॥ निर्गलितवस्तुज्ञापकं लिङ्गं ब्रह्मेत्या-
दिपदं तत्र तत्र सिद्धम् । यथापि परमकाष्ठापञ्चवस्तुबोधनार्थं त-
त्प्रकरणे वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

परिभाषामाहेति ॥ परं प्रकरणत्रयकथनं प्रतिज्ञाय बुद्धिसौ-
कर्यार्थं परिभाषामाहेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अस्मिञ्छास्त्रे परिभाषामुक्त्वा प्रमाणमाह ।

वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि ॥

समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयम् ॥ ७ ॥

उत्तरं पूर्वसन्देहवारकं परिकीर्तितम् ॥ ८ ॥

वेदा इति ॥ शब्द एव प्रमाणम् । तत्राप्यलौकिकज्ञापकमे-
व । तत् स्वतः सिद्धप्रमाणभावं प्रमाणम् । वेदाः सर्व एव का-
ण्डद्वयस्थिताः । अर्थवादादिरूपा अपि । स्मृतित्वेन कृष्णवाक्यानि
वेदत्वेऽपि पृथगुक्तानि । व्याससूत्राणि चकाराजैमिनिमूत्राणि
च । एवकारेण व्याससूत्राविरोधेनैव तदङ्गीकरणम् । हि, युक्त-
श्चायमर्थः । उपजीव्यत्वात् । व्यासस्य समाधिभाषा भागवतम् ।
तत्रापि यन्न लौकिकरीत्या वदति । यथा, अथोपस्युपवृत्तायामि-
त्यादि । नापि परमतरीत्या, श्रुतं द्वैपायनमुखादित्यादि । यावत्
समाधौ स्वयमनुभूय निरूपितं, सा समाधिभाषा । एतच्चतुष्टयमे-
कवाक्यतापन्नं प्रमाजनकमित्यर्थः ।

ननु चतुर्णां कोपयोगः ? । एकेनैव चरितार्थत्वाच्चेत्याशङ्क्या-
ह ॥ उत्तरमिति ॥ उत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वस्य सन्देहवारकं, प्रकर्षेण
कीर्तितम् । यथा, अपाणिपादो जवनो ग्रहीतेत्यत्र, किं प्राकृतपा-
णिपादरहितं ब्रह्म ? आहोस्वित् सामान्यनिषेधः ? इति सन्देहे,
सर्वतःपाणिपादान्तमित्यादि गीतावाक्यं निर्णायकम् । तथा गी-
तायां, नित्यः सर्वगतः स्थाणुः, ममैवांशो जीवलोक इत्यादिषु
सन्देहे, सूत्रैर्निर्णय, उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्यादिभिः । तथा, ज-
न्माद्यस्य यत् इति-सन्देहे, अन्वयव्यतिरेकत इति भागवतेन नि-
र्णयः ॥ ७ ॥ ८ ॥

अस्मिन्नित्यादि ॥ एवं परिमाणमुक्ता ध्यामवर्शनानुमरि-
त्वात् प्रमाणप्रमेयसाधनफलभेदेन सर्वे शास्त्रमपे यक्तुं तानि म-
ञ्जूषा चदिष्यन् प्रथमतः काल्पनिकत्वव्युदासाय प्रमाणमाहेत्यर्थः ।
ननु ग्रन्थक्षार्दानि विहाय वेदादीनामवकिमिति प्रमाणत्वेनादरः प्रा-
यत इत्यत आहुः ॥ शब्द पञ्चत्वादि ॥ तथाच प्रत्यक्षादिषु भ्रान्तत्व-
स्यापि दर्शनात् तेषु नैकान्तिकं प्रामाण्यमतस्तानि विहायाऽऽप्तवा-
क्यत्वात्वेदादय एवाद्रियन्त इत्यर्थः । ननु वेदादीनाश्लेष्यत्वेन
प्रामाण्यं तर्हि लौकिकेऽपि तुल्यं, प्रत्यक्षोपजीवकत्वात् प्रमाणान्तर-
तौल्यमेत्यत आहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ न ह्यस्माभिः शब्दत्वेन वेदानां
प्रामाण्यमुच्यते, अपि त्वलौकिकापकशब्दत्वेन । औत्पत्तिकसुत्रा-
नुरोधान् । तथा सति यथा घर्मे सर्पात्करे चोदनैव मानमेवमत्र वेदा-
दिरेव मानमित्यतो, न तौल्यं, न वा प्रत्यक्षोपजीवकत्वम् । न हि
वेदादितो धर्मो वा, ब्रह्म याज्येन प्रमानुं शक्यते । तयोस्तदेकघेद्य-
त्वरूपैव तन्मीमांसासिद्धत्वात् । ननु तथापि, ग्रावाणः प्लवन्ते, ग्रावो
यै सप्रमासन्त्याद्ययोर्म्यं कथं मानं स्यादित्यत आहुः ॥ तत्स्वतः ।
त्यादि ॥ तद् वेदादिकं स्वतः कादाचित्कायोग्यताज्ञानानपनोद्यमा-
माण्यात् स्वरूपादेव सिद्धः प्रमाणभावो यस्य तादृशमतः प्रमाणमे-
व । अयमर्थः । परतः प्रामाण्यवादे प्रवृत्तिसामर्थ्यादेव ज्ञानप्रामाण्यप्र-
हः । तस्याऽपि सामर्थ्यज्ञानस्य व्याप्त्यतः । एवं सति अन्वयस्था-
निवृत्त्यै कचिद् विभ्रामं याच्ये अन्ततो गत्या योगशुद्धाऽन्तःकरण-
स्यैव प्रमाणत्वं, शुद्धस्य सत्त्वस्यैव वा प्रमाणाऽनुप्राहकत्वं स्वी-
कृत्य तज्जन्यज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यं साधनीयम् ।

तत्र योगस्य सम्यक् सिद्धिः, सर्वस्य शुद्धिश्च या, सा धौतसाध-
नैरेव भवतीति, तत्र विभ्यासं महतां वेद एव जनयतीति सर्वनिर-
पेक्षः स्वतः प्रमाणमूतो वेद एव । सत्त्वशोधकत्वाद् अगवद्वाक्य-
त्वात् तन्निःशयसितरूपत्वाच्च । स्वतः प्रामाण्यवादिभिस्तु वेदस्य नि-
श्चेष्टमेव प्रामाण्यं स्वीक्रियते । औत्पत्तिकसुत्रे तथैव सिद्धत्वात् ।
तत्र च लोकानधिगतार्थगन्तृत्वरूपस्यैव प्रामाण्यस्य स्वीकारात् ।
एवं सति यत्र देवलोकिकार्यायेदकेष्वयोग्यताज्ञानं तज्ज्ञातृत्वदोषा-
देव, न तु वेदाद्युक्तपदार्थेषु भ्रान्तिः । अत एव न वेदादिषु । एक-
त्र तदभावेऽप्यन्यत्र तदुपलब्धेः । अत एव सैतुयन्धादेर्ग्राणां प्ल-

घनं सङ्गच्छते । एवमन्वत्राप्यनुमन्वेयम् । न तु तद्विरोधेन स्वयं
प्रत्यक्षारिकमनुसृत्याश्रयया कल्पनीयमिति । तदेतदुक्तम् । अय-
श्च सम्पूर्णायाः कारिकाया निष्कृष्टोऽर्थ उक्तः ।

अतः परं पदशो व्याख्येयम् ॥ वेदा इति ॥ बहुयस्वनस्यार्थ-
माहुः ॥ सर्वं एवेत्यादि ॥ नन्वौत्पत्तिकसूत्रे तादृशं प्रामाण्यं वि-
ध्यंशस्यैव सिद्धम् । अव्यतिरेकधार्थ्येऽनुपलब्धे इत्यनेन विध्यर्थक्ये
धर्म एवाव्यतिरेकरूपयुक्तिबोधनात् । अतः कार्यं, सर्वं एवेत्युच्यत
इत्यत आहुः ॥ अयंवादादीति ॥ आदिपदं मन्त्रादेः सङ्गहाय । नन्व-
र्थवादानां स्यार्थं प्रामाण्याङ्गीकारे, यथरः प्रावाहणिरकामयने-
त्वादीनां भूतार्थवादानां स्यार्थं एव प्रामाण्यं यक्तव्यम् । तथा
सति तस्य भागस्य यथराद्यनन्तरमाचित्येनानित्यत्वापात इति चेन्न ।
धर्मवद्भाविनोप्यर्थस्वाचाञ्चीनत्वयोधनाय भूतयत् कथनेऽप्यदोषात् ।
वेदस्य सर्वज्ञेदवरयाक्यत्वेन पुराणेषु सूक्तोत्पत्तिकथनयद् भाविनोऽ-
प्यर्थस्य तथा कथनेऽप्यदोषाच्च । यन्तुतस्तु 'वेदानां' भगवल्लीलावे-
दकत्वेन तासाञ्च नित्यत्वेन, पुरुष एवेदः सर्वं यद् भूतं यच्च मा-
ध्यमित्यादिभ्रुतिमिस्तादृशव्यवहारकालेऽपि सर्वस्य पुरुषतया नित्य-
त्वेन 'चादोषः' । अत एव जैमिनीयतर्कपादोपान्त्ये, परन्तु भुनिस्ता-
मान्यमात्रमिति सूत्रे शयरस्यामिनाऽपि व्याख्यातं, प्रथादयनीति
प्रवाहणिः, यथर इति शब्दानुवृत्तिस्तेन यो नित्योऽर्थस्तमेतौ यदिष्य-
त इति । इदञ्च द्वितीयपाद अर्थगादाधिकरणेऽपि, नान्तरिक्षे, न
दिवीत्यभागीप्रतिषेधस्य, यथर इत्याद्यनित्यसंयोगस्य च समाधा-
नाय, अन्त्ययोर्यथोक्तमिति सूत्रयता जैमिनिनाप्यङ्गीकृतमतो नि-
त्यार्थ एव वियादो, न तु भूतार्थवादानित्यत्व इति न किञ्चिदंतत् ।
व्याससूत्रेषु स्मृतेरपि प्रमाणत्वेनोपन्यासाद्विवक्षितां तामत्राहुः ॥
स्मृतिव्येनेति ॥ वेदत्व इति ॥ तेषु विद्यमानेषु धेद्वत्य इत्यर्थः । इ-
दञ्च, स्मृतेर्धेद्विसूत्रस्य माष्ये प्रपञ्चितम् । 'अर्जुनाधिकारमनु-
सृत्य भगवता स्मृतिव्येन रूपेणोक्तानीति' । ननु जैमिनिसूत्राणां वैया-
सयत् प्रामाण्याङ्गीकारेऽर्थवादस्य न स्वार्थं प्रामाण्यासिद्धिः । अर्थ-
वादाधिकरणे तेषां विधेयस्तावकत्वेन प्रामाण्यमङ्गीकृत्य, गुणवाद-
स्तु, रूपात् प्रायादित्यादिभिः सूत्रैः, सोऽगोदीत् स आत्मनो वपा-
मुदक्खिदत्, स्तेनं मनोऽमृतवादिनी वागित्यादिषु गौण्यङ्गीकृता या

सा चिरञ्छेतेत्यत आहुः ॥ परेत्यादि ॥ ननु श्रुपित्वे वैदित्यत्वे या-
 श्विशिष्टं कथं व्यासे पक्षपान इत्यत आहुः ॥ युक्त इत्यादि ॥ तथा-
 चातमदायर इति जैमिनीयं नाद्रियत इत्यर्थः । वस्तुतस्तु, विधिना
 त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरितिसूत्रे क्रियातः संपन्धनो-
 रन्यतरस्तुत्यर्थत्वेनाप्येवादावां विधेयवाक्यत्वं प्रतिशय, तुल्यश्च
 साम्प्रदायिकमित्यनेन तेषां प्रमादपाठार्थं निरस्य तदप्रिमे, अप्राप्ता-
 चानुपपत्तिरित्यादिना रोदनसैन्यादिप्रयोगाभावात् तेषां दृष्टा-
 त्माविरुद्धत्वं परिहृत्य, सोऽरोदोदित्यादिषु निन्दाशब्देषु स्तुत्यभा-
 वात् । कथमेतेषामेकवाक्यतेत्याकाङ्क्षायां, गुणवादस्त्विति पठ्यते ।
 तथाचार्थवादमात्रे क्रियातत्सम्यग्व्यन्यतरगुण एवोच्यते । उत्कर्षो-
 धायकगुणवर्णनस्यैव स्तुतित्यात् । अतस्तेष्वपि, न हि निन्दान्या-
 येन गुणवाद एवेत्यर्थः । तद् कथमित्यपेक्षया, कृपात् प्रायादित्या-
 दीनि पठ्यन्ते । कृपाद् रजतस्याभूत्पञ्चत्वाद्गुणसन्निध्या देवान्तर-
 गुण एवोच्यते । तथा, स्तेनं मनोऽनृतयादिनी चागित्यपि, हिरण्यं हस्ते
 भवत्यथ गृह्णातीत्येतद्विधिशेषत्वान्मनोवाचोर्निन्दया हिरण्यगुण
 उच्यते, इदं हिरण्यं यदर्थं मनोवाचोरेवंरूपतेति । तथात्र गौणी ।
 पारक्यवस्तुजिघृक्षाशाने, मदीयमिदमित्यनृतवादे च स्तेनव्यपदेशस्य
 मनस्येव पर्यवसानात् । वाचोऽनृतयादित्थं, प्रायाद् बाहुल्यात् । एवं, स
 आत्मनो यपामुदकितददित्यत्रापि यपामुत्खिद्य होममात्रेण तूपराज-
 भवनस्य स्यारस्तिफमेव प्रायत्वम् । यपपेक्षयाऽज्ञस्य बहुलत्वात् ।
 एवमेव, तस्मादग्निर्नक्तं ददश, तस्माद् धूम एवाग्नेर्दिवा ददश इत्य-
 त्रापि धूमस्य दूरदर्शनमग्नेश्च भूयोदर्शनेन च दिवा नक्तञ्चाग्निप्रेयत
 इति ददश इत्यत्र वृत्तिसङ्कोच एव, न गौणी । तत्र हेतुश्चाग्निसूर्ययोः
 सूर्येऽग्नौ चार्चिर्द्वारा प्रवेश इति, न तत्रापि सा । अर्चिर्द्वारा प्रवेश-
 मेवोपपादयितुमिदमुच्यते, न त्वार्गिसूर्ययोरुत्क्रम्य गमनमुपपाद-
 यितुमती, न दृष्टयिरोधोऽपीति । आग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति
 सायं जुहोति, सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्य इति प्रातरिति मिथ्यालिङ्ग-
 योर्मन्त्रयोर्विधानस्याकाङ्क्षितत्वाद्युभयदेयतासन्निधानरूपो होमगुण
 उच्यते इति गुणवादन्वयः । एवं, नचैतद् विश्वो ययं ब्राह्मणाः स्मोऽप्रा-
 ह्मणा वेत्यत्रापि न दृष्टविरोधः । ब्राह्मणत्वस्य देवताविशेषरूपतया
 जातित्याभावेन दृष्टत्वाभावात्तत्सन्देहेनाऽज्ञानस्योचित्यात् । ब्राह्म-

णस्य वेपतात्वं द्वितीयस्कन्धे, ब्रह्मानन इत्यस्य सुयोधिन्यां ध्युरपा-
दितम् । अनुमेयस्यश्च भारते आजगरे सिद्धम् । तवेय, स्यपराधात्
कर्तुंश्च पुत्रदर्शनमित्यनेनोच्यते । पुत्रदर्शनं, न तु ब्राह्मणदर्शनमिति ।
'जातिरत्र महासर्पं मनुष्यत्वे महामते * सङ्कृतात् सर्वपणानां दु-
ष्परीक्ष्येति मे मतिः * सर्वे सर्वास्त्रपत्यानि जनयन्ति सदा नरा *
इत्यत्र साङ्कर्यस्य जातिबाधकस्योक्तत्वात् । यन्मे माता प्रममाद् य-
च्चाराननुव्रतमित्यादिभूतेभ्येति । नचैतद् विधाय इत्यादिकञ्च, प्रवरे
प्रदीयमाणे देवाः पितरः पितरो देवा इति प्रयादित्यस्य विधेः शेषः ।
अब्राह्मणोऽपि प्रवरानुमन्त्रणेन ब्राह्मणो भवत्येवं तद्वेपतासन्निभाप-
कत्वरूपं प्रवरानुमन्त्रणगुणं यकीति गुणवादः । एवं, को हि तद्वेद
यदमुष्मिन्लोकेऽस्ति न वेत्यादि, दिश्यतीकाशान् करोमीतिविधेः शेषः ।
तेन चैतल्लौकिकापेक्षया पारलौकिकफलस्य विप्रकर्षेणान्तरायबाहु-
ल्येनाकालिकोत्सवा तन्निवृत्ते । एवमन्यदपि द्रष्टव्यम् । अतो व्या-
साविरोधेनैवं व्याख्येयमित्यर्थः ।

नन्येवं सति गौणी सर्वत्र पयोच्छिद्येतेति तरिस्र्यादिसूत्रा-
णि विरुध्येरन्निति चेन्न । तेषां मन्वमध्यमार्थत्वात् । अन्यथा सर्ववेद-
स्योत्प्रेक्षापरत्वापत्तेः । सर्वेषु गुणवाददर्शनात् । नच कल्पनोपदेश-
सूत्रे व्यासचरणैरपि गौण्यादरणाद्येयमिति वाच्यम् । तस्य सूत्रस्य
चादिशुद्धानुसारित्वात् । साङ्ख्यस्य वैदिकत्वं निरसितुं तस्य कथ-
नात् । अन्यथा सर्वत्र कल्पनोपदेशप्रसक्त्या, भूतेस्तु शब्दमूलत्वादि-
त्यादिसूत्रविगुवापत्तेः । तस्मात् सर्वत्र वाच्यार्थ एव वेदे ब्राह्म इति
निश्चयः ।

ननु, वेदाः प्रतिष्ठिताः सर्वे पुराणेषु न संशय इति घैष्णवा-
द्, इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् * विभेद्यल्पश्रुतावेदो
मामयं प्रहरिष्यतीति ब्रह्माण्डप्रथमाध्यायाच्च पुराणस्य प्रमाणको-
टावाद्यकत्वमित्याकाङ्क्षायां विवक्षितं तदाहुः ॥ व्यासस्य समा-
धिभावेति ॥ अत्र समाधिमायापदेन व्यासपरितोषोत्तरं जातत्वेन,
धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽज्ञेति वाक्यार्थः स्मारितः । तेन पुराणान्तरेऽपि
श्रुष्टप्रयोगत्वात् तदपेक्षयेदमुत्कृष्टमित्येतदादरणे बीजमिति स्थापित-
तम् । तत्रापि कश्चिद्विशेषमाहुः ॥ तत्राप्येत्यादि ॥ तथाच लौकिकी-
मतान्तरभाषयोः समाधिमायापोषकत्वमेव । निर्णायकत्वं तु समा-

धिमायाया एव । सा च भक्तियोगेन मनसीत्यादिसन्दर्भात् भगव-
तः पूर्णत्वस्य, मायायास्तदुपाश्रितत्वस्य, तत्कृतजीवानर्थस्य, तदु-
पशामकभगवद्भक्तियोगस्य च यत्र यत्र प्रतिपादनं भवति तदुदाहर-
णिका पारिदोष्याज्ज्ञेया । तेन तयोरापाततो विरोधोऽपि न दोषा-
येत्यभिसन्धिः स्फुटति । तेन सिद्धमाहुः ॥ एतदित्यादि ॥

केति ॥ विषयस्यैकस्य प्रतिपिपादयिपितव्यात् केल्यर्थः ॥ ए-
केनेति ॥ मुख्येन चेदेनेत्यर्थः । चकारोऽन्यतमसमुच्चायकः । तथाच
ब्राह्म्यां वा चारितार्थ्यादिनि भावः ॥ उत्तरमित्यादि ॥ एतदनु-
र्णमावश्यकत्वमित्यर्थः । प्रकवे विवृण्वन्ति ॥ यथेत्यादि ॥ श्रौत-
क्रियाऽन्यथानुपपत्त्या अप्राकृतकरणानि शक्यवचनानीत्याद्यपक्षस्य,
अलौकिकसामर्थ्येनैव क्रियोपपादयितुं शक्येति द्वितीयस्य च सि-
द्धिरिति सन्देहे गीतार्या कण्ठनः करणीत्या आद्य उपपन्न्यत इति
तद्विर्णायकम् । एवं गीतार्यां शरीरे व्यापकत्वाच्चलत्वयोरेशत्वस्य
चोक्त्या सन्देहे, सूत्रैककान्त्यादिक्रियाबोधकैरेशत्वनिर्णयः । एवं
सूत्रेऽभ्याहुः ॥ तथा जन्मादीत्यादि ॥ अन्यव्यतिरेकत इति ॥ इदं
भीमागवतवाक्यार्थसङ्गहर्क, न तु तत्प्रतीकम् । तथाच जन्मादिसू-
त्रे शबलस्य कार्यलक्षणमुत केवलस्य । कारणतापि, किं निमित्तत्वेन
उपादानत्वेन वेति सन्देहे, अन्यव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्वत्र
सर्वदेति द्वितीयस्कन्धवाक्येन, समन्वयेन व्यतिरेकतत्रेत्येकादश-
वाक्येन च स इत्यर्थः । एवमेव पूर्वकाण्डेऽपि, किं कर्मण्येव धृतेस्ता-
त्पर्यमुत नेति सन्देहे, सर्वं कर्माखिलं पार्येति, एतान्यपि तु कर्मा-
णीति भगवद्वाक्यैर्निर्णय इति द्रष्टव्यम् । एवञ्चात्र चोदनालक्षणस्य
धर्मस्वीपनिषदस्य ब्रह्मणश्च निर्णेष्यमाणत्वात् तस्मिन् गीतादीनां
सन्देहवारकत्वेनानुवादकत्वाभावात् तदुक्षणमप्रामाण्यमिति फल-
ति । तदेतत् स्वतन्त्रताप्रतिविधानमाप्ये अपञ्चितमाचार्यैरिति ततो-
ऽवधेयम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

नन्वेवं चतुर्णामेव प्रामाण्ये शेषाणां मन्वादिस्मृतीनां पुरा-
णान्तराणाम् अङ्गादीनाञ्च का पत्तिरित्याकाङ्क्षाभिमार्जनवतार-
यन्ति ।

एतदविरोधेनैव मन्वादीनां प्रामाण्यमाह ।

णस्य देवतात्वं द्वितीयस्कन्धे, प्रधानन इत्यस्य सुयोधिन्यां ध्युरपा-
दितम् । अनुमेयाद्यञ्च भारते आजगरे सिद्धम् । तदेव, स्व्यपराधात्
कर्तुञ्च पुत्रदर्शनमित्यनेनोच्यते । पुत्रदर्शनं, न तु प्राह्मणदर्शनमिति ।
'जातिरत्र मह्यसर्पं मनुष्यत्वे महामते * सङ्कृतात् सर्वघर्णानां दु-
ष्परीक्ष्येति मे मतिः * सर्वे सर्वास्त्रपत्यानि जनयन्ति सदा नरा *
इत्यत्र साङ्कर्यस्य जातिबाधकस्योक्तत्वात् । यन्मे माता प्रममाद् य-
च्चचाराननुमतमित्यादिभ्रुतेऽप्येति । नचैतद् विषय इत्यादिकञ्च, प्रवरे
प्रतीयमाणे देवाः पितरः पितरो देवा इति प्रयादित्यस्य विधेः शेषः ।
अब्राह्मणोऽपि प्रयरानुमन्त्रणेन ब्राह्मणो भवत्येवं तदेवतासन्निधाप-
कत्वरूपं प्रयरानुमन्त्रणगुणं धत्तीति गुणवादः । एवं, को हि तद्वेद
यद्मुष्मिहोकेऽस्ति न चेत्यादि, विषयतीकाशान् करोतीति विधेः शेषः ।
तेन चैतल्लौकिकापेक्षया पारलौकिकफलस्य विप्रकर्षेणान्तरायषाङ्क-
ल्येनाकालिकेऽस्य तन्निश्चये । एवमन्यदपि द्रष्टव्यम् । अतो व्या-
साविरोधेनैवं व्याख्येयमित्यर्थः ।

नन्वेवं सति गौणी सर्वत्र ष्योच्छिद्येतेति तस्मिन्सादिसूत्रा-
णि विरुध्येरन्निति चेन्न । तेषां मन्दमध्यमार्थत्वात् । अन्यथा सर्वत्रेद-
स्योत्प्रेक्षापरत्वापत्तेः । सर्वेषु गुणवाददर्शनात् । नच कल्पनोपदेश-
सूत्रे व्यासचरणैरपि गौण्यादरणाद्यैवमिति वाच्यम् । तस्य सूत्रस्य
यादियुक्त्यानुसारित्वात् । साङ्ख्यस्य वैदिकत्वं निरसितुं तस्य कथ-
नात् । अन्यथा सर्वत्र कल्पनोपदेशप्रसक्त्या, धृतेस्तु शब्दमूलत्वाद्वि-
त्यादिसूत्रविग्नवापत्तेः । तस्मात् सर्वत्र वाच्यार्थ एव वेदे ब्राह्म इति
निश्चयः ।

ननु, वेदाः प्रतिष्ठिताः सर्वे पुराणेषु न संशय इति वैष्णवा-
द्, इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपशृण्वेत् * विभेत्यल्पश्रुताद्वेदो
मामयं प्रहरिष्यतीति ब्रह्माण्डप्रथमाध्यायाच्च पुराणस्य प्रमाणको-
टाबाधदयकत्वमित्याकाङ्क्षायां विवक्षितं तदाहुः ॥ व्यासस्य समा-
धिभाषेति ॥ अत्र समाधिभाषापदेन व्यासपरितोषोत्तरं जातत्वेन,
धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽप्येति वाक्यार्थः स्मारितः । तेन पुराणान्तरेऽपि
त्रिष्टययोगत्वात् तदपेक्षयेदमुत्कृष्टमित्येतदादरणे धीजमिति ज्ञापित-
तम् । तत्रापि कश्चिद्विशेषमाहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ तथाच लौकिकी-
मतान्तरभाषयोः समाधिभाषापोकत्वमेव । निर्णायकत्वं तु समा-

विनापाया एव । सा च भक्तियोगेन मनसीत्यादिसन्दर्भाद् भगव-
तः पूर्णत्वस्य, मायायास्तनुपाधितत्वस्य, तत्कृतजीवानर्थस्य, तनु-
पशामकभगवद्भक्तियोगस्य च यत्र यत्र प्रतिपादनं भवति तनुदाहर-
णिका पारिशेष्याज्ज्ञेया । तेन तयोऽपाततो विरोधोऽपि न दोषा-
येत्यभिसन्धिः स्फुटति । तेन सिद्धमाहुः ॥ एतदित्यादि ॥

केति ॥ विषयस्यैकस्य प्रतिषिपादयिषितत्वात् केत्यर्थः ॥ ए-
केनेति ॥ मुख्येन वेदेनेत्यर्थः । चकारोऽन्यतमसमुच्चायकः । तथाच
द्वाभ्यां वा चारितार्थ्यादिति भावः ॥ उत्तरमित्यादि ॥ अतश्चतु-
र्णामावश्यकत्वमित्यर्थः । प्रकवे विवृण्वन्ति ॥ यद्येत्यादि ॥ धौत-
क्रियाऽन्यथानुपपत्त्या अप्राकृतकरणानि शक्यवचनानीत्याद्यपक्षस्य,
अलीकिकसामर्थ्येनैव कियोऽपादयितुं शक्येति द्वितीयस्य च सि-
द्धिरिति सन्देहे गीतायां कण्ठतः करणोक्त्या भाव उपपन्नयत इति
तन्निर्णायकम् । एवं गीतायां शारीरे व्यापकत्वाच्चलत्वाद्योरंशत्वस्य
चोक्त्या सन्देहे, सूत्रैरुक्तान्त्यादिक्रियाबोधकैरंशत्वनिर्णयः । एवं
सूत्रेऽप्याहुः ॥ तथा जन्मादीत्यादि ॥ अन्वयव्यतिरेकत इति ॥ इदं
भीमागवतथाप्यार्थसङ्गाहकं, न तु तत्प्रतीकम् । तथाच जन्मादिसु-
त्रं शब्दस्य कार्यलक्षणमुत केवलस्य । कारणतापि, किं निमित्तत्वेन
उपादानत्वेन वेति सन्देहे, अन्यव्यतिरेकाभ्यां यत् स्यात् सर्वत्र
सर्वदेति द्वितीयस्कन्धवाक्येन, समन्वयेन व्यतिरेकतश्चेत्येकादश-
वाक्येन च स इत्यर्थः । एवमेव पूर्वकाण्डेऽपि, किं कर्मेण्येव श्रुतेस्ता-
त्पर्यमुत नेति सन्देहे, सर्वं कर्माखिलं पार्येति, एतान्यपि तु कर्मा-
णीति भगवद्वाक्यैर्निर्णय इति द्रष्टव्यम् । एवञ्चात्र चोदनालक्षणस्य
धर्मस्वोपनिषदस्य द्रष्टव्यञ्च निर्णेप्यमाणत्वात् तस्मिन्च गीतादीनां
सन्देहवारकत्वेनानुवादकत्वाभावाच्च तदुक्षणमप्रामाण्यमिति फल-
ति । तदेतत् स्वतन्त्रताप्रतिविधानमाभ्ये प्रपञ्चितमाचार्यैरिति ततो-
ऽवधेयम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

तन्मेवं चतुर्णामेव प्रामाण्ये शेषाणां मन्वादिस्मृतीनां पुरा-
णान्तराणाम् अङ्गादीनाञ्च का गतिरित्याकाङ्क्षायामप्रिमार्जमवतार-
यन्ति ।

एतदविरोधेनैव मन्वादीनां प्रामाण्यमाह ।

द्वापरादौ तु धर्मस्य द्विपरत्वाद् द्वयं प्रमा ॥

विरुद्धवचनानां च निर्णयानां तथैव च ॥ ११ ॥

द्वापरादौ त्विति ॥ चोदनाविषयत्वेनावश्यकर्तव्यताकत्वेना-
भिमतोऽर्थोऽत्र धर्मशब्देनोच्यते । तस्य हि श्रुतिस्मृती उभे
अपि परे प्रमाणिके यस्य तादृशत्वाद् द्वयं श्रुतिस्तत्संवादिनी म-
न्वादिसमृतिश्चैतद्द्वयमपि प्रमा प्रमाणमित्यर्थः । यद्वा । पूर्वोक्तधर्म-
स्योक्तरीत्या द्विपरत्वाच्छ्रुतिसंवादिन्यसंवादिन्यपि स्मार्ते धर्म-
कर्तव्यताज्ञानं प्रमेत्यर्थः । विरुद्धयोरविरोधरूपापनार्थं साम्प्रतं
लौकिकदृष्टान्तमाह ॥ विरुद्धवचनानामिति ॥ यथा स्मृतिवाक्यानि
परस्परं विरुद्धानि स्मृतिव्याख्यानकारैरविरोधप्रकारेण निर्णी-
यन्ते । तथा निर्णयानामपि परस्परविरुद्धानां वैष्णवस्मार्तादि-
भेदेनाविरोध इत्यर्थः ॥ ११ ॥

उक्तमानेत्यादि ॥ अथद्वयव्याख्यादित्यादिति ॥ इदं धार्यं द्विती-
याष्टके, मानवी ऋचौ धाम्ये कुर्यादिति विधाय तदग्रे स्तावकत्वेना-
स्ति । तत्र विरुतिरूपे सीमारौद्रे चरावतिदेशतः प्राप्तास्तु सामि-
धेनीषु मध्ये प्रक्षेप्तव्यौ द्वौ धाव्यसंज्ञकौ मन्त्रौ, तौ मानवी कर्तव्या-
विति तत्प्रशंसनार्थार्थवाद् रूपस्यास्य स्तार्ये प्रामाण्याभावे मनुपराश-
नादिसत्तायोधकानां मन्त्रेतिहासपुराणादीनामपि कथञ्चित् स्तार्यं
अप्रामाण्यप्रसक्तौ मन्वादिसद्भावे प्रामाण्यं व्याहन्येत । तथा सति
तत्कृतस्मृतेरनुदयेऽयं विधिरपि कुण्ठो भवेत् । श्रुत्यो वा इन्द्रं प्रत्य-
क्षं नापश्यन्, तं चसिष्ठः प्रत्यक्षमपश्यत् । अत्रिरददौवायं प्रजां पुत्र-
कामोयेत्यादीनाञ्च बाधितार्थतैव स्यात् । भट्टवार्तिकेऽपि 'वैदिकैः
स्मर्यमाणत्वात् तत्परिग्रहदाढ्यतः * सम्भाव्यवेदमूलत्वात् स्मृती-
नां मानतोचित्युक्तम् । उत्तरमीमांसायाञ्च देवताविग्रहाधि-
करणे मानान्तरविरुद्धानामननुवादमन्त्रादीनां स्तार्ये प्रामाण्यं स्वीकृ-
तम् । तेनार्थवादाधिकरणं विरुद्धानुवादयोः सावकाशमिति, यद्वै

किञ्चेति यावत्स्य विधिस्तावत्कवेऽपि स्वार्थे प्रामाण्यमाचारमाधये
प्रतिपादितमिति सर्वसंमतत्वेन तथात्वादित्यर्थः । समाधिं व्याकुर्व-
न्ति ॥ चोदनेत्यादि ॥ अत्र चोदनाविषयत्वं काम्ये-चायव्यपश्वादी,
अवश्यकर्तव्यताकत्वं लौकिके भोजनादौ, अभिमतार्यत्वं घटादाव-
तिव्याप्नोतीति समुद्दिष्टमुपात्तम् । काम्यधर्मव्युदासस्तु तस्य श्रुति-
तात्पर्यागोचरत्वात् । तदिदं सर्वनिर्णये व्युत्पादयिष्यन्ति । मूले प्र-
माशब्दस्य करणव्युत्पत्तिं युधेतां इति कृत्या पक्षान्तरमाहुः ॥ यत्रे-
त्यादि ॥ सेवादिर्नास्यादिपदद्वयं समस्यन्तम् ॥ कर्तव्यताज्ञानमि-
ति ॥ जायमानमिति शेषः । तथाच द्विविधयोरपि स्मृत्योः श्रुत्यधि-
शब्दत्वेन शोधितार्थत्वाभावादिवानीन्तनानाञ्च सर्वधुस्यक्तानात् । स्मृ-
तित एव कर्तव्यताज्ञाने जायत इति ताभ्यां जायमानं ज्ञानद्वयमपि
प्रमेत्यर्थः । अत्र धर्मं प्रामाण्यकथनेन प्रामाण्यप्रामाण्यं बोधितं
प्रभुमिः । आचार्यैर्द्रापरदीति कथनेन मास्ये स्मृतिप्रचारस्य द्वापरे
कथितत्वात् । ततः पूर्वं धर्मसन्देशमावस्याप्युक्तप्रार्थत्याद् द्वापर-
मारज्यैव धर्मस्य द्वैपयं स्मारितत्वं । तथा सति विरोधाभावात्तत्र व-
क्तव्य इत्याकाङ्क्षायामप्रिमास्यमन्वतारयन्ति ॥ विद्वज्जयोरित्यादि ॥
मूलस्तु पूर्वार्थाद्, द्वयं प्रमेत्याहुष्य यथापदं चाध्याहृत्य च योज्य-
म् । तथाच द्वापरादौ धर्मस्य द्विपरत्वाद् यथा विरुद्धवचनानां द्वयं
प्रमा, च पुनस्तथैव निर्णयानां द्वयं प्रमेति । मास्यवाक्यानि तु पूर्वो-
ध्याये, कृते तत्र एव, तत्तत्प्रेतायामृषीणां विश्वभुज इन्द्रस्य च वि-
द्वाद उपरिचरयसुता निवारिते हिंसायज्ञप्रवृत्तिं प्रेतायामुक्त्वा तद्-
प्रिम उक्तानि, 'आद्ये कृते न धर्मोऽस्ति स ज्ञेयायां प्रघर्तितः * द्वापरे
व्याकुलो भूत्वा प्रणश्यति कलौ पुनः * वर्णानां द्वापरे ध्वंसाद्विकी-
र्यन्ते तथा प्रमाः * द्वैधमुत्पद्यते चैव युगे तस्मिञ्छयन्तौ स्मृतौ *
द्विधा श्रुतिः स्मृतिश्चैव निश्चयो जाविगम्यते * निश्चयाद्विगतानाञ्च
धर्मतत्त्वं न विद्यते * धर्मनस्त्वे ह्यविज्ञाते मतिभेदश्च जायते * प-
रस्परविभिन्नैस्तदृषीणां विभ्रमेण तु * अतो दृष्टिविभिन्नैस्तैः कृतं
शास्त्रकुलं त्विदमिति' । तेन कृते तु मानवा धर्मा इत्यादेर्न विरोधः ।
पूर्वयुगे मनुसत्त्वेपि द्वैभाभावाद्धर्मनिश्चयेनैव श्रौतोपयोगाय प्र-
वृत्तेः ॥ ११ ॥

एवमत्र सार्द्धचतुष्टयेन प्रमाणनिष्कर्षमुक्त्वा तेषु प्रमेयनाना-

त्वादिनैकवाक्यता दुर्घटेति तामुपपादयिष्यन्तोऽभिधेयसम्बन्धप्रयो-
जनानि च ग्रन्थस्य तद्वद्वारा वदिष्यन्तस्तामाक्षिप्य प्रमाणानामभि-
धेयं वक्तुमवतारयन्ति ।

अत्र प्रमाणचतुष्टये श्रुतिः सूत्राण्येका कोटिः । गीता भाग-
वतं चापरा स्पष्टैव । तत्रोभयत्र प्रमेयभेदाभावे द्वयनिरूपणार्थं
भेदे विरोध इति कथमेकवाक्यतेत्याशङ्क्य द्वयं समर्थयितुमाह ।

यज्ञरूपो हरिः पूर्वकाण्डे ब्रह्मतनुः परे ॥

अवतारी हरिः कृष्णः श्रीभागवत ईर्यते ॥ १२ ॥

यज्ञरूप इति ॥ यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति श्रुतेः ॥ ज्ञानक्रि-
योभययुतः सर्वेषामर्थः । तत्र क्रियायां प्रविष्टः क्रियारूपो यज्ञात्मा
पूर्वकाण्डार्थः । ज्ञाने प्रविष्टो ज्ञानात्मा ब्रह्मरूप उत्तरकाण्डार्थः ।
तनुशब्दः साकारब्रह्मप्रतिपादनाय । परे उत्तरस्मिन् काण्डे ।
क्रियाज्ञानं च द्वयं प्रकटीकृत्य योऽवतीर्णः कृष्णः स श्रीभागवते
विशिष्टो निरूप्यते । अतः खण्डशो निरूपणं वेदे । भागवते तु
समुदायेन निरूप्य तस्य लीला अनेकविधा निरूप्यन्त इत्येकार्थ-
त्वेऽपि पृथग्वचनं युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

अत्रेत्यादि ॥ कोटिः समुदायसंख्या भागो वा । कोट्युत्कर्षा-
दनीसंख्याऽधिष्ठित्यनेकार्थान्, प्रमाणकोटिः प्रमेयकोटिरिति व्य-
हाराच्च ॥ स्पष्टैव ॥ धर्मधर्मिनिरूपणाभ्यां स्पष्टैव ॥ तत्रोभयत्र ॥
कोटिद्वये ॥ प्रमेयभेदाभावे ॥ धर्मरूपेण धर्मिरूपेण वा यथाकथञ्चि-
द् ब्रह्मण एव प्रतिपाद्यत्वात् तथाभावे ॥ द्वयनिरूपणार्थं भेदे ॥ कोटि-
द्वयनिरूपणार्थमङ्गीकार्यं भेदे ॥ विरोधः ॥ अर्थक्येऽपि परस्पराका-
ङ्क्षाहृत्येन वैयधिकरण्यमित्येकवाक्यता कथं-सङ्गच्छत इत्याश-
ङ्क्य ॥ द्वयम् ॥ कोटिद्वयत्वमेकवाक्यत्वञ्चेति द्वयम् ॥ समर्थयितुमा-
ह ॥ तत्रप्रमेयमाहेत्यर्थः ॥ अर्थइति ॥ अभिधेयः प्रयोजनं च ॥ प्रविष्ट

इति ॥ क्रियायां लौकिक्यामभिव्यङ्ग्यत्वेन ज्ञाने च वृत्तिरूपे विषय-
त्वेन प्रविष्ट इत्यर्थः । इदं यथा तथा सर्वनिर्णये, तस्यैवोद्भूतरू-
पत्वादित्यत्र चक्ष्यन्ति । श्रीमाधवतपदं गीताया मप्युपलक्षकम् ॥
निरूप्यन्त इति ॥ सङ्क्षेपविस्ताराभ्यां यथायथं निरूप्यन्त इत्यर्थः ॥
युक्तमिति ॥ प्रकारभेदाद् युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

वेदे पुराणे च क्वचिदन्यार्थप्रतिपादनमाशङ्क्य तेषामङ्गत्वमि-
त्यभिप्रायेणाह ।

सूर्यादिरूपधृग् ब्रह्मकाण्डे ज्ञानाङ्गमीर्यते ॥

पुराणेष्वपि सर्वेषु तत्तद्रूपो हरिस्तथा ॥ १३ ॥

सूर्यादिरूपधृगिति ॥ ब्रह्मकाण्डे ज्ञानसिद्धयर्थमुपासना नि-
रूप्यते । तच्चित्तशुद्धिद्वारैवेति केचित् । फलदानद्वारा माहात्म्यम-
तिपादनेन भक्तिद्वारोति सिद्धान्तः ।

तथा पुराणोक्तानां दुर्गागणपतिमभृतीनां विशिष्टशेषत्वमा-
वरणदेवतात्वेन । तथापि भिन्नार्थत्वमाशङ्क्य, तत्तद्रूपो हरिस्तथेत्यु-
क्तम् । साधनरूपः फलरूपश्च स्वयमेवेत्येकवाक्यता ॥ १३ ॥

वेद इत्यादि ॥ तथाच, इन्द्रं मित्रं धरुणमग्निमादुत्यो दिव्यः
समुपर्णो गरुमान्, यत्कं सद् विभ्रा धनुषा यदन्तीति धुनेः, वेदव्य-
स्यदेयताभक्ता इति गीतावाक्याश्च यद्यप्य उपास्यश्च तत्तद्रूपो हरि-
रेव यागशेषत्वेनोपासनशेषत्वेन च निरूप्यते इत्यङ्गानामङ्गिसापेक्ष-
त्वात्, 'स्वार्थयोधे समामानामङ्गाङ्गित्वाद्येष्वथ ॥ वाक्यानामेक-
वाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते' इत्यङ्गनिरूपकत्वेन तेषामेकवाक्यत्वं
न दुर्घटमित्याशयेनाहेत्यर्थः । ननु सवत्स्वयमेकवाक्यत्वं तथापि
तत्र नानादेवतानामुपासनानाञ्च निरूपणात् तेषां तृतीयकाण्डत्वम-
स्तु । जैमिनिना सङ्कर्षणकाण्डाख्यतन्मीमांसाप्रणयनाच्च । अथवा
उपासनानां मानसकर्मरूपत्वात्, कर्मकाण्ड एव नियोज्योऽस्तु, न तु

ब्रह्मकाण्डे इत्याकाङ्क्षायां व्याकुर्वन्ति ॥

ब्रह्मेत्यादि ॥ तथाच द्वितीयेऽध्यान्तरवाक्ये पूपासनानां निरूपणात् प्रती-
यत्वं, पाशुकतन्त्रयत्पूर्वकाण्डानन्तर्गतत्वाच्च न तत्र निवेशः । किन्तु
द्वितीय एव निरूपणात् तत्रैव निवेश इत्यर्थः । जैमिनिवृत्तमेव स्तु व्यास-
विरोधे उपेक्षणीयः । एवं ज्ञानाङ्गत्वमुपासनानां साधयित्वा, अङ्गत्वे
मतान्तरात् कश्चिद्विशेषं वक्तुमाहुः ॥ तदित्यादि ॥ तदिति ॥ अङ्गत्वम् ॥
केचिदिति ॥ आयावादिप्रभृतयः । एतेनैव पूर्वोत्तरकाण्डयोरप्यङ्गा-
ङ्गिभावो व्याख्यातो ज्ञेयः ॥ फलदानद्वारेत्यादि ॥ उद्गीथादिसूर्याद्यु-
पासनया तत्तत्प्रकरणोक्तं फलं तेन तेनोपास्येन दीयते । तेषाञ्च प्रती-
कत्वेन तत्कृतफलदानान्मूलरूपमाहात्म्यमेव प्रतिपादितं भवति ।
ज्ञाते च माहात्म्ये तत्र भक्तिसया ज्ञानम् । भक्त्या मामभिजानातीति
भगवद्वाक्यात् । तथाच भगवद्वाक्यानुसारी अयं सिद्धान्त इत्यर्थः ।

ननु भवत्वेवं वेदे, तथापि पुराणे तु नार्य न्यायः सङ्गच्छते ।
तत्र प्रतिपाद्यदेशताया मुख्यत्वस्यैव प्रतीतिरित्यत आहुः ॥ तथेत्यादि ॥
नन्वस्त्वेवं दुर्गादिस्थले, ननु शिवादिस्थलेऽपि । तत्र तेषाञ्जगत्कर्तृत्वा-
दिरूपब्रह्मलक्षणवत्त्वेनैव प्रतिपादनादित्याकाङ्क्षायां तदप्यस्माभिः
समाहितमित्याहुः ॥ तथापीत्यादि ॥ तथाच विवृतिन्यायेन तत्र क-
पान्तरप्रतिपादकत्वान्मुख्यप्रतिपादकशेषत्वमिति तत्रापि पूर्वोक्त-
मक्षतमित्यर्थः । सिद्धमाहुः ॥ साधनेत्यादि ॥ तथाचार्थकत्वादेकं
वाक्यमित्यर्थेकार्थ्यं सति विभागे साकाङ्क्षत्वमिति लक्षणात् । प्रकृते
चार्थप्रयोजनैक्याद्-विभागे चाङ्गाङ्गिभावादिना-साकाङ्क्षत्वात् सर्व-
वामेकवाक्यतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

तत्रावान्तरं निर्णयं वक्तुं भक्तिमार्गे विशेषमाह ।

भजनं सर्वरूपेषु फलसिद्ध्यै तथापि तु ॥

आदिमूर्तिः कृष्ण एव सेव्यः सायुज्यकाम्यया ॥ १४ ॥

भजनं सर्वरूपेष्विति ॥ ज्ञानमार्गे न कोऽपि विशेषः कापि ।
सर्वस्यापि पूर्णब्रह्मत्वात् । वक्ष्यति च, अखण्डं कृष्णवत् सर्वमिति ।

भक्तिमार्गे तु न तथा । यथा... भगवान्भगवत्-कृतवाँस्तथा स्वार्थ-
भक्तिमार्गमपि पृथक् कृतवान् ।

विभूतिरूपेषु साधनानि फलानि च व्यवस्थया कृतानि ।
पूर्णफलदानं च स्वस्मिन् । अतो भजनं मूलरूप एव कर्तव्यम् ।
ततः किं स्यादित्याशङ्काह ॥ सायुज्यकाम्ययेति ॥ ब्रह्मविदामो-
क्ति परमिसत्र एव सायुज्यं मुख्यतया निरूपितमिति । तत्काम-
नायां सखां कृष्ण एव सेव्यः । कृष्णपदेन च बहिर्भजनमेव मु-
ख्यामिति निरूपितम् । यो वेद निहितं गुहायामिति तु ज्ञान-
मार्गे ॥ १४ ॥

तत्रेत्यादि ॥ ननु भयत्येवमेकवाक्यता, तथापि सर्वपुराणेषु
भगवत् एव तत्तद्रूपेण प्रतिपादनात् साधनफलयोर्भक्तिमोक्षयोः
सर्वत्र तौल्यमिति कथं श्रीभागवतस्यैव सन्देशवारकत्वमित्याका-
ङ्क्षायां तत्र प्रमेये अवान्तरयोः साधनफलयोर्निर्णयं वक्तुं भक्तिमार्ग-
रूपे साधने भजनीयस्वरूपविचारेण फलतारतम्यमाहेत्यर्थः । न-
न्येकादशस्कन्धे भगवता, योगाख्यो मया प्रोक्तः नृणां श्रेयोविधि-
स्तथा * ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च त्रीणां ऽन्योऽस्ति कर्हिचिद् * इत्य-
त्र पूर्वं ज्ञानमेवोक्तम् । श्रुतावधितमेव विदित्वा प्रतिमृत्युमेतीति ज्ञान-
मेवोच्यत इति ज्ञानमार्गस्य श्रुतत्वात् पूर्वं तत्सारतम्यं कुतो नोच्यत
इत्यत आहुः ॥ ज्ञानमार्ग इत्यादि ॥ कापीति ॥ विषये फले चेत्य-
र्थः । तर्हि कर्ममार्गस्य वक्तव्यमित्याकाङ्क्षायां तस्योपकारकत्वादिना
ऽमुप्येत्यात् तमनाहत्य भक्तिमार्गं प्रवाहुः ॥ भक्तिमार्गे इत्यादि ॥ नुः
पूर्वपक्षमिरासे । ज्ञानमार्गवद्विशेषो नेत्यर्थः । तत्र हेतुः ॥ यथेत्या-
दि ॥ यथेति ॥ श्लाघार्थम् ॥ स्वार्थमिति ॥ स्वप्राप्त्यर्थम् ॥ पृथगिति ॥
प्रकारान्तरीयभक्तिमार्गाद् विलक्षणम् ॥ स्वार्थं पृथकरणे किं गमक-
मित्यपेक्षायां येऽप्यन्यदेघनामका इत्यादिना सूचितं गमकमाहुः ॥
विभूर्नात्यादि ॥ विभूतिरूपेषु गीतायामेकादशस्कन्धे चोक्तेषु ॥ व्य-
वस्थया कृतानि ॥ नियनानि कृतानि । इदमेव च ब्रह्मे समाप्तिदशा-
यां मायानुकीर्तनाध्याये व्यास आह ॥ अन्यदेषु या भक्तिः पुरुष-

स्येह जायते * कर्मणा मनसा ध्यात्वा तद्गतेनान्तरात्मना * तेन तस्य भवेद् भक्तिर्यजने मुनिसत्तमाः * स करोति ततो विप्रा भक्तिं चाग्नेः समाहितः * तुष्टे द्रुताग्ने तस्य भक्तिर्भवति भास्करे * पूजां करोति सततमादित्यस्य ततो द्विजाः * प्रसन्ने भास्करे तस्य भक्तिर्भवति तत्त्वतः * सेवां करोति विधिवत् स तु शम्भोः प्रयत्नतः * तुष्टे त्रिलोचने तस्य भक्तिर्भवति केशवे * संपूज्य तं जगन्नाथं वासु-
देवाख्यमव्ययम् * ततो भुक्तिं च मुक्तिं च स प्राप्नोति द्विजोत्त-
मा * इति । भगवतो मूलरूपस्यैव गीतायां, यस्मात् क्षरमतीतो ऽहमिति, कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति प्रथमस्कन्धे च स्फुटम् ब्रह्मवैधनें ब्रह्मखण्डे च द्वितीये गोलोके तस्य नित्यत्वञ्चोक्ता तन्मध्ये ज्योतिर्योगिष्येयमुक्ता 'तज्ज्योतिरन्तरे रूपमतीव सुमनोहरम् * नवीननीरद्वयामं रक्तपङ्कजलोचनम् * कोटिकन्दर्पलावण्यं लीला-
धाम मनोहरम् * द्विभुजं मुरलीहस्तं सुस्मितं पीतवाससम् * इ-
त्यादिना स्वरूपमुक्ता, प्रकृतेः परमीशानं निर्गुणं नित्यविग्रहम् * इत्यादिना सर्वदा स्वतन्त्रत्यादिकञ्चोक्ता तृतीयाध्याये तस्मात् प्रकृतिविष्णुशिवब्रह्मधर्मसरस्वतीलक्ष्मीदुर्गासावित्र्याद्युत्पत्तिकथनेन संपूर्णं पुराणे च तत्तदुपाख्यानैः प्रसिद्धमेवोक्तम् । एवमेव गोपाल-
तापनीये च प्रसिद्धमिति, न चोपायकाशः । इदं यथा, तथो-
पपादितं मया विद्वत्कारिभिन्दिपाले, प्रहस्ते चातो विशंपजिहासायां ततोऽवधेयम् ।

एवं साधननिष्कर्षमुक्ता फलनिष्कर्षं चस्तु पदान्तरमथतार-
यन्ति ॥ तत् इत्यादि ॥ ननु सायुज्यं ब्रह्मैक्यं, तच्च ज्ञानेनापि प्रा-
प्यत इति कृष्णभजने को विशेष इत्यपेक्षायां सायुज्यं विवृण्वन्ति ॥
ब्रह्मविदित्यादि ॥ तथाच, यद्यपि सायुज्यपदमैक्ये प्रसिद्धं तथा-
ऽप्युक्तयन्तुर्व्याख्यानार्थं, सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणेति ब्रह्म-
णा सह सर्वकामभोगस्य परप्राप्तिपदार्थत्वेन विवृतत्वात् । सायुज्य-
पदेन सह युनर्कीति सयुक्-तद्भावः सायुज्यमिति योग एव ग्राह्य
इति तथेत्यर्थः । नन्वेवं सति साधनमपि तदेव ग्राह्यमित्यत आहुः ॥
कृष्णपदेनेति ॥ आविर्भूते भगवति कृष्णे यहिर्भजनादेव तादृशफल-
सिद्धेः सर्वनिर्णायके श्रौतागवते प्रतिपादितत्वाद् गोपालतापनीये
च, रामस्य राममूर्तिरित्यादिना मथुरास्था द्वादशमूर्तीरूपकस्य ता

ये यजन्ति ते मृत्युं तरन्ति, मुक्तिं लभन्त इत्यादिधावणाश्च तथे-
त्यर्थः । एषश्च भक्तिः स्वतन्त्रा-शुद्धा च दुर्लभेति न सरोच्यते इति
वक्ष्यमाणत्वान्त्वलौकिकसामर्थ्यरूपं धरणमात्रसाध्यं मुख्यं तत्फलम-
नुभवा, यालानुशासनन्यायेन-सेवाफलं मध्यममार्गकमिति ज्ञेयम् ।
नस्येवं सति धुतिव्याकोप इत्यत आहुः ॥ यो वेदेत्यादि ॥ तथाचात्र
तन्मार्गानुसारि साधने निरूप्यते, न तु भक्तिमार्गीयं साधनं निरु-
द्ध्यते । गोपालतापनीयश्रुतौ च, इति सकलं परं ब्रह्मतयो ध्याय-
ति रसति-भजति सांमृतोभवतीति-फलसम्यग्धः आच्यते । अतस्त-
थेत्यर्थः ॥ १४ ॥

किञ्चिदाशङ्कन्ते ।

ननु सर्वत्रैव तत्तदेवतासायुज्यं फलत्वेन श्रूयते । ततो
विशेषः क इति चेत् तत्राह ।

निर्गुणा मुक्तिरस्माद्धि सगुणा साऽन्यसेवया ॥

ज्ञानेऽपि सात्त्विकी मुक्तिर्जीवन्मुक्तिरथापि वा ॥ १५ ॥

ज्ञानी चेद् भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यधिकः परः ॥ १६ ॥

निर्गुणा मुक्तिरस्माद्धीति ॥ सायुज्यं मुक्तिः । निर्गुणे सा-
युज्ये निर्गुणा भवति । सगुणे सगुणा । भगवद्व्यतिरिक्ताः सर्व
एव कालपर्यन्तं सगुणाः । कालोऽपि गुणानुरोधीति सगुणमा-
यः । अक्षरस्य प्रकारस्तु वक्तव्यः । मन्त्रिष्टं निर्गुणं स्मृतमिति,
तं भजन्निर्गुणो भवेदिति च वाक्यात् । कृष्णसायुज्यमेव-निर्गुणा
मुक्तिः । अक्षरज्ञानमार्गयोरेकत्वाद् द्वयमेकेन समाहृतम् ।

ज्ञानेऽपि सात्त्विकी मुक्तिरिति ॥ ज्ञानमार्गः सगुण एव ।
सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानमिति वाक्यात् । अत एव ज्ञानिनो भीताः
संसाराद् विरक्ता भवन्ति । एवं ज्ञानमार्गे प्रवृत्तस्य सगुणत्वमु-
पपाद्य, ज्ञानसम्पत्तियुक्तस्य न सगुणत्वमित्याशङ्क्याह ॥ जीवः

मुक्तिरथापि वेति ॥ वेद्यनादरे । मुख्यपक्षे तु, समासेनैव कौन्ते-
येति वाक्यसन्दर्भे ब्रह्मभावानन्तरं भक्तिर्भवतीति गुणातीत एव
प्रवेशः । ते प्राप्नुवन्ति मामेवेति वाक्यात् । तदभावे केवलं
जीवन्मुक्ता भवन्तीति सनकादितुल्याः सगुणा एव । इममेव
विशेषं वक्तुं भगवानाह, सर्वभूतहिते रता इति । अत एव शुका-
दीनां भक्तिमार्गोपदेशद्वारा सर्वभूतहिताचरणम् ॥ १५ ॥

यस्तु पुनः पूर्वं ज्ञानमार्गे प्रवृत्तः प्राप्तज्ञानः कृष्णसेवार्थं य-
तते तन्निष्ठां परित्यज्य स महानिष्ठाह ॥ ज्ञानी चेद् भजते कृष्ण-
मिति ॥ यद्यपि ज्ञानमार्गेऽपि विषयो निर्गुणस्तथापि मार्गः सगुण
इति भक्तिमार्गोत्कर्षः । क्रियाशक्तेरिन्द्रियाणां च वैफल्यं ज्ञान-
मार्गे । तस्माद् भक्तिमार्गानुसारेण कृष्ण एव सर्वेषां सेव्य इति
निष्पत्तिम् ॥ १६ ॥

नन्वित्यादि ॥ श्रूयत इति ॥ एतासामेव देवातानां सायुज्य-
सार्द्धितां समानलोकतामाप्नोति य एव विद्वानुदगयने प्रमीयते
देवानामेव महिमानं गत्वाऽऽदित्यस्य सायुज्यं गच्छतीत्यादौ श्रूयत
इत्यर्थः । ननु कालस्य तत्त्वकोटावनिवेशस्याग्रे व्यवस्थाप्यत्वात् कथं
सगुणत्वमित्यत आहुः ॥ कालोऽपि गुणानुरोधीति ॥ गुणव्यति-
कराकार इत्यत्र तृतीयस्कन्धे तथात्वस्य स्फुटत्वात् तथेत्यर्थः ।
ननु माऽस्तु कालस्य तथात्वं तथापि गुणानुरोधिना निर्गुणस्याऽक्ष-
रस्य ज्ञानादेव निर्गुणा मुक्तिर्भविष्यतीति चेत् तत्राहुः ॥ अक्षरस्ये-
त्यादि ॥ यत्कव्य इति ॥ अनुपदं यत्कव्यः । तर्हि कृष्णभजने निर्गुणा
मुक्तिरित्यत्र किं मानमत आहुः ॥ मन्निष्ठमित्यादि ॥ वाक्यद्वयेन ज्ञान-
स्य भक्तस्य च यथायथं निर्गुणत्वमुक्तम् । तेन प्रारम्भे फलदशा-
याश्च निर्गुण्यं बोधितम् । अतस्तथेत्यर्थः । अतः परमक्षरस्य प्रकारं
वक्तुं तस्य ज्ञानतुल्यतामाहुः ॥ अक्षरेत्यादि ॥ अक्षरं कूटस्थं, श्रवणा-
दिभिस्तत्साक्षात्कारो ज्ञानमार्गस्तयोरेकत्वात् फलतोऽभेदाद् द्वयम-
क्षरं ज्ञानमार्गश्चैकेन ज्ञानप्रकारकथनेन समाहृतं सङ्गृहीतमित्यर्थः ।

तथाच ज्ञानमार्गे या मुक्त्यर्थवत्त्वा सैवाक्षरोपासनेऽपीत्यर्थः । तदुप-
पादयन्ति ॥ ज्ञानमार्गे इत्यादि ॥ तथाच-विद्या सात्त्विकीति; कैव-
ल्पं सात्त्विकं ज्ञानमिति चाभ्यासः तादृशज्ञाने सति, यतो यतो नि-
वर्तते विमुच्येत ततस्ततः * इति चाभ्योक्तविरागे या मुक्तिः सा तथे-
त्यर्थः ॥ अत्र गमकमप्याहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ भीता इति ॥ गुणा-
नां परस्परौपम्यदर्शनेन ततः सत्त्वोपम्यदर्शिता इत्यर्थः । अन्यथा,
सैवं चरन्ति मुनयोऽपि न नष्टमाना इतिवत् स्यादित्यर्थः ॥ ज्ञान-
सम्पत्तिमुक्त्येति ॥ जातविद्यस्य ॥ जीवन्मुक्तिरिति ॥ असक्तबुद्धिः
सर्वज्ञेत्यादिवाक्योक्तोऽभ्यासमात्रः ॥ अनादर इति ॥ जीवमात्रस्य
विद्यमानत्वेन तस्य विद्याप्रविद्यानशमन्वेन, तयोश्च परस्परौपम्यदर्श-
नेन स्थापयत्याचरमवृत्तिपर्यन्तं गुणसत्याद्यास्य पक्षस्य गौणत्वात्
तथेत्यर्थः । तर्हि मुख्यपक्षे कुतो न सगुणत्वमित्याकाङ्क्षायां भक्तिमार्ग-
प्रवेशात्तयेति वक्तुमाहुः ॥ मुख्यपक्ष-इत्यादि ॥ अक्षरधियामिति सूत्रे
मगवत्कृपया तस्य गुणातीतमन्तौ-प्रवेशस्य तदभावे च तदभासस्य
विचारितत्वात् तथेत्यर्थः । तर्हि कथं भक्तिमार्गोऽभ्युत्थितमित्यत
आहुः ॥ तदभास इत्यादि ॥ तथाच, ये त्वक्षरमित्यादिना फलप्राप्ति-
पर्यन्तं सगुणत्वात् तथेत्यर्थः ॥ इममेव विशेषमिति ॥ जीवन्मुक्ति-
पर्यन्तं सगुणत्वं, ततो-भक्त्वा निर्गुणत्वमित्येवंप्रकारं गौणमुख्ययोः केव-
लज्ञानिज्ञानिभक्तयोर्विशेषमित्यर्थः । परिचायकमाहुः ॥ अत एवेत्यादि
तेन सतकाद्यपेक्षया शुकादयो मुख्या ज्ञानिन इत्यर्थः ॥ १५ ॥

तेन फलितं वक्तुमग्निमवतारयन्ति ॥ यस्त्विहत्यादि ॥ इदम-
पि तत्रैव सूत्रे फलमेदात् स्पष्टम् । तथाच-श्रुतौ यज्ज्ञानस्योत्कर्षनिक-
षणं तद्गुरुत्वरूपकार्यमेवेत्यर्थः । अत्र सार्धं चतुष्टये अयमर्थः सम्पद्यते ।
एकादशस्कन्धे, योगाख्यो मया प्रोक्ता नृणां श्रेयोविधित्तया * ज्ञानं
कर्म च भक्तिश्च नोपायोऽन्योऽस्ति कर्हिचिद् * इत्यादिना विरक्तकामि-
तद्विलक्षणा नामर्षे यथाययं ज्ञानकर्मभक्तिप्रणयनकथनेऽप्युत्तरमीमां-
सायां कर्ममार्गस्य ज्ञानाद्यद्वैतसाधनादुत्कर्षा द्वौ मार्गौ । तयोस्ततः
फलमेदामावेऽपि ज्ञानस्य पूर्वकक्षात्वमेव । ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽ-
धिकः, अथैतत्परमब्रह्ममित्यादिवाक्यैर्मक्त्युत्कर्षप्रतिपादनेन, समा-
सेनैव कौन्तेयेतिवाक्यसन्दर्भे ज्ञानपरमनिष्ठाकथनेन च सन्देहवार-
णात् । नचैषां नैर्द्वयम् । मीमांसावत् सन्देहवारणार्थत्वेन तदभि-

अत्रादित्युक्तम् । एवं सति यदत्र प्रतिपाद्यते, स एवार्थश्चतुर्ल-
क्षणयामपि सिद्ध्यति । तत्र समन्वये सर्वशब्दैर्भगवानेवाभिधीयत
इत्युक्ता, अविरोधे मतान्तरनिराकरणपूर्वकं संवादिनां शेषत्वं सर्व-
श्रुत्यविरोधश्च सम्पाद्य साधनाध्याये आदित्यादिमतीनां माहात्म्य-
प्रतिपादनद्वारा भक्त्युत्पादनेनाङ्गत्वं, भक्तिजनितसर्वात्मत्वस्फूर्ति-
रूपविधायी मुख्यसाधनत्वञ्च प्रतिपाद्य फलाध्यायसमाप्तिचरणे
स्वामिन्नित्यलीलाविशिष्टस्य भगवत एव फलत्वं प्रत्यपादीति भाष्ये
सिद्धेः । नञोपासनायाश्चित्तशुद्धिहेतुत्वं शक्यमवचनम् । तद्वर्धक-
वाक्येषु नामाफलानां धूयमाणत्वेन तदनङ्गीकारे प्राप्तयाधाप्राप्तकल्प-
नयोः प्रसक्तेरतः, फलमत उपपत्तेरिति न्यायेन फलदातृत्वं तेनापि
रूपेण भगवत एवेति माहात्म्यसिद्धौ तथा प्रनाड्या भक्तिसिद्धेरेव
तेष्वभिप्रेतत्वात् । एवं सति पूर्वकाण्ड इयान्नापि यालानुशासन-
न्यायेन रोचनार्थैव फलश्रुतिरिति दिक् ।

एवमेव श्रुतापरीत्यग्रे उपपादयिष्यते । तेन प्रकारेण सुशो-
धिनीभाष्यादीनामनयैव दिशैकवाक्यत्वं बोध्यमिति । प्रकृतमनु-
सराग्रः ॥ १६ ॥

एवं साधनफलनिष्कर्षकथनमुखेनाङ्गाङ्गिभावं समर्थयित्वा
एवमर्थानभिज्ञानां भ्रान्तत्वं बोधयितुमग्रिममयतारयन्ति ।

नन्वेवं सति कथं न सर्वे सेवन्त इत्याशङ्कयामाह ।

बुद्धावतारे त्वधुना हरौ तद्वशगाः सुराः ॥

नाना मतानि विप्रेषु भूत्वा कुर्वन्ति मोहनम् ॥

यथाकथञ्चित् कृष्णस्य भजनं वारयन्ति हि ॥ १७ ॥

बुद्धावतार इति ॥ तुशब्दः शङ्कं वारयति । कलिकालः
स्वभावतः सर्वोत्किष्टः स्वरूपसाधनेनापि महाफलप्रदः १ अतो दै-
वव्यामोहार्थं भगवान् बुद्धोऽवतीर्णः सर्वममाणमूलभूतं वेदं दूषि-
तवान् । ततः पुराणादिमार्गदूषणार्थं तद्वशगाः सुरा अपि तथा-

ऽनिषिद्धवेपमाश्रित्य ब्राह्मणानां बुद्धिनाशार्थं तेज्येवावतीर्य मोह-
नार्थं नानामतानि कुर्वन्ति काणादन्यायमायावादादिरूपाणि ।
वाक्येशलत्वान्मोहनरूपत्वम् ॥

ननु तेषां शास्त्राणां मुक्तिः फलं, तथैव तत्र तत्र प्रतीयते ।
तत्र कथं मोहनं फलमिति चेत् तत्राह ॥ यथाकथञ्चिदिति ॥
वैदिके मार्गे जागरूके पौराणिके च, तेनैव मार्गेण स्वयम्पितृ-
देवत्वं च प्राप्ताः किमित्यन्यथा वेदाविरोधेन शास्त्रमवादिपुर्यदि-
मुक्तिरेव सम्पाद्या स्यात् । अतः सिद्धराजमार्गेऽपि पुनः स्वयम-
तिक्रमेण यच्छास्त्राणि कृतवन्तोऽतो ज्ञायते, मोहार्थमेव शास्त्रकर-
णम् । नापि तथा करणे भगवतो विसंमतिः । भगवतैव तथाऽऽज्ञा-
पनात् । 'त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय * अतथ्यानि
वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज * प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च
मां कुरु' * । इति वाराहवचनं ब्रह्माण्डोक्तं तथा परम् *
अमोहाय गुणा विष्णोराकारश्चिच्छरीरता * निर्दोषत्वं तारतम्यं
मुक्तानामपि चोच्यते * एतद्विरुद्धं यत् सर्वं तन्मोहायेति निश्च-
यः * उक्तं पद्मपुराणे च शैव एव शिवेन तु * यदुक्तं हरिणा
पश्चादुमायै प्राह तद्भरः * । 'त्वामाराध्य तथा शम्भो ग्रहीष्यामि
वरं सदा * द्वापरादौ युगे भूत्वा कलया मानुषादिषु * स्वाग-
मैः कल्पितैस्त्वं च जनान् मद्विमुखात् कुरु * मां च गोपय पेन
स्यात् सृष्टिरेपोचरोचरा' * । एतदभिसन्धायाह ॥ यथाकथञ्चिद-
कृष्णस्येति ॥ ते ह्यलौकिकदृष्टारः । एवं मायावादाद्यनुसारेण
शास्त्रे कृते लोका भगवद्बहिर्मुखा भविष्यन्तीति तथा कृतवन्त
इत्यर्थः ॥ १.७ ॥

आहुः ॥ तुशब्दः शङ्कामिति ॥ कालकृतमोहशङ्कामित्यर्थः । तथाच यदि कलिनैव तथा स्याद् बुद्धावतारो न स्यादिति भावः । कुत एवमित्याकाङ्क्षायां कलेर्गुणमाहुः ॥ कलिकाल इत्यादि ॥ कलेर्दोषनिधेयित्वाच्चिवाक्यात् तथेत्यर्थः । ननु धर्मस्थापनाय भगवानवतरतीति कथमयमवतार इत्यत आहुः ॥ अतो दैत्येत्यादि ॥ तथाच, वादेर्विमोहयति यश्च कृतोऽतदर्शनिति चाक्यादत्रापि तथात्वमेवेत्यर्थः । तर्हि बौद्धास्तथा भवन्तु, न त्वन्येऽपीत्यत आहुः । तत इत्यादि ॥ काणादेत्यादि ॥ तथोक्तं पाद्मोत्तरखण्डे गुणत्रयविवरणाध्याये शिवेन, 'शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् * येषां अवगणमात्रेण पातित्यं क्त्वा निनामपि * प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् * मच्छक्त्या वैशितैर्विप्रैः सम्प्रोक्तानि ततः परम् * कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् * गौतमेन तथा न्यायं साङ्ख्यं तु कपिलेन वै * धिषणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् * दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा * बौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम् * मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते * मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा * अपार्थं श्रुतिचाक्यानां दर्शयँल्लोकगर्हितम् * कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमैव प्रतिपाद्यते * सर्वकर्मपरिभ्रष्टं विकर्मत्वं तदुच्यते * परेशजीययोरैक्यं मयाऽत्र प्रतिपाद्यते * ब्रह्मणश्च परं रूपं निर्गुणं वक्ष्यते मया * सर्वस्य जगतोऽप्यत्र मोहनार्थं कलौ युगे * वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् * मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणात् * द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमपार्थतः * निरीक्ष्यरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् * शास्त्राणि चैवं गिरिजे! तामसानि निबोध मे * इति ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ ननु तेषामित्यादि ॥ कुत्र भगवताऽऽज्ञप्तमित्याकाङ्क्षायां नानापुराणेषु तत्प्रसिद्धमिति हृदिरुत्याहुः ॥ त्वञ्च रुद्रेत्यादि ॥ इदं वचनं चाराहे प्रागितिहासे रुद्रगीतास्वस्ति ।

ननु स्वाऽऽकाशकरणाऽऽज्ञापनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां पुराणान्तराद् धीजमाहुः ॥ ब्रह्माण्डेत्यादि ॥ अमोहायेति चाक्षयार्थस्तु, विष्णोर्भगवतो गुणाधेश्वर्यादयः सत्यादयश्च अमोहाय; ब्रह्म निराकारं, साकारं वा, शिवादिरूपं धेत्यादिभ्रान्तिनिरासाय, सांसारिकमोहनिरासाय च । कथममोहायेत्याकाङ्क्षायाम्

उद्गाहरणम्, आकार इत्यादि ॥ निर्दोषत्वमित्यादि च ॥ तथाच भग-
वतः प्रकाशरवे चाणादमायायादाद्युक्तप्रकारको मोहो न स्यादिति
तथेत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः ॥ एतदित्यादि ॥ नह्येवमाज्ञापनमेकस्मिन्ने-
व कल्पे, अपितु नानाकल्पेभ्यिति ज्ञापनायाहुः ॥ उक्तमित्यादि ॥ च
पुनः, हरिणा यदुक्तं तत् पश्चादुमायै हरः प्राह । तत् पञ्चपुराणे च,
श्रीवे शिवोक्ते विष्णुसहस्रनामस्तवे शिवेनोक्तमिति सम्यग्धः । ईदृ-
शी कथा चाराहे रुद्रगीतास्त्वप्यस्ति । तथाहि । विष्णुरुवाच * सर्व-
ज्ञस्त्वं न सन्देहो ज्ञानराशिः सनातनः * देवानां च परः पूज्यः स-
र्वदा त्वं भविष्यसि * एवमुक्तः पुनर्याज्ञयमुवाचोमापतिर्मुदा * अ-
न्यं देहि वरं देयं प्रसिद्धं सर्वजन्तुषु * मूर्तीं भूत्वा भवानेव मा-
माराधय केशव * मां यहस्य च देवेश वरं मत्तो गृहाण च * येना-
ऽहं सर्वदेवेश पूज्यात् पूज्यतरो भवे * । विष्णुरुवाच * देयकार्या-
यतारेषु मनुष्यत्वमुपागतः * त्यामेवाराधयिष्यामि त्वं च मे व-
रदो भव * यत् त्वयोक्तं यहस्येति देवदेव उमापते * सोऽहं वह-
मि त्वां देव मेघो भूया शतं समा * इति । प्रकृतमनुसरामः ॥१७॥
किञ्चिदाशङ्क्य परित्यजन्ति ।

ननु मुग्धाश्चेत् संसारेऽपि भ्रान्ता इव पशुपुत्रादिषु कर्षं न
मुग्धा जायन्ते, तत्राह ।

अयमेव महामोहो हीदमेव प्रतारणम् ॥

यत् कृष्णं न भजेत् प्राज्ञः शास्त्राभ्यासपरः कृती ॥ १८ ॥

तेषां कर्मवशानां हि भव एव फलिष्यति ॥ १९ ॥

अयमेव महामोह इति ॥ न ह्यल्पार्थे तेषां प्रवृत्तिः । महामो-
हस्त्वयमेव यत् क्रियाज्ञानशक्तिसङ्गावेऽपि कृष्णं न भजेत् । परप्र-
तारणं चेतदेव । यतस्तं महान्तं मन्वाना अभजन्तं दृष्ट्वा स्वयमपि
न भजन्ते ॥ प्राज्ञ इति, ज्ञानशक्तिमावलम्ब्य ॥ शास्त्राभ्यासपर इति,

मिथ्याज्ञानाभिनिवेशः साधनसम्पत्तिर्वा ॥ कृतीति, क्रियासाम-
र्थ्यम् ॥ १८ ॥

एवं शास्त्रकरणाद् बहवो विमुक्ता जाता इति निरूप्य, तथा-
पि भगवत्सेवकोक्तप्रकारेण प्रवृत्ता इति सत्फलमेव भविष्यतीत्या-
शङ्क्याह ॥ तेषां कर्मवशानां हीति ॥ न हि शास्त्रकर्तारो बलात्
कञ्चन प्रवर्तयन्ति । नापि महान्त एते इति कश्चित् तत्र प्रवर्तते ।
किन्तु दुरदृष्टवशात् तदुक्तस्यै श्रद्धा जायते । अन्यथा सर्वसंमतं
वेदं परित्यज्य तत्र कथं प्रवृत्ताः स्युः । अतः प्रारब्धवशादेव तत्र
प्रवृत्ताः संसारमेव फलम् आभूतसंश्रवं प्राप्स्यन्ति । सृष्टिरेषोत्त-
रोत्तरेति वाक्यात् । भगवद्विरोधाचरणे तु नरकेऽपि पातः । भवः
संसारदुःखात्मकः फलिष्यति ॥ १९ ॥

नन्वित्यादि ॥ न ह्यल्पार्थं इति ॥ नाल्पमोहार्थं, किन्तु महा-
मोहार्थं इत्यर्थः । तत्र गमकमाहुः ॥ महामोह इत्यादि ॥ मानन्तूक्तमे-
व । स्फुटमग्रे ॥ १८ ॥ १९ ॥

पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ।

ननु तानि शास्त्राणि ज्ञानप्रतिपादकानि, कश्चित् कर्मप्रति-
पादकानि चित्तशुद्धयर्थं, कश्चिद् भक्तिप्रतिपादकानि च, कथं
मोहप्रतिपादकानीत्याशङ्क्याह ।

ज्ञाननिष्ठा तदा ज्ञेया सर्वज्ञो हि यदा भवेत् ॥

धर्मनिष्ठा तदा ज्ञेया यदा चित्तं प्रसीदति ॥ २० ॥

भक्तिनिष्ठा तदा ज्ञेया यदा कृष्णः प्रसीदति ॥

निष्ठाऽभावे फलं तस्मान्नास्त्येवेति विनिश्चयः ॥ २१ ॥

निष्ठा च साधनैरेव न मनोरथवार्तया ॥

स्वाधिकारानुसारेण मार्गस्रोधा फलार्थ हि ॥ २२ ॥

ज्ञाननिष्ठेति, सार्द्धेन ॥ यत् तत्त्वमस्यादिवाक्योपदेशेनैवाप-
रोक्षं ज्ञानमुत्पद्यत इति ज्ञानदुर्बलान् व्यामोहयितुमुक्तवन्तस्तत्र
ज्ञानम् । तथा सति सर्वज्ञता स्यात् । यस्मिन् विदिते सर्वमिदं
विदितमिति । कर्मणीव ज्ञानेऽपि निदर्शनानामुक्तत्वात् । यथा
कारीर्षमत्स्यभूषणादिकम् । यथावा दीर्घसत्रारम्भे अपूपदाहः ।
तथा ज्ञानेऽपि सर्वज्ञत्वम् । तेजोऽपि निदर्शनम् । तस्मान्नैतज्ज्ञा-
नमिति ज्ञातव्यमितेतदर्थमाह ॥ सर्वज्ञो हि यदा भवेदिति ॥ नापि
तदुक्तप्रकारेण कर्माणि फलं प्रयच्छन्ति । यजघातोर्भगवत्पूजार्थ-
स्य स्वरूपाज्ञानेन वृथा करणात् । यज्ञादीनामनिसत्वभावनाच्च ।
श्रुत्युक्तप्रकारेण पदार्थज्ञाननिराकरणाच्च । अतो यागादिकं
कृत्वा लुब्धा एव भवन्ति, न चित्तद्युद्धिं लभन्ते ॥ २० ॥

तथा भक्तिमार्गमपि ज्ञानशेषतयोपदिशन्ति । ज्ञानपर्यन्तं च
सत्करणमित्याहुः । भावनाकल्पितत्वं च विषयस्याहुः । अतो भग-
वदर्थ-भगवान् न सेव्यत इति न कृष्णस्तुष्यति । यदि सा भ-
क्तिर्भवेत् कृष्णस्तुष्येत् । भक्त्यैव मुष्टिमभ्येतीति वाक्यात् । त-
स्मात् तदुक्तप्रकारो व्यर्थ इत्यर्थः । ननु मुख्यफलभावेऽपि तदु-
क्तप्रकारेण गौणं फलं भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ निष्ठाश्माव इति ॥
न हि महागृहारम्भे सामिकृते सतः किञ्चित् फलमस्ति । न वा
नदीतरणार्थं प्रवृत्तो हस्तमात्रावशिष्टेऽपि निमग्नः पारगमनं फलं
प्राप्नोति ॥ २१ ॥

नन्वनेनाग्रे निष्ठैव भविष्यतीति तत्राह ॥ निष्ठा च साधनैरे-
वेति ॥ वेदोक्तैरेव । न तु प्रतिष्ठार्थं व्याख्यानमनोरथवार्तथा ।
ननु त्रितयं किञ्चित् किञ्चिदनुष्ठितं फलं साधयिष्यतीत्याशङ्क्या-
ह ॥ स्वाधिकारानुसारेणेति ॥ मार्गगता एव ज्ञानादयः फलदाः ।

यथा गोदोहनादयः कर्मगता एव । तथा तत्साधनादिसहिता एव
ते ज्ञानादयः फलदाः । अन्यथा प्रकरणभेदेन तन्निरूपणं न
स्यात् ॥ २२ ॥

ननु तानीत्यादि ॥ निदर्शनानामिति ॥ य एवं वेद प्रतितिष्ठ-
तीत्यादीनां ग्रहणाय बहुवचनम् ॥ अपूपदाह इति ॥ अहां विधान्या-
मेकाष्टकायामपूपं चतुःशराव पक्का प्रातररेतेन कक्षमुपौपेद् यदि दह-
ति पुण्यसमं भवति यदि न दहति पापसममेतेन ह स्म वा ऋषयः
पुरा विज्ञानेन दीर्घसन्नमुपयन्तीति श्रुत्युक्तः स इत्यर्थः । श्रुत्यर्थस्तु ।
एकाष्टका नाम माघकृष्णाष्टमी । सा च एषा वै संवत्सरपक्षी यदेका-
ष्टकेति श्रुत्यन्तरे संवत्सरपुरुषपक्षीत्वेन धाधणादह्नां प्रतिपदादि-
तिथीनां विधानी प्रवर्तयित्री, यद्वा, गयामयने संवत्सरसन्ने या-
न्यहान्यनुष्ठेयानि कर्माणि तेषामियं प्रवर्तयित्री । संवत्सराय दीक्षि-
ष्यमाणा एकाष्टकां दीक्षेरन्निति श्रुतेः । द्विप्रस्थः शरावः । तादृश-
शरावचतुष्टयपरिमितद्रव्यनिर्मितमपूपमेकाष्टकायां पक्का तेन परेतुः
प्रातररण्ये कक्षं जीर्णतृणमुपौपेद् अपूपस्योपर्युल्मुकं प्रक्षिप्य तदुप-
रि कक्षं निक्षिप्य दहेदेवं कृते यद्यपूपाग्निः कृत्स्नं दहति तदा तत्र
करिष्यमाणं कर्म पुण्यसमं समग्रं भवतीति । शेषं स्पष्टम् ॥ तस्मा-
दिति ॥ एतदुभयाभावादित्यर्थः । तर्हि तदुक्तरीत्या कर्माणि तु फ-
लिष्यन्तीत्यत आहुः ॥ नापीत्यादि ॥ तत्र हेतूनाहुः ॥ यजेत्यादि ॥
यजधातुसम्यग्निधनो भगवत्पूजारूपस्यार्थस्य स्वरूपस्याज्ञानेन वृथा
करणादित्यर्थः ॥ अनित्यत्वभावनादिति ॥ कर्मणां निक्षणाद्यस्यायि-
त्याङ्गीकारेण तथा भावनादित्यर्थः ॥ श्रुत्युक्तेत्यादि ॥ चायुर्वै क्षेपिष्ठे-
त्यादौ देवतां शीघ्रगामिनीं ज्ञात्वैव कर्म कार्यमित्येतदर्थमयमर्थवाद
इति तदनङ्गीकारेण तथेत्यर्थः ॥ २० ॥

एवमेव तदुक्तरीत्या भक्तिरप्यप्रयोजिकेति बोधयितुमाहुः ॥
तथा भक्तिमार्गमित्यादि ॥ विषयस्येति ॥ भक्तिविषयस्य भगवत्स्व-
रूपस्येत्यर्थः ॥ तस्मादिति ॥ निदर्शनविरुद्धतया तेषां ज्ञानाद्याभास-
रूपत्वादित्यर्थः ॥ गौणं फलं भविष्यतीति ॥ न हि कल्याणकृत क-
श्चिद् दुर्गतिं तात गच्छतीति चाभ्यादात्मसुरं ज्ञानं, दुःखात्यन्ता-

भावश्च भविष्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ अग्र इति ॥ जन्मान्तरे ॥ नन्धित्यादि ॥
साङ्गादेव धैदिककर्मणः फलावदयम्भायनियमाद् व्यङ्गतायां कल्पा-
णकारित्यस्याप्यभावाच्च सोऽपि नेत्यर्थः । तदेतत्कुतः, मार्गगता इति ॥
विमार्गमास्तु ज्ञानाद्यामासा इत्यर्थः । तत इष्टान्तमाहुः । यथा गौ-
दोहनादय इति ॥ चमस्तेनापः प्रणयेद् गोदोहनेन पशुकामस्येत्यादि-
भृत्युक्ता इत्यर्थः । तत्र गमकमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ तद्विरूपणमिति ॥
ज्ञानकर्मभक्तीनां निरूपणम् ॥ २२ ॥

ततः किमत आह ।

अधुना ह्यधिकारास्तु सर्व एव गताः कलौ ॥
कृष्णश्चेत् सेव्यते भक्त्या कलिस्तस्य फलाय हि ॥ २३ ॥
सर्वेषां वेदवाक्यानां भगवद्वचसामपि ॥
श्रौतोऽर्थो ह्ययमेव स्यादन्यः कल्पो मतान्तरैः ॥ २४ ॥
कृष्णवाक्यानुसारेण शास्त्रार्थे ये वदन्ति हि ॥
ते हि भागवताः प्रोक्ताः शुद्धास्ते ब्रह्मवादिनः ॥ २५ ॥
एतन्मतमविज्ञाय सात्त्विका अपि वै हरिम् ॥
मतान्तरैर्न सेवन्ते तदर्थं होष उद्यमः ॥ २६ ॥

अधुनेति ॥ कालवशादेवाधिकारा निवृत्ताः । न साधनैः
कर्तुं शक्यते । नन्वेवं सति मुख्यभक्तिमार्गेऽपि समयः समाधिरिति
चेत् तत्राह ॥ कृष्णश्चेत् सेव्यत इति ॥ अश्वनीर्षो भगवान् स-
र्वमुत्तर्यमिति प्रमेयबलेनैव फलिष्यतीति स्वाधिकारामाधेऽपि
ततः फलं भविष्यतीत्यर्थः । चेदिति सेवायां दुर्लभत्वमुक्तम् । भ-
क्त्या, न तु विहितत्वेन ॥ कलिस्तस्येति ॥ कालस्त्वनुगुण एवे-
त्यर्थः । कलौ तद्धारिकीर्तनादिति वाक्यात् । अतोऽधिकारेणान-

धिकारेण वा कृष्णभजनं कर्तव्यमिति सिद्धम् ॥ २३ ॥

अत्र सर्वेषां प्रमाणानामेकवाक्यतामाह ॥ सर्वेषामिति ॥
श्रौतोऽभिधया निरूपितः । अन्यस्तत्तन्मतानुसारेणोक्तः कल्पो,
न वाचनिकः ॥ २४ ॥

नन्वत्र द्वयं निरुक्तं, वेदा भगवद्वाक्यानि च, तत्रैकेनैव शा-
स्त्रार्थनिष्पत्तावन्यवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह ॥ कृष्णवाक्यानुसारेणेति ॥
शास्त्रार्थं वेदार्थम् । भगवद्वाक्यानि वाक्यशेषरूपाणि सन्देहे नि-
र्णायकानि । एवं वक्तारो भागवता भगवत्सम्बन्धिनो विद्वांसः ।
अनेन भक्ता इत्युक्तम् । त एव च शुद्धाः कर्मिणः । यथोक्तकर्म-
ज्ञानात् । त एव च ज्ञानिनो ब्रह्मवादिनः । यथोक्तब्रह्मस्वीका-
रात् ॥ २५ ॥

नन्वेतदुभयं पूर्वमेव वर्तत इति किं भगवतो ग्रन्थकरणमया-
सेनेत्याशङ्क्याह ॥ एतन्मतमिति ॥ मतं सिद्धान्तः ॥ सार्विका
इति, स्वरूपयोग्यता । अभजने येषां शास्त्रान्तरमेव प्रयोजकं, न
तु स्वभावस्तेषां मतनिराकरणेन प्रवृत्तिः सम्पाद्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

ततः किमिति ॥ बुद्धावतार इत्यादिना, फलाय हीत्यन्तेन किं
सिद्धमित्यर्थः ॥ कालेत्यादि ॥ तथाच साधनान्तराणामसाधकत्वं
सिद्धमित्यर्थः ॥ भक्त्येति ॥ स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपया ॥ फलौ तद्धरीति
वाक्ये कीर्तनं भक्त्यन्तराणामप्युपलक्षकम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

एवमेकवाक्यत्वं समर्थयित्वा पूर्वपूर्वसन्देहवारकत्वं समर्थ-
यितुमग्रिममघतारयन्ति ॥ नन्वेत्यादि ॥ निर्णायकानीति ॥ सन्दि-
ग्धेषु वाक्यशेषादिति प्यायाद्, इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो भेदेद
कश्चेनेति भगवद्वाक्याच्च तथेत्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं सर्वं समर्थयित्वा पूर्वोक्तमुपोद्धत उपसंहरन्तः किञ्चिदा-
शङ्क्य स्प्रवृत्तिं समर्थयन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ २६ ॥

एवं ग्रन्थस्य विषयसम्बन्धप्रयोजनान्युक्ता शास्त्रमारभमाणा
उपोद्घातप्रयोजनमनुवदन्त आरभन्ते ।

एवं प्रवृत्तिमुपपाद्य वायकशास्त्राणां निवृत्त्यर्थं शास्त्रमारभते ।

प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्तद्रूपो माययाऽभवत् ॥

तच्छक्त्याऽविद्यया त्वस्य जीवसंसार उच्यते ॥२७॥

प्रपञ्च इति ॥ प्रपञ्चमेव मिथ्येत्युक्त्वा शुद्धं भजनं वारय-
न्ति । तथाऽन्ये जीवं व्यापकमुक्त्वा । अत उभयनिराकरणार्थं
जीवजडयोः स्वरूपमुच्यते । अयं प्रपञ्चो न माकृतः । नापि प-
रमाणुजन्यः । नापि विवर्तात्मा । नाप्यदृष्टादिद्वारा जातः । ना-
प्यसतः सत्तारूपः । किन्तु भगवत्कार्यः-परमकाष्ठापञ्चवस्तुकृ-
तिसाध्यः । तादृशोऽपि भगवद्रूपः । अन्यथा असतः सत्ता स्यात् ।
सा चाग्रे वैनाशिकप्रक्रियानिराकरणे निराकरिष्यते । वैदिक-
स्वेताश्वनेव सिद्धान्तः । वैष्णवानुसारेण किञ्चित् साधनमधिक-
माह ॥ माययाऽभवदिति ॥ माया हि भगवतः शक्तिः सर्वमवन-
सामर्थ्यरूपा तत्रैव स्थिता । यथा पुरुषस्य कर्मकरणादौ साम-
र्थ्यम् । तेन स्वसामर्थ्येनान्यानुपजीवनेन स्वात्मरूपं प्रपञ्चं कृत-
वानिति फलितम् । अत्र संसारप्रपञ्चयोर्भेदाशानात् केचिन्पुण्या
भवन्ति । तन्मोहनिराकरणाय भेदं निरूपयति ॥ अविद्यमेति ॥
अविद्यापि तच्छक्तिः । मुख्यासु द्वादशशक्तिषु गणनात् । त्रिया
पुष्ट्या गिरेति वाक्यात् । एवं सति, स वै नैव रेमे, तस्मादेकाकी
न रमते स द्वितीयमैच्छन्, स हैतावानासेति श्रुतौ रमणार्थमेव
प्रपञ्चरूपेणाविर्भावोक्तवैचित्र्यं विना तदसम्भवो यतः । तस्मादे-
तोरस्य भगवतः-शक्त्या अविद्यया जीवस्य संसार उच्यते, न-तु
जायते । अभिमत्यात्मकत्वात् । असत्त्वेनास्य गणनात् । अज्ञानं,
भ्रमः, असादिसादिशब्दा अहंममेतिरूपे संसार एव प्रवर्तन्ते, न

तु अपञ्च इत्यर्थः । तस्य ब्रह्मात्मकत्वात् । इदमुक्तं भवति । व-
स्तुतस्तु, स वै न रेमे इत्यादिश्रुतिभ्यो रमणार्थमेव प्रपञ्चरूपेणा-
विर्भावात् तदन्तःपातिपुरुषरूपेण तत्कृतसाधनरूपेणाविर्भूय त-
त्फलरूपेण चाविर्भवन् क्रीडति भगवान् । एवं सति, अहमेतत्क-
र्मकर्ता, एतज्जनितं फलं च मम, अहमेतस्य भोक्तेत्यादिज्ञानानि
स्वस्य स्वक्रियायास्तत्फलस्य चाग्रहत्वेन ज्ञानाद् भ्रमरूपाणीति
मन्तव्यम् । स चाहंताममतात्मकोऽविद्यया क्रियते । तत्त्वज्ञाने
सत्युक्तरूपत्वज्ञानाभिवर्तते, न तु प्रपञ्चः । ब्रह्मात्मकत्वात् ।

✱ ननु प्रपञ्चात्मकस्य घटादेर्दण्डमुद्गरात्मकेन तेन तिरोभाववत्
तत्त्वज्ञानात्मकेन तेन संसाररूपकस्य तस्य तिरोभाव इत्यपि सुव-
चमतो नाविद्याहेतुकत्वमसत्त्वं वा संसारस्य वाच्यम् । प्रपञ्चम-
ध्यपातित्वेन ब्रह्मात्मकत्वात् । नचैवं संसारस्य नित्यतापत्त्या मु-
क्त्युच्छेद इति वाच्यम् । यत्कालावच्छेदेन यस्मिन् पुरुषे संसा-
ररूपेणाविर्भावस्तदवच्छेदेन संसारित्वं तस्योच्यते । मुक्तिरूपे-
णाविर्भावे तु मुक्तत्वमित्युपपत्तेः । यथा घटादिष्वामदशायां
श्यामरूपेणाविर्भावे तथात्वव्यवहारः । पके रक्तत्वव्यवहारः । त-
द्रूपेणाविर्भावात् तथेति । नचाविद्यया बन्ध इति श्रुत्यादिप्रसिद्धे-
नैवमिति वाच्यम् । दण्डघटादिसमानयोगक्षेमत्वात् प्रसिद्धेः ।

✱ एवं शुद्धो ब्रह्मवादः सिद्धो भवति सन्मते ।

२५) अन्यस्याणोरपि प्राप्तौ मायापक्षो न किं भवेत् ॥ ✱

न भवेत् । श्रुतितो हि प्रपञ्चस्य ब्रह्मतोच्यते । तस्य नित्य-
त्वादाविर्भावतिरोभावानुच्येते । तौ च विद्यमानस्यैव वस्तुनः
सम्भवतो, नासतः । सतश्च नासत्त्वम् । तथाच संसारस्याविद्या-
हेतुकत्वमेव श्रुतिर्वदति, न प्रपञ्चवद् ब्रह्मरूपताम् । प्रपञ्चरूपे-
णाविर्भावमुक्त्वा यदविद्यया संसारमाह, विद्यया तदभावं चाह,

अतः प्रपञ्चभिन्नत्वमवश्यमूरीकार्यम् । तथा सति, असत्त्वमेव सम्पद्यते संसारस्य । यच्चोक्तं दण्डमुद्गरघटादिसमानयोगक्षेमत्वमविद्याविद्याकृतबन्धमोक्षयोरिति । तत्राप्युच्यते । स्यादेवं, यदि प्रपञ्चमध्यपातित्वं स्यात् संसारस्य । न चैवम् । कारणभेदात् । न हि यौक्तिकमिदं शास्त्रं, किन्तु श्रौतमिद्यासिक्तैस्तथैव मन्तव्यमिति ॥ २७ ॥

एवं प्रवृत्तिमित्यादि ॥ शास्त्रमिति ॥ 'एष तेऽभिहितः कृतस्त्वो ब्रह्मवाक्स्य सङ्ग्रहः * समासव्यासविधिना देवानामपि पुर्णम् * इति भगवद्वाक्याद् ब्रह्मवाक्कथम् । नन्विदं भक्तिप्रतिपादनार्थं, यावत्तत् शास्त्रार्णं निवृत्त्यर्थं च शास्त्रमारम्भम् । तद्विहाय प्रथमतः प्रपञ्चस्वरूपं किमिति विचार्येत इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ प्रपञ्चमेवेत्यादि ॥ उच्यते इति ॥ अत्र ब्रह्मवादे प्रपञ्चस्य ब्रह्मकार्यतया जीवान्तर्यामिणो ब्रह्मांशतया च ब्रह्माभेदः साधनीयः । साधनान्तरापेक्षया भक्तेर्मुक्त्यर्थं, ब्रह्मणश्च साकारत्वं, तत्प्राकट्यस्यैव फलत्वञ्च साधनीयम् । तदर्थं मतान्तरं प्रथमतो निराकर्तव्यम् । तत्रापि प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमेकदेशमत इति गृहप्रविष्टचौरघटतत्पिराकरणं ततोऽपि पूर्वं कर्तव्यमित्यतः प्रातिलोभ्यतेयं कथनप्रतिज्ञा । विवक्षितं रूपं प्रतिपादयितुं पूर्वं मतान्तरसिद्धं निषेधन्ति ॥ न प्राकृत इत्यादि ॥ तत्र प्राकृत इति साङ्ख्यपातञ्जलवैद्यकादिमतम् । परमाणुजन्य इति कणभक्षाक्षचरणजैर्निर्णीयानाम् । विद्यार्तामेति मायावादिनाम् । उपादानं निषिद्धं निमित्तं निषेधन्ति ॥ नाप्यदृष्टादिद्वारेति ॥ आदिषदेन ह्यभावासाक्षादयः । इदमपि यथासंभवमुक्तानामनुक्तानाञ्च मते । तत्रापि स्वभावः सांख्यानं, घासना मायावादिनाम्, अदृष्टं कणभक्षादीनाम्, असत्तः सत्ता वैनाशिकानाम् । सिद्धान्तेऽभिन्ननिमित्तोपादानमाहुः ॥ किन्त्वित्यादि ॥ अत्र इति ॥ सर्वनिर्णये, आविर्भावतिरोन्नाद्यवित्यत्र ॥ एतावानिति ॥ सृष्टिप्रक्रियायां सोऽकामयत, तदैक्षतेत्यादिभिरिच्छाया एव निमित्तत्वोक्त्वा सदेव सौम्येदं, तदात्मानं स्वयमकुर्वतेत्यादौ ब्रह्मण एव कारणत्वोक्त्वा तथैत्यर्थः । वैष्णवानुसारेणेति ॥ पञ्चरात्रश्रीभागवताद्यनुसारेणेत्यर्थः । ननु मायावादो नैव

स्वीक्रियते चेत् कथं तस्याः कारणत्वोक्तिरिति शङ्कन्यां मतान्तराद्
विवेक्तुं तस्या विवक्षितं स्वरूपमाहुः ॥ माया हीत्यादि ॥ फलित-
मिति ॥ मायाङ्गाकारपक्षेऽपि करणरूपायास्तस्याः स्वरूपानतिरिक्त-
त्वादभिन्ननिमित्तोपादानत्वं फलितमित्यर्थः । ननु प्रपञ्चस्य ब्रह्मोपा-
दानकत्वमसङ्गतम् । एकादशस्कन्धे, य एष संसारतरुः पुराणः क-
र्मात्मक इत्युपक्रम्याऽग्रे, मायामयं वेदेति कथनान्मायोपादानकत्वस्य
शङ्कलोपादानकत्वस्य वा सिद्धेरित्यत आहुः ॥ अत्रेत्यादि ॥ ईदृशया-
वयेषु, त्रिष्टुप्रयोगेण तयोर्भेदाज्ञानात् संसारमिथ्यात्वं श्रुत्वा प्रपञ्च-
मपि मिथ्या जानन्ति । तदर्थं संसारप्रपञ्चयोः कारणभेदेन भेदं नि-
रूपयतीत्यर्थः ।

तत्र पूर्वं मायाऽविद्ययोर्भेदबोधनाय पूर्वमविद्यास्वरूपमाहुः ॥ अविद्या-
पीत्यादि ॥ तथाचास्मिन् चान्ये तयोर्भेदेन निर्देशादविद्याभिन्नैवेत्यर्थः ।
एतेन मायावादिप्रतिपक्षस्तयोरभेदपक्षो निराकृतः । एवं भेदं निरूप्य
तस्याः कार्यं वक्तुं त प्रयोजकमाहुः ॥ एवं सतीत्यादि ॥ तस्मादिति ॥
रमणार्थं वैचित्र्यस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । अस्त्येत्यनेन तस्या मायाशक्तित्वं
निवारितम् ॥ ननु जायत इति ॥ यथा मनोरथधियो विषयानुभवो
मृषा * स्मरदृष्टाश्च वाशार्हं तथा संसार आत्मन * इत्यादिषु मिथ्या-
त्यक्यतात् । तथेत्यर्थः । तदेवाहुः ॥ अभिमतीत्यादि ॥ तथाच प्रप-
ञ्चस्य ब्रह्मोपादानकत्वं मायाकरणकत्वं, संसारस्य निरुपादानकत्व-
मविद्याकरणकत्वमिति कारणभेदाद्भेद इत्यर्थः ॥ नन्वस्तु संसार-
स्याविद्यकत्वं, तथाप्येकादशस्कन्धादिषु देहं प्रकृत्य, निर्मूला भाति-
रात्मनीति, प्रपञ्चं प्रकृत्य, त्वय्यद्वितीये भगवन्नयं भ्रम इति, विकार-
मुपक्रम्य, आद्यन्तयोर्यदसतोऽस्ति तदेव मध्य इति कथनादज्ञाना-
दिनाद्याः प्रपञ्चे प्रयुज्यन्ते तस्य का गतिरित्यत आहुः ॥ अज्ञानमि-
त्यादि ॥ एकादशाष्टाविंशे भगवता, 'नैवात्मनो न देहस्य संसृतिः
सुप्रविक्तयोः * अविवेकस्तयोर्योसाविह तस्यैव संसृतिरित्यादिना
देहात्मानौ पृथगुक्त्वा तदविवेकस्यैव संसारकयनात्तदेहः सः । ते-
नोक्तवाक्येष्वपि देहप्रपञ्चविकाराभिमानिनामेव भेदाभेदयोर्भाताद-
भिमान एव तं प्रयोगा आभिमानिके पर्यवस्यन्ति, न तु प्रपञ्च इति
क्षेयम् । तथा च, य एष संसारतगरित्यत्रापि, द्वे अस्य बीजे इत्यनेन
साक्षात्प्रतिपक्षस्य प्रपञ्चस्य बोधनात्तस्यैव मायामयत्वमुच्यते । स

तु भेदाधयणादन्तरासृष्टिरूप इत्यग्रं यक्ष्यते । न तु ब्रह्मकार्यरूपस्य
तस्य तथात्वं तत्रोच्यते इति तत्र श्रुष्टप्रयोगाज्ञानादेव लोकानां
परं व्यामोहः । तस्माद्विषक्षितप्रपञ्चस्य संसारस्य च कारणभेदाद्भेद
पवेत्यर्थः । एतस्यार्थस्य श्रौतत्वबोधनाय प्रभवस्तात्पर्यमग्राहः ॥ इद-
मुक्तं भवतीत्यादिना ॥ एवं सतीति ॥ वैचित्र्ये सतीत्यर्थः । इदं यथा
तथा विस्तरेण विद्वन्मण्डने, कृतप्रयत्नापेक्षस्त्विति सूत्रे भाष्ये, आनन्द-
मयाधिकरणे च प्रपञ्चितं प्रभुभिरिति ततोऽवधेयम् । प्रपञ्चस्य संसा-
रस्य च भेदे प्रमाणमाहुः ॥ प्रपञ्चेत्यादि ॥ प्रपञ्चरूपेणाधिर्भाषमुक्त्य-
ति ॥ प्रपञ्चकरणं समाप्येत्यर्थः । अत्र विषयवाक्यसन्दर्भाच्च एवं
ज्ञेयः । तथाहि । आत्मवेदमग्र आसीदित्युपक्रम एवकारेण सृष्ट्या-
दावितरयोगव्यवच्छेदनादन्यं निरूप्य ततः सृष्ट्युत्तरमपीतदाभार्यं
पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्यदित्यनेनोक्त्वा तस्यात्मनो-
ऽहंतामकत्व व्युत्पाद्य सर्वपाप्मदाहकत्वेन तस्य पुरुषत्वमुक्त्या त-
ज्ज्ञानफलञ्चोक्त्या सोऽविभेदित्यनेनैकाकित्यधर्मेण भयोत्पत्तिमुक्त्वा,
सहायर्माक्षाक्षक इत्यादिनाऽनन्यत्वज्ञानेन भयनिवृत्तिमुक्त्वाऽर्थाची-
नानां द्वितीयाद्वयमद्वैतज्ञाननियतर्नीयत्वायोक्त्वा, स वै नैव रेम इत्या-
रभ्य मनुष्यसृष्टिं ततः पुरुषरूपं तिरोधाय्य रूपान्तरेर्गधाविसृष्टिमुक्त्वा
सोऽवेदित्यादिना अनामरूपात्मनो नामरूपात्मकत्वेनाधिर्भावः—सृष्टि-
रित्याकारकं सृष्टिस्वरूपं ततस्तज्ज्ञानफलञ्चोक्त्वा, अयेत्यादिना विसृष्टिं
तज्ज्ञानफलं नामरूपसम्यग्ध्वं चोक्त्वा तेन प्रपञ्चरूपेणाधिर्भाषमुपपा-
दितवन्ती । ततः स य ए इह प्रविष्ट इत्यादिना आत्मनः सृष्ट्यान्तःप्र-
वेशं तदज्ञस्याकृत्कार्त्वं चोक्त्वा तेनाऽविद्यायां संसारं प्रतिपादयती । ततः
प्राणशेष प्राण इत्यादिना सर्वकर्तृत्वं, तेन तज्ज्ञानकत्वं चोक्त्वा एकैको-
पासकस्याकृत्कार्त्वं मप्युक्त्वा, आत्मेत्येनापासीतेत्यारभ्य नेहास्य प्रियं प्र-
मायुकम्भवतीत्यन्तेनात्मत्वेनोपासनायाः फलमात्मनः सर्वस्मान् प्रि-
यत्वमीश्वरत्वेन सर्वभवनादिसामर्थ्यं प्रियत्वेनोपासनं तत्फलं चोक्त्वा,
तदाहुरित्यारभ्य, आत्मा ह्येषां सम्भवतीत्यन्तेन ब्रह्मविद्यास्वरूपं तज्ज्ञा-
नं चामदेवान्तान् फलं चोक्त्वा, अथ योऽयं देवतामित्यादिना ज्ञान-
वतांऽज्ञत्वं चोक्त्वा तेनाऽविद्यायां अज्ञानरूपत्वमुक्तयन्ता । ब्रह्मशो देव-
श्चर्यातिशयित्वादेवानां न प्रिय इति ततोऽप्येवमुक्तं धर्मसृष्टिं ततः
स्वलोकाज्ञानुर्निन्दामात्मत्वेन लोकोपासनायाः फलमात्मनो लोकात्म-

ते * यन्धोऽस्याविद्ययाऽनादिविद्यया च तथेतर' * इत्येकादशस्कन्ध-
वाक्ये एवकारेणेतरेव्यवच्छेदात्-तथेत्यर्थः । एतेनैव ब्रह्मण्यपि तस्या
असामर्थ्यं सिद्धमेव । तथापि तस्य कण्ठोक्तत्वं बोधयितुमाहुः ॥
तस्या इत्यादि ॥ 'विद्याऽविद्ये-मम-तनू-विदूष्युस्त्व शरीरिणाम् *
मोक्षबन्धकरी आद्ये-मायया-मे-विनिर्मिते' * इत्येकादशस्कन्धात्
तथेत्यर्थः । तथाच, न यत्र मायेति वाक्याद् यत्र तज्जनकमायाया ए-
वासामर्थ्यं, तत्र सा तु दूरापास्तेति भावः । एतेन मायाविद्ययोरभेद
इति पक्षोऽविद्याया अनादित्वञ्च निरस्तम् । अतः परं विभागबन्ध-
जीवानामनादित्वं निरसनीयं, जीव ईशो विशुद्धा चिद् विभाग-
स्त्वनयोर्द्वयोः * अधिद्या तन्कृतो बन्धः पदस्माकमनादय * इति त-
त्समयस्य भ्रान्तत्वाय, तथेशस्य^२ विशुद्धचिदभिन्नत्वञ्च बाधनीयम्
आकारस्यानाधिष्ठाकत्वाय, भजनसिद्ध्यर्थं जीवस्य व्यापकता च निर-
सनीया, तदर्थं वदन्ति ॥ जीवेत्यादि ॥ विस्फुलिङ्गादिवदित्यत्रादि-
पदेनोक्ताः प्रकाराः सृष्टिप्रभेदकथने स्फुटीभविष्यन्ति । ननु, न त-
त्समश्चाभ्यधिकञ्च इदयत इति श्रुतेर्भगवत्साम्यस्यान्यत्रामावादा-
काशहृष्टान्तो नोचिन इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ लोकदृष्टेति ॥ व्यापक-
त्वबोधनार्थमित्यर्थः । ननु न तदश्रोतीति श्रुतेर्व्यापकत्वकथनं श्रुति-
विरुद्धमित्याशङ्कनयामाहुः ॥ बृहत्वादिति ॥ तथाच बृहत्त्वाद् बृहणत्वा-
च्च ब्रह्मेति श्रुतौ तदपि सिद्धमित्यदोष इत्यर्थः । नन्वेवं श्रुत्योर्विरोधे
धर्मनिरूपिका यहिरङ्गत्वाद् बाध्यतामित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ अन्यथेत्या-
दि ॥ तथाचैतस्या बाधे सर्वविग्रवापात इति तयोरवाधाय वि-
रुद्धधर्माधारमेव तदङ्गीकार्यमिति भावः । ननु-ब्रह्मत्वे व्यापकत्वं,
तथा देशभावाद् व्युच्चरणन्यायेन जीवोत्पत्तिर्वक्तुमशक्येत्याका-
ङ्क्षायां पूर्वं वेष्णयतन्प्रानुसारेणोपपत्तिमाहुः ॥ तदित्यादि ॥ तद्-व्या-
पकत्वमात्मरमणानन्तरं सृष्टिप्रारम्भदशायां तिरोहितमिष भवति
ब्रह्मविद्व्यतिरिक्ताऽगोचरत्वात् तथा भवतीति हेतोर्मायया सूक्ष्मप्र-
थमकार्यरूपया त्रिगुणात्मिकया शक्त्या^३ कृतो यस्तादृशभावः परि-
च्छिन्नभावस्तेन कृत्वा वेष्टितमंशं^४ व्याप्तं भवतीति प्रपञ्चकरणभू-
तायास्तस्याः प्रार्थमिक उपायोगोऽयमित्यर्थः । तथाच साधनाध्या-
यनृतीयपादौये पूर्वघटेत्यधिकरणे निर्द्धर्मकमेकमेव ब्रह्म पूर्वं धर्मरू-
पेण तदनु क्रियाप्रपञ्चादिरूपेणाधिर्मवतीति व्यवस्थापनात् पूर्वमि-

च्छारूपेण ततो मायारूपेण भूत्वा तया ध्यापकत्वं तिरोभाज्य देशं प्रकटीकृत्य माययांशोश्च परिच्छिद्य तैर्व्याप्तं तिष्ठतीति तद्वर्मात्मकस्य देशान्तरस्य सम्मयाञ्जीवानां व्युत्थरणन्यायेनोत्पत्तिर्न दुर्वचेति भावः । नच मायासम्बन्धकथनात् परमतप्रवेशः शङ्कनीयः । प्रकृतिश्च प्रतिशब्दान्तेत्यादिसूत्रैर्ब्रह्माभिज्ञाया एव शक्तः स्वीकारेण तदभिमतमायानङ्गीकारात् । एवं कारणस्य योग्यता निरूपिता ॥२९॥

तस्य स्वरूपमाह ।

सर्वतःपाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ॥

सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ ३० ॥

अनन्तमूर्तिं तद् ब्रह्म ह्यविभक्तं विभक्तिमत् ॥

बहु स्या प्रजाययेति वीक्षा तस्य ह्यभूत् सती ॥ ३१ ॥

सर्वतःपाणिपादान्तमिति ॥ प्रमाणानिरूपणाय गीतावाक्यमुच्यते । सर्वत्र प्रदेशे पाणयः पादा अन्ता यस्य । गतिकृतिलक्षणे क्रिये सर्वतः स्वेच्छया परिच्छेदावधानं चोक्तम् । सर्वतोऽक्षिशिरोमुखमिति ज्ञानप्राधान्यं भोगाश्च सर्वत्रोक्ताः । नामप्रपञ्चार्थमाह ॥ सर्वतःश्रुतिमल्लोक इति ॥ सर्वतः शृणोतीत्यर्थः । एतादृशस्य परिच्छेदः सम्भविष्यतीत्यत आह ॥ सर्वमावृत्य तिष्ठतीति ॥ एते धर्माः प्रपञ्चोत्पत्त्यनन्तरमेव स्पष्टा भवन्ति, तथापि तेषां निरुक्तत्वरूपापनाय प्रथमतो वचनम् ॥

सर्वत्र परिच्छेदस्य प्रयोजनमाह ॥ अनन्तमूर्तिं तद् ब्रह्मेति ॥ अनन्तपदस्येवमेवार्थं ज्ञापयितुं हि शब्दः । तर्हि खण्डशः स्यादिसाशङ्क्याह । आविष्यक्तमिति ॥ अनन्तमूर्तिप्रापि न परस्परं विभेदः । केवलमिच्छया तावन्मात्रप्रकटनार्थं विभक्तिमत् । एतत्स्वरूपमुक्त्वा ततः खण्डि वचनं तदिच्छां कारत्वेनाह ॥ बहु स्या-

मिति ॥ अनेकत्वमुद्यनीचत्वं च भावयामास । भावना तस्य सती,
विषयाऽन्यभिचारिणी ॥ ३० ॥ ३१ ॥

गीतावाक्यमिति ॥ यद्यपीदं श्वेताश्वतरोपनिषदपि वाक्यं
किञ्चित्पाठभेदेनास्ति तथाप्यसन्दिग्धत्वायेदमुक्तम् ॥ प्रथमत इति ॥
लोक इति कथनात् पूर्वमित्यर्थः ॥ अनन्तपदस्येति ॥ सत्यं ज्ञानमन-
न्तं ब्रह्मेति श्रुतिस्त्वस्य तस्येत्यर्थः । तथाच श्रुत्यन्तरं, यदेकमव्यक्तम-
नन्तरूपमिति ॥ अत्र मूले ब्रह्मपदेन, सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रु-
त्युक्तं सच्चिदानन्दरूपत्वं प्रकृतोपयोगाय बोधितं ज्ञेयम् ॥ अधिम-
क्तमित्यादि ॥ अधिमक्तञ्च भूतेषु धिमक्तमिव च स्थितमिति गीतावा-
क्यात् । तथेत्यर्थः । एतेन धीते सिद्धान्ते स्वत एव विभक्तिमत्त्वेन
देशस्यापि सत्त्वाच्च तदर्थं मायापेक्षेति ज्ञापितम् । एवमत्र, उभयव्यपदे-
शात्त्वहिकुण्डलवत्, प्रकाशाभयवद्वा तेजस्त्वादिभ्यधिकरणद्वयोक्त-
रीत्या सिद्धं विद्यदधर्माधारं स्वरूपं कारणत्वायोक्तम् । तेन मा-
याशयलस्य बुद्धौ प्रतिबिम्बितस्य निर्माणार्थं कायमधितिष्ठतः सर्वतः-
पाणिपादान्तत्वं धदन्तो मायावादिसाङ्ख्यपातज्जलाघा निरक्ता धे-
याः । गीतायां मोक्षार्थं ज्ञेयं परब्रह्मैव प्रस्तुत्य तत्स्वरूपबोधनायैवा-
स्य वाक्यस्य कथनात् । नच गीतायामेतदग्रे, सर्वेन्द्रियगुणामासं स-
र्वेन्द्रियविषयजितमिति कथनाच्चैवमिति शङ्कम् । सर्वाणीन्द्रियाणि त-
द्ब्रह्माद्यागुणाञ्च तद्वद् ब्रह्मैवामासते । अत एव सर्वेन्द्रियविषयजित-
मित्यर्थस्य तत्र विषयितत्वादिति विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितत्वात् ।
एतेनैव श्वेताश्वतरमन्त्रोऽपि व्याख्यातो बोध्यः । गीतायाः सन्देहवा-
रकत्वात् तत्रोपनिषदध्यायेऽपि मायादिपदामायात् । आरम्भ एव
विद्यतश्च श्रुरिति मन्त्रकथनाच्चेति दिक् ।

एवमुपादानमुक्ता निमित्तं बोधयन्ति ॥ एतदित्यादि ॥ अनेक-
त्वं बहु स्थामित्यस्य, उद्यनीचत्वञ्च प्रजायेयेत्यस्याकारो बोध्यः । प्रक-
र्येणोद्यनीचमायेन प्रादुर्भावोऽयमित्यर्थः । अन्यथैकेनैव चारिता-
श्याद् द्वितीयो मुधा स्यात् । पुरुषविधब्राह्मणादावेकस्यैवाकारस्य प्र-
कर्षेण जननस्य च धावणात्, सृष्टिनानाविधत्वस्याग्रे चक्ष्यमाणत्वा-
त् । एतेन, वैदिकस्त्वेतावानेव सिद्धान्त इति पूर्वोक्ते प्रमाणं द-
र्शितम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

उपादानं निमित्तं चोक्ता ततः सृष्टिं योधयन्ति ।

ततो यज्जातं तदाह ।

तदिच्छामात्रतस्तस्माद् ब्रह्मभूतांश्चेतनाः ॥

सृष्ट्यादौ निर्गताः सर्वे निराकारास्तदिच्छया ॥ ३२ ॥

विस्फुलिङ्गा इवाग्नेस्तु सदंशेन जडा अपि ॥

आनन्दांशस्वरूपेण सर्वान्तर्यामिरूपिणः ॥ ३३ ॥

तदिच्छामात्रत इति ॥ तस्मादेव ब्रह्मभूताः । न तु योगव-
लेनाविर्भूताः । अंशाः साकाराः सूक्ष्मपरिच्छेदाः । चेतनाश्चित्त-
धानाः । सर्वे असंख्याताः । सृष्ट्यादौ प्रथमसृष्टौ । ततः साकारा
भगवद्रूपा अपि उच्चनीचभावेच्छया निर्गता इति निराकारा
जाताः ॥ ३२ ॥

निर्गमने दृष्टान्तमाह ॥ विस्फुलिङ्गा इवाग्नेरिति ॥ यथाग्नेः
क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युत्सरन्तीति श्रुतिरेवं जीवोद्गममाह ॥ सदंशेने-
ति ॥ सत्प्राधान्येन । अन्तर्याम्युद्गममाह ॥ आनन्दांशस्वरूपेणे-
ति ॥ यथा जीवानां नानात्वं तथान्तर्यामिणामपि । एकस्मिन्
हृदये हंसरूपेणोभयप्रवेशात् । भेदस्तु जीवेऽपि नास्तीति न का-
प्यनुपपत्तिः ॥ ३३ ॥

तत इत्यादि ॥ मात्रपदमदृष्टादीनां सहकार्यन्तराणां व्युद्गा-
त्साय । इन्द्रियाश्च निमित्तत्वमेव प्रथमसृष्टौ, न तु कारणत्वमिति चो-
च्यताम् । तदिच्छामात्रत इति मञ्जुमी ॥ तस्मादिति ॥ समवायिनो ब्र-
ह्माणः । यद्यपि सिद्धान्ते समवायो नातिरिक्तस्तथापि तादात्म्यस्यैव
नामान्तरं तदित्यदांशः ॥ चित्प्रधाना इति ॥ चिदेव प्रधानं स्वरूपं धर्म-
श्च येषां तादृश इत्यर्थः । एतेन जीवेषु सदानन्दयोरप्राधान्येन ध-

मेरूपतया सत्ताऽपि घोषिता । एवमन्ययोरपि ज्ञेयम् । तदग्रे स्फुटी-
भविष्यति । निराकारत्वे प्रमाणत्वेन, हन्त तिर्योसानीत्यादिश्रुतिरनु-
सन्धेया ॥ ३२ ॥

यथाऽग्रेः क्षुद्रा इति ॥ इयं श्रुतिर्वृद्धदारण्यके हस्तबालाकिब्रा-
ह्मणसमासावस्ति । तत्र च सुषुप्तिमुक्ता तत उत्थानदशायां व्युच्चर-
णं वक्तीति जीवादेव व्युच्चरणमिति कस्यचिच्छङ्कनं स्यात्, तन्निरा-
साय प्रोक्ता । अन्यथा, यथा प्रदीप्तात् पायकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्र-
शः प्रभवन्ते सरूपाः * तथाऽक्षराद् विविधाः सौम्य भावाः प्रवर्तन्ते
तत्र चैवापियन्ति * इति मुण्डकव्यामेव वदेयुः । हस्तबालाकिश्रुते-
र्भगवत्परत्वं तु समन्वयचतुर्थपादे जगद्वाचित्वाधिकरणे व्यवस्था-
पितम् । ब्राह्मणारम्भे, ब्रह्म ते ब्रवाणीत्युपक्रमात् । मध्ये च, य एषो-
ऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत इति स्त्रपिति नाम भवतीति कथनाच्च ।
ब्रह्मण आकाशशब्दव्याच्यत्वं त्वाकाशस्तल्लिङ्गादित्यधिकरणे स्थापि-
तम् । प्रकृते च स्त्रपितिनामभवनं यज्जीवत्योक्तं तद् ब्रह्मणि लयात्
स्त्रमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते, सता सौम्य तदा स-
म्पन्नो भवतीतिथृत्यन्तरात् । अतः स्त्रपितिनामभवनलिङ्गेनाकाशश-
ब्दोऽप्रापि ब्रह्मव्याचक एव, न त्वाध्यात्मिकाकाशवार्चीति । तथा स-
माप्तौ च, सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्तीति भवणात् । न हि जीवाज्जी-
वान्तरात्पक्षिः कश्चित् सिद्धा । नच स्यामिकजीवशरीराभिप्रायो-
ऽयमात्मशब्दः । अश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । तानि च धियणयोद्भास्यन्ते
एव न तु व्युच्चार्यन्ते इति । स यथोर्णेनामिस्तन्तुनोच्चरेद्, यथाग्रेः
क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्तीति दृष्टान्तद्वयविरोधाच्च । सर्वे प्राणाः
सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्वे एवात्मान इत्यादौ
सर्वशब्दसङ्केतत्वापाताच्च । नापि दृष्टष्टिवादाभिप्रायेण । प्रत्यक्षवि-
रोधाद् याह्यमतप्रवेशप्रसक्तेश्च । किञ्च । एतच्छेत् इत्युक्ता ऊर्णेना-
मिस्तन्तुना यथा तथा स विज्ञानात्मा पुरुष उच्चरेदित्युच्चरणमुक्ता
पुरीततोऽप्यादानताव्यावृत्त्यर्थं यथाऽप्रेरिति इष्टान्तपूर्वकमात्मनोऽप्या-
दानत्वं योग्यत्यापाह । अतोऽपि न जीवात् सृष्टिगन्धः । सुषुप्तिप्रस-
ङ्गाच्चात्मरमणानन्तर्यमपि स्मार्यत इति तथेति दिक् ।

तनु, यद्वा स्यां प्रजायेयेतीत्यनन्तरं, स तपोऽतप्यतेत्यादिना ज-
गत्सृष्टिरेयांक्ता, न जीवसृष्टिरिति प्रकृत वीक्षानन्तरं, कथं जीवोद्भूत

उच्यत इति चेन्न । तत् सृष्टा तदेवानुप्राविशदित्यनेन सूचितत्वात् ।
अनुप्रवेशस्य जीवकरणकत्वात् । अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्येति
भृत्यन्तरादिति नानुपपत्तिः काचित् । एतेन विभागस्य सादित्वं
बोधितं, जीवस्य च ।

गुहां प्रविष्टाविति भृत्यनुसारेणात्र श्रुतायात्मपत्नेनान्तर्याम्य-
न्युच्यत इत्याशयं बोधयन्ति ॥ अन्तर्यामुद्गममाहेति ॥ नन्वाश्वरः
सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीत्येकयचनादन्तर्यामिनानात्ममसङ्गत-
मित्यतं ब्राह्मः ॥ यथा जीवेत्यादि ॥ तथाच स्मृतिरुपसंख्याया उद्दे-
श्यगतस्येन प्रहैकत्ववदवियक्षितत्वाद् ब्रह्माभिप्रायकत्वाद्वा न विरो-
ध इति भावः । एवमेवान्तर्यामिब्राह्मणेष्वपि नियमः । एकमेवाद्वितीय-
मिति भृत्यनुपपत्तिपरिहारायाहुः ॥ भेद इत्यादि ॥ अतस्तत्त्वशा-
स्त्रायामुद्गमकथनेन ततः पूर्वसच्चिदानन्दानामपि पृथक्करणं सूचि-
तम् । तद् द्वितीयस्कन्धसुबोधिन्यां स्फुटम् ॥ ३३ ॥

त्रैविध्ये हेतुमाह ।

सच्चिदानन्दरूपेषु पूर्वयोरन्यलीनता ॥

अत एव निराकारौ पूर्वावानन्दलोपतः ॥

जडो जीवोऽन्तरात्मेति व्यवहारस्त्रिधा मतः ॥ ३४ ॥

सच्चिदानन्दरूपेष्विति ॥ सति चिदानन्दधर्मयोस्तिरोभावः ।
चित्ति आनन्दस्य । आनन्दांशतिरोभावस्यापि शापकमाह ॥ अत
एव निराकाराविति ॥ भगवदाकारश्चतुर्भुजत्वादिसाकारशब्देनो-
च्यते । लोपस्तिरोभावः ॥

एवं स्वरूपे वैजायमुक्त्वा नामतोऽपि वैजायमाह ॥ जड
इति ॥ सर्वस्यापि भगवत्त्वे जडादिपदयोगो व्यवहारः ॥ ३४ ॥

त्रैविध्य इत्यादि ॥ सर्वेषां ब्रह्मांशत्वेऽविशिष्टे कुतश्चैविध्यमित्या-
काङ्क्षायां त्रैविध्यं हेतुमाहेत्यर्थः । सच्चिदानन्दरूपेष्विति मूलमंत्रं यो-

ज्यम् । सच्चिदानन्दरूपेषु जडजीवान्तर्यामिषु पूर्वयोर्जडजीवयोर्मध्ये
 अन्यस्य पश्चाद्वर्तिनोऽशस्य लीनतेति । तथाच सदंश उभयोश्चिदंशे
 आनन्दस्य लये; आनन्दरूपे च द्वयोः पूर्वयोरपि प्रकटत्वे सति स्वरूपवैजात्यात् त्रैविध्यमित्यर्थः । तज्ज्ञापयन्ति ॥ सतीत्यादि ॥ आनन्दस्येति । धर्मरूपस्य तस्य । पूर्वं चित्प्रधाना इत्यनेन बोधितोऽन्ययोर्गुणभावोऽत्र धर्मपदोक्त्या स्फुटीकृतो बोध्यः । अत्र जीवेऽस्मीति प्रत्ययस्य केवलाविषयत्वेऽपि विशिष्टविषयकत्वात् तस्यानतिरिक्तत्वमभिप्रेत्य अन्तर्यामिणि च सच्चित्तोर्गुणीभावेऽपि प्रतीयमानत्वात् तदभिप्रेत्य लयाभावो बोध्यते, न तु प्राधान्येनेति, न समन्वयसूत्रभाष्यविरोधः । ननु सन्देशे धर्मात्मकज्ञानमात्रस्य भवतु तिरोभावो, न त्वन्यदपि । विषयेष्वात्मनि च प्रियत्वस्य भानादित्यत आहुः ॥ आनन्दांशेत्यादि ॥ अत एवेति ॥ आनन्दलयादेवेत्यर्थः । तत्रापि शापकमाहुः ॥ लोप इति ॥ तथाचाकारतिरोभावो यदि कारणान्तरजन्यः स्यात् तदा आनन्दस्तु स्यादेवान्तर्यामिण इव । अतस्तदभावात् तथा निश्चीयते । नच प्रियत्वमानं बाधकमिति शङ्कम् । तस्यानन्दसत्तामात्रादप्युपपत्तेः । ज्ञानसत्तामात्रेण भातीतिभानवत् ॥

जडादीति ॥ तत्तद्वर्णमूर्त्यकः परम्परासिद्धस्तत्तत्पदप्रयोग इत्यर्थः । तथाचात एव नामतो वैजात्यमिति भावः ॥ ३४ ॥

यदर्थमेवं करणं तद् वदन्ति ।

एवं त्रैविध्यमुपपाद्य चिदंशानां जीवानां संसारप्रकारमाह ।

विद्याऽविद्ये हरेः शक्ती माययैव त्रिनिर्मिते ॥

ते जीवस्यैव नान्यस्य दुःखित्वं चाप्यनीशता ॥ ३५ ॥

विद्याऽविद्ये इति ॥ मोक्षोऽप्येकः सर्ग इति विद्याया अपि निरूपणम् । आत्मनः स्वरूपलाभो विद्याया, देहलाभोऽविद्ययेति । उभयोर्जीवधर्मत्वं व्यावर्तयति ॥ हरेः शक्ती इति ॥ तेन भगवादिच्छयैव तयोराविर्भावतिरोभावयोर्हेतुत्वमित्युक्तम् । अनयोर्मायाधीनत्वमाह ॥ माययैव त्रिनिर्मिते इति ॥ तेन, मामेव ये प्रपद्यन्त

इति वाक्याद् भक्तौ सत्सामविद्यापि निवर्तते विद्यापि । अन्यथा
नित्यमुक्तता न स्यात् । ते उभे जीवरूपस्यैवांशस्य भवतः । ना-
न्यस्य जडांशस्यान्तर्यामिणो वा । जीवस्यैव दुःखितत्त्वमनीश-
त्वं च ॥ ३५ ॥

एषं त्रैविध्यमित्यादि ॥ एवमिति ॥ इच्छामात्रेण, न तु मायास-
द्वयन्धेन । ननु र्संसारनिरूपणप्रस्ताये विद्यानिरूपणस्य किं प्रयोजन-
मत आहुः ॥ मोक्ष इत्यादि ॥ मोक्षस्य कथं सर्गत्वमित्यत आहुः ।
आत्मन इत्यादि ॥ जीवस्य चित्प्रधानेन स्वरूपेणावस्थानं स्वरूपला-
भः । स विद्यया । अन्यथारूपत्वं देहलाभः । सोऽविद्यया । तदुभय-
मपि विचार्यमाणं निवृत्त्याकार्यमनो मोक्षस्यापि सर्गत्वमित्यर्थः ।
इदं यथा तथा तृतीयस्कन्धनिबन्धे स्फुटम् । ननु मोक्षस्य सर्गत्वे
देहलाभजनिकाया अविद्याया इव मोक्षजनिकाया विद्याया अपि
जीववर्मत्वं स्यात् । तथा सति ननु ज्ञवोऽपि प्रवाहादेव स्यादिति
विद्यार्थं साधनप्रयासो व्यर्थः स्यादित्यत आहुः ॥ उभयोरित्यादि ॥
तथाचापि ज्ञवोऽपि न केवलं प्रवाहात्, किन्तु तथा भगवदिच्छ-
येति । विद्योज्ञवोऽपि न तस्मात्, किन्तु तपेच्छासाधनेभ्य एवेति-न
पैयर्थ्यमित्यर्थः । एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोके-
भ्य उन्निनीदतीत्यादिश्रुतिरत्रानुसन्धेया । तेनेच्छया प्रकारविशेष-
सत्त्वात् दोष इति भावः । ननु भयत्पेयं तथापि निकृष्टया सहास्याः
कथनं नोचितमित्याकाङ्क्षायां श्रुतायेकादशस्कन्धे चैतयोः सहनि-
रूपणप्रयोजनं स्मारयन्ति ॥ अनयोरित्यादि ॥ तथाचैकनिवर्त्यत्वाय
सर्वत्रैतयोः सदनिरूपणादत्रापि तथा निरूपणमित्यर्थः । ननु भक्त्या
माया निवर्त्यताम् । वाचनिकत्वात् । विद्याविद्ययोस्तु तथात्वं न
युक्तं, प्रमाणाभावादित्यत आहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ भगवता हि जी-
वानां नित्यमुक्तत्वाय मायानिरुत्तिर्विद्यते । अतस्तेनैतयोरपि
तथात्वं निश्चीयत इति न-प्रमाणाभावा इत्यर्थः । ननु ते उभे
भगवच्छक्तौ सर्वेषु जीवजडान्तर्यामिषु कुतो न प्रभवत इत्यत
आहुः ॥ ते इत्यादि ॥ एकस्यैव मर्मांशस्य जीवस्यैव महामते * द-
न्धोऽस्यापिद्यमानादिर्विद्यया च तथेतर * इति वाक्यात् तथे-

त्यर्थः । जीवे तत्संबन्धस्य गमकं सार्वजनीनमाहुः ॥ जीवस्यैवेत्यादि ॥ अनीशित्वमनङ्कुशत्वम् । 'येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिन' इति वाक्योक्तं मुक्ताभिमानित्वमित्यर्थः । सजातीयत्वेन दुःखित्वाद्यभावस्य सम्भवदुक्तिकत्वात् तन्निषेधायेदमुक्तम् । मूले, अपिना वा सुखित्वेशित्यरूपं विद्याकार्यं सङ्गृहीतं ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥
एवं प्रासङ्गिकमुक्ता प्रस्तुतं संसारप्रकारं वस्तु विवक्षितमविद्यापर्वस्यरूपं बोधयन्ति ।

अविद्यायाः पञ्च पर्वाण्याह ।

स्वरूपाज्ञानमेकं हि पर्व देहेन्द्रियासवः ॥

अन्तःकरणमेपां हि चतुर्धाऽध्यास उच्यते ॥

पञ्चपर्वा त्वविद्येयं यद्बद्धो याति संसृतिम् ॥ ३६ ॥

स्वरूपाज्ञानमिति ॥ अन्तःकरणाध्यासः प्रणाध्यास इन्द्रियाध्यासो देहाध्यासः स्वरूपविस्मरणं चेति पञ्च पर्वाणि । यस्यां सम्पूर्णायां जातायामन्यधर्मैर्बद्धो जन्ममरणे प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अविद्याया इत्यादि ॥ अन्तःकरणाध्यास इत्यादि ॥ अत्रायमर्थः । पातञ्जलभाष्ये, विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठमिति सूत्रं व्याकुर्वद्विर्व्यासपादैः, 'सैषा पञ्चपर्वा भयत्यविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशा इति । अत एव च संज्ञाभिस्तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्र इति । एते चित्तमलप्रसङ्गेनाभिधास्यन्त' इत्युक्तम् । ततो द्वितीयपादे तानेव चित्तमलानुक्त्वा, अविद्या श्रेत्रमुत्तरं पामितिसूत्रे प्रथमक्लेशस्य सर्वक्लेशोत्पत्तिस्थानत्वमुक्तम् । तेन तस्यैव मुख्यत्वम् । ततोऽग्रिमसूत्रे, अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्येति तत्स्वरूपमुक्तम् । तद्भाष्ये चानित्यादिकं पृथिवीदेहादिरूपं, तत्र नित्यख्यात्यादिकं च व्याख्याय, एषा चतुष्पदा भवत्यविद्या मूलं क्लेशसन्तानस्य कर्माशयस्य विपाकस्य घेत्युक्ता, अमित्रागोष्पदवद् वस्तुसतत्वं विज्ञेयमिति प्रतिज्ञाय,

यथा नामित्रो मित्राभाचो, न मित्रमात्रं, किन्तु तद्विग्रहं सम्पदित्या-
दिना विद्याविपरिणतं-ज्ञानान्तरमविद्येति तत्स्वरूपं व्याख्यातम् । तत्र
घाचस्पतिना मूलपदं व्याख्यानायायतारयता, द्विहोमोहालातचका-
दिविषयाऽनन्तपदा अवित्या तत्र किमुच्यते चतुष्पदैत्याशङ्क्य, सन्तु
नामान्या अप्यविद्याः, संसारपीजं तु चतुष्पदैवेति मूलपदस्य कृ-
त्यमुक्तम् । तेनाविद्या अनेकाः । तथा अधीक्षणीये, तमो नाम स्वक-
पाप्रकाशः । मोहो देहाद्यहंबुद्धिः । महामोहो भोगेच्छा । तामिस्रस्त-
त्प्रतिघाते क्रोधः । अन्धतामिस्रस्तप्राशऽहमेव मृतोऽस्मीति बुद्धिः ।
तदेवोक्तं वैष्णवे । 'तमोऽविवेको मोहः स्यादन्तःकरणविभ्रमः *
महामोहस्तु विभेयो प्राम्यभोगसुखैषणा * मरणं अन्धतामिस्रस्ता-
मिस्रः क्रोध उच्यते * भविष्या पञ्चपर्वणा प्रादुर्भूता महात्मन *
इति । विष्णुस्वामिना अज्ञानविपर्यासभेदभयशोका उक्ताः 'सादृश-
त्वविपर्यासभयभेदजभीशुचः * यन्मायया जुयन्नास्ते तमिमं नृहरिं
जुम * इत्येवं प्रथमस्य सप्तमे अधीक्षणे तत्कृतपदस्योक्तत्वात् । सु-
षोधिभ्यां तृतीयस्कन्धे द्वादशाध्याये तु, सप्तर्षीमण्डनमिस्रमिस्र-
त्र मायाकार्यस्य भगवच्छक्तिरूपस्याज्ञानस्य पञ्चवृत्तिषु ज्ञानाभा-
वोऽन्धतामिस्रम् । विषयेष्वेव मोहस्तामिस्रम् । देहोऽहमिति चत-
स्रस्य विषयैक्यबुद्धिर्महामोहः । भवेति बुद्धिर्मोहः । तमस्त्वज्ञानं,
कोऽहमिति न चेदेति व्याख्यातम् । विंशाध्याये तु, तामिस्रं भगवद्दे-
मुष्ये महामोगेच्छा । अन्धतामिस्रं तादृशी भोगेच्छा । अज्ञानं तमः ।
पुत्रादिषु सकलेषु विकलेष्वहमेव विकलादिरिति बुद्धिर्मोहः । ततो
देहाहंकारो महामोह इति व्याख्यातम् । एवं पञ्चशिखवृत्तौ सांख्य-
सप्तौ च, भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः *
तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्र * इति द्विपट्टिप्रकारेणो-
क्ताः । तेन तत्तत्तुक्तानि पर्वण्यपि मिश्रानि । एकादशस्कन्धे तु भ-
गवता, विद्याऽविद्ये मम तनू विद्वद्बुद्धय शरीरिणाम् * मोक्षग्रन्थक-
री आद्ये मायया मे विनिर्मिते * इत्यनेन तयोः प्रत्येकमेकत्वमुक्तम् ।
एवं सति समष्टिरूपेण वनमिति वदैक्यम् । व्यष्टिरूपेण वृक्षा इति व-
ज्ञानात्त्वम् । तत्र समष्टिरूपा भगवच्छक्तिर्व्यष्टिरूपा जीवानामिति
सिद्ध्यति । एवं सति पातङ्गले द्वितीयपादोक्तपर्वपरत्वाद् वैष्णवादि-
पुराणेषु च चतुर्मुखसृष्ट्या जीवशक्तिरूपैवोच्यते, न तु मायाजन्या

सृष्टिपूर्वकालीना भगवच्छक्तिरूपेति निश्चीयते । अतस्तत्स्वरूपज्ञाप-
नाय तत्पूर्वाणि वाच्यानि । तत्र माया त्रिगुणेति तद्रजस्तमोभ्यामि-
यं जातेति पूर्वकालीनाया मायाया नाध्यासः । अव्यक्तरूपत्वाच्च ।
किन्तु समकालीनानामुत्तरकालीनानामेव सः । मायातश्च महत् उ-
त्पत्तिः । ततोऽहम् । तौ-चान्तःकरणरूपाविति पूर्व-तदध्यासः । अहम्
एव रूपान्तरं प्राण इति ततस्तदध्यासः । ततो-भूतानीति-देहाध्या-
सः । देहस्य भौतिकत्वादिति । एवमध्यासे पूर्णं स्वरूपविस्मरणमि-
ति बोधयितुं मूलप्रातिलोभ्येन व्याख्यानम् । स्वरूपं तु, श्रुतेऽर्थं यत्
प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मानि * इत्यत्र विपरीतज्ञानरूपं सिद्धमेवेति
पूर्वकथनेनेषोक्तं, न पृथगित्येवं बोध्यः । एवं-सति पूर्वोक्तकृपया-
ऽविद्यया कृतः कर्तृत्वाद्यभिमानजनको जीवनिष्ठोऽन्तःकरणाभेदप्र-
त्ययोऽन्तःकरणाध्यासः । तादृशः प्राणाद्यभेदप्रत्ययः प्राणाद्यध्यासो
यदा भवति तदा सा सम्पूर्णा भवति । तदा, अन्यधर्मेः कृशोऽहं पुष्टो-
ऽहं काणोऽहं सुलोचनोऽहं क्षुब्धितस्तृप्तो जानामीत्यादिभिर्देहादिध-
र्मेर्व्याप्तो जन्ममरणे प्राप्नोति । 'जन्म त्वात्मतया पुंसः सर्वमावेन भू-
रिद् * विषयस्वीकृतिं प्रादुर्यथा स्वप्नमनोरथौ * विषयाभिनिवेशेन
नात्मानं यत् स्मरेत् पुनः * जन्तोर्वै कस्य चिद्धेतोर्मृत्युरत्यन्तवि-
स्मृतिरिति * वाक्यात् तथा भवतीत्यर्थः । वाक्यार्थस्तु पुत्रादौ
स्नेहमात्रेण न, किन्त्यभेदेन याऽऽत्मतया देहाभिमतः सा-जन्मेत्यर्थ
इति पूर्वस्य, विषयाभिनिवेशेन विद्यमानदेहाहङ्कारेण कस्य चिद्धे-
तोः कस्मादपि कारणाद् आत्मानं न स्मरेत् सा अत्यन्तविस्मृतिर्मृ-
त्युरित्युत्तरस्य । एवञ्च मूलाविद्याकृतो देहाध्यासादिवन्धस्तेन
कृतो यो जन्ममरणादिपरम्पराजनको देहादिधर्माध्यासः स संसा-
र इति फलति । एतेन बन्धस्यापि सादित्वं समर्थितम् । वाक्योक्तम-
नादिपदं तु- त्रिदशाऽमरन्यायेनास्मदादिसाधारणसादित्वनिषेधपर-
म् । अन्वया- अविद्योति अरण्योपशक्तविभक्तिबाधप्रसङ्गादिति ॥३६॥

अविद्यां निरूप्य विद्यां निरूपयति ।

विद्ययाऽविद्यानाशे तु जीवो मुक्तो भविष्यति ॥

माम उद्रातयु पूर्वामत्यवहतं । मृत्युमतीत्यावहत् । स्व-स्वरूपं प्रा-
पितवान् । सा वाग् यदा यस्मिन् काले मृत्युमत्यमुच्यत मृत्युमती-
त्य मुक्ता जाता तदा सोऽग्निरभवत् प्रसिद्धाग्निरूपा जाता । तर्हि
पूर्वस्मात् को विशेष इत्यत आह । स पापान्निष्कान्तोऽयमग्निर्वा-
भूयः परेणासन्येन मृत्युमतिक्रान्तिस्तीर्णमृत्युर्दीप्यते प्रकाशत इत्य-
र्थः । द्वितीये प्रमाणमाहुः ॥ हरेरित्यादिना ॥ भगवच्छास्त्रमिति ॥
यत् कर्मभिर्यत् तपसा ज्ञानचैराग्नयश्च यत् * योगेन दानधर्मेण
श्रेयोभिरितरैरपि * सर्वैः मद्भाक्त्योगेन मद्भाक्तो लभतेऽज्ञसा *
स्वर्गापयर्गैः मद्भाम-कथंश्चिद् यदि वाञ्छति * इत्येकादशे भगव-
हाख्यमित्यर्थः । अत्र ज्ञानसाध्यत्वापयर्गस्य भक्तिसाध्यत्वकथनात्
प्रस्तुतार्थसिद्धिः । नन्विन्द्रियाणां भवतु देवतात्वं, तावता सङ्गत-
लयः कथं भवतीत्याकाङ्क्षयामाहुः ॥ भगवत इत्यादि, ॥ सर्वेषामि-
ति ॥ श्रुत्युक्तानां प्राणादीनाम् । मयाच तेषां देवत्वेन भगवदिन्द्रि-
यरूपत्वे तैरेतच्छरीरं त्रिगुणात्मकं स्वज्यने । तदा वेदप्रमाणयार्धि-
योगे सङ्गतः पञ्चम्यापद्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सति आसन्यसेययै-
ष तथा भविष्यति किं भगवद्भजनेनेत्याशङ्कयां तदपाकरणाय
नासन्यसेवामात्रेणैव चारितार्थ्यं, किन्त्याधिकमपि किञ्चिदपेक्षित-
मिति वदन्ति ॥ स्वस्य जीवभावेत्यादि ॥ कर्ता शास्त्रार्थचत्वादित्य-
धिकरण उपादानसूत्रे जीवसंवादात्त्वं साधितम् । जीवश्च प्राण-
धारणसमर्थ इति तस्य जीवभावं विद्यमाने पुनस्तथा कुर्यादिति त-
न्निवृत्त्यर्थं ब्रह्मभावमाहेत्यर्थः ॥ स्वस्येत्यादि ॥ ब्रह्मभावे सति मूल-
कारणे सङ्घातस्य लया, न तु पश्यत्वम् । स्वस्याप्यक्षरे-लयो, न तु
जीवत्वप्रतस्तदर्थं यतनीयमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

स ब्रह्मभावः कथमित्यत आहुः ।

ब्रह्मभावप्रकारमाह ।

आनन्दांशप्रकाशाच्च ब्रह्मभावो भविष्यति ॥

साधुज्यं वान्यथा तस्मिन्नुभयं हरिसेवया ॥ ३९ ॥

आनन्दांशेति ॥ तिस्रोहितस्याविभवि ब्रह्मभावः । तथा ज-

हेऽपि । तत्र भगवदिच्छैव केवला प्रयोजिका । अतस्तस्या अनियतत्वाद् सायुज्यं वा भवति । अन्यथा सङ्घाते गच्छेत् । सायुज्यब्रह्मभावौ हरिसेवयैव भवतो नान्यसेवया ॥ ३९ ॥

ब्रह्मभावेत्यादि ॥ तस्य स्वरूपमाहुः ॥ तिरोहितस्येत्यादि ॥ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगादिति सूत्रे तिरोहितस्यैवानन्दस्याधिर्भावः प्रतिपादितः । तस्मिन्नाविर्भूते प्रकटसच्चिदानन्दतायां व्यापकत्वादिधर्माणामप्याधिर्भावे ब्रह्मसाम्यं यन्निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति श्रुत्युक्तं, स एव ब्रह्मभाव इत्यर्थः । तथा-सति तादृशजीवेन बह्व्ययोगोलकवद् व्याप्ते देहेऽपि, चिदानन्दयोस्तदीय-योराधिर्भावः । तदा अद्वैतस्थ लयः । त्रिगुणात्मकत्वनिवृत्त्या ब्रह्मात्मकत्वम् । स्वस्य च मोक्तृभावनिवृत्त्या तथात्वमित्यर्थः । इदं यथा तथा प्रपञ्चितं साधनाध्याये, हानौ तूपायनेत्यधिकरणे प्रमु-मिः । एवं भावश्च तुल्य इत्याहुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ ज्ञानित्वेन स्यापने इच्छायामेवैष भाव इति तदभावे फलान्तरमाहुः ॥ सायुज्यमिति ॥ अलककौस्तुभादिरूपेण स्वरूपेऽयस्थानम् । इदं चतुर्थस्कन्धस्यमोक्ष-प्रकरणादयगन्तव्यम् । वेत्यनेनाक्षरसायुज्यमेव कस्यचिदद्यादि-त्यपि सूचितम् । तस्याप्यादित्सायां यद् भवति तवाहुः ॥ अन्ये-त्यादि ॥ अन्ययेति ॥ तदुभयादित्सायाऽनन्दांशप्रकाशाभावे । तथा-च, 'येऽन्येऽरविन्दाक्ष । विमुक्तमानिनस्तयस्यस्तभावादविशुद्धबुद्ध-यः * आरुह्य कच्छेण परं पदं ततः पतन्त्यधोऽनादतयुष्मदङ्ग्रय' * इति धाक्यात् तथेत्यर्थः । तस्मादासन्योपासनमपि त्यक्त्वा भगवाने-व भजनीय इत्याशयेनाहुः ॥ सायुज्येत्यादि ॥ 'मां च योऽभ्यभिचा-रेण भक्तियोगेन केषते * स गुणात् समतीत्य श्रीन् ब्रह्मभूयाय फलपते * इति । अनिच्छतो गतिमर्णीं प्रयुङ्क्त' इति धाक्यादुभौ हरिसेवयैव भवतो, नान्यसेवया । आसन्योपासनायामेव ह वा एनमे-पा देवता-मृत्युमतिवहति य एवं चेदेत्यनेन दुःखामायमात्रस्यैव तत्र फलत्वेनोक्तत्वादासन्यस्याणुत्वादंशत्वाच्च तथेत्यर्थः । एवमेता-द्यता सन्दर्भेण जीवस्य संसार एवाविद्ययेति स एव मिथ्या । स तु न भगवत्स्वरूपस्त्रिगुणात्मको वा । इच्छायां जीवजडादिव्युत्करणे वैजात्ये व्यपहारे वा नायिद्यासत्यन्धगन्धोऽपीति न प्रपञ्चो मिथ्या ।

संसारस्य सर्वात्मना निवृत्तौ च न विधादेः सामर्थ्यं, किन्तु भक्तेरे-
य । तस्माद् भगवानेव तदर्थं सेव्य-इति साधितम् ॥ ३९ ॥

तदिदं तदा दृढीभवति यदा प्रकारान्तरं परमतोपष्टम्भकं न
भवति । ननु न वक्तुं शक्यम् । सृष्टिर्नानाविधत्वेन तथापि सम्भव-
युक्तिकत्वादिकाङ्क्षायां साधितपूर्वं समर्थयितुं सृष्ट्यन्तराणि यदि-
त्यन्तस्तेन धृतीनां पूर्वोक्तरीतिकमेकवाक्यत्वं च समर्थयिष्यन्तः
पूर्वोक्तोपमंहारमाहुः ।

एवमेकप्रकारेण सृष्टिमुक्त्वोपसंहरति ।

(१) हे ३४४

एवं कदाचिद् भगवान् साक्षात् सर्वं करोत्यजः ॥

(२) श्री

(३) म ४१

कदाचित् पुरुषद्वारा कदाचित् पुनरन्यथा ॥ ४० ॥

(४) श्री

कदाचित् सर्वमात्मैव भवतीह जनार्दनः ॥

(५) श्री २११

महेन्द्रजालवत् सर्वं कदाचिन्माययाऽसृजत् ॥ ४१ ॥

तदा ज्ञानादयः सर्वे वार्तामात्रं न वस्तुतः ॥

(६) तान्

त्रियदादि जगत् सृष्ट्वा तदाविश्य द्विरूपतः ॥

जीवान्तर्यामिभेदेन क्रीडति स्म हरिः क्वचित् ॥ ४२ ॥

एवं कदाचिदिति ॥ साक्षात् सर्वोत्पत्तिप्रकारोऽयम् । श्रुतौ
नानाविधाः सृष्टिप्रकाराः साक्षात्परम्पराभेदेन । तत्र सर्वेषां संग्र-
हार्थं सृष्ट्यन्तराण्याह ॥ कदाचित् पुरुषद्वारेति ॥ पुराणे पुरुषद्वारा
सृष्टिः प्रसिद्धा । पुरुषादीनां द्वारत्वमेव ॥ अन्यथा ॥ चतुर्भूति-
प्रकारेण । स प्रकारः पञ्चरात्रे प्रसिद्धः ॥ ४० ॥

एवं श्रुतिपुराणतन्त्रेषु सृष्टिमुक्त्वा स आत्मानमेवावैदहं
ब्रह्मास्मीति । तस्मात् सर्वमयवदित्यादिषु साक्षात् प्रपञ्चरूपता
निरूपिता । तामाह ॥ कदाचिदिति ॥ इहोक्ते ॥ सृष्टिभेदेषु ॥

जनार्दन-इति ॥ लीलार्थजीवानां क्लेशमसहमानः । अस्मिन् पक्षे
नानन्दांशतिरोभावः । स्वप्नादिसृष्टिसंग्रहार्थमाह ॥ महेन्द्रजालवत्
सर्वमिति ॥ मायया केवलया । न तु स्वयं तत्र प्रविष्टः ॥ ४१ ॥

तत्सृष्टौ न कोऽपि पुरुषार्थ इत्याह ॥ तदा ज्ञानादय इति ॥ सन्ति
ज्ञानादयः, परं-वार्तामात्रं, न तु-फलसाधकाः । वैदिकीमपरामपि
सृष्टिमाह ॥ वियदादीति ॥ आकाशं सृष्ट्वा तद्द्वारा वायुमित्यादि ।
अस्मिन्नपि पक्षे जडानां पूर्ववदेव व्यवस्था । जीवान्तर्यामिभेदे
भिन्नं भिन्नं प्रकारमाह ॥ तदाविश्येति ॥ पूर्वकल्पेषु जीवान्तर्या-
मिणोः प्रवेशः । अस्मिन् कल्पे प्रविष्टस्य जीवान्तर्यामिभाव इति ।
एवं-पद भेदानुक्त्वा षड्गुणैर्भगवतो-लीलेयमित्याह ॥ क्रीडति
स्मेति ॥ ४२ ॥

एवमेकेत्यादि ॥ साक्षात्पदप्रयोजनमाहुः ॥ साक्षादित्यादि ॥
तेनेतरेष्वप्येवमेव व्युत्थरणं साक्षात्प्रकारेषु ज्ञेयमित्यर्थः । कचिद-
न्यथाप्यस्तीति वक्तुमाहुः ॥ श्रुतावित्यादि ॥ तत्र साक्षात्प्रकारा यथा
मुण्डके । दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुष इत्युपक्रम्य, एतस्माज्जायते प्राणो
मनः सर्वेन्द्रियाणि च * खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धा-
रिणी * इति सृष्टिः । यथा चैतरेये । आत्मा वा इदमेक एवाग्र आ-
सीदित्युपक्रम्य लोकानां लोकपालानां च सृष्टिः । यथा च महोप-
पदि । एको ह वै नारायण आसीदित्युपक्रम्य चतुर्दशपुरुषादीनां
सृष्टिः । परम्पराप्रकारस्तु यथा छान्दोग्ये । सदेव सौम्येदमग्र आसी-
दित्युपक्रम्य तेजोऽव्ययसृष्टिः । तैत्तिरीये आत्मनः सकाशादाकाशा-
दिक्रमेण सृष्टिश्च । तत्तात्पर्यमाहुः ॥ तत्रेति ॥ श्रुतौ पुराणतन्त्रादि-
निरूपितरीतिसङ्ग्रहार्थमेवेवं निरूप्यत इति पुराणान्यप्याहेत्यर्थः ॥
द्वारत्वमिति ॥ कालवृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोऽक्षजः * पुरु-
षेणात्मभूतेन धीर्यप्राधत्त-धीर्यवान् * ततोऽभवन्महत्तत्त्वम् * इति
तृतीयस्कन्धादित्यर्थः ॥ पञ्चरात्रे प्रसिद्ध इति ॥ वासुदेवो भगवान्
सर्वकारणं परमेश्वरस्तस्मादुत्पद्यते सङ्कर्षणाख्यो जीवस्तस्मात् प्र-
द्युम्नो मनस्तस्मादनिरुद्धोऽहङ्कार इत्येवं प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ४० ॥

पुरुषविधग्राहणोक्तं प्रकारं पुष्टिपुष्टिरूपं वक्तुमाहुः ॥ एवं
श्रुतीत्यादि ॥ इत्यादिष्विति ॥ आदिपदेन, तदात्मानं स्वयमकुरुते-
त्यादीनां श्रौतानाम्, अहमेवासमेवाग्र इत्यादीनां पौराणिकानामपि
संग्रहः ॥ जनार्दन इति ॥ जनमविद्यामर्दयतीति तथा । तदाहुः ॥ लीले-
त्यादि ॥ स्वप्नादीत्यग्रादिपदेन, ऋतेऽर्थे यत् प्रतीयेतेत्यत्रोक्ता नृसि-
होत्तरतापनीयांका च विषयतारूपा सृष्टिः संगृह्यते । इयमेव चान्त-
रा सृष्टिरित्युच्यते । सा चाभासप्रतिबिम्बतमःप्रतिबिम्बिदोषाघरण-
मायातान्धर्वेनगरादिभेदमिन्नाज्ञेकविधा तेषु तेषु वाक्येपूच्यते ।
तत्र चतुर्विधा, ऋतेऽर्थमिति पञ्च उक्ता । 'न तं विदाय य इमा
जनानाञ्च्युष्माफमन्तरं भवानीति श्रुतावन्यच्छब्देन, न यदिदमग्र
भास न भविष्यदतो निधनादनुमितमन्तरा स्वयं विभाति मृषैकर-
से * इति वेदस्तुतापन्तरा विभातीत्यनेनोक्ता ज्ञेया ॥ ४१ ॥

नन्वेवं सति प्रपञ्चमिध्यात्वज्ञानेऽप्यदोष इत्यत आहुः ॥ त-
त्सृष्टावित्यादि ॥ अयमर्थः । स्वप्नदृष्टाः पुरुषाः पश्यन्तीति प्रतीताय-
पि न तेषां दर्शनं वागम्यं, न वा तज्जन्यफलमौगादिकं, न वा शरी-
रादिकम् । सर्वस्य मिध्यारूपत्वात् । एयमिन्द्रजालादापि । अतो
यदा याज्ञस्य सर्वस्यैव तथाप्यं नदा ज्ञानादीनां साधनानां तत्फलानां
स्वर्गमोक्षादीनामपि तथात्वमिति तथा ज्ञाने स्वस्य स्वकृतसाधनस्य
ज्ञानादेव तथात्यागमोक्षाभाव एव दोष इत्यर्थः । तैत्तिरीयाणां ब्रह्म-
यित्प्रपाठके या-क्रमसृष्टिरुक्ता तां वदन्ति ॥ वैदिकीमित्यादि ॥ पूर्व-
पदेय व्यवस्येति ॥ तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यग्रे वक्ष्यमाणत्वाजडे-
ष्वानन्दाशदेर्न तिरोभाव इत्यर्थः । तर्हि पुरुषविधग्राहणोक्तप्रका-
रावन्न को विशेषः ? इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ श्रीधेत्यादि ॥ अविष्टे-
त्यादि ॥ तदनुप्रविश्य सञ्च त्यक्त्वाभवदिति श्रुतेरित्यर्थः । पद्भेद-
कथनतात्पर्यमाहुः ॥ एवं पद्भेदानित्यादि ॥ अथ पद्गुणैर्धैर्य्या-
दिभिः क्रमेण चतस्रः, प्रथमी-चैराग्येण, षष्ठी ज्ञानेनेति-ज्ञेयम् ॥
कीडति स्मेति ॥ एतेनैव करणप्रयोजनमुक्तं ज्ञेयम् ॥ ४२ ॥

एकः कथमनेकधा सृष्टिं करोतीत्याशङ्क्याह ।

अचिन्त्यानन्तशक्तेस्तद् यदेतदुपपद्यते ॥

अत एव श्रुतौ भेदाः सृष्टेरुक्ता ह्यनेकधा ॥ ४३ ॥

यथाकथञ्चिन्माहात्म्यं तस्य सर्वत्र वर्ण्यते ॥

भजनस्यैव सिद्ध्यर्थं तत्त्वमस्यादिकं तथा ॥ ४४ ॥

अचिन्त्यानन्तशक्तेरिति ॥ अचिन्त्या अनन्ताः शक्तयो यस्येति ॥ यदेतत् सर्वमुक्तं तदुपपद्यते । अस्मिन्नर्थे श्रुतेस्तात्पर्यमाह ॥ अत एवेति ॥ श्रुतौ नानाप्रकरणेषु सृष्टिभेदाः सहस्रशो निरूपिताः ॥ ४३ ॥

अनेकधा सृष्टिकथनस्य प्रयोजनमाह ॥ यथाकथञ्चिदिति ॥ वेदानां भगवन्माहात्म्यप्रतिपादकत्वं, वान्दिनस्तत्पराक्रमैरिति वाक्यात् तत्सृष्टिकथने भवतीति सृष्टिभेदा निरूप्यन्ते । वस्तुतस्तु सृष्टिकर्तृत्वेऽपि न भगवतो माहात्म्यं, महाराजाविराजस्य चलिषु (सुन्दरमत्या गङ्गापरा, सदन तत्पु वि लो कप्रतीति) ज्ञानमिव । तथापि लोकप्रतीतौ तन्माहात्म्यं भवतीति यथाकथञ्चिद् वर्ण्यते । माहात्म्यज्ञानस्योपयोगमाह ॥ भजनस्यैव सिद्ध्यर्थमिति ॥ भक्तिसिद्ध्यर्थम् । भक्तेरंशद्रूपमिति द्वितीयमपि प्रतिपादयतीति तथा लक्ष्यत इत्यर्थः । द्वितीयांशमाह ॥ तत्त्वमस्यादिकं तथा, कथयति ॥ ४४ ॥ (१) माहात्म्यम् (२) सृष्टि (३) द्वितीयं सृष्टिनामात्मप्रतिष्ठा दनेन माहात्म्यमुक्तं भवति तत्त्वमस्य दिना-मात्मत्वेन स्नेहः ॥

अचिन्त्या इत्यादि ॥ परास्य शक्तिर्विविधैव भूयते स्वाभाविकी ज्ञानफलक्रिया च * इति श्वेताश्वतरश्रुतेरित्यर्थः ॥ अस्मिन्नर्थे इति ॥ अचिन्त्यानन्तशक्तिमत्ताज्ञापनरूपेऽर्थे ॥ अत एवेति ॥ यदि भगवत्सचिन्त्यानन्तशक्तिमत्तां नाभिप्रेयाधानाप्रकारेण सृष्टिं न घदेत् । एकनापि प्रकारेणोपादानत्वादिसिद्धेरित्यर्थः ॥ अनेकेधेत्यादि ॥ नन्व-अचिन्त्यानन्तशक्तिज्ञापनायानेकधा सृष्टिकथनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायां प्रयोजनमाहेत्यर्थः । वेदानां माहात्म्यप्रतिपादकत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायां ब्रह्मवित्सम्प्रतिपूर्वकं प्रमाणं घदन्तस्तदुपपादयन्ति ॥ वेदानामित्यादि ॥ भक्तिसिद्ध्यर्थमिति ॥ भक्तिप्रतिपादनार्थम् ।

तत्र रामकमाहुः ॥ भक्तेरंशद्वयमिति ॥ किं तावतेत्याकाङ्क्षाया-
माहुः ॥ द्वितीयांशमित्यादि ॥ लक्ष्यत इति ॥ निश्चीयत इत्यर्थः ॥
तथेत्यस्यैव विवरणं कथयतीति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

भक्तिस्वरूपमाह ।

माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः ॥

स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तथा मुक्तिर्न चान्यथा ॥ ४५ ॥

माहात्म्येति ॥ स्नेहो भक्तिः । रतिर्देवादिविषयिणी भाव
इत्याभिधीयते । रतिः स्नेहो, देवत्वं माहात्म्यं तदात्मत्वेन ज्ञाते
भवति । तेन भजनार्थमेवात्मत्वेन तन्निरूपणं माहात्म्ये चोच्यते ।
अन्यथा वाक्यद्वयं ब्रह्मप्रकरणे व्यर्थं स्यात् । ब्रह्मस्वरूपज्ञानेनैव
पुरुषार्थसिद्धेः । तच्छब्दज्ञानमप्रयोजकम् । इदानीन्तनेषु व्याधि-
चारदर्शनात् । साक्षात्कारस्तु ब्रह्माधीनः । असन्नं तदाविर्भाव-
तीति लोकरीत्याऽवगम्यते । श्रुतिश्च पुरुषार्थपर्यवसानं कथयति ।
अतः स्वरूपज्ञानं विधाय तस्य पुरुषार्थत्वमुक्त्वा तदाविर्भाव एव
फलं सिद्ध्यतीत्याविर्भावार्थं प्रेमेतेषां निरूपयन्ती अवज्ञानादि-
दोषाभावाय माहात्म्यं च, सुदृढस्नेहायात्मत्वं चाह । तत्त्वमसी-
त्यत्र शास्त्रपर्यवसानमग्रे निराकारिष्यते ॥ ४५ ॥

भक्तिस्वरूपमाहेति ॥ भक्तेः कार्यशावित्याकाङ्क्षयां भक्ति-
स्वरूपमाहेत्यर्थः । 'केयलेन हि भावेन' इत्यादौ भावपदेन भक्तिरे-
वाभिधीयत इत्याशयेन सम्मत्यन्तरमाहुः ॥ रतिरित्यादि ॥ तेन,
सा परानुरक्तिरीश्वर इति शाण्डिल्यसूत्रोक्तमपि संगृहीतं ज्ञेयम् ।
अस्त्येवं, तथापि वाक्यं कथं कथयतीत्यत आहुः ॥ तदिति ॥ निरुपधि
प्रेमेत्यर्थः । ननु ब्रह्मज्ञानेन मुक्तिरिति विजयावित्युपसंहराद्भावात्-

सीयते । तैत्तिरीयके ब्रह्मचित्प्रपाठकेऽपि, य एवं वेदेत्युपसंहारा-
 द्य ' । एवं सति साधनभूतज्ञानशेषाण्येव सर्वाणि वाक्यानीति प्रकर-
 णादेवाद्यगम्यत इति भक्त्यर्थत्वमेपां न युक्तमित्याकाङ्क्षायामत्र बा-
 धकं तर्कमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ यदि तथा स्यात् तदैकमात्मत्वबो-
 धकमेवात्र वाक्यं स्यात् । तैत्तिरीयकेऽपि स्वरूपलक्षणमात्रं 'वदे-
 श्नु कार्यमपीति, न तथेत्यर्थः । तथाचोपक्रमोपसंहाररूपबाधकोपप-
 क्षेत्तु बलिष्ठत्वाच्चात्र प्रकरणबलेन स्वरूपज्ञानशेषत्वं वक्तुं शक्य-
 मिति भावः । ननु वाक्यद्वयानुरोधात् तादृङ्माहात्म्यविशिष्टात्म-
 त्वेनैव रूपेण ब्रह्मज्ञाने पुरुषार्थसिद्धिरङ्गीकार्येत्याकाङ्क्षायां बाधकम-
 प्राहुः । तच्छब्देत्यादि ॥ तदिति, पुरुषार्थसाधकत्वेन विवक्षितम् ।
 ननु शब्दादपरोक्षमेव भविष्यतीति नैव दोष इत्यत आहुः । साक्षा-
 त्कार इत्यादि ॥ तथाच यदि शब्दादपरोक्षं स्यात् तदा, यमेवैष वृ-
 णुने नेन लभ्य इति श्रुतिर्विरह्येत । इयं हि काठके वर्तते । तत्र तु
 मत्वा धीरो न शोचतीति ज्ञानफलमुक्त्वा कथं तज्ज्ञानमित्याकाङ्क्षा-
 यां, नायमात्मेत्याद्युक्त्वा, अग्रे, नाविरत इत्यादिना दुराचारिप्रभृती-
 नां तदज्ञानमुक्त्वा, सदाचारिप्रभृतीनां ज्ञानं भविष्यतीति शङ्कानिरा-
 साय, यस्य ब्रह्मचेतिमन्त्रे, क इत्या वेद यत्र स इत्यनेन ज्ञानदौर्ल-
 भ्यमेवोक्तवर्ता । यदि शब्दादपरोक्षं स्यात् तथा न वदेदिति भावः ।
 नन्येवं सति भक्तिरप्यप्रयोजिकेति तुल्यो दोष इति चेत् तत्राहुः ॥
 प्रसन्नमित्यादि ॥ लोफरीत्येति ॥ लोके हि लौकिकः प्रभुः प्रसन्नो
 दर्शनं वृदाति, तयाम्नापि भविष्यतीति प्रसादार्थं यतनीयम् । तत्र
 च भक्तिरेव साधनमिति न तौल्यमिति भावः । एवञ्च यथा श्रुत्या-
 दितौल्ये सदाचारादभिमर्शनियस्तथाऽत्र लोकात् साधननिर्णयः । तं
 त्वोपनिषदमिति स्वरूपस्यैव तथात्वादिति । नच तथाप्यत्रौतत्वं
 प्रसादस्य शक्यशङ्कमिति चाच्यम् । तमक्रतुं पश्यति घीतशोको
 घातुः प्रसादान्महिमानमीशमिति * श्रुनौ प्रसादादेव दर्शनकयना-
 त् ॥ श्रुतिद्येति ॥ श्वेतकेतुविद्योत्तरं सनत्कुमारनारदसंघादरूपा श्रु-
 तिभूमरूपात्मज्ञानोत्तरं, पश्यो न मृत्युं पश्यतीत्यादिना पुरुषार्थपर्य-
 यसानं तमसः पारदर्शनात् कययतीत्यर्थः ॥ अत इति ॥ वाक्यद्वय-
 सार्थक्याभ्यक्त्यादिभ्यो हेतुभ्यः ॥ चाहेति ॥ इत्येष निधीयत
 इति दोषः । ननु श्वेतकेतुविद्यायां जीवप्रज्ञणोरैक्यं प्रतिपाद्य तत्रैव

शास्त्रे पर्यवस्यतीति नैवं वक्तुं युक्तमिति चेत् तत्राहुः ॥ तत्त्वमसी-
त्यादि ॥ अत्र इति ॥ चित्रकरणे, सर्वनिर्णयममार्ता चेत्यर्थः । एव-
मेवान्यत्रापि हेयम् । बोधनार्थं दिङ्मात्रं प्रदर्शयते ।

तथाहि । मुण्डकोपनिषदि तृतीयमुण्डके, हा सुकर्णावित्यु-
पक्रम्य ततो ब्राह्म्यां मन्त्राभ्यां जीवस्य द्वितीयहन्वे धीतशोक-
त्वं साम्योपायनं चोक्त्वा ततस्तस्य प्राणत्वं तद्वहस्य ब्रह्मविच्छेद-
त्वं चोक्त्वा, सत्येन लभ्यस्तपसा शेष भात्मेति मन्त्रेणान्तःशरीरे
सत्यादिलभ्यत्वं वदति । ततः कथं सत्येनान्तःशरीरे लभ्य इत्या-
काङ्क्षायां ब्राह्म्यां सत्यप्रशंसापूर्वकं, पश्यत्स्वित्त्वं निहितं गुहाया-
मित्यनेन तस्य पश्यत्स्वकत्वं प्रतिपादयति । तेन पश्यतां सत्येनान्त-
लभ्य इति सिद्धयति । ततः पश्यत्वं हि दर्शनं इति दर्शनमेव पूर्वं
कथमित्याकाङ्क्षायां, न चक्षुषा पश्यते नापि वाचेत्यनेन तपःकर्मा-
दीनां दर्शनसाधनत्वं निषिध्याग्रे ज्ञानेन चेतसा ज्ञेयत्वं प्रतिपाद्य
ज्ञानिनः शुद्धसत्त्वस्य माहात्म्यं, तद्वर्चनं, कामकामाप्तकामयोर्निन्दा-
प्रशंसे चोक्त्वा, अग्रे, नायमात्मा प्रवचनेनेति मन्त्रेणेतदभिव्य-
चरणे लभ्यत्वं, वृत्तस्यार्थे भगवतः स्वरतनुप्राकर्त्तव्यं वदति । तत्र चरणं
नामात्मायत्वेन स्वीकरणम् । तच्च भक्त्यैव पूर्यावष्टावरूपमिति न ता-
वता फले सेत्स्यतीति मतान्तरे, नायमात्मा बलहीनेन लभ्य इत्या-
दिना तस्योत्तरावस्थारूपा या बलशब्दप्रतिपाद्या भक्तिस्तथा लभ्यत्वं
धामप्रवेष्टव्यं चोक्तवती श्रुतिः । अग्रे च, सम्प्राप्त्यैवमित्यादिभिः
प्राप्तात्मनां प्रशंसां, शाब्दनिश्चयवतां ब्रह्मणा सह मुक्तिं, परस्मि-
द्धीयस्यैकीभावं, तत्प्रकारं, वेदनं, फलं चोक्त्वा ब्रह्मविधोपदेश-
मधिकारिण उक्त्योपसङ्गहारः । तेन ज्ञाने सति सत्यादिनास्तल्ल-
भ्यो, ज्ञाने चानुग्रहस्य भक्तिरूपस्य, तस्यां च सत्यामप्रमादादिभि-
र्धामप्रवेशो, नान्यथा । तस्माद् गुह्यमिदमधिपारिण पय देयमिति
फलतीतीहापि फाटकवदेव व्यवस्था । एवमेव मैत्रेयीब्राह्मणेऽपि,
आत्मा वा अरे ब्रह्म इत्यनेन स्वरूपज्ञानमावश्यकत्वेन विधाय,
अहमस्मि वा अरे इष्टे श्रुते इत्यादिना तत्रिगुणब्रह्ममुक्ता, अपरोक्षना-
चाऽविर्भाव इति नदर्थं मध्ये, न यथाऽर्द्धाग्रेरित्यादिना माहात्म्यं,
ततो, विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्यन्तेनात्यत्वं चाह । तत, ए-
तावदरे सत्यमृतत्वमन्युपसंहरति । तेनात्रापि भक्त्यर्थमेव स्फुट-

तीति दिङ्मात्रं प्रसङ्गात् प्रदर्शितम् । प्रकृतमनुसरामः ।

एवं कार्यादिनिरूपकाणामात्मनिरूपकाणां च भक्तावेव ता-
त्पर्यमित्येवं प्रयोजनैक्याद् भगवानेवार्थ इत्यभिधेयैक्याच्च भगव-
न्नक्त्या एकवाक्यत्वप्रकारे निरूपितः ॥ ४५ ॥

अतः परमुपास्यादिनिरूपकाणां भक्तौ तात्पर्याभावे सर्वेषा-
मेकवाक्यता न स्यात् । तथा सति प्रतिज्ञा हीयेतेत्यतस्तन्निवारणाय
तेषां तं वदन्ति ।

एवं कियतीनामेकवाक्यतामुक्त्वा सर्वासामेकवाक्यतां वक्तुं
भगवतो रूपाणां संग्रहश्लोकावाहः ।

पञ्चात्मकः स भगवान् द्विपञ्चात्मकोऽभूत्

पञ्चद्वयीशतसहस्रपरामितश्च ॥

एकः समोऽप्यखिलदोषसमुद्भूतोऽपि

सर्वत्र पूर्णगुणकोऽपि बहूपमोऽभूत् ॥ ४६ ॥

निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतन्त्रो

निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः ॥

आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः

सर्वत्र च त्रिविधभेदविवर्जितात्मा ॥ ४७ ॥

पञ्चात्मक इति ॥ अग्निहोत्रादिपञ्चात्मकः । तत्साधनदेश-
कालद्रव्यकर्तृमन्त्रात्मकः । त्रिविधमन्त्रब्राह्मणोपनिषदात्मकः ।
पञ्चप्राणरूपभूताद्यात्मकश्च । तेनैतावन्निरूपिकाणां श्रुतीनामेक-
वाक्यता सिद्धयति । अग्रेऽपि तथा । देहे प्रपञ्चात्मकः । ध्यानार्थ
मादेशमात्रः । आश्रयार्थमङ्गुष्ठमात्रः । स्वामित्वार्थमक्षिस्थितः ।
फलार्थं सर्वदेहस्थित आनन्दमयो वैश्वानरः शिरसि प्रतिष्ठितः

सर्वार्थ इति । तथा पञ्चकोशात्मकश्चोपासनार्थः । तावतापि स-
 र्वासां नैकवाक्यतेसभिमेत्याह ॥ द्विपडात्मकोऽभूदिति ॥ द्वादश-
 सूर्यात्मकः । मासात्मकः । पुरुषात्मकः । अहीनात्मकः । अग्न्यात्म-
 कश्चेति । अन्येऽपि द्वादशधा भिन्ना ज्ञातव्याः । ततोऽपि प्रका-
 रान्तरमाह ॥ पञ्चद्वयीति ॥ दिगात्मको देवात्मक इन्द्रियात्मको
 लीलात्मकः । तथान्ये ये दशात्मकाः स्वयमुक्ता अवतारादयः । ततो-
 ऽप्यपूर्तिरित्यधिकमाह ॥ अतस्तद्वत्परामितश्चेति ॥ चत्वारो भेदा
 उत्तरोत्तरमधिका अमेता असंख्याता विभूतिरूपाः सर्वे ज्ञातव्याः ।
 एवं भगवतः सप्तधा रूपभेदा उक्ताः । तेषु भगवान् पित्र इत्या-
 शाङ्ग्याह ॥ एकः समोऽपीति ॥ सर्वेषु रूपेष्वेक एव योगिवत् ।
 प्रादेशाङ्गुष्ठादिमात्रेषु न्यूनाधिकभावमाशङ्क्याह ॥ समोऽपीति ॥
 कचिदन्यथा प्रतीतिमाशङ्क्याह ॥ अखिलदोषसमुद्भिन्नतोऽपीति ॥ ऐ-
 श्वर्यादितारतम्यमाशङ्क्याह ॥ सर्वत्र पूर्णगुणकोऽपीति ॥ ऐश्वर्यादि-
 गुणाः सर्वेषु रूपेषु पूर्णाः । तथा सति कथं वैलक्षण्यप्रतीतिसन्नाह
 बहुपमोऽभूदिति ॥ नरवत् प्रादेशवच्चान्तवत् कूरवदिति ॥ ४६ ॥

एवं विभूतिमुपपाद्य स्वरूपमुपपादयति ॥ निर्दोषेति ॥ या-
 दृशं मूलरूपं तादृशमेव सर्वमिति मन्तव्यम् ॥ गुणाः शान्तिज्ञाना-
 दयः । ते लोके दोषसहिते दृष्टा महतोऽपि । यथा ज्ञानं कचिद्वत्,
 तन्न सद्भवर्जितमिति । तथा तपः क्रोधसहितम् । तथा धर्मो
 दयारहितः । तथा न भगवति, किन्तु निर्दोषाः पूर्णा गुणा विग्रह-
 रूपा यस्य । विग्रहपदेन परस्परविरुद्धा अपि लोकदृष्ट्या भास-
 न्त इति ज्ञातव्यम् । गुणाधीनत्वमाशङ्क्याह ॥ आत्मतन्त्र इति ॥
 देहेन्द्रियादीनां कार्यत्वप्रतीतेर्लोकवदेहेन्द्रियाणि भविष्यन्तीत्याश-
 ङ्क्याह ॥ निश्चेतनान्यकेति ॥ चकारान् तत्तद्धर्मैरपि हीनः । तर्हि
 कथमाकारप्रतीतिसन्नाह ॥ आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिरिति ॥

आनन्दो ब्रह्मवादे आकारसमर्पकः । अत एव पुरुषेष्वपि सर्वा-
न्तर आनन्दमयो निरूपितः । तद्वस्तु सर्वात्मकमिति वदन्नाह ॥
सर्वत्र च त्रिविधभेदविवाजितात्मेति ॥ जीवजडान्तर्यामिषु सर्वत्रैव
तदनुस्यूतं, कारणत्वादिति तस्य कारणता च निरूपिता ॥४७॥

एवं कियतीनामित्यादि ॥ त्रिविधमन्त्रेत्यत्र मन्त्राणां त्रैविध्य-
म ऋग्यजुःसामभेदेन बोद्धव्यम् ॥ भूतादीत्यादिपदेन मात्राग्न्यादयः
सङ्ग्राह्याः ॥ प्रादेशमात्र इति ॥ यथा द्वितीयस्कन्धे ' केचित् स्वदेहा-
न्तर्हृदयावकाशे प्रादेशमात्रं पुरुषं घसन्तम् * चतुर्भुजं कञ्जरथाङ्गश-
ङ्खगदाधरं धारणया स्मरन्ति * इति । स्वरूपध्यानार्थं तथेत्यर्थः ॥
अङ्गुष्ठमात्र इति ॥ यथा काठके, अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा
जनानां हृदये सन्निविष्टः * इति । यथा वा तैत्तिरीये, अङ्गुष्ठमात्रः
पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाधितः * ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति
विश्वभुग् * इति । मनुष्यस्य धर्मरूपे हृद्यङ्गुष्ठे च शरीरस्थित्यर्थं
तथेत्यर्थः ॥ अक्षिस्थित इति ॥ यथा छान्दोग्ये, उपकोसलविद्यायां,
य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्युपक्रम्य, यामनी भामनीत्युक्तम् ।
तस्य कर्मफलनियामकत्वाच्चक्षुषश्चक्षुरिति धृतेस्तन्नियामकत्वाच्च
स्वामित्वमिति तदर्थं तथेत्यर्थः ।

आनन्दमय इति ॥ यथा तैत्तिरीये, मन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय
इत्युक्ता, एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्युक्तम् । एष ह्येवानन्द-
यातीति च । सर्वदेहसुखं तत एवेति फलार्थं तथेत्यर्थः ॥ यैश्वानर
इति ॥ यथा छान्दोग्ये, यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिधिमानमात्मानं
यैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्यात्मस्वप्नम-
प्तीति । एतस्य शिरसि प्रतिष्ठितत्वञ्च जायालभ्यतायुक्तम् । य एषो-
ऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठितः । सांघ्यमुक्तः कस्मिन्
प्रतिष्ठित इति प्रश्ने, धरणायां नास्यां च प्रतिष्ठित इत्युक्ते धरणा-
नास्योः स्वरूपमुक्त्वा तत्त्वाने ऋषोर्घाणस्य च यः सन्निधिरित्युक्तम् ।
एतस्य सर्वार्थत्वं चोक्तच्छान्दोग्यश्रुतावेव स्फुटमिति तथेत्यर्थः ।
आनन्दमयकोशस्य पूर्वोक्ताद् भिन्नत्वं ज्ञापयितुमाहुः । तथा पञ्च-
कोशेत्यादि ॥ ते च तैत्तिरीये विरजाहोम उक्ताः । आनन्दमयमा-
त्मा मे शुद्धान्तामिति शोधनलिङ्गात् तेषां कोशत्वम् । उपासनं

चात्र पुरुषोत्तमत्वेन चिन्तनम् । एवस्मिन् देहेऽनेकारूपेण स्थितेर्वै-
यर्थ्यपरिहाराय तत्तद्रूपेण-नियतोभय-कार्यं भगवान् करोतीति ज्ञाप-
नार्थं सर्वत्र-प्रयोजननिर्देशः ॥ पुरुषान्मक इति ॥ द्वादशाङ्गो हि पुरुष
इति श्रुतेः पुरुषस्य द्वादशात्मकत्वम् ॥ अग्न्यात्मेक इति ॥ अग्नीनां
द्वादशत्वं क्वचित् प्रसिद्धम् ॥ परमितश्चेत्यत्र परत्वं नियामकत्वम् ।
यत्किञ्चिद्वियामकताया बहुषु विद्यमानत्वात् ॥ असंख्याता इति ॥ ना-
न्तांस्ति मम दिव्यानां विभूतीनामिति वाक्यादित्यर्थः । अकारोऽनु-
क्तसमुच्चयार्थः । तेनाऽन्येऽपि प्रकारा द्वेयाः ॥ विभूतिरूपा इति ॥ भे-
दा इति शेषः ॥ योगियदिति ॥ कायव्युहाविष्टयोगियत् । तेन भेदेऽपि
सामर्थ्यादेवाभेद इति मुक्तिरुक्ता । नन्वेवं सर्वत्र भगवद्रूपता न प-
शुमुचिता । दोषस्यापि तेषु दर्शनादिति इदिरुक्त्याहुः ॥ क्वचिद्वि-
त्यादि ॥ क्वचिर्जीवविशेषेषु, पञ्च पातकिनां, दुष्टचतुष्टयीत्यादौ दो-
षप्रतीतिमाशङ्क्य, ब्रह्मदाया ब्रह्मे-
किताया उतेति श्रुतेर्द्वादशकित-
धादिष्विष्य तत्रापि दोषाभावमाहेत्यर्थः ॥ अपिः सर्वत्र-समुच्चयार्थो-
ऽयन्तविरुद्धत्वेऽप्यविरोधबोधनाय ॥ सर्वत्रेति ॥ सर्वेषु रूपभेदेषु ॥
नरपदित्यादि ॥ तथाच, समो मशफेन समो नागेन समः प्लुपिणा
सम एमिस्त्रिभिर्लोकैरिति श्रुतौ ज्ञानोपमाकथनात् कार्यपट्टेर्मिश्रो
विलक्षणोऽविलक्षणेऽस्ति कीडार्थं तथा करणेऽपि दोषपरहित एवे-
त्यर्थः ॥ ४६ ॥

एवमित्यादि ॥ एवं भगवद्विभूतिनिरूपकतया ब्रह्मीनां श्रुती-
नामेकवाक्यतानिरूपणार्थं विभूतिरूपमुपपाद्य, उपमेयतुल्यतायां त-
द्ब्रह्मोपसम्भवात् तन्निरासाय स्वरूपमुपपादयतीत्यर्थः । ननु, मूलरूपं
तु पूर्वमुक्तमेवेति पुनः किमर्थं तदुपपादनमित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥
यादृशमित्यादि ॥ मन्तव्यमिति ॥ मुक्तिमिरनुचिन्तनीयम् । तथाचै-
वं मननार्थं पुनरुपपादनमित्यर्थः । एतेन, पूर्वश्लोकोक्ताखिलेत्यादि-
विशेषणद्वयेनास्थार्यस्य सिद्धेर्निर्दोषेत्यादिकं पुनरुक्तं भवतीत्यपि-
निवारितं ज्ञेयम् । एतस्य तदुपपादनार्थत्वात् ॥ अत एवेति ॥ एकदे-
शमते अत्रमयमपेक्षान्तराणां पुरुषत्वम् । मिथ्यान्ते त्वानन्दमय-
मपेक्षयोपरित्तानां तथात्वम् । तस्मादेवेत्यर्थः ।
तदिति ॥ आनन्दमयम् ॥ निरूपितेति ॥ व्याकाशवद् व्यापकं हीत्यनेनो-
क्ताप्यानन्दस्यानुसीवनेनाऽऽनन्दमयाधिकरणे प्रपञ्चिता, साऽत्र अका-

रेणोक्तैत्यर्थः । तेन यावत् आकारनिरूपिकाः श्रुतयस्ताः सर्वा नाना-
प्रकारकमाकारं निरूपयन्त्योऽप्येतादृशमेव प्रतिपादयन्तीत्येकवाक्य-
तैत्यर्थः । एतेनाखण्डब्रह्मवादस्वरूपमुक्तम् । इदं च दशमे भगवद्वसु-
देवसंवादे स्फुटम् ॥ ४७ ॥

एतन्निरूपणस्य प्रयोजनमाह ।

तस्य ज्ञानाद्धि कैवल्यमविद्याविनिवृत्तितः ॥

वैराग्यं सांख्ययोगौ च तपो भक्तिश्च केशवे ॥

पञ्चपर्वेति विधेयं यया विद्वान् हरिं विशेत् ॥

सत्त्वसृष्टिप्रवृत्तानां दैवानां मुक्तियोग्यता ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

तस्य ज्ञानाद्धि कैवल्यमिति ॥ गुणोपसंहारन्यायेन श्लोक-
द्वयोक्तधर्मसंयुक्तं ब्रह्म चेद् विजानीयात् तदा ब्रह्मविद् भवति ।
ततः कैवल्यं सहातात् पृथग्भावं मोक्षं वा प्राप्नोति । तत्र दृष्टं
द्वारमाह ॥ अविद्याविनिवृत्तित इति ॥ पूर्वोक्तज्ञानमविद्यां निव-
र्तयन्मोक्षं साधयतीत्यर्थः । तज्ज्ञानं परोक्षरूपमिति ॥

विद्यायाः पञ्च पर्वणि तत्साधनान्याह ॥ वैराग्यमिति ॥
आदौ विषयवैतृष्यम् । ततो निखानिखस्तुविवेकपूर्वकः सर्वप-
रित्यागः । तत एकान्तेऽष्टाङ्गो योगः । ततो विचारपूर्वमालोचनं
तपः, एकाग्रतया स्थितिर्वा । ततो निरन्तरभावनया परमं प्रेम ।
एवं साधनसम्पत्तौ पञ्चपर्व विद्या सम्पद्यते । यया कृत्वा जात-
साक्षात्कारस्तं भविष्येदित्याह ॥ यया विद्वान् हरिं विशेदिति ॥

अत्र स्वरूपयोग्यतारूपमाधिकारमाह ॥ सत्त्वोति ॥ ये सा-
त्त्विका दैव्यां सम्पदि जाता विध्युपजीविनः सर्वदा तेषां
मुक्तिर्भविष्यति नान्येषामिति ज्ञापितम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

एतन्निरूपणेत्यादि ॥ नन्वीदृशं स्वरूपं कारणमिति तत्रैव नि-

रूपणमस्योचितम् । तेनाप्येकवाक्यत्वसिद्धेः । इहेदं कुतो निरूपित-
मित्याकाङ्क्षायामेतदाहेत्यर्थः । तथाच ज्ञानमार्गे मुक्तेः प्रमादी बोध-
यितुमत्रैव तन्निरूपणमित्यर्थः । तां वक्तुमाहुः ॥ गुणोपेत्यादि ॥ गु-
णोपसंहारन्यायस्तु साधनाध्यायतृतीयपादे स्फुटः । तत्र च विद्ये-
कत्वं प्रतिपादितम् । तथाच केवलं निष्कलादिरूपेण यो जानाति स
न ब्रह्मवित्, किन्तु प्रतीकविदेवेति न-तस्य श्रुतिविवक्षितफलसि-
द्धिरिति ह्यापनार्यं निरूपणमित्यर्थः । कैवल्यपदस्यैव विचरणं, सङ्गा-
तेत्यादि ॥ मोक्षं वेति ॥ भगवतः स्वतन्त्रेच्छत्वेन कस्य चित् साक्षा-
न्मोक्षं वदाति, कस्य चित् सङ्गतत्वात् पृथग्भावमेव वदाति । कैव-
ल्यस्योभयथापि सिद्धेरित्यर्थः ॥ तवेति ॥ मोक्षादिसाधने । मनना-
दिविधीनां, येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनः, भगवा मामभिजाना-
तीत्यादीनां विचारे, तादृशं ज्ञानं न केवलाच्छब्दाद्वा वा केवलैः सां-
ख्यदर्शनाद्युक्तैः साधनैः, किन्तु भक्त्येवेति हृदि कृत्वाहुः ॥ तज्ज्ञान-
मित्यादि ॥ विद्यात्मनि भिदावाच ॥ इति ह्येकादशे भगवता विद्या-
लक्षणमुक्तम् । तच्च पूर्णमा इति ॥

तत्सम्पत्त्यर्थं पर्याणि विवृण्वन्ति ॥ आदाविद्यादि ॥ विषय-
वैतृष्यस्योत्तरेष्वनुसन्धिनेन तज्ज्ञानकत्यात् प्राप्यम्यम् । तप आलो-
चन इति धान्वर्थविचारेणाहुः ॥ ततो विचारेत्यादि ॥ कृच्छ्रादिनि-
वृत्त्यर्थं ह्यर्हं सङ्गोक्त्याहुः ॥ एकाग्रेत्यादि ॥ तापनीयश्रुतिविचारे-
णाहुः ॥ ततो निरन्तरेत्यादि ॥ एतानि भगवच्छक्तिरूपायाः पर्याणि ।
मोक्षशास्त्रेषु मुख्यतयेतेषामेव साधनत्वेनोपदेशात् । यत् पुनर्गीता-
यां ज्ञानप्रश्नोत्तरे, अमानित्वमदम्भित्वमित्यादिविशतीनां समुदायो-
ज्ञानमित्युक्तं, तज्जीवशक्तिरूपम् । जन्ममृत्युजयव्याधिबुःखदोषा-
ऽनुदर्शनादीनां तत्र प्रवेशेन तथाऽवसायात् । अतो न विरोधः ।
एतेषां पञ्चसु प्रवेशाद्या । एतच्च साधनाध्यायतृतीयचतुर्थपादयो-
र्द्रष्टव्यम् । भक्तिश्चात्र मोक्षार्थ-क्रियमाणत्वात्- प्रावाहिकी, न तु
स्वतन्त्रा निरुपधिप्रेमरूपा । अतः साक्षात्कारं जनयित्वोपक्षीयते ।
ततः साक्षात्कारेण भगवदिच्छानुरूपं कैवल्यं भवति । तदेतदुक्तं,
यया कृत्वेत्यादिना ॥ एतेनोपास्यनिरुपकाणां भजनीयप्रापकत्वेन,
धैरास्यादिनिरुपकाणां भक्तिहेतुनिरुपकत्वेन भक्तायेव तात्पर्यमित्ये-
कवाक्यताप्रकारो बोधितः ॥

अत्र स्वरूपेत्यादि ॥ सापि मुक्तिर्न सर्वेषामिति बोधयितुमधिकारिनिरूपकाणां सत्त्वात्प्रकारं च बोधयितुं विद्यायां मुक्तौ घाऽधिकारमाहेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

ननु वृथेदमधिकारनिरूपणम् । तीर्थादिमिरनधिकारिणामपि मुक्तिस्मरणादित्याकाङ्क्षायामाहुः ।

अनेनैव प्रकारेण मुक्तिर्नान्येनेति वक्तुं देशादिपक्षे तदङ्गे मुक्तिर्भाक्तेत्याह ।

तीर्थादावपि या मुक्तिः कदाचित् कस्यचिद् भवेत् ॥

कृष्णप्रसादयुक्तस्य नान्यस्येति विनिश्चयः ॥ ५० ॥

सैवकं कृपया कृष्णः कदाचिन्मोचयेत् क्वचित् ॥

तन्मूलत्वात् स्तुतिस्तस्य क्षेत्रस्य विनिरूप्यते ॥ ५१ ॥

तस्मात् सर्वं परित्यज्य दृढविश्वासतो हरिम् ॥

सज्जेत श्रवणादिभ्यो यद्विद्यातो विमुच्यते ॥ ५२ ॥

तीर्थादावपीति, द्वाभ्याम् ॥ काश्यादितीर्थेषु मुक्तिः प्रसिद्धा । तत्रान्ते तारकं ब्रह्म व्याचष्टे * इत्यादिवाक्यैः । शुद्धानां ब्रह्मोपदेश इत्यलौकिकोपदेशसाधकत्वं न व्यभिचरति । तदाह ॥ कदाचित् कस्यचिद् भवेदिति ॥ सर्वेषामेवोपदेशोऽस्त्विति चेन्नेत्याह ॥ कृष्णप्रसादयुक्तस्येति ॥ प्रसन्नो भगवांस्तद्द्वारा मोचयति, तीर्थादीनां ग्राह्याभ्यामर्थम् । यथाऽज्जामिलो ज्ञात्वा अतः प्रसादार्थं प्रेमान्तानि कर्तव्यानि । ननु कदाचित् प्रेमाहितोऽपि तीर्थे सम्यक्प्रकारेण मुक्तिमूचकेन ध्रियत इति चेत् तत्राह ॥ नान्यस्येति ॥ तस्यापि पूर्वमेव साधनसम्पत्तिः सिद्धा, वासनावशात् परं प्राकृतत्वं भगवदिच्छया । तस्मान्न व्यभिचार इत्यर्थः ॥ ५० ॥

तर्हि तीर्थादेः कोपयोग इति चेत् तत्राह ॥ सेवकमिति ॥
 सेवकमेव-पूर्व-तथाभूतं, तत्रापि-कृपयैव; तत्रापि-कृष्णं एव । कर्तुं
 साधनं व्यापारश्चाक्तः । कालदेशावाह ॥ कदाचित् कश्चिदिति ॥
 अनेन कालस्यापि तत् एव प्रशंसेति ज्ञापितम् । स्तुतानि तीर्था-
 दीनि भगवदङ्गत्वाद् दैत्यकृतविघ्ननाशकानि भवन्तीति लोकम-
 हृत्पर्यर्थं मुक्तिंसाधकानीत्युच्यन्ते । तत्र स्थित्वा शुद्धे काले साध-
 नानि साधयैदिति ॥ ५१ ॥

अतः केवलतीर्थाद्याभ्रयं परित्यज्य यथा भगवति स्नेहो
भवति तथा यत्र कुर्यादिसाह ॥ तस्मादिति ॥ हरिभजनेऽपि
कदाचिन्मोक्षो न भवेदिसाशङ्कां परित्यज्य इदमिच्छासं कृत्वा श्र-
वणादिभ्यो हेतुभ्यः श्रवणादेर्भिर्भजेत् । ततो विमुच्यते एवेति
पुनरुक्तम् ॥ ५२ ॥

अनेनेत्यादि ॥ तद्वद् इति ॥ विहिताङ्गे । भाकेत्यं व्युत्पादयं-
न्ति ॥ काद्यादीत्यादि ॥ 'तत्रान्ते' इति यावत् न आवालादिधुतिस-
म् । पाठभेदाद् धाणश्रुयोः सन्धी तत्त्वाननिर्देशाय । किन्तु वीराण-
मेव । तत्र यद्यन्युपदेश उच्यते, तथापि काशीमाहात्म्ये पापिनां
मैरयीयातनाकथनात् तत्र देहान्ते तदेवोपदेशमुक्ते न सिद्ध्यतः ।
किन्तु पातकान्ते शुद्धी यदा कदापि कस्याचिदेव, न तु सर्वेषामतो
भाकेत्यर्थः । तत्र मैरयीयातनादिषाक्यानुसंधातं कालसङ्केतोऽस्तु,
परमुपदेशव्यभिचाराभावात्तु उपदेशः किमिति स्फुटैक्येन इत्यांश-
मेव नान्यथापदेशोपस्थिति शङ्क्यापपत्तेरुपपत्तेरिति चेन्न वक्तु-
मर्थं ।

प्रेतादिदर्शनं च तत्र न स्यात् । पुण्यक्षेत्रे कृतं पापं वज्रलेपो भवि-
ष्यति ॥ इति च विरुद्धं । मौखिकसाधनान्नराकरणं च प्रस-
ज्यतेत्यतोऽधिकारिनिर्गुणं न भवेत्यर्थः । सङ्ख्येव्यतिरेकव्य-
भिचारमाशङ्क्य समाधिं वक्तुमाहुः ॥ कंदर्चिन् प्रेमैह्यादि ॥ तथाच

प्रत्यक्षस्य तात्कालिकार्थविषयत्वेन मूलानवगाहित्वात्र व्यभिचारः
शक्यशङ्क इति भावः ॥ ५० ॥

कृष्ण एवेति ॥ मोक्षमिच्छेज्जनार्दनात् * धरं वृणीष्व भद्रं ते
ऋते कैवल्यमद्य नः * एक एवेश्वरस्तस्य भगवान् विष्णुरव्यय *
इति वाक्येभ्यस्तथेत्यर्थः ॥ व्यापारश्चोक्त-इति ॥ सेवारूपो व्यापारः
सेवकपदेनोक्त-इत्यर्थः । उपचारप्रकारमाहुः ॥ स्तुतानीत्यादि ॥
तादृशानि भवन्तीत्यतः स्तुतानीत्यन्वयः । तेन प्रशंसानिवन्धना तत्र
भौणीत्यर्थः । स्तुतिप्रयोजनमाहुः ॥ तत्र स्थित्वेत्यादि ॥ ५१ ॥

एवमेतदुपपादनप्रयोजनमाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ अत्र 'इह-
विद्वांसं प्रति औतस्य धयणादित्रयस्य, भजनं प्रति भगवच्छास्त्रीय-
स्य तत्रयकस्य साधनत्वं बोध्यम् ॥ तत इति, विद्यात इत्यस्येदं वि-
धरणम् । तथाच पूर्वमविद्यायाः सर्वात्मना-निवृत्तिर्ह्येतयोक्ता ।
इह तु विद्यानिवृत्तिरप्यभिप्रेयत इति पुनः कथनमुभयनिवृत्तौ मोक्ष-
क्षापनार्थमित्यर्थः । पूर्वं विद्याया उपादेयत्वविचारेण भजनं कर्त-
व्यमित्युक्तम् । इह तु निवर्त्यत्यविचारेणेति विशेषोऽपि हेयः ॥ ५२ ॥

यद्यनयापि प्रनाख्या भुक्तिस्तर्हि स्वतन्त्रभक्तौ को विशेषः ?
इत्याकाङ्क्षायां विशेषं वक्तुमग्रिमग्रन्थमवतारयन्ति ।

इदानीं कैमुतिकन्यायेन प्रेमभक्तेः फलमाह ।

ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानामात्मनैव सुखप्रमा ॥

सद्वातस्य विलीनत्वाद् भक्तानां तु विशेषतः ॥ ५३ ॥

सर्वेन्द्रियैस्तथा चान्तःकरणैरात्मनापि हि ॥

ब्रह्मभावात्तु भक्तानां गृह एव विशिष्यते ॥ ५४ ॥

मोहार्थशास्त्रकलिलं यदा बुद्धेर्विभिद्यते ॥

तदा भागवते शास्त्रे विश्वासस्तेन सत्फलम् ॥ ५५ ॥

ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानामिति, द्वाभ्याम् ॥ साधनं भक्तिर्मोक्षः

साध्यः । तथापि साधनदशैवोच्यमा । तत्र हेतुः । यो हि मुच्यते
स सङ्गातं परित्यज्य ब्रह्मणि लीयते । ब्रह्मभावं वा प्राप्नोति ।
तस्य स्वरूपानन्दः, स्वरूपेण वाऽऽनन्दानुभवः । स्वतन्त्रभक्तानां
तु गोपिकादितुल्यानां सर्वेन्द्रियैस्तथाऽन्तःकरणैः स्वरूपेण वा-
ऽऽनन्दानुभवः । अतो भक्तानां जीवन्मुक्त्यपेक्षया भगवत्कृपास-
हितगृहाश्रय एवं विशिष्यते ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

नन्वेवं सति साधनफलयोस्तृष्णाद कथञ्च सर्वोऽपि न
भक्तिमार्गे प्रविशतीति चेत् नत्राह ॥ मोहार्थशास्त्रकलिलमिति ॥
शास्त्राणि यानि भगवच्छास्त्रव्यतिरिक्तानि मोहार्थानि नान्येव
कलौ मानमर्हन्ति । अतस्तेषां दर्शनेन बुद्धौ कलिलमुत्पद्यते ।
न चैद् विमिश्रते भगवत्कृपया तदैव भगवते शास्त्रे विश्वासः ।
एतदुक्तं सर्वथा सत्यमिति । ततस्तदनुसारेण प्रवृत्तः ससं फलं
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इदानीमित्यादि ॥ प्रेमभक्तेरिति ॥ स्वतन्त्रभक्तेः ॥ साधनद-
शैवोच्यमेति ॥ स्वतन्त्रभक्तिसाक्षात्त्वाद् । यत्र भगवद्भक्त्या साधनद-
शैव भगवद्भक्त्या साधनदशैव भगवद्भक्त्या साधनदशैव भगवद्भक्त्या
फले स्वरूपे चाधिक्यं किं वाच्यमिति भावः । तदेव विवृण्वन्ति ॥
तत्र हेतुरित्यादिना ॥ ब्रह्मणीनि ॥ अहरे पुरुषोत्तमे वा ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ भक्तिमार्गे इति ॥
स्वतन्त्रभक्तिमार्गे ॥ सत्फलमिति ॥ सतां सर्वज्ञानामिन्द्रियान्तःकर-
णानां फलमानन्दविभावैरूपमित्यर्थः । एवमेकविंशद्भिः पदैः प्र-
थमिध्यात्वेन प्रथममध्यपातिभगवद्भक्त्यं मिथ्यात्वान्न शुद्धमिति
चदन्तः प्रत्याख्याताः । नमो भगवते तस्मा इति श्लोके नमनोपलक्षि-
ताया भक्तेः शास्त्रतात्पर्यगोचरत्वं चैवैव प्रकारेण निरूपितम् ॥ ५५ ॥

अतः परं जीवन्मुक्त्यपेक्षया भगवत्कृपासहितगृहाश्रय एवं विशिष्यते ।
ततस्तदनुसारेण प्रवृत्तः ससं फलं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

एवं सत्प्रकरणमुक्त्वा चित्प्रकरणमाह ।

जीवस्त्वाराम्रमात्रो हि गन्धवद् व्यतिरेकवान् ॥

जीवस्त्विति ॥ तुशब्दः प्रकरणभेदकः । जीवस्यादौ परिमाणमुच्यते ॥ आराम्रमात्र इति ॥ आराम्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्ट इति श्रुतेः । व्रीहेरग्रभाग आरः । नन्वेतावाँश्चेत् कथं सर्वदेहव्यापिचैतन्योपलम्भस्तत्राह ॥ गन्धवद् व्यतिरेकवानिति ॥ विशेषेणातिरिच्यत इति व्यतिरेको द्रव्यापेक्षयाधिकदेशः । यथा गन्धः पुष्पापेक्षयाऽधिकदेशं व्याप्नोति, तथा चैतन्यगुणः सर्वदेहव्यापीत्यर्थः । गन्धवतः कमलादेरेव वा स्थूलगुणयुक्तः । न तु तदन्यथानुपपत्त्या तावत्परिमाणः । वैदिके शास्त्रे वाचनिकेव व्यवस्था । नाप्यवान्तरपरिमाणेऽप्यनिरुता भवति । यथा भगवतः प्रादेशमात्रस्य अद्भुगुपर्वमात्रस्य हंसाकृतिस्तथा आराम्रमात्र एव हंसाकृतिः ॥

एवमित्यादि ॥ एवमिति ॥ श्रुतिपुराणोक्तप्रकारेण । तेन नश्वरत्वादियुक्त्या यन्निर्गम्यत्वमुच्यते तत्प्रस्ताव्यशब्दादग्रे दूषणीयमिति सूचितम् ॥ जीवस्येत्यादि ॥ स्वरूपस्योत्पत्तेश्च पूर्वं निरूपितत्वादधुना धर्मा एव तस्य वाच्या इति पूर्वं मतान्तरदूषणाय परिमाणमुच्यत इत्यर्थः । आराम्रमात्रश्रुतिः श्वेताश्वतरोपनिषत्प्रमाध्यायेऽस्ति । अद्भुष्टमात्रो रवितुल्यरूपः सङ्कल्पाहङ्कनरसमन्वितो यः * बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराम्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्ट * इति । अत्र बुद्धिगुणेनाद्भुष्टमात्रत्वं, स्वगुणेनाराम्रमात्रत्वमुक्तम् । तेन तथैत्यर्थः ।

अत्र याधकमाशङ्काहः ॥ नन्वित्यारभ्य, इत्यर्थ इत्यन्तम् ॥ तथाचोक्तश्रुत्यग्रिमश्रुतौ, बालाग्रशतभागस्य दशतथाकल्पितस्य तु * भागो जीवः स विज्ञेयः स चाऽऽनन्त्याय कल्पत * इत्यानन्त्यकल्पनं सामर्थ्यमुक्तम् । तदेव च, व्यतिरेको गन्धवदिति सूत्रे व्यासचरणैर्विवृतमतस्तादृशचैतन्यगुणाङ्गीकाराच्च दोष इति भावः । नच व्यतिरेकशब्दोऽभावे प्रसिद्ध इति कथमेवं व्याख्यातमिति वाच्यम् ।

सूत्रापेक्षया प्रसिद्धेर्जघन्यत्वादिति । यतौ कृते गन्धतुल्यत्वं जीवे आ-
याति १. जीवस्यैवात्र प्रकृतत्वाच्च तु चैतन्यगुण इत्युक्त्या पक्षान्तर-
माहुः ॥ गन्धवत-इत्यादि ॥ इदं चार्थकथनमात्रं, न तु विग्रहः । त-
थाच विशेषेणातिरेकोऽधिकदेशवृत्तित्वं युदीयगुणस्यासौ व्यतिरे-
कः । गन्धयानि च व्यतिरेकयान् गन्धवद्व्यतिरेकयानित्यर्थः । एतेन
द्वितीयोऽपि धर्म उक्तः । स च स्वयञ्ज्योतिष्टे स्फुटो भवति । मता-
न्तरं दूषयितुमाहुः ॥ न-त्वित्यादि ॥ नाद्यत्परिमाण इति ॥ क्षपणकाद-
यः सकलशरीरगतचैतन्योपलम्भान्मायानुपपत्त्या शरीरात्मानं वेद-
परिमाणकमङ्गीकुर्वन्ति । तत्र । उक्तरीत्या तदुपलम्भोपपत्तौ तस्या
युक्तेः कदर्यत्वात् । मध्यमपरिमाणत्वे अनित्यतापत्तेः । नचानित्यत्वं
दाक्षयवचनम् । जातमात्रस्य बालस्य क्षुधातः स्तनपानादौ प्रवृत्तिद-
र्शनात् । तस्यास्य पूर्वानुभूतसुक्ष्मवृत्तिकारणभूतानुभवजन्यस्मृतिम-
न्तरेणानुपपत्त्या तस्यात्मनः पूर्वापरजन्मीयशरीरायच्छिन्नस्यैक्ये सि-
द्धे तेन घातादित्येऽनादिभावत्वेन च ध्वंसाप्रतियोगितये नित्यत्वस्य
सिद्धत्वात् । एवमेव मेतादिभिरपि पूर्वजन्मकथाकथनादपि तस्ति-
द्धेः । तथैव शरीराणां नानात्वात् तत्र सर्वत्रापि पर्यायेणात्मप्रवे-
शात् सङ्कोचविकाशशालिपरिमाणवत्तपि न साधीयसी । उक्त-
दोषापादकत्वात् । नापि नानापरिमाणवत्ता । एकस्य लोके नानाप-
रिमाणादर्शनात् । शरीरवदङ्गीकारे सावयवस्थापचेरनिवार्यत्वात् ।
तथा सति तद्वदेवानित्यताया अप्यापत्तेश्च । तदेतदुक्तम् ॥ न तु
तदन्यथानुपपत्त्या तावत्परिमाण इति ॥

नैमायिकादयस्तु पूर्वोक्तगुक्तिभिः परिमाणान्तरं निरस्य
व्यापकत्वमङ्गीकुर्वन्तो युक्त्यन्तरमप्याहुः । तथाहि । देशान्तरे यद् १.
द्रव्यमस्मद्भोगयोगापोत्पद्यते, तत्रास्मद्वदर्थे कारणत्वेन यत्तद्व्यम ।
अत उत्पत्तिदेशे अदृष्टवदात्मसंयोगः कारणः वर्तते । अतो विभुत्व-
सिद्धिः । किञ्च । आत्मनोऽणुत्वे-दानेच्छादीनामतीन्द्रियत्वापत्तिः । २
अणुगुणानामतीन्द्रियत्वनियमात् । अणूनामप्रत्यक्षत्वाद्ब्रह्मितिप्रत्य-
क्षालापप्रसङ्गाच्च । किञ्च मनसोऽप्यणुत्वेन तद्व्यसंयोगे-द्रव्या-
न्तरारम्भप्रसङ्गः । इन्द्रियमनःसंयोगद्रव्यामात्ममनःसंयोगविधट-
नेन ज्ञानानुत्पत्तिप्रसङ्गात्तां व्यापको जीव-इत्याहुः ।

तद्विचारचारु । प्रत्यात्मनियतभोगानुपपत्त्यादिदूषणग्रासात्

तथाहि । सर्वेषां विभुत्वेन सफलमूर्तद्रव्यसंयोगितया सक-
 लेन्द्रियमनःशरीरादिसंयोगः सर्वेषामवश्यं वाच्यः । तथा सति स-
 र्वेषामेव सर्वभोगे बाधकाभावात् प्रत्यात्मनियतभोगानुपपत्तिः ।
 नच विभुविशेषगुणानामसमवायिकारणप्रादेशिकत्वनियमाद् यदे-
 शायच्छेदेनात्ममनःसंयोगस्तद्देशायच्छेदेनैव भोग इति व्यापकत्वेऽपि
 न भोगनियमानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अमयोजकत्वात् । एकनाम्नफ-
 लमक्षणे मुद्रायच्छेदेनात्रं भक्षयामीति चद् देवदत्तशरीरायच्छेदेनाऽहं
 भुञ्ज इति प्रत्येकं सर्वेषामनुभवापत्तेरनिवार्यत्वात् । पादे मे सुखं शिर-
 सि मे वेदनेति पदेयदत्तशरीरे मे सुखं यद्वत्तशरीरे मे दुःखमिति ज्ञा-
 नापत्तेश्च । एकस्यात्मनः सर्वत्र सत्येन तत्तन्मनःसंयोगादिदेशो जातानां
 ज्ञानानामेतरसमयेतत्त्वात् । तेन तेन मनसा तत्तदनुव्यवसाये बाध-
 काभावात् सर्वेषामेव सर्वज्ञतापत्तेश्च । नचेष्टापत्तिः । भानाभावात् ।
 एकात्मवाद्प्रसङ्गकत्वेन सिद्धान्तदानिप्रसङ्गाच्च । यदि च किञ्चिद-
 दृष्टादिकं प्रतिबन्धकत्वेन कल्पयित्वा स्वशरीरमात्रायच्छेदेन भो-
 गोऽह्नीक्रियते तदा देहपरिमाणात्मापत्तेर्न्यारत्याद् व्यापकत्वनिवृत्ते
 दत्ततिलाञ्जली स्याताम् । अतस्तयोर्निर्वाहाय शरीरान्तरावच्छिन्नो-
 ऽपि भोगोऽस्याऽवश्यमर्हकार्यः । तथाच सति प्रत्यक्षविरोधः, सर्वेषां
 सर्वज्ञतापत्तिर्लौक्यसङ्कारापत्तिश्च स्यादित्युभयतस्पाशा रज्जुः ।
 किञ्च । देवदत्तशरीरायच्छेदेनात्रं भक्षिते यद्वत्तशरीरायच्छिन्नस्य
 तस्याऽहमात्रं भक्षितवानिति स्मरणापत्तिः सुतरां दुर्धारैव । अनुभव-
 स्मरणयोरेकप्रदेशायच्छेद्यत्वनियमाभावात् । नेत्राभ्यामद्राक्षं करा-
 भ्यामस्पृशमित्यादिस्मरणानां स्वजनकानुभवदेशं नेत्रादिरूपमना-
 दत्यैव हृदये जायमानत्वात् । यमद्राक्षं तमन्तः स्मरामीत्यनुव्यव-
 सायात् । नाप्यनुभवस्मरणयोरेकशरीरावच्छेद्यत्वनियमः । तस्या-
 प्यसाम्प्रतत्त्वात् । पूर्वजन्मीयानुभवजन्यस्य स्मरणस्य पूर्वशरीरमना-
 दत्यैव शरीरान्तरेऽप्येकात्मवृत्तित्वमात्रेणैवाह्नीकारात् । अथ तत्रा-
 तिवाहिकस्यैव सत्त्वाप्राप्तिरित्यममङ्ग इति चेन्न । प्रयागे मृतस्ये-
 न्द्रप्रस्थादौ जातस्य जातिस्मरणस्य, अन्यत्र मृतस्य स्मरन्ने प्रेतभावेन
 वसतश्च प्राग्जन्मसम्बन्धिमित्रकलप्रादिदर्शनादिना यत् प्राग्जन्म-
 स्मरणं तदनुपपत्तेः । आतिवाहिकावच्छिन्नस्य तस्यात्मप्रदेशस्य
 इन्द्रप्रसे स्मरन्ने चाभावात् । आत्मनस्त प्रदेशमनादस्य आतिवाहिका-

अच्छिन्ने यस्मिन् कस्मिंश्चित् प्रदेशे स्मरणाङ्गीकारे स्मरणस्वातिवा-
हिकसमवेतत्वापत्तिः । आत्मसमवेतत्वगमकस्य धर्मीयसोऽनुपपद्य-
मानत्वात् । किञ्च । अदृष्टस्यापि तथात्वापत्तिः । अन्यथा भूमी कृतेत-
यज्ञादिना सर्वस्मिन्वात्मन्यदृष्टोत्पत्तावातिवाहिकान्तरेण स्वर्गादि-
भोगो निराधारो जीवतामपि स्यात् । नचातिवाहिकदौर्लभ्यम् । मु-
क्तजीवातिवाहिकानां यद्गुणं विद्यमानत्वात् । द्विधात्रिधाच्छिन्नगोधा-
दरीरच । अस्यादौ प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यावश्यकत्वेन तत्र च गोधा-
दरीरनिष्ठमनःसंयोगकल्पनवद्व्याप्यातिवाहिकान्तरसम्यग्त्वस्य श-
क्यवचनत्वात् । नचातिवाहिकस्याऽनित्यत्वादसि दौर्लभ्यमिति
वाच्यम् । तथापि देवाद्यातिवाहिकेनादृष्टादृष्टातिवाहिकान्तरेण च
भोगापत्तेरनिवार्यत्वात् । किञ्च । अदृष्टनियमस्यानुपपत्तिः । अदृष्ट-
स्य कर्मनियम्यत्वेन प्रयत्नस्य चात्ममनःसंयोगनियम्यत्वेन संयोगस्य
च सर्वेषामात्मनां सर्वेषां मनःसु सत्त्वात् तथैव प्रमादया सर्वेष्वेव
सर्वारूपाणां सुपचत्वात् । नच विलक्षणमनःसंयोगादिना दौषः प-
रिहर्तुं शक्यः । कारणवैलक्षण्यमन्तरेण मनःसंयोगवैलक्षण्यस्याश-
क्यवचनत्वात् । अथ कार्यकोत्रयं तत्रैलक्षण्यमिति चेत् । अस्तु
तथा, तथापि नाकस्मिकमिति कारणं नु वाच्यमेव । तत्रान्यस्य य-
पतुमशक्यत्वादीभ्यरेचैव चैलक्षण्यहेतुत्वेनाद्रियते, तदैक यव
भुङ्क्तां, नान्ये, अनेन कर्मणाऽप्येवारुमुपपद्यतां नान्यस्येत्येवमीश्व-
रेच्छयैव व्यापकात्मनां भोगनियमनवद् देशान्तरसमयमनेन प्रका-
रेण भुङ्क्तामित्येवमप्यात्मवादेऽपि भोगनिर्याहसिद्धौ देशान्तरेऽदृ-
ष्टवदात्मसंयोगाङ्गीकारेण व्यापकत्वसाधनं असम्भवेव । किञ्च व्या-
पकत्वे जीवानामादृष्टनियम्यत्व न स्यात् । महत्त्वेन नित्यत्वेन चा-
भिमानसम्भवात् । चेतनत्वादिना तौल्यप्रतिमन्धानेन अग्रायति स-
र्वोत्कृष्टान्ताद्यमङ्गीकारस्यापि सम्भवाच्च । अतन्मन्निर्वाहायाप्यनुत्व-
मेव जीवसाङ्गीकार्यम् । सकलशरीरव्यापिचैतन्योपलम्भस्तु चैत-
न्यस्य विसर्पिगुणन्याङ्गीकारादप्युपपन्नः । नच विसर्पिगुणत्वमप्या-
सिद्धमिति वाच्यम् । तस्य प्रस्थानरत्नाकरे गन्धनिरूपण उपपादि-
तत्वाद्, भाष्ये चिद्वन्मण्डवे चोपपादितत्वाच्च । नचात्मनामगुणत्वे सु-
खाद्यप्रत्यक्षापत्तिः । गुणप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं अति महत्त्वसामानाधि-
करण्यस्य तन्त्रत्वात् । अन्यथा परमाणुरूपादेरपि प्रत्यक्षं स्यादिति

चेन्न । योग्यताया एव तन्मत्वात् । अन्यथा व्यापकात्मत्वादेऽप्यवशा-
दिप्रत्यक्षापत्तिर्निरास्येय स्यात् । महत्त्वसामानाधिकरण्यस्य सत्त्वात् ।
नच परमाणुरूपादिप्रत्यक्षापत्तिः । अनुद्भूतत्वेनायोग्यत्वात् । वस्तुत-
स्तु जन्यसुखादीनां आत्मधर्मत्वम् । कामः सङ्कुल्यो विभ्रिकित्सा अ-
दाऽथवा धृतिरधृतिर्द्वाधांभीरित्येतत्सर्वं मन एवेतिभ्रुतावितिवादेन
संयोगं तादृशां सङ्गहात् । अतो योग्यताया एव तन्मात्रमिति निश्च-
यः । एतेनैवाणुगुणानामतीन्द्रियत्वनियमोऽप्यपास्त एव । नचाहमि-
ति प्रत्यक्षानुपपत्तिः । तस्य देहादिसंयलितविषयत्वात् । स्थूलत्वा-
द्विसामानाधिकरण्यमानेन तस्य भ्रमरूपत्वाच्च । अशरीरस्यायो-
गिनस्तथा प्रत्यक्षे मानाभावात् । योगिनस्तु योगजधर्मप्रत्यासत्त्या-
ऽलौकिकप्रत्यक्षस्यातीन्द्रियविषयत्वेनाणुत्वाबाधकत्वात् । अनागत-
मतीतञ्च वर्तमानमनीन्द्रियम् * विप्रकृष्टं व्यवहितं सम्यक् पश्यन्ति
योगिनः * इति श्रीभागवतवाक्यात् । नाप्यण्योरात्ममनसोः संयोगे
द्रव्यान्तरात्मप्रसङ्गः । विजातीयत्वात् । अणुद्वयसंयोगेन द्रव्यार-
म्भपक्षस्य धृतिविद्वत्त्वेनानादरणीयत्वाच्च । नापि ज्ञानानुत्पत्तिप्र-
सङ्गः । आत्मा मनसा संयुज्यते इत्यस्याः प्रक्रियाया अनङ्गीकारात् ।
किन्तु, अधिष्ठानं तथा कर्ता * इति वाक्यादेवेनान्तर्यामिणा जीवेन
च मनोऽधिष्ठानात् सहायेन तत्तत्कार्यं मनः प्रेर्यते, तेन चेन्द्रियं प्रे-
र्यते, तदिन्द्रियदेवना च तन्वानुकूलीभवति, तदा बहिर्विषयसन्निक-
र्षाज्ज्ञानोत्पत्तिरित्येवं प्रस्थानरत्नाकरे वक्ष्यमाणया प्रक्रियया सुखेन
तदुत्पत्तिसम्भवात् । अणुत्वबोधकभ्रुतीनां बुद्धेयताभिप्रायकत्वं तु,
बालाप्रशतभागस्य एतधा कल्पितस्य तु * भागो जीवः स विज्ञेयः
स चानन्त्याय कल्पत * इत्यादिद्रवेताश्वतरश्रुतौ विशेषनिर्देशादेव
निरस्तम् । अन्यथा, एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्य इतिवदणुत्व-
मात्रं वदेन्न तु साम्यं प्रदर्शयेत् । उत्क्रान्तिचरणविरोधादपि तथा ।
नच लिङ्गशरीरक्रियामादायात्मनि क्रियोपचर्यत इति वाच्यम् । इ-
न्द्रियाणां लिङ्गान्तःपातित्वात् । तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीत्यादि-
श्रुतौ जीवोत्क्रमणोत्तरं प्राणचक्षुराद्युत्क्रमणकथनविरोधस्य दुष्प-
रिहरत्वात् । इत्यण्वात्मवादः । प्रकृतमनुसरामः ।

एवं यौक्तिकं दूषयित्वा अलौकिके प्रमेये श्रुत्युक्तमेवादरणी-
यमित्याशयेनाहुः ॥ वैदिक इत्यादि ॥ अत एव व्यासचरणैः शब्दा-

नुरोधेनेय सर्वत्र निर्णयः क्रियत इति तथेत्यर्थः । मन्वाराग्रपरि-
माणमप्यवान्तरपरिमाणमेवेत्यनित्यत्वापत्तिर्नुर्धारित्यत आहुः ॥ नापी-
त्यादि ॥ तथाचार्य यौक्तिकशास्त्र पञ्च दोषो, न श्रौत इति भावः ।
ननु, पुरश्चको द्विपदः पुरश्चको चतुष्पदः * पुरः स पक्षी भूत्या
पुरः पुरुष आविशद् * इति पुरप्रवेशाय हंसरूपकयनात् पुरां च
नानाविधत्वेन स्वरूपासु तासु कथमङ्गुष्ठमात्रस्य प्रवेश इति नेदं युक्त-
मित्यत आहुः ॥ आराग्रेत्यादि ॥

ननु नित्यः सर्वगतस्याणुरिति वाक्याद् व्यापको मावेष्ट-
तीत्याशङ्क्याह ।

व्यापकत्वश्रुतिस्त्वस्य भगवत्त्वेन युज्यते ॥

आनन्दांशाभिव्यक्तौ तु तत्र ब्रह्माण्डकोटयः ॥

प्रतीयेरन् परिच्छेदो व्यापकत्वं च तस्य तत् ॥ ५७ ॥

व्यापकत्वश्रुतिस्त्वस्येति ॥ भगवद्वेशे भगवद्धर्मा व्यापक-
त्वादपस्तत्र श्रूयन्ते । न तु जीवो व्यापकः ।

ननु वेदे, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीति वाक्यादाराग्रमात्रत्वं न
वास्तवमिति चेद तत्राह ॥ आनन्दांशाभिव्यक्ताविति ॥ ब्रह्मत्वे-
ऽपि नाधिकपरिमाणता वक्तव्या । अत्रापि ब्रह्म व्यापकं भवति ।
यथा कृष्णो यशोदाक्रोडे स्थितोऽपि सर्वजगदाधारो भवति ।
तथा जीवस्याप्यानन्दांशश्चेदभिव्यक्तस्तदा तस्मिन् ब्रह्माण्डको-
टयो भवन्ति । अत एव परिच्छेदेऽपि व्यापकत्वसिद्धेर्न तदनुरो-
धेनाधिकपरिमाणत्वमङ्गीकर्तव्यमित्याह ॥ परिच्छेदो व्यापकत्वं
च तस्य तदिति ॥ अलौकिकेषु धर्मेषु प्रमाणमेवानुसर्तव्यं, न तु
लौकिकी युक्तिः । अतो व्यापकत्वेऽपि नाराग्रमात्रत्वं दोषाय ॥५७॥

नन्यित्यादि ॥ मवत्वेवमणुत्वं, तथाप्याकाशवत् सर्वगतश्च

नित्य इत्यादिभुतिषु व्यापकत्वस्यापि ध्रुवणाच्छ्रम्योर्धिरोधे गीत-
या निर्णय उचित इत्याशयेनाऽऽशङ्काहेत्यर्थः । नन्वेवं युक्तमेव चेद्
व्यापकत्वं, तदाऽणुत्वसाधनमनर्थकमेवेत्यत आहुः ॥ भगवद्विष्वा-
दि ॥ तथाच यथाऽयोगोत्पत्त्येव द्वादशकल्पेऽपि, नायोरूपेण तथात्व-
मेवं जीवरूपेणास्य न व्यापकत्वमतो नाणुत्वसाधनं व्यर्थमित्यर्थः ॥
आनन्दांशेत्यादि ॥ तथाच घ्राणे सति श्रुत्या ब्रह्मत्वं-तत्र बाध्यते ।
तच्चानन्दांशमिष्यन्ती भवतीति-तस्यैवायं धर्मो, न त्रिदशस्येति,
नाणुत्वस्यापास्तयत्वं शक्यशङ्कमित्यर्थः । नन्वेवं व्यापकत्वे तद्विरुद्ध-
स्याणुत्वस्यापादादपास्तयत्वमेव सिद्ध्यतीति घटकुट्ट्यां प्रभातमिति
चेत् तत्राहुः ॥ ब्रह्मत्वेऽपीत्यादि ॥ अत इति ॥ आनन्दांशधर्मस्य वि-
रुद्धधर्माभयत्वस्य तदामिष्यक्तत्वात् ॥ तदनुरोधेनेति ॥ ब्रह्मत्वकथना-
नुरोधेन ॥ तस्य तदिति ॥ तत् परस्परविरुद्धं धर्मद्वयं तस्य ब्रह्मण
इति ब्रह्मत्वे उभयं पास्तयमित्यर्थः । ननु लोफविरुद्धमेतदिति चेत्
तत्राहुः ॥ अलौकिकेभ्येत्यादि ॥ एवमेको धर्मो विचारितः ॥ ५७ ॥

अतः परं जीवस्य प्रकाशकत्वदर्शनाद्वक्ष्यमाणवाक्यानुरोधा-
च्च तेजस्तत्त्वं ये मन्यन्ते तान् दूषयितुं प्रकाशकत्वं विचारयन्ति ।

धर्मान्तरमाह ।

(१) तत्प्रकाशकं = तत्तद्रूपं प्रकाशकं (२) तच्चैतन्यं = तन्निरुद्धं चैतन्यं प्रकाशकं

प्रकाशकं तच्चैतन्यं तेजोवत्तेन भासते ॥

न प्राकृतेन्द्रियैर्ग्राह्यं न प्रकाश्यं च केनचित् ॥

योगेन भगवद्दृष्ट्या दिव्यया वा प्रकाशते ॥ ५८ ॥

(१) प्रकाशकं तत् (२) प्रकाशकं तच्चैतन्यं

प्रकाशकं तच्चैतन्यमिति ॥ प्रकाशकं तत्तद्रूपं, तस्य चैतन्य-
गुणो वा, तेन तेजोवद् भासते । ततो ज्योतिःप्रयोगः । दृष्टस्य
देहाभिष्क्रान्तमात्मज्योतिरिति * । यथा, चैवदेहोत्थितं ज्योति-
रिति * । नैवावता तेजःप्रकृतित्वम् । तेजसोऽपि ब्रह्मप्रकृतित्वा-
देव तथात्वम् । अत एव न रूपवत्त्वादिकमाशङ्कनीयम् ॥

लोकप्रमाणागोचरत्वं धर्ममाह ॥ न प्राकृतेन्द्रियैर्ग्राह्यमिति ॥

रूपाद्यभावात् सन्निकर्षाभावाच्च । यं न स्पृशन्ति न विदुरिति *
वाक्यात् ॥ नापि केनचित् प्रकाश्यम् ॥ यथा सूर्येण प्रकाशितो
घटश्चक्षुषापि गृह्यते । न तयोन्दिग्रदण्यर्थं किञ्चित् प्रकाशकम-
स्तीत्यर्थः । ननु तर्हि, पश्यतां सर्वलोकानामित्यादि * कथमुपपद्ये-
तेति चेत् तत्राह ॥ योगेनेति ॥ त्रेधा तद्दर्शनम् । योगेन-साधितं
मनः पश्यति । दृष्टिस्तु या भगवन्तं पश्यति, दिव्या ज्ञानदृष्टिश्च या
तया । नान्यथा तद्दर्शनमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

धर्मान्तरेत्यादि ॥ प्रकाशकं तच्चैतन्यमित्यत्र प्रथमपक्षे, तदि-
ति भिन्नं पदम् । चैतन्यपदस्य, तेजोवदित्यनेनाश्रयः । द्वितीयपक्षे
समस्तम् । ज्ञेयं स्फुटम् । न्यस्तयेवं, तथापि पक्षद्वयं किमित्युच्यते
इत्याकाङ्क्षायां स्वयंज्योतिर्बुध्न्या, गुणाद्बालोकयदिति सूत्राच्च पक्ष-
द्वयं सम्भवतीति व्याख्यातमुच्येन तदाहुः ॥ प्रकाशकमित्यादि ॥ त-
थाच प्रकाशकत्वाज्ज्योतिःपदवाच्यत्वाच्च तेजःप्रकृतित्वं नेत्यर्थः ।
तत्र सन्देहनिवृत्त्यर्थं नत्र प्रमाणमाहुः ॥ तेजसोऽपीत्यादि ॥ तमेव
भान्तमिति श्रुतेरित्यर्थः । ननु प्रकाशकत्वेन भास्वरूपपश्येन व्या-
प्तिदर्शनात् तत्रापि तदापत्या नेजस्त्वं-दुर्गोपमिति चेत् तत्राहुः ॥
अत एवेत्यादि ॥ श्रुतिविरोधादेयं तथा नाशङ्कनीयमित्यर्थः ।

लोकंतेत्यादि ॥ ननु युक्तिविरोधे कथं कथलं श्रौतमावरणीय-
मित्याशङ्कनां युक्तिं हृदि कृत्वा लोकप्रमाणागोचरत्वं धर्मसाहेत्य-
र्थः । तथाच यदि तस्य रूपवर्यं स्यात्लौकिकेन्द्रियग्राह्यत्वं स्यात् ।
रूपपश्येन लौकिकेन्द्रियग्राह्यत्वेन ज्ञानेन । अतोऽत्र-तदभावाद्लौ-
किके श्रौतमेवादरणीयमित्यर्थः । ननु कथं लौकिकेन्द्रियग्राह्यत्व-
मित्यत आहुः ॥ रूपेत्यादि ॥ तथाच यदि तदुभयं स्यात् प्रत्यक्षं
स्यात् । तदभावात्, पराञ्चि खामीति श्रुतेश्च तथेत्यर्थः । आदिपदं
स्पर्शरसगन्धशब्दसङ्गाहकम् । सन्निकर्षाभावे स्मृतिरूपमपि मान-
माहुः ॥ यं नेत्यादि ॥ यं न स्पृशन्ति न विदुर्मनोबुद्धीनेन्द्रियासयः *
अन्तर्बहिश्च चित्तं ध्योमयत् तं ततोऽस्म्यहम् * इति षष्ठस्कन्धे
भारद्वाज्ये भगवन्तो मनआदिस्पर्शनिर्षङ्गाजीवस्यापि सज्जानीयत्वेन
ब्रह्मगुणसारत्वात् तत्रापि-संयोगाख्यस्पर्शविशेषस्याभावात्-सन्निक-

परिभाष इत्यर्थः । एतच्च जीवे परिमाणं संख्या पृथक् देशिकपर-
 त्यापरत्वे परिवर्तनादिक्रिया प्राणधारणप्रयत्नः स्वप्ने प्रकाशकत्वं
 लौकिकेन्द्रियाग्राह्यत्वं सत्ताविसर्पिचैतन्यं चेति गुणा भगवद्विष्णुया
 सृष्टौ भवन्ति । मोक्षे त्वानन्दामिव्यक्तौ व्यापकत्वमपि प्राप्नुर्भवति ।
 परममुक्तौ भगवता ऐक्ये प्रयत्नान्ताः पदं निवर्तन्त इति बोध्यम् ।
 संयोगस्य तु स्पर्शोऽन्तर्भावो द्वितीयस्कन्धे, वस्तुनो लघुकाठिन्य-
 मित्यस्य सुबोधिन्यामुपपादितः । स च प्रस्थानरत्नाकरे तत्त्वविवेके
 प्रदर्शितोऽस्माभिरिति ततो बोध्यः । एतेन, आत्ममनःसंयोगोऽहमिति-
 प्रत्यग्व्यक्तिजनकत्वेन यो वैशेषिकादिभिरङ्गीक्रियतं सोऽपि धृति-
 स्मृतिविरोधाद् बहमिति लौकिकप्रत्यग्व्यक्तौ देहस्य तत्संवलितस्य
 भावेन तस्य विविकारमविषयमाधादच न विविकारमबोधकः ।
 तस्य तथात्वाङ्गीकारे योगादिसाधनवैयर्ध्यापत्तेरनुभवविरोधाच्चेति
 बोधितम् । अतः परं, केचन बाह्या ज्ञानरूपस्य प्रकाशस्य मदशक्ति-
 यत् परमाणुपुञ्जधर्मत्वं स्वीकुर्यन्ति, तद् दूषयितुमाहुः ॥ नापीत्या-
 दि ॥ अयमर्थः । ज्ञानं यस्य धर्मः स पुञ्जो बाह्यध्वेनृतशरीरेऽपि ज्ञान-
 मुपलभ्येत । अत आन्तरो बाह्यः । सोऽपि केशाणुकन्यायेन हृदय-
 श्चेद् यदाकदाचित् प्रकाशयोऽपि स्यात् । तथा सति तत्प्रसिद्धिरपि
 स्यात् । यतो नैषम्, अतो न तथेति । अतो ज्ञानधर्मा इतराप्रकाश्य
 आत्मा अतिरिक्त एव, न तु परमाणुपुञ्ज इति ॥ तर्हीति ॥ योग्यता-
 सन्निकर्तसंस्कारकामावेन लौकिकप्रमाणागोचरत्वे ॥ त्रेधेत्यादि ॥
 अत्रैवं बोध्यम् । प्रज्ञाभावे प्रपञ्चस्य प्रज्ञात्मकत्वेन सन्निकर्तानन्दरामक-
 र्त्वं, तथा, धारणं च गन्ध इत्यादिवाक्यानुलोपात् सजातीयमाहकारत्वं
 च नियतम् । एवं सति लौकिकेन्द्रियैर्यलौकिकं गृह्यते तत् सदर्शनेन
 सदर्शस्य ग्रहणम् । तस्य बाह्यत्वात् । यत्र पुनर्योग्यस्य सतः स्पा-
 र्शनादिसम्भवेऽपि न चाक्षुषं, यथा, अदर्शनं स्वशिरसः प्रतिकपेषु
 सत्त्वपि * इत्यादौ, तत्र भाषया दोषान्तरेण वा विषयावरणे अ-
 ग्न्यस्य प्रतिविम्बादर्शनमापतति, चक्षुरावरणे स्वस्थान्यदर्शनमापत-
 तीत्युभयोपपत्त्यर्थं ज्ञानांशस्यावरणमङ्गीकार्यम् । तथा सति चक्षुषि
 ज्ञानांशः किञ्चिदावृत इति ज्ञानात्मक प्रतिविम्बं शिरोभागैर्न गृह्णा-
 ति । यथा सदात्मकस्येपत्तिरोभावे तैमिरिकस्तत्त्वत् । सदर्शोऽस्ती-
 ति तदानीमपि सदात्मकं वस्तुवन्तरं गृह्णानीत्येवं ज्ञानचक्षु सिद्धिः ।

एवमान्दरूपं चक्षुरानन्दांशं शृङ्गातीत्यपि बोध्यम् । एवं सति प्रकृते
योगेन साधितं मनो यदा भवति तस्य ज्ञानांश उरुकृष्यत इति ताद-
र्शं मनः पश्यति । परमन्तरेव । एवं मां सर्वे पश्यन्त्विति भगव-
दिच्छया यदा दृष्टेर्ज्ञानांश उरुकृष्यते, भक्त्या वा आनन्दांशस्तदा
सा दृष्टिर्भगवन्तं पश्यतीति तादृशी जीवमपि पश्यति । आनन्दां-
शप्राकट्ये ज्ञानस्यापि प्राकट्यात् । एवमेव दिव्यापि । उक्तयावये
सर्वलोकपदेन वेदादय एवोच्यन्ते । वृत्रवधे दिव्यदृष्टीनां तेषामेव
सन्निधानात् । चैद्यवधे तु मनुष्या अपि । भगवद्द्रष्टृत्वात् । दृष्ट्या
दर्शनं यद्विज्ञेयम् । एवं दर्शनसाधनकथनेन पूर्वोक्तं ब्रह्मांशत्वं इदी-
कृतम् ॥ ५८ ॥

अतः परं परमतं दूषयन्ति ।

एवं स्वमते जीवस्वरूपमुक्त्वा, एकधा द्वाधा चैव दृश्यते
जलचन्द्रवद् * इति वाक्याद् ब्रह्मप्रतिबिम्बो ब्रह्माभासो वा
जीव इति कश्चिन्मन्यते, तन्मतनिराकरणायाह ।

आभासप्रतिबिम्बत्वमेवं तस्य न चान्यथा ॥

आनन्दांशतिरोधानात् तत्तद्वत्त्वेन भासते ॥ ५९ ॥

आभासप्रतिबिम्बत्वमिति ॥ यद्यपि तद्वाक्यं ब्रह्मवाक्यम् ।
तेनैकं ब्रह्मैव नानारूपं चन्द्रवद् दृष्टान्तेनोच्यते । एकस्य नानात्व-
मेव दृष्टान्तार्थो, न प्रतिबिम्बत्वम् । प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीरि-
सत्रापि तथा । रूपस्पर्शादियुक्तस्य द्रव्यस्य रूपमात्रोपलम्भः प्र-
तिबिम्बः । क्रियायाश्च । न तु धर्मस्पर्शो वा । तथा सति जले-
न्दुस्तं प्रतिप्य तं स्पृशेत् । तत्र स्वाचारस्वभावानुविधायित्वे सति
संमुखस्थितार्थानुविधायित्वेन प्रतीतियोग्यो हि प्रतिबिम्बः । स
चेतरविलक्षणः । अतः प्रतिबिम्बरूपमेकं भगवतः स्वतन्त्रमिति
मन्तव्यम् । तत्रापि मानाद्यभावात् तदर्थं प्रयत्नाकरणात् । अत एव

समो मशकेन समो नागेनेति श्रुतेः सर्वानुविधायकत्वमपि सङ्गच्छते । अतो-मूलसेकः शास्त्रायामपि गच्छतीतिवद्-प्रतिविम्बेऽपि तथा भानमस्तीत्येतावन्मात्रमभिप्रेक्ष्यते । आभासत्वं प्रतिविम्बत्वं न तु मुख्याभासवत् तस्यालीकं स्वरूपमित्यर्थः । यदस्ति यच्चास्तीति वाक्याद् भगवतः सर्वं रूपमुपपद्यते, न त्वन्यस्येति भावः । यथा-महाराजस्य-सर्वरूपं-सर्वा च कृतिर्न दोषाय ॥

आभासप्रतिविम्बत्वे प्रयोजकं रूपमाह ॥ आनन्दांशतिरोधानादिति ॥ जीवरूपं तत् । एतच्चिरोधानाज्जीवत्वं भासते । तेन आनन्दांशेनाविर्भूतेन पुक्तं यत् तद्वद् ब्रह्मवदयभासते इत्यर्थः । अंशद्वयस्य विद्यमानत्वान् । सदंशस्फूर्तावाभासत्वम् । उभयोः स्फूर्तौ प्रतिविम्बत्वम् । विनयस्फूर्तौ ब्रह्मत्वमिति निर्णयः । न तु लौकिकाभासत्वम् । तथा सति अलीकता स्यात् ॥ ५९ ॥

एवमित्यादिना ॥ कश्चिदिति ॥ मायावादी ॥ आदेति ॥ तद्वाक्याशयमाहेत्यर्थः । ननूक्तवाक्यस्य प्रकरणात्परुद्धत्वेन जीवयोधकत्वान्मत्तान्तरीयप्रतिविम्बरूपत्व कुतो नाङ्गीक्रियत इत्याकाङ्क्षायां बलिष्ठोपपत्तिबलेन जीवायोधकत्वाद्, ग्रहिलतया तथाङ्गीकारेऽपि दूषणात्तरप्रासादश्च नाङ्गीक्रियत इत्याशयेनाहुः ॥ यद्यपीत्यादि ॥ यद्यपि तद्वाक्यं जीवप्रकरणावरुद्धं, तथापि तद् ब्रह्मवाक्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः ॥ तेनेत्यादि ॥ तथाच यदि श्रुतिर्जीवस्य तादृशप्रतिविम्बरूपत्वमभिप्रेयान्मुखमेव दृष्टान्तीकुर्याच्च तु चन्द्रमतस्तथेन्यर्थः । कथमेवं विनिगम्यत इति चेदुच्यते । इदं वाक्यं ब्रह्मविन्दूपनिषदिवर्तते । तत्र च, मनो हि द्विविधं प्राक्तमित्युपक्रम्य शुद्धमनसः स्वरूपं, शुद्धे मनसि ब्रह्मसम्पत्तिरूपं फलं चोक्त्वा तादृशमनस्तिद्वयस्य ब्रह्मात्मभावनारूपं साधनमुपदिशन्ती श्रुतिः, स्वरेण सन्धयेद् योगमित्यादिमन्त्रतयेण ह्येवब्रह्मस्वरूपमुक्त्वा तद्विरुद्धधर्मवतो ज्ञातुः कथमुक्तरूपब्रह्मणाऽभेदो भावयितुं शक्य इत्याकाङ्क्षायां, न निरोधो न चोत्पत्तिरिति मन्त्रेण ज्ञातुर्विरुद्धधर्माध्यासे निवार्यत्वायोक्त्वा, एक एवात्मा मन्तव्य इति मन्त्रेण ज्ञातुः स्वरूपं जन्माद्यभावायोक्त्वा

विरुद्धधर्माभावेऽस्तु साजात्यं, न त्वमेव इत्यभेदभायना न युक्तेति शङ्कायां जीयस्य तदभिन्नत्वाय ब्रह्मस्वरूपं वदति । एक एव हि भूतात्मा भूतं भूते व्यवस्थितः * एकधा बहुधा चैव दृश्यते जल-चन्द्रवद् * इति । दशधेत्यपि क्वचित् पाठः । अर्थस्तु, एक एव भू-तात्मा परमेश्वरे भूते भूते प्रतिशरीरं व्यवस्थितः । विशेषाकारेण अंशेनाऽवस्थितः सप्रेकधा बहुधा चैव दृश्यते । एकस्यानेकधाव-स्थाने दर्शने च इष्टान्तमाह । जलचन्द्रयदिति । यथा जले चन्द्रमा अंशुरूपेण अंशेन स्थित एकधा चन्द्ररूपेण, बहुधा अनेकसंख्या-कल्पादिविशिष्टरूपेण च दृश्यते । तथाच नानात्वदर्शनेऽप्यंशान्शिनो-रभेदात् साजात्याय ब्रह्माभेदभायना जीयस्य युक्तेत्यर्थः । परं, सति अत्रैकस्य नानात्वमेव इष्टान्तार्थः सिद्ध्यति । किञ्चित्मन्त्रोत्तरमन्त्रे जीवस्य च नभोपमत्वमुक्तम् । तदपि, प्रतिविम्बरूपतायां न सङ्ग-च्छेत् । तस्यालीकत्वात् । नचापच्छिन्नयादस्य तन्मन्त्रे सिद्धेरंश-त्वकथनमप्यसङ्गतमिति वाच्यम् । तस्मिन् मन्त्रे जीवस्य स्थानप्र-यातीततायां ब्रह्मभावापन्नतामात्रपरामर्शात् । पूर्वमन्त्रेण तथा निश्च-यात् । अन्यथा विरोधापातात् । प्रदेशत्वादरणे धृत्यन्तरविरोधाद्गी-तामत्रे वाच्यत्वात् । अतोऽत्र ब्रह्मण एकस्य नानात्वमेव इष्टान्तार्थ इति निश्चयः । एवमत्रेऽपि द्रष्टव्यम् । तदेतदुक्तम्, एकस्य नानात्व-मेव इष्टान्तार्थो न प्रतिविम्बत्वमिति ॥ तस्य स्वरंशप्रवेशस्तथापि तत्र मण्डलकलङ्कनदेरप्रवेशात् प्रातीतिकान्तेषां त्यलीकतैवेति सैव इ-ष्टान्तार्थोऽस्त्यनि चेत् । सुखदियसि ॥ तावत्तापीदानीमायुष्मता युक्त्या व्यवस्थाप्यमानानां व्यापकत्वादीनां केषाञ्चिद्धर्माणामेष त-थात्वं सेत्स्यति, न तु जीवस्वरूपस्यापीत्यनुसन्धत्स्व । एतेनैव, यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विद्यस्तानपो मित्रा बहुधैकोऽनुगच्छन्निति * स्मृतिरत एव चोपमा सूर्यकादिबदितिसूत्रं च व्याख्यातव्यं हेयम् ।

तन्निवदमसङ्गतम् । श्रीमातवते सुखदष्टान्तस्थाप्युक्तत्वात् । पुराणस्य श्रुत्यर्थनिर्णायकत्वेन तदनुसृत्यैव श्रुतितार्थकथनस्यौचि-त्यादिति चेत् तत्राहुः ॥ प्रतिमुखस्य यथा मुखश्रीरित्यत्रापि तथेति ॥ अत्रापि मुखधियः प्रतिमुखश्रीप्रयोजकत्वमुच्यते इति न जीवस्य पराभिमतप्रतिविम्बत्वमत्राप्यर्थ इत्यर्थः । तर्हि प्रतिविम्बः को वेत्या-काङ्क्षायां तस्वरूपमाहुः ॥ रूपेत्यादि ॥ रूपमात्रोपलम्भ इति ॥ रु-

पांशस्य ज्ञानम् ॥ चकारः संख्यापरिमाणपृथक्कसंयोगविभागपरत्वा-
परत्पसमुच्चायकः । तथाचोक्तविधधर्मिसम्बन्धि यदर्पणादिसम्ब-
न्धेन रूपक्रियासंख्यादिज्ञानं, स प्रतिबिम्बः । तेन पदार्थान्तररूपमा-
यिकज्ञानात्मा सिद्ध्यति, न त्वध्यासात्मा । स्वमुखस्यादृष्टत्वेन तत्प्र-
तिबिम्बेऽध्यासलक्षणाप्रसमन्वयादित्यर्थः ।

ननु किमत्र चितिगमकं, येनैवमुच्यते । वस्तुतस्तत्त्वपदार्थोऽर्थ-
दृपणप्रयासः, प्रतिबिम्बपदार्थस्यैवाभावात् । दर्पणादिसन्निकर्षेण परा-
वृत्तनयनकिरणस्य स्वमुखदर्शनमात्रेण दर्पणादौ प्रतिबिम्बाभिमाना-
त् । अन्यथा तमसि निर्लीनोऽपि प्रतिबिम्बेत । एवन्तु सहकार्यभावा-
देव चाद्भुतस्याभावात् । नच परावृत्तौ मानाभावः । कार्यस्यैव मान-
त्वात् । दर्पणादिमिस्तेज परावृत्तेः सार्वजनीनत्वेन प्रकृतेऽपि बाध-
काभावाद्येत्याशङ्क्यां प्रतिबिम्बस्याप्रतिरिक्तत्वसाधनाय प्रभवस्तं
लक्षयन्ति ॥ स्वाधारेत्यादि ॥ अत्र स्व इति विवक्षितः ॥ स्वभाव इति
धर्मः । अनुविधायित्वमिति समानधर्मत्वम् ॥ संमुख इति, अनुवि-
धानानुकूलो देशः । तथाच स्वः प्रतिबिम्बस्तदाधारो दर्पणजलादि-
स्तत्स्वभावः स्वच्छत्वमालिन्यादिस्तदनुविधायित्वे सति संमुखश्चि-
तो योऽर्थो मुखसूर्यादिस्तदनुविधायित्वेन प्रतीतियोग्यो यः स प्रति-
बिम्ब इत्यर्थः । अस्ति चैवंरूपत्वं मुखसूर्यादिप्रतिबिम्ब इति लक्षण-
समन्वयः । अत्र प्रथमदलमात्रं स्फटिके, द्वितीयं च बिम्बादावतिव्या-
प्नोतीति दलद्वयमापदयकम् । एवमपि स्फटिकप्रतिमायाप्रतिव्याप्ति-
रिति तद्वारणाय तृतीयं दलं, समभिव्याहारात् तेनैव रूपेण प्रतीति-
योग्यत्वमित्यर्थकम् । स्वपदरहितसर्वदलोक्तौ चादवत्यामासेऽति-
व्याप्तिरिति तद्वारणाय तदावश्यकमेव । स्वाधारस्वभावानुविधायि-
त्येनैव प्रतीतियोग्यत्वं त्वसम्भवप्रसक्तमेव । द्वितीयदलोक्तरूपताया
अपि सत्त्वात् । तादृशत्वे सत्येव प्रतीतियोग्यत्वं च स्फटिकेऽति-
व्याप्तम् । स्वाधारभूतावयवस्वभावानुविधायित्वस्य तत्रापि सत्त्वा-
त् । प्रतीयमानत्वं चाप्रतीतप्रतिबिम्बेऽध्याप्तम् । अतः सर्वं सुष्ठु । नच
स्वपदेनात्माश्रयः शङ्का । प्रतिबिम्बस्य प्रत्यक्षतो गृह्यमाणत्वात् ।
सांमुख्यञ्चात्रानुविधानानुकूलदेशत्वमेव, न तु पुरोवर्तित्वम् । असं-
मुखदिक्षानामपि प्रतिबिम्बदर्शनात् । यस्तु स्फटिकप्रतिमादिवारणा-
यापपदं यावत्त्वेन विशेषणीयमिति कश्चित् । तत्र । प्रतिबिम्बविशेषे

अव्याप्तेः । एकस्मिन् यावदनुविधायित्वस्यादर्शनात् । प्रतिविम्ब-
भुत्वप्रतीतिबाधापक्षेऽपि । प्रतीतियोग्यपदमाकाशवाचनायेत्यपि त-
था । चेदान्तसिद्धान्ते तस्य तथात्वाद्वाकारात्, परोरुप्रतीतियोग्य-
तायाः सर्वतन्त्रसिद्धेन पुनर्विशेषणान्तराकाङ्क्षायाश्च । तस्माद्-
स्मवुत्करीतिरेव साधीयसीति बोध्यम् । एवं लक्षणं निश्चित्य तेन
सिद्धं तत्त्वमावमाहुः ॥ स चैतरविलक्षण इति ॥ चोऽप्यर्थः । स प्र-
तिविम्ब इतरस्यात् सत्यसृष्टिरूपाद् यदादेर्मिथ्यासृष्टिरूपाद्रामासा-
देव विलक्षणो विरुद्धस्वभाव इत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः ॥ अत इ-
त्यादि ॥ तथाच स्वभाववैलक्षण्येन पदार्थान्तररूपसिद्धेः श्रुः परावृ-
त्त्यङ्गीकारोऽभिमानमात्रमेवेति भावः । अत एवादर्शोद्वयस्य परस्पर-
रामिमुख्ये सामास्योरादर्शोपोरनवस्थादर्शनं, दर्पणोपरि मुद्रिकादेः
स्थापने तद्द्वयदर्शनम्, असंमुखसिद्धिर्नाम आदर्शो दर्शनं युज्यते ।
तमसि तिष्ठतः प्रतिविम्बमात्रस्तु तमसः पदार्थान्तरत्वात् तेन तदा-
चरणादेवोपपन्नः । अत एव तादृशस्थले तमस एव प्रतिविम्बो,
न पुरुषादेरिति सर्वज्ञनीला प्रसिद्धिः । एवं मरुयुष्मत्पद्मपङ्कजाद्य-
नुमयचक्षुःप्रतिपातैः सौरादितेजो दर्पणादौ प्रविशति, प्रतिविम्बते,
परावर्तते च । तेजोप्रतिरिक्तं तु स्पर्शाद्यनुभवात् प्रतिविम्बतं एवे-
ति मन्तव्यम् । तेन निष्पत्त्युक्ता प्रतिविम्बासिद्धिरिति चक्षुःपरावृत्ति-
पक्षो न साधुपिति दिक् ।

एवमतिरेकं साधयित्वा भगवद्रूपस्य साधयन्ति ॥ तत्रापीत्यादि ॥
तत्र भगवद्रूपे, अपिशब्दात् प्रतिविम्बे च निवर्तपरिमाणसंख्ययोरभा-
वात् । आधारे मानार्थं परिग्राह्यार्थं योग्यत्वं प्रयत्नात्करणात् स्त-
ब्धोऽविकारासक्तियामाचरणान् प्रतिविम्बो भगवद्रूपमेवेत्यर्थः । तथा-
च भगवतो रूपान्तरं यथा निवर्तपरिमाणसंख्यादिहं, यथा च त-
न्महदपि स्वल्पाधारे प्रपन्नं विनैव नास्ति तथा प्रतिविम्बोऽपीत्ययम-
पि रूपान्तरमेवेति भावः । एतदुपलब्धार्थं युक्तान्तरमाहुः ॥ अत ए-
वेत्यादि ॥ निवर्तपरिमाणाद्यभावेन भगवद्रूपत्वादेवैतच्छब्दयुक्तं भ-
गवतः सर्वानुविधायित्वं प्रतिविम्बेऽपि सद्गुणतः इत्यर्थः । एवं
प्रतिविम्बस्य स्वरूपादिकं निर्णीय, प्रतिमुख्येति वाक्यसद्गमनायाहुः ॥
अत इत्यादि ॥ अतो भगवद्रूपत्वादेतोर्मूलमेतन्न्यायेन विम्बे कृतम्
अलङ्कारादिकं प्रतिविम्बे प्राप्नोतीति प्रतिविम्बेऽपि विम्बनुत्पत्त्या

भानमस्तीत्येतावन्मात्रमभिप्रेत्य, प्रतिमुखस्येत्यत्र, आभास एव चेति सूत्रे च तथात्वमुच्यते, न तु मुख्याभासवन्मुखतुल्याभासवर्जीवस्यालीकं स्वरूपमभिप्रेत्योच्यत इत्यर्थः । मुख्येत्यत्र मुखमिव मुख्य इती-
 चार्थे शास्त्रादिभ्यो य इत्यनेन जातो यप्रत्ययो द्वेयः । ननु भवतु जी-
 वस्य सत्यत्वं, तथापि, तद्विद्यादात्मनो मायां यथाऽऽभासो यथा
 तम * इति द्वितीयस्कन्धघाफ्ये प्रतिविम्बस्य तु मायिकत्वं व्यवस्था-
 पितमिति कथं तादृशस्य भगवद्रूपत्वं शक्यवचनमित्यत आहुः ॥
 यदस्तीत्यादि ॥ भूतानि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्धनानि विष्णुर्गिरयो
 दिशश्च * नद्यः समुद्राश्च स एव विष्णुर्यदस्ति यन्नास्ति च विप्र-
 धर्य * इति विष्णुपुराणे असतोऽपि भगवद्रूपत्वकथनात् तादृशत्वे-
 ऽपि भगवद्रूपत्वमपाधमिति तथेत्यर्थः । नन्वेवं सति ब्रह्मस्वरूपे
 मायिकत्वदोषः प्रसज्यत इत्याशङ्क्यामभ्युपगम्य दृष्टान्तेन समा-
 दधते ॥ यथेत्यादि ॥ तथाच यत्र लोकेऽपीयं व्यवस्था तत्र ब्रह्मणि
 सकलजगन्नियन्तरि कुत्र दोषस्य सम्भावनापीति भावः । नचैवं
 सति जीवस्यापि मायिकरूपेणैव भगवद्रूपत्वमस्तिथि शङ्कनीयम् ।
 पूर्वोक्तभौतदृष्टान्तव्याकोपात् । योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रति
 पद्यते * कितेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा * इति श्रुत्युक्त-
 दोषप्रसक्तेश्चेति दिक् ॥

ननु यदि ब्रह्मरूपतैव जीवस्य तर्हि सूत्रादावाभासादिरूपत्वं
 कुत उच्यत इत्यत आहुः ॥ आभासेत्यादि ॥ सिद्धमाहुः ॥ सर्वश-
 स्फूर्तावित्यादि ॥ ताश्च स्फूर्तयो गौरोऽहमस्मीति देहविशिष्टो व्य-
 तिरिक्तो वा चेतनोऽहमिति ब्रह्माहमित्याधिभौतिकाध्यात्मिकाधि-
 दैविकरूपेण द्वेयाः । तथाचैतादृशप्रतीतिविषयं तत्प्रयोजकं रूपान्तर-
 मभिप्रेत्य तथोच्यते, न त्वलीकत्वमभिप्रेत्येत्यत आभासप्रतिविम्ब-
 ब्रह्मरूपत्वयोधकानां सर्वेषां वाक्यानां न कथमपि विरोध इति भावः ।
 एवं स्मृतं स्थापयित्वा मतान्तरीयप्रतिविम्बपक्षे कृपणान्तराणि-
 वक्तुमवश्यदृश्यत्वे हेतुं वदन्त आहुः ॥ न त्वित्यादि ॥ ५९ ॥

अतो मायावादिन्यतिरिक्तास्तं तथा मन्यन्त इति मिथ्या-
 वादं युक्तिवाधितमेव दूषयति ।

मायाजवनिकाच्छन्नं नान्यथा प्रतिबिम्बते ॥

तत्र वृत्तेर्द्वा सुपर्णाश्रुतेरपि विरुद्ध्यते ॥

गुहां प्रविष्टानित्युक्तेर्भगवद्वचनादपि ॥ ६० ॥

जीवहानिस्तदा मुक्तिर्जीवन्मुक्तिर्विरुद्ध्यते ॥

लिङ्गस्य विद्यमानत्वादविद्यायां ततोऽपि हि ॥ ६१ ॥

अधिष्ठातुर्विनाष्टत्वात्त देहः स्पन्दितुं क्षमः ॥

प्रारब्धमात्रशेषत्वे सुषुप्तस्येव न व्रजेत् ॥ ६२ ॥

मायाजवनिकाच्छन्नमिति ॥ अवश्यं प्रतिबिम्बसिद्धयर्थं
ज्यवभानं कल्पनीयम् । तन्मायादिकमेव भवतीति मायाजवनिका-
च्छन्नं न प्रतिबिम्बते । यथा तिरस्करिण्यां विद्यमानायां पुरुषो
न प्रतिबिम्बते । दूषणान्तरमाह ॥ तत्र वृत्तेरिति ॥ यो यत्र वर्त-
ते स तत्र न प्रतिबिम्बते । उपरि स्थित एव भ्रान्सा मतीत
आकाशः प्रतिबिम्बते । वस्तुतस्तु प्रभासण्डलस्यैव रूपतः प्र-
तिबिम्बः । तथा भ्रान्सा मतीतनीलरूपस्यापि गन्धर्वनगरवद्वस्तु-
सामर्थ्यात् तथा मतीतिः । सर्वथा दर्पणरेखावत् तत्र विद्यमानं
न प्रतिबिम्बते । दूषणान्तरमाह ॥ द्वा सुपर्णाश्रुतेरिति ॥ तयो-
न्यः पिप्पलं स्वाद्वचीति वाक्यात् । प्रतिबिम्बस्य क्रिया, बिम्बस्य
च दूष्णीम्भायो विरुद्ध्यते । प्रतिबिम्बक्रियाया बिम्बाधीनत्वा-
देकत्रास्थितेक्ष । श्रुता च तथा बोध्यत इति प्रतिबिम्बकल्पना
श्रुतिविरुद्धा । न्यायविरोधमाह ॥ गुहां प्रविष्टाविति ॥ गुहां प्रवि-
ष्टावात्मानौ हि तदर्शनात् । स्मृतिविरोधमाह ॥ भगवद्वचनादपीति ॥
मयैवांशो जीवलोक इति । उत्क्रामन्तं स्थितं वापीति च ॥ ६० ॥

एवं प्रमाणैर्वाधित्वा युक्तिभिर्वाध्यते ॥ जीवहानिरिति, द्वा-
भ्याम् ॥ प्रतिबिम्बपक्षे जीवहानिर्मुक्तिः स्यात् । आत्महानम-

पुरुषार्थ इति मोक्षस्यापुरुषार्थत्वमापद्येत । अलीकता वा असुर-
ब्रह्मविद्यायां स्थापिता । दूषणान्तरमाह ॥ जीवन्मुक्तिर्विरुद्धय-
ते इति ॥ तत्र हेतुः ॥ लिङ्गस्य विद्यमानत्वादिति ॥ क प्रतिवि-
म्बते ? इति वक्तव्यम् । अन्तःकरणे, अविद्यायां वा ? उभयोर-
शुद्धत्वात् तत्प्रतिविम्ब एव नोपपद्यते । अस्तु वा । तथापि लि-
ङ्गपक्षे उपाधेर्विद्यमानत्वात् संसार एव, तदभावे परममुक्तिरेव ।
न तु कथाञ्चिज्जीवन्मुक्तिरित्यर्थः । ततोऽप्यविद्यायां प्रतिविम्बो
विरुद्धयत इत्याह ॥ अविद्यायामिति ॥ ६१ ॥

अयं जीवन्मुक्तो मुक्त एवेति चेत् तत्राह ॥ अधिष्ठातुर्विनष्ट-
त्वादिति ॥ देहः स्पन्दितुं चलितुं नै समर्थः स्यात् । दैवादुपे-
तमथ दैववशादुपेतम् * इति न्यायेन चलतीति चेत् । तत्राह ॥
प्रारब्धमात्रशेषत्व इति ॥ तत्राधिष्ठाता वर्तत एव, परं नानुसन्ध-
त्ते । प्रारब्धं देहविद्यमानतामेव सम्पादयति, नाधिकं भोजनादि-
कार्यम् । मुपुप्तौ तथोपलम्भात् । तस्माज्जीवो नाभासो, न वा
प्रतिविम्बः ॥ ६२ ॥

भतः—भलीकत्वे पुरुषार्थासिद्धेर्मिथ्यात्वाद—जीवमिध्या-
त्वादं युक्तिबाधितत्वाद् दूषयतीत्यर्थः ॥ युक्तिबाधितमिति हेतु-
गर्भे विशेषणम् । दूषणमाहुः ॥ मायेत्यादि ॥ अत्र तन्मतप्रसिद्धाः
षट्पञ्चाः । मनादिरनिर्वाच्या भूतप्रकृतिश्चिन्मात्रसम्यग्निधनी माया ।
तस्यां चित्प्रतिविम्ब ईश्वरः । तस्या एव परिच्छिन्नान्तप्रदेशेष्वावर-
णविशेषशक्तिमदविद्यामिधानेषु चित्प्रतिविम्बो जीव इत्येकं मत-
म् १ । त्रिगुणात्मिकाया मूलप्रकृतेर्माया चाविद्या च स्वयमेव भव-
तीतिश्रुतिसिद्धं रूपद्वयम् । तत्र रजस्तमोनभिभूतशुद्धसत्त्वप्रधाना
माया, तस्यां चित्प्रतिविम्ब ईश्वरः । तदभिभूतमलिनसत्त्वप्रधाना-
ऽविद्या, तस्यां चित्प्रतिविम्बो जीव इत्यपरम् २ । विशेषशक्तिमाधा-
न्येन मायाशब्दितायां मूलप्रकृतावेव चित्प्रतिविम्ब ईश्वरः । आ-
वरणशक्तिमाधान्येन अविद्यादिशब्दितायां तस्यामेव चित्प्रतिविम्बो

विद्यावैजयन्ती

नाम

ग्रन्थरत्नावली

श्रीवल्लभाचार्यकुलकमलदिवाकर श्रीश्रीमुकुन्दराय-
श्रीगोपाललालमभुसेवामवीण श्रीमत्प्रभुचरण-
गोस्वामिश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितात्मज महाराज
गोस्वामि श्रीयदुनाथजीके घरके ६ छठी-
गादीके टीकेत काशीस्थ गोस्वामि-
श्रीगिरिधरजीमहाराजके श्री-
चरणाश्रयसों रत्नगोपाल-
मह प्रकाशित ।

—०००—

(संख्या १) खोजावर १)

संवत् १९६३

विद्याविनायक प्रेस बनारस ।

श्रीमकुन्दरायो जयति

श्रीगोपाललालो जयति

शेष. शाब्देऽथ काव्यं कविकुलतिलकाऽऽराध्यपादाम्बुजश्री-
न्याये न्याय्यार्यवर्यो विमलतरमति सांख्यसंख्यावधार्यः ॥
वेदे वेदान्तशास्त्रे हरिरतिनिपुण. कर्मशास्त्रे गुरुर्यो
योगे योगीन्द्रवन्द्यो निजजननिग्रहोद्धारकृत् कृष्णचन्द्रः ॥ १ ॥
कार्मारीं गुणकुटुमे हिमकर. सन्तापनिर्गपणे
धर्माभ्योजयने नवाम्बरमणिर्दावो द्विपकानने ॥
सिन्धु. कीर्तिकरानिर्घो निरपधिर्वन्द्युः प्रपन्ने जने
धीमान् भाति विभुर्गुर्गिरिधरभक्तपादपद्मे नमः ॥ २ ॥

रूपेणैव सिद्धौ तत्कल्पनस्य गुरुत्वाद्ब्रह्माणिकत्वाच्च । तथापि दृष्ट-
सामान्यपेक्षणाच्च । अन्यथा कार्यमात्रस्यादृष्टेन सिद्धेः सौकर्यादृष्टा-
दिषु घटादिकारणताभङ्गप्रसङ्गश्च । तस्मात् सुसूक्तं प्रभामण्डलस्यैव
प्रतिबिम्ब इति । नच व्याख्येयग्रन्थे रूपवत्पदार्थक्षुर्ग्राह्यत्वस्य प्रति-
बिम्बप्रयोजकत्वकथनं विरुद्धमिति शङ्क्यम् । गुणाद्वा लोफवदिति
सूत्रे प्रभाया गुणत्वेन व्यवस्थापनादथ रूपवत्पदेन चक्षुर्योग्यत्वस्यै-
वाभिप्रेतस्यात् । एवञ्च विभक्ताङ्गुलिद्वयाद्यन्तरालेऽपि प्रभामण्डल-
स्य सत्त्वात् तस्यैव प्रतिबिम्बः । तद्व्यादुल्यादिनैव चायकाश्यादुल्या-
दिप्रतीतिरिति । अन्यथा तु पूर्वोक्तरीतिकनियमनियामकभाष्यला-
घाकाशस्यापि चाक्षुषत्वापत्तिः । तन्नापीष्टापत्तिश्चेत् तद्वदृष्टान्तेन
ग्रहण्यपि तथात्वापत्त्या, पराक्षि सार्जानिधुतिविरोधो भवत्सिद्धान-
न्तहानिश्चेति भावः ।

ननु योग्यत्वस्य प्रतिबिम्बनियामकत्वे आकाशनैल्यप्रतिबि-
म्बो न स्यात् । आकाशस्य नीरूपत्वेन सान्तप्रतिपन्नस्य तस्यास-
त्त्वात् । अत्रत्ये च योग्यताया अप्यशक्यपचनत्वादिति चेत् तत्राहुः ॥
तथेत्यादि ॥ यथोपरिस्थिताकाशो वस्तुसामर्थ्येन नीलरूपतया भ्रा-
न्त्या प्रतीतस्तथा आकाशाख्यवस्तुनः स्वभावाद् भ्रान्तिविषयस्य नी-
लरूपस्यापि गन्धर्वनगरस्य प्रतिबिम्बितत्वप्रतीतिः । तथाच यथा
चक्षुर्योग्यत्वं प्रतिबिम्बे नियामकमेवं वस्तुस्वभाव आकाशस्य चक्षु-
र्योग्यत्वे नियामकः । तेन योग्यत्वाद् बिम्बप्रतिबिम्बयोरुभयोरपि
वस्तुसामर्थ्यात् प्रतीतिरविरुद्धा । इत्थं यथा तथा ग्रहानरत्नाकरे
प्रपञ्चितमस्माभिः । किञ्च । त्वन्मतेऽपि नैल्यस्य खपुष्पवत् सर्वथा
नास्त्वं, किन्तु मायिकत्वमिति तादृशस्यलेऽनियेचनीयव्यातिप्रबल-
स्यमानस्य तथापि वस्तुस्वभाव एव गतिरिति । तदेतदुक्तं, गन्धर्वनगर-
वदिति ॥ अत एवा प्रतीतिर्मतद्वयेऽपि तुल्येति - नानया - अयोग्य-
प्रतिबिम्बसिद्धिरिति भावः । एवञ्च स्वेच्छया सामर्थ्येन ह्यगोचरे
ग्रहाणि योग्यतायां तत्प्रतिबिम्बेऽप्यदोषः । तथाप्ययोग्यतादशायां पर-
मतरतीत्या तु स न युज्यते इत्याशयोऽप्यत्र बोध्यत इति, न- कांश्चि
चोद्यत्सर इति दिक् ।

नन्वस्तेष्वं, तथाप्यन्याप्यवृत्तित्वं न प्रतिबिम्बाभावप्रयोजकम् ।
व्याप्यवर्तिनः प्रभामण्डलस्यापि प्रतिबिम्बदर्शनादिति चेत् तत्राहुः ॥

सर्वधेत्यादि ॥ तथाच तत्संयुक्तातिरिक्तस्यैव प्रमामण्डलस्य तत्र प्रतिविम्ब इति पूर्वोक्तं साध्वेवेत्यर्थः । नच संयोगस्यैवाप्रतिविम्बप्रयोजकत्वं, न सम्यन्धान्तरस्येति घाच्यम् । लिखितरेखावबुत्कीर्णनिर्मितरेखयोरपि तद्वेगवच्छेदेन प्रतिविम्बादर्शनात् । नच ब्रह्माविषयोर्व्यापकत्वाङ्गीकारात् तयोः संयोगादिः सम्यन्धः, किन्तु स्वरूपाख्यः । तस्य च वृत्तिनियामकत्वाङ्गीकारे पूर्वोक्तदोषो न सञ्चार्य्यतीति घाच्यम् । स्फटिकादिघटावच्छिन्नाकाशस्यापि प्रतिविम्बापत्तेः । त्वयापि प्रतिविम्बामासवादी विहायावच्छिन्नघादाङ्गीकाराच्च । यदि ताभ्यां-तवामीप्सितं स्यान्न-तृतीयो घादस्तस्याऽऽश्रीयते । तदेतदुक्तं सर्वधेत्यादिना ॥ एवञ्च चक्षुर्योग्यमव्याप्यवृत्तिश्च-प्रतिविम्बते, तद्विरुद्धं न प्रतिविम्बत इति सिद्धम् ।

नन्यस्तु यस्तुस्वभावादेव प्रतिविम्ब इत्याशङ्कयामाहुः ॥ दूयणेत्यादि ॥ विरुद्धत इति ॥ प्रतिविम्बकल्पनायां विरुद्धत इत्यर्थः । तत्र हेतुः ॥ प्रतिविम्बेत्यादि ॥ अस्थितेऽप्येति चकारेण द्विशब्दाविविरोधः समुचीयते । नन्ययं दोषः स्वभावादाभ्युपगमादेव निरस्त इति चेत् तत्राहुः ॥ श्रुत्या च तथा बोध्यत इति ॥ एकत्रोभयस्थितिर्विरुद्धधर्मवत्त्वञ्च बोध्यते, न तु प्रतिविम्बोऽतस्तथेत्यर्थः । ननु नात्रैकत्र स्थितिबोधनम् । समानवृक्षे देशभेदस्यापि शक्यवचनस्यादित्यत आहुः ॥ न्यायेत्यादि ॥ तथाच न्यायेन-देशैक्यनिश्चयात् तथेत्यर्थः । ननु, गुहां प्रविष्टादित्यस्य विषयवाक्ये जीवस्य छायाधमुक्तम् । छाया च प्रतिविम्बकल्पैव । अतस्तथोच्यत इति चेत् तत्राहुः ॥ स्मृतीत्यादि ॥ तथाच स्मृतावशत्यकथनान्न्यायविषयवाक्येऽपि छायापदेन कान्तिरूपतैवामिप्रेयते । भोगलिङ्गश्च । अन्यथा श्रुतिस्मृति-यायेषु लक्षणाप्रसक्त्या दोषप्रसक्तेश्च । ननूपाध्यवच्छिन्नत्वमादायांशत्वं स्मृताबुच्यतेऽतो न विरोध इति चेत् तत्राहुः ॥ उक्तकामन्तमित्यादि ॥ अंशत्वामावे क्रियोक्तिर्विरुद्धत इत्यर्थः । नचोपाधिक्रियामादाय जीवक्रियाप्यौपचारिक्ये बोध्यत इति घाच्यम् । तमुक्तकामन्तमिति श्रुताबुपाधिक्रियायाः पाश्चात्यत्वोक्तेरत्रापि तथैव विवक्षितत्वेन पौरस्त्यक्रियायाः औपाधिकत्वस्याशक्यवचनत्वात् । प्राणाद्यतिरिक्तस्य क्रियाबुपाधेरदर्शनात् । विशेषस्त्वविरोधाध्यायभाष्याद् बोध्यः ।

किञ्च । अवच्छिन्नवाद् प्रतिविम्बवाद्वा द्वावर्ण्यसङ्गतौ ।
 बहुलमात्रो रक्षितुल्यरूपः सङ्कल्पाद्भूतस्समन्वितो यः ॥ इति श्रुतौ
 जीवस्य सङ्कल्पाद्भूतयोगकथनात् । अवच्छेदे प्रतिविम्बे चापाधि-
 युक्तत्वाप्रयोगात् । न हि भट्टयुक्तो घटाकाशो, दर्पणयुक्तः प्रतिविम्ब
 इति कापि प्रयोगः । किञ्च, जीव इत्यादिनामान्तरदर्शनादप्यवच्छिन्न-
 वादो न युक्तः । घटावच्छिन्नाकाशे नामान्तरादर्शनात् । नच प्राची
 विगित्यादिष्ववहारदर्शनाभेदमिति घाल्यम् । दिशां बहुत्वेन प्राच्या-
 दिनाम्नां देशावच्छेद्यत्वाभावात् । दिशः श्रोत्रादित्यादिभुतेः । विशेष-
 तस्तु विद्वन्मण्डने अविद्योपाधिपक्षो दूषित इत्युपरम्यते ॥ ६० ॥

एवं पूर्वोक्तवेदादिचतुष्टयैकयाच्यनया शास्त्रार्थविचारे जीवस्य
 मतान्तराभिमतप्रतिविम्बरूपता यथा पाधिना, तथा परमतप्रसिद्ध-
 श्रुक्तिभिरपि बाधितेत्याशयेनाहुः ॥ एवमित्यादि ॥ स्पष्टम् ॥ अपुरुषार्थ-
 त्यमिति ॥ एतेन जीवस्येश्वरप्रतिविम्बत्वेन ब्रह्मप्रतिविम्बप्रतिविम्ब-
 त्वे मुक्तावपि तस्य प्रतिविम्बत्वमेव स्यात् ॥ ब्रह्मत्वम् । उत्पत्तिप्र-
 लययोरेकाधिकरणत्वनियमात् । तथाच, ब्रह्म वेद् ब्रह्मैव भवतीति-
 श्रुतिविरोध इत्यपि कोडीकृतं ज्ञेयम् ॥ असुरब्रह्मविद्यायामिति ॥ या-
 ह्यप्रतिपक्षायां तस्यामित्यर्थः । एवं द्विविधप्रतिविम्बपक्षे परममुक्त-
 र्दृष्टत्वमुक्ता तथैव जीवमुक्तावपि दोषमुद्धाटयन्ति ॥ दूषणान्तरे-
 त्यादि ॥ लिङ्गपक्षे इति ॥ लिङ्गशरीरेऽन्तःकरणस्यैव प्राधान्यावन्तः-
 करणपक्ष इत्यर्थः ॥ विरुद्धत इति ॥ अपरोक्षज्ञानधरत्वेन प्रतिविम्बा-
 धारभूताविद्याया निवृत्तत्वेन प्रतिविम्बस्य जीवत्वाभावापत्त्या विरु-
 द्धत इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

शुको मुक्तो, यामदेवो मुक्त इति प्रवादमात्रमित्यङ्गीकुर्वतां
 मतं हृदि कृत्वा तद्दूषणायाहुः ॥ अथेत्यादि ॥ तथाच श्रुत्याद्यधीयं
 तथाङ्गीकारेऽपि न सिद्ध्यति भावः । किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥
 देवादिस्थादि ॥ चलतीति ॥ प्रारब्धवशाच्चलति ॥ तत्रेति ॥ उक्तवा-
 क्यांक्तं सिद्धदेहे । अस्त्यननुमन्वानं, को दोषः ? इत्यत आहुः ॥ प्रा-
 रब्धमित्यादि ॥ सिद्धमाहुः ॥ तस्मादित्यादि ॥ निश्चान्ते तु जीवस्या-
 न्तत्वेनाविद्याधीनस्थितिकत्वाभावात् सुखेन सिद्धिः । अविद्याया-नि-
 द्रायन् कारणान्मनाऽवस्थानं दौष्यम् । तेन न काप्यनुपपत्तिः । एवञ्च
 पूर्वोक्तसन्दर्भे तर्कोऽनुमानं च परमतपाधकं निःसरति । तथाहि । ब्रह्म

यदि प्रतिविम्बप्रयोजकं स्याद्यधुर्भासमव्यापकं च स्यात् । यदि
 तथा स्याच्छ्रुतिस्तथा यदेदिति । ब्रह्म प्रतिविम्बप्रयोजकं न भवति,
 चक्षुरग्राहत्वाद्, व्यापकत्वाच्च । यदेयं तदेयम् । कान्तवत् । यन्नैवं
 तदेयम् । घटादिवत् । यदि चाभ्यामाकाशदृष्टान्तेन योग्यता साध्य-
 ते, तथापि हेत्योः साधारणत्वाद् योग्यस्यायोग्यत्वयोरुभयोरप्यसि-
 द्धिः । यदि च हेत्यन्तरेण, तदापि पूर्वोक्तश्रुत्यादीनामेव प्रतिपक्ष-
 स्यादसिद्धिः । एयं जीवधर्मविचारेणापि क्षेयम् । जीवो यदि ब्रह्मप्र-
 तिविम्बः स्याद् ब्रह्मानुविधायी स्यात् । यदि तथा स्याद्, हा सुप-
 र्णाश्रुतिस्तथा यदेदननुविधायित्वं न यदेहा । यतो नैवमतो नैवम् ।
 जीवो न ब्रह्मप्रतिविम्बः । ब्रह्मानुविधायित्वात् । घटादिवदिति
 दिष्टमात्रमुक्तम् । एयमन्यदप्युक्तम् । एयञ्च वेदेन्द्रियाद्यभिमानित्वं,
 प्राणधारणप्रयत्नवत्त्वं वा जीपत्यमिति कार्यलक्षणं, चित्प्रधानमगद्यद्-
 वात्यञ्च स्वरूपलक्षणं जीवस्य सिद्ध्यति ॥ ६२ ॥

एयं श्रुत्यादिभिस्तदनुसारियुक्तिभिश्च निरस्तेऽपि प्रतिविम्ब-
 धादे पुनरपि श्रुतार्थोपत्त्या प्रत्यवतिष्ठन्तं प्रत्याहुः ।

ननु जीवब्रह्मणोरैक्यान्ययानुपपत्त्या तत्त्वमसीत्यादिवाक्या-
 नुरोधेन विम्बप्रतिविम्बयोरैक्यं युक्तमिति तथात्वं कल्प्यत इत्या-
 शङ्कां तिरस्कुर्वस्तत्त्वमसीति वाक्यं न महावाक्यमित्याह ।

तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य शोधितस्यापि युक्तितः ॥

न विद्याजनने शक्तिरन्यार्थं तच्च कीर्तितम् ॥

ब्रह्मणः सर्वरूपत्वमवयुज्य निरूपितम् ॥ ६३ ॥

तत्त्वमसीति ॥ इदं वाक्यं श्वेतकेतुपाख्याने वर्तते । तत्रोप-
 क्रमे, अपि वा तमादेशमप्राप्तो येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादिना
 एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातम् । तदेकमेव चेत् सर्वं तदोप-
 पद्यते । यथा सुवर्णखण्डाः सुवर्णकार्यं च सर्वं सुवर्णमिति सुवर्ण-
 ज्ञाने तज्ज्ञानं भवति । तदर्थं सदेव सौम्येसारभ्य निरूपितम् ।

ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति जडस्य सर्वस्यापि तदात्मकत्वमुक्तम् ।
जडगतदोषाश्च तत्र परिहृताः । तत्र ससमिति । पूर्वोत्तरयोर्जड-
जीवयोः सदात्मकत्वे मध्ये हेतुमाह । स आत्मेति । एवं जडस्य
तदात्मकत्वमुक्त्वा जीवस्याप्याह । तत्त्वमसीति । उपदेशश्चायम् ।
आवृत्तिरसकृदुपदेशादिति ब्रह्मसूत्रात् । अतः सम्पूर्णं महावाक्य-
मुपदेशः । तत्र यथा, ऐतदात्म्यमित्यत्र न भागस्यागलक्षणासदंशो
तथोत्तरत्रापि चिदंशोऽवगन्तव्यम् । नापि श्वेतकेतुरवतारः । पूर्वं
स्तब्धत्वादिदोषकीर्तनात् । विरोधाच्च । अतो ब्रह्मवाक्यत्वात्-
तदेकदेशस्तत्त्वमसीति जीवब्रह्मणोरैक्यं न बोधयति । वाक्यभेद-
प्रसङ्गादुपक्रमविरोधाच्च । कोचिदष्टपदानि महावाक्यमित्याहुः ।
तदपि तथा । अतत्त्वमसीति छेदस्तु न वेदिकानां संमतः । अतो
नास्य विद्याजनने शक्तिः । अन्यार्थकीर्तनात् । तदेवाह ॥ ब्रह्मणः
सर्वरूपत्वमिति ॥ अवयुज्य ॥ जडजीवौ पृथक्कृतौ । सर्वं ब्रह्मेति
वक्तुं जीवस्य ब्रह्मता-निरूपिता । नन्वस्तु वाक्यभेदः । तथा
सरोतावन्मात्रं जीवस्य ब्रह्मतां बोधयति । तच्च साक्षादनुपपन्नं
सद् भागस्यागलक्षण्या अखण्डमेव वाक्यार्थं बोधयतीति चेत् । साधु
बुद्धिमतां-यकवन्धप्रयासो दृष्टः । उपदेशफलमायुष्मतां किं दृष्ट-
मित्यनुमन्येयम् । ब्रह्मभावेनाऽधिकधर्माभावात् । देहादिभेद-
बोधनेनापि दोषनिराकरणसम्भवाच्च । ततो व्यर्थः प्रकरणभेद-
मप्यङ्गीकृत्य महावाक्यत्वेनोपदेशप्रयासः ॥ ६३ ॥

ननु जीवेत्यादि ॥ न महावाक्यमिति ॥ विद्याजनकं हि वाक्यं
भगवता महावाक्यमन्येनोच्यते । इदं तु न विद्याजननशक्तमतो न
महावाक्यमित्यर्थः । कुतोऽप्याशक्तिरित्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्ति ॥
इदं वाक्यमित्यादिना ॥ तदिति ॥ एकविज्ञाने सर्वविज्ञानम् । तत्र
दृष्टान्तः ॥ यथेत्यादि ॥ तदर्थमिति ॥ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानार्थम् ॥
निरूपितमिति ॥ ब्रह्मणः सर्वकारणत्वं, कार्यस्य वाच्यारम्भणमात्रत्वेन

भेदानापादकत्वात् कारणानन्यत्वं, पुर्णस्य ब्रह्मणो नानादृष्टान्तैः
 कार्यशाप्यत्वञ्च निरूपितम् । तथाच प्रतिभातस्य तावताऽपूर्तः प्रपाठ-
 कस्य महावाक्यत्वमुचितं, न त्वेतस्येत्यर्थः । अन्यस्त्वेषं, तथापि
 तन्निष्कृष्टार्थस्यानेनोक्तेरस्तु महावाक्यत्वं, को दोष इत्याकाङ्क्षायां
 पाप्यं विवृण्वन्ति ॥ ऐतदात्म्यमित्यादि ॥ तदात्मकत्वमुक्तमिति ॥
 इष्टान्तयाक्ये जडस्योक्तेऽपि तदात्मकत्वे दार्ढ्यार्थं दार्ष्टान्तिकवाक्ये
 पुनरप्युक्तमित्यर्थः । ननु जडस्य विनाशित्वादिदर्शनात् कथं तदा-
 त्मकत्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ जडगतदोषाश्च तत्र परिहृता इति ॥
 जायतेऽस्ति धर्मेते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीति पञ्च भाषविका-
 राः सत्यत्वकथनेन सर्वदा सत्तायोधनादेतेषां स्वरूपान्तररूपापनेन
 प्रपञ्चे परिहृता इत्यर्थः । तच्च स्वरूपान्तरं सर्वनिर्णये, पूर्वकृपति-
 रोभाय * इत्यादिना विवेचनीयम् । ननु भवत्येषं, तथापि सर्वस्यैव
 तथात्मकत्वं कथमित्याकाङ्क्षायां हेतुं वदतीत्याहुः ॥ पूर्वोत्तरयोरि-
 ति ॥ स भारमेति ॥ स परमेदधर आत्मा सर्वस्य स्वरूपभूतो यथा
 सुवर्णं शकलकुण्डलादीनाम् । तथाच सर्वस्य तदात्मकत्वात् सर्वं
 सत्यमिति ज्ञापनार्थमिदं मध्ये उक्तमन्यथाच न धर्मेदिति भावः ॥
 जीयस्याप्याहेति ॥ तदात्मकत्वं जडवदेवाहेत्यर्थः । तथाच यथैतदा-
 त्म्यमेतदात्मनो भावस्तथा तत्त्वं तस्य भावस्त्वं भवसि । असीति
 मध्यमपुरुषेणैव त्वम्पदलाभात् तत्त्वमित्येकं पदम् । तेन जीवस्य
 तदात्मकतैर्वांशत्वेन रूपेण बोध्यते । यथा जडस्य तत्कार्थत्वेन रूपेण ।
 पदमेदपक्षेऽपि तथा । नच भागत्यागलक्षणा । धर्मतिरोधानस्य भ-
 गवदिच्छया जातत्वादिति । तथाच यदि प्रतिविम्बत्वमभिप्रेयाद्
 न त्वमसीत्येव वदेत् । यद्यवच्छिन्नमभिप्रेयात् तदितिपदं न वदेत् ।
 स आत्मा त्वमसीत्येतावतैवार्थसिद्धेः । अतस्तत्त्वपदात् तत्पदाद्वा
 पूर्वोक्त एवार्थः सदर्शवैलक्षण्येन विवक्षित इति भावः । एवं वा-
 क्यार्थमुक्त्वा तत्त्वमसीत्येतावन्मात्रे ब्रह्मवाक्यत्वाभावं बोधयन्ति ॥
 उपदेश इत्यादि ॥ अयमिति ॥ पञ्चदशपदात्मकः । सिद्धमाहुः ॥
 अत इत्यादि ॥ अत इति ॥ प्रकारान्तरव्याख्याने वैयर्थ्यादिदूषणग्रा-
 सेनोक्तार्थस्यैवाभिप्रेतत्वादित्यर्थः ।

माध्यास्त्वद्वैतश्रुतीनामवतारपरत्वं स्वीकृत्य प्रस्तुतवाक्यं श्वेत-
 केतोरवतारत्वेन योजयन्ति । तन्मतेऽप्यस्वरसं दर्शयन्ति ॥ नापी-

तर्हि श्रुतिः कथमुपदिशतीति चेत् तत्राह ।

अलौकिकं तत्प्रमेयं न युक्त्या प्रतिपद्यते ॥

तपसा वेदयुक्त्या च प्रसादात् परमात्मनः ॥ ६४ ॥

विद्यां प्राप्नोत्युरुक्लेशः क्वचित् सत्ययुगे पुमान् ॥

सर्वज्ञत्वं च तस्येष्टं लिङ्गं तेजोऽप्यलौकिकम् ॥ ६५ ॥

तत्प्राप्तावपि नो मुक्तिर्जाग्रत्स्वप्नवदुद्भवः ॥

अविद्याविद्ययोस्तस्माद् भजनं सर्वथा मतम् ॥ ६६ ॥

अलौकिकं तत्प्रमेयमिति ॥ लौकिकं हि-लोकयुक्त्यावगम्यते ।
ब्रह्म तु वैदिकम् । वेदमतिपादितार्थबोधो न शब्दसाधारणविधया
भवति, किन्त्वन्यत् साधनमस्तीत्याह ॥ तपसेति ॥ तपः पूर्वाङ्गम् ।
वेदयुक्तिः सहकारिणी । भगवत्प्रसादो मुख्यं कारणम् ॥ ६४ ॥

क्वचिद् देशविशेषे ॥ सत्ययुगे, काले । पञ्चाङ्गसम्पत्तौ
वाक्यार्थबोधो भवति । अन्यथा, कं ब्रह्म स्वं ब्रह्मेत्युपाख्याने
कथमुपदेशमात्रेणैव बोधः । कथमिदानीन्तनानां न बोधः ? ।
इदानीन्तनानामपि बोध इति चेत् तत्राह ॥ सर्वज्ञत्वञ्चेति ॥ स्वार्थं
सर्वज्ञत्वं लिङ्गम् । परार्थमलौकिकं तेज इति ॥ ६५ ॥

ननु तथापि वाक्यार्थज्ञान एवैश्वरमसादादेर्भक्तेश्चोपयोग
उक्त इति चेत् तत्राह ॥ तत्प्राप्तावपि नो मुक्तिरिति ॥ उपनिष-
द्भिर्महावाक्यार्थविद्याप्राप्तावपि ब्रह्मभावः सायुज्यं वा न तस्य ।
दृष्टान्तेन तथाभावस्य कालपरिच्छेदात् । यथा जागरणस्वप्नौ
परस्परौपमर्दनेनाविर्भवतास्तिरोभवतश्च, तथैव विद्याऽविद्ये । अतो
विद्योपमर्दनेनाविद्या पुनराविर्भविष्यतीति व्यर्थ एव प्रयासः ।
तस्मात् स्वतन्त्रभक्त्यर्थं सायुज्यार्थं च सर्वथा भजनं मतम् ॥ ६६ ॥

उपदिशतीति ॥ अभेदमुपदिशति । तथाचाभेदोपदेशानुरो-
धात् तावन्मात्रमेव जीवस्य प्रकृतं बोधयतीत्यङ्गीकार्यमित्यर्थः ॥
तत्राहेत्यादि ॥ तादृश्यामाशङ्क्यां श्रौतं बोधनप्रकारं यक्तुं लौकि-
कयुक्तेरप्रयोजकत्वमाहेत्यर्थः ॥ नेत्यादि ॥ तथाच लौकिको त्वदु-
क्ता युक्तिरप्रयोजिकेत्यर्थः ॥ तपः पूर्वोद्गमिति ॥ छान्दोग्यतस्तिरी-
यादिषु, पञ्चदशाहानि माऽशीः, तपसा प्रष्टुं विजिज्ञासस्वेत्यादिभ्यः
श्रुतिभ्यस्तथेत्यर्थः ॥ वेदयुक्तिरिति ॥ श्वेतकेतुपाख्यानादिगोचरा-
न्यप्रबोधफलमाहरेत्यादिना निरूपितेत्यर्थः ॥ मुख्यं- कारणमिति ॥ य-
मेवैष पृणुते तेन लभ्यः, तमकर्तुं पश्यति धीतशोको धातुः प्रसादा-
न्महिमागमीशम् * इत्यादिश्रुतिभ्यस्तथेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

पुराणमनुसृत्य द्वयमन्यदप्याहुः ॥ कश्चिदित्यादि ॥ सत्ययुग-
पदं सर्वाबीनकालोपलक्षकमित्याशयेनाहुः ॥ काल इति ॥ एतत्कार-
णपञ्चकममन्वानं तर्कमाहुः ॥ अन्यथेत्यादिना ॥ तथाच ब्रह्मोपदि-
शन्ती धृतिर्न केवलयुक्त्योपदिशति, किन्तु श्रुत्यस्तरोक्तास्तपसादी-
नपि संगृह्णाना सती तदुपदिशतीत्यर्थः । किञ्च । मन्दाधिकारी
स्वयाऽप्यङ्गीक्रियते । तस्य च मन्दत्वनिर्वाहायैतदन्यतमाऽभावस्तत्र
स्वयाऽप्यवश्यमभ्युपेय इति स्वयुक्तिशोचितवाक्यश्रवणमात्रेण न
फलसिद्धिरिति भावः ॥ उरुह्वेऽपदेनेन्द्रप्रजापतिर्नयादादिप्रसिद्ध-
मेकाधिकशतवर्षप्रवृत्त्यादि लक्ष्यत इति श्रेयम् ॥ इदानीमित्यादि-
ग्रन्थः स्फुटः ॥ ६५ ॥

उपयोग उक्त इति ॥ तथाचाभेदबुद्धिरूपार्या विद्यायामेव शास्त्र-
पर्यवसानं, न भक्तायिति शङ्क्यर्थः ॥ तथाभावस्येति ॥ विद्यायत्य-
स्येत्यर्थः । इष्टान्तं विबुधवन्ति ॥ यथेत्यादि ॥ जातस्य हि भुवो भू-
त्युरिति वाक्याज्जन्यभावस्य नद्वयत्वात्तदस्य चोत्पत्तिमत्ताद्वय-
वृत्तिनाशे भविष्योत्पत्तेः सम्भवबुक्तिकत्वात् । अनादिमायया सृष्टो
यदा जीवः प्रबुद्धते * इति गौडवार्तिके प्रबोधोत्पत्त्यङ्गीकारात् त-
न्नाशे भविष्यायाः पुनरुत्थानं शक्यवचनमतस्तन्निवारणाय भजनं
सर्वथा नृग्यमित्यर्थः । नच भजनस्यापि जन्यत्वाद् दोषतादायस्त्वं
शङ्काम् । मायामेतां तरन्ति ते * इत्यनेन-कारणानिवृत्तिबोधनात् ।
अत एव मायाया अपि न पुनरुत्थानमतो- न शङ्कालेश इति दिक् ।
एवं, नमनोपलक्षिताया भक्तेरावश्यकत्वं प्रकारान्तरेणापि वृद्धी-

कृतम् । एवं चित्रप्रकरणे जीवस्वरूपविचारेणापि भजनं कर्तव्यमित्युक्तम् ॥ ६६ ॥

अतः परं भजनीयस्वरूपविचारेण तद् वक्तुं ब्रह्मप्रकरणमारभन्ते ।

एवं जीवप्रकरणं समाप्य ब्रह्मप्रकरणमाह ।

सच्चिदानन्दरूपं तु ब्रह्म व्यापकमव्ययम् ॥

सर्वशक्तिं स्वतन्त्रं च सर्वज्ञं गुणवर्जितम् ॥

सजातीयविजातीयस्वगतद्वैतवर्जितम् ॥ ६७ ॥

सच्चिदानन्दरूपमिति ॥ ब्रह्मेति धर्मनिर्देशः परब्रह्मवाचकः । ब्रह्मपदार्थमाह ॥ व्यापकमिति ॥ गुणोपसंहारन्यायेन । अविनाशी वा रे अयमात्माऽनुच्छिद्यमिति श्रुतेस्तदव्ययम् । यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति श्रुतेः सर्वशक्तिः । निर्द्वैतकृत्वे सर्वेषामनुपास्योऽप्राप्योऽफलश्च स्यात् । अत एव स्वतन्त्रः । यो हि निरवधिज्ञानक्रियाशक्तियुक्तः स स्वतन्त्रो भवति । चकारात्, सर्वस्य वशी सर्वस्वेगान् इति श्रुतेः सर्वं वशे समानयति । गुणवर्जितं प्राकृतगुणरहितम् । एवं पद् धर्मा निरूपिताः । तत्र व्यापकत्वं नाम देशाद्यपरिच्छिन्नत्वम् । तद् वस्तुपरिच्छेदे नोपपद्यत इति त्रितयपरिच्छेदाभावायाह ॥ सजातीयेति ॥ सजातीया जीवा, विजातीया जडाः, स्वगता अन्तर्यामिणः । त्रिष्वपि भगवाननुस्यूतस्त्रिरूपश्च भवतीति तैर्निरूपितं द्वैतं भेदस्तद्वर्जितम् । अत्र बुद्धिस्वतारोऽपि कर्तव्या ॥ ६७ ॥

एवमिति ॥ सच्चिदानन्दरूपमिति ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति, सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति च श्रौतातुल्यणादित्यर्थः । तेन सच्चिदानन्दातिरिक्तपदार्थाभावाद् ब्रह्माद्वैतं फलिष्यतीति सर्वश्रुतिसमन्व-

याय पूर्वमेव स्वरूपलक्षणमुक्तम् । मूले, तु शब्देनैतदामासेन च प्र-
करणव्यवच्छेदाच्छारीरमात्रतापि व्युद्गता । तदेव स्फुटमाहुः ॥ व-
हेत्यादिना ॥ तादृश एव शारीरोऽस्तु, अथमात्मा ब्रह्म विज्ञानमथ
इत्यादिभुंतरित्याशङ्कन्यां शारीराद् वैधर्म्यं वदन्ति ॥ ब्रह्मपदार्थमा-
हेत्यादि ॥ तथाच जीवाणुत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात्तद्विरुद्धेन व्यापकत्वेन
वक्ष्यमाणधर्मान्तरैश्च शारीरमात्ररूपो नेत्यर्थः । एवञ्च स्वरूपल-
क्षणादपि भेदः । ब्रह्म हि अफटसन्धिवानन्वम् । शारीरस्तु तिरोहि-
तानन्दः । एवं तिरोहितचिदानन्दाज्जडादपि द्वेयः ॥ गुणापसंहार-
न्यायेनेति ॥ उपसंहारो-नियमनं, तेषु तेषु वाक्येषूक्तानां गुणानामे-
कस्मिन् ब्रह्मणि नियमनं, सङ्कोच इति यावत् । स गुणोपसंहार इति
तेन न्यायेनेत्यर्थः । अयं न्यायः साधनाध्यापद्वितीयपादे सर्वध्वदान्त-
प्रत्ययाधिकरणे सिद्ध्यति । तत्र हि वेदान्तवाक्येषु परस्परविरुद्ध-
नानाधर्मप्रतिपादनाद् ब्रह्मानेकधर्माभावप्राप्तनावाक्यानां यथाकथ-
ञ्चिद् ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वे पूर्वमन्यथाज्ञानजनकत्वेन ब्रह्मविद्यात्वहानि-
प्रसङ्गाद्, योऽन्यथा सन्तमिति श्रुतायन्यथाज्ञानस्य पापजनकत्वेनो-
पासनाभिश्चित्तशुद्ध्यभावाप्रसङ्गाच्च सर्ववेदान्तगोचरत्वमेकस्य प्रत्य-
यः प्रतिज्ञाय सर्वेषां धर्माणां ब्रह्मण्युपसंहारो विचारितः । सर्वेऽपि
धर्मा एकस्मिन्नेव ब्रह्मणि सन्तीति । तथाच तेन न्यायेन, बृहत्त्वाद्,
बृहन्त्वाच्च ब्रह्म इत्यभिधीयते * बृहन्तो ह्यस्मिन् गुणा इत्यादिभु-
त्यन्तरादलौकिकसर्वगुणयुक्तमित्यर्थः । एतदेव विवृण्वन्ति ॥ अविना-
शीत्यादिना ॥ व्यापकपदस्यैश्वर्यबोधकत्वमनुपपन्नमेव व्युत्पाद्यम् ।
१
वैर्मयोऽविनायाहुः ॥ अविनाशीत्यादि ॥ अनुच्छिन्तिधर्मेति ॥ न उ-
च्छिन्तिधर्मो मित्र इत्यर्थो मुक्तः । अविनाशिपदेनैव सिद्धेरेतद्वैषम्य-
स्य दुरुपपादत्वात् । नाप्यनुच्छित्तिलक्षणधर्मवानित्यपि । उक्तदो-
षान् । एतदेवमिमतसर्वधर्मराहित्यासिद्धम् । श्रौतत्वादिना त-
न्मात्रानुशायामन्यत्रापि नैत्याद्य । अनः पूर्वोक्त एवार्थः । धीर्य-
स्यानापधर्मपक्षेऽप्ययमेवार्थः । नचेयं श्रुतिरात्मनस्तु कामायेत्या-
द्युपक्रमानुरोधाज्जावप्रकरणस्येति तद्धर्मनित्यतामेव गमयिष्यतीति
वाच्यम् । तद्विद्वाधिकरणे मन्दिग्धप्रकरणगतस्याप्याकाशशब्दस्य
ब्रह्मपरताया लिङ्गवलेन व्यवस्थापितत्वादिहाप्युपसंहारे, एतापदरे

यत्त्वमृतत्वमित्यमृतत्वलक्षणब्रह्मलिङ्गेन ब्रह्मपरत्वस्यैव सिद्धेः । लि-
 ङ्गसन्देहेऽपि, जीवमुप्यग्राणलिङ्गसूत्रे जीवस्य ब्रह्माभितत्वेन ब्रह्म-
 र्मवत्तायाः स्थापितत्वेन सर्वश्रुत्येकवाक्यत्वाय च ब्रह्मपरत्वस्यैव
 मन्तव्यत्वाच्च । तथोक्तं तल्लिङ्गाधिकरणभाष्ये, यावन्नुप्यपरत्वं स-
 म्भवति तावन्न कस्यापि, चेदान्तस्यापरब्रह्मपरत्वमिति मर्यादिति ।
 अतो न चोद्यावसरः । यशो बोधयन्ति ॥ य इत्यादि ॥ नन्वेवंरूपता
 न ब्रह्मणि सम्भवति, निर्द्धर्मकत्वादिति चेत् तत्राहुः ॥ निर्द्धर्मकेत्या-
 दि ॥ अनुपास्य इति ॥ यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानं वैश्वानर-
 मुपास्त इत्यादिपूपासनावाक्येषु, तस्य वा एतस्यात्मनो वैश्वानर-
 स्य मूर्द्धेयं सुतेजाश्चश्रुर्घिश्चरूप इत्यादिधर्मोपदेशपूर्वकमेव ता उ-
 च्यन्ते इति धर्माभावेऽनुपास्यत्वे समन्वयाध्यायोऽपि विरुद्धेतेति
 भावः ॥ अप्राप्य इति ॥ ब्रह्मयिदामिति परमित्यादौ प्राप्यत्वमुक्त्वा
 तद्व्याख्यानभूतायाम् ऋचि, सोऽनुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा
 विपश्चितेत्पत्र सार्धेऽयमुक्तम् । धर्माभावे चैयमपि विरुद्धेतेति
 भावः ॥ अफल इति ॥ न विद्यते फलं यस्मादित्यफलः । तथा सति,
 सर्वस्येशान इति श्रुतिः, फलमत उपपत्तेरितिन्यायश्च विरुद्धेतेति
 भावः ॥ अत एवेति ॥ उक्तश्रुतेरेवेत्यर्थः । तदुपपादयन्ति ॥ यो ही-
 त्यादिना ॥ अत्र, निरवधीत्यादिना ब्रह्मणः कर्तृत्वं लक्षणमपि बोधि-
 तं ज्ञेयम् । किञ्च, तमेव भान्तमनुभातीति ध्रुतेः स्वरूपेणैव सर्वाव-
 भासकत्वात्, स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व * इतिवाक्यात् सर्वधीवृत्ति-
 भिरपि सकलज्ञानाच्च सर्वज्ञत्वं द्विगुणीकृत्य ज्ञेयम् । तथाचार्था-
 देव स्वातन्त्र्यसिद्धिरिति भावः । एवं स्वतन्त्रसर्वज्ञपदाभ्यां श्रीहर्ष-
 चोक्तम् । श्रुतिस्तु मुण्डकस्था । क्वचित्तु सर्वविदिति पाठः । तथा
 सति, परास्य शक्तिर्विविधैव ध्रूयते * इति श्वेताश्वतरश्रुत्या प्रस्तु-
 तार्थसिद्धिरिति चोद्यानवकाश एव । स्वातन्त्र्यं श्रुत्यापि साधयन्ति ॥
 चकारादित्यादिना ॥ वैराग्यमाहुः ॥ प्राकृतेत्यादि ॥ एको देवः सर्व-
 भूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा * कर्मोध्यक्षः सर्वभूताधि-
 दासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च * इति श्रुतौ देवत्वाद्युक्तिपूर्व-
 कं निर्गुणत्वस्योक्तत्वेन नैसर्गिकमिन्द्रानामेव पारिशेष्यान्निषेधः प्रा-
 प्रोतीति तादृशगुणासङ्गाद्विरागीत्यर्थः । एवमारम्भश्लोकोक्तं लोक-
 वेदप्रसिद्धत्वं भगवत्त्वञ्च निरूप्यैद्वयज्ञापनाय व्यापकपदतात्पर्यमा-

हुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ आदिपदेन कालचस्तुनोः सङ्ग्रहः । तेन सकलमूर्त-
द्रव्यसंयोगित्वं वा तद्विष्टात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं वा लक्षणमि-
ष्टं नाभिप्रेतमिति भावः ॥ तदिति ॥ उक्तविधं व्यापकत्वम् ॥ अत-
येति ॥ जीवजडान्तर्यामीत्यर्थः । जीवानां सजातीयत्वं तु, यथा सु-
दीप्तात् पायसाद् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपा * इति
मुण्डकश्रुतौ सरूपयदाद्येतन्नित्यनित्यत्वादिना सारूप्यात् । जडानां
विजातीयत्वं च जडत्वा नित्यत्वादिना । अन्तर्यामिणा स्वगतत्पञ्च
प्रकटसन्निधानन्दरूपत्वेऽपि परिच्छिन्नत्वप्रतिनियतकार्यकर्तृत्वादिना
हेयम् । सजातीयत्वेतं च खण्डमुण्डगोव्यक्तचोरिष, विजातीय-
त्वेतश्च घटपटयोरिष, स्वगतत्वेतश्च तरुकुसुमयोरिष हेयम् । कुसुमेषु
तरोरनुस्वीवनेऽपि कुसुमरूपत्वाभावात् । सन्निधानन्वरूपे मगय-
ति अतयनिरूपितत्वेतरादित्यं तु, चिद्रूपेण जीवे, सद्रूपेण जडे,
प्रकटानन्वरूपेणान्तर्यामिणीत्येवं विध्यप्यनुस्यूतत्वात्, कार्यदशाया-
श्च, आत्मा वा इदं सर्वं, पुरुष एवेत् सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यमि-
ति, अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयः, अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुनूरिति, यः
पृथिव्यां तिष्ठन्मित्रादिभ्युनिमित्तदनुसारिभिरन्यैर्योधितात् त्रिरूप-
त्वाच्च हेयम् । एवं व्यापकपदोक्तमैश्वर्यं योचितम् । तेन फलितमु-
पदिशन्ति ॥ अथेत्यादि ॥ भूतान्तरद्योयं त्वमे निरस्तनीयम् । एवञ्च,
एकमेवाविधीयं ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्चन, मृत्योः स मृत्युनामोति
य इह नानेव पश्यसि, यदा होयैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ
तस्य भयं भवति, न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत्समश्चाभ्य-
धिकञ्च दृश्यते * इत्यादिश्रुतयः समर्थिता ज्ञेयाः ॥ ६७ ॥

एवं भगवत्स्वमुपपाद्य तन्वोक्तान् गुणानाह ।

सत्यादिगुणसाहसैर्युक्तमौत्पत्तिकैः सदा ॥

सर्वाधारं वक्ष्यमायमानन्दाकारमुत्तमम् ॥

प्रापञ्चिकपदार्थानां सर्वेषां तद्विलक्षणम् ॥ ६८ ॥

सत्यादिगुणसाहसैरिति ॥ सत्त्वं शौचं दया क्षान्तिरित्यादि-

श्लोके ससादयो गुणा निरूपिताः । ते चौत्पत्तिकाः । सदा स-
 टिमलपादावपि । पुनः श्रुत्युक्तान् गुणानुपसंहरति पूर्वोक्तानां
 वैदिकत्वाय ॥ सर्वाधारमिति ॥ सेतुर्विधरणमिति श्रुतेः । गीता
 यां मायासम्बन्धस्योक्तत्वान्मायाधीनो भवेदित्याशङ्क्याह ॥ वश्य-
 मायमिति ॥ साकारतामाह ॥ आनन्दाकारमिति ॥ उत्तमम्,
 अक्षरादपि । यद्यपि कारणधर्मा एव कार्ये भवन्ति, तथापि
 कार्यगतत्वेनान्यथा प्रतीतिस्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह ॥ प्रापञ्चिकपदा-
 र्थानामिति ॥ ६८ ॥

एवं धौतं प्रमेयं क्रोडीकृत्य घैष्णयतन्त्रस्यापि बर्द्धशो अवि-
 रोधः स्फुटस्तमंशं संग्रहीतुमाहुः ॥ एवमित्यादि ॥ सत्यं शौचमिति ॥
 प्रथमस्कन्धे षष्ठानि धरित्या धर्मे प्रत्युक्तानि । सत्यं शौचं दया
 क्षान्तिस्त्यागः सन्तोष आर्जवम् * शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षो-
 परतिः श्रुतम् * ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः *
 स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्यं मार्दवमेव च * प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं
 सह भोजो बलं भगः * गाम्भीर्यं स्वैर्यमास्तिर्यं कीर्तिर्मानोऽनहं-
 कृतिः * एते चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः * प्राप्या मह-
 स्वमिच्छन्निनं विन्यन्ति स्म कर्हिचिद् * इति । सत्यं यथार्थभाषणं,
 शौचं शुद्धत्वं, दया परबुद्धासहनं, क्षान्तिः क्रोधप्राप्तौ चित्तसंय-
 मनं, त्यागोऽर्थेषु मुक्तहस्तता, सन्तोषोऽलंघ्युद्धः, आर्जवम् अव-
 क्रता, शमो मनोऽनैश्वर्यं, दमो बाह्येन्द्रियनैश्वर्यं, तपः स्वधर्मः,
 साम्यम् अरिमित्राद्यभावः, तितिक्षा परापराधसहनम्, उपरति-
 लोभप्राप्तावौदासीन्यं, श्रुतं शास्त्रविचारः, ज्ञानम् आत्मविषयं, वि-
 रक्तिर्वितृष्णता, ऐश्वर्यं विन्यन्तृत्वं, शौर्यं संग्रामोत्साहः, तेजः
 प्रभावः, बलं दक्षत्वं, स्मृतिः कर्तव्यार्थानुसन्धानं, स्वातन्त्र्यम् अ-
 पराधीनता, कौशलं क्रियानिपुणता, कान्तिः सौन्दर्यं, धैर्यम् अव्या-
 कुलता, मार्दवं चित्ताऽकाङ्क्षित्यं, प्रागल्भ्यं प्रतिभातिशयः, प्रश्रयो
 विनयः, शीलं सुखभावः, सहभोजोऽवलानि मनइन्द्रियशरीराणां
 पादवानि, भगो भोगास्पन्दत्वं, - गाम्भीर्यम् अक्षोभ्यत्वं, स्वैर्यम्

अचाश्चल्पम, आत्तिपर्यं धृष्टा, फीर्तिर्यशः सम्यक्त्वेन रूपेण वर्णन-
योग्यं गुणक्रियादिपौष्प्यत्वमित्यर्थः । मानः पूज्यत्वम्, अनहङ्क-
तिर्गर्वाभावः । अन्ये ब्रह्मण्यत्वमकचत्सलत्वादयः ॥ भीतिस्तिका
इति ॥ अथतारेऽपि सदैर्वाचिभूता, न तु जन्वा इत्यर्थः । एतेन कृष्ण-
त्वमपि प्रकाशितम् । एतदेव स्फुटीकुर्यन्ति ॥ सदैत्यादिना ॥ सेतु-
विधरण इति श्रुतिर्बृहदारण्यके, स यज्ञाय र शरीर इति ब्राह्मण-
समाप्तावस्ति । स वा अयमात्मा सर्वस्य पशो सर्वस्येशानः सर्वस्या-
धिपतिः सर्वमिदं प्रशान्ति यद्विदं किञ्च, स न साधुना कर्मणा भू-
याधो पद्मासाधुना कनीयान्, एव भूताधिपतिरप्य लोकेश्वर एव
लोकपालः स सेतुविधरण एषां लोकानामसम्भेदायेति । एतस्य स-
र्वाधारत्वस्य ब्रह्मधर्मत्वञ्च दहराधिकरणे, धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मि-
न्नुपलब्धेरिति सूत्रे प्रपञ्चितम् ।

एवं धर्माभिश्चित्य, नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः * दैवी
ह्येषा गुणमयी मम मायेति * गीतावाक्यात् किञ्चिदाशङ्क्य परिहर-
न्ति ॥ गीतायामित्यादि ॥ तथाच, न हि सम्यन्धमात्रेण तयात्वं वाक्यव-
चनम् । न हि पाशो पाशाधीनो भवति । न यामेवावृतः सूर्यो मेवाधीनो
एति । पर्जन्यस्य सूर्यानतिरिक्तत्वात् । यामिरादित्यस्तपति रश्मि-
भिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षतीत्यत्र तथा निश्चयात् । एवं मायाया अपि
भगवद्रूपत्वान् तदधीनत्वमेव, न तु भगवतो मायाधीनत्वमित्यर्थः ।
मायाया भगवद्रूपत्वं त्वेकादशे, तन्मायाफलरूपेण * इत्यगोक्तम् ।
शक्तिशक्तिमतोरेवेदञ्च तथा । एवं पारतन्त्र्ये परिहृतेऽपि सम्यन्ध-
स्याङ्गीकृतत्वान्मायिकाकारशङ्क्य स्यात् तद्वारणाय, विद्वत्तन्धु-
रित्यादिभृत्युक्ताकारस्वरूपं निश्चयमाहुः ॥ साकारतामाहेति ॥

आनन्दाकारमिति ॥ आनन्दोऽप्ये सनत्कुमारनारदसंवादे भूमनः
मुखरूपत्वं निश्चित्य तनुत्तरमेव दहरविद्यायामिन्द्रप्रजापतिसंवादे
च, एव आत्मा अपहृतपाप्मा विजरो विमृत्युर्यिशोको विजिघत्सो-
ऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प इति वाक्ये शोकजिघत्सापिपा-
सानां शरीरधर्मत्वेन प्रसिद्धानां नियेधेन तद्रहितशरीरसिद्धेर्मुण्डके
च, आनन्दरूपममृतं सद्धिमातीति, नृसिंहोत्तरतापनीये चानन्दरू-
पः सर्वाधिष्ठानः सन्माल इति कथनाव्याप्यानन्दाकारस्यैव सिद्धे-
रिति तथैत्यर्थः ॥ उत्तममिति ॥ स उत्तमः पुरुष इति छन्दोगश्रुतेः,

अक्षरादपि चोत्तमः ॥ इति गीतायाश्चेत्यर्थः । एतेन पूर्वोक्तं कृष्णत्वं
वर्दीकृतम् ॥

ननु पूर्वं धितयपरिच्छेदरहितत्वं ब्रह्मणि साधितं, तथा सति
जगतो ब्रह्माभिन्नत्वं सिद्धम् । तेन प्रापञ्चिका जडत्वादयोऽपि ब्र-
ह्मणि प्रसज्येरन्नित्याशङ्कं हृदि कृत्वा बाहुः ॥ यद्यपीत्यादि ॥ स-
मादधते ॥ तथार्पीति ॥ अन्यथा प्रतीतेरिति ॥ प्रतीडेच्छया -आत्मान-
न्दे तिरोधापिते धर्मा अनेजत्वादयो जडत्वादिरूपेण प्रतीयन्त इति
कारणरूपे जडत्वादिरूपेण तान् व्यावर्तयितुमाहेत्यर्थः । इदमेव च,
वक्ष्यते त्वित्यधिकरणे साधितम् ॥ ६८ ॥

रूपतामविभेदेन यो जगदिति पूर्वोक्तं निगमयितुं समन्वयेक्ष-
त्यधिकारणाभ्यां सिद्धमर्थमाहुः ।

एवं स्वधर्मरूपधर्मानुवत्त्वा कार्यमाह ।

जगतः समवायि स्यात् तदेव च निमित्तकम् ॥

कदाचिद्रमते स्वस्मिन् प्रपञ्चेऽपि क्वचित्सुखम् ॥ ६९ ॥

जगतः समवायि स्यादिति ॥ सर्वस्यापि जगतः कार्यरूप-
स्य च ब्रह्मैव सप्रवायिकारणम् । एतस्मिन्नेवोत्प्रेतं गार्गीब्राह्म-
णे प्रसिद्धम् । तदेव निमित्तकारणम् । चकारात् कर्तुं च । तस्य
प्रपञ्चनिर्माणे हेतुमाह ॥ कदाचिद् रमते इति ॥ यदा स्वस्मिन्
रमते तदा प्रपञ्चमुपसंहरति । यदा प्रपञ्चे रमते तदा प्रपञ्चं वि-
स्तारयति । प्रपञ्चभावो भगवत्येव लीनः प्रकटीभवतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

जगत् इत्यादिना "गार्गीब्राह्मण" इति । "त" लोपाच्च "प्रपञ्चं"
दिवो यदवाक् पृथिव्या यदन्तरा धाचापृथिवी इमे यद् भूतं च भ-
वच्च भविष्यच्चेत्याक्षते कस्मिन्नेतदोतं च प्रोतं चेति प्रश्ने गार्गी
कृते, तदनूद्य, आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेत्युत्तरे, कस्मिन् वा
आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति पुनः प्रश्ने, एतद्वै तदक्षरं गार्गीत्यादिना
अक्षरस्वरूपमुक्त्वा प्रशंसितृत्वादिकं चोक्त्वा, एतद्वै तदक्षरं गार्गी !

यस्मिन्नाकाशः श्रोतश्च श्रोतश्चेति रूपेः इत्यर्थः । श्रोतश्रोतता च तन्तु-
पटन्यायेन समवायितां गमयति । तेन स्वाभिन्नकार्यजनकत्वमुपा-
दातृत्वं सिद्धयति । समवायश्च-तादात्म्यमेव, न-तु-पदार्थान्तरम् ।
तदुपपादितं भाष्ये । एवञ्च, प्रकृतिश्च-प्रतिष्ठादष्टान्तानुपरोधादि-
त्यादिसूत्राणि सविषयवाक्यान्त्यप्यत्र प्रमाणत्वेन ज्ञेयानि ।

निमित्तत्वञ्च, तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इत्या-
दिषु । कर्तृत्वं-च, स-आत्मानर स्वयमकुरुत, स विश्वरुद्ध
विश्वविदात्मयोनिरित्यादिषु प्रसिद्धम् । तेनाभिन्ननिमित्तोपादान-
धातुः, कर्तृत्वं-च-सिद्धान्तेऽङ्गीकृतम् । तत्रेयमाशङ्कतेतिष्ठते । कर्तृ-
त्वं हि कार्योत्पादनात् । कार्यञ्च जगत् किं प्रकृतिवत् परार्थं भगवा-
न्निर्मिमीते ? स्वार्थं वा ? । भाष्यः । उक्तदिशस्यैश्वरस्य परार्थमेता-
वत् प्रसासे प्रयोजनाभावात् पाचकवदनीश्वरतापादकत्वाच्च । न हि-
शीयः । आत्मकामत्वात्मारामत्वादिश्रुतिविरोधाद्, ब्रह्मण्यसम्भावि-
तत्वात् । अतो जीवस्यापि निमित्तत्वं वाच्यमेवेत्याशङ्कनमपाकर्तुमा-
ह्युः ॥ तस्यैत्यादि ॥ हेतुमिति ॥ उदात्तुतमित्यादिवाक्यात्, तस्मा-
देकाकी न एतत् इति श्रुतेश्च क्रीडेच्छारूपं प्रयोजकमित्यर्थः । यस्तु
गौडवार्तिके, भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे ॥ इत्येवं प्र-
योजनं विकल्प्य, देयस्यैव स्वभाष्योऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा ॥
इति सिद्धान्त उक्तः । तत्रापि क्रीडाकरणमेव स्वभाष्यो वक्तव्यः ।
अन्यथा, स द्वितीयमैच्छदिति, क्रीडार्थमात्मन इदं विजगत् कृतं
ते ॥ इत्यादिश्रुतिस्मृतीनां विरोधप्रसक्तैः । नचाप्तकामश्रुतिविरोधः ।
विरुद्धवर्माभयत्वेन तदभावात् । स्पृहाया अभिष्यारूपत्वेन लौकिक-
तुल्यस्पृहाया अभावाच्च । स्पृहेरपि लीलात्वेन, लोकयस्तु-लीला-

श्रुक्तिमिरेव तथा निर्णयात् । अतः क्रीडेच्छायाः प्रयोजकत्वं युक्तमे-
व ॥ यदेत्यादि ॥ एतेन, रूपनामविभेदेन यः क्रीडतीत्येतदुपपादित-
म् । अग्रेऽपीदमेव प्रपञ्चयिष्यते ॥ ६९ ॥

नन्वत्र सत्कार्यवादे घोषिते सति भेदधावापत्तिरिति शङ्का-
मुत्थाप्य सिद्धान्तेन समादधते ।

कार्पादिभावः कश्चिदन्य इत्याशङ्क्य ब्रह्मस्वरूपमाह ।

यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद् यद्यथा यदा ॥

स्यादिदं भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः ॥७०॥

यः सर्वत्रैव संतिष्ठन्नन्तरः संस्पृशेन्न तत् ॥

शरीरं तं न वेदेत्थं योऽनुविश्य प्रकाशते ॥ ७१ ॥

यत्र येनेति ॥ सर्वविभक्तीनां प्रकारस्य च भगवानेवार्थः ।
प्रकृतिपुरुषौ कालश्च स एव ॥ ७० ॥

एवं पूर्वास्थितिमुक्त्वा पश्चात् स्थितिमाह ॥ यः सर्वत्रैवेति ॥
सर्वेष्वेव पदार्थेषु कार्येषु स्वयं तिष्ठैस्तान्यन्तरयति स्वमध्ये स्या-
पयतीत्यर्थः । तथा स्वयम् आधाराधेयभावं प्राप्नुवन्नपि तन्न
स्पृशति । तर्ह्यज्ञानेन तथा भवतीति चेन्नेसाह ॥ शरीरमिति ॥ तत्
सर्वमेव शरीरत्वेन मन्यते । तस्य च ज्ञापकं भवति सर्वं, तथापि न
स्पृशति । तर्हि शरीरमेव भगवन्तमानन्दनिधित्वात् स्पृशेदितिचेत्
तत्राह ॥ शरीरं कर्तुं न ब्रह्म वेदेति ॥ इत्थममुना प्रकारेण यो-
ऽनुविश्य प्रकाशते । यः पृथिव्यां तिष्ठन्निसादिश्रुतेः ॥ ७१ ॥

कार्यादीत्यादि ॥ आदिपदेनाधारत्यकारणत्वादिकं ज्ञेयम् ।
व्याख्येयपद्योक्तः कश्चिदन्यो जन्यत्वाद् ब्रह्मव्यतिरिक्त इत्याशङ्क्य
तत्समाधानाय साधनद्वितीयपाद् उभयव्यपदेशसूत्रे, प्रकाशाश्रय-
सूत्रे च सिद्धमक्षण्डब्रह्मवादस्वरूपमाहेत्यर्थः ॥ यत्र येनेति ॥ इदं
वाक्यं दशमस्कन्धायद्वयशीतिनमाध्यायेऽस्ति ॥ यथेत्यस्य चिवरणं,
प्रकारस्येति ॥ प्रधानपुरुषेश्वर इत्यस्य चिवरणं, प्रकृतिपुरुषौ काल-
श्चेति ॥ तेनैवं श्रुतिस्मृतिन्यायैः प्रमितत्वात् सर्वं ब्रह्मैव केवलमिति
न भेदगन्ध इत्यर्थः ॥ ७० ॥

नन्विदमिदानीन्तनव्यवहारविरुद्धत्वात् कथमभ्युपगन्तुं श-
क्यते । नच स्मृत्येति वाच्यम् । प्रत्यक्षापेक्षया शब्दस्य दुर्बलत्वात् ।

अत उपचारं एव तत्रोचितः । तस्मात्तद्व्यं धावः सार्धैर्यानिस्त्याश-
ङ्गमपाकुर्वन्त आहुः ॥ ययमित्यादि ॥ मूर्ध्वस्थितिमिति ॥ सुष्टयनार-
म्भकालीनस्थितिम् ॥ पश्चात् स्थितिमिति ॥ सृष्टिकालीनस्थितिम् ।
सृष्टिश्च स्वस्य सर्वात्मकत्वं तिरोधाप्य अनामरूपस्य बहु स्यात् प्रजा-
येयेतीच्छया नामरूपात्मकत्वेनाधिर्भावः । तथाऽऽनिर्भूय तत्तद्रूपे त-
त्तत्तामनियमनं चा । सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरः * नामानि
कृत्याऽभिवदन् यदास्ते * इति श्रुतेः ॥ कार्येऽप्यिति ॥ आ सुपर्णाभुते-
रित्यर्थः ॥ न स्पृशतीति ॥ अगन्धमस्पर्शमरूपमव्ययम् * इत्यादि-
श्रुतेरित्यर्थः । ये हि संस्पर्शजा भोगा * इत्यादौ संयोगस्यापि स्पर्श-
शब्दवाच्यत्वस्य प्रसिद्धत्वाद्वा तस्यापि सङ्गः । संयोगस्य त-
थात्वं च द्वितीयस्तन्धे, वस्तुनो लघुकाठिन्यमित्यस्य सुषोधिन्वां
द्युत्पादितम् ॥ शरीरमिति ॥ अन्तर्यामिप्राद्वणादित्यर्थः ॥ अनुधि-
श्येति ॥ तदनुप्रविश्य सञ्च स्यद्याभवदिति श्रुतेः ॥ प्रकाशत इति ॥
अभिचाकशीति, तमेव भास्तमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ इत्यादिश्रुतेरि-
त्यत्रादिपदेनैवंविधा अन्या अपि सङ्गृहीता हेयाः । तथाच सृष्टिका-
ले भगवत्तद्विद्बिहस्तुशरीरत्वेनान्तर्यामितया स्थितिरित्यर्थः । एतेन
विशिष्टाद्वैतवादोऽप्येकदेश इति ज्ञापितम् ॥ ७१ ॥

अतः परं बाह्यादिमतीयामाशङ्कनमुत्थाप्य परिरहन्ति ।

श्रुतादिभेदेषु नानाप्रकारेण प्रतिपादितत्वादन्योऽन्यविरो-
धान किञ्चित् प्रमाणं ब्रह्मणि भविष्यतीत्याशङ्काद् ।

सर्ववादानवसरं नानावादानुरोधि तत् ॥

अनन्तमूर्तिं तद् ब्रह्म कूटस्थं चलमेव च ॥ ७२ ॥

विरुद्धसर्वधर्माणामाश्रयं युक्त्यगोचरम् ॥

आधिर्भावतिरोभावैर्मोहनं बहुरूपतः ॥

इन्द्रियाणां तु सामर्थ्याददृश्यं स्वेच्छयानु तत् ॥ ७३ ॥

सर्ववादानवसरमिति ॥ वस्तुनः श्रुतौ नानाशोक्यानामेकवा-

ययता निरुद्धिता । सर्वभवनसायव्येन, विरुद्धधर्माश्रयत्वात् ।
 नैवं वादिनां वाक्यानि तत्तदंशवाक्यपराणि भवितुमर्हन्ति । तेषां
 तथाहृदयाभावात् । अतः सर्वे वादाः स्वभ्रान्तिपरिकल्पितत्वेन
 यस्तुस्पर्शाभावादनवसरपराहता एव । अस्तु वादिनां हृदयं यथा
 तथा, वाक्यानां सरस्वतीरूपत्वात् कथं नैकवाक्यतेसाशङ्क्याह ॥
 नानावादानुरोधि तदिति ॥ एकैको वादो ब्रह्मण एकैकधर्ममति-
 पादकैकैकवाक्यशेष इति भगवांस्तान् सर्वानेवानुसरति । तत्र,
 ब्रह्मणि विरुद्धधर्माः सन्तीति शापनार्थमाह ॥ अनन्तमूर्तोति ॥
 अनन्ता मूर्तयो यस्य । ब्रह्म एकं व्यापकं च । तेननैकत्वमेकत्वं
 च रूपितम् । एवं गुणाविरोधमुक्त्वा क्रियाविरोधमाह ॥ कूटस्थं
 चलमेव चेति ॥ एवकारः सगुणादिभेदविशापनार्थः । चकारो-
 ऽनुक्तविरुद्धधर्मसंग्रहार्थः ॥ ७२ ॥

वाक्येष्विवात्रापि विरोधमाशङ्क्य समाधानार्थं स्पष्टमाह ॥
 विरुद्धसर्वधर्माणामिति ॥ ब्रह्मेव हि सर्वाधारम् । यथा भूमिः
 सहजविरुद्धानामपि मूषकादिजीवानाम् । कारणगतधर्मः पृथिव्यां
 भासते । विशेषेण लौकिकयुक्तिरत्र नास्ति, तदगम्यत्वादित्याह ॥
 युक्त्यगोचरमिति ॥ नन्ववतारेषु भगवत्त्वश्रुतेर्लौकिकप्रमाणविषय-
 त्ववल्लौकिकयुक्तिविषयत्वमपि कुतो नेत्याशङ्क्याह ॥ आविर्भाव-
 तिरोभावैरिति ॥ आविर्भावोऽवतारो मत्स्यादिरूपेण प्राकट्यम् ।
 तिरोभावोऽवतारसमाप्तिः । ते च बहुप्रकाराः स्यावरेभ्यो जङ्गमे-
 भ्यः स्वतोऽपि भवन्ति । ते सर्वे प्रकारामोहका एव । नटवद्बहू-
 रूपत्वात् । अन्यथा लौकिकयुक्तेर्लङ्घनं न स्यात् ।
 न हि मत्स्योऽह्मायोजनशतं वर्द्धते । नापि क्षणेन पर्वताकारो भवति
 वराहः । अतो लौकिकबुद्धिविषयत्वं नट इव ध्वान्तम् । स्वतो न
 लौकिकयुक्तिगोचरत्वमित्यर्थः । तथापि कृष्णादयः सर्वैर्दृष्टा अपि

तेषु कथं लौकिकप्रमाणाविषयत्वं, तत्राह ॥ इन्द्रियाणां तु साम-
र्थ्यादिति ॥ चक्षुर्न स्वसामर्थ्येन भगवन्तं विषयीकरोति । किन्तु
भगवादिच्छपैव, मां सर्वे पश्यन्त्वित्येतद्रूपया तद् दृश्यम् ॥७३॥

श्रुत्यादिभेदेष्वित्यादि ॥ प्रस्तुत-इति ॥ वस्तुस्वभावादित्यर्थः ।

तत्र प्रकारमाहुः ॥ सर्वभवेनेत्यादि ॥ 'न ध्यानतोऽपीत्युभयलिङ्गा-
धिकरणे सिद्धान्तैकदेशिमताभ्यां प्रकारद्वयेन सर्वभुत्वविरोधः प्रद-
र्शितः । ध्यातृस्य चेदस्यापनार्थं प्रवृत्तत्वाद् वेदे यथाश्चरमात्रस्या-
पि बाधो न भवति तदर्थमुभयरूपता व्यासपादैरङ्गीकृता । तत्र धर्मा-
णां स्वरूपनिर्वाहार्थं प्रधानः सफाद्याद् वैलक्षण्यमङ्गीकर्तव्यम् ।
अन्यथा श्रुतिबाधः स्यात् । तदङ्गीकारे चैकमेवाद्वितीयमिति श्रुति-
र्वाध्येतेत्युभयसामञ्जस्यार्थं ब्रह्म निर्धर्मकमेव पूर्वं स्वधर्मरूपेण, त-
दनु क्रियादिकूपेण धाऽऽधिभयतीति सर्वभवनसामर्थ्येन विरोधपरि-
हार एकदेशिमते । एतदेव, पूर्वब्रह्मा, विप्रतिषेधाच्चेति सूत्रद्वयेना-
च्चार्येणानुह्यतम् । सिद्धास्ते तु, उभयव्यपदेशात् स्वहिङ्कुण्डलवत्,
प्रकाशाभयब्रह्मा तेजस्त्वादिति सूत्राभ्यां विरुद्धधर्माभयत्वाद् वि-
रोधः परिहृतः । तेनात्र प्रकारद्वयमुक्तं हेयम् । अतः प्रकारभेदेन प्र-
तिपादनेऽपि सर्वेषामेव प्रामाण्यम् । धादिनः परं तथा न जानन्ति,
धाद्यत्वादतस्तदुक्तमेवाप्रमाणमित्यर्थः । अन्यैकैकभुत्यनुगतत्वं धादि-
नामस्तीति कथं सर्वधादानयसरस्वमित्यत आहुः ॥ नैषमित्यादि ॥
यदि तैरन्धहस्तिवद् भगवानेव प्रतिपादितः स्यात्, तर्हि तर्कचरणा-
दौ ताभ्याम्भार्यो दूषयेद्, अतस्तथा तेषां हृदयं नास्तीत्यवसीयते ।
अतस्तथेति भावः ॥ अनवसरपरहता इति ॥ अनवकाशव्याहता
इत्यर्थः । भगवान् सर्वभूतेषु लक्षितः स्वात्मना हरिः * दृश्यैर्बुद्ध्या-
दिभिर्द्रष्टा लक्षणैरनुभाषकैरिति * द्वितीयवाक्यानुसारेण सरस्वती-
हृदयं यस्तुमाहुः ॥ अस्त्वित्यादि ॥ तान् सर्वानेवानुसरतीति ॥
यद्योक्तं विद्वन्मण्डनसमाप्तौ, मध्यभाष्यप्रथमाध्यायसमाप्तौ च, महो-
पातिपदि, एष हेतुः शून्य एष हेतुः तुच्छ एष हेतुः स्यात् एष
ऽवकोऽदृश्योऽचिन्त्यो निर्गुणश्चेति । महाकौर्मैप्रपि, शम्भुन कुरुते
विष्णुरदृश्यः सन् परः स्वयम् * तस्माच्छून्यमिति शोक्तानादनात्
तुच्छमुच्यते * नैव भावयितुं योग्यः केनचित् पुरुषोत्तमः * अतोऽ-

भावं यदन्त्येन नाद्वयत्वाभावा इत्यपि * सर्वेषां तदधीनत्वात् तत्त-
च्छब्दामिधेयता * सर्वेषां व्यवहारार्थमिष्यते व्यवहर्तुमिति *
इत्यन्तेन । अर्थस्तु, शम् अन्यसुखम् ऊनं कुरुते स्वसुखादल्पीकरो-
तीति घन्यम् । तोदनात् तुद् । छग्रत्वाच्छः । भावयितुम् उत्पादयि-
तुम् । अद्वयत इत्यद्वयः । न अद्वयो नाद्वयः । अमस्य इति जयतीर्थेन
व्याख्यातः । तथाच गुणानामद्वयत्वादिना तथा ताननुसरतीत्यर्थः ॥
अनन्ता मूर्तयो यस्येति ॥ यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तम-
सः परस्तादिति * श्रुतेरित्यर्थः ॥ निरूपितमिति ॥ श्रुत्यैव निरूपित-
मित्यर्थः । क्रियाविरोधमिति ॥ तदेजति तत्रैजतीति श्रुतिप्रतिपादितं
तमित्यर्थः ॥ विज्ञापनार्थे इति ॥ विशेषेण ज्ञापनार्थे इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

अत्रापीति ॥ धर्मेण्यपीत्यर्थः ॥ स्पष्टमिति ॥ सर्वथादानपसरपदे
यदुक्तं, तदेव धालपोधनाय स्फुटमाहृत्यर्थः । ननु तथापि काचित्तु
लौकिकी युक्तियोधनायापेक्षिता, येन मन्त्रोऽप्यधिकारी परस्मै बोध-
यितुमीष्ट इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ ब्रह्मेत्येत्यादि ॥ तथाच ब्रह्म विरुद्ध-
धर्माश्रयम् । विरुद्धतत्त्वसर्वाधारत्वात् । सहजविरुद्धसर्पमूपकाद्याधा-
रभूमिवत् । परस्परविरुद्धनिष्क्रमणत्वप्रवेशनत्वात्प्रयत्नमेव । जाग्र-
दाद्याधारबुद्धिवशेति लौकिकी युक्तिरित्यर्थः तर्हि ब्रह्मणः किं वा
माहात्म्यमित्यत आहुः ॥ कारणेत्यादि ॥ तर्हि परब्रह्मणस्तादृशत्वे का वा
युक्तिरित्याकाङ्क्षायां वस्तुस्वभावेन विरुद्धधर्माधारत्वं समर्थयन्ति ॥
विशेषेणेत्यादि ॥ तथाच नन्दं युक्त्यगोचरत्वं दूषणमपि तु भूषणमर्थेति
भावः । अत एव विश्वतश्चक्षुः, सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यादिना सहस्र-
शीर्षत्वादिकं भूतभग्नमवद्रपत्वादिकं चोक्ता, एतावानस्य महिमा
अतो ज्यायैश्च पुरुष इति श्रुतिराह । एतावान् महिमा माहा-
त्म्यम् । अतो हेतोर्ज्यायानित्यर्थः । न हि सहस्रशीर्षत्वादिकं लौकि-
कयुक्तिगम्यम् । अतो यथाश्रुतमेव मन्तव्यमिति शब्दप्रामाण्यवा-
दिना परेणाश्रयगन्तव्यम् । अन्यथा जन्यज्ञानाद्याधारत्वस्यैवात्मनि
वृष्टत्वात् परमात्मन्यपि नित्यज्ञानाद्यसिद्धेः । अनुमानैः साधनेऽपि
हेतोः प्रतिपक्षोपाध्यायादीनां स्फुरणस्यानिवार्यत्वात् विरुद्धधर्मा-
ऽऽश्रयत्वं च कमलवज्ज्ञेयम् । यथा हि कमलं मूले भूयः सदग्रभा-
गेऽजीयस्तिष्ठति तथा विरुद्धधर्माश्रयत्वमपि भगवति भूयः सत् का-
र्येषु हसदतिविप्रकृष्टे कार्येऽत्यल्पं भवतीत्युपपादितं द्वितीयसुबोधि-

आनन्दरूपे शुद्धस्य सत्त्वस्य फलनं यदा ॥

तदा मरकतश्याममाविर्भावे प्रकाशते ॥ ७५ ॥

चतुर्युगेषु च तथा नानारूपवदेव तत् ॥

उपाधिकालरूपं हि तादृशं प्रतिविम्बते ॥ ७६ ॥

आनन्दरूप इति ॥ आनन्दरूपे आनन्द एव ब्रह्मणि रूप-
स्यानीयः । तत्र शुद्धस्य सत्त्वस्य देवतारूपस्य भगवदिच्छया
श्रीभगवदासनत्वेन स्फुरितस्य श्यामत्वात् तस्य प्रतिफलनेनानन्दो
नीलमेघवद्-भासत इत्यर्थः । यथा स्फटिको जपाकुसुमेन । श्वेत-
पाषाणेषु प्रविष्टोऽपि स्फटिको जपाकुसुमलौहित्यं गृह्णन् पाषा-
णेभ्यो वैशिष्ट्यमात्मनः प्रतिपादयति । तथा ब्रह्मापि जगति
पुराणेषु प्रकटीभवत् तच्छ्यामत्वादि गृह्णद् ब्रह्मत्वमपि ख्यापय-
तीति भावः । सत्त्वरजस्तमसां नीलरक्तश्वेतरूपतेति गुणावतार-
वाक्यैर्निर्णयते ॥ ७५ ॥

उपपत्त्यन्तरमाह ॥ चतुर्युगेषु च तथेति ॥ कृते शुक्लश्चतुर्वा-
हुरिति वाक्यात् । अन्यथा नियतं रूपं न स्यात् । तत्रापि हेतु-
माह ॥ उपाधीति ॥ उपाधिकालः सत्यादिदेवतारूपः । तस्य रूपं
ब्रह्मणि प्रतिविम्बते । कालविशेषे रूपविशेषस्तदाधारत्वेन ब्रह्मणि
स्फुरितो ब्रह्मत्वं सम्पादयतीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

नन्वित्यादि ॥ तथाच देवादिष्विच्छायाश्चक्षुःसहकारित्वं,
प्रतिबन्धकत्वं च यथायथं दृष्टम् । तथापि लौकिकप्रमाणविषयता
तेषु निरायाधा । रूपस्य तेषु सत्त्वाद् । एवमवतारेष्वपीति नेच्छा-
याः करणत्वम् । अतो रूपराहित्य एवेच्छाकल्पना इष्टं साधयिष्य-
तीति सा श्रुत्यनुरोधादनवतीर्णं एव कार्या, न तु रूपवत्यवतीर्ण-
स्पीत्यवतारेषु न लौकिकप्रमाणाविषयत्वं युक्तमिति भावः ।

सपकाशस्तत्त्वदीपः ।

तत्रावतारस्वरूपं निश्चिन्वन्त एव समादधते ॥ आनन्दरूप इत्यादि ॥
रूपस्थानीय इति ॥ तथाचेच्छयाऽऽनन्द एव तथा मासत इति लौ-
किकरूपाभावेनेन्द्रियसामर्थ्याददृश्यमेव तत् । त्वदभिमता सह-
कारित्वप्रतिबन्धकत्वकल्पना तु तदा प्राप्तावसरा स्याद् यदि लौकिकं
रूपं स्यात् । तत्त्वरूपश्रुत्यैव प्रतिपिद्धमतः सा न साधीयसीत्य-
वताराणामपि न चाधुपत्यमिति भावः । ननु सर्वथा रूपाभावे
दिगादिवन्न प्रतीयेतैवातो लौकिकं रूपं तत्र व्याप्यमेवेत्याकाङ्क्षायां
घाक्यान्तरानुरोधादौपाधिकं रूपं तत्राङ्गीकृत्याप्यरूपत्वमेव स्याप-
यन्ति ॥ तत्रेत्यादि ॥ देवतारूपत्वेति ॥ आमिमानिकरूपस्य ।
अत्रायमर्थः । अवतारो नाम वैकुण्ठस्थानादिहागमनम् । तच्च
व्यापकत्वे व्याहृतमिति यथा व्यापकात्मयादिमते प्रदेशभेदेनोपा-
धिद्वारा चोत्क्रान्त्यादिव्यवस्थाप्यते, एवं प्रकृतेऽपीच्छया तस्य तस्या-
स्तत्त्वेन स्फूर्ता तदागमनादेरवतरणादि । अथवा । अनन्तरूप-
त्वात् तस्य तस्य रूपस्य तच्च दासनकत्वे तस्य रूपस्यैव तदात्वेनावतर-
णादि । भगवो यत्र तिष्ठति तं स्वान्तःस्थापयतीत्यन्तर्यामिग्राहणे
सिद्धम् । एवं सत्यत्रोभयतयापि तां देवतामन्तरयित्वा भयगोल-
कस्थविषयदानन्द एव यहिरवस्थित इत्यौपाधिकरूपाङ्गीकारेऽपि रूप-
मात्रस्यैव चक्षुषा दर्शनं, भगवत्स्त्वच्छानन्दाभ्यामेव दर्शनं, न
तु लौकिकेन्द्रियसामर्थ्यादित्यवतीर्णोऽपीन्द्रियागोचर एव । मूल-
रूपधर्माणां तत्रापि सत्त्वादिति । तथाच, युक्तिगोचरं दृश्यत्वाद्, दृश्यं
रूपवत्त्वादिति साधने, अदृश्यं रूपरहितत्वादिति प्रतिसाधनस-
त्त्वात् तस्य हेतोः साध्यसमत्वेन युक्तिगोचरत्वस्य दृश्यत्वस्य च न
सिद्धिरिति भावः । किञ्च । लौकिकेऽपि प्रचलतेजसश्चक्षुःप्रतिधा-
तकत्वमेव, न तु विषयत्वम् । अतोऽपि तथा । एतदेवाभिप्रे-
त्याहुः ॥ श्वेतेत्यादि ॥ व्यापयतीति ॥ स्वस्यातितेजस्विस्त्वेन व्यापय-
तीत्यर्थः । गुणानां नियततत्तद्रूपवत्ता कथं निर्णयेत्यत आहुः ॥ सत्त्वे-
त्यादि ॥ गुणावतारवाक्यैरिति ॥ विष्णुब्रह्मशिवस्वरूपध्यानयोधक-
वाक्यैः । शिवस्य नीलकण्ठत्वाच्च श्वेतता । या तु, अजामेकां
लोहितशुक्लरूपां वर्णां प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् * इति श्रुतौ,
सत्त्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया विभक्तिं शुक्लं खलु वर्णमात्मनः *
सर्गांश्च रक्तं रजसोपवृंहितं कृष्णं च वर्णं तमसा जनात्यये * इति

धीमागयतादौ च सत्त्वतमसोः श्वेतकृष्णत्वोक्तिः । सा तु कार्यनि-
र्देशात् क्षुब्धयोरेव, न तु शुद्धयोः । यद्येवं न स्याद् ध्यानवाक्येऽप्ये-
वमेवोच्येतैत्वन्यथानुपपत्त्या ज्ञेयम् । अयमेव च सुबोधिनीस्मारितो
पैकुण्ठपक्षः । भूमिपक्षकारिका तु वृद्धितेति भाति । भूमेर्नीलरूपव-
त्त्वं तु, यत् कृष्णं तद्वन्नस्येति श्रुत्या, पुरा क्रूरस्येति श्रुतौ चन्द्रमसि
इदमाननैत्यस्याधिदैविकपृथिवीत्योक्त्या च ज्ञेयम् । एवमेवाप्सु
प्राणे चायिर्मांसे श्वेत्यं तेजसि लौहित्यं च बोध्यम् ॥ ७५ ॥

प्रसङ्गाद् रूपान्तरेऽन्युपपत्तिं स्फुटीकुर्वन्ति ॥ उपपत्तीत्यादि ॥
एवं, वेताबां रक्तवर्णोऽसौ * द्वापरे मगवान् इयामः कलावपि तथा
शृणु * इत्युक्ता, कृष्णवर्णं त्विया कृष्णमित्यादिवाक्याद् युगान्तरे-
ऽपि रूपान्तरं ज्ञेयम् । इदामस्कन्धे गगंवाक्ये तु, भासन् वर्णोत्पयो-
हस्य गृह्यतोऽनुयुगं तनूः * शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां
गत * इति द्वापरे पीतवर्णतोका । सा तु द्वापरदेवतायाः पर्यायमे-
वेन रूपमेवाज्ज्ञेया । नच कालस्य नीरूपत्वं निरंशत्वं वा शङ्क्यम् ।
तैत्तिरीयकाणामारुणकेतुकवचनप्राप्तये उक्तो-वेशो वासांसि च ।
कालावयवानामितः प्रतीच्येष्ठित्यनेन सावयवत्वस्य, तत्पूर्वतनानुवा-
केष्टृतां ध्यातव्यवेषावासः प्रभृतेष्वोक्तत्वाद् तत्समानन्यायेन युगे-
स्वपि तथा यक्तुं शक्यत्वात् । एतद्विनिगमनाय तर्कमाहुः ॥ अन्य-
यत्यादि ॥ यदि कालावयवा नीरूपाः स्युर्भगवान् वा रूपवान् स्यात्
तदा तथा न स्यादित्यर्थः । इदमेव वृद्धिकृत्याहुः ॥ तत्रापीति ॥ त-
त्तत्कालिकनियतरूपेऽपीत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः ॥ कालेत्यादि ॥
कालविशेषगतो रूपविशेषः कालस्यावतीर्णब्रह्माधारत्वेन पृथोक्तव-
शेनसामग्न्या ब्रह्मणि भासमानोऽवतीर्णस्यापि ब्रह्मणः सर्वान्तरत्वं
समर्थयन् ब्रह्मत्वं सम्पादयतीति भावः ॥ ७६ ॥

एवं सर्वथैवाच्चाप्यस्त्वे रूपप्रतीतिवदाकारप्रतीतिरप्यौपाधि-
क्येवापयेतेति तद्वारणाय मुख्यं पक्षं वक्तुमाहुः ।

एवं प्रतिफलत्वेन ब्रह्मत्वं प्राकृतरूपत्वं च साधयित्वा प्रका-
शान्तरेण रूपवत्त्वं साधयति ।

अथवा शून्यवद् गाढं व्योमवद् ब्रह्म तादृशम् ॥

प्रकाशते लोकदृष्ट्या नान्यथा दृक् स्पृशेत् परम् ॥७७॥

अथवेति ॥ यथा मेघादिरहिते देशे आकाशे नीलिमा मती-
यते । चक्षु रूपवद् द्रव्यं गृह्णत तदभावे दूरं गतं सन्नीलमिव
पश्यति । तथाऽन्धकारम् । नैवावता आकाशे अन्धकारे वा रूप-
मस्ति । तथा ब्रह्माप्यतिगाढं गम्भीरतया नीलमिव भातीत्यर्थः ।
अनेनाऽचाक्षुषत्वं ज्ञापितं भवति । पूर्वापेक्षया अयं पक्षो महानिति
ज्ञापयितुमाह ॥ नान्यथा दृक् स्पृशेत् परमिति ॥ पराञ्चि खानी-
ति श्रुतेः । परं चक्षुर्न स्पृशति । अन्यथा परत्वेमेव न स्पृशदिति ।

(यद्वा) एवं नीरूपत्वेन निराकारत्वं ब्रह्मण्यामातीत्यरुच्या पसा-
न्तरमाह ॥ अथवेति ॥ उक्तव्याख्यानेऽपि तथा । एवं नीलिम-
भानोपपत्तावपि पीतवसनादिभानानुपपन्नपरिहारादपसिद्धान्त-
त्वाच्च व्याख्यानान्तरमुच्यते । ब्रह्म तादृशं, यादृशं दृश्यते ताद-
शमेव तद्वस्त्वित्यर्थः । तत्रानेकरूपत्वेनाब्रह्मत्वमाशङ्क्य निरस्यति
दृष्टान्तेन । गाढं घनीभूतं सैन्धवं लवणमिति यावत् । तद्यथा-
ऽन्तर्बाह्यैकैकरूपरसः तथा ब्रह्माणैकरूपत्वेन भासमानमापि शुद्धमे-
वेत्यर्थः । स यथा सैन्धवघन इत्यादिषामिग्राहक्यानाम् तच्चादगेव
यन्तव्यमिति भावः । तर्हि पराञ्चि खानीति श्रुतेर्दृष्टिपयत्वानुपप-
त्तिरिदम् आह ॥ शून्यवद् व्योमवत्प्रोक्तदृष्ट्या ब्रह्म न प्रकाशत
इति । शून्यगृहादौ वस्त्वभावादेव यथा न किञ्चिद् दृश्यं भवति
तथेत्यर्थः । दर्शनं हि द्वेषात् (यथाऽऽहोर्कः) (तद्वद्विज्ञानात्) । तदर्थ-
माकट्येन साधारण्यञ्जयाच्वा । तत्राद्याभाववत्स्वयं दृष्टान्तः । तेषामासुरभावाद् यथोक्तब्रह्म-
ङ्गीकारात् तादृक् तान् प्रत्यसदेवेति भावः ।

(यद्वा) ॥ शून्यं तम् उच्यते । तेन तद्वद् गृहादि लक्ष्यते । तत्र
यथा सदापि वस्तु प्रकाशकाभावात् भाति, तथेदमनुग्रहाभावात्

तथेत्यर्थः । अनवतारदशार्थां तथेच्छाभावाद् व्योमवत् तथेत्यर्थः ।
रूपाभावाद् यथा तदयोग्यं, तथेदमपीति भावः । इच्छा तत्र
रूपस्थानीया ज्ञेया । दर्शने हेतुमाह ॥ अन्यथा-उक्तवैपरीत्येन
तदनुग्रहादिच्छाभ्यां दृक् परं हरिं स्पृशेदित्यर्थः ।

अवरणभद्र

(यद्वा) जलेन न शून्या अशून्याः सजलमेधा इति यावत् ।
तद्बद् व्योमवत् इयामं स्वरूपं लोकदृष्ट्या यत् प्रतीयते तद् ब्रह्म,
न तृपाधिरौपाधिकं वेत्यर्थः । नन्वत्रोपपत्तिः केसत आह ॥
तादृशमिति ॥ तद्-वस्त्वेव तथेत्यर्थः । न हि वस्तुस्वरूपमुपपत्ति-
मपेक्षत इति भावः । उपपत्तिमप्याह ॥ अन्यथा यदि शुद्धं ब्रह्म
न स्यात् तदा अदृग् न विद्यते दृग् ज्ञानं यस्य स तथा पशुपत्ति-
दृक्तादिः परं प्रकृतिकालाद्यतीतं न स्पृशेन्न प्राप्नुयादित्यर्थः ।
अथवा, अन्यथा-शक्तत्वेन ज्ञानं यस्य स पूतनादिः प्रकृसाद्यतीतं
न प्राप्नुयादित्यर्थः । अस्य तर्करूपत्वादापादकं यदि ब्रह्म न
स्यादिति रूपमर्थादेव प्राप्यत इति नोक्तम् ॥ ७७ ॥

एवमित्यादि ॥ ब्रह्मत्वं प्राकृतरूपवत्त्वं च साधयित्वा, अन्वा-
क्षुपतया ब्रह्मत्वं, ब्रह्मणः प्राकृतरूपवत्त्वं च स्फटिकन्यायेनोपपादयि-
त्वा प्रकारान्तरेण, आदित्यवर्णमिति, श्यामाच्छबलं प्रपद्ये, शबला-
च्छ्यामं प्रपद्ये इति धृत्यनुसारिणा प्रकारेण रूपवत्त्वं मूलरूपेणाह्वय-
एव प्रकटस्य ब्रह्मणः कृष्णस्याप्राकृतरूपवत्त्वं च साधयत्युपपादयि-
तीत्यर्थः । तं प्रकारमाहुः ॥ यथेत्यादि ॥ इदमुपपादयन्ति ॥ चक्षुरि-
त्यादिना ॥ एतावतेति ॥ दर्शनमात्रेण ॥ न रूपमस्तीति ॥ धर्मात्मकं
रूपं नास्ति, किन्तु तद्वस्त्वेव तादृशमित्यर्थः ॥ अति गाढमिति ॥ ग-
म्भीरमित्यर्थः । गम्भीरत्वज्ञानवगाह्यत्वम् । अग्रे गम्भीरा नदीत्यादि-
प्रयोगदर्शनात् । श्यामाच्छबलमित्यत्र द्यामो गम्भीरो घर्ण इति
शङ्कराचार्यैरपि भाष्ये विवरणाच्च ॥ भातीति ॥ वस्तुस्वभावाद्
भाति । तथाच, आदित्यवर्णं तमसः परस्तादिति, तस्य हेतस्य पुरुष-
स्य रूपं यथा महारजनं वासो यथा पाण्ड्वाविकं यथेन्द्रगोपो यथा-

सप्रकाशस्यदीपः ।

न्यविद्यंथा सकृद् विमुक्ता इत्यादिभूतिमिस्तादृशरूपवदपि अक्षरे-
 प्रतिदूरे प्रकटत्वेनानवगाह्यत्वाद् भूम्यादिस्थितानां भातीत्यर्थः । यत्र
 न गामीर्यप्रकटनं-तत्र प्रकारान्तरेणापि दर्शनम् । यथा, बह-
 पाण्डुवदन्तो मृदु गण्डम् * इत्यत्रेति बोध्यम् । मूलयोजना तु अथ-
 वेति पक्षान्तरे, ध्वन्यवच्छून्यं विषयतारूपं यस्तमस्तदद् व्योमवत्
 शादं गभीरमनवगाह्यम् । हेतुगर्भं विशेषणम् । अनवगाह्यत्वाद्
 तादृशं प्रज्ञा नीलं-लोकदृष्ट्या प्रकाशते । यस्तुनस्तु न नीलगुणयुक्तं
 तत्; किन्तु तद् घस्येय तादृशं स्वसामर्प्यादेव भातीति भावः ।
 अवतारदशायामपि चैकुण्ठस्थितत्वं, कृष्णधुमणीति पद्ये धुमणि-
 पदेनोक्तं, तत्र विवृतं चेत्यवदातम् ॥ पूर्वापेक्षयेति ॥ औपाधिकरूप-
 कवचनापेक्षया ॥ अयं पञ्च इति ॥ अप्राकृतकपदस्वपक्षः ॥ आहेति ॥
 ध्रुवधुगृहीतं तर्कमाहेत्यर्थः । स तु मूलयोजनायामेव दर्शितः ।
 तेन सूचितं तर्कान्तरमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ प्रयोगस्तु, प्रज्ञा यदि
 गमीरं न स्याल्लोकदृष्ट्या नीलं न प्रकाशते । चक्षुर्यदि-प्रज्ञा स्पृशेत्
 पराङ्-न स्यात् । यतः पराङ् अतो न स्पृशति । यतो न स्पृशति
 अतोऽप्राकृतकपदपि प्रज्ञा लोकदृष्ट्या नीलं न प्रकाशते । यत एव-
 मतौ गमीरमिति । एवञ्चैतेन सन्दर्भेणावतारेष्वपि युक्त्यगोचरस्यै-
 न्यायेनापि दृष्टी कृतम् । अवतारा युक्त्यगोचरा अप्रत्यक्षत्वात् ।
 अप्रत्यक्षा अरूपत्वात् । आकाशवदिति प्रयोगसम्प्रधानात् ।
 अत्रेव पदेन या प्रतीतिराचार्यैः संगृहीता तामेव स्फुटीकर्तुं प्रमुखरणा-
 प्रकारान्तरेण कारिकां व्याकुर्वन्ति ॥ यत्नेत्यादि ॥ एवं नीरूपत्वेने-
 ति ॥ औपाधिकरूपाङ्गीकारेणावतारं यन्नीरूपत्वं तेनेत्यर्थः ॥ सथेति ॥
 एवैवावशिष्याख्यानावतारबीजत्वेन ज्ञेयेत्यर्थः । व्याख्येयपक्षे बीजा-
 न्तरमाहुः ॥ यवमित्यादि ॥ दृश्यत-इति ॥ अनुगृहीतीर्मर्कैर्दृश्यत
 इत्यर्थः ॥ लवणमिति ॥ लवणमिवेत्यर्थः । श्रुतिश्च; स यथा सैन्ध-
 यघनोऽन्नम्लरोषाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं-वारे अयमात्माऽनन्त-
 रोऽव्याहः कृत्स्नः प्रज्ञानघन-एवेति । एतदेवामिप्रेस्ताहुः ॥ स यथे-
 त्यादि ॥ तथाच यथा सच्चिदानन्दरूपत्वं एकरसत्वं न व्याहृत्यत
 एवमिहापीति इदमम् ॥ तर्हीति ॥ श्रुतिबलेनैव तादृशत्वाङ्गीकारे ।
 आद्यं दृष्टान्तं व्याकुर्वन्ति ॥ ध्वन्यगृहेत्यादि ॥ तथेत्यर्थ-इति ॥ ब्रह्मणि
 पादेरमावाद् ब्रह्माऽप्यदृश्यं भवतीत्यर्थः । तर्हि पूर्वव्याख्यानेऽत्र च

येऽपि द्रव्यान्तरमातिगुन्तं तेऽपि तद्वद्ग्रहणाय तामर्शं चक्षुः कल्पय-
 मितः । परं तदपेक्षयापि स्वभावाकल्पनमेव मृगाधीयो, लाभवात् ।
 तदेतदुक्तं, नैतायताऽऽकाशेऽन्वकारे वा रूपमस्तीति । एवं सति मां
 सर्वं लोकदृष्टयेव पश्यन्त्यसि यदेच्छा, तदा ग्रहणो गम्भीरतया
 लोकदृष्टयनुग्राहिका भवतीति व्योमादिष्वेव ग्रहणोऽपि लोकदृष्टयेव
 भ्रान्ता भ्रान्ता च नीलमस्तीति । तदेतदुक्तं, तथा ग्रहणप्यतिगाढं ग-
 म्भीरतया नीलमिष्यमातीत्यर्थं इति ॥ इवपदेन च यत्र गम्भीरता लोक-
 दृष्टयनुग्राहिका न भवति, करधरणतलादिप्रदेशेषु, तत्रेच्छया क्वा-
 स्तरत्वेन ग्रहणः संगृहीता । सर्वेन्द्रियगुणभासात्त्वात् । सर्वाणी-
 न्द्रियाणि तद्वद्ग्राह्या गुणाश्च तद्वद् ग्रहीयाभासत इति सर्वेन्द्रियगुणा-
 भासमिति विद्वन्मण्डनं पितृव्यात् । तेनायस्कान्तसन्निधौ लोहप्र-
 मणवदियं प्रतीतिरपि प्रमेयबलजन्या प्रमाकपैव । चक्षुःसामर्थ्येन
 पश्यामि, नीलरूपयुक्तं पश्यामीत्येव परं भ्रमः । तेन पूर्वग्रन्थस्यापि
 न विरोध इति दिक् ॥ अनेनेति ॥ चक्षुःकीर्णव्यवस्थापनेन ॥ अत्राधुप-
 स्वमपीत्यपिना प्रतीयमाननीलाभिन्नरथं संगृहीतम् । तथाच महदु-
 द्भूतरूपवत्त्वेन वा व्याप्तिः सा रूपस्य प्राकृतत्ववैशिष्ट्य एव, न तु
 सामान्येनातो येषां, चक्षुःसामर्थ्येन भगवन्तं पश्यामि, नीलरूपवान्
 भगवानित्याद्याकारिका बुद्धितान् प्रति मापारूपावृत एव भासत
 इति भासमानोऽप्यत्राधुप एवेति भावः । इदञ्च, यन्मर्त्यलीलौपयिकं
 स्वयोगमायावलं दर्शयता गृहीतम् * इति सुतीयस्कन्ध उद्भयोक्ती
 विवृतं सुयोचिन्याम् । यलिना यथा महत् कर्म कार्यते तथा सतोऽन-
 न्तरूपकर्तार्याः सर्वसामर्थ्यमेकत्र व्यापृतं प्रदर्शनीयमिति तादृशं रूपं
 निर्मितम् । नानाविधानि रूपाणि जलं स्वच्छतया गृह्णाति । तस्य
 जलस्योत्कर्षो माया वैकुण्ठस्थितमपि रूपं गृह्णातीति जलमावेऽपि
 जलोत्कर्ष इत्यनेन । अस्वार्थस्तु यथा कस्यचिद् यत्निष्ठत्वेन प्रसिद्ध-
 स्य बलेयत्ताजिज्ञासायां तत्परीक्षार्थं तेन महत् कर्म कार्यते । कृते
 च-तस्मिन् कर्मणि तद्विद्यता निश्चिता भवति । तथा मायाया प्रति-
 बिम्बदर्शकत्वरूपं यत्परिहितं भगवता व्यापिवैकुण्ठ एव स्थितेन
 तादृशं स्वसदृशमेव रूपं प्रतिविम्याख्यविषयत्वरूपं मायायां निर्मित-
 म् । जलोत्कर्षश्च स्वच्छतारूपाभायैव । तथातिदूरस्थस्यापि यत् प्र-
 दर्शनसामर्थ्यं मायायां स पदार्थः । मायाया जलमावेऽपि जलरूपत्वे-

इति जलौत्कर्ष इति । तेन लौकिकान् प्रति-लोकदृष्ट्या प्रतीयमानो-
ऽप्यचाक्षुष एवेति तदपि स्थापितमेवेत्यर्थः ।

ननु ये असदिति सूत्रमिति चाहुस्तेषां यास्यत्वाद्वर्शनहेतुव्या-
यामाघोऽदर्शनप्रयोजक आयाति, न तु दर्शनप्रयोजकः भवत्य आ-
द्यामात्र इत्यस्या पक्षान्तरमाहुः ॥ यद्वेत्यादि ॥ अनेनावतारदशा-
यामपि येषामदर्शनं तत्प्रकार उक्तः । द्वितीयं दृष्टान्तं सपरिफारं
व्याकुर्यन्ति ॥ अनयतारेत्यादि-॥ ननु मध्यमेयमदर्शनं, परन्तु दर्शनं
कुत इति प्रस्तुतं विचार्यमित्यत आहुः ॥ दर्शन इत्यादि ॥ अत्रापि
साधारण्यच्छायां पूर्यव्याख्यानोक्तप्रकार एव दर्शने हेयः । यद्यो-
गपर्यणि कौरवाणां, यथा वाऽभ्यमेधपर्यण्युत्तङ्गस्य विद्वद्रूपदर्शने
दिव्यचक्षुर्न दत्तम् । लौकिकदृष्टयैव दर्शितम् । तथा यत्रेच्छा तदा तत्र
लोकदृष्ट्यापि प्रक्षेप-प्रकाशते । सत्प्रसङ्गत्वात् । तमेतं पक्षं हृदि-
कृत्य व्याख्यानान्तरमाहुः ॥ यद्वेत्यादि ॥ अद्वैतामन्यथादर्शा च
प्राप्तीकृते नार्थतथुतिगणा * इत्यादिका, अहो वकीर्य सनकाल-
कृदम् * इत्यादिका च स्मृतिः प्रमाणम् । नचात्र श्रुतिविरोधः
बाह्यः । सकलं परं ब्रह्मेतद् यो व्यापयति रसति भजति सोऽमृतो
मयतीति गांपालतापनीयश्रुतेः । शत्रुस्यलेपि स्मृतिमूलत्वेन श्रुतेः
शक्यकल्पनत्वात् । तमेव विदित्वेत्यत्रैवकाराविरोधस्य, गतेर्यव-
स्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोध इत्यधिकरणेऽधिकारिभेदेन व्ययस्या
प्रपञ्चितत्वाच्च । अत एव नानाप्रकारैः सिद्धान्तस्मिरीकरणम् ।
तस्य तत्त्वाधिकारिणस्तत्तत्प्रयोगात् । अत एवात्र, यद्वेत्युक्तस्य वि-
कल्पस्य नादौपपुष्टयम् । उदितानुवितहोमवद् व्ययस्थितत्वात् ।
उत्तमाधिकारिणान्तु सर्वपक्षसमुच्चय एव ज्ञानपौष्कल्यायमिष्टः ।
न ह्येकस्माद् गुरोर्ज्ञानं शिक्षितं स्यात् सुपुष्कलम् * ब्रह्मेतद्वितीयं
वै गीयते बहुधर्विभिरित्युक्तन्यायस्यात्रापि तुल्यत्वात् । अतोऽत्र न
कोऽपि चोद्यावसरः ॥ ७७ ॥

आत्मसृष्टौ प्रमाणमाहुः ।

एवं लौकिकत्वदोषं परिहृत्य कर्तृत्वेन वैपम्यनैर्घृण्ये प्राप्ते
परिहरति ।

आत्मसृष्टेर्न वैपम्यं नैर्घृण्यं चापि विद्यते ॥

पक्षान्तरेऽपि कर्म स्यान्नियतं तत् पुनर्वृत्त ॥ ७८ ॥

आत्ममृष्टेरिति ॥ स आत्मानं स्वयमकुरुतेति श्रुतेः । जगति नानाविधान् सृजन्नापि न विषमो भवति । नापि क्रूरं कर्म कुर्वन्नापि निर्घृणो भवति । चकारादन्येऽपि दोषाः परिहियन्ते । अत्र मतान्तरमाशङ्का परिहरति ॥ पक्षान्तरेऽपीति ॥ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादिति वादरायणस्तत्कर्मसापेक्षत्वान्न विषम इत्याह । तथा सति कर्म नियतं नियामकं भवेत् । परं तत् कर्म किमिति विचारणीयम् । ब्रह्म चेत् स दोषस्तदवस्थः । अन्यच्चेद् ब्रह्मणस्तत्सापेक्षत्वादसमर्थत्वम् । तदेतरेवास्त्विति न्यायेन कर्मण एव तत्समाधाने ईश्वरकारणता न सम्भवेत् । हेतुव्यपदेशश्च विरुद्धयेत् । नापि लोकवद् दूषणस्थापनं युक्तम् । अत आत्ममृष्टेरित्येव हेतुः । सूत्रं तु लोकबुद्ध्यनुसारि । अन्यथा, फलमत उपपत्तेरित्यधिकरणं विरुद्धयेत् ॥ ७८ ॥

स इत्यादि ॥ क्रूरमिति ॥ प्रलयादि ॥ अन्ये दोषाः पलायनाशत्वानीदधरत्वादिप्रदर्शनरूपाः ॥ अत्रेति ॥ वैषम्यादिदोषपरिहारे ॥ मतान्तरमिति ॥ कर्मव-सुखदुःखहेतुरतो नेहचरोऽर्हकार्य इतिरूपमेकम् । तथा जीवावष्टं वा कर्मजन्यं, प्रलयश्च-सर्वेषां भोग्यावष्टादेर्माशात् तादृशावष्टाश्च । ईश्वरस्तु-तत्तत्कर्मसापेक्षः सुखदुःखे प्रयच्छति । नोचेद्, विनापि कर्म सुखदुःखे स्याताम् । अतो यादृशं यदवष्टं तादृशं तस्मै प्रयच्छति । तेन न विषमो, नच निर्घृण इतिरूपं चापरम् । तयोः पूर्वमनूद्य परिहरन्ति मूलेन ॥ पक्षान्तरेऽपीति ॥ यत् कर्म सुखादिहेतुत्वेन मीमांसकैरुक्तं तन्नियतं जडत्वादन्येन नियमितम् ॥ अयमर्थः । यद्यन्यनियतं न स्यात् तदा पूर्वपूर्वेण तेनैव तत्र तत्र ततस्ततः प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तौ विष्यादेः प्रवर्तकत्वादिर्कं व्याहन्येत । कर्मबोधकतामात्रं परं स्यात् । अतो विधिनिषेधनियतं

कर्म त्वयाऽप्यद्वयं वाच्यम् । तथा सति तयोः सर्वसाधारणत्वात् सर्वे
एव धर्मिष्ठाः स्युर्न तु विचित्राः । नरकश्च न स्यात् । पिशाचादयश्च
न स्युः । अधर्मिदण्डबोधकस्मृतिश्च वृथा स्यात् । तथा सति यद् वै
किञ्च मनुस्वदत्त तद्गणजमिति श्रुतिः कुप्येत । स्मृतिपादश्च जैमि-
नीयो मुखा स्यात् । अतः कर्मनियामक ईश्वरोऽङ्गीकार्य एवेति । द्वि-
तीयपक्षे सूत्रविरोधं च परिहर्तुं टीकायां सूत्रमनूद्य हेतुं द्रढयन्ति ॥
वैपम्येत्यादिना ॥ मूलस्वनियतपदस्य विवरणं, नियामकमिति ॥ नि-
तराः यतं यमनं यस्मादित्येवं समासादीश्वरनियामकं फलदाने भवे-
दित्यर्थः । ननु कर्मणो जडादेन फलसमर्पकत्वासम्भवात् तत्सम-
र्पकत्वेन कर्मसापेक्षत्येऽपि न सामर्थ्यहानिरित्याशङ्कयामाहुः ॥ त-
द्धेतोरित्यादि ॥ सुखदुःखहेतोः कर्मण एव सकाशात् सुखादिकम-
स्तु । ईश्वरेण सुखदुःखादिकं किमर्थं देयमित्येवं कर्मण एव हेतो-
स्तस्याः सुखाद्यातः समाधाने ईश्वरकारणता स्मृत्यनयकाशसूत्रप्र-
तिपादिता, अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा * इत्युक्ता न स-
म्भवेत् । हेतुव्यपदेशश्च, सुखं दुःखं भयो भायो भयश्चाऽभयमेव च *
अद्विसा समता तुष्टिस्तपो दानं यज्ञोऽयशः * भवन्ति भावा भूतानां
मत्त एव पृथग्विधा * इति, एष उ एव साधु कारयतीत्यादिरूप-
श्च विरुद्धोक्त्यर्थः ॥ नापि-लोकयदित्यादि ॥ यथा सांप्रत्यप्रवचने
ईश्वरनिराकरण उक्तं, — यदीदृशः स्वतन्त्रः कर्ता, कर्मणा यिनापि
कुर्यात् । अथ कर्मणा सहकारी, तदा सहकारिणा मुख्यं शक्त्यप्रा-
धानात् कर्मैव कर्तुं, नेदृशः । किञ्च स्वार्थं स्वपृथ्वेऽकामत्वात्तत्काम-
त्वयोर्हानिः । श्रुतिविरोधश्च । परार्थं स्वपृथ्वेः कारुणिकत्वाद् दुःख-
मयसृष्ट्यनुपपत्तिर्नर्घृण्यं वा । उभयविधं सृजतीत्यतां वैपम्यं च ।
तस्य लौकिकेश्वरत्वत् स्थायाङ्गीकारं च तद्वदेवासर्वज्ञत्वं प्राकृतस्य-
म् । ततश्च पारिभाषिकत्वम् । सर्वत्र निर्माणं प्रति रागस्य व्यापार-
रवदशनादीश्वरेऽपि रागापत्तिः । तथा सति नित्यमुक्तताहानिरित्या-
दिकं, नेश्वराधिष्ठिते फलसम्पत्तिरित्यादिचतुर्दशसूत्रैः कपिलेनोक्त-
म् । तथा नोचितम् । निर्दोषगुणपूर्णस्यैवेश्वरस्य व्यासाभिमतत्वा-
त् । अतस्तथेत्यर्थः । तर्ह्यर्चायेण वैपम्येति सूत्रं किमित्युक्तं, तत्रा-
हुः ॥ सूत्रं त्वित्यादि ॥ तत्र गमकमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ कपिलो-
क्तदोषास्तु, प्रथमाध्यायारम्भ एवेश्वरकर्तृत्वसमवायित्यादिकं, ज-

न्माद्यधिकरणे ईक्षत्यधिकरणे चोक्ता, अध्यायसमाप्तौ, प्रकृतिश्च प्र-
तिष्ठा दृष्टान्तानुपरोधादित्यत्र पुनरुपसंहृत्य, तदेव, श्रुतेस्तु शब्दमू-
लत्वादित्यनेन स्मारयता, श्रुतिरेवाऽस्मद्दर्शने प्रधानं, युक्तिरिति, त-
र्काप्रतिष्ठानसूत्रे ऋषीणां स्वतन्त्रत्वादेकोक्तयुक्तेरन्येनानङ्गीकाराद्-
प्रतिष्ठां चोक्ता, श्रुतयश्च, तदैक्षत बहु स्यामिति, सोऽकामयतेति,
स्व-आत्मानं स्वयमकुर्वन्त्यादयोऽभिन्ननिमित्तोपादानतां-कर्तृतां च
यदन्तीति तथैवाङ्गीकार्यम् । नोचेत् प्रधानाजगज्जायते, असङ्गो ह्ययं
पुरुष इत्यादिश्रुतिभिः कपिलसूत्रधृताभिः स्वमतोपपत्त्यर्थेयध्याप-
त्तिः । अतः कपिलेनापि श्रुतिरेवाधिता चेत् तद्विरुद्धा तदुक्तिरना-
दरणीयैवेति, स्वपक्षदोषाद्येति सूत्रेणोक्ता, ततः, सर्वोपेता च तद-
र्शनादित्यादिभिः सर्वधर्मोपपत्तेश्चेत्यन्तेः सूत्रैः सर्वसामर्थ्यवत्त्वेन
सर्वश्रुतिसिद्धत्वे विरुद्धसर्वधर्मोधारत्वेन महामाहात्म्यं तस्येति बो-
धनात् समाहिताः । वैशेषिकादयश्च शिष्टापरिवृहीतत्वादेव निराकृ-
ता इति न कोऽपि चोद्यावसरः ॥ ७८ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ।

नन्वस्तु सापेक्ष एव कर्ता सगुणत्वादित्याशङ्क्याह ।^१

स एव हि जगत्कर्ता तथापि सगुणो न हि ॥

गुणाभिमानिनो ये हि तदंशाः सगुणाः स्मृताः ॥

कर्ता स्वतन्त्र एव स्यात् सगुणत्वे विरुद्धयते ॥ ७९ ॥

स एव हि जगत्कर्तेति ॥ यस्तुच्चावचं सृजति ॥ एव जग-
त्कर्ता । नापि सगुणः । हेतुसिद्धयर्थं गुणस्य लक्षणमाह ॥ गुणा-
भिमानिन इति ॥ गुणैः कृत्वाभिमानिनः । अनेन देहेन्द्रियाभि-
मानाभावेऽपि गुणाभिमानमात्रेणैव सगुणत्वम् । ते गुणाः स-
ध्यादिहेतवः । अनधिष्ठिताः पुनर्न कुर्वन्तीति गुणाधिष्ठात्र्यो
देवता ब्रह्मादयः सगुणा उच्यन्ते । तेषां स्वातन्त्र्यमाशङ्क्याह ॥
तदंशा इति ॥ तत्र प्रमाणं, स्मृता इति ॥ स्मृतिपुराणेषु तथा

प्रतिदेरित्यर्थः । भगवाँस्तु सर्वात्मा नियन्ता मूलकर्तेति न त-
गुणः । बाधकमाह ॥ कर्ता स्वतन्त्र एव स्यादिति ॥ ७९ ॥

नन्वित्यादि ॥ अस्त्विति ॥ पुण्यः-पुण्येन कर्मणा भवतीत्या-
दिश्रुत्यनुरोधादस्त्वित्यर्थः ॥ सगुणत्वादिति ॥ सत्त्वं रजस्तम इति
प्रकृतेर्गुणास्तेर्गुणकः परः पुरुष एक इहास्य घत्ते * स्थित्यादये हरि-
चिरञ्जिहरेति संज्ञा * इति श्रीभागवतवाक्यादित्यर्थः । समादधते ॥
स एवेति ॥ एतस्य व्याख्यातं, यस्तुष्टाय च सृजतीति ॥ तुष्टयेन
जीवादीनामिव परायत्तं कर्तृत्वं चारितम् । कर्ता शास्त्रार्थयस्यादि-
त्यधिकरणे प्रतिपादितं कर्तृत्वं जीवस्य, स्वतो-या, प्रकृतेर्वा, ईश्व-
राद् येति विकल्पे-भगवान्-व्यासः, परात्तु-तत्कृतेरित्यधिकरणे
स्तिज्ज्ञानमाह-। श्रुतिश्च, नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिकृपाज्यस्य कर्तृत्वं
नियेधति । सर्वकर्ता सर्वभोक्ता सर्वनियन्तेति, एष उ एष साधु
कारयतीत्यादिना ब्रह्मण एष सर्वकर्तृत्वं कारयितृत्वं च भक्ति ।
ब्रह्मादीनामपि, सृजामि तन्निष्करोऽहं हरे हरेति तद्वशः * चिम्बं
पुरुषरूपेण परिपश्यति त्रिशक्तिधृग् * इत्यादियान्पादस्मदादियत्
परायत्तत्वात् परायत्तमेव कर्तृत्वम् । प्रकृतेरपि जडत्वादेव पराय-
त्तता । कालपृथ्या तु मायायां गुणमय्यामधोऽक्षजः * पुरुषेणात्म-
भूतेन धीर्यमाधत्त धीर्यवान् * ततोऽभवन्महत्तत्त्वमिति वाक्यात्
पुरुषस्यापि द्वारतीयः । कालस्यापि सर्वे निमिषा जज्ञिरे इत्यादिश्रुतौ
जननोज्ञा, कालं कर्म स्वभावे च मायेशो मायया स्वया *
आत्मन् । यद्वच्छया प्राप्तं विबुधूपुरुषाद्दे * इति स्मृताहुपादानोक्त्वा
परायत्तत्वमेवेति तादृशमेव कर्तृत्वम् । एवं स्वर्धेपामेय पराधीन-
त्वात् कर्तृत्वं परब्रह्मण्येव विश्राम्यति । गुणानामप्युक्तनीचभावे
धीर्यापये ॥ हेतोरवश्यं बाध्यत्वे गुणस्वभावस्य हेतुना न धर्क-
शक्या । तथा सति तादृक्स्वभावविशिष्टैर्गुणैरेव सर्वकार्यं सत्त्या-
नामिव सैम्यतीत्यनीश्वरत्वाद्प्रसक्तिरीक्षत्वाद्यधिकरणविरोधश्च ।
ईक्षत्वादीनां गुणाधीनत्वे चान्योऽन्याश्रयः । यदा रजः संसृज्यते
तदा ईक्षते । रजश्च जडसर्जिकां परेष्टामपेक्षत इति । एवं स्थिति-
प्रलययोरपि द्रष्टव्यम् । वायुपञ्चलस्वभावत्वादनारतं सर्गप्रसङ्गश्च ।
श्रुतिस्मृतिविरोधश्च । तस्मात् सगुणत्वमहाप्रयत्नचनमेवेत्येतदुक्तं,

नापि सगुण इति ॥ यदि न सगुण ईश्वरस्तर्हि स्मार्तपौराणः सगुण-
व्यवहारः किमनियन्धन इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ हेतुसिद्ध्यर्थमित्यादि ॥
सगुणव्यवहारहेतोर्ज्ञानार्थम् । भगवति सगुणव्यवहारोऽज्ञानां स-
गुणत्वनियन्धन इति वदन् सगुणलक्षणमाहेत्यर्थः । निर्गुणत्वे हेतु
सिद्ध्यर्थमिति नार्थः । स च, सर्वात्मकेत्यादिनाऽनुपदं निरूपयिष्यते ।
यत्तु सगुणत्वाभावे साध्ये गुणामिमानित्वाभावादिति हेतुसिद्ध्यर्थं
व्यतिरेकद्वयान्तमाहेत्यर्थ इत्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । हेतोर्व्यभिचारि-
त्वात् । जडस्यापि गुणानभिमानित्वात् । चेतनत्वे सतीत्येवं हेतो-
र्विशेषणीयत्वाद्धेति दिक् ।

स्मृतिपुराणेष्विति ॥ यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रः क्रोधसमुद्भ-
वः * इति द्वादशस्कन्धे । एकादशे च, आदावभूच्छतधृती एजसा-
ऽस्य सर्गे विष्णुः स्थितौ क्रतुपतिर्द्विजधर्मसेतुः * रुद्रोऽप्ययाय तम-
सा पुरुषः स आद्य इत्युद्भवस्थितिलयाः सततं प्रजासु * इति । एवं
मन्वादावपि द्रष्टव्यम् । एवं श्रौतं सौत्रं स्मार्तं पौराणं च प्रमेयं
निरूप्योपसंहरन्ति ॥ भगवानित्यादि ॥ सर्वात्मत्वाद् गुणानामपि स
एवात्मेति न सगुणः । यदि गुणाभिन्नाः स्युः, एवं सर्वं, यद्यमात्मा,
येतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिश्रुतिर्विरुद्धेय । सर्वनियन्तृत्वाद् गुणा-
त्मत्वेऽपि न गुणार्थिनः । यदि गुणा वलीयांसः स्युः, सर्वमिदम-
ज्यात्तः, सर्वमिदं प्रशास्ति, एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने इत्यादिश्रुतिर्वि-
रुद्धेय । मूलकर्तृत्वादि न सगुणः । यदि गुणकर्ता न स्यात्, सर्व-
कर्ता, एकमेवाद्वितीयम्, आसीज्ज्ञानमयो ह्यर्थः एकमेवादिकल्पित-
म् * तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् * बाङ्मनोगोचरातीतं
द्विधा सममयद् गृहत् * तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोमयात्मिका *
ज्ञानं त्यन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते * इत्यादिश्रुतिस्मृतयः
पूर्वोक्तन्यायाश्च विरुद्धेयमिति भावः । एवं प्रमाणैर्निर्द्धार्य तर्कान्
यक्तुमाहुः ॥ बाधकमाहेत्यादि ॥ तथाच यदि सगुणः स्यात् स्वतन्त्रो
न स्यात् । स्वतन्त्रो न स्यात् कर्ता न स्यात् । कर्ता न स्याद् गुणे-
पृथग्वचता पौर्वापर्ययोः सम्पात्तिः सकर्तृका न स्यात् । सकर्तृका न
स्यात् स्वाभाविकी स्यात् । सा चेत् स्वाभाविकी स्यात् । तथा श्रूयेत ।
यदि श्रूयेत फलिनेन व्यासेन च स्वस्वदर्शने श्रुतिरुदाह्रियेत । यतो
नैयमतो नैयमित्यव्यवस्थास्ते ज्ञेयाः । तदिदमुक्तं, कर्ता स्वतन्त्र एव स्यात्

सगुणत्वे विस्तृत इति ॥ ७९ ॥

एवं स्वमतं स्थापयित्वा परमतनिराकरणाय भगवन्तं सगुणं
मन्यमानानुपहसति ।

केचिदत्रातिविमलप्रज्ञाः श्रौतार्थबाधनम् ॥

कृत्वा जगत्कारणतां दूषयन्ति परे हरौ ॥ ८० ॥

अनाद्यविद्यया बद्धं ब्रह्म तत् किल कारणम् ॥

स्वाविद्यया संसरति मुक्तिः कल्पितवाक्यतः ॥ ८१ ॥

केचिदत्रेति ॥ अतिक्रान्ता विमला प्रज्ञा येभ्यः । तत्र हेतु-
माह । श्रौतार्थबाधनमिति ॥ श्रुत्या अभिधया वृत्त्या योऽर्थः प्र-
तिपाद्यते प्रकरणानुरोधेन स एव श्रुत्यर्थः । तत्र, सदेव सोम्येद-
मग्र आसीद्, आत्मा वा इदमेवाग्र आसीद्, ब्रह्माविदाप्नोति परं,
भृगुर्वै वासुकिरित्यादिब्रह्मप्रकरणेषु निःसन्दिग्धेषु ब्रह्मण एव
केवलस्य जगत्कारणत्वं प्रतिपादितम् । तत्सामान्यादितरेष्वपि
सन्दिग्धेषु व्यासैः सूत्रेषु तथैवार्थो निर्णेतः । तदुभयं याधित्वा
युक्त्याभासं च पुरस्कृत्य ब्रह्मणो जगत्कारणतां दूषयन्ति ॥ परो
हरिः पुरुषोत्तमः, परब्रह्मेति यावत् ॥ ८० ॥

तर्हि किं कारणमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ अनाद्यविद्येति ॥
अनादिरविद्या अदमज्ञ इत्यनुभवसिद्धा भावरूपा । तेन बद्धं चै-
तन्यं तदध्यासादेतादृशं जगत्कारणम् ।

कार्यानुरूपस्यैव कारणस्य युक्तत्वात् । कार्यं तु जमज्जहात्मकं
हेयं तुच्छनिष्ठम् । अतः कारणेनापि तयायुक्तेन भाव्यमिति
युक्त्याभासः । वस्तुतस्तु, सर्वं चानृतं च सत्यमवर्ततेति, स आ-
त्मानस्वयमवस्तुतेति, मजायेयेत्यादिवाक्यैः स्वतः प्रमाणभूतै-

निःसन्दिग्धं प्रतिपाद्यते कार्यरूपस्य जगतो ब्रह्मत्वम् । कुसितत्वं न कचिदपि ब्रह्मविदां हृदये भासते । यथा स्वाङ्गे पुरुषस्यापृथग्भावन एव तथा प्रतीतेः । अन्यथा बीजादीनां ब्रह्मत्वकथनं मलदृष्टान्तेन बाधितं स्यात् । तथा सति सर्वसन्मार्गनाशः । तथा वाक्याभासाः । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते, अनृतापिधानाः, वाचारम्भणं विकारः, मायां तु प्रकृतिं विद्यादित्यादयः ।

एतेषां पदार्थप्राया माया वाक्यविरोधेन न वाक्यार्थे सङ्गच्छते । तथाच यथायथं मायाशब्देन कचिदिन्द्रियवृत्तिः । कचिद् प्रथमं कार्यं सूक्ष्मम् । अनृतशब्देन देहेन्द्रियादेकं सत्त्वं चानृतं च सत्समभवदिति ग्रहण एव देहेन्द्रियादिरूपत्वमात्मरूपत्वं च । न त्वत्र स्वप्नादिदृष्टान्तेन मिथ्यात्वं वक्तुं शक्यते । बाधश्रवणाच्च । मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता । मायैवसुराः । असत्समप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरमिथादिवाक्यैः । साधकानि च सहस्रशो वाक्यानि सन्ति । स भूतभव्यमिति, हरिरेव जगदित्यादीनि । अतो बाधितोऽप्यविद्यावादः केषाञ्चिद् हृदये समाधिरहितानां चित्तदोषेण जगद् दुष्टमिति पश्यतां प्रतिभातीत्याह ॥ किलेति ॥ तन्मते बन्धमोक्षौ निरूपयति ॥ स्वाविद्ययेति ॥ चैतन्यमात्रनिष्ठया जलावरणमलरूपया आत्मानं वहिर्मुखः संसारिणं मन्यते । तस्य च मोक्षः । तेनैव विद्यावत्त्वेनैव कल्पितगुरोरुपदेशवाक्यादिति ॥ ८१ ॥

केचिदत्रेत्यत्र, श्रुत्येत्यादि ॥ श्रुत्या चेदेन अभिप्राया मुख्यया पृथ्या योऽर्थः प्रतिपाद्यते प्रकरणानुरोधेन उपक्रमोपसंहारयोस्तात्पर्यनिर्णायकत्वेन शक्तिदाढ्यं हेतुत्वात् तदनुरोधेन स एव श्रुत्यर्थः श्रुत्यभिप्रेतोऽर्थ इत्यर्थः । स श्रुतोऽर्थः को वेत्याकाङ्क्षायां शुद्धं ग्रहीव जगत्कारणमित्येव्यरूपः स इत्याशयेनाहुः ॥ तत्रेत्यादि, निर्णीत इत्यन्तम् ॥ अत्र प्रथमं छान्दोग्यवाक्यम् । तत्र, सदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यनेन व्याकृतनामरूपस्य परिदृश्यमानस्य जगत उत्पत्तेः पूर्वम्

अव्याकृतकेवलसदात्मकात्मवधारयित्वा अग्रपदेन कालस्याप्युक्त-
त्वात् तस्यापि सत्ता पृथक्त्वा मविध्यतीति शङ्कान्युदासाय, एकमे-
येत्यनेनान्ययोगव्यवच्छेदपूर्वकं केवलस्य सत एव स्थितिं प्रदर्श्य, एक-
शब्दस्य मुख्यार्थकत्वमप्यस्तीति कालापेक्षया मुख्यत्वम् अन्यत्वञ्च
सतः सम्भाव्यते इति तन्निरासायाऽद्वितीयपदेनैकशब्दार्थं विवि-
ध्यासतः सत्तापादकं चैनाशिकादिमतमनूय, कथमसतः सज्जायेते-
त्यनेन तदपाकृत्य, तदैकतेत्यादिना कैवल्यावगमाच्च शुद्धत्वं, निमि-
त्तोपादानयेरेष्यं च स्फुटति । द्वितीयं त्वैतरेयवाक्यम् । तत्रा-
प्यात्मा वा इत्युपक्रम्यैकस्मादात्मन एवेक्षापूर्वकमस्मन्मादिक्रमेण
लोकलोकपालादिस्फुरिका । तेन तत्रापि केवलादात्मन एव सृष्टिः
पूर्वपत् फलति । अग्रिमं द्वयं तैत्तिरीयवाक्यम् । तत्र प्रथमे, ब्रह्म-
विद्याप्नोतीति ब्रह्म प्रकृत्य सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति तस्य लक्षणमुक्त्वा
तत्सारमस्यं धर्मेस्तत आकाशादिक्रमेण सृष्टिमाह, तस्माद्वा पतस्मा-
दात्मन आकाशः सम्भूत इति । अग्रे च, सोऽकामयतेति, तदात्मानं
स्वयमकुर्वतेत्यत्र तच्छब्देन तदेव परामृश्यते । अतोऽत्रापि, सत्त्वं
ज्ञानेति लक्षणकादेव सृष्टिः फलति, न त्वतो विलक्षणात् । द्वितीये
तु भृगुणा, ब्रह्माधीहीत्युक्तो वरुणो, यतो वा इमानि भूतानि जाय-
न्ते येन जातानि जीयन्ति यत् प्रयन्त्यमिसंविद्यस्तीति ब्रह्मलक्षणं,
तज्ज्ञानाय तपोरूपं साधनं चोपदिदेश । तेन भृगुरपि तपः कुर्वन्
क्रमेणानन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति तदनूय तेषा मार्गवी धारणी
विद्येति विधीपसंज्ञता । अतोऽत्र शबलस्यानुक्तत्वातिः सन्दिग्धेभ्यः
स्यर्थः ॥ तन्मत्तामान्यादिति ॥ यथा तेषु कारणत्वमुत्पत्तिस्थितिप्रल-
यकवृत्त्यादिना प्रतिपादितं, तथा वाक्यान्तरेष्वपि प्रतिपादितमिति
तस्मान्मान्याद्, इतरेषु अस्य लोकस्य का गतिरिति आकाश इति
होवाच भर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते
आकाशं प्रत्यस्मिं यन्तीति, कतमा सा देवता प्राण इति होवाचेत्या-
दिश्वाकाशप्राणादिपदध्वणात् सन्दिग्धेषु वाक्येषु, व्यासैः सूत्रे-
श्वाकाशस्तल्लिङ्गाद्, अत एव प्राण इत्यादिषु तथैवार्थो निर्णीतः ।
लौकिकरुदिरप्रयोजिका । आकाशादिपदानां मुख्यवृत्त्या भगवानेव
वाक्यः । व्योमाश्वाद्यस्तु प्रतिनियततावन्मात्रकार्यकरणेन भग-
पदलुकारित्वाच्छक्तिसङ्कोचे व्यवहारार्थं भगवता कृते नामरूपे च

व्याकृते चाख्या भगवन्तीति प्राणादिवाक्येष्वपि ब्रह्मैव कारणत्वेन उच्यत इति निर्णीत इत्यर्थः ॥ तदुभयमिति ॥ निःसन्दिग्धश्रुतिः सूत्रं चेति द्वयम् । यादृशे कारणत्वं दूषयन्ति तद् ब्रह्म विशिष्यन्ति ॥ परो हरिरिति ॥ ८० ॥

भाहेति ॥ मायावादिमतमनुवदतीत्यर्थः ॥ तेनेति ॥ भावरूपाज्ञानेन । यद्यविद्या सादिः स्यात्-सकारणा स्यात् । तदा अन्यस्मिन् कारणे सादायनादौ चाङ्गीकृतेऽन्यस्या प्रसिद्धिविरोधश्चेत्यः तोऽविद्यैवानादि । सा चाज्ञानरूपा । तत्र मानमहमह इत्यनुभवः । अन्यथा श्रौते दर्शने चिद्रूपत्वेन सिद्धोऽयं शरीरो यत् स्वाज्ञानमनुभवति तत्र स्यात् । सा च भावरूपा बन्धकत्वात् । तस्यामहमित्यभिमानरूपाद्ध्यासात् तेन भावरूपाज्ञानेन यद्धं यच्चैतन्यं तदेतादृशं साकारं सज्जगत्कारणम् । अविद्या मायेति पर्यायः । केचित्तु शुद्धसत्त्वप्रधाना माया, मलिनसत्त्वप्रधाना त्वयिद्येत्याहुः । उभयथाप्यज्ञानरूपतां नातिवर्तते । अतो द्वयमेकीकृत्याविद्यापदेन भाचार्यैरनूवितम् । यत् पुरस्कृत्य तैरेवमुच्यते तं युक्त्याभासं सङ्क्षेपेणाहुः ॥ कार्यानुरूपेत्यादिना ॥ तुच्छनिष्ठम् ॥ तुच्छा कद्र्या निष्ठा अन्तो तिप्पत्तिर्या यस्य । निष्ठा निप्पत्तिनाशान्ता इत्यमरः ।-तथा-युक्तंनेति ॥ जडेन हेयं तुच्छनिष्ठंनेत्यर्थः । एवं तद्व्युक्तिमनूद्य तस्याभासतां साधयन्ति ॥ यस्तुत इत्यादि ॥ वैयासे हि दर्शने श्रुतिरेव मुख्यं प्रमाणं न युक्तिः । श्रुतिषु तु यथा, सदेव सीम्येत्यादिभिः कारणत्वं ब्रह्मण उक्तं, तथा, सत्यं चानृतं चेत्यादिभिः कार्यस्यापि ब्रह्मत्वमुच्यते । अतः पूर्वोक्ता युक्तिः श्रुतिविरुद्धत्वादाभासरूपैवेति न तथा कारणसगुणत्वसिद्धिरित्यर्थः । अत्र प्रथमवाक्ये, सोऽकामयत यद्दु स्यां प्रजायेयेतीत्यादिना सत्यज्ञानादिलक्षणो य आकाशादिसृष्टिकर्ता स, उक्तरूपाभिध्यालक्षणं कामं, ततो, यस्य ज्ञानमयं तप इति श्रुत्यन्तरोक्तं जगद्विषयालोचनरूपज्ञानात्मकं तपः कृतवानित्युक्त्या, ततः सप्तसृष्टिं तदनुप्रवेशं चोक्ता, ततोऽनुप्रवेशहेतुर्कं सप्तदाचनृत्तान्तं भवनं तस्योच्यते । अनुप्रवेशश्चायं तन्नुपपत्त्यायेनैव मत्परूपेण । मत्परमभवत्, यदिदं किञ्च तत् सत्यमित्याचक्षत इत्युपसंहारात् । यस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति श्रुत्यन्तराच्च । यथा महान्ति भूतानि भूतेषु शावचेऽप्यनु * प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा

तेषु न तेष्वहम् * इति भगवताक्यात् । ओतप्रोतमिदं यस्मि-
स्तन्तुष्वङ्ग यथा पट * इति स्मृत्यन्तराच्च । न तु जीवरूपेण । अनु-
क्तत्वात् । नामरूपव्याकरणात्मककार्यस्यानुक्तत्वात् । तथाङ्गी-
कारेऽपि कार्यस्य सत्यत्वावाधात् । अन्यथा सत्यमभवदिति सत्य-
धर्मेयवर्थापातात् । अनुप्रविश्य सत्यं खानृतं चाऽभवदित्येतावतैव
धारिताभ्याम् । अतोऽत्र चाकथे निःसन्दिग्धत्वम् । एवं द्वितीयवाक्ये
आत्मनः कर्मत्वकरणात् तथात्मम् । तृतीयं तु कार्यदशायामुच्यती-
चतादर्शनेऽपि दोषानाद्यबोधनार्थम् । अन्यथा, आर्ययेत्यभिप्राये-
ऽपि बहुभवनोपपत्तौ प्रकर्षस्यापार्थक्यप्रसङ्गात् । उच्यतीत्यभाषा-
तिरिक्तस्य प्रकृतोपयोगिप्रकर्षस्याशक्यवचनत्वात् । गर्दभीतराऽम-
घद् गर्दभ इतर इत्यादिभ्युत्पन्तरे तस्य दर्शनादव ॥ स्वतः प्रमाण-
भूतैरिति ॥ लोकाभिधिनार्थगन्तुत्वेन लौकिकप्रमाणानपेक्षत्वात्
तथाभूतैरित्यर्थः । स्वतःप्रमाणरन्तु पूर्वमुपपादितं, वेदाः श्रीकृष्ण-
वाक्यानीत्यम् ।

ननु कार्यस्य जगतो हेयतुच्छनिष्ठादिरूपतया कुतिसतत्वं-
दर्शनाद् ग्रह्याणि च तदभावाद् ग्रह्यत्वबोधिका श्रुतिरूपचरितार्थ-
स्याशङ्क्याभावाद् ॥ कुतिसतत्वमित्यादि ॥ कचिदपीति ॥ लोके कुत्सि-
तत्वेन प्रतीयमानेऽपीत्यर्थः ॥ ग्रह्यादिमिति ॥ निरस्ताविद्यानाम् ।
तथात्रैकादशे, गुणदोषमिदा षष्टिर्निगमाक्षेपेन हि स्वतः * निगमनां-
ऽपवादश्च मिदाया इति मे भ्रम * इत्युक्तप्रश्ने, योगाग्रयो मया
प्रोक्ता इत्यादिना श्रुतितात्पर्यं यद्वा भगवता, शुद्धशुद्धी विधी-
येते समानेष्वपि वस्तुषु * द्रव्यस्य विचिकित्सार्थं गुणदोषौ शुभां-
शुभौ * धर्मार्थं व्यवहारार्थं यात्रार्थमपि चानघ * दर्शितोऽयं स-
माचारो धर्ममुद्बुद्धतां धुरम् * इति, वेदेन नामरूपाणि चित्तमाणि
समेध्वपि * धातुपूज्य कल्यन्त एतेषां स्वार्थसिद्धये * इत्यादिनां
कर्मादिनियमार्थं गुणदोषभाजस्य कल्पितत्वमुक्ताऽध्यायसमाप्ती, मां
विधत्ते विचष्टे मां विकल्प्यापोहते एहम् * एतावान् सर्वत्रेदार्थः
शब्द आख्याय मां मिदाम् * मायाभात्रमनूयान्ते प्रतिपिद्य प्रसीह-
ति * इत्यन्तेन गुणदोषयोर्मदस्य च कल्पितत्वमुक्तम् । तेन सर्वस्य
ग्रह्यत्वेन समानत्वमपेक्ष्य श्रुतितात्पर्यगोचर इति तज्ज्ञाननां गद्यग्रह-
परग्रह्याविदां न कापि कुतिसतत्वप्रतीतिः । साऽविद्यानां प्रतीतिरित्य-

अविद्याकृतेति न प्रपञ्चे वास्तविककुत्सितत्वसम्पादने शक्ता, सकामै-
लस्य प्रतीतिरिव शङ्खदौ वास्तवपीतिमसम्पादने । एवं शास्त्रार्थ-
मुपपाद्य कैमुतिकरूपं लौकिकं दृष्टान्तमप्याहुः ॥ यथेत्यादि ॥ त-
थाच यत्राविद्वद्दशायामप्यात्माभेदप्रतीतौ न कुत्सितत्वभानं, तत्र
विद्वद्दशायां कः सन्देह इत्यर्थः । ननु स्वाङ्गेऽपि पाय्वादौ, रोगा-
दिनान्यत्रापि कदाचित् कुत्सितत्वं भासत एवेत्यभेदप्रतीतौ कु-
त्सितत्वाप्रतीतिर्न लोके नियता तथा ब्रह्मविद्वामपि भविष्यतीति
चेत् तत्राहुः ॥ पृथगिति ॥ ममनाया विद्यमानत्वेन तदानीमात्म-
बुद्धितिरोधाने पृथग्भानमेव तदेति तेन कुत्सितत्वमतो मायं दोष
इत्यर्थः । ननु भवत्वेवं तथापि ब्रह्मविदां हृदि कार्यरूपस्याप्यभेद एव
भासते, न कुत्सितत्वमित्यत्र किं भानमत आहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥
यदि कुत्सितत्वं स्यात् तेषां भासेत वा तदा छान्दोग्यश्रुतौ तेषां
अल्बेपां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमित्ये-
तेनाञ्जानां भूतानां त्रिविधबीजान्युक्ता तेषां ब्रह्मत्वहापनाय, सेयं
देवतेत्यादिना नामादिव्याकरणत्रिवृत्करणादिभिरशिताभादीनां त्रि-
धानाषादिकमुक्ता योऽयमणिमा बीजभूतसद्रूपस्तं ज्ञापयिष्यन् पञ्चमे
पर्याये, न्यग्रोधफलमाहरेत्यादिना तं निदर्शयन्, यं वै सौम्यैतमणि-
भानं न निमालयसे एतस्य वै सौम्येपोऽणिमन् एवं महान् न्यग्रो-
धस्तिष्ठति अङ्गस्त्र सौम्येत्यन्तेनोद्भिज्जबीजभूतं सवुक्ता, स च
एपोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिना यद् ब्रह्मत्वकथनमाकर्णेरा-
चार्यस्य तन्मलदृष्टान्तेन बाधितं स्यात् । न्यग्रोधबीजस्येवाण्डजजीव-
बीजस्याप्यञ्जमयत्वेन -पुरीषतुल्यतायाः शक्यवचनत्वादित्यर्थः ।
बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् * इति च । नच गीता-
वचनं न बीजस्य ब्रह्मत्वयोधकम् । एकादशस्कन्धे विभूतीरुक्ता
भगवता, मनोविकारा एवैते यथा वाचामिधीयते * इति कथनाद्
गीतोरुचिभूतिष्वपि तुल्यत्वेन मनोविकारत्वस्य शक्यवचनत्वात् ।
सिद्धे चैवं मनोविकारस्य दूरापास्तं कार्यस्य ब्रह्मत्यमिति धाच्यम् ।
अनवशोधात् । यथा वाचामिधीयते * इति दृष्टान्तेन, अनृतं वै
धाचा यदति अनृतं मनसा ध्यायतीति श्रुत्यन्तरोक्तानृतरूपताबोधना-
दनृतस्य च सत्यं चानृतं च सत्यममयदिति पूर्वोक्तश्रुत्या ब्रह्मरू-
पताबोधनेन कार्यस्य मनोविकारस्येऽपि ब्रह्मरूपतानपायादिति । अथ

प्रहिलतया बाधिते प्रहृत्यै दूषणान्तरमाहुः ॥ तथा-सति-सर्वस-
न्मार्गान्तरा इति ॥ कार्यकारणयोस्तुच्छत्वे सति ज्ञानोपयोगिदेह-
सम्पादनार्थं पञ्चाग्निविद्या, ज्ञानसाधका, विविदिषन्तीति श्रुत्युक्ता
यज्ञादयः, स्मृत्युक्ताः पावनता यज्ञादयश्च मलदृष्टान्तेन बाधिते प्रहृत्यै

प्रहृत्यै चिद्विद्मेहं यदिदमुपासते, अतोऽन्यदार्तम्, एवमेवैषा स्वा-
व्यतिरिक्तानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशायाभासेन करोति माया
बाधिद्या च स्वयमेव भवतीत्यादयो शेषाः । कथमेषां वाक्याभा-
सत्त्वमित्याकाङ्क्षायामुपपत्तिमाहुः ॥ एतेषामित्यादि ॥ एतेषामुक्तविध-
वाक्यानां मध्ये, पदार्थमाया-माया, स्थान्माया शाम्भरी क्रिया *
हम्भो बुद्धिश्चेत्यनेकार्थकोशोऽप्यान्तरस्याप्युक्तत्वेन सन्दिग्धत्वात्मा-
यावादिविधसितोऽर्थे ईषदूनः पदार्थो, न तु श्रुतिविषयितः पदार्थः ।
तत्र गमकं, वाक्येत्यादि ॥ तथाच यदि स विवक्षितः स्याद् वा-
क्येन न विरुद्धत, तदर्थेन च सङ्गच्छेत । यतो नैवमतस्तथेति भावः ।
विरोधः कथमिति चेद् उच्यते । अत्र हि प्रथमं-वाक्यं मायाभिः
पुरुषपददर्शनेन चक्ति, न तु-तथा तथा भवनम् । तथा तथा-भयने-वि-
वक्षिते, कथं कथं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं-प्रतिवक्षणाय इति आ-
कृष्टार्थं एव माययेति वदेत् । नच मायापुरुषपदयोः समभि-
व्याहारयत्नात् तथार्थो लप्स्यत इति वाच्यम् । एतस्य पूर्वोक्तानुवा-
दत्वेन पुरोवादेयैलक्षण्यस्याशक्ययच्चतात्वात् । नच तदर्थनिश्चायना-
र्थमेवात्र समभिव्याहार इति वाच्यम् । विनिगमकामायात् ।
किञ्च । इदं हि वाक्यं मधुब्राह्मणस्यम् । तत्र च, मैत्रेयीब्राह्मणप्रति-
पादितस्यात्मनः श्रुतिव्याधिषु विद्यमानत्वममृतब्रह्मसर्वार्थमकत्वञ्चो-
पक्रमे प्रतिपाद्य तद्दृष्ट्या ऋषिर्मन्त्रः पुरां करणं पक्षिरूपेण तासु
प्रवेशं चोक्ता सर्वस्य तत्संभृतत्वमुवाच । तेन प्राप्ते भेदे पूर्वप्रतिपादि-
तसर्वरूपत्वहानिमात्रोक्त्यै तन्निरासेन सर्वरूपत्वसमर्थनाय, रूपं
रूपमिति मन्तः पठ्यते । अथ चै ह्रयोऽयं चै दश च सहस्राणि
बहुति चानन्तानि चेत्यनेन विविधते च । ततो यस्यैवं ह्यर्थादिरूपता
अतोक्ता, ब्राह्मणोपक्रमं चाऽमृतब्रह्मसर्वरूपतोक्ता, तस्यैव, तदेतद्
ब्रह्मापूर्वमनपरमन्तरमथाहमित्यनेन स्वरूपमुक्ता, अयमात्मा ब्रह्म

सर्वानुभूरित्यनुशासनमित्युपसंहृतम् । तत्रोपक्रमोपसंहाभ्यां ब्रह्मणः
सर्वरूपता मायां विनैव बोधिता । मन्त्रव्याख्याने च तथैव हर्यादि-
रूपतेति । आत्मन एव च सर्वरूपताऽऽयस्तेति सर्वानुभूरित्युपपत्त्या-
च मायावाद्यभिमतता माया वाक्येन विरुद्धत इति तथा । तुरीये तु
श्वेताश्वतरीये मायायाः 'प्रकृतित्वं बोध्यते । तस्याश्च सत्यत्वमेकाद-
शस्कन्ध उक्तम् । प्रकृतिर्हास्योपादानमाधारः पुरुषः परः * सतो-
मिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहम् * इति भगवता स्वाभिन्न-
त्वकथनात् । प्रतिज्ञादष्टान्तानुपरोधाधिकरणात्, पुरुषं ब्रह्मयोनि-
मिति श्रुत्यन्तरान्मायित्वस्य मायामिथ्यात्वे व्याकोपाच्च वाक्येन
विरुद्धत इति तथा । द्वितीयन्तु छान्दोग्ये दहरविदः कामानुपक्रम्य
पठितम् । त एते सत्याः कामा अनृतापिधाना इत्यादि । तृतीयं श्वेत-
केतुविद्यायाम् । तदत्रैवाग्रे विवरिष्यत इति तन्नापि तथोक्तौ तथा ।
तथाचासुराणां भ्रमात् तथा बोधमानं, न तु तत्र मायादिशब्दार्थो
मिथ्यात्वमिति प्रपञ्चमिथ्यात्वसगुणकर्तृत्वादिकं न वाक्यार्थ इति
तदादयो वाक्याभासा एवेत्यर्थः ।

तर्हि तत्र को वा पदार्थः कश्च वाक्यार्थ इति चेत् तत्राहुः ॥
तथाचेत्यादि ॥ कचिदिति ॥ एवञ्जातीये वाक्यान्तरे ॥ इन्द्रियवृत्ति-
रिति ॥ स्यान्माया शाम्बरी क्रिया इमो बुद्धिश्चेति कोशे, वैदिक-
निघण्टौ च, माया ययुनमभिदधेति प्रज्ञानामगणनायां बुद्धिवाचक-
त्वेन मायाशब्दस्योक्तत्वाद् युद्धंश्च तत्तदिन्द्रियजन्यत्वेन नानात्वात्
प्रकृतेऽपि मायाशब्दस्य बहुवचनान्तत्वेन संयोच्यते । अत एवजाती-
येषु मायाया जीयसम्बद्धतायोधकवाक्येष्विन्द्रियजन्या बुद्धिवृ-
त्तिरेव मायापदमभिधेया । द्वितीयवाक्यजातीयेष्वर्थान्तरमाहुः ॥
प्रथमं कार्यमिति ॥ वाक्ये प्रकृतिपदसममिव्यारात् प्रकृतेश्च, त-
न्मायाफलरूपेणेत्येकादशस्कन्धीयवाक्यसन्दर्भे ब्रह्मकार्यतायोधनात्
तथेत्यर्थः । एवमेव, माया चाविद्या चेत्यादावपि ज्ञेयम् । वाक्यार्थ-
स्तूपनिषद्व्याख्याने मया विवेचित इति नेहोच्यते । मायापदस्या-
नेकार्थत्वमेकादशसुबोधिन्यां, यथैतागैश्वर्यं मायामिति श्लोकं प्रप-
ञ्चितमाचार्यचरणरिति विशिष्य ततो ज्ञेयम् । तृतीयं विवेक्तुमाहुः ॥
अनृतेत्यादि ॥ तत्र गमकमाहुः ॥ सत्यमित्यादि ॥ श्रुतौ व्यर्थैव
यदुभयनमुपक्रम्यास्य पठनात्, सत्यमभवदित्युपसंहाराच्चानुनशब्दो

न मिथ्यावचनो यक्तुं शक्यः । द्वैतव्यक्त्यनप्रस्तावाच्च यैलक्षण्यम-
व्यवदयं वाच्यमेवात एवमुच्यते । एवमनृतपदार्थे निर्वाह्यते अनृता-
पिधानवाक्यमध्येतत्परमेव सिद्ध्यति । स्वपुण्यवन्मिथ्याभूतेनापिधा-
नासम्भवात् । शुक्तिरजतादावपि बुद्धेः सत्या एव तेन रूपेण
ख्यानात् पिधानाविरोधादिति दिक् ।

एतेनैवानृतं वै वाच्यत्वादि व्याख्यातशायम् । एवमेव, नेदं
यदिदमुपासत इत्यत्रापि नेदमित्यनेन प्रत्यस्य वेदनकर्तव्यमेवापर-
त्वाच्चिच्छेद्यते, न तु ब्रह्मत्वमपि । तथात्वे पुनरिदं नृणं न श्रूयात् ।
नेदं यदुपासत इत्येतावदेव चारिनाश्रयात् । अत एव नार्थः, किन्तु
मनमादिप्रेरयितुमंशुणो, यद्वाचानश्रुदितं येन वागश्रुयत इत्यादि-
मित्यस्य वागाद्यगम्यत्वरूपं स्वरूपं कार्यं चोक्त्या तद्वेदनं विदधानः
प्रत्यक्षरूपेण वेद्यत्वं प्रतिपिद्यत तदुपास्यत्वरूपेण, वैदिकोपास्यत्वरूपेण
वा वेद्यत्वं तस्याह । वागानीनामुपासकत्वञ्च तस्यस्तुतौ तृतीयस्कन्धे
प्रसिद्धमतो नानेनापि निर्वाहः । एवमतोऽन्यदार्तमित्यत्रापीश्वदा-
त्मनोऽतिरिक्तस्य रूपस्य जीवजडाद्यात्मकस्य बुद्धित्यमुच्यते न, तु
मिथ्यात्वम् । ब्रह्मभेदस्य भुत्यन्तरसिद्धत्वात् । बुद्धिज्ञानन्वतिरो-
भाय एव । सोऽपि भगवच्छक्त्यात्मक इति न दोषलेश इति दिक् ।

ननु, स्वप्नमात्रे यथाहृष्टे गन्धर्वनगरं यथा * तथा विश्वमिदं
एवं वेदान्तेषु विचक्षणैरिति * गौडवार्तिकान् तथैव कुतो नाङ्गी-
क्रियत इति चेत् तत्राहुः ॥ न त्वित्यादि ॥ एतेषु वाक्येषूपस्यद्वान्ता-
नुक्तेस्तत्पर्यः । इत्यन्तरमाहुः ॥ वाच्येत्यादि ॥ एवं बाधकसाधका-
भ्युक्त्या अविद्यायादप्रवृत्तौ वीजमाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ तथाच स-
माधिरहितेष्वेव प्रसिद्धोऽयं वाद इत्यर्थः । नच गौडाचार्यसमाधि-
सिद्धत्वाद्देवमिति वाच्यम् । तस्य पूर्णयोगित्वे मानामावात् । भग-
वतश्चापूर्णयोगिनामगम्यत्वात् । विदूरकाष्टाय मुहुः कुयोगिनाम् *
इति वाक्यत्वात् । अपूर्णयोगित्वे व्याप्नोक्तिविरोधादेरेव गम्यकत्वात् ।
तस्य पुत्रो महायोगी समदहं निर्विकल्पक * इत्यादिभिर्भक्तियोगेन
मनसि सम्यक् प्रणिहितेऽमले * इत्यादिभिः शुक्लवस्त्रादीनामेव
तयान्यात् । तदेतद् हृदिस्थोक्तं, किलेति ॥

एवं प्रपञ्चनत्कारणयोः स्वरूपमेकदेशिमतीत्यं दूषयित्वा त-
न्मतीयबन्धमोक्षायुपहसितुमुपक्षिपन्ति ॥ तन्मते इत्यादि ॥ तत्र व-

स्वरूपमाहुः ॥ चैतन्येत्यादि ॥ ॥ स बन्ध इति शेषः । ते हि जीव-
ब्रह्मणोरंशांशिमावमन्वाना ब्रह्मणो निष्कलत्वेऽपि घटादिभिराका-
शस्येव जलावरणमलेन जलस्येव ब्रह्मणाः प्रदेशविशेषावच्छेदेन
नानात्वप्रतीतौ बाहिर्मुख्येण ब्रह्मप्रदेशस्य यः स्वस्मिन् संसारित्वा-
धगमः स बन्ध इत्याहुरित्यर्थः । मोक्षस्वरूपं सहेतुकमाहुः ॥ तस्य च
मोक्ष इति ॥ तस्य संसारिणी मूलाज्ञानतत्कार्ययोर्निवृत्तिर्मोक्षः ।
तत्र हेतुः ॥ तेनैवेत्यादि ॥ मूलाज्ञानेनैव तद्याद्य विस्मृतकण्ठमणि-
स्मरणम्यायेन गुरुपदेशादात्मस्वरूपे ज्ञाते, अज्ञानस्य तत्कार्यस्य च
निवृत्तिर्मोक्ष इत्याहुरित्यर्थः ॥ ८१ ॥

नन्वेवमेवास्तु शास्त्रार्थः । को दोषः ? इति चेत् तत्राह ।

एवं प्रतारणाशास्त्रं सर्वमाहात्म्यनाशकम् ॥

उपेक्ष्य भगवद्भक्तैः श्रुतिस्मृतिविरोधतः ॥ ८२ ॥

कलौ तदादरो मुख्यः फलं वैमुख्यतस्तमः ॥

ज्ञाननाशत्वसिद्ध्यर्थं यदेतद्विनिरूपितम् ॥

तदन्यथैवं संसिद्धं विद्याविद्यानिरूपणैः ॥ ८३ ॥

एवं प्रतारणाशास्त्रमिति ॥ यथा प्राणिनो भगवद्विमुखा भ-
वन्ति तथोपायो रचितः । न त्वत्र किञ्चिज्ज्ञातव्यमस्ति । तत्र
हेतुमाह ॥ सर्वमाहात्म्यनाशकमिति ॥ यद्धि सर्वोपास्यं तस्य
माहात्म्यं नाशयति । सर्वेश्वरः सर्वकर्ता सर्वकारणकारणरूप
इत्यादिरूपम् । तर्होतन्मतं सर्वं लिखित्वा दूषणीयमिति चेन्नेत्याह ॥
उपेक्ष्यमिति ॥ असद्भावनया स्वस्यापि बुद्धिनाशः स्यात् । अत-
स्तत्रोपेक्षैव कर्तव्या, सुतरां भगवद्भक्तैः । भक्तिमार्गे विरोधात् ।
दूषणमाह ॥ श्रुतिस्मृतिविरोधत इति ॥ स्वमकरणपठितैरानन्दा-
द्येव खल्विमानि मूतानि जायन्त इति, अहं सर्वस्य जगतः प्र-

भवः प्रलयस्तपेति वाक्यसहस्रैर्मायावादो विरुद्धयते ॥ ८५ ॥
 सर्वेषामादरान्यथानुपपत्तिं परिहरति ॥ कलौ तदादरो मुख्य इति ॥
 तत्रापि हेतुः, फलं वैमुख्यत इति ॥ भगवद्वैमुख्यात् तमो भावि । ननु
 स्वात्मज्ञानान्मोक्षः सिद्धयत्विति, यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव नाशकमि-
 ति सकार्यामाविद्यां विद्या नाशयत्विति जगतो मायिकत्वं प्रतिपाद्यत
 इति चेत् तत्राह ॥ तदन्यथैव संसिद्धमिति ॥ न हि ब्रह्मविद्यायां
 प्रपञ्चविलयोऽपेक्ष्यते । तथा सति प्रलयवत् सर्वेषामनादरणीयता
 स्यात् । अतो विद्याविद्यानिरूपणैः साधनशास्त्रैरेवान्यथा सिद्ध-
 मिति न तदर्थं प्रपञ्चविलयो वक्तव्यः । विद्यां चाविद्यां चेत्यादि-
 श्रुतयोऽत्रानुसन्धेयाः । हृदये स्वयं भासमानो भगवान्-मोक्षं
 दास्यति किं प्रपञ्चविलयेनेति भावः ॥ ८६ ॥

नन्वेवमेवास्त्विति ॥ यथाकर्थाग्निन्मोक्षस्य साधनीयत्वात् ।
 अनाद्यविद्ययेति परोदितमायायादिमतरीतिषु यथास्त्वित्यर्थः ॥ एष-
 मित्यत्र, नन्वेवेत्यादिकं प्रतारणास्वरूपसामान्यविवेचकम् । यद्वात्या-
 दयं शेषं स्फुटम् ॥ भक्तिमार्गविरोधादिति ॥ ईदृशे तदधीने
 च * इति चाक्षेपे तदुपेक्षाया एवोक्तत्वात् तदकरणे भक्तिमार्गविरो-
 धादित्यर्थः ॥ दूषणमाहेति ॥ प्रतारणाशास्त्रत्वं वक्तुं पूर्वं व्याख्यातमेव
 दूषणमिदानीं मूले कण्ठत आहृत्यर्थः । तदेव स्फुटीकुर्वन्ति ॥ स्वप्र-
 करणेत्यादिना ॥ आनन्दाद्धैवेत्यादिपूषकमोपसंहाराभ्यामानन्दादि-
 पदश्रवणाच्च । तेषां मार्गवो वारुणी विद्येत्यादिना तत्रैव शास्त्र-
 परिसमाप्तिर्वाचनान्मायावाचकपदभावाच्च ब्रह्मप्रकरणे पठितैरेतै-
 र्वाक्यैर्जगदुपादानं शक्यं माया वेति वादो विरुद्धत इत्यर्थः ।
 नचोपादानस्य विरुद्धत्वापत्त्या तथा नाद्रियत इति वाच्यम् । सुव-
 र्णादिवद्विरुद्धपरिणामस्य श्रुत्यनुरोधेनाङ्गीकार्यत्वात् । श्रुतेस्तु
 शब्दमूलत्वादिति सूत्रात् । अन्यथा अभिन्ननिमित्तोपादानवादस्यापि
 दत्ततिलाञ्जलित्वापातादित्याद्युहामित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८७ ॥

ननु श्रुत्यादिविरुद्धस्य लोकादरणीयता न स्यादित्यत आहुः ॥

सर्वेषामित्यादि ॥ तदादर इति ॥ मोहकादरः । तथाच कलौ वामा-
गमाद्यादरदर्शनात् कलिनैवादरोपपत्तिरिति नैतावता श्रुत्यविरुद्ध-
त्वसिद्धिरित्यर्थः । ननु, कृतादिषु प्रजा राजन् कलाविच्छन्ति स-
म्भवम् * कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणा * इत्यादिवा-
क्यैः कलेर्न तदादरजनकत्वं युज्यत इत्यत आहुः ॥ तत्रापि हेतु-
रिति ॥ कलेस्तदादरजनकत्वेऽपि भगवद्वैमुख्यमेव हेतुरित्यर्थः ।
तदेव कुत इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ तमो भाषीति ॥ भगवदिच्छयेति
शेषः । तथाच, भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः * मत्तः
स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्च * एव उ एवाऽसाधु कर्म कारयति तं यमधो
निनीपतीत्यादिवाक्यैस्तमोदित्सायां जाते वैमुख्ये कलिरपि तत्रैवा-
दरं जनयतीत्यर्थः ॥

जगन्मायिकत्वे एकदेशिप्रतिपन्नं वीजान्तरं दूषयितुं ज्ञानना-
शयत्वेत्यर्हस्य तात्पर्यमाभासमुखेनोपक्षिपन्ति ॥ नन्वित्यादि ॥ तथा-
च्चाभासोक्तरीत्या ज्ञाननाशयत्वसिद्धयर्थं, सदेव सौम्येत्यादिश्रुत्यु-
क्तस्य सतोऽविद्याख्यवीजसहितत्वमङ्गीकृत्य तज्जन्यस्य सकारणस्य ज-
गतो ज्ञाननाशयत्वाय यदेतज्जगतो मायिकत्वं प्रपञ्चलयेन मोचनं च
विज्ञेयेण नानायुक्त्युपन्यासेन निरूपितं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । एवमा-
भासेऽनूद्य दूषयन्ति ॥ तदन्यथैव ससिद्धमिति ॥ तत्—ज्ञानस्य
सकार्याविद्यानाशकत्वं मोचनं च, अन्यथैव अविद्याया अहन्ताम-
भेतात्मकसंसारवीजत्वात् संसारस्याविद्यकत्वकथनेन सकारणस्य
तस्यैव ज्ञाननाशयत्वकथनेन च सम्यक् सिद्धम् । एवमेव शास्त्रार्थ
इत्यत्र किं गमकमत आहुः ॥ विद्येत्यादि ॥ विद्याऽविद्ययोर्नाशकना-
शयभावेन निरूपणं येषु साधनशास्त्रेषु तैः । तथाच विद्यानिरूपकेषु,
यो देवानां प्रत्यबुद्धयन्तयर्षीणामित्यादिषु सर्वभाव एवोच्यते, न
तु विलय इति तथेत्यर्थः । एतदेव विशदयन्ति ॥ न हीत्वादिना ॥
प्रलयवत् ॥ पष्ठमर्थं वतिः । प्रलयस्येवेत्यर्थः ॥ अन्यथा सिद्धमिति ॥
ज्ञानं संसारनिवृत्तौ गृहीतकारणनाकं, तदर्थं मोक्षार्थम् । तत्र प्रमा-
णमाहुः ॥ विद्यां चेत्यादि ॥ श्रुतिस्त्वोशावास्याध्यायस्या । विद्यां
चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं स ह * अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्याया
अमृतमश्नुते * इति ॥ अस्या अर्थः । विद्याऽविद्ये मम तनू विद्धद्यु-
द्धय शरीरिणाम् * मोक्षबन्धकरी आद्ये * इति घाषयान्मोक्षबन्ध-

प्रदेविद्याधिष्ठे उमयंयस्तद् वेदं ब्रह्माभिष्टे वेदं सः, ह-इति-हयै,
अविद्यया तमप्रादिनामकयन्धकपञ्चपर्वतमकन्धेनः ज्ञातया तया मृ-
त्युमत्यन्तविस्मरणात्मकं तीर्त्वा तत्पक्षरूपज्ञानेनात्मविस्मरणं, तिर-
स्कृत्य विद्यया भगवन्साक्षात्कारात्मिकया तया अमृतं मोक्षमश्नुते
प्राप्नोतीत्यर्थः । यत्तु विद्यां ज्ञानमविद्यां कर्म च यस्तदुभयं वेद सः,
अविद्यया कर्मणा सह विद्यमानं मृत्युं तीर्त्वा विद्यया ज्ञानेन करणेन
अमृतमश्नुत इति व्याख्यानम् । तथापि कर्मण एव स्याज्यत्वमाया-
तीति साधनशास्त्रेषु न प्रपञ्चविलयकथनम् । तेन मोक्षार्थं तदपे-
क्षाभावात् कथमपि मायिकत्वं तस्य युक्तमित्यर्थः । एतदेव हृदिकु-
ल्याहः ॥ हृदय इत्यादि ॥ ८३ ॥

वृषणार्थं पुनर्मोयावादमुत्थापयन्ति ।

ननु पुराणेषु मायिकत्वं श्रूयते प्रपञ्चस्य, विद्धि मायामनो-
मयं * त्वयुद्धवाश्रयतीत्यादिषु । ततो लाघवान्मायावाद एव
बुद्धिसौकर्यादङ्गीकर्तव्य इत्याह ।

यन्मायिकत्वकथनं पुराणेषु प्रदृश्यते ॥

तदैन्द्रजालपक्षेण मतान्तरमिति ध्रुवम् ॥ ८४ ॥

नास्ति श्रुतिषु तद्वार्ता दृश्यमानासु कुत्रचित् ॥

वाचारम्भणवाक्यानि तदनन्यत्वबोधनात् ॥

न मिथ्यात्वाय कल्पन्ते जगत्तो व्यासगौरवात् ॥ ८५ ॥

यन्मायिकत्वकथनमिति ॥ एवमनूय परिहरति ॥ तदैन्द्रजाल-
पक्षेणेति ॥ सृष्टिभेदेऽप्येन्द्रजालपक्षो निरूपितः । ॥ एव पुराणेषु
वैराग्यार्थं निरूप्यते । अतो न वस्तुनिरूपकम् । किन्तु तन्मता-
न्तरम् अमुरव्यामोहजनकम् । पुराणानि भगवत्प्रीत्यातिपादकानि
भगवच्चरित्रवद्देशानां मोहमुत्पादयन्ति ॥ ८४ ॥

एवमेवैतन्नोपपत्तिमाह ॥ नास्ति श्रुतिष्विति ॥ यदि जगतो मायिकत्वं ज्ञानार्थं कर्मार्थं वाभिमतं स्यात् तदा काण्डद्वयमध्ये कचिदुक्तं स्यात् । ननु सर्वे वेदास्त्वया न ज्ञायन्त इति कथं ज्ञायते, नोक्तमिति चेत् तत्राह ॥ दृश्यमानास्त्विति ॥ एकादशशाखाः सांप्रतं प्रचरन्ति । तासु न दृश्यत इत्यर्थः । नन्वास्ति सामशाखायामुत्तरकाण्डे वाचारम्भणवाक्यमिति चेत् तत्राह ॥ वाचारम्भणवाक्यानीति ॥ अत्रोपक्रमे, कतमः स आदेश इति प्रश्ने, यथैकेन मूर्तिपण्डेनेत्यादिदृष्टान्तैः सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिरिव निरूपिता । दृष्टान्ते कार्यकारणयोरुभयोरपि प्रत्यक्षत्वम् । दाष्टान्तिकेषु कार्यं प्रत्यक्षसिद्धम् । कारणं श्रुतिसिद्धम् । कारणताप्रकारश्च । तत्र कार्यकारणयोरभेदो बोधनीयः । अन्यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं न स्यात् । प्रकारभेदानामज्ञानात् । अतः कार्यप्रकारा व्यवहारार्थं वाचा सङ्केतिता घटा पट इत्यादयः । न तु तेन रूपेण तेषां वस्तुत्वम् । तथा सत्तेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं न भवेत् । सत्यता तु मूर्तिकेसेवेति कारणत्वेनैव । अतः कार्याणां तदन्यत्वमेव श्रुत्या बोध्यते । न तु मिथ्यात्वम् । शक्तिरजतवत् । अन्यथा शक्तिरजतादिकमेव दृष्टान्तिक्रियेत । नापि तत्र सामान्यलक्षणा सम्भवति । भ्रमाणामनन्तरूपत्वात् । तस्माद् वाचारम्भणवाक्यानि जगतो मिथ्यात्वाय न कल्पन्ते । तथैवाह सूत्रकारः । तदन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इति । ननु यथा व्यासो महासूत्रया शङ्करादिरपि । ततस्ताद्विरोधात् कथमेवं निर्णयस्तत्राह ॥ व्यासगौरवादिति ॥ व्यासोऽस्माकं गुरुः । अतो व्यासाभिमतविरुद्धं नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

मन्विष्यादि ॥ घञनङ्ग्रयं त्वेकादशस्कन्धीयमुख्यं प्रति भगवतोक्तम् । यदिद् मनसा वाचा चक्षुर्भ्यां श्रवणादिभिः * नश्वरं

गृह्यमाणं च विद्धि मायामनोमयम् * इति सप्तमे । स्वय्युज्जवाश्र-
यति यस्त्रिविधो विकारो मायान्तरापतति नाद्यपवर्गयोर्यत् * ज-
न्माद्योऽप्य यदमी नव तस्य किं स्युराद्यन्तयोर्यदसतोऽस्मि तदेव
मये * इत्येकोनविंशे ॥ लाघवादिति ॥ ब्रह्मवादे- ह्यद्वैतार्थ-जगतो
जगद्रूपेण पारमार्थिकसत्यतां नानाशुक्तिश्रुतिसूत्रादिभिर्निराकृत्य
तैस्तस्य ब्रह्मरूपेण परिमार्थिकसत्यता प्रतिपाद्या । तदा अद्वैतश्रुत्युप-
पत्तिः । मायावादे- तु- जगतः पारमार्थिकसत्यत्यनिराकरणमात्रेणे-
ति लाघवम् । तस्मादित्यर्थः ॥ बुद्धिसौकर्यमिति ॥ यो विद्याधनुरो
धेदात् साङ्गोपनिर्द्दो द्विजः * न चेत् पुराणं संविद्यायैव न स्याद्
विचक्षणः * इतिहासपुराणाभ्यां चेदं समुपपृहयेत् * विभेत्स्वल्प-
श्रुताद् वेदो मामयं प्रहरिष्यति * इत्यादिवाक्यैः पुराणानुरोधेन
श्रुतिव्याख्येयैत्येकं बुद्धिसौकर्यम् । जगतो जननादिपञ्चविकारव-
त्तयाऽसकलतयाऽस्मदादिदृश्यतया च ब्रह्मत्यस्याशक्यवचनत्वेन
गौडयार्तिकस्यैतदप्यादिप्रकरणोक्तरीत्या भाविकत्वस्य शक्यवचन-
त्वेन शीघ्रं बुद्ध्याधारोद्भाषापरम् । तस्मादित्यर्थः । तदेतद् व्युत्पाद्य-
ते । तथाहि । प्रपञ्चः सर्वोऽप्युत्पादधिनाशक्षाली प्रत्यक्षादिना नि-
र्धायते । तत्रोत्पत्तिमाकस्मिकवादिनो वैनाशिकाः केचित् स्वत ए-
वेत्याहुः । अपरे स्वमावादाहुः । अन्येऽलीकात् । इतरे हेतुं विनैवे-
ति । तत्र सर्वत्र कार्यस्य निपतावधिकत्वदर्शनं दूषणम् । स्वस्व-
मायालीकहेत्वभाषानां सार्वदिकत्वान्मुदो घटस्मन्तुभ्यः पट इत्यादि-
नियमो न स्यादिति । किञ्च । स्वत उत्पत्तौ स्वस्य पूर्वं सत्त्वं धा-
व्यम् । तथा सत्युत्पत्तिरशक्यवचनैव । सिद्धस्योत्पत्त्ययोगात् ।
अनाविर्यं च तस्य वाच्यम् । तथा सति हेतुफलभाषो न युक्तः ।
सादितासम्पादकत्वेन स्वरूपप्रख्यावकत्वात् । प्रच्युते च स्वरूपे
वाद्यन्तरापेक्षायां स्थतो जननरूपसिद्धान्तहानेश्च । अत आकस्मि-
कवादो न युक्तिसहः । तथा वैशेषिकादिप्रतिपन्नो हेतुवादोऽपि ।
तथाहि । ते हि पूर्वमसत् एव घटादेहेतुवशात् उत्पत्तौ पश्चात् स-
त्तामाहुः । तत्र यदि घटादि पूर्वमसत्सदा प्रागभावदशायां संपुष्पतुल्यं
तद् भवति । तथा सति घटादिरपि संपुष्पवधोत्पद्येत । उत्पद्यमानो
वा सर्वत एयोत्पद्येत । घटबीजाद् रसालोऽप्युत्पद्येत । नच गोमयाद्
बुद्धिकोत्पत्तिदर्शनाददोष इति वाच्यम् । अतिप्रसङ्गापत्तेः । पर्या-

णादायनुद्भूतगन्धादेरिव गोमयादौ वृश्चिकादेरनुद्भूतसत्ताया अ-
वश्यकत्वात् । अन्यथा मयूरादेरप्युत्पत्त्यापत्तेः । नचोपादाननि-
ष्ठस्य कार्यप्रागभावस्य नियामकत्वान्न दोष इति वाच्यम् । कारणा-
वस्थातिरिक्तस्य तस्याशक्यवचनत्वात् । तत् सर्वनिर्णये प्रागभाव-
खण्डन उपपादनीयम् । नच कार्यकारणभावस्यैव नियामकत्वमिति
वाच्यम् । कार्यकारणभावस्य स्वरूपद्वयात्मकत्वेन कार्याभावे तत्स-
त्ताया एव दुर्निरूपत्वात् । अतिरिक्तत्वेष्वपि कार्योंत्पत्तिं विना तस्य
दुर्ग्रहत्वेन तदुत्तरं च सत्कार्यवाद्स्यैव सुनिरूपत्वेन तस्यानादरणी-
यत्वात् । नचेद्वरेच्चैव नियामिकेति वाच्यम् । तस्या अपि नित्य-
त्वेन सर्वदोषोत्पत्तिप्रसङ्गात् । नचाष्टमेव नियामकमिति वाच्यम् ।
आत्मवादे तस्यापि दृष्यत्वात् । किञ्च । उत्पत्तिर्नामाद्यक्षणसम्ब-
न्धः । स च सम्बन्धत्वाद् द्विनिष्ठो वाच्यः । तत्राद्यक्षणे घटाभावादू-
घटे सत्याद्यक्षणनाशात् स न शक्यवचनः । किञ्च । सोऽप्यनित्य-
त्वादुत्पद्यमानो वाच्यः । तस्याप्याद्यक्षणसम्बन्ध एवोत्पत्तिपदार्थ-
इत्यात्माश्रयः । अथ सोऽप्यभेदप्रामाणिकी तदाऽनवस्येति न तथापि
निर्वाहः । एवं नाशेऽपि नाशप्रतियोगित्वस्य निराधारत्वप्रसङ्गा-
दिना विकल्पासहस्यमूह्यम् । अत-आरम्भवादो न युक्तिसदः । तेना-
ऽर्द्धवैनाशिकाः सर्वे निरस्ताः ।

एवं परिणामवादस्यापि विकल्पासहस्यं बोध्यम् । स हि
द्वेधा । भीमांसकप्रतिपन्नः प्रवाहानादित्वमादायैकः । प्रकृतिर्नित्या
पुरुषसम्बन्धेन परिणमतीति सांख्यसिद्धः सादित्वमादायापरः ।
तत्र नाद्यः । सत्कार्यवादानुरोधेन हेतौ कार्यस्य सत्ताया अवश्यम-
ङ्गीकार्यत्वात् तथा सति पूर्वापरभावाभावेन कार्यकारणभावस्या-
निर्वाच्यतया व्ययस्थाविरहप्रसङ्गात् । नच कार्यस्य सत्त्वेऽपि निमि-
त्तवशाद् यद्भिर्भावे प्रतीतिविशेषमादाय कार्यस्य सादित्वे कार्यकार-
णभावस्य सुखेनोपपत्तिरिति नाऽव्यवस्येति वाच्यम् । एकस्मात्
फलादनेकयीजोत्पत्तौ तेभ्यश्चानेकफलोत्पत्तावेकस्मिन् फले तापतां
यीजानां फलानां च सत्त्वात् तत्तत्फलत्वेन तत्तद्वीजत्वेन कार्यकार-
णभावे नियामकभावात् कमासङ्गत्या एकस्यानेकतायाः सूक्ष्मस्य
स्थूलतायाश्च निर्वक्तुमशक्यत्वेन तस्या दुरुपपादत्वात् । यदि च
यीजफलयोर्हेतुहेतुमत्ता तदा तन्निर्वाहाय पूर्वापरभावोऽवश्यमभ्यु-

पेयः । अन्यथा सज्येतरगोचिषाणवहेतुहेतुमत्ता न स्यात् । अङ्गीकृते च पूर्वापरभावे फलपाप्नोत्तरं तत्र धीजदर्शनात् । फलत्वेन धीजत्वेन कार्यकारणभावनियमयो, न तु धीजत्वेन फलत्वेन । अतः कार्यकारणभावाप्रसिद्धा धीजावापीत्तरं भूयसाऽनेहसा फलसम्भवान्मध्ये सन्देहेन, कचिद् व्याभिचारदर्शनेन च फलार्थिना न धीजमुप्येत । यदि च व्यभिचारस्य काचित्कत्वाद् धीजावापस्य दर्शनाच्च धीज-फलयोरपि हेतुहेतुमद्भावः प्रसिद्ध एवेत्यङ्गीक्रियते तदापि कमये-परीत्यापत्तिरन्योन्याध्यायानुत्पत्तिप्रसङ्गः । इष्टापत्तौ च प्रत्यक्षबाधः प्रसज्येत । किञ्च । शक्तस्य शक्यकरणाभावादशक्तिप्रसक्तोः । ततश्च कार्यानुत्पादोऽसम्कार्यत्वादो वा स्यात् । सहजंशक्त्यभावे प्र-सक्तं कार्यकारणभावाभावात् कारणादिपदेषु तदभिधायिका पद-शक्तिरूपयेयात् । तथाच सति लौकिकवैदिकव्यवहारावप्युक्ति-येयाताम् । प्रयोजनाभावाद्ध्येयशक्तिरपि युधा स्यात् । तथा शक्तौ-र्शतुमशक्यत्वञ्च । तन्मत ईश्वरानङ्गीकाराभिप्रेतमनस्यासम्भवमुक्ति-कत्वात् ।

किञ्च । धीजादुरवत् फलहेतुप्रवाहोऽनादिः प्रवाहत्वादित्येव-मनादित्वं साधनीयम् । तदापि हेतोः साध्यसमत्वादनादित्यासि-द्धिः । कथं साध्यसमत्थमिति चेद् । उच्यते । यत्र गोधूमाविधीज-नाशे वेशुगोधूमैर्गोधूमानां, लुलायभट्टात् कवक्ष्याः, काशादिक्षो-भ्राङ्कुरोत्पत्तिस्तद्वशांगोधूमादिभ्यश्च पुनर्वशाङ्कुराद्यनुत्पत्तिर्दृश्यते, तत्र हेतुत्वसन्देहसम्भवात् । नच व्यतिरेकव्याप्तिमादाय सन्देह-निवृत्तिः । यन्नानादित्वाभायः क्षुद्रनदीप्रवाहादौ तत्र यथानु प्रवाह-दर्शनेन प्रवाहत्वाभावस्याशक्यवचनत्वात् । अयान्यथानुपपत्त्या तथाङ्गीक्रियत इति चेत् तर्हि चादान्तरेऽपि तौल्याद् व्यवस्थाभावा-प्रसङ्गो दुर्पार एव । अर्थोत्पत्तिर्न बाहिर्भावाः, किन्तु मृदो घटरूपेण भवन् मृदयस्या गता, पिण्डायस्या जाता, सा गता, घटायस्या जाते-त्येव प्रतीतेः, पटे च तन्मवस्था नुपमर्हेनापि पटावस्थाप्रतीतेरवस्था-विशेषसम्बन्ध एवेत्युत्पत्तिरिति कार्यस्य कारणमेवादत्त स्वरूपाणादित्वं चेदङ्गीक्रियते । असङ्गतमेतदपि । तथा सति पुत्रेऽपि पितृवस्तान्तर-त्वं स्यात् । तथाच पितृनाशः स्यात् पिण्डायस्यावत् । तन्तुवद् अनाशाङ्गीकारेऽपि सर्वो व्याप्तिर्येत । नच तथा । अतः पुत्रोऽपि एव

पितुः । एवं बीजमप्यंश एव, न त्ववस्थान्तरम् । समानन्यायात् ।
तथाच विभागद्वारा हेतुत्वमात्रं फले सेत्स्यति, न तु स्वरूपानादि-
त्वमपि । पूर्वमभावस्याध्यक्षसिद्धत्वात् । किञ्च । पिता स्वयमनश्यत्
पुत्रं प्रति विभागेन हेतुर्न तु संयोगेन । तथा फलमप्यनश्यदेव हेतुः
स्यात् । अथयवसंयोगादवयव्युत्पत्तिसिद्धान्तश्च व्याहन्येत । एवमु-
चरावस्थारूपताप्यशक्यवचनैव । तथा प्रतीत्यभावात् । संसारप्र-
वाहस्य भायरूपस्यानादित्वाङ्गीकारे अनिमोक्षप्रसङ्गश्च । अनादि-
भावस्यानन्तत्वनियमात् । आत्मनि तथा प्रसिद्धेः । अतो नायमपि
घादो युक्तिसहः ।

एवं प्रकृतिपरिणामवाक्षोऽपि । तथाहि । प्रकृतिपरिणामो हि
महदादितृणस्तस्यान्तोऽङ्गीकार्यः । तत्र पृच्छयते । महदादिर्भावः किं
पूर्वमजात एव पश्चाज्जन्यते ? उत जातो जन्यते ? इति । नाद्यः ।
स्वभावात्प्रागेनाजातत्वमङ्गप्रसङ्गात् । अजातस्याऽमृतत्वनियमात् त-
स्याऽनाशापत्तेश्च । अन्यथा प्रकृतिपुरुषयोरपि मर्त्यत्वापत्तेर्बुर्वारत्वा-
त् । अथ प्रकृतिपुरुषमात्रविषय एवायं नियमो, न सामान्य इत्य-
श्लेष इति चाक्षयम् । तदपि न साधीयः । अश्रुपगमातिरिक्तमाना-
भावात् । एवमजत्वेनाविकारित्वेन व्याप्तेः पुरुषेऽङ्गीकारात् प्रकृते-
र्विकारित्वमपि । अजाया अपि प्रकृतेर्विकारित्योपगतौ पुरुषे वैपरी-
त्यमप्यसङ्गतम् । अथ प्रकृतेर्विकारित्वमेव स्वभावः, पुरुषस्याविका-
रित्वमेव स इत्यजत्वेऽपि स्वभावमेवाददोष इति चेन्न । तथापि सां-
सिद्धिस्वभावाविकसहजाकृतप्रकृतीनां स्वभावापरित्यागित्वस्य यौ-
गिवह्निपक्षिजलादिषु दृष्टत्वात् स्वं प्रकृतित्वरूपं स्वभावं परित्यज्य
महदादिरूपेण प्रकृतित्वे प्रकृतेः प्रकृतित्वहानिविकृतित्वापर्योर्बुर्वार-
त्वात् । त्यागानङ्गीकारे च सृष्ट्युच्छेदप्रसङ्गात् । अथाऽमृतापि
प्रकृतिरंशतो विकरोतीत्येवं तस्याश्चल एव स्वभाव इति चेन्न । पर्या-
येणैकदा या सर्वांशविकारे प्रकृतित्वस्यभावहानेर्बुर्वारत्वात् । चल-
स्वभावापरित्यागे प्रलयोच्छेदप्रसङ्गाच्च । किञ्च, परिणामवादे कार्यस्य
कारणामिन्नत्वात् कारणस्यापि कार्यादमेद इति कार्यरूपेण जनने
प्रकृतेरजत्वमङ्गप्रसङ्गः । कार्यस्य चाऽजत्वप्रसङ्गः । अंशतो विकारे-
यिमागादुत्पत्तिरित्युपसृष्टं भावुर्भावाप्रित्यत्वमङ्गप्रसङ्गः ।

अजस्य जन्माङ्गीकारो दृष्टान्तेन च शून्य इत्ययमपि घादो न

शुक्तिसहः । जातो अन्यत इति प्रकारस्तु प्रवाहानादित्यपक्षोत्तरेव
रूपणैर्मम इत्यकिञ्चित्करः ।

एवं क्षीणेषु सर्ववादिषु मायावादोऽवशिष्यते, सत एव भाय-
या अन्मेत्येवंरूपः । स विचार्यमाणो जगतो मिथ्यात्वमेव स्वग्रहण-
न्तेन द्रढयतीति पूर्वं स्वाभिकानां मिथ्यात्वमुपपाद्यते ।

तथाहि । स्वाभिकाः सर्वे भायनेदाः शरीरान्तःस्थाः । शरीरसंवृतत्वात् ।
यद्यत्संवृतं तत् तदन्तःस्थम् । गृहकुम्भवत् । अथवा यच्छरीरसंवृतं
तच्छरीरान्तःस्थम् । नाडीवदिति न्यायेन स्वाभिकानां शरीरान्तःस्थ-
त्वमिति । नच स्वाभिका न शरीरान्तःस्थाः, किन्तु बाह्याः । तदु-
पाह्यत्वेन महत्त्वादिना च भासमानत्वादिति सत्प्रतिपक्षसत्त्वात्
पक्षे हेत्वास्तद्धेतोः साम्यसमत्वं वा शङ्कनीयम् । ते अपाह्याः ।
अदीर्घकालदर्शनकत्वात् । इदृशमानदेशगमनानपेक्षलौकिकदर्शनक-
त्वाद्वा । यत्रैवं यत्रैवम् । जाग्रदृदयघटादिवदिति न्यायाभ्यां बाह्य-
त्वसाधकहेतोरेव साध्यसम्बन्धसिद्धेः प्रतिपक्षत्वस्याशक्यवचनत्वा-
त् । यदि गत्वा पश्येत् तं देशं पश्यन् प्रतिबुद्धस्तत्रैव तिष्ठेत् । बहु-
कालेन च पश्येत् । यतो नैवमनां नैवम् । यत्तद्वालौकिकप्रत्यासंख्यमि-
मानेन पश्यन्त्यतोऽन्तरेव पश्यतीति तर्केणापि प्रतिपक्षनिरासाच्च ।

किञ्च । वाजसनेयिनां गृहदारण्यके श्रूयते । न तत्र रथा न
रथयोगा न पण्यानां भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः छजत इति ।
स्वमागत उच्चायचमीयमान इति चानेकरूपकरणम् । तत्रायतं यौघयेद्
धुर्मैयज्यं हास्मै भवतीति सुप्तस्य निर्वन्वेन प्रबोधने कर्तुं च आच्यते ।
यदि जाग्रदृष्टमेव तत्र स्थाम् तदा, न तत्रेत्यादिना तदभावं, ततः कर-
णं, धुर्मैयज्यं च न वदेत् । यत्र सुप्तस्तत्रैव खिया रममाणः स्वलिते
जाग्रतनां बहिः पश्येत् । यतो न पश्यति ततः करोति । यतः करोति ततो

पूर्वोक्तन्यायानां तत्प्रतिपक्षत्वात् । अनुपादानकत्वे अवयवादिचिघटनं
ऽपि नाशासम्भवापत्त्या चिन्तामण्यादिमिद्धसृष्टावपि तथान्यस्य वि-
प्रतिपक्षत्वाच्च । न्यग्रोधधानादाविव तत्राप्यभूर्तसकलपदार्थाङ्गीकारे
बाधकाभावाच्च । चिन्तामण्यादिमृष्टेर्जाग्रत्यनुभववदस्याः स्वाभिकसृ-
ष्टेरननुभवात् । स्वाभिका मिथ्यामृताः । बाह्यवर्मेत्वेन प्रतीयमानत्वे

सत्यन्तर्दृष्टत्वात् । यदेवं तदेवम् । करतलदृष्टमायागजवत् । यन्नैवं
तन्नैवम् । सत्यगजवदिति साधनेन च तत्सत्यताया अशक्यवचन-
त्वात् । सन्ध्याधिकरणविरोधाच्च । अतस्तत्र मायिक्येव सृष्टिरिति
निश्चीयते । सा च मिथ्यैव भवितुमर्हति । दृश्यमानस्य स्थूलस्यान्त-
र्मातुमशक्यत्वात् । एवं सिद्धे स्वात्मिकस्य मिथ्यात्वे, यथेयं गजतुरग-
मनुष्यादिरूपेण मिथ्या, तथा मनोध्याताऽपि ज्ञेया । तत्रायं प्रयोगः ।
जाग्रति मनोध्याता भावभेदा बाह्यरूपेण मिथ्याभूताः । तथा प्रतीय-
मानत्वे सत्यान्तरत्वात् । यदेवं तदेवम् । स्वात्मिकवदिति । नच
ध्यानस्य स्मरणपर्यायत्वात् । स्मरणे च वहिःष्ठस्य सत एव संस्कार-
द्वारा गोचरत्वमात्रं भवतीति दृष्टान्तविरोध इति वाच्यम् । अतीत-
स्यासतोऽपि गोचरत्वात् । घटस्यमाणेन हेत्यन्तरेण दृष्टान्तसङ्गतेश्च ।
तथाच प्रयोगः । मनोध्याता गजादयो वर्तमानत्वेनानुभूयमानत्वेऽप्य-
ऽसन्तः । आद्यन्तयोरसत्त्वात् । यदेवं तदेवम् । स्वात्मिकवत् । यन्नैवं
तन्नैवम् । स्वस्वमतप्रतिपन्ननित्यवस्तुवदिति ।

नच विमता वर्तमानत्वेनानुभूयमानाः पदार्थाः सन्तः । आद्यन्तयोरस-
त्त्वात् । यदेवं तदेवम् । घटादिवदिति साधारणो हेतुरिति वाच्यम् ।
विमता घटादयो वितथाः । वितथसदृशत्वात् । यदेवं तदेवम् ।
पेन्द्रजालिकवदिति प्रतिसाधनेन घटादीनामप्यसत्त्वसिद्धेर्दृष्टान्तविर-
हात् । नच विमताः सत्याः । अर्थक्रियाकारित्वादिति साधना-
श्च दोष इति वाच्यम् । असन्तः । अर्थक्रियाकारित्वात् । स्वलन-
जनकस्वात्मिकप्रमदास्पर्शवदिति प्रयोगेणास्यापि साधारणत्वनिश्च-
यात् । नच जाग्रद्वृत्तिगम्यत्वं सतीति विशेषणे दत्ते हेतोर्न साधार-
णत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तथापि मायाहस्त्यादौ व्यभिचारस्य दु-
र्घातत्वात् साधारणत्वस्यानिवृत्तेः । एवं प्रपञ्चसत्तासाधकानां हेतू-
नामामासत्वे सिद्धे, असतो गगनकुसुमादेस्तत्त्वतो मायातश्च ज-
न्मादर्शनात् सत एव मायातो जन्म वाच्यम् । सच्च ब्रह्मैव । अभेद-
श्रुत्यनुरोधात् । एवं सति ब्रह्मैव प्रपञ्चाकारेण मायाया विवर्तत इति
सिद्धो मायायादः । लाघवं बुद्धिसौकर्यं तु पूर्वमेवोक्तम् । तदुपप-
न्नाय पुराणवाक्यान्युच्यन्ते । तथाहि । विद्धि मायामनोमयमिति * ।
अत्र च नश्वरमिति हेतुगर्भं विशदणम् । तेन इदं मनआदिभिर्गृह्य-
माणं, मायामनोमयम् । नश्वरत्वादित्यनुमानं फलति । एवंत्वय्युद्धे-

त्यत्रापि । विफारस्य मायात्वं ज्ञादावन्ते चासत्त्वायिति हेतुः फल-
ति । तेन च जन्मादयो देहस्यैवेति तस्यैव धर्मद्वारा मायिकत्वमुक्तं
भवति । द्वादशाध्याये च, स एष जीव इत्यारभ्य आसमाप्ति प्रपञ्च-
स्य मायामयत्वं वेदार्थत्वं चोक्तम् । हंसगीतायाश्च, असत्त्वादात्मनो-
ऽन्येषां भावानां तत्कृता मिदा * मत्स्यो हेनवश्चास्य मृगा स्वप्न-
दशा यथा * इति । ईक्षेत विम्रममिदं मनसो यिलासं दृष्टं यिनष्टम-
तिलोलमलातचक्रम् * विज्ञानमेकमुद्ध्येयं विभाति माया स्वप्नग्नि-
धा गुणविसर्गकृतो विफल्प * इति । एवं योगेश्वरादिचचनंऽपि ।
अतो लाघवाद् बुद्धिसौकर्याच्च मायावाद् यथाङ्गीकर्तव्य इति तदीय-
मतमनुवदन्ति मूले ॥ यदित्यादि ॥ एयमनूय तदित्यादिना परिहर-
न्तस्तत्स्वरूपं पुराणेषु तत्कथनतात्पर्यमाहुः ॥ सृष्टीत्यादिना ॥ सृष्टिप्र-
भेदेष्विति ॥ पूर्वं संगृहीतेषु वेदोक्तेषु तेष्वित्यर्थः ॥ निरूपित इति ॥
मृत्सिंहोत्तरतापनीये भेदे निराकरणार्थं नवमखण्ड उक्त इत्यर्थः । त-
द्वोधनार्थं संक्षेपतस्तत्प्रमेयमुच्यत इत्यर्थः । तथाहि । पूर्वतापनीये
मगवतो महामाहात्म्ये अष्टपत्तये च श्रुते शरीरस्यापि तदात्मतायां
ज्ञातायां स्थस्मिस्तदभावात् प्रजापत्युक्तेऽर्थे सन्निधानैः शरीरस्यो-
द्गुरत्त्वज्ञापनायोत्तरतापनीयारम्भे चोदितः प्रजापतिः खण्डपञ्चके त्रि-
शरीरारोपपक्षेण चतुष्पात्वं शरीरस्य व्यष्टांशत्वं । ततस्तत्तामसंतोये
पुनर्जिज्ञासायां तद्व्यपदेशपक्षेण पुनस्तथात्मस्य व्याप्यार्थं खण्ड-
पक्षेण । ततोऽप्यसन्तोये मुख्यतया तथात्वजिज्ञासायां प्रजापतिना
ब्रह्मण एव कार्यार्थं शरीरतां नवमे व्याकुर्यता, त्रैविद्याजगत् स-
र्थमित्यारभ्य, जीवेशावाभासेन करोति माया चाऽविद्या च स्वयमेव
भवतीत्यन्तेन मायिकपक्षो निरूपितः । ततस्तस्मादात्मन एव त्रैवि-
ध्यं सर्वत्र योनित्वमर्थात्पादिना मुख्यरक्षमुक्ता सोऽप्युदितः । तद्
सर्वं विस्तरेणोत्तरतापनीयदीपिकायां मया व्याख्यातमतो विशेष-
जिज्ञासायां ततोऽवलोकनीयम् । इति तत्स्वरूपमुक्तम् । पुराणे त-
त्कथनतात्पर्यमाहुः ॥ स एवेत्यादि ॥ वैराग्यार्थता चाग्रे उपपाद्या ।
तर्हि नोऽपि पक्षोऽङ्गीकार्यो, वाचकाभावादित्यत आहुः ॥ अत्र इ-
त्यादि ॥ अतः—अन्यतात्पर्यकत्वात् वस्तुनिरूपकम् । तेन वस्तुनि-
र्द्धारार्थमनुपयोगात् तत्र नाद्विषय इत्यर्थः । ननु यद्येवं नहि वैरा-
ग्यार्थमपि कुत उच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ किन्तिवत्यादि ॥ मत्ता-

न्तरत्वे मानं तु, मिथ्यादृष्टिरित्यादिना पूर्वमुक्तमेव । तथाच यथा
छान्दोग्ये इन्द्रप्रजापतिसंवादे एव आत्मेत्यादिना प्रजापतिवाक्येन
विरोचनस्य तदनुचराऽसुराणां च देहाऽऽत्मवादस्य भौतत्वादिभ्रम-
जनको व्यामोहस्तथानेनापीति तदर्थं मतान्तरमेतदप्युच्यत इत्यर्थः ।
ननु श्रुतौ भवतु तथा, पुराणेषु तु न तथा वक्तुं शक्यम् । तेषामुप-
भृदणत्वेन वेदार्थनिश्चायनार्थत्वादित्यत आहुः ॥ पुराणार्नात्यादि ॥
भगवच्चरित्रवदिति ॥ शान्त्यमायारञ्जितधीवसुदेववधादिदर्शनज-
प्रकृत्युपपत्त्यादिचरित्रवदित्यर्थः । अहत्त्वं पारवश्यं च * इत्यादिब्रह्मा-
ण्डवाक्यमत्रानुसन्धेयम् । तथाच तत्रापि व्यामोहकत्वं नानुपपन्न-
मित्यर्थः ॥ ८४ ॥

ननु मायिकत्वकथनं पौराणिकं व्यामोहकं मतान्तरमेव, न तु
वस्तुनिरूपकमित्यत्र का वा उपपत्तिरित्यपेक्षायामाहुः ॥ एवमित्या-
दि ॥ यदीत्यादि ॥ तथाच तापनीये यदुक्तं तत्तु स्वतः सर्वात्मपक्ष-
स्थिरीकारार्थमुक्तं, न तु जगतो मायिकत्वार्थम् । सत्त्वमसत्त्वं च
दर्शयति, दर्शयित्वा जीवेशावाभासेन करोति, ब्रह्मविष्णुशिखरुपि-
शी, चैतन्यदीप्ता, तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्र योनित्वमपीत्या-
दिष्वघान्तरवाक्येषु ; ॥ ह्यस्ति द्वैतसिद्धिरिति तस्मादद्वय एवात्मे-
त्युपक्रमोपसंहारसन्दंशपतितेषु स्वतःसर्वात्मतानुमानपरिकरत्वस्यै-
व स्फुटीभावात् । तदुपपादितं मया तापनीयप्रकाशे । दर्शयतीत्यतो
दर्शयिष्येव, न तु कर्त्री । दर्शने प्रकार, आभासेन करोतीति । आ-
भासस्याभास्यसमानाकारत्वनियमादाभासे ब्रह्मण्यपि सर्वं भाका-
राः सन्तीत्यन्तःप्रतिबिम्बेन कृत्वा दर्शयति । तदेव निगमयति ।
ब्रह्मेत्यादि । अत एव मतुषर्थ इति । तेन फलितं वदति । तस्मादि-
त्यादिनेत्यादि । किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ नन्वित्यादि, न हृदयत
इत्यन्तम् ॥ एकादशशालास्तु तैत्तिरी-काण्वी-माध्यन्दिनी-मैत्राय-
णो मानवी-चेति पञ्च यजुर्वेदस्य । हिरण्यकेशी तु तैत्तिरीसमैव,
कल्पसूतस्य हिरण्यकेशीयस्य भेदाद् भिन्नेत्येवं दाक्षिणात्या वद-
न्तीति सा नातिरिच्यते । शाङ्खायन्याभ्यलायनीति-द्वे-ऋग्वेदस्य ।
प्राक्ष्णभावे-भेदात् । कौशुमी राणायनी-चेति-द्वे सामवेदस्य ।
शौनकी पैपलादी चेति द्वे अथर्ववेदस्येत्येवं ज्ञेयाः ॥

पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ नन्वस्तीत्यारभ्य, वाक्या-

नीत्यन्तम् ॥ उपपादयन्ति ॥ अत्रेत्यादिना ॥ इत्यादिदृष्टान्तैरिति ॥
 मृत्पिण्डनखनिकृन्तनलोहमणिदृष्टान्तैरित्यर्थः । अत्र हि यथैकेन मृ-
 त्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विघातं स्याद् वाचास्मरणं विकारो नामधेयं
 मृत्तिकेत्येव सत्यमित्येवमुक्ताऽग्नेऽपि लोहमणिलोहमयलोहैर्नखनिकृ-
 न्तनकार्णायसकृष्णायसरूपलक्षितं वाक्यद्वयमेवजातीयकमस्ति ।
 तत्र सर्वधैकोपादानकं कार्यैकदेशमुदाहृत्य तस्मिन्नेकदेशे यद्विकार-
 स्वरूपो यो धर्मो निश्चितः स एव सजातीयेषु कार्यान्तरेषूपलभ्य-
 मानत्वेन सामान्यो भवतीति निश्चीयते । तेन तथेत्यर्थः ॥ इयेति ॥
 मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिना कारणरूपेण सत्यताकथनान्मृत्प्रादिकृ-
 चेण ज्ञानस्यैव विघटितत्वं, न तु मृण्मयत्वादिरूपेणेति बलक्षण्यादि-
 चेत्युक्तम् । विशेषान्तरमप्याहुः ॥ इष्टान्त इत्यादिना ॥ तत्रेति ॥ दा-
 र्शान्तिके । अभेद एव बोधनीय इत्यत्र गमकमाहुः ॥ अस्यधेत्यादि ॥
 यथात्राभेदो बोधनीयो न स्यात् प्रतिज्ञाहानिः स्यादनोभेद एवात्र
 बोध्य इत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ कार्यप्रकारणां व्य-
 यहारार्थतात्येकादशस्कन्धे उक्ता, यस्तु यस्यादिरस्तस्य स वै मध्य-
 ख-तस्य तत् * विकारो व्ययहारार्थो यथा तैजसपार्थिवा * इति ।
 पार्थिवपदेन मृत्पिण्डस्य, तैजसपदेन नखनिकृन्तनलोहमणयोर्गोचरी-
 करणादिदं वाक्यं वाचास्मरणवाक्यस्यैवार्थः भवेत्कीति श्रेयम् ।
 तेन सिद्धमाहुः ॥ तदनन्यत्थमिति ॥ कारणानन्वयार्थं, प्रधानान्वयधर्मि-
 त्यर्थः ॥ शुक्तिरजतादिकमित्यत्रादिपदेन स्वप्नमायागन्धर्वमगरभृग-
 वृष्णारज्जुसर्पादयो मायावादिग्रन्थस्था दृष्टान्ताः कोडीकृता हेयाः ।
 तेन ग्रहिलतया गौडयार्निकमनुसृत्य साग्रदायिकत्वाभिमानेन
 रज्जुसर्पतैलधाराभृगवृष्णादिदृष्टान्तैर्जगतो मिथ्यान्धमद्भीकुर्याणं प्र-
 त्याहुः ॥ नापीत्यादि ॥ अनिश्चिता यथा रज्जुरन्धकारे विकल्पिता *
 तैलधारादिभिर्भावैर्नद्वदात्मा विकल्पिता * इत्यादिषु तेषु सादृश्य-
 नियन्धनं भ्रममद्भीकृत्य, प्राणादिभिरनन्तैस्तु भावेरेतीर्षिकल्पिता *
 इत्यनेनानन्तविधत्वं स्वीकृतम् । तत्र सादृश्यानन्त्येन तत्प्रयुक्तभ्रमा-
 णामप्यनन्तरूपत्वाद् भ्रमविषयेषु सामान्यलक्षणापि तत्र न सम्भव-
 तीति प्रतिज्ञा तु सुतरां न भिद्यति । सत्याश्रुतयोर्मित्रत्वात् । अत-
 स्तद्वीत्यापि जगन्मिथ्यात्वाग्रहो दुष्ट इति भावः । अस्मिन्नर्थे सूत्र-
 कारस्यापि सम्मतिमाहुः ॥ तथैवेत्यादि ॥ यन्तु तदनन्यत्सुते भेद-

व्यासेध एव क्रियते, न त्वभेदो बोध्यत इति कैश्चिदुक्तम् । तदपि
 भौतदृष्टान्तोपरोधादेव पराप्तम् । व्यासेधिते च भेदोऽभेद एव पर्य-
 यसनाथ । पुरुषस्य चैतन्यं, राहोः शिर इत्यादौ या नामधेयमात्रता
 सापि ज्ञाता सती तयोऽभेद एव पर्ययस्यति, न तु भेदस्य कल्पना-
 मात्रतां गमयित्वा नियतंते । यदि तावदेव कृत्या निवर्तते तर्ह्येत्या-
 मिलापमाश्रयात् षष्ण्यास्तुतादियच्चैतन्यराह कदाचिदपि न प्रतीये-
 याताम् । शब्दज्ञानानुपाती षस्तुष्टन्यो विकल्प इति पाञ्चलस्यापि
 तादृशोऽभेद एवात्र लक्ष्यः । तस्यैवावस्तुत्वात् । रज्जुमर्पमृगतृष्णो-
 दकादिषु यद् व्यासेधमात्रे पर्ययसानं, तसु तत्स्वरूपस्यावस्तुत्वात् ।
 नचेह तथा । अवाधितप्रतीतिसङ्ख्यात् । तद्धेतु पश्यन्नुपिर्वाम-
 दैवः प्रतिपदे इत्यादिभयणात् प्रकृतभुतिरपि वाचारम्भणरूपा या
 विक्रिया तस्या एव नामधेयतां विधत्ते, वाचारम्भणं विकारो नाम-
 धेयमिति । यदि कार्यस्वरूपस्यापि वाङ्मात्रतामभिप्रेयाद् वाचार-
 म्भणं नामधेयमिति पदद्वयं न द्रव्यात् । एकेनैव चारिताध्यात् । अत्र
 एवमपि वाक्स्तद्धेतुस्थैयानुतत्वं फलतीति स्वरूपं कारणावभिधमेव ।
 अतो दृष्टनष्टस्वरूपत्वं स्वरूपेणानुपास्यत्वं च सुष्ठुच्यन्तरविषयकं, न
 तु विषयभुतिगोचरमिति कल्पितमेवेतत् । एवमेव दार्ष्टान्तिकया-
 फ्येऽप्येतदात्म्यमिदं सर्वमि-मुक्ताग्रे तच्छब्देन सर्वं परामृश्य तस्य
 सत्यस्य विदधती भुतिर्यदात्मकमिदं सर्वं सत्यमुक्तं तत्स्वरूपमाह ।
 स आत्मेति । जडवज्जीवस्यापि तदात्मकत्वमाह । तत्त्वमसीति ।
 यदि जीवस्व-परब्रह्मात्मकत्वमभिप्रेयात्-तत्पद् पुनर्न द्रव्यात् । स
 आत्मा स्वमसीत्येतावतैव चारिताध्यात् । अतो दार्ष्टान्तिकेऽप्यनभि-
 प्रेतमेव मिथ्यात्वम् । अनृताभिसन्धयन्धनादिकं त्वेनेकान्तवादिना-
 मेव भीषकं, न त्वेकान्तवादिनाम् । वृक्षशाखोदधितरङ्गवक्षानात्वा-
 मङ्गीकारात् । अपागादग्रेरग्निन्वमित्यादावपि वाचारग्याप्रित्वादेरे-
 चापयो, न कारणाभेदस्यापि । त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमिति कथ-
 नात् । यदि कारणाभिधस्याग्न्यादिस्वरूपस्यापि मिथ्यात्वमभिप्रेया-
 त् तर्ह्यग्न्यादित्वमपोद्य, नेदमित्येव सत्यमित्येव द्रव्यात् । स वा एव
 महानज इत्यादिश्रुतयस्तु विरुद्धधर्माधारत्वबोधनेन माहात्म्यमेव
 परब्रह्मणो गमयन्तीत्यग्रे व्युत्पाद्यम् । अतो यदविद्यात्मकत्वं नाम-
 रूपजीवन्याकरणादीनामङ्गीकृत्येश्वरस्य नामरूपसम्बन्धात् तादृश-

तत्कारणत्वादिसमर्थनं तत् स्वप्रतायिलसितमात्रमिति निपुण-
धामिस्वधेयम् । आपाशो चै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा
तद् द्रष्टेति श्रुतिस्तु तन्निर्वाहकत्वं द्रष्टाणां यत्किं, न तु तयोरावि-
द्यकत्वम् । एवमेव, सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृ-
त्यामिद्यन् यदास्त इत्यपि तयोः कार्यत्वमात्रं वर्त्तति पूर्वतुल्यैश्च ।
कार्यस्वरूपस्य द्रष्टात्मकता तूपपादितैवाधस्तात् ।

आत्मैकत्वदर्शनस्याभयमिव परिणतसर्वभूतद्रष्टाभेददर्शनस्य फल-
मपि श्रूयत एव । तदिदमप्येतर्हि य एवं चेद् द्रष्टाहमस्मीति स इद्
सर्वं भवति, तस्य ह न चेदाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषा सम्भव-
तीति । मार्गेषां च विद्यायां य एवं चेद् प्रतिनिष्ठतीत्यादि । नश्च
फलजाधन्यं शङ्क्यम् । पुत्रेष्टिकारीर्योदिर्वादिहृद्दीन्मुख्यजननार्थत्येना-
धिकारसम्पादकत्वात् । अस्तु वा तथा । तथाप्यफलत्वं गतमेवेति
दिङ्मात्रमप्रोक्तम् । विशिष्य तु भाष्यविभागे प्रतिविधास्यामः ।
प्रकृतं चानुसरामः । पुनः किञ्चिदाशङ्क्यं परिहरन्ति ॥ नन्यित्यादि,
गौरवादित्यन्तम् ॥ अस्माकमिति ॥ सर्वेषां वेदान्तविचारकाणामि-
त्यर्थः ॥ श्रुतिरिति ॥ उपजीव्य इत्यर्थः ॥ ८५ ॥

पुनः किञ्चिदाशङ्कन्ते ।

ननु सर्वेषां विचारो महान् । तत्र सूत्रेषूक्तानुक्तदुरुक्तचि-
न्ताया अपि वक्तव्यत्वाद् कथमेकान्ततो निर्णयः । सृष्ट्यादिवा-
क्यान्यर्थवादरूपाणि । अतस्तेषां स्तावकत्वमेव मुख्यमिति सृष्ट्या-
दौ तात्पर्याभावाज्ज्ञानस्यैव फलसाधकत्वाद् क्रियावज्ज्ञानम्यार्थ-
वादवाक्ये प्रयोजनाभावाद् वस्तुस्वरूपज्ञाने कार्योपेक्षया विवर्तस्य
प्रयोजकत्वान्मिथ्यात्वमेव स्वीक्रियतामित्याह ।

ज्ञानार्थमर्थवादश्चेच्छ्रुतिः सृष्ट्यादिस्वपिणी ॥

अनङ्गीकरणाद्युक्तं विधिमाहात्म्ययोर्न तत् ॥ ८६ ॥

अपवादार्थमेवैतदारोपो वस्तुतो न हि ॥

दृढप्रतीतिसिद्ध्यर्थमिति चेत् तन्न युज्यते ॥ ८७ ॥

ज्ञानार्थमिति ॥ परिहरति ॥ अनङ्गीकरणादिति ॥ भवेदेत-
देवं यदि मिथ्यावादमते सृष्ट्यादिवाक्यैः सह महावाक्यस्यैका-
र्थता सम्भवति । पूर्वकाण्डे विध्येकवाक्यताऽर्थवादानां, स्तुत्यर्थेन
विधीनां स्युरिति । उत्तरकाण्डे ब्रह्मवादिनां माहात्म्यज्ञानेनैक-
वाक्यता । अन्येषां मते तु न वेदान्तेषु माहात्म्यज्ञानमुपयुज्यते ।
नापि विधिः । अत एवैकवाक्यताभावाच्चेवमर्थः स्वीकर्तव्यः ॥ ८६

नन्वस्यैकवाक्यतायां प्रकारोऽध्यारोपापवादः । पूर्वश्रुत्या
प्रथमं जगज्जननमुक्त्वा कर्तृत्वभोक्तृत्वे ब्रह्मणि प्रतिपाद्य तद्द्वारा
सोपाधिके ब्रह्मणि बुद्धौ सिद्धायां शास्त्रान्धतीन्यापेन पूर्वोक्त-
मपोष्य कर्तृत्वाद्यपेतं पश्चाद् ब्रह्म बोध्यत इत्याह ॥ अपवादार्थ
इति ॥ एतस्य कर्तृत्वादेरारोपः । तस्य प्रयोजनं, दृढप्रतीतिसि-
द्ध्यर्थमिति ॥ अनो न ब्रह्मणि वस्तुतः कर्तृत्वमिति चेन्नैवं वक्तुं
युक्तम् ॥ ८७ ॥

नग्नित्वादि ॥ विचारो महान् । वेदाध्ययनविधिर्ह्यर्थज्ञानार्थं
विचारमाक्षिपतीति वैधत्वात्मननरूपत्वाच्च विचारो महान् । तत्र
विचारे च क्रियमाणे प्राङ्मिः श्रुतिवदाधुनिकैः सूत्राण्यपि विचार-
णीयानीति तेषूक्तादिचिन्ताया अप्यवश्ययक्तव्यत्वात् कथमेकान्ततो
निर्णयः । तथाच तदनन्यत्वपदमानन्दमयवद् दुरुक्तरूपमिति न तेन
श्रुत्यर्थनिश्चयः, किन्तु प्रेक्षावद्विचारेणैव निर्णय इति भावः । एवं
सति सूत्रमन्यथा नीत्वा विचारेण यत् सिद्ध्यति तदुपपादयन्ति ॥
सृष्टीत्यादि ॥ ज्ञानस्यैव अपरोक्षज्ञानस्यैव फलसाधकत्वाद् ब्रह्म वेद
ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतिभिस्तथात्वात् ॥ कार्यापेक्षयेति ॥ परिणामा-
पेक्षया । तथाच परिणामाङ्गीकारे विरुद्धतत्त्वकृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषप्रा-
सापातात् तन्निरासे क्रियमाणे कार्यस्य विलम्बेन बोधकत्वमिति
तथेत्यर्थः । तथाच विचारे क्रियमाणे सृष्ट्यादीत्यादिनोक्तचतुष्केण
मिथ्यात्वमेव जगतः सिद्ध्यतीति तदेवाङ्गीकार्यमिति भावः । एवं

परमतनुपपाद्य तद् दूषयन्ति ॥ परिहरतीत्यादि, स्वीकर्तव्य इत्य-
न्तम् ॥ एतदिति ॥ स्तावकत्वमित्यर्थः । कुतो न सम्भवतीत्याकाङ्क्षा-
यामाहुः ॥ पूर्वस्यादि ॥ अयमर्थः । अर्थकत्वादेकं वाक्यं साक्षाद्
चेद् विभागे स्यादिति होकवाक्यलक्षणम् । अर्थश्च प्रयोजनम् । यथा
वाच्यं श्रेयसमित्यादौ विध्यर्थवादवाक्ययोः । तत्रोभयोरपि भूति-
रूपमेकं प्रयोजनम् । विधिश्च प्रवृत्त्यर्थं प्रशंसारूपं सहायमपेक्षते ।
तां विना प्रवर्तयितुमसमर्थत्वात् । प्रशंसावाक्यं च स्वस्य सविषय-
त्वाय विधिबोधितं कर्मापेक्षत इत्युभयमपि विभागे साक्षाद्भूमिति
पूर्वकाण्डे सर्वत्रैवमेकवाक्यता विध्यर्थवादवाक्ययोः । उत्तरकाण्डे
तु ग्रह्यस्य सर्वत्र प्रतिपाद्यं, पूर्वत्र धर्म इव । इदं च ज्ञेयं, स ययानु-
ष्ठेयः । अत्र च माहात्म्यज्ञानोपजननद्वारा सृष्ट्यादिव्याख्यानि ग्रह-
ज्ञान उपकुर्यन्ति, पूर्वत्र प्रधानज्ञानोपजननद्वाराऽर्थवादा इव वि-
ध्यर्थम् । एवं सति विधिर्यथा स्वाद्यं प्रवर्तनस्य सिद्धार्थमर्थवाद-
काङ्क्षी, तथा ज्ञानवाक्यमपि स्वार्थस्य ज्ञानस्य सिद्धार्थं सृष्ट्यादिव्या-
ख्याकाङ्क्षि । अन्यथा चिक्कितानित्यतादीनामनुमानेन, आत्मसत्ता-
याश्च प्रत्यग्विश्वेव सिद्धौ विशेषाकाङ्क्षायाश्च मांस्यादिदर्शनैरेव
निवृत्तिसिद्धार्थोपनिषदपुरुषज्ञानार्थं न फोऽपि प्रयतेत ।

किञ्च, तत्र यथाप्रतिबहिर्मुखान् कारीर्यादिव्याख्यैर्वैद्यार्थेऽभि-
मुखान् विधाय प्ररोचनायै लौकिकफलान्तराणि चोक्ता, नित्याना-
मात्मसुखमेव मुख्यं फलं दर्शयतीति तदेव प्रयोजनम् । एवमुत्तर-
काण्डेऽप्यनियहिर्मुखान्, न पुनं शुष्के स्वाणी निषिञ्चेज्जापेरन्
शाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीत्यादिव्याख्यैर्वैद्यार्थेऽभिमुखान् विधाय
प्ररोचनाय प्रतिष्ठादिरूपाणि फलान्तराण्युक्ता प्रधानविद्यायाः पर-
प्रतिमेव ग्रहणावमेव च मुख्यं फलं दर्शयतीति द्वितीयकाण्डेऽपि
ग्रहणादिनां मते तदेकमेव प्रयोजनमन्तो महावाक्यस्य सृष्ट्यादिव्या-
ख्यैः सहैकवाक्यता । मायावादिनान्तु पूर्वपक्षोक्तरीत्या केवलज्ञान-
स्यैव फलसाधकत्वेनासहाय्यभूतत्वात् सृष्ट्यादिव्याख्यवैयर्थ्यापातात्
स्तावकत्वस्याप्यशक्यवचनत्वाच्चैकवाक्यतादौर्घट्यान्वयमर्थः स्वी-
कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण सार्यक्यमेयामाशङ्कन्ते ॥ नन्यसीत्यास्पृश्य,
चेदित्यन्तम् ॥ अर्थस्तु निगदव्याख्यात एव । दूषयन्ति ॥ नैवं वक्तुं

युक्तमित्यादि ॥ अपघादार्थमित्यादि ॥ यथापवादार्थं यन्ध्यापुत्रक-
थनेऽपि तत्प्रतीतिः । तस्य चाद्भुताप्रत्यात् । एवमपवादार्थं कथितं
जगदपि चाद्भुताप्रमिति तद्वन्न प्रतीयेतैवेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

तत्र हेतुः ।

मुख्यार्थबाधनं नास्ति कार्यदर्शनतः श्रुतेः ॥

ऐन्द्रजालिकपक्षेऽपि तत्कर्तृत्वं नटे यथा ॥ ८८ ॥

मुक्तिस्तदातिनष्टा स्यात् स्वप्नदृष्टगजेष्विव ॥

मायादीनां च कर्तृत्वं श्रुतिसूत्रैर्विबाध्यते ॥ ८९ ॥

मुख्यार्थबाधनमिति ॥ अपवादार्थं जगत्कथने तस्य सती
प्रतीतिर्न स्यात् । न हि जगत्प्रतीतिर्वेदसिद्धा । येन प्रथमं बोधयति,
पश्चान्निषेधति । लोकसिद्धा ह्येषा । तथाच तत्कर्तारमेवाह । जग-
दन्वय तत्कर्तृत्वं बोधयित्वा, यदि हि निषेधं कुर्यात् तदा का-
र्यस्य विद्यमानत्वात् कर्त्रन्तराभावाच्च बाधितविषया स्यात् । स-
र्वतो बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिः । वेदोऽपि स्वभ्रान्तिकल्पित इति
महत् साहसम् । किञ्च । स कल्पको नास्मदादिः । तथा सति
पारम्पर्यं नोपपद्येत । वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति न्यायविरो-
धश्च । अतः प्रपञ्चप्रतीतिर्विद्यमानत्वान्मुख्यार्थबाधनं नास्ति ।
अथ ग्रहिलतया मायासहितस्यैव कर्तृत्वमङ्गीक्रियेत, प्रपञ्चस्य च
मायिकत्वं, तदा लाकिकमायिनो दृष्टान्तीकर्तव्याः । तत्र च तादृ-
शप्रदर्शनसामर्थ्यरूपमन्त्रादिना कर्तृत्वं नटे वर्तते एवेत्याह ॥ ऐ-
न्द्रजालिकपक्षेऽपीति ॥ दर्शनन्यायश्रुतिभिर्न जगतो मिथ्यात्व-
मिति भावः ॥ ८८ ॥

मिथ्यात्वाङ्गीकारे बाधकमाह ॥ मुक्तिस्तदेति ॥ कृत्स्नस्य
प्रपञ्चस्य कल्पितत्वे तन्मध्यपातान्मनुष्यादीनां मुक्त्यर्थं प्रयत्नो

व्यर्थः स्यात् । न हि मायायां प्रतीताः पारवृत्ताः कदाचिदपि
मुच्यन्ते । नापि स्वप्नदृष्टा गजाः । अतोऽसिलजगत्साक्षी भगवा-
नेव मुच्यते । न त्वस्मदादयः । तन्मायापरिकल्पितत्वात् । तथा
सति व्यर्थः पारलौकिकप्रयासः । अस्मद्ज्ञानपरिकल्पितत्वं तु
मोहार्यमिति पक्षद्वयेऽपि मायावादो बाधितः । उपहितचैतन्यरूप-
भगवन्मायापक्षे, तथा अस्मद्ज्ञानपरिकल्पनापक्षे च ।

स्वप्रवृत्तिविधातेन-गुर्वादीनां च दूषणान् ।

मायावादो न-मन्तव्यः-सर्वव्यामोहकारकः ॥

नन्वस्तु मायैव कर्त्री, तदुपहितो जीयो वा । ब्रह्म तद्व्यपि-
म्बरूपमिति-श्रुतौ तत्कर्तृत्वं बाध्यत इत्याशङ्क्याह ॥ मायादीनां
च कर्तृत्वमिति ॥ कथममनः सज्जायेत, ईक्षतेर्नाशब्दं, कामार्थं
नानुमानापेक्षा, नेतरोऽनुपपत्तेरित्यादिश्रुतिसूत्रैर्मायायाः प्रकृते-
र्जीवस्य च कर्तृत्वं निषिध्यते ॥ ८९ ॥

ननु यथाऽऽग्नेयं पञ्चकपालमुदवस्मानीयं निर्वयेदिति पञ्चकपालं
योधयित्वा, गायत्रौ वा अग्निर्गायत्रच्छन्दास्तं छन्दसा द्यूययति
यत् पञ्चकपालं करोतीत्यनेन निन्दया निषेधेऽपि पञ्चकपालाग्नेय-
प्रतीतिस्तथा जगत्प्रतीतिरपि भविष्यतीति चेत् तत्राहुः ॥ न हीति ॥
ह्येकसिद्धेति ॥ प्रत्यक्षसिद्धा, न तु शाब्दीत्यर्थः । किं तावत्तत्पन
बाहुः ॥ तथाचेत्यादि ॥ निषेधमिति ॥ कर्तृनिषेधम् ॥ कार्यस्य वि-
द्यमानत्वादित्यादि ॥ क्षित्यादीनां सावयवत्वेन कार्यत्वानुमानात् तं तेन
च सकर्तृकत्वानुमानाद्वावश्यकं कर्तृत्वादान्ताच्चरापरोक्षज्ञानादि-
मत्त्वेन सिद्धेऽपि निषेधन्ती निषेधिका श्रुतिः कर्मभावमन्तरेणानुप-
पद्यमाना स्वस्मिन् प्रतारकत्वमादध्यान् । निषिधामाने- तां कर्त्रिति
प्रतीतिकमपि जगतः कार्यमिति कर्तारमन्तरेणाऽनभिवदनुवादं
बाधितविषयं कुर्यादिति बाधितविषया स्वादिति चार्थः । ननु किमेव-
मतिनिर्वन्देन प्रपञ्चमिथ्यात्वं निराकियत इत्यत आहुः ॥ सर्वत-
इत्यादि ॥ तथाच श्रुत्युपपादनार्थमेवायं प्रयासो, न तु प्रतिवादिनि-

ग्रहार्थ इति भावः । लौकिकव्यवहार इव वैदिकोऽपि व्यवहारो
 भ्रान्तिकल्पितः शिष्यशास्त्रशास्त्रादिरूप इति वेदान्तवाक्यमसत्य-
 मिति च वदत उपालभन्ते ॥ वेदोऽपीत्यादि ॥ बाह्यतुल्यतासम्पाद-
 कत्वान्महदित्यर्थः । किं तेनेत्याकाङ्क्षायां दूषयन्ति ॥ किञ्चेत्यारभ्य,
 नास्तीत्यन्तम् ॥ पारम्पर्ये नोपपद्येतेति ॥ तदभावे चापौरुषेयतापि
 भज्येतेति सिद्धान्तोऽपि व्याहन्येतेति भावः । न्यायोपन्यासस्तु,
 सप्रमाये यथादृष्टे इति गौडघातिकास्यापि विरुद्धत्वज्ञापनाय फल-
 ति । वासनया जीवाविद्यया वा जगत्प्रतीतिरिति पक्षौ तु विद्वन्म-
 षडने प्रपञ्च्य परास्ताविति नेह विस्तरः । एवमनभ्युपगम्य परमतं
 पराकृतमयाभ्युपगम्यापि पराकुर्वन्ति ॥ अथेत्यादि ॥ ऐन्द्रजालिकेति ॥
 एतेन ब्रह्मवादेऽप्यन्तरासृष्ट्यङ्गीकारात् प्राप्तं तौल्यमपि निरस्तं हेयम् ।
 तदङ्गीकारेऽपि तदुपाधिकायास्तादृशब्रह्मस्वरूपस्य चाङ्गीकरणेन त-
 जगत्कर्तृत्वस्य च ब्रह्मण्यङ्गीकारेण तौल्याभावादिति ॥ ८८ ॥

दूषणान्तरमाहुः ॥ मिथ्यात्वेत्यादि ॥ मोक्षार्थमिति ॥ सूर्यो-
 चन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयद् द्विधं च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथो
 सुवर्णित्यादिभ्रुतिविरोधात्, स्वानिष्टसृष्टिदर्शनविरोधात्, ते ध्यान-
 योगानुगता अपश्यन् देवात्मशक्तिमित्यादिभ्रुतिविरोधाच्च मूर्ख-
 भ्रतारणमात्रार्थमित्यर्थः । पक्षद्वयमाहुः ॥ उपहितेत्यादि ॥ अत्र-प्र-
 धमः पक्षः शाङ्करो, द्वितीयो धात्वस्पत्यो हेयः । यथाह -कल्पतरु-
 कारः । अज्ञातं नटयत् ब्रह्म कारणं शङ्करोऽभ्यर्थात् * जीवाज्ञानं ज-
 गद्वर्जं जगौ धात्वस्पतिसत्ता * इति । एवं मायावाद्यभिमतं पक्ष-
 द्वयं दूषयित्वा मायावादस्यानादरणीयत्वमाहुः ॥ स्वप्रवृत्तीत्यादि ॥
 यदि जीवाभिन्नं ब्रह्म जगज्जनयेत्, स्वानिष्टं न जनयेत् । दृश्यते
 चानिष्टमतो जीवाभिन्नं न जनयतीति स्वप्रवृत्तिविधातेन शिष्यशा-
 खशास्त्राणामसत्यत्वकथनेन तथा दूषणाच्च तथेत्यर्थः । मायाविम्बो
 यशीकृत्य तां स्यात् सर्वज्ञ ईश्वरः * अविद्यावशगस्त्वन्यस्तद्वैचित्र्या-
 दनेकधा * सा कारणशरीरं स्यात् प्राज्ञस्तत्राभिमानवान् * तमः-
 प्रधानप्रकृतेस्तद्भोगायेश्वराऽऽश्रया * वियत्पवनतेजोऽभ्युभयो भूता-
 नि जक्षिरे * इति पञ्चदशप्रकरणीकारमतं सांख्यमतं चोत्थाप्य
 दूषयन्ति ॥ नन्यित्यारभ्य, निषिध्यत इत्यन्तम् ॥ उभयविम्बरूप-
 मिति ॥ उभयो मायाजीवौ तयोरादर्शप्रतिबिम्बयोरिव बिम्बरूप द्र-

पुनरुपपत्त्यानीयम् । तत्सन्निधिमात्रेण सूर्यादेर्जलप्रतियोगत-
चलनकर्तृत्ववद् ब्रह्मणोऽपि कर्तृत्वं श्रुतायुपचर्यत इत्यर्थः । यद्वा ।
तयोः सतोर्विषयरूपं चन्द्रविषयवत् । यथा चन्द्रविषयं विपरीतगति-
मग्निः सन्निहितैर्मैधैर्गच्छदिव प्रतीतिषलेनोच्यते, तथा मायादिभि-
र्ब्रह्मापि कुर्वदिव भवतीति श्रुतौ तस्य कर्तृत्वमुच्यत इत्यर्थः ॥ कथ-
मित्यादि ॥ अनया श्रुत्या मायावाद्यभिमताया मायायाः कर्तृत्वं नि-
षिद्धयते । ईक्षन्वधिकरणे चेक्षणेन चेतनलिङ्गेन जडायाः प्रकृतेः
कर्तृत्वं प्रतिषिध्यते । तथैवानन्दमयाधिकरणत्वेन कामाच्चेति सूत्रेण ।
नेतर इति सूत्रेण च जीवस्य प्राक् शरीराद्युपसेतस्य कर्तृताया अ-
नुपपद्यमानत्वात् । अतो मतद्वयमपि श्रुत्यसम्मतमित्यर्थः ॥ ८९ ॥

पुनः श्रुतिसम्मतत्वमकर्तृत्वस्याशङ्का परिहरन्ति ॥

ननु ब्रह्मणि कर्तृत्वनिषेधः श्रूयते, अस्यूलादिवाक्यैः । तथा
निरञ्जनश्रुतिः । अकर्ता अमोक्ता चेति । अहङ्कारविमूढात्मा क-
र्ताहमिति मन्यत इति । एतदन्यथानुपपत्त्या कर्तृत्वस्य भ्रान्तिस-
मानाधिकरणत्वं लोके दृष्टमिति दूषणभवाद् ब्रह्मणि कर्तृत्वं
नाङ्गीक्रियत इत्याशङ्क्याह ।

अकर्तृत्वञ्च यत् तस्य माहात्म्यज्ञापनाय हि ॥

विरुद्धधर्मबोधाय न युक्तैकस्य वारणम् ॥

मायिकत्वं पुराणेषु वैराग्यार्थमुदीर्यते ॥ ९० ॥

अकर्तृत्वं चेति ॥ ब्रह्मण्यलौकिकं कर्तृत्वं वदन्नकर्तृत्वमाह,
लौकिककर्तृत्वनिषेधार्थम् । अन्यथा, अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः
प्रलयस्तथेति स्वस्य पश्चात् कर्तृत्वमुच्यमानं विरुद्धयेत् । एतदे-
वाभिसन्धाय केनचिदुक्तं, न प्रमाणमनाप्तोक्तिर्नादृष्टेः क्वचिदाप्तता ।
* अदृश्यदृष्टौ सर्वज्ञ इति । अतो माहात्म्यज्ञापनार्थमेव अकर्तृ-

त्वकथनम् । यथा, पुरुष एवेदं सर्वम्, उताऽमृतत्वस्येशानः, ए-
तावानस्य महिमेति हिशब्दार्थः । माहात्म्यबोधनप्रकारमाह ॥
विरुद्धधर्मबोधायेति ॥ यत्रैव परस्परविरुद्धा धर्मा बोध्यन्ते स एव
महान् । ते धर्मा उभये सत्ताः अन्यथा माहात्म्यं न सिद्धयेत् ।
नटवत् । अतो युक्त्या अन्यतरस्य न बाधः । पुराणं तु मित्रसं-
मितमिति लोकरीक्षाप्रबोधयत् कदाचिन्मायिकत्वं बोधयतीत्याह ॥
मायिकत्वं पुराणेष्विति ॥ आसक्तिनिवृत्त्यर्थं तथा बोध्यते ।
अवान्तरप्रकरणानुरोधाच्च तथाऽवसीयते ॥ ९० ॥

नन्यित्यादिभ्यः, न बाध इत्यन्तम् ॥ निरञ्जनश्रुतिरिति ॥ नि-
ष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयं निरञ्जनम् * इति कर्तृत्वस्याञ्जनव्या-
प्यत्वात् तदभावे तदभाव इति भावः ॥ अहं सर्वस्येत्यादि ॥ गीतायां
पूर्वम्, अहङ्कारविमूढात्मेत्यनेन कर्तृत्वं निषिद्धम्, अहं सर्वस्येत्यादिना
यथा पश्चादुच्यते तथा श्रुतावपि पूर्वमस्थूलादिवाक्यमुक्त्वाऽप्रे,
एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधूते तिष्ठत इत्या-
दिना प्रशासितृत्वमुच्यते । अतस्तदपि विरुद्धयेतेति भावः । वस्तुतस्तु
गीतायां, प्रकृतेः क्रियमाणानीति वाक्यं योगदर्शनरीत्या जीवात्मानं
प्रकृत्योक्तमिति तस्यैवाहङ्कारविमूढात्मेत्वं बोधयति, न तु ब्रह्मणः ।
प्रकरणमेदात् । एवमन्यत्रापि यथासम्भवं द्रष्टव्यम् ॥ केनचिदुक्त-
मिति ॥ कुसुमाञ्जलायुदयनाचार्येणोक्तमित्यर्थः । कारिकार्थस्तु—
अहङ्कारविमूढेति वाक्यं न प्रमाणम् । तत्र हेतुः । अज्ञातोक्तिरिति ।
तत्रापि हेतुः । नादष्टेः । अक्षस्य कचिदाप्तता न । यथादृष्टार्थवादिन
एवाप्तत्वात् । अयं न द्रक्ता आप्तस्तर्होदृश्यं प्रकृत्यादि पश्यतीति भवति
सर्वज्ञः । तथान्व सर्वज्ञत्वेन सर्वकर्तृत्वस्य योगादिदर्शनसिद्धत्वा-
न्मूढानामकर्तृत्वं यदन् स्वस्मिन्नेव कर्तृत्वं पर्ययसाययतीत्यर्थः । अ-
लौकिकसामर्थ्यं श्रुतीनां संमतमित्याहुः ॥ यथेत्यादि ॥ अत्र श्रुतौ
भूतमव्ययोरविधमानत्वेन प्रतीतयोरपि पुरुषत्वं विधाय पुरुषस्य
तायन्मात्रतां धारयन् मोक्षनियामकत्वमाह ॥ उताऽमृतत्वेत्यादि ॥
ततो, यदधेनातिरोहतीत्यनेन पृथिव्या तदतिरोभावं तत्र हेतुतया

वदन्त्यस्य माहात्म्यमाह । पनाचानित्यादिना । यत ईदृशोऽस्य
महिमा भतोऽपि पुण्यो ज्यायान् सर्वोत्कृष्टः ॥ अकर्तृत्वञ्चेतिमूलस्य-
ञ्चोऽप्यर्थे, अनुक्तममुष्यार्थो वा । तदेव निगमयन्ति ॥ यन्नैवमित्या-
दि ॥ ननु यद्येवं तर्हि वेदोपबृंहकेषु पुराणेषु किमिति प्रपञ्चस्य
मायिकत्वमुच्यते इत्याकाङ्क्षायां तत्तात्पर्यं वक्तुमाहुः ॥ पुराणं त्रि-
त्यादि ॥ मिश्रसंमतमिति ॥ मिश्रवत् संमतमित्यर्थः । प्रियं यथा,
विषं भुङ्क्ष्य मा खास्य गृहे भुङ्क्ष्या इति वदत् सर्वधेनदगृहे न
भोक्तव्यमिति वक्तुं विषभोजनमपि धत्ति । न ह्यत्र विषभोजनेनात्पर्यं,
किन्तु सर्वथा तदगृहभोजनाभावे । तथा आसक्तिनिवृत्त्यर्थं तथा
बोध्यत इति तथेत्यर्थः ॥ कदाचिदिति ॥ यदा चैराग्योत्पादनायश्य-
कता तदा । अन्यदा तु, विभ्यं वै ब्रह्म तन्मात्रं संस्पितं विष्णुमायया
* यथेदानीं तथाचामे पश्चादप्येतर्द्वादशम् * इति । प्रकृतिर्ह्यस्यां-
पादानमाधारः पुरुषः परः * सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं
त्यहम् * इति श्रीभागवते । विष्णुपुराणे च प्रथमेशो । तदेतदक्षर्यं
नित्यं जगन्मुनिवराऽलिलम् * आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविक-
ल्पवदिति * । यस्तुतो नित्यं, किंश्चायिर्भावविविकल्पयुक्तमित्य-
र्थः । चैराग्यार्थमेव मायिकावकथनमित्यत्र गमकमाहुः ॥ अध्यान्तर-
प्रकरणानुरोधादिति ॥ तदेतत् किञ्चिन् प्रपञ्च्य दृश्यते । तथाहि ।
एकादशस्कन्धे सप्तमाध्याये, त्वं तु सर्वं परित्यज्य स्नेहः स्वजन-
यन्धुषु * मध्यावेदय मनः सम्यक् समदगं विचरस्व माम् * इत्य-
नेन यन्धुस्नेहत्यागः, स्वस्मिन् सम्यक् मनोनिवेशनं चेत्यङ्गद्वयवि-
शिष्टसमदकत्वेन भूमौ विचरणमुपदिशतो भगवतो, यदिदं मनसा
याच्या * इत्यादियाक्यपञ्चकम् । तद्धि सम्यक्त्यस्य पूर्वाङ्गं, यः स्व-
जनयन्धुस्नेहत्यागस्तदर्थमान्तरालिषन्मुष्टिमादायोक्तं भवति । अ-
न्यथा, सर्वभूतसुहृच्छान्तो ज्ञानविज्ञाननिश्चयः * पश्यन् मदात्मकं
विभ्यं न पिपजेत वै पुनरित्युपसंहारे पश्यन् मदात्मकं विभ्यसित्येवं
समदक्तं न विवृणुयात् । यद्यन् मायात्मकमित्येवं च विवृणुयात् ।
भतो मदात्मकं विभ्यं पश्यन् समदङ् नद्वरत्वेन गृह्यमाणेषु स्व-
जनयन्धुषु पुनर्यं निश्चयेन न विपज्जेतेत्युक्तं भवति । ततश्च मौसले
यन्मादिकं प्रकटीकार्यं तद्विषयमेवेदं बोध्यम् । एतस्यैव वित्तारोऽग्रे
प्रस्तानुरोधेन । एवं सति तदग्रिमप्रदने, सोऽहं ममाहमिति मूढमति-

विगाढस्त्वन्मायया विरचितात्मनि सानुबन्धे * तत्त्वज्ञसा नि-
 गदितं भवता यथाहं संसाधयामि भगवन्ननुशाधि भृत्यम् * इति
 श्लोके, त्वन्मायया विरचितेति, सोऽहम्ममाहमित्याकारिकाया अ-
 न्तरासृष्टिविषयिण्या मूढबुद्धेर्विशेषणम् । आत्मनीति भिन्नं पदम् ।
 तदिति व्यञ्जोपे पञ्चमी, लुता । ततश्च-सानुबन्धे आत्मनि-सोऽहं
 ममाहमिति त्वन्मायया विरचिता या मूढमतिस्तां बुद्धिं त्यक्त्वा
 विगाढो ददोऽहं भवन्निगदितं यथा संसाधयामि तथा शाश्वत्य-
 न्वयो ज्ञेयः । दशमाध्याये तु, सुप्तस्य विषयालोको ध्यायतो वा
 मनोरथः * नानात्मकत्वाद् विफलस्तथा भेदात्मधीर्गुणैरिति श्लोके
 भेदात्मयुक्तेरेव विफलत्वमुक्तम् । न तु प्रपञ्चस्य मिथात्थमिह । वै-
 शारदी सातिविशुद्धबुद्धिरित्यत्रापि विद्यया, विकल्पबुद्धिरूपायाः
 सकार्याविद्याया नाशे तन्नाशिकायाः सात्त्विकज्ञानरूपाया विद्याया
 अपि अग्निदद्यान्तेन नाशयनाशेन स्वतो नाशमात्रमुच्यते । तावता
 न काचित् क्षतिः । नाशस्य तिरोभावरूपत्वात् । सात्त्विकत्वेन तस्या
 अपि मनोऽवस्थारूपत्वात् । एतदग्रे, अथैषामित्यारभ्य, ते नुहन्ति
 शुचार्पिता * इत्यन्तेन कर्ममार्गीयभेदवादिनिन्दनं, काल आत्मेत्यनेन
 नानावादे चाह । तत्पुनः कूलमेव । एवमग्रे द्वादशाध्याये, तस्मात्
 त्वमुद्धवोत्सृज्येति द्वाभ्यां सर्वत्यागपूर्वकपुष्टिमार्गीयशरणगमनोप-
 देशोत्तरमुद्धवसंशयनिर्यतनाय, स एष जीव इत्यारभ्य, अथ त्यजा-
 न्ममित्यन्तेन यदुक्तं, तत्रापि संशयोत्पादकचाञ्चल्यनिवृत्त्यर्थं मनो-
 निग्रहस्यावश्यकत्वाद् विहितप्रतिपिद्यादिभेदबोधनेन चित्तचाञ्च-
 ल्यजनकस्य वेदस्य, स एष इत्यादि घाणीत्यन्तेन स्वव्यक्तिरूपं स्व-
 रूपं सपरिस्फुरमुक्त्वा, तदर्थस्य रूपप्रपञ्चस्यापि वेदातिदेशेन स्वव्य-
 क्तिरूपतामुक्त्वा, त्याज्यांशं बोधयितुं, स एष इत्यादिना प्रवृत्तिपुरुष-
 धीजस्य कर्मात्मकस्य भेदप्रपञ्चस्य स्वरूपं यदत्र प्रतिपिद्यन्यायेन
 हेयमेतं मायामयं यो वेद स वेद वेदेत्युपसंहृत्य, एवं गुरुरासनये-
 त्येकेन मनोनिग्रहप्रकारमाह । अतोऽत्रापि वैराग्यार्थं मतान्तरासृष्ट्य-
 नुपादः पूर्ववदेवेति न चोपाधकाशः ।

एवमेव त्रयोदशे योगबोधनार्थं हंसगीतामुपसृज्य तत्र भेद-
 स्य याचारव्यवस्थामुक्त्वा, यदिदं मनसेत्यनेन सर्वस्यात्माभेदेन ज्ञान-
 मुपदिश्य जीवदेहस्वरूपा ये गुणाश्चित्तं च तदुभयत्यागार्थं जीवस्य

सप्तकाशस्तत्त्वदीपः ।

मनोऽवस्थाविलक्षणत्वं साक्षित्वं च नृसिंहोत्तरतापनीयवदुपस्था,
तर्हि संसृतिवन्धोऽप्यमित्यादिद्वाभ्यां त्यागोपायमुक्ता, यावन्नामार्थ-
प्रादिना नानात्वस्य भ्रान्तिफलितत्वाद्भेदानानात्वमनुमानादीनां सं-
क्षिप्तं, मां भजेतेत्युपदिशन्नीक्षेत विम्वममित्यनेन त्रिविधस्य जाग्रदा-
दिष्वन्तरा सृष्टस्यैव मनोविलासत्वं भ्रमत्वं चाह । ततो, दृष्टिं तत १-
स्यादित्रयेण जीवदेहस्य पूर्वोक्तस्यैव नभ्वरत्वादिकं वदन् सांख्ययोग-
शुद्धमुपसंहरति । तेनेदमपि धैर्याग्यार्थमेव भेदवाद्यभिमतं गुणवि-
सर्गसृष्टिमेव तादृशीं वदतीति पूर्ववदेव । अत एव चतुर्दशपञ्चदशा-
ध्यायद्वये एकस्यैव वेदस्याध्येतृणां प्रकृतिवैचित्र्यान्नानार्थवत्पदार्थं
स्वमाययोक्ता, तुच्छफलभोपतृत्वं च तेषामुक्ता, विदोषविशेषाभ्या-
मध्यायाभ्यां सप्रपञ्चं घेदार्थं संप्रहेणोक्ता, किं विधत्ते किमाचष्टे
किमनूय विकल्पयेत् * इत्यास्या हृदयं लोके नान्यो मग्नेद फक्षन्*
मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्यापोहते ह्यहम् * एतावान् सर्ववे-
दार्थः शब्द आस्थाप मां मिदा * मायामात्रमनूधान्ते प्रतिपिद्व्य
प्रसीदतीत्यन्तेन शब्दस्य स्वाभ्यानेन मिदा मायिकतावक्तृत्वमुक्तम् ।
तेन पूर्वोक्त पदार्थो निर्णीत इति निगर्वः । एवं सत्येकोनविंशे यदु-
क्तं त्वप्युद्धवाभ्यतीत्यनेन, तदपि, मायामात्रमिदं हात्येत्युपक्रमोक्त-
सन्न्यासाङ्गपैराग्यसिद्धार्थं पूर्वोक्तसृष्टिं लक्ष्यीकृत्यैवोक्तमतोऽत्रापि
न चोपापकाशः । एवमेवाष्टाविंशे, ज्ञायाप्रत्याह्वयमासा असन्तो-
ऽप्यर्थकारिणः * एवं देहादयो भाषा वञ्छन्त्यामृत्युतो भयम् *
इत्येतेन पूर्वोक्तरूपाणामेव देहादीनामर्थक्रियाकारित्वेऽप्यसत्त्वं बोध-
यित्वा तदनुपदमेव, मात्मैव तदिदं विश्वं सृज्यते सृजति प्रभुः *
प्रायते त्राति विश्वात्मा ह्रियते हरतीदवर * इत्यनेन सर्वेश्वरा-
त्मकत्वमुक्तमिति भेद एव मिथ्यात्वं पर्यवस्यतीति । समाप्तौ च, एव
तेऽभिहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य संग्रह इति कथनात् सर्वस्य ब्रह्मा-
त्मकत्वमेव सिद्धवतीत्यर्थं प्रसक्तानुप्रसक्तत्वा । एवमेव पुराणान्तरे-
ष्वपि ज्ञेयम् । प्रकृतमनुसरामः ॥ १० ॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ॥

अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहैतुकम् ॥ ९१ ॥

अखण्डाद्वैतभानं तु सर्वं ब्रह्मैव नान्यथा ॥

ज्ञानाद् विकल्पबुद्धिस्तु बाध्यते न स्वरूपतः ॥ ९२ ॥

तस्मादेति ॥ अस्मिन्नर्थे भगवद्वाक्यं संपत्तिरूपमाह ॥ अस-
त्यमप्रतिष्ठं त इति ॥ अतो यत्र कचिज्जगतो मिथ्यात्वमसत्यत्वं
मायिकत्वमिति बोध्यते तदासुरमिति निश्चयः ॥ ९१ ॥

ननु ब्रह्मवादेऽपि वाचारम्भणवाक्यानुरोधाद् विकल्पाना-
मसत्यत्वमङ्गीकर्तव्यमित्याशङ्क्याह ॥ अखण्डाद्वैतभाने त्विति ॥
द्वेधा हि वेदान्तानां बोधनप्रकारः । प्रजायेयेति वाक्यानुरोधाद्-
ब्रह्मीचत्वं भगवानेव प्राप्त इति विकल्पबुद्ध्यावपि ब्रह्मावगतिर्न
विरुद्धयते । कचित् पुनर्विकारा वाचैवारब्धा इति कार्याशमना-
दस्य वस्तुस्वरूपविचारेण आविर्भावतिरोभावौ पृथक्कृत्य सन्मात्रं
जगदिति बोधयन्ति । तत्र प्रथमपक्षे सन्देह एव नास्ति । द्वितीय-
पक्षेऽपि न दूषणमिति तु शब्दः । यदा अखण्डाद्वैतभानं सुवर्ण-
प्राहकवत् तत्त्वेनेव सर्वं गृह्णाति-तदा अवान्तरविकल्पाविषयिणी
बुद्धिर्घटः पट इति, सा बाध्यते । सर्वत्र ब्रह्मैवेति । न तु स्वरूप-
तोऽपि घटादिपदार्थोऽपि धर्मी बाध्यत इत्यर्थः ॥ ९२ ॥

तस्मादिति ॥ विरुद्धधर्माश्रयत्वरूपस्य श्रौतसिद्धान्तस्य पौ-
राणिकस्यावान्तरप्रकरणस्य चाननुसन्धानात् । अत्राविद्यामात्रपदेन
तावन्मात्रताङ्गीकारेण एकदेशमात्रस्य सिद्धान्तत्वं ये घटन्ति ते
प्रतारका इत्युक्तम् । तेषां प्रतारकत्वे मानमाहुः ॥ अस्मिन्नित्यादि ॥
असत्यमित्यादि ॥ ते आसुरा जगदसत्यम् अप्रतिष्ठम् अनीश्वरमा-
हुः । सत्यस्य कार्यं सत्ये ब्रह्मणि प्रतिष्ठितम्, ईश्वरेण नियमितं च

नादुरित्यर्थः । तत्र हेतुः—सर्वमेव जगत् कामहेतुकं चामादुरपद्यते ।
अपरस्परसम्भूतं, योपितुष्टययोः परस्परसम्बन्धेन सर्वमुत्पद्यमानं
वदयते । अतोऽतादृशम् अन्यत् किं भविष्यति, ना किमपीत्यर्थः ।
इत्यासुरमतमत्रोक्तम् ॥ आसुरमिति ॥ यो यादृशं पद्यति स तादृशं
पद्यति । मायेत्यसुरा इत्यसुराणां मायोपासकत्वात् स्वसम्बन्धि-
निरूपणं ते कुर्वन्तीति तन्मतमासुरमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

एवं सत्यम् प्रपञ्चस्य स्वरूपेण सत्यत्वं स्थापयित्वा विकल्प-
रूपेणापि सत्यत्वं स्थापयितुं, नन्वित्यादिना भाषाङ्गा समादधते ॥
अखण्डेत्यादि ॥ प्रजायेयेत्यादि ॥ बहु-स्थामित्यनेन शुभयने छान्दो-
ग्यवत् सिद्धे पुनः प्रजायेयेत्यस्यात्र विधियमाण एवाकारः सिद्ध-
ति । एवं सति यथा वाचारम्भणवाक्यानुरोधाद् विकल्पानां वा-
ङ्मात्रत्वमेवं प्रजायेयेत्यस्यानुरोधाद् भगवद्रूपत्वमपि धौतमिति
सुष्याधिकारिणां विकल्पबुद्ध्यापि ग्रह्यावगतिर्न विरुद्ध्यते । शेषा-
णामर्थ-द्वितीयः पक्षः । तदापि यथा बहुसुवर्णापेक्षया तरकार्याणि
कटुककुण्डलघटदारावादीन्यानीयैतावदिवं सुवर्णमिति सुवर्णत्वेनैव
तानि गृह्यन्ते, न तु कटकादिरूपेणेति विकल्पबुद्धेरेव बाधो, न तु
स्वरूपत्वापीति तादृशमानानुरोधेनापि न मिथ्यारवं प्रपञ्चस्य सि-
द्ध्यतीति भावः । एनेन गौडवार्तिकानुरोधेनापि ये ग्रहिलत्वं विदु-
धति, तेषां प्रत्युत्तरिता बोध्याः । गौडवार्तिकप्रकरणचतुष्टयार्थस्तु
मया तद्व्याख्याने संप्रपञ्चिको निरूपित इति ततोऽप्यभेयः ॥ ९२ ॥

एवं मायावार्द निराकृत्य माध्यमीमांसकादीन् भेदवादिनो
निराकर्तुं तन्मतमाशङ्क्य परिहरन्ति ।

ननु घटपटयोरद्वैतं नोपपद्यत इति मत्स्यानुरोधाद् द्वैतवर्गी-
कर्तव्यमित्याशङ्क्याह ।

भिन्नत्वं नैव युज्येत ब्रह्मोपादानतः क्वचित् ॥

वाचारम्भणमात्रत्वाद् भेदः केनोपजायते ॥ ९३ ॥

भिन्नत्वमिति ॥ कटककुण्डलयोर्भेदो न सर्वथा भवति । उ-
पादानस्यैकत्वात् । धर्मरूपत्वे एकस्यैवोभयं धर्मः । तयोश्चोपादाना-

ऽभेदात् । भेदो न युक्तिसहः । प्रसक्षं तु अभेदेऽपि भेदं गृह्णा-
ति । द्विचन्द्रवत् । महतां तु प्रसक्षं तदपि न गृह्णाति । अतः प्र-
माणानुरोधाद् वाचारम्भणमात्रत्वं पदार्थानामवगत्य सर्वत्र ब्रह्म-
भावावगतौ केन भेद उपजायत् इत्यर्थः । तस्माद् भेदानुरोधेना-
पि ब्रह्मवादो न निराकर्तव्य इति भावः ॥ ९१ ॥

नान्वित्यादि ॥ भिन्नत्वमित्यादि च ॥ अयमर्थः । यदुक्तम्,
अद्वैतं घटपटयोर्नोपपद्यत इति । तत् किमुपादानद्वैतात् ? स्वरूपधर्म-
द्वैताद्वा ? प्रमाणभेदाद्वा ? नाथः । श्रुतौ ब्रह्मण एवोपादानत्वकथ-
नात् । यतो वा इमानि स्यादौ पञ्चम्या, जनिकर्तुः प्रकृतिरित्यनुशास-
नेनोपादानार्थ एव जातत्वात् । योनित्वभावणाच्च । लोकेऽपि सु-
वर्णविकृतिषु प्रतीयमानमपि द्वैतमनादस्य सुवर्णार्थिना तद्वृत्तहणेन
सर्वथा कारणभेदस्यैव निश्चायनात् । श्रुतौ लोहवृष्टान्ताच्च । घट-
पटस्थले तु व्यावहारिकोपादानकृतो भेद इत्ययास्तवः । न द्वितीयः ।
सिद्धे स्वरूपैक्ये धर्मद्वैतस्याकिञ्चित्करत्वात् । अन्यथा संवेष्टनप्रसार-
णे प्रथमं, उपवेशनोत्थाने च पुरुषमपि भिन्देताम् । एवं सहानव-
स्थानविरुद्धानामपि यत्र नाश्रयभेदकत्वं, तत्र सहावस्थानादविरु-
द्धानां तु सर्वथैव न तथात्वम् । अत एव न रूपरसाभ्यां घटो भि-
द्यते । येऽप्येककाले एकत्र सहानवस्थायिनो निष्क्रमणत्वप्रवेशन-
त्यादयस्तेऽपि प्रतियोगिभेदमुपलभ्य नाश्रयं भिन्दन्तीति गमनक-
र्मणि सार्वजनीनानुभवसिद्धम् । ब्रह्मणस्त्वेकत्वेन महामहिमत्वात्
प्रतियोग्यन्तरामावेऽपि न तादृशां धर्माणां भेदकत्वमित्यधस्तादु-
पपादितमेव । यस्तु तस्तु तादृशोर्ध्वमयोरपि न स्वरूपभेदः । न हि
प्रतियोगिभेदमादाय मिश्रमिवोपलभ्यमानं निष्क्रमणत्वं प्रवेशनत्वं
मिश्रं भवति । मानामावात् । एवमन्यत्राप्यभिमानमात्रमेव भेदो, न
तु बालवः । प्रजायेयेतीच्छा तु धर्माणां स्वरूपं ब्रह्मेव समर्पयन्ती, न
तेषां स्वरूपभेदिका । तदेतदुक्तं, न युक्तिसह इति ॥ नापि तृतीयः ।
प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वेन तन्मूलकानामन्येषामपि तयात्वात् । अतः पा-
रिशेष्याच्छ्रुतिसिद्धमेव तदनु रूपमहत्प्रत्यक्षसिद्धमेव धार्ष्ट्यकार्य-
म् । तेन लोकप्रतीयमानरूपेण पदार्थानां वाचारम्भणमात्रमन्येति

न कथमपि ब्रह्मवादनिराकृतिरिति नात्यर्थम् ॥ ९३ ॥

एवं भगवतो व्यासस्य च मते ब्रह्मवादरूपं स्थापयित्वा सूत्रेषु मतान्तरनिराकरणे सांख्ययोगयोरपि निराकृतत्वाद् भगवदभिमतयोरपि तयोस्तथात्वं सम्भाव्यत इति तद्विचारणाय प्रथमं सांख्यं व्यधच्छेत्तुमाहुः ।

एवं यायावादं निराकृत्य सांख्यनिराकरणार्थमाह ।

सांख्यो बहुविधः प्रोक्तस्तत्रैकः सत्प्रमाणकः ॥

अष्टाविंशतितत्त्वानां स्वरूपं यत्र वै हरिः ॥ ९४ ॥

अन्ये सूत्रे निषिद्धयन्ते योगोऽप्येकः सदादृतः ॥

यस्मिन् ध्यानं भगवतो निर्वाजेऽप्यात्मबोधकः ॥ ९५ ॥

सांख्यो बहुविध इति ॥ ब्रह्मवाद एव प्रथमदृष्टानां पदार्थानां सांख्ययोगात् सांख्यमिति यन्मते तद् ब्रह्मवाद एव प्रविशति । स्वतन्त्रतया यानि मतानि तान्यप्रामाणिकानि । तत्रैकं स्थापयति । तत्रैक इति ॥ सतां प्रमाणसिद्धः । तस्य स्वरूपमाह ॥ अष्टाविंशतीति ॥ ९४ ॥

अन्येषां दूषणप्रकारमाह ॥ अन्य इति ॥ अन्येषां चानुपलब्धेः । न हि महत्तत्त्वं प्रकृतिर्वा जगति प्रतीयते । निसा वा प्रकृतिर्निरवयवा च कथं परिणमति । अतः स्वभाववाद एव प्रकृतिवादोऽपि प्रविशतीति । अन्यद् दूषणं भाष्ये विस्तरेणोक्तम् । योगं निराकरोति ॥ योगोऽप्येक इति ॥ चित्तवृत्तानिरोधो योगः । स च भगवदधानार्थमङ्गत्वेनोपयुज्यते । स प्रामाणिकः । यस्तु स्वतन्त्रतया फलसाधकत्वेन प्रोक्तस्तथा सिद्धिहेतुर्ज्ञानात्मा च, तथाऽन्ये देहेन्द्रियादिसाधकास्ते अप्रामाणिकाः । सूत्रे च

निपिद्ध्यन्ते, एतेन योगः प्रत्युक्त इति । तदाह । यस्मिन् ध्यानं भगवत इति । अन्ये सूत्रे निपिद्ध्यन्त इत्यनुपङ्गः । ध्यानाभावेऽप्यात्मबोधाद्भूतः प्रामाणिक एव ॥ ९५ ॥

एवमित्यादि ॥ सांख्यो बहुविध इति ॥ सिद्धान्त इति शेषः ॥ एकमिति ॥ यथा द्वितीयतृतीयस्कन्धसिद्धम्, एकादशस्कन्धे भगवदुक्तं च ॥ सतामिति ॥ मन्वादीनामित्यर्थः ॥ ९४ ॥

अन्येषामिति ॥ निरीश्वरकापिलोक्तादीनामित्यर्थः ॥ अन्येषामिति वैयासं सुखं विवृण्वन्ति ॥ न हीत्यादि ॥ नन्धनुपलम्भेऽपि कार्यलिङ्गकानुमानेन कारणभूता प्रकृतिर्महोद्धानुमेयः । तथाहि । स्थूलानां सावयधानां भूतानां कार्यत्वात् तैस्तत्कारणभूतानि तन्मात्राण्यनुमाय तैर्द्विधिधेन्द्रियैश्च कार्यरहद्गुरं, तेन महत्तत्त्वं बुद्ध्यात्मकं, तेन च कार्येण प्रकृतिरनुमास्यत इति चेन्न । प्रत्यक्षेण स्थूलकार्येण सूक्ष्मस्य कारणस्य साधनेऽपि सूक्ष्माणामगोचरत्वात् तैस्तत्कारणानुमानस्य दुर्घटत्वात् । यथाकथञ्चित् प्रत्यक्षत्वेऽपि तैः कारणमात्रमेवानुमास्यते, न तु तद्विशेषः । तथा सत्यरहद्गुरात् तेषामुत्पत्तिर्न न्यायात् सिद्ध्यति । नापि तस्मान्महतः । प्रत्यग्वित्तेरात्मविषयत्वेनात्मनोऽहद्गुरपृथक्करणस्य दूरतरत्वात् । यथाकथञ्चित् पृथक्त्वसिद्धायपि कारणतापर्यवसानस्य तत्रैव शक्यवचनत्वाद् बुद्धेः अन्यक्षाने मनसि चान्तर्भावस्य शक्यवचनत्वाच्च कथमपि प्रकृतिमहतोर्न्यायात् सिद्धिः । नापि श्रुतेः । अद्वैतभङ्गप्रसङ्गेन चादिविधक्षितरूपताया अशक्यवचनत्वात् । तदेतदुक्तं, न हीत्यादिना ॥ दूषणात्तरमाहुः ॥ नित्या धेत्यादि ॥ नित्यनिरवयवत्वयोः पुरुषतत्त्वेऽपि तुल्यत्वात् तस्य न परिणामः, प्रकृतेरेव परिणाम इत्यत्र धीजे विमृष्टे स्वभावे एव तथात्वेन पर्यवस्यतीति स्वभाववादोक्तानि नियताधि-कत्वाभावादीनि पुनरापत्तेरुत्तिर्यः ॥ योगोऽप्येक इति ॥ यः पुराणादिपूज्यते स प्रामाणिक इत्यर्थः । दूष्यमाहुः ॥ यस्तित्यादि ॥ स्वतन्त्रतयेति ॥ पातञ्जलसूत्र इत्यर्थः । कालक्षपणहेतुभूतसिद्धीनां जनकः पुराणादावपि तुच्छतया प्रतिपादितः ॥ ज्ञानात्मादयस्तन्त्रेषु कापालिकमते धामेषु च सिद्धास्त इत्यर्थः ॥ तदाहंति ॥ तस्मादनिर्णयस्य स्वरूपमाहेत्यर्थः ॥ यस्मिन्नित्यादि ॥ योगः सथीजो नि-

वीजं चेति द्विविधः । स एव सम्प्रज्ञाताऽसम्प्रज्ञानयोरुक्तयामुच्यते । तत्र संशयविपर्ययराहित्यपूर्वकं भाव्यस्य स्वरूपं येन प्रकर्षाज्ज्ञायते स सम्प्रज्ञातः । तत्र भावनीयानां पदार्थानामानन्त्यात् तान् सर्वान् विहाय यस्मिन् भगवतः स्थूलरूपस्य वा ध्यानं सांप्रतिपिबु इत्यर्थः । पुराणेषु निर्बीजस्याप्युक्तत्वात् तत्संग्रहायाप्याहुः ॥ ध्यानाभाव इत्यादि ॥ यद्यध्ययस्य रूपस्य न भानं, यद्येति जेनीत्यत्र स निर्बीजोऽपि ग्रामाणिक इत्यर्थः । एवं चतुर्लक्षण्यां समन्ययाविरोधयोर्वा यत् तावत्पर्यन्तं तदेतावता ग्रन्थेन संगृहीतम् ॥ ९५ ॥

तस्य सर्वस्यापि प्रयोजनं वदन्तः साधनफलाध्यायार्थं संग्रहेणाहुः ।

एवं परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमतं स्थापयित्वा निरूपितस्य भक्त्युपयोगमाह ।

वैराग्यज्ञानयोगैश्च प्रेम्णा च तपसा तथा ॥

एकेनापि दृढेनेशं भजन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ९६ ॥

वैराग्येति ॥ पञ्चाङ्गयुक्तः पुरुषो भगवन्तं भजेत् । तत्र प्रथमं वैराग्यमङ्गम् । तदभावे भगवदावेशाभावात् भजनासिद्धिः । द्वितीयं ज्ञानं सर्वपदार्थानां याथार्थ्यरूपं भगवन्तश्च । तदभावे निश्चयाभावात् प्रवृत्तिः । योगोऽप्यङ्गम् । मनसश्चाञ्चल्ये, भजत्तानुपपत्तेः । तथा प्रेमाप्यङ्गम् । तदभावे भजनं स्वतः पुरुषार्थरूपं न भवेत् । रसाभिव्यक्त्यभावात् । तपोऽप्यङ्गम् । तदभावे देहादेरामेत्वान्न भजनं सिद्धयति । तपसा च देहेन्द्रियादीनरं पाकः । पञ्चानां समुदायो दुर्लभ इति गौणपक्षमाह ॥ एकेनापीति ॥ दृढेनेति विशेषः ॥ ईशं समर्थं कृष्णम् ॥ सिद्धिं मोक्षम् ॥ ९६ ॥

पदमित्यादिना ॥ द्वितीयमित्यादि ॥ एतेन सांख्ययोगयोः सुवाक्ये वीजमुक्तम् । एतेषु वैराग्ययोगैः फलोपकारकौ । ज्ञान-

तमसी स्वरूपोपकारके । प्रेम तु स्वरूपोत्कर्षाधायकम् । एवं पञ्चानामुपयोगो बोध्यः । अत्राङ्गपञ्चकयुक्तं मजनं मुख्यम् । तस्य दुर्लभत्वादाह ॥ पञ्चानामिति ॥ अत्र सद्वाङ्मादय उदाहरणत्वेन ज्ञेयाः ऊह्याश्च ॥ ९६ ॥

प्रतान्तरे चतुर्धा प्रलयोऽङ्गीक्रियते अपञ्चस्य । तत्र चतुर्थे आत्यन्तिकः । स च ज्ञानेन भवति । तथा सति ज्ञानेन लयाज्ज्ञानाद्व्यत्ययः प्रपञ्चस्यायाति । ततश्चाविद्यकत्वं सिद्धवतीति तेषामभिमानोऽपि विरुद्ध इति स्थापनाय तमप्यशं कूपयितुमाह ।

एवमुत्पत्तिप्रकारेणापि परमतनिराकरणपूर्वकं स्वमते स्थापयित्वा कालद्रव्यगुणैस्त्रैषैव प्रलय इति प्रलयप्रकारेणापि परमतनिराकर्तुमाह ।

ज्ञाने लयप्रकारा हि जगतो बहुधोदितोः ॥

मनसः शुद्धिसिद्धयर्थमेकः सांख्यानुलोमतः ॥ ९७ ॥

ज्ञाने लयप्रकारा हीति ॥ ज्ञानमार्गे जगतो लयप्रकारा वैह्व उक्ता इति ते सर्वे प्रकरणाभावान्मनसः शुद्धयर्थं ज्ञेयाः । यत् त्रिविध एव सक्रमः, कालेन नित्यः । द्रव्येण सङ्कर्षणमुखोऽग्निना नैमित्तिकः गुणैः प्राकृतिकः । त एव प्रकारान्तरमापन्ना भावनया साधिता आत्यन्तिकशब्दवाच्या भवन्ति । न त्वात्यन्तिकोऽतिरिक्तः । अहन्ताममतानाश एव विषयाणां नाशोपचारात् । ततोऽतिरिक्तकल्पनाया प्रमाणाभावः । भावनया फलं भवतीति तदाह फलम् ॥ मनसः शुद्धिसिद्धयर्थमिति ॥ एकः सांख्यानुलोमत इति ॥ अने प्रलीयते मर्त्य इत्यादिना निरूपितः ॥ ९७ ॥

एवमुत्पत्तीत्यादि ॥ ज्ञाने ये लयप्रकारा उक्तास्ते भावनामात्रतो मनसि भावनीया इति मूलयोजनार्थं ॥ प्रकरणाभावादिति ॥ प्रकरणं लुप्तयाकाङ्क्षा । परस्परकाङ्क्षाभावादित्यर्थं । अस्तीत्युपदं न्यु-

तदाहेति ॥ वक्ष्यमाणप्रकारप्रलयभावनया मनःशुद्धिरूपं फलं भव-
ति, न तु देहनाशोऽर्थाति स्नापनाय प्रमाणं यदैस्तत्प्रकारमाहेत्यर्थः ॥
अथ इत्यादि ॥ इदमेकादशे चतुर्विंशाध्यायेऽस्ति । तत्रोपक्रमे, अथ
ते सम्प्रवक्ष्यामि सांख्यं पूर्वविनिश्चितम् * यद् विज्ञाय पुमान् सद्यो
जह्याद् वैकल्पिकं भ्रमम् * इति प्रतिज्ञानाद्, उपसंहारे च, एवम-
न्वीक्षमाणस्थ कथं वैकल्पिको भ्रमः * मनसो हृदि तिष्ठेत् व्योम्नी-
याकोदये तम * इति कथनाच्चाऽऽत्माध्यासरूपाहङ्काराख्यभ्रमनि-
वृत्तिरेव फलं-सिद्धयतीत्यस्याः सङ्घातलयभावनाया मनःशुद्धिरेव
प्रयोजनं, न तु शरीरस्यापि लयः । तथा सति तदानीमेव शरीरपा-
तः स्यात् । सद्यो जह्यादित्युक्तेः । तथाच तदभावादपि मायाघातो
न मन्तव्य इति भावः । संसारस्य लयो मुक्तौ न प्रपञ्चस्य कांक्षिचि-
द्विति * वेहेन्द्रियासवः सर्वे निरप्यस्ता भवन्ति हीति * जीवन्मु-
क्तिर्विरुद्धत * इति च यदुक्तं प्रकरणादिभागे तस्यैवायं सर्वोऽपि
परिकरो ज्ञेयः । एवमत्र प्रकारान्तरमापन्नस्य प्राकृतिकस्यात्यन्ति-
कत्वमुक्तम् । एवमेव नित्यनैमित्तिकयोरप्युदाहरणं दृष्ट्वाऽऽत्यन्तिकत्वं
लयभावनयोहनीयम् । यथैकादशे द्वार्विंशाध्याये प्रकृतिपुरुषभेद-
दिद्विधुश्रीमदुद्धवपृष्ठेन भगवता मतान्तरीयसांप्रदायसिद्धयोः प्रकृ-
तिपुरुषयोर्यैकत्वस्य गुणक्षोभात्मकत्वमुक्त्वा, मायाबलादिक चो-
क्त्या, अहङ्कारस्य मोहविकल्पहेतुत्वं यदोक्तं, तदा पुनर्देहग्रहणत्या-
गकारणे पृष्ठे, भगवता, मनः कर्ममयं नृणाम् * इत्यारभ्य, इन्द्रिया-
यतत्पृष्ठेदम् * इत्यन्तेनान्तरालिङ्गी मायासृष्टमुक्ता, नित्यदा हाङ्ग
भूतानि भवन्ति न भवन्ति च * इत्यारभ्य, आत्माऽग्रहणनिर्मातृ
पश्यद् वैकल्पिकं भ्रमम् * इत्यन्तेन भ्रमत्वकथनात् तथा लयभा-
वनस्यान्यन्तिकत्वं हृदिकृत्योच्यते—धेयस्कामः कृच्छ्रगत आत्मना-
त्मानमुद्धरेद् * इति । एवमन्यथापि ज्ञेयम् ॥ ९७ ॥

भायनायाः प्रकारान्तरं धर्तुमाहः ॥

प्रकारान्तरमाह ।

इन्द्रियाणां देवतात्वभावनप्रापणे तथा ॥

गोविन्दासन्यसेवातः प्रापणं नान्यथा भवेत् ॥ ९८ ॥

इन्द्रियाणामिति ॥ वाचमश्री सवक्तव्यामित्यादिना प्रापणेन तदंशमात्रलयो भिन्नो भवतीति तत्प्रकारमाह ॥ गोविन्दासन्धः सेवात इति * अयं लयो रूपान्तरापादकः कार्यरूप उत्पत्तिरेव, न लय इति भावः ॥ ९८ ॥

प्रकारान्तरमिति ॥ वाचमित्यादि ॥ इदं च सप्रमस्कन्धे द्वादशाध्यायेऽस्ति । तत्रापि स्वराचार्यनिर्णये यति धर्मः । तेन तत्रापि वैराग्यस्यैव प्रकरणं, न तु धृष्ट्यादेरिति तथा । ननु भवत्येकं तथा, परन्तु पूर्वमस्य प्रकारस्य लयप्रकारत्वेन कथमादृत्यतावत्पत्यमुच्यतेतिषदात्तत्विरोध इति तद्वारणायाहुः ॥ प्रापणेनेत्यादि ॥ देवताभावमायनया कृत्वा इन्द्रियस्य तदाधिदैविकताभावात् लयोऽयं न भवति, किन्तु सेवया देवभावाद्देवांशलये देहलयः । इह-तु सेवामात्रेण तदभावाद् भावनामात्रेण लीनयत् प्रतिभानमात्रमतो न विरोधः । ननु भवत्येवं, तथापि त्रिष्योऽतिरिक्तप्रकारस्तु सिद्ध इत्यनं शाहुः ॥ अयोगित्यादि ॥ कीदृशः पेशस्कृतं ध्यायन् कुख्यां तेन प्रवेशितः * याति तस्मात्प्रतो राजन् पूर्वैक्यममन्यजप्रति न्यायेन भावनाहताया रूपान्तरापत्तेः परिणामात्मकत्वात् तथा । अतो नाधिक्यमित्यदोषः । अस्याप्यात्यन्तिकत्वे युक्तिः पूर्वोक्तैव हेया ॥ ९८ ॥

प्रकारान्तरमाह ।

अद्वयात्मदृढज्ञानाद् वैराग्यं गृहमोचकम् ॥

वागादिविलयाः सर्वे तदर्थं मनआदिषु ॥ ९९ ॥

भावनामात्रतो भाव्या न हि सर्वात्मना लयः ॥

मनोमात्रत्वकथनं तदर्थं जगतः क्वचित् ॥ १०० ॥

भक्तिमार्गानुसारेण मतान्तरगता नराः ॥

भजन्ति बोधयन्त्येवमविरुद्धं न बाध्यते ॥

नैकान्तिक फलं तेषां त्रिरुद्धाचरणान् क्वचित् ॥ १०१ ॥

अद्वयेति ॥ वाचं जुहाव मनसीसादिना सङ्घातस्य लयभा-
वनयाऽद्वयात्मदृढज्ञानं भवति । तस्य वैराग्यहेतुत्वम् । रागाभावस्य
च संन्यासोपयोगः । अत एव न कारणे लय उक्तः ॥ ९१ ॥

एवं लयत्रयमुक्त्वा प्रकृतोपयोगमाह ॥ भावनामात्रत इति ॥
सर्वात्मना कालादिनेव न लयः । देहं मनोमात्रमिमं गृहीत्वेति
वाक्यानां बाधकत्वमाशङ्क्य तेषामपि वैराग्योपयोगित्वमिसाह ॥
मनोमात्रत्वकथनमिति ॥ १०० ॥

एवं मतान्तराणि निराकृत्य तेषां फलाभावं वक्तुं, येन केना-
ऽपि मार्गेण भगवद्भजनं चेत् फलाय भवेत् तदा नैकान्ततः
स्वमतं साधकं भवतीति मार्गान्तरवर्तिनां भगवद्भजनेऽपि फला-
भावमाह ॥ भक्तिमार्गानुसारेणेति, सार्द्धेन ॥ न हि मायावादा-
दिमते श्रीकृष्णादिर्व्यवहार्यत्वाद् ब्रह्म भवितुमर्हति । ते तु सदा-
नन्दचित्स्वरूपमिति चाहुः । अतः स्वमते यथा तथा पदार्थसि-
द्धयभावाच्चेद् भक्तिमार्गानुसारेणैव वदन्तीति ज्ञातव्यम् । तदा
तेषां प्रतितन्त्रन्यायाभ्युपगमसिद्धान्तो भवति । तावता तेषां फलं
भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ नैकान्तिकमिति ॥ कस्यचिद् भक्तेरेवा-
तिशये नाममात्रेण मायावादित्वे विलम्बमङ्गलादीनामिव मोक्षो
भवेदिति, न तु स्वमतपक्षपाते । अतो नैकान्तिकं फलं तत्र हेतुः ॥
विरुद्धाचरणादिति ॥ भगवति कदाचिदन्यथाभावनया स्वाज्ञान-
कल्पितत्वादिना ॥ १०१ ॥

याचमित्यादि ॥ अयं प्रकारः प्रथमस्कन्धे युधिष्ठिरमहापय-
गमने ज्ञेयः ॥ अत एवेति ॥ भावनामात्रमाव्यत्वादेवेत्यर्थः । अत्र हि
घाङ्मनः प्राणः सोत्सर्गापानो मृत्युः पञ्च भूतानि त्रैगुण्यं सर्वशब्दे-
भ्यं पुरुषश्चेति नवानामाहुतीनां मन आद्यक्षरान्तेष्वग्निषु होमः
कल्पनयानूयते । तत्र, दृतीरिव त्वं मनसोऽसीति धृतेर्मनोऽधीनत्वं

वाचः । मनसश्च प्राणाधीनत्वम् । प्राणयन्धनं हि सोम्य मन इति श्रुतेः । प्राणस्यापानाधीनत्वमित्यादिसुबोधिन्यां स्पष्टम् । तेन तत्र नत्र तत्तन्नियम्यस्य तत्तन्नियामके लयो, न-तु कारणेऽतन्तयेति श्रेयम् ॥ ९९ ॥

एवं लयप्रकारेणापि भेदं संसारप्रपञ्चयोः साधयित्वा तेनापि मायावादं निराकृत्य आपाततो मनोमात्रवादप्रत्यायकानां धाक्यानां तात्पर्यमाहुः ॥ वेदमित्यादि ॥ एवं च मिथुर्गातास्यम् । तत्रापि वैराग्यप्रकरणात् तथेत्यर्थः ॥ १०० ॥

एवं श्रेयसांशे मतान्तराणि निराकृत्य साधनांशे वैराग्यादीनामङ्गत्वेनैकस्य द्वाङ्गं यत्किञ्चिद्वैकल्यादपि फलसिद्धयङ्गीकारमायावादादिरीतिकविपरीतज्ञानकृतेऽपि वैकल्ये फलं भविष्यतीति तथैतन्निरूपणमित्याशङ्कान् निराकर्तुमाहुः ॥ एवं मतान्तराणीत्यादि ॥ ननु यद्येवमथाधनीयं तदाऽभ्युपगमसिद्धान्तरीत्यापि भजनमस्तु, को दोष इति हृदिकल्याहुः ॥ तावतेत्यादि ॥ अभ्युपगमरीत्येत्यर्थः । तद्दूषयन्ति ॥ नैकान्तिकेत्यादि ॥ ननु विलम्बमङ्गलस्य पूर्वाधस्यायां विरुद्धाचरणेऽपि तस्य फलसिद्धिप्रसिद्धेः कथं नैकान्तिकं फलमित्याशङ्कान्यां विरुद्धाचरणस्वरूपमाहुः ॥ भगवतीत्यादि ॥ तथाच, धुनोति सर्वमिति धाक्यादिनिरस्य तथा न विरुद्धत्वं यथाऽस्य । अतो विपरीतज्ञानकृते वैकल्ये, योऽप्यथा सन्तमिति श्रुतेः सर्वथा फलाभाय पवेति तस्यानैकान्तिकत्वाच्चोक्तनिरूपणयेयमिति भावः ॥ १०१ ॥ उक्तस्य सिद्धान्तस्य निगमनायाहुः ।

एवं परमतं निराकृत्य स्वमते यथा भजनं तथा सङ्कलीकृत्याह ।

एवं सर्वं ततः सर्वं स इति ज्ञानयोगतः ॥

यः सेवते हरिं प्रेम्णा श्रवणादिभिरुत्तमः ॥ १०२ ॥

प्रेमाभावे मध्यमः स्याज्ज्ञानाभावे तथादिमः ॥

उभयोरप्यभावे तु पापनाशस्ततो भवेत् ॥ १०३ ॥

तपोवैराग्ययोगे तु ज्ञानं तस्य फलिष्यति ॥

योगयोगे तथा प्रेम स्तुतिमात्रं ततोऽन्यथा ॥ १०४ ॥

एवं सर्वमिति ॥ एवं सर्वं निश्चितं सर्वं भगवत एव, न एव
च सर्वमिति वैदिकगौणमुख्यज्ञानयुक्तः । प्रेम्णा श्रवणादिप्रकारेण
यो भजते स भक्तिमार्गे उत्तमः । शास्त्रार्थज्ञानाभावऽपि प्रेम्णा
भजने मध्यमः । प्रेमाभावे मध्यम इति वा । ज्ञानाभावे तथा म-
ध्यम इत्यर्थः । आदिमो वा । उभयोरभावे श्रवणादीनां पापना-
शकत्वं, धर्मत्वं वा, न तु भक्तिमार्ग इत्यर्थः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥
तपो वैराग्यसहितं चेच्छ्रवणादिकं भवेत् । अन्यतरसहितं
वा । तदा जन्मान्तरे ज्ञानं भविष्यतीति ज्ञातव्यम् । बहूनां जन्मना-
मन्ते इति वाक्यात् । योगसहितभजने प्रेम । प्रथमस्य मध्यमत्वं,
मध्यमस्योत्तमत्वमिति क्रमः । मार्गाज्ञाभावे केवलश्रवणादीनां
यत् परमपुरुषार्थसाधकत्वं निरूप्यते तद् भगवत्स्तोत्रनिरूपणम् ।
धन्योऽहमित्यादिवत् । प्रमेयबलेन तेषां सिद्धिर्भवति चेद् भवतु,
नान्यथेत्यर्थः ॥ १०४ ॥

एवं सर्वमित्यादि ॥ भगवत इति पञ्चमी विभक्तिर्ज्ञेया ।
एवञ्चात्र द्विविधज्ञानप्रेमयतः सिद्धाद्ज्ञानामर्थादेव सिद्धेः पञ्चाङ्गस-
म्पत्तिमानुत्तम इत्युक्तम् । अतः परं गौणपक्षे यथा सिद्धिस्तद् वक्तुं
यद्भगवैकल्ये यादृशत्वं तदाहुः ॥ शास्त्रार्थेत्यादिना ॥ मध्यम इति ॥
सादृशनिष्ठप्रेम्णः संस्कारवशेन जाततया गौणत्वात् स तथेति
भावः । प्रफारान्तरेऽपि तथात्वमाहुः ॥ प्रेमेत्यादि ॥ मुख्याङ्गवैकल्या-
त् तथेति भावः । पूर्वोक्तप्रकारो मूले स्फुटो नेतिमूलं व्याकुर्वन्ति ॥
ज्ञानेत्यादि ॥ ननु ज्ञानाभावे प्रेम्णोऽन्यादृशत्वेन मध्यमत्वं न सम्भ-
वतीति पक्षान्तरमाहुः ॥ आदिमो वेति ॥ तथाच प्रेमौत्कट्ये मध्य-
मत्वम्, अनौत्कट्ये हीनत्वमित्युभयमपि व्यवस्थितमित्यर्थः । नन्वे-
कतराभाव एवमधिकारे उभयाभावे को वाधिकार इत्यत आहुः ॥
उभयेत्यादि ॥ तथाच, यत्कीर्तनं यच्छ्रवणमिति वाक्यात् पापनाश-

कत्वं, तेन ज्ञानादिमार्गीयत्वं सहस्रनामध्वजकीर्तनकत्वेन चतु-
र्धामप्यर्थानां कथनात् त्रिवर्गादिसाधनत्वेन करणे धर्मत्वमिति त-
थेति न कोऽप्यधिकार इत्यर्थः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

नन्वितराङ्गरहित्ये भवत्वधिकाराभावो, न नु साहित्येऽपीति
तत्र कर्म यत्तुमाहुः ॥ तप इत्यादि ॥ योगसाहित्ये तत्र उत्कृष्टत्व-
माहुः ॥ योगेऽप्यादि ॥ तपस्विभ्य इति सन्दर्भेऽप्येभ्यो योग्युत्कर्षमु-
क्ता, योगिनामपीत्यनेन योगिमकस्योत्तमत्वमुक्तम् । तेन तस्य प्रेम्ण
फलमित्यर्थः । एतमेव हृदिष्वै कर्म स्फुटीकुर्यन्ति ॥ प्रथमेत्यादि ॥
ननु, कलेर्दोषनिधेरित्यादौ कीर्तनस्य सर्ववन्धनिवर्तकत्वमुच्यते ।
तथान्यत्र श्रवणादेरपीति पूर्वोक्तकर्मः प्रार्थिक एवेत्यन आहुः ॥
मार्गादित्यादि ॥ अत्र गमकं दृष्टान्तमुखेनाहुः ॥ धन्योऽहमित्यादि-
यदिति ॥ यथा लोके, धन्योऽहं यदगंहे भवानागत इत्यादौ या
स्वस्तुतिः सा आगन्तुः परस्य स्तुतौ पर्यवस्यति तथेत्यर्थः । किञ्च ।
हरिवंशसमाप्तौ बलदेवादिफोत्तरं धन्योपाख्याने कूर्मादारभ्य य-
ज्ञान्तेषु यज्ञन्यावमाश्चर्यं चोक्तं तद् भगवत्प्रेम पर्यवसन्नं न तु
वेदयज्ञादौ । अत एव भगवता, आश्चर्यञ्चैव धन्यश्च वक्षिणाभिः
संहृत्यहमिति * नारदीयदृष्टान्तस्नानप्राप्तयोत्तरितमिति तस्या-
येनापि तथेति । नन्वजामिन्नावेः सिद्धिः प्रसिद्धेति कथमेव-
मुच्यते इत्यन आहुः ॥ प्रमंयत्यादि ॥ कलमत उपपत्तेरिति न्यायात्
तथेति भावः ॥ १०४ ॥

अग्रिमे । ननु किमित्येवं निर्बन्धेन सर्वकथाकथ्यत्वं निरूप्यत-
इत्यत आहुः ।

एवं शास्त्रार्थमुक्त्योपसंहरति ।

अथोऽयमेव निखिलैरपि वेदवाक्यै

रामायणैः सहितभारतपञ्चरात्रैः ॥

अन्यैश्च शान्त्रवचनैः सह तत्त्वसूत्रै-

र्निर्णायते सहृदयं हरिणा सदैव ॥ १०५ ॥

इति श्रीकृष्णव्यासत्रिणुस्वामिमतवर्तिश्रीवल्लभदीक्षित-
विरचिते शास्त्रार्थकथनं प्रथमं प्रकरणम् ॥ १ ॥

अर्थोऽयमेवेति ॥ सर्वेषां प्रमाणानामत्रैकवाक्यता । अन्येषु
वाक्याभासा एव । रामायणानां बहुत्वं सर्वकल्पेष्वप्येवमेव प्रति-
पादयन्तीति ज्ञापनार्थम् । भारतपञ्चरात्रयो रामायणशेषत्वं चरि-
त्रप्रतिपादकत्वाविशेषात् । अन्यानि शास्त्राणि पुराणरूपाणि ।
तच्छेषत्वं वा भारतादेः ॥ तत्त्वसूत्राणि चतुर्लक्षणी मीमांसा । तैः
सर्वैरपि ज्ञानं प्रेमसहितं कर्तव्यमिति निर्णयिते । अन्यथा चतुर्द-
शविधानां सरस्वतीरूपत्वादेकनिष्ठता न स्यात् । तत्रापि सहृद-
यम् ॥ भावोऽपि तस्या एकत्रैवति । अयमर्थः सरस्वतीभर्त्रैव
ज्ञायत इति हरिणेत्युक्तम् । कदाचिदन्यथा केचिद् वक्ष्यन्तीति
तन्निराकरणार्थ—सदेति ॥ १०५ ॥

प्रमाणबलमाश्रित्य शास्त्रार्थो विनिरूपितः ॥

प्रमेयबलमाश्रित्य सर्वनिर्णय उच्यते ॥ १ ॥

इति श्रीतत्त्वदीपनिबन्धटीकायां श्रीवल्लभाचार्यकृतायां
प्रथमं प्रकरणम् ॥ १ ॥

अन्यथेत्यादि ॥ तत्रापि धीर्जं सूचयन्ति ॥ अयमर्थ इत्यादि ॥
इत्यस्या हृदयं लोके मान्यो मद वेद कश्चन * इत्येकादशे भगवता
तथोक्तत्वादित्यर्थः ॥ १०५ ॥

एवं सर्वं शास्त्रार्थं निरूप्य ये नात्त्विका अत्राधिका-
रिणो, ये चाग्रिमे तान् सूचयितुमाहुः ॥ प्रमाणेत्यादि ॥ प्रमा-
णबलमिति ॥ प्रमाणानां वेदादीनां श्रीभागवतान्तानां यत्नं परस्पर-
ऽविरोधेन निश्चितं तात्पर्यमित्यर्थः ॥ प्रमेयबलमित्यादि ॥ प्रमेयस्य
सफलवेदादिवेद्यस्य भगवतो यत्नं सर्वसमर्थत्वेऽपि तत्तद्रूपेण प्रति-

नियततत्तत्कार्यकर्तृत्वादिरूपं, प्रमेयाणां, शास्त्रानुगृहीतचक्षुरा-
दिजन्यप्रमाविषयाणामर्थानां वा, बलं तत्तत्कार्यजननसामर्थ्यमप-
धार्य सर्वेषां पदार्थानां निर्णयः स्वरूपयाथात्म्यमुच्यते । ब्रह्मात्मक-
त्वाविशेषेषु यस्य यादर्थ्यं पत्रकारकत्वं च तत्सर्वं सपरिकरं
विविच्यत इत्यर्थः ॥ उच्यत इति बुद्धिस्तस्य स्फुरद्भूतत्वाभिप्राये-
णोक्तम् । यद्यञ्च शब्दबलविचारेण शास्त्रार्थं बुभुत्सतां स्वतःप्रामा-
ण्यवादिनामसंम्भावनानादिरहितानामर्थ आद्य उक्तः । अथार्थबलवि-
चारेण शास्त्रार्थं बुभुत्सतां परतःप्रामाण्यवादिनां पूर्वोक्तेऽर्थे अस-
ंभावनानापिपरीतभावनयोस्त्वयात् तदर्थं सर्वनिर्णय उच्यत इत्यर्थः
फलतीति शुभम् ॥ १ ॥

इति हरिपदकुङ्कुमतो भावितवसनस्य धलुमीयस्य ॥
श्रीमन्नियन्धविहृतौ शास्त्रार्थं विषमपदविहृतिः ॥ १ ॥
मुर—नरक—जराज—ह्लिष्टदेवेशराज-
ध्यसनकथनराजद्वाजलीलासमाजः ॥
यदुपुरपुरहुतो धामदेवाजनूतो
निजपुरमिष पायादन्तरायादपायात् ॥ १ ॥
प्रलयजलद्वष्टेर्गोकुलस्यावनाय
स्वस्त्युकरनयाग्रन्यस्तगोपसर्वाग्रेः ॥
ममयत इह शक्त्या तत्त्वदीपप्रकाशा-
ऽऽवरणभरविभङ्गे प्रक्रियाया स्तमामोत् ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्माचार्यनरनखचन्द्रचन्द्रिकानिरस्तहार्दतमस-
त्तहामस्य गोस्त्रामिर्भावपतिस्तुतस्य श्रीपीताम्बरस्य
कृतो तत्त्वदीपप्रकाशाऽऽवरणभङ्गे शास्त्रार्थप्रकरणं
प्रथमं सम्पूर्णम् ॥ १ ॥

श्रीकृष्णाय नमः

श्रीश्रीबलभाचार्यविरचितः स्वकृत-
प्रकाशाख्यव्याख्यासहितः ।

तत्त्वप्रदीपः ।

गोस्वामिश्रीश्रीपुरुषोत्तमजीमहाराजकृतया
आवरणभङ्गाख्यव्याख्याया समलङ्कृतः ।

सर्वनिर्णयप्रकरणम् ।

करेण स्वीयानां हृदयमिव हृदयबलवत्
दधानः समग्रीणश्चमृतमधुरैर्बालचरितैः ॥
हृदयभर्यैर्दन्तैः करचरणान्धजनपरः
शिशुः कृष्णोऽस्माकं दिशतु इयमीशः स्वविषयाम् ॥ १ ॥

पूर्वप्रकरणे, एतन्मतमविज्ञाय सात्त्विक्य अपि हरिं न सेवन्ते ।
येऽपि सेवन्ते तेऽपि मत्तान्तदेवेय सेवन्त इति तन्निवारणार्थमयमुद्यम
इति प्रतिज्ञाय प्रथमस्तोत्राख्याय, प्रथमां भगवत्कार्ये * इत्यादिना
जडजीवान्तर्यामिणां स्वरूपं, तेषां भगवद्देशत्व, भगवन्स्वरूपं साम-
र्थ्यं, भगवतः परमफलत्वं चोक्ता, भगवत्प्रजनमेव जीवानां परम-
फलावान्तरफलमाधनमिति तदेव जीवैः कर्तव्यमित्येवं सर्वेषां भु-
त्वादीनां पूर्वोक्तप्रमाणानां तदधिकृतानामन्येषां यथार्हमभिप्रेत्या-
त्पर्यगोचरश्चार्थ इति निर्धारितम् । तदिदं मन्दमध्यमानां हृदये तदा
पिरीभवति यदा तेषां प्रमाणानामिदं पूर्वोक्तमुपपाद्योच्यते । न
तदन्यथापि । अस्तम्भानाधिपरीतभावनाभ्यां व्युत्थानमभ्यस्यते ।

व्युत्थानप्रकारस्तु—पूर्वप्रकरणे जीवजडान्तर्यामिणां भगवद्दे-
शत्व, तदभिज्ञत्व च यत् प्रतिपादितं, तच्छब्दाद्विषलेनेति श-

व्यादेव सिद्धम् । शब्दश्च मानान्तरविरोधे आदरणीयत्वं नास्ति ।
 न खलु प्रत्यक्षविरुद्धं श्रुतिशतैरपि निर्णेतुं शक्यते । न हि प्रत्यक्षतो
 निर्णीतोऽश्वः शब्दशतैरपि गीत्वेन प्रत्याययितुं शक्यते । तस्मान्न
 तद् युज्यते । किञ्च । आस्तिकानां श्रुत्यादौ प्रामाण्यनिर्दारे
 सत्यपि तदर्थस्यास्मदाद्यधिपत्येन तदर्थनिर्णेतारः सर्वज्ञाः स्मृति-
 कारास्तन्निर्णयायाध्वयणीयाः । पूर्वप्रकरणोक्तं तु तद्विरुद्धत्वादभौ-
 तमित्यपि सम्भाव्यत इत्याद्याकारः । अतस्तदुभयनिवृत्त्यर्थं द्वितीय-
 प्रकरणमावश्यकमिति तद् व्याचिख्यासवः पूर्वप्रकरणधिवृत्तिसमाप्तौ
 कृतायाः सर्वनिर्णयकथनप्रतिज्ञाया युक्तिसम्बन्धकथनमुखेन पूर्वप्र-
 करणसङ्गतिमपि धोषयन्ति ।

प्रमाणेन प्रमेयेण फलतः साधनेन च ॥

सर्वनिर्णयबोधाय द्वितीया प्रक्रियोच्यते ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं वेदार्थरूपं भगवन्तं मङ्गलार्थं स्तौति ।

पञ्चात्मकं द्विरूपं च साधनैर्वहुरूपकम् ॥

स्वानन्ददायकं कृष्णं ब्रह्मरूपं परं स्तुमः ॥ १ ॥

पञ्चात्मकमिति ॥ अग्निहोत्रादिभेदेन पञ्जरूपत्वम् । तेषां
 प्रकृतिविकृतिभेदेन द्विरूपत्वम् । उभयोरनेकरूपत्वं वक्तुं साध-
 नैर्वहुरूपत्वमाह ॥ साधनैरिति ॥ सर्वेषां समुदायफलमाह ॥
 स्वानन्ददायकमिति ॥ धर्मरूपेणैव फलदानं भविष्यतीत्याशङ्को-
 धररूपेणैव फलदानमिमाह ॥ कृष्णमिति ॥ उत्तरकाण्डार्थमाह ॥
 ब्रह्मरूपमिति ॥ स्वानन्ददायकं कृष्णमित्यत्रापितपो रूपयोरुत्तरं
 श्रेष्ठमिमाह ॥ परमिति ॥ स्तुमः स्तोत्रमेव यथाज्ञानं कुर्मः । न तु
 स ज्ञायत इत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रमाणेनेत्यादि ॥ तथाच प्रमाणादिवस्तुष्करूपया युक्त्या

ज्ञानादेर्मागस्य प्रापञ्चिकपदार्थस्य प्रमाणादेस्तत् स्वरूपयायात्म्य-
निश्चयात्मको बोधः । तेन चासम्भावनादिनिवृत्त्या मन्दानां मध्य-
मानां च हृदये पूर्वप्रकरणोक्तार्थस्यैव शास्त्रनिरूपणमाफल्यम् ।
मुह्यमानां तु योऽर्थः पूर्वमुत्पत्त्या निरूपितः सोऽग्रीवपत्त्या निरूप्यत
इति स्थूणाग्रननपदं दाढ्यमित्येककार्यत्वं सङ्गतिः । प्रमाणादीनां
यथासम्भवं साङ्गानां युक्तित्वेन प्रतिपाद्यत्वं, तेषां च मार्गपदार्थ-
विस्तरूपबोधहेतुत्वं, तस्य चासम्भावनादिनिवर्तकत्वमिति सम्बन्ध-
घटना च बोध्या । प्रमाणादिचतुष्केण निरूपणन्तु चतुर्लक्षण्यनुसा-
रित्यबोधनार्थम् । किञ्चोक्तरीत्या असम्भावनाद्युदये तन्निवृत्त्यर्थं प्र-
माणादीनां यत्तावत् निर्णयम् । तच्च प्रमाणस्वरूपादिनिर्णयाधीन-
मतः प्रमाणप्रकरणमावश्यकम् । ततस्तेन सिद्धे वेदादेर्बलिष्ठत्वे पुन-
राशङ्कान्तरमुदेति । जीपादयस्त्रयोऽपि चेद् ब्रह्मांशास्तर्हि कुत-
स्तेषु तारतम्यमिति । सर्वं चेद् ब्रह्माभिर्न तर्हि को विशेषो ब्रह्म-
णीति च । तन्निवृत्त्यर्थं हेतुपूर्वं सर्वस्य स्वरूपनिरूपणं फलव्यमि-
ति प्रमेयप्रकरणमावश्यकम् । ततस्तारतम्याये बुद्धेऽपि धीतानां
साधनान्तराणामपि विद्यमानत्वाद् भक्तौ कुत आधिक्यमिति श-
ङ्क्यऽतिष्ठते । तन्निवृत्त्यर्थं सर्वेषां साधनानां फलतः सुखदुःखसा-
ध्यतया च तारतम्यबोधनाय फलप्रकरणमप्यावश्यकम् । तेन फल-
तः सुखसाध्यतया च भक्तेराधिक्ये सिद्धेऽपि यथैव वेदोक्तमा-
र्यादिकैः साधनैः फलं, तथैव भक्त्यापि वेत्त कश्चिद् पिशेप इति
फलतो विशेषं वक्तुं साधनस्वरूपनिर्णयाय साधनप्रकरणमप्याव-
श्यकम् । एवं चतुर्भिः पूर्वोक्तं दृढीकृते तत्सन्निगमनम् । तेन सर्व-
निर्णयबोध इति तदप्यावश्यकमित्यतोऽप्येवं निरूपणमिति बोध्यम् ।

एवमुपदेश्यान् प्रेक्षावतोऽभिमुखीकृत्य पूर्वप्रकरणे, वेदाः धी-
कृष्णोत्यादिना वेदादिशब्दात्मकस्य प्रमाणस्य तन्मध्येऽपि वेदस्य प्र-
थमोद्दिष्टत्वात् तस्य च सविषयत्वात् तत्प्रमेयं तत्स्वरूपादिकं च
निर्णिनीयन्तो मङ्गलमाचरितुमवतारयन्ति ॥ तत्रेत्यादि ॥ तत्रेति ॥
सर्वस्मिन्निर्णेतव्ये । एतेन सर्वमूलभूतत्वाद् वेदस्य तदर्थं यथ मङ्गल-
त्वेन प्रथममुपनिबन्धनीय इत्याचित्यमपि दर्शितम् । तत्र सम्पूर्ण-
स्य वेदस्य काण्डद्वयात्मकत्वात् प्रथमं-पादत्रयेणोक्तं-पूर्वकाण्डार्थं
विशदीकुर्यन्ति ॥ अग्निहोत्रेत्यादि ॥ तेषामिति ॥ अग्निहोत्रादीनाम् ॥

उभयोरिति ॥ प्रकृतिविकृतिरूपयोः ॥ साधनैरिति ॥ शास्त्रामेवेन
 नानाप्रकाराशुक्तैः । तथाच पूर्वमीमांसायाम्, अथातो धर्मजिज्ञा-
 सेति शास्त्राधिकरणे धेदार्यरूपधर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय, को धर्म
 इत्याकाङ्क्षायां, घोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति समनन्तराधिकर-
 णे घोदनालक्षणपदेन लौकिकम्, अर्थपदेनानर्थभूतं पैदिकं च
 व्युदस्योभयधर्मयिशिष्टो धर्मो द्वादशलक्षण्यां प्रकृतिविकृतिभेदेन
 द्विरूपोऽग्निदोषादियआत्मको यकस्यरूपो विचारितः । तेन स एव
 पूर्वकाण्डार्थः । तत्रैव शास्त्रान्तराधिकरणे किञ्चित्साधनभेदेन शा-
 स्त्रान्तरीययागाद् पिलक्षणस्वरूपसंस्वान्त्येऽपि सुप्तोत्थितोपविष्टपुरु-
 षवत् तत्त्वेन प्रतीयमानः स एव शास्त्रार्थ इति विचारितम् । तेन
 काण्डार्थविशेष एव शास्त्रार्थ इति भावः । एवं प्रमाणप्रमेयसाधनैः
 पूर्वकाण्डार्थ उक्तः । एतमेव फलेन यस्तुमाहुः ॥ सर्वेषामित्यादि ॥
 स्वानन्ददायकमिति ॥ स्वानि पश्वादीन्यानन्द आत्मसुखं तयोर्दा-
 यकम् । एतावान् पूर्वमीमांसासिद्धोऽर्थः । उत्तरविचारे तु, एत-
 स्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः स्वांशो य
 आनन्दस्तस्य दायकमित्यर्थ इति कलतः स उक्तः । फलमत उपपत्ते-
 रिति न्यायमनुसृत्य जैमिनीयमतनिराकरणायाहुः ॥ धर्मैत्यादि ॥
 काण्डभेदायाहुः ॥ उत्तरेत्यादि ॥ काण्डद्वयस्यैकयाक्यत्वायाहुः ॥
 स्वानन्देत्यादि ॥ अत्रापीति ॥ उत्तरकाण्डे । तथाचोत्तरकाण्डे ब्रह्म-
 रूपेण प्रतिपाद्यत्वे फलदानमीश्वररूपेणैव, न तु ज्ञानादिरूपेण । पू-
 र्वोक्तन्यायात् । तेन काण्डभेद एकयाक्यत्वं चेत्यर्थः । उभयो रूप-
 योर्वेदार्थत्वाविशेषेऽपि तारतम्यज्ञापनायाहुः ॥ तयोरित्यादि ॥ उ-
 त्तरस्योत्कृष्टत्वे गमकमाहुः ॥ स्तुम इत्यादि ॥ यतो घाचो निवर्तन्त
 इत्यादिश्रुतेस्तथेत्यर्थः ॥ १ ॥

एवं मङ्गलमुज्जेन सर्ववेदार्थकथनात् प्रमाणतो निर्णय उक्तः ।
 अतः परं प्रमेयेणैतं निर्णिनीयन्त आहुः ।

पञ्च रूपाणि गणयति ।

अग्निहोत्रं तथा दर्शपूर्णमासः पशुस्तथा ॥

चातुर्मास्यानि सोमश्च क्रमात् पञ्चविधो हरिः ॥ २ ॥

विद्याविजयन्ती

श्रीगोपाललालप्रभुसेवामर्षाण श्रीपद्ममुचरण-
गोस्वामिश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितात्मज महाराज
गोस्वामि श्रीचट्टनाथजीके घरके ६ छठी-
गादीके टीकेत काशीस्थ गोस्वामि-
श्रीगिरिधरजीमहाराजके श्री-
चरणश्रयसों स्वगोपाल-
भट्ट प्रकाशित ।

—०५०—

(संस्था ३) ग्योछापर ९]

संवत् १९६५

विद्याविजय पेठ अनास ३

श्रीमुकुन्दरायो जयति

श्रीगोपाललालो जयति

शेषः शास्त्रेऽथ काव्ये कविकुलतिलकाऽऽराध्यपादाम्बुजश्री-
न्याये न्याय्यार्थघयो विमलतरमतिः सांख्यसंख्यावधार्यः ॥
वेदे वेदान्तशास्त्रे हरिरतिनिपुणः कर्मशास्त्रे गुरुर्यो
योगे योगीन्द्रचन्द्रो निजजननिषद्दोहारकृत् कृष्णचन्द्रः ॥ १ ॥
काश्मीरो गुणकुङ्कुमे हिमकरः सन्तापनिर्घोषणे
घर्माग्नीजवने नयाम्बरमणिदांशो विपत्कानने ॥
सिन्धुः कीर्तिकलानिधौ निरूपधिर्बन्धुः प्रपञ्चे जने
श्रीमान् भाति विभुर्गुणैरिधिरस्तत्पादपद्मे सुमः ॥ २ ॥

यत एव श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे भरतचरिते, 'थदया हुताग्निहोत्र-
दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमानां प्रकृतिविकृतिभिरिति क्रम उ-
च्यते । अतस्तत्तत्कल्पशिष्टाचाराभ्यां व्यवस्था द्रष्टव्या । अत्र प्रमे-
यनिरूपणस्य सर्वसाधारणत्वेन क्रमोक्तैरपि नयात्वात् ॥ एतेषामि-
त्यादि ॥ अग्निहोत्रादीनामिज्यारूपत्वेनेज्यप्रीतिसाधकत्वं युक्तं, न
भगवत्त्वम् । इज्यायामिज्यारूपत्वस्य प्रत्यक्षविशदत्वादित्यर्थः ॥ हरि-
रिति ॥ यज्ञो वै विश्वुरिति श्रुतेर्मां विद्यत्तेऽभिद्यत्ते मामित्येकादशो
भगवद्वाक्याच्च सिद्धे यागस्य भगवत्त्वे सद्भिद्वयं प्रत्यक्षं नादरणीय-
मित्यर्थः । नचाग्निहोत्रस्य जुहोतिचोदनासिद्धत्वेन होमत्वात् प-
ञ्चानां न भगवत्त्वमिति शङ्काम् । यस्य मूयास्तो यज्ञकतय इत्यत्र
देवतोद्देशेन हविस्स्यागस्यैव यज्ञनामकत्वेनाङ्गीकारात् । नच जुहो-
तेस्त्वामाग्यत्वे मानाभावात् । तदुक्ते अवगाञ्जुहोतिरामेचने स्यादि-
ति जैमिनिसूत्रस्यैव नत मानत्वात् । माप्यकारादिभिरपि तथाङ्गी-
कारात् । नरीनैरपि यजति जुहोत्योः प्रक्षेपविशिष्टस्यागार्थत्वं तुल्यम-
ङ्गीकृत्य प्रक्षेपस्य यजतावद्भत्वं जुहोतौ प्राधान्यमिति विशेषाभ्युप-
गमाच्च । अतो हविस्स्यागरूपेण यज्ञत्वस्याग्निहोत्रेऽप्यक्षमायम् । स
एव यज्ञः पञ्चविधोऽग्निर्होत्रं दर्शपूर्णमासायिति मीमांसकप्रसिद्धश्रु-
तेभ्येति ॥ २ ॥

साधनसाध्यरूपता नैकस्येसाशङ्क्य सर्वत्र भगवत एव द्वि-
रूपत्वमिति वक्तुमाह ॥

तत्साधनं च स हरिः प्रयाजादि स्तृगादि यत् ॥

प्राकृतं रूपमेतद्धि नित्यं काम्यं तु वैकृतम् ॥ ३ ॥

तत्साधनं च स हरिरिति ॥ साध्यरूप-एव-स-हरिः, साधन-
रूपोऽपि । चकारात् साध्यमाधनरूपोऽपि । साधनद्वैक्यं निरूपय-
ति ॥ प्रयाजादिस्तृगादीनि ॥ यत्किञ्चित् तत्कलोपकारि, स्व-
रूपोपकारि वा, नातोऽन्यदसीत्यर्थः । गणितानां नाम्ना भसि-
द्धानां प्रकृतिरूपत्वमित्याह ॥ प्राकृतमिति ॥ एतद्वै नित्यं काम्यं ।

नित्यकाम्यव्यवस्था एवैव । यथावदुक्तकर्तव्यं नियतफलं तन्नि-
सम् । न तु फलरहितम् । अकरणं राजदण्डवत् प्रसवायः । न
हि राजमेवायां फलाभावः । एतदप्रतिपादकत्वमेव मुख्यतया
वेदस्य । द्वितीयं रूपमाह ॥ काम्यं तु विकृतमिति ॥ कामनाया-
मेव फलदम् । विकृतत्वात् स्वभावतो न नित्यफलं प्रयच्छति ॥ ३ ॥

साधनेत्यादि ॥ पूर्वमानन्दस्यैव फलत्वेन कथनात् प्रीतेर्ध्याया-
रथमेव ध्यायम् । मानन्दश्च भगवान् यज्ञश्च स एवेति साधनसा-
ध्यरूपता एकस्य हरेर्न यक्तुं शक्येत्याशङ्क्य सर्वत्र यागविषये प्रय-
श्चादौ च भगवत् एव तथात्वमिति यक्तुं साम्प्रतं यागविषये तथा-
त्वमाहेत्यर्थः ॥ साध्यरूप एवेत्यादि ॥ साधनानामपि यागप्रकरण एव
भावितात्वेन पुरुषसूक्ते तद्विवरणरूपद्वितीयस्कन्धेऽध्याये च तेषां
भगवद्व्ययवयस्य निर्णीतत्वेन यथैकस्यैव रूपभेदाद् द्विरूपत्वं त-
थाऽन्यत्रापीति न काप्यनुपपत्तिरित्यर्थः । एवं पञ्चात्मकत्वं सपरि-
करं विवृतम् । अतः परं द्विरूपत्वं विधरीतुमाहुः ॥ गणितानामि-
त्यादि ॥ अग्निहोत्रमित्यादिना संख्यातानां नाम्ना प्रसिद्धानाम् ।
कौण्डिपायिनामयनेति यायव्यपशुरित्येवं नामान्तरादिना न, किन्तु स्व-
नाम्ना प्रसिद्धानां प्रकृतिरूपत्वं निखिलमङ्गजातं यत्र निरूप्यते सा
प्रकृतिस्तादृशत्वमाहेत्यर्थः । ननु-नित्यकाम्यभेदेनापि द्वैरूप्यं-इदयत
इति तत्कुनो नोच्यत इत्याहुः ॥ एतदेवंत्यादि ॥ तथाच पर्यायमात्र-
मेव निश्चते, न तु स्वरूपमित्यर्थः ॥ एवेति ॥ उच्यमानप्रकारिका ।
प्राकृतेः कथं नित्यत्वमित्याकाङ्क्षायां नित्यलक्षणकथनमुखेनोत्तर-
माहुः ॥ यदित्यादि ॥ यद्-यावदुक्तं-तत्प्रकरणे कृत्स्नमुक्तमङ्गजातं
कर्तव्यं यत्र तादृशं नियतफलम् अवश्यमाविफलं यस्य तादृशं च
तन्नित्यमित्यर्थः । एकदेशिमिर्नित्ये फलं नाद्रियत इति तन्निराकर्तु-
माहुः ॥ न त्वित्यादि ॥ नन्वकरणे प्रत्यवायजनकत्वमेव नित्यत्वम-
स्तु । आश्विनं धूम्रललाममालमेत, यो बुध्यां ह्यणः सोमं पिपासेत् वीर-
हा या एष देवानां योऽग्निमुद्गासयत इत्यादिष्वकरणोद्गासनादिना
वीर्भाङ्गप्यवीरहत्यादिश्रावणात् । न तु फलवत्त्वमपि । काम्ये व्यभि-
चारादित्यत आहुः ॥ अकरण इत्यादि ॥ अयमाशयः । वेदानां-भग-

यस्मिन्वासरूपत्वात् प्रवर्त्तको विधिस्तदाकारः । श्रुतिस्मृती ममै-
 पाते इति स्मृतेष्व । यजघातोः पूजार्थत्वाद्यागः पूजारूपः । इत्यथ
 भगवानेव । यहेन यज्ञमयजन्त देवाः मां यजेताहरेत् कर्तुम् * नः तु
 श्रौतेन पशुना मां यजेत घनाश्रमी * इत्यादिस्मृतिश्रुतिभ्यः । एवं
 सति यागो भगवदाहसतत्पूजारूप इति सिद्ध्यति । तथा सति क-
 रणकरणे प्रत्यवायः कारणे फलं चोक्तन्यायेन युक्तमिति । नच यत्र
 यजतिर्न भूतस्तत्र पूजारूपव्यभिचारं इति शङ्क्यम् । ईलेऽप्युक्तं वि-
 धिवदग्निहोत्रादिसङ्गैः * प्राकृतैर्विकृतैर्यज्ञैर्द्रव्यहान्तक्रियेद्वयम् *
 इति दशमस्कन्धायवाक्येन तादृशैरप्येव सर्वेषां पूजारवर्णितात् ।
 यद्यमेव स्मार्त्तकामेण्यपि बोध्यम् । सन्ध्योपास्त्यादिकर्मणां विधिना
 गोदितानि मे * पूजान्तैः कल्पयेत् सम्यग् * इति तत्रापि तथा
 वाक्यात् । नन्वेवं सति काम्येऽपि यज्ञायादिवचनेनोक्तंरूपतापास्तु-
 ल्यत्वात्तदकरणेऽपि प्रत्यवायापत्तिः । नचैष्टापत्तिः कर्तुं शक्या ।
 तथा वाक्याभावात् । अतः पूर्वोक्तमस्तङ्गतमित्याशङ्क्यामाहः ॥
 यतदित्यादि ॥ इदमनुपदमेव व्युत्पाद्यम् । एवञ्चाकरणे प्रत्यवाय-
 जतंकत्वे सति नियतफलत्वं नित्यमित्येव नित्यलक्षणम् । याव-
 द्दुष्कृत्यादि तु प्रकृतिषोधनायेति बोध्यम् । काम्यं तु वैकृतमित्यत्र
 वैकृतमित्युद्देश्यम् ॥ ३ ॥

एवमुद्देशतो रूपद्वयं निरूप्य फलं निरूपयति ॥

ज्ञानिनस्तदभिव्यक्तौ कर्तुर्मोक्षः क्रमाद् भवेत् ॥

अन्यथा स्वर्गसौख्यं तु द्विरूपं तद क्रमाद्भवेत् ॥ ४ ॥

वाक्यशेषात्त्वात्मसुखं प्रसिद्धेल्लोक उच्यते ॥

यन्न दुःखेन साम्मिजं न च अस्तमनन्तरम् ॥

अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥ ५ ॥

ज्ञानिन इति ॥ भगवद्ज्ञानन्दरूपं फलं ब्रह्मज्ञानयुक्तस्य यथोक्तकर्म-
 कर्तुरेव । तत्र हेतुः । तदभिव्यक्तौ सत्तां पोदाविहितश्चेदभिव्यक्तो

भवति । पुरुषो विहितः पौदेत्यत्रोक्तं पञ्चात्मकं ब्रह्म च तदैव फलं
प्रयच्छतीति भावः । मर्षादायां क्रममोक्ष एव-फलम् । सद्योमुक्ति-
स्त्वतिकृपया । ब्रह्मज्ञानाभावे तु पञ्चात्मकाद्भगवतः स्वर्गमुखं
भवति । भिन्नवाक्येष्वपि फलत्वेन निरूपणात् ॥ ४ ॥

‘स च स्वर्गो द्विविध इत्याह ॥ वाक्यशेषादिति ॥ मुष्टु अर्ज्यत
इति स्वर्गः । सत्त्वाकारान्तःकरणे सर्वेहानिरुक्तौ यदात्ममुखं प्र-
कटीभवति, तदाग्रहोत्रादिसाध्यम् । सर्वदेवानामधिकृतानां तुष्टा-
वाध्यात्मिकत्वे यागस्य जाते आत्मानन्दः प्रकटो भवति । एत-
दभावे तु भौतिकत्वे स्वर्गलोको भवतीत्यर्थः ॥ मसिद्धिर्लौकिकी
वाक्यशेषमाह ॥ यन्न दुःखेनेति ॥ स्वर्गकाम इति सर्वत्र स्वर्ग-
शब्दार्थः सन्दिग्धः । सन्दिग्धेषु वाक्यशेषादिति । वाक्यशेषः
शास्त्रान्तरे मसिद्धः । दुःखानुभवसहितः । सुखानुभवो लौकिकः ।
स्वर्गोऽन्यथा अलौकिकत्वात् । सुखानुभवश्च अनन्तरमेव कालेन
ग्रस्यते । त्रिषणावस्थायित्वात् । न तथा वैदिकः । लौकिको
ह्यभिलाषानन्तरं प्रयत्नसम्पाद्यः । वैदिको न तथा ॥

तादृशं सुखं किमिहाकाङ्क्षायां विषयजन्यं तथा भवितुं
नार्हति । दुःखसन्भेदकस्यावश्यकत्वात् । नापि परमानन्दः । ई-
श्वराधीनत्वात् । अतः आत्मसुखमेव तादृशं भवति ॥ ५ ॥

फलं निरूपयतीति ॥ जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यक्षेनेजे, कर्म-
णा मृत्युमृपयो निपेदुः प्रजावन्तो द्रविणमिच्छमानाः, अथापरे मनीषि-
णः कर्मभ्योऽमृतत्वमानश्रुतिरित्यादिश्रुतिभ्यो, ज्ञात्वाऽज्ञात्वा च कर्माणि
जनोऽयमनुतिष्ठति *विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात् तथा नाविदुषो भवेद्
*इति भगवद्वाक्याच्चाधिकारिभेदात् फलभेद इत्यधिकारिणं व्यापारं
कर्मस्वरूपं च ज्ञापयितुं नित्यानां फलं निरूपयतीत्यर्थः ॥ भगवदानन्दे-
ति ॥ तेन सिद्धान्ते मोक्षस्वरूपमधिकारोच्चेति द्वयं विवृतं ज्ञेयम् । एवञ्च
भवाय नाशयेति पञ्चमस्कन्धे प्रियमतं प्रति ब्रह्मवाक्येन देहयोगस्य

भगवद्विचारितकार्यार्थत्वादेने निष्काभाः, ग्रहं ज्ञात्वापि कर्म कुर्ये-
 न्निवृत्त्येवं रूपेण ये विचारितास्तेषामिदं फलम् । अयं चार्थ उत्तरमो-
 मांसायां साधनाध्यायतुषेष्वादे जैमिनिमततः सिद्ध्यति । तत्र, पुरु-
 पाथोऽतः शब्दादिति वादरायण इति सूत्रे 'केवलविद्यायाः वेदनवि-
 पयात् केवलाद्भगवत् एव वा पुरुषार्थो मोक्षादिर्न तु कर्मणा, ग्रहवि-
 दामोति परं, नायमात्मे-युषकस्य, यमेवैव वृणुते तेन लब्ध इत्यादि-
 शब्दादिति सिद्धान्तमुक्त्वा, शेषत्वात् पुरुषार्थयादो यथाऽन्येष्विति
 जैमिनिरित्यादिसूत्रेषु विद्यायाः कर्माद्भत्वात् कर्मणो वा, विद्यासमु-
 च्चितात् कर्मणो वा पुरुषार्थ इति जैमिनिमतस्य दर्शितत्वात् ॥ हेतु-
 रिति ॥ व्यापारः । ननु ज्ञानानामेवैव व्यागत्वस्यापिशिष्टाद्याज्ञानिर्न
 प्रत्येय तदभिध्यक्तौ को हेतुर्नित्यत आहुः ॥ योदेत्यादि ॥ औपनिषद्-
 शाब्दमग्निहोत्रादिपञ्चकं पूर्वकाण्डोक्तमित्येवं पाठा विहितश्चेत्तदा
 वेदार्थरूपो मराधानभिध्यक्तो भवति । यथा, विद्यसूत्रः प्रथमाः स-
 'अमासतेति सहस्रसमे सत्रे, ततो ह जज्ञे भुवनस्य गोपाः, हिरण्य-
 यः शकुनिर्ब्रह्म नामेत्यत्र तदेव फलं मोक्षरूपं प्रयच्छति, नान्यथेत्य-
 र्थः । नन्मभिध्यक्तश्चेत् सद्य एव मोक्षं कुतो न प्रयच्छतीत्यत आहुः ॥
 मर्यादायामित्यादि ॥ एवञ्च पूर्वकाण्डेऽपि विराजमानमभिमन्वयते-अमृ-
 तीभवतीत्येव ज्ञानीयकेषु वाक्येषु यो मोक्ष उक्तः सोऽपि ज्ञानसहि-
 त एवेति हेतुम् । क्रमिकत्वं चार्चिरादिमार्गबोधकश्रुतिभ्य इति
 च । तत्प्रकारस्त्वयं साधनप्रकरणे, सर्वं ज्ञानमित्यारभ्य, तथाविधा-
 नित्यन्तेन स्फुटीकरिष्यते । ननु यदि मर्यादायां कर्ममुक्तिरेव तदा
 सद्योमुक्तियोगादिनापि न स्यात् । मर्यादायास्तत्रापि तुल्यत्वात् ।
 तथाच नद्वयोधकवाक्यविरोध इत्यत आहुः ॥ अतिक्रियते ॥ तथाच
 वाक्यानि पुष्टिमार्गपराणीति न विरोध इत्यर्थः । एवमुक्तमाधिकारि-
 णां फलमुक्त्वा मध्यममन्दयोः क्रमेण फलमाहुः ॥ ब्रह्मेत्यादि ॥
 मिश्रवाक्येष्विति ॥ ज्ञानमन्तरेण यत्र केवलो यागो बोध्यत तादृशेषु
 स्वर्गकामादिवाक्येषु । तथाच तदन्यथानुपपत्त्या मध्यमादेरपि फ-
 लमङ्गीक्रियत इत्यर्थः । एवञ्च द्विरूपं तत्कमाम्बुवेदित्यत्र अधिकारि-
 क्रमावित्त्वर्थो बोध्यः ॥४॥ सचेति ॥ ज्ञानानामेव उच्यमानः सुखारमकः
 स्वर्गः । फलद्वयमेकास्मिन् वाक्ये कथं संग्रहीतुं तदर्थमित्याकाङ्क्षायां
 ह्यपौरुषेयगर्भं रूपमाहुः ॥ सुष्टित्यादि ॥ तथाचात्मसुखे लोके च

योगकृत्योस्तुन्यत्वात् स्वर्गपदेनोभयं सम्प्रहीतुं शक्यत इत्यर्थः । पू-
 र्यस्य स्वरूपमाहुः ॥ सत्येत्यादि ॥ आरमसुखमित्यत्रारमपदेनान्तःकरणं
 बोध्यम् । तच्च जीवोपमोग्यं ज्ञेयानन्दान्मयूनमित्युक्तम्, तुल्याम
 लयेनेत्यस्य सुबोधिन्याम् । तत्रैव व्यापारं व्यापारिस्वरूपं चाहुः ॥
 सत्येत्यादि ॥ द्वितीयस्याहुः ॥ एतदभाव इत्यादि ॥ एतदभाव इति ॥
 देवतोपमाये । भद्रापूर्वे व्यापारो बोध्यः ॥ लौकिकीति ॥ एवं गी-
 तायां, त्रैविद्या मां सोमपा इत्यादिनाञ्जूका ज्ञेया । मन्यथा यामिमां-
 मित्यादि न वदेत् । एकादशे च, इष्टे देवता यज्ञैरित्यादि च न वदे-
 त् । अतस्तथेत्यर्थः । ननु- स्वर्जनरूपस्यार्थस्य-लोकेऽपि-तौल्ये किं
 वाक्यशेषोपन्यासेनेत्याशङ्कनयां तदाहुः ॥ स्वर्गकात्र इत्यादि ॥ वा-
 क्यशेषादितीत्यत्र इति हेतौ । तथाच जैमिनिना तस्यैव निर्णाय-
 कत्वकथनात्तदुपन्यास आश्चर्यक इत्यर्थः । तस्य निर्मूलत्वब्रह्म-
 निरास्तायाकरं प्रमाणं चाहुः ॥ शास्त्रेत्यादि ॥ यचनाकरः स्याच्छि-
 टाहतो न स्यात् तथा सति न शिष्टेषु प्रसिद्ध्येतेति प्रसिद्धिरेव, मान-
 मित्यर्थः । नन्वत्र लोकविशेष-एव तादृशं सुखमुच्यताम् । आरम-
 सुखे किं मानमित्याकाङ्क्षायां वाक्ये व्याकुर्वन्तस्तद्वदन्ति ॥ दुःखे-
 त्यादि, भवतीत्यन्तम् ॥ तथाच दुःखास्तस्मिन्मत्वे सति स्वसाप्रति-
 षेधोक्तत्वे-सति अभिलाषातिरिक्तासाधारणकारणसंपाद्य सुखं स्वर्गं
 इत्यर्थः । अत्र प्रथमं सत्यन्तं लौकिकसुखवारणाय । द्वितीयं तु
 नित्यसुखबोधनायैव । विशेष्यदलं परमानन्दधारणायेत्येवं द्वयोर्धार-
 णे आत्मसुखमेव पारिशेष्यात् सिद्ध्यतीति श्रुतार्थापत्तिरेव मानमि-
 त्यर्थः ॥ ५ ॥

स्पर्धासूयादिदुःखानि स्वर्गिणां स्युः सदा ध्रुवम् ॥

प्रवृत्तिमार्गानिष्ठत्वान्न ध्रुवोपरि तद्गतिः ॥ ६ ॥

नच स्वर्गादिलोकेषु वाक्यशेषोक्तमीर्यते ॥

अत आत्मसुखं वाक्ये वाच्यं तत् सत्त्वतो भवेत् ॥

शुद्धे सत्त्वगुणोद्भेदः स्वर्गः सत्त्वगुणोदयः ॥ ७ ॥

तदाह॥स्पर्शेति ॥ स्वर्गलोके विद्यमानानामिन्द्रादीनां स्पर्श-
 दिकं श्रूयते । तच्च दुःखरूपम् । नच ब्रह्मलोकः स्वर्गशब्दवाच्यः॥
 प्रवृत्तिमार्गनिवृत्त्यात् । ज्ञानाभावेन केवलकर्मकरणं प्रवृत्तिमार्गः ॥
 अत एव क्रममुक्तिमार्गे तेन गच्छन्तीत्याह ॥ न ध्रुवोपरि तद्ग-
 तिरिति ॥६॥ नापीन्द्रलोकेषु वाक्योक्तं सुखं सम्भवति अनुपपत्ते-
 र्कत्वात् । अतः पारिशेष्यादात्मसुखमेव वाक्यार्थः । अत एव
 स्वर्गशब्दः स्वसाधने भगवता प्रयुक्त इत्याह ॥ तत्सर्वतो भवेत् ॥
 सत्त्वगुणमद्वैत्वात् तदात्मसुखं भवेत् । सत्त्ववृद्धिश्च शुद्धया ।
 अतः पञ्चानामादृतेष्वपयोगः । भगवद्वाक्यमाह ॥ स्वर्गः सत्त्व-
 गुणोदय इति ॥ सत्त्वगुणाद्वा उदयो यस्येति ॥ ७ ॥

तदाहेति ॥ तस्माच्चेतोः पारिशेष्यं व्युत्पादयितुं लोकेषु तद-
 माद्यं साधेनाहेत्यर्थः ॥ स्पर्शदिकं श्रूयते इति ॥ वेदाः सुराः संय-
 ता आसन् तद्गतिर्न्यक्कामयत तेनापाकमतः, तदिन्द्रोच्चापत् । आ-
 दित्यो पा अस्माल्लोकादमुं लोकमायन् । तेऽमुं लोकं गत्वा पुनरिमं
 लोकमभ्यभ्यासन्नित्यादिषु श्रूयत इत्यर्थः । नन्वेवं स्मृति पूर्वोक्तदो-
 षाणां ब्रह्मलोके अभावात् स-एव स्वर्गत्वेन वाच्य इत्यत आहुः ॥
 नचेत्यादि ॥ प्रवृत्तीत्यादि ॥ कलशेषिणः कर्तुरित्यर्थः । तावता कथं
 न तस्य स्वर्गत्वेन ग्रहणमित्यत आहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ अयमाद्य-
 यः द्विविधो हि ब्रह्मलोकः । प्रवृत्तिमार्गगम्यो निवृत्तिमार्गगम्यश्च ।
 तत्राद्यः स्रग्धादिदोषवान् । तस्य तादृशत्वं स्वान्दे कुमारिकाखण्डे
 इन्द्रद्युम्नकथायां प्रसिद्धम् । सहि मार्कण्डेयतालजम्बादीन् स्यनाम-
 यशःपृष्ठा, तेन जर्जरा इत्युक्ते पाताङ्गीतो मार्कण्डेयाद्युपदेशेन कश्चिद्
 यद्गुफलपञ्जीविनं कूर्मं पृष्ठा तेन तदयशस्युक्ते भूमौ यशःसत्त्वेन पुन-
 र्ब्रह्मलोकं जगामेति कथ्यतात् । रामायणेऽपि अश्वदानाभावेन ब्रह्मलो-
 के भ्रुवार्पाडितस्य कस्वचित् सहस्राश्वमेघपाजितः पुनर्भूमावागत्य
 तद्वत्वा पुनस्तत्र गमनांकेष्व । द्वितीयस्तु-वेदान्तविद्वानिति श्रुत्या
 अक्षयः पूर्वोक्तदोषरहितः । तत्र यथा योगयुक्तस्य परिधाजो रणामि-
 मुखे हतस्य च सूर्यमण्डलं मित्वा मार्गस्तथा क्रममुक्तिगान्तुधुंवं

नीचैःकृत्य तदुपरिमार्गस्तेन यथा द्वितीये गम्यते । स च प्रवृत्तिमार्ग-
 निष्ठस्य कर्तुंस्तादृशाधिकाराभावादगम्य इति । तन्मार्गगमनाभा-
 वात्तस्य तत्प्राप्तिः । अत एव तदभिलाषेण न तस्योपनयन-
 मित्यभिलाषोपनीतत्वाभावात्तस्य स्वर्गशब्दवाच्य इति ॥ ६ ॥ प्रथ-
 मस्योक्तस्कान्दादिसिद्धस्वरूपत्वमभिसन्धायाहुः ॥ नापीत्यादि ॥
 अनुपपत्तेरिति ॥ दुःखसम्मोहादिरूपायास्तस्या इत्यर्थः ॥ अत
 इति ॥ लक्षणाप्रवेशात् । नन्वात्मसुखं ज्ञेयानन्द एव भवतु तस्य
 आन्तःकरणत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायामुक्तार्थदाढर्याय गमक-
 माहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ इत्याहेति ॥ अनेनाशयेनाहेत्यर्थः । ननु ल-
 क्षणानुरोधान्नयत्वेयं तथापि प्रवृद्ध एव सत्य आत्मसुखं भवति,
 ताप्रवृद्ध इत्यत्र किं गमकमत आहुः ॥ अतः पश्चानामित्यादि ॥ अ-
 न्यथा फलस्य विधिधाफ्य एवोक्तत्वादेकस्यैव करणे सकृदेव च कर-
 णे फलावश्यंभावादृष्टपूर्णमासं यामिष्टा सोमेन यजेत, यावज्जीव-
 मग्निहोत्रं जुहोति, प्रतिसंवत्सोमः पशुः प्रत्ययनं तथेत्यादिधाफ्य-
 बोधितं पश्चानां कारणमावर्त्तनं च व्यर्थमेव स्यादतः प्रवृद्धिरेव भग-
 वत्ताफ्येऽभिप्रेतेत्यर्थः । पुरस्कृतिफार्थकथने भगवद्भाफ्ये लक्षणा-
 र्थास्तिरिति सत्परिहारायाहुः ॥ सत्त्वगुणादिति ॥ ७ ॥

एतदात्मसुखरूपं फलं, निसमाह ॥

अतस्तदेव हि फलं कामाभावेपि सिद्ध्यति ॥

यागादेर्भगवद्रूपात्कामितं फलति स्फुटम् ॥ ८ ॥

श्लिष्टप्रयोगाद्देदस्य परोक्षकथनं मतम् ॥

वालानुशासनार्थाय रोचनार्थं तथा वचः ॥ ९ ॥

अतस्तदेवेति ॥ तैः स्वभावत एव युद्धिः सम्पाद्यत इति

भोजने तृप्तिवन्न कामना अपेक्षते । तर्हि विकृते कथं कामनापेक्षा
 तत्राह ॥ यागादेर्भगवद्रूपादिति ॥ आधिभौतिकं वा फलं कथ-
 मित्याकाङ्क्षायामाह ॥ यागादेरिति ॥ भूवद्रूपात् । काम्यो

नित्योवा यागादिः कामितं फलति ॥ स्फुटमिति लौकिकं फलम् ॥
 यतः स्पष्टमेव कारीर्यादेः फलम् अनुभूयते ॥८॥ ननु स्वर्गो नाम
 लोक एवास्वर्गाय वा एतानि लोकाय हूयन्त इति । देवेभ्यो वै स्वर्गो
 लोकस्तिरोऽभवादेति । स्वर्गो वै लोको नाक इति सर्वत्र स्वर्ग-
 लोक एव स्वर्गशब्दार्थस्तत्कथमुच्यते, आत्ममुखं स्वर्ग इति ।
 सत्यम् । अङ्गेषु स्वर्गशब्देषु लोकमापानाधिकरण्यात् तद्वाचक-
 त्वम् । प्रधाने च वाक्यशेषस्य विद्यमानत्वाद् आत्ममुखवाचक-
 त्वमेव । अन्यथा वाक्यशेषो व्यर्थः स्यात् । सन्देहाभावाच्च ।
 अतः स्वर्गशब्देन उभययोः संग्राह्यम् । नहि वेदप्रधानवाक्येषु
 निःसन्दिग्ध एव स्वर्गशब्दः कथं न मयुज्यते तत्राह ॥ श्लिष्टप्रयो-
 गादिति ॥ श्लिष्टप्रयोगार्थं तथा न प्रयोगः ॥ श्लिष्टप्रयोगस्य च
 फलं परोक्षकथनम् । परोक्षकथनस्यापि प्रयोजनं बालानुशासन-
 म् । तेषामनुशासनं रुच्युत्पादनमेव ॥ अतस्तथा वचनं श्लिष्टप्र-
 योग इत्यर्थः ॥ ९ ॥

नित्यमिति ॥ कामनासहकार्यमावेऽपि यागस्वरूपमर्यादया जायमान
 मित्यर्थः । एतत्कथनप्रयोजनमाहुः ॥ तैरित्यादि ॥ तर्हीति ॥ यद्वा यागत्वेन
 शुद्धित्वेन कार्यकारणभावात् प्रकृतौ कामनानपेक्षा तर्हीत्यर्थः ॥ वेति ॥
 वाशब्दः समुच्चये ॥ आधिभौतिकमिति ॥ लोकान्तरकम् ॥ फलमिति ॥
 कामनासहकार्येऽपि यागत्वेन शुद्धित्वेन यागत्वेनात्मसुखत्वेन च यः
 कार्यकारणभावस्तस्यामङ्गाप्रत्ययागस्वरूपस्य च तुल्यत्वाज्जितं
 फलं विहाय कामितं फलं कुतो जायत इत्यर्थः । मूलं भगवद्रूपा-
 दिति प्रयोगो भावप्रधान इति द्वापयितुमाहुः ॥ भगवद्रूपत्वादिति ॥
 तथाच भगवतः सर्वफलदातृत्वात् कामानुलोपात्तयेत्यर्थः । ननु
 भगवद्रूपस्य कामनामावेऽपि तौल्यसद्व्यपि कामितं कुतो न
 फलतीत्याकाङ्क्षायां युक्तिः समाधायिकामाहुः ॥ स्फुटमित्यादि ॥
 अयमर्थः । यथा नित्यकरणे यागजीवादिवाक्यं नियामकं न तथा वि-
 कृतिकरणे किमपि नियामकमस्ति । अतस्तत्र कामनयैव प्रवृत्ति-

रिति निश्चीयते । सा चेत् कामना यागेन न पूर्येत तदा विश्वासाभा-
वे पूर्वकाण्डमेवोचिष्ठयेत् । अतः कामितमेव तस्मान्नयति, न-तु
सत्त्वशुद्धिरपीति भगवत्कृता मर्यादा तादृशफलदर्शनानुरोधान्ना-
यते । अतो चिरुतौ कामनापेक्षा । तत एव आधिभौतिकात् प्रकृ-
तिरूपादपि लोकरूपं फलमिति दृष्टानुरोधादंवासासन्देह इत्यर्थः ॥८॥

पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ ननु स्वर्ग इत्यादि ॥ लोक-
सामानाधिकरण्यादिति ॥ लोकशब्दसामानाधिकरण्यादित्यर्थः ॥
सन्देहामावादिति ॥ प्रधानवाक्ये लोकपदसामाधिकरण्याभावेन,
स्वर्गः सत्यगुणोदय * इति भगवद्वाक्येन च सन्देहामावादित्यर्थः ।
सिद्धमाहुः ॥ अत इति ॥ भगवद्वाक्यस्य लौकिकफलस्य च दर्शना-
दुक्तरीत्या व्यवस्थासामञ्जस्याच्चेत्यर्थः ॥ तर्हीति ॥ यद्युभयमपि
वेदाभिप्रेतं तदेत्यर्थः ॥ परोक्षफयनमित्यादि ॥ तदुक्तमेकादशस्कन्धे,
परोक्षवादी वेदोऽयं बालानामनुशासनम् * कर्ममोक्षाय कर्माणि
विधत्तं ह्यगदं यथेति * फलधुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् *
श्रेयोविधित्तया प्रोक्ता यथा मैषज्यरोचनम् * इति ॥ ९ ॥

पशुबन्धयाजी सर्वान् लोकानाप्नोति निश्चयः ॥

अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति ॥ १० ॥

अक्षय्यं सर्वलोकाख्यमात्मरूपं नचान्यथा ॥

नित्ये स्वर्गः फलं नान्यत् पश्यादिविकृतौ फलम् ॥ ११ ॥

रूपं तदेव विकृतेः किञ्चित् साधनमन्यथा ॥

विकृताद्धि हरेः किञ्चिद्विकृतं फलमीर्यते ॥ १२ ॥

नित्यकर्मप्रसिद्धयर्थं काम्यादीनां विधिः श्रुतौ ॥

पशुपुत्राद्यभावे तु न नित्यं कर्म सिद्ध्यति ॥ १३ ॥

पञ्चकर्माणि नित्यानि । तत्र त्रिषु स्वर्गः फलम् । यथा
अग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकामः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो

यजेत । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम इति । पशुबन्धंचातुर्मास्ययोस्तु
न स्वर्गः फलं श्रूयत इति वक्तुं वाक्यद्वयमाह ॥ सर्वलोका-
निति ॥ १० ॥

समाधानमाह ॥ अस्ययामिति ॥ अस्यर्थं ह वै चातुर्मास्य-
याजिनः सुकृतं भवतीत्यत्र सर्वान् लोकान् पशुबन्धयाज्यभिजय-
तीत्यत्रापि यदक्षय्यशब्देन सर्वलोकशब्देनोच्यते तदात्मसुखमेव
वाक्यशेषोक्तम् । तदेव पञ्चानां निसानामेकं फलं भवति । इतो-
ऽपि हेतोः स्वर्गशब्देनात्मसुखम् । पञ्चात्मकस्य भगवत एकत्वा-
त् । अन्यथा लोकपक्षे नैतदुपपद्यत इत्यर्थः ॥ उपसंहरन्ति ॥ नित्ये-
स्वर्गः फलमिति ॥ बालाबालभेदेनोपयमपि । अन्यत् पञ्चादिकं
न निसस्य फलम् । विकृतौ तत्फलम् ॥ ११ ॥

विकृतस्य कथं फलसाधकत्वमित्याशङ्क्याह ॥ रूपं तदेव वि-
कृतेरिति ॥ तदेव भगवद्रूपं विकृतेरपि । परं साधनं किञ्चिदन्यथा
भवति, तेन विकृतत्वम् । स च विकारो वेदोक्त इति सफलः । तर्हि
नित्यमेव फलं कृतो न साधयति तत्राह ॥ विकृतादिति ॥ १२ ॥

ननु वेदे किमिति विकृतं विकारफलं चोक्तमित्याशङ्क्याह ॥
निसकर्ममस्तिद्वयमिति ॥ तत्र साधकमाह ॥ पशुपुत्राद्यभावा-
दिति ॥ १३ ॥

स्वर्गविरये पुनः किञ्चिदाशङ्कते ॥ पञ्चेत्यादि ॥ इति वक्तु-
मिति ॥ अनेन हेतुना वाक्यशेषस्यानिर्णायकत्वं ध्येयम् । तथाच
निःसन्दिग्धेन सन्दिग्धनिर्णयः । वाक्यशेषोऽपि स्वर्गशब्दमाश्रयुक्त-
त्वेनात्मसुखस्य न विनिगमकः । अनुपपत्त्यन्तरस्य विद्यमानत्वादतो
न तेन निर्णय इत्यर्थः । वाक्यद्वयं त्वेकवृत्त्यापस्तम्बकल्पसमः । तथा-
च चतुर्थं लोकपदात्, पञ्चमे चाक्षय्यपदेन ध्वंसप्रतियोगित्वनिवार-
णाद्वाक्यशेषोक्तसुखत्वं लोकनिष्ठसुखस्य वक्तव्यम् । तावता मस्तिदि-
रपि न विरोत्स्यत इति भावः ॥ १० ॥

सुखमेवेत्येवकारेण लोकसुखव्यवच्छेदः । तत्र युक्तिमाहुः ॥ तदेवेत्यादि ॥ पञ्चकर्तुरेकं फलं वक्तव्यम् । नानात्वे कस्य फलं पूर्वं, कस्य पश्चादिति निर्णेतुमशक्यत्वात् । नच यश्चक्रमाभिर्णयः । अत्यु-
ग्रपुण्यपापानामिहैव फलमश्नुत * इति न्यायेन पूर्वं महायागफल-
स्यापि सम्भवदुक्तिकत्वात् । नच तस्यैवेत्यपि । भजापतिर्यज्ञानसृजे-
तेति श्रुतौ यावदग्निहोत्रमासीत्तावानग्निष्टोम इति तुल्यत्वोक्तेः सौ-
फल्यस्य तदप्रयोजकत्वात् । नच यत् पश्चात्तस्यैवेत्यपि । नियाम-
काभावात् । अत एकमेव निश्चयम् । तच्च आत्मसुखमेवेति तत्रापि
हेतुः ॥ पञ्चात्मकेत्यादि ॥ स. ए. प. यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं... दर्शपूर्ण-
मासाधिति श्रुतावेकत्वेनैव निरूपणादित्यर्थः । नन्वेक एव लोकस्ता-
दृशः स्वीकार्य इति शङ्कयामाहुः ॥ अन्ययेत्यादि ॥ एतस्यैव विघर-
णं, लोकेत्यादि ॥ सर्वान् लोकानित्यत्र सर्वपदस्यासङ्कुचितवृत्तिकत्वे
लोकान्तरस्यापि प्राप्तेः पञ्चकर्तुः स्वर्गो न नियतः स्यात् । स्वर्गं एव
सङ्कोचे उक्तरीत्या क्रमविरोधः । एकोत्तरं द्वितीयभाषणादक्षय्यपद-
विरोधः । यजमानार्थं तल्लोकागमनाभावेनाभिलाषोपनीतत्वविरो-
धश्च । अतः फलसैक्यं वाच्यम् । तदात्मसुखानङ्गीकारे नोपपद्यत
इत्यर्थः । नच, वाक्यविरोधः । विश्वेदेवा इतिषत् पदद्वयेन नानावि-
धात्मसुखानां कथनेनाविरोधात् । तस्मादात्मसुखमेव... वाक्यशेषार्थं
इति निश्चयः । अत एवार्थवादाधिकरणे सर्वत्वमाधिकारिकमिति सूत्रे
यथाधिकारं सर्वत्वं ग्राह्यमिति योचितम् । तेन पूर्णाहुत्या सर्वान् कामान्
आप्नोतीत्यत्र यथा तदधिकारापेक्षं तथाऽत्रैतदधिकारापेक्षमिति निष्का-
माधिकारे आत्मसुखानुकूलं सकामाधिकारे च असङ्कुचितं तद्वाह्यमतो
न तद्विरोधः । माष्यकारमतस्यत्र नादरणीयम् । तदस्माभिः पूर्वप्रकरण
प्रवोपपादितमिति न दोषः । तर्हि प्रसिद्धेः का गतिः । इन्द्रादीनां च
कथं लोकप्राप्तिरित्यत आहुः ॥ घालेत्यादि ॥ नेति ॥ प्रधानवाक्ये-
ऽनुक्तत्वात्तथेत्यर्थः । एवं प्रकृतिरूपं विचारितम् । अतः परं विकृति-
रूपं विचारयितुं फलकथनमुखेनोपक्षिपन्ति ॥ विकृताधिति ॥ ११ ॥
तदेवेति ॥ अग्निहोत्राद्यात्मकम् ॥ तर्हि ॥ घेदोक्तत्वे याग-
त्वे च तुल्य इत्यर्थः । मुले किञ्चित्पदं विकृतविशेषणम् । किञ्चिद् वि-
कृतादित्यर्थः ॥ १२ ॥
पशुपुत्रायमाय इति ॥ फलाकाङ्क्षाविरहस्य स्वर्गकामनायाश्च सर्व-

यामभावाद्यदि कामितफलार्थं साधनं वेदेन नोच्येत ततः फलं च यदि न स्यात् तदा वेदे अनाश्वत्सप्रसङ्गाक्षित्ये प्रवृत्तिः कुण्ठिता स्यादतस्तथेत्यर्थः । हविःसहायादिसापेक्षत्वाद् यथ्यधुतो वार्थः ॥ १३ ॥

नन्वेवमेव श्रुत्याभिप्राय इति किं प्रमाणं तत्राह ॥

अङ्गेऽपि तत्फलं नित्ये ज्ञानादिभिरुदीर्यते ॥

यथाकथञ्चनित्यस्य सिद्धिर्वेदेन बोध्यते ॥ १४ ॥

ध्यानादिभिर्यथा मूर्त्तेरभिव्यक्तिः परात्मनः ॥

आधानादिक्रियातोऽपि व्यक्त्यर्थज्ञस्वरूपिणः ॥ १५ ॥

दुःखाभावः सुखं चैव पुरुषार्थद्वयं मतम् ॥

मोक्षः कामस्तयोरङ्गधर्मो ह्यर्थेन साधितः ॥ १६ ॥

अङ्गेऽपीति ॥ यतो वेदे नित्याङ्गेषु अप्पणयनादिष्वपि पञ्चादिकं फलमुदीर्यते । न हि एकस्य कर्मणः फलद्वयं सम्भवति । अत्र एकस्यामावृत्तौ यत्रमानकामतया साङ्गस्यैव तस्य पञ्चादिः फलम् । तथा ज्ञानादिभिरपि फलमुदीर्यते । य एवं वेद पशुमान् भवतीति ॥ तत्रापि कामनायामेव भवतीति मन्तव्यम् । तच्च ज्ञानं कर्माङ्गम् । ननु कथमेवं वेदस्याभिप्रायोऽव्यवसीयने । स्वतन्त्रतयैव पञ्चादीनां फलताऽस्त्विति चेत् तत्राह ॥ यथाकथञ्चिदिति ॥ नित्यस्याविकृतस्य भगवतो रूपस्य सिद्धिर्निष्पत्तिर्वेदेन बोध्यते ॥ १४ ॥

ननु कृतिसाध्यो यामादेः कथं नित्य इति चेत्तत्राह ॥ ध्यानादिभिरिति ॥ यथा ध्यानपाश्नादिभिर्भगवन्मूर्त्तेरानन्दरूपस्याऽभिव्यक्तिस्तथा आधानादिप्रोमान्तक्रियाभिर्वेदबोधितदेहचेष्टा-

रूपाभिर्ध्यानादिसहिताभिर्भङ्गस्वरूपिणोऽपि भगवतोऽभिव्यक्ति-
रित्यर्थः ॥ १५ ॥

नन्वेवमर्थव्याख्याने कोऽभिप्रायस्तत्राह ॥ दुःखाभाव इति ॥
पुरुषार्थपर्यवसायी चेदः । पुरुषार्थाश्च चत्वारः । तत्र साक्षात्
पुरुषार्थद्वयं, सुखं-दुःखाभावश्चेति । तत्र सुखं-स्वर्गादिपदेनोच्यते।
दुःखाभावो मोक्षपदेन । तयोः साक्षादङ्गं धर्मः । आत्मचिन्तन-
स्यापि धर्मत्वात् । ज्ञानसाध्यत्वं धर्मयोग एवेति मतम् । अत एव
न ज्ञानस्य पुरुषार्थेषु गणना । धर्मस्य च साधनम् अर्थः ।
एवं साक्षात् परम्परया चत्वारः पुरुषार्था भवन्ति । अतः पञ्चा-
दिरर्थो यागसाधनम् । यागश्च धर्मः कामसाधनम्, ज्ञानसहितो
मोक्षसाधनश्च । अत एव व्याख्यायत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

अङ्गेऽपीति ॥ मूलस्थोऽपीति शब्दो ज्ञानादिमिरित्यनेनाप्यन्वे-
ति ॥ उदीर्यत इति ॥ चमत्सेनापः- प्रणयेद् गोदोहनेन-पशुकामस्य
मृगमयेन प्रतिष्ठाकामस्य कांस्येन ब्रह्मयज्ञसकामस्येत्यादिषु चापये-
पूज्यते । तथाच विकृतौ यत्प्रधानफलं तन्नित्ये-अङ्गफलत्वेनोच्यते
तेन विकृतापेक्षया प्रकृतस्याधिक्यं बोध्यते । ततश्च विकृतेस्तादृश्यं
ज्ञायते, यथा अर्थवादस्य । अतो-न विकृतेर्नित्यफलसाधकत्वमित्यर्थः।
ननु चतुर्थस्य तृतीये विचारितम् । द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्
फलश्रुतिर्यथादः-स्यात् । यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पाप-
श्लोकं शृणोति यदाङ्के चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्के । यत्प्रयाजानु-
याजा इज्यन्ते, धर्मं वा पतञ्जलाय क्रियते धर्मं यजमानायेत्यादिषु
द्रव्यसंस्कारकर्मसु या फलश्रुतिः सार्यवादः । पतेपां कत्यर्थत्वात् त-
न्निर्वर्तनातिरिक्तस्य कामादिपदामायेन कल्पयितुमशक्यत्वात् । प्र-
कृते धर्तमानप्रयोगाच्च । क्रतुसम्यग्धर्षणां चाक्यादिगम्यः । तथा
नैमित्तिके-विकारत्वात् क्रतुप्रधानमन्यत्-स्यादित्यधिकरणे अपः-
प्रणयनादियाक्यान्नुदाहृत्य तेषां पात्राणां नैमित्तिककाम्याङ्गतेव व्य-
पस्थापितेति छुदादिषु फलाभावात् तादृशापःप्रणयनादिषुनित्याङ्ग-

स्वाभावाच्च कथमेवमुच्यत इति चेद् । मैवम् । पतस्य फलधादस्य
गुणधादत्वेन जुह्वादिप्राशस्ये गौणत्वेऽपि न द्विशिष्टयागगुणयोधने
याधकाभावात् । असद्गुणस्य सहद्वयोधने तद्व्यागस्य प्रसारण-
त्वापत्तेर्विष्यंशोऽप्युपप्लवाच्च । अतो यागस्यैव तत्फलमित्यदोषः ।
एवमग्निहोत्रादीनां नित्यत्वेऽपि अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः प्रजा-
कामः पशुकामः सर्वेभ्यो वै कामेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादिवाक्या-
न्तरेण काम्यत्वस्यापि आचणाधित्यानामेव कामनामात्रेण काम्यत्व-
मिति स्वरूपभेदाभावाधित्याङ्गत्वमप्यप्रणयनादीनामनुष्ठेमेवेत्ये-
वमुच्यत इति गृहाण । नन्वेव सति काम्यविधिवैयर्थ्यापत्तिः । नि-
त्याङ्गादिभिरेव तत्फलसिद्धेस्तथैव नित्यप्राशस्यस्यापि सिद्धेऽन्ति-
षेत् तत्राहुः ॥ न हीत्यादि ॥ द्वितीयस्य चतुर्थं यावज्जीवपादे चि-
न्तितम् । अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः प्रजाकामः पशुकामः इति ।
यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति च । पथं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
यजेतेति काम्यं प्रयोगं विधायाम्नायते, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां
यजेतेति । तत्र किं काम्यो नित्यश्च प्रयोगो मिश्र, उत नित्यकाम्ये
कर्मणी भिन्ने, अथवा न काम्यस्यैवाभ्यासो विधीयत इति संशये,
यावज्जीवशब्दस्य मरणाद्यधिककालवाचकत्वात् तस्य च प्रकृते का-
म्यमग्निहोत्रादौ पूर्वमप्राप्तत्वाज्जुहोति यजेतेत्यनेनानूदिते तस्मिन्
कर्मणि स कालो विधीयते । नच सहद्वानुष्ठानेनैव फलसिद्धेरेतद्-
ङ्गीकारो व्यर्थ इति वाच्यम् । तस्य काम्यवाक्येनैव सिद्धत्वाद्भैत-
त्काष्ठानङ्गीकारं विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अग्निहोत्रवाक्ये प्रकरणमे-
वेऽपि दर्शपूर्णमासवाक्ये तदभावेन कर्मभेदाङ्गीकारे प्रकरणवाधा-
पत्तेश्च । अतः काम्यकर्मणांभ्याससिद्धये तत्रायं कालरूपधर्माविधि-
रिति पूर्वोपपन्नः । मिद्धान्तस्तु जीवनकार्त्स्न्यवाचकस्य यावज्जीव-
पदस्य न कालवाचकत्वमपि लक्षकत्वम् । जुहोतियजत्योरप्यभ्या-
सलक्षकत्वमेव, न तु वाचकत्वम् । जीवनं च पुरुषधर्मो, न कर्म-
धर्मतया विधातुं शक्यः । प्रकरणवशेन ध्रुतेर्लक्षणाप्यन्याया ।
अतोऽत्र जीवनं पुरुषधर्मं निमित्तीकृत्य प्रयोगमेवैव विधीयते ।
कर्मभेदकानां शब्दान्तरादीनामभावात् । निमित्तविशेषसद्भावेनावि-
दोषपुनः ध्रुतेरभावेनाभ्यासस्यापि तथात्वाभावात् । अतोऽत्र जीवन-
स्य निमित्तत्वेन तस्मिन् सति निमित्तिकत्वागाशयोगात् तस्य नि-

त्यत्वमर्थसिद्धम् । नच प्रयोगनैरन्तर्यापत्तिः । सायंप्रातर्वाक्यस्य
अमावास्यायाममावास्यया यजेतेत्यादेश-नियामकत्वात् । तस्मा-
न्नित्यकाम्यप्रयोगौ भिन्नाविति । तदेतदुक्तम् ॥ न हीत्यादि फलमि-
त्यन्तेन ॥ उक्तं न्यायं ज्ञानफलेऽपि स्मारयन्ति ॥ तत्रेत्यादि ॥ ज्ञाने
ब्रह्मज्ञानत्वभ्रमवारणाय तत्स्वरूपं परिच्छिन्दन्ति ॥ कर्माङ्गमिति ॥
जैमिनीयमतं निरसितुं तन्मतेनाशङ्कन्ते ॥ नन्वित्यादि ॥ अस्त्विति ॥
विधिवाक्ये दर्शनादस्त्वित्यर्थः ॥ यथाकथञ्चिदित्यादि ॥ तथाच
काम्यफलानां-नित्याद्भेषु-आवणान्नित्ये-यावज्जीवाधिकारस्याकरणे
प्रत्ययायस्य च आवणान्नित्य एव श्रुतेस्तात्पर्यं ज्ञायते । तत्र च स्वर्ग
एवात्मसुखात्मा फलत्वेन प्रतिपाद्यते, न पञ्चादिकमतो न तेषां-स्व-
तन्त्रतया फलत्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥

यज्ञेपूक्तस्य भगवद्रूपत्वस्य इष्टीकरणाय नित्यत्वं परिच्छेत्तुं
शङ्कन्ते॥ननु कृतीत्यादि ॥ यथेत्यादि॥ तथाच-तेषु यावज्जीवाधिका-
रक-वादिरूपमेव न नित्यत्वं किन्तु-त्रैकालिकायाधविषयत्वरूपमतो
यज्ञेषु भगवद्रूपत्वं निरावाधम् । मुख्येऽधिकारिषु तथामिव्यव्यत
इति भावः।अत्र ध्यानादिभिरित्यर्थे इष्टान्तमुखेनोत्तरकाण्डीयसाधनं
व्यापारश्चीकः । फलं तु ज्ञानिनस्तदभिव्यक्ताचित्यनेनैवोक्तम् ॥ १५ ॥

एयमर्थव्याख्याने इति ॥ जैमिनीयमतमनाहत्य यज्ञानामधि-
कारिभेदेन मोक्षादिसाधकत्वं, न तु लौकिकपरत्वं, यज्ञानां भगवद्रूपत्वं
चेत्येवं व्याख्याने इत्यर्थः । कामपदस्य सुखवाचकत्वं, कामान् सम-
र्धयन्तु नः, आत्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति, गतागतं काम-
कामा लभन्ते इत्यादौ काम्यते असौ काम इति योगेन सिद्धम् ।
विधिवाक्यादौ तदेव, स्वर्गाक्षय्यसर्वलोकपदैरुच्यत इत्याशयेनाहुः ॥
तत्र सुखमित्यादि ॥ मोक्षपदममृतादिपदसंप्राप्तकम् ॥ तयोः सा-
क्षादङ्गं धर्मं इति फलसद्वाराऽतिरिक्तानन्तरितत्वेन साधनतया शेष-
भूत इत्यर्थः । नन्वात्मावारे द्रष्टव्य इत्यादिश्रुत्यात्मज्ञानादौ मोक्षसु-
खासाधनत्वोक्तेः कथं धर्मं एव तथात्वमत आहुः ॥ आत्मेत्यादि ॥
अयं हि परमां धर्मो ययोगेनात्मचिन्तनम् * इति याज्ञवल्क्यस्मृते-
स्तस्य धर्मत्वात् सुखमोक्षयोर्ज्ञानसाध्यत्वं, ज्ञानस्य धर्मान्तःपात एव
सर्वेषां सम्मत इत्यर्थः । अत्र गमकमाहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ तथाच
स्मृतिपुराणानां सर्वतन्त्रसाधारणत्वाच्चेष्टु ज्ञानस्य ज्ञानत्वेन पुरुषार्थ-

त्यानुकूलं धर्मत्वस्य चोक्तेरनेव रूपेण पुरुषार्थत्वं निश्चीयत इत्य-
स्तत्वेत्यर्थः । नन्वस्तु धर्मस्य सुखमोक्षसाधकत्वं, तथापि पञ्चादी-
नां स्वतन्त्रफलत्वानङ्गीकारे किं योजमत आहुः ॥ धर्मस्य चेत्यादि ॥
अपमादयः । पद्मादीनां स्वतन्त्रफलत्वाद्युपगन्तुमते तेषां न तेन
रूपेण फलत्वं सर्वसाधारणत्वात् । किन्तु स्वेष्टत्वेन रूपेण । इहेस्तु,
मेऽस्ति यदमित्याकारः । तच्च प्रविष्टाया ममताया अविद्याकार्यत्वेन दुः-
शरूपत्वात्तत्सम्बन्धेन परः स हि न भिन्नः सः । तदात्मनो विप्रतया
नार्थकत्वम् । किञ्च । साक्षात् । धर्मः । तत्त्वः । तत्त्वः । तत्त्वः । तत्त्वः ।
तत्त्वः । तत्त्वः । तत्त्वः । तत्त्वः । तत्त्वः । तत्त्वः । तत्त्वः । तत्त्वः ।
तत्त्वः । तत्त्वः । तत्त्वः । तत्त्वः । तत्त्वः । तत्त्वः । तत्त्वः । तत्त्वः ।
तत्त्वः । तत्त्वः । तत्त्वः । तत्त्वः । तत्त्वः । तत्त्वः । तत्त्वः । तत्त्वः ।
तत्त्वः । तत्त्वः । तत्त्वः । तत्त्वः । तत्त्वः । तत्त्वः । तत्त्वः । तत्त्वः ।

एयमिति ॥ अनेन प्रकारेण; न तु धर्मादर्थश्च कामक्षेत्याद्यु-
क्तप्रकारेण । नच तद्विरोधः शङ्क्यः । तत्रापि काम्यकर्मत्यागः एव
व्यासचरणानां तात्पर्यात् । भारतस्य वेदव्याख्यानरूपत्वात् । अग्नि-
मयावधे, धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्यनित्ये इति निन्दाकथनाद्येत्यर्थः ।
अतोऽतिरागिणः कामाद्यर्थं काम्ये प्रवृत्तौ तत्फलानन्तरं धर्मं आ-
दरोत्पत्तौ ततः सुखदुःखानामनित्यस्य दर्शनात् तत् परित्यज्य, नित्य-
फलसामुपयेन तत्करणे तत्तिसमौ परं धर्माधिगच्छतीत्युपसंहारोक्त-
फलप्राप्तिर्माहौ वा भवतीति तत्तात्पर्यं बोध्यम् । एवं तावच्च पञ्चा-
त्मकमिति मङ्गलकारिकायां भगवद्भूषो यो वेदार्थं उद्दिष्ट भासीत्
तु सर्वोऽपि अग्निहोत्रमित्यादिषु व्याख्यासहितासु कारिकासु यथा-
क्रमे प्रवृत्तिस्वरूपनित्यकाम्यस्वरूपतत्सारतम्याधिकारिमेव तत्कलो-
त्तिप्रयोजनविरुद्धिस्वरूपतत्फलसाधकत्वधीजयागनिष्ठभगवत्त्वयाध-
कनिरासधर्मानिष्ठान्तर्पिकसाधनता चेत्येवमादिक्रमेण उपपादि-
तः ॥ १६ ॥

साधनं च फलं चैव हरिवेदे निरूप्यते ॥

तदभिव्यक्तितः सर्वं पुरुषार्थस्वरूपतः ॥ १७ ॥

उपसंहरति ॥ साधनं च फलं चैवेति ॥ उभयात्मकौ हरि-
वेदे निरूप्यते । ततश्च वेदानुसारेण तदाभिव्यक्तौ सत्यां सर्व एव
पुरुषार्थः सिद्धयति । यतो भगवान् पुरुषार्थस्वरूपः ॥ १७ ॥

तत्र सर्वं 'संगृह्याहुः' । उपसंहरतीति ॥ यदीयपरिकरत्वेनेदं
सर्वमुक्तं तं 'येवार्थं संगृह्य दर्शयतीत्यर्थः' ॥ उभयात्मक इति ॥ द्रव्य-
देयतासम्बन्धो देयतोद्देशेन द्रव्यत्यागो वा याग इति लोके प्रसि-
द्धः । तत्र देयतानां भगवद्रूपार्थं भगवद्वययथायात् मूर्द्धेयं सुतेजा-
श्चक्षुर्यिदयरूप इत्यादिभ्युत्तिभ्यो, नास्तरपदस्योपरमस्य तात्ते * इ-
त्यादि, येषां नारायणाङ्गजा इत्यादिवाक्यैः सिद्ध्यति । भगवत्-यय
'सर्वशब्दमिष्येत्येन च । इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमातुरथो विद्यः स
सुपर्णो गरुत्मान्' * एतं सङ्ग्रहाद्युद्धा ध्वन्त्यग्नि-यमं मातरिभ्यान-
माहुरिति 'युनेस्तलिङ्गाद्यधिकरणेश्च । त्यागसम्बन्धकर्मणां तु,
मां विधत्तेऽभिधत्त मां विकल्प्याऽपोहते छादय * इति एकादश-
स्कन्धीयभगवद्वाक्यैः । उपकरणस्य तुपुरुषसूक्तेन द्वितीयस्कन्ध-
क्षपुत्तयसूक्ताध्यायेन च सिद्ध्यति । फलस्य भगवद्रूपता त्थानन्दा-
त्मकत्वादयं सिद्धा । एवं सति, सर्वे वेदा यत् पदमाप्तमिति, वेदैश्च
सर्वैरहमेव येन इत्यादौ सर्वशब्दस्योपसङ्गुचितवृत्तिकारणाद् वैदिकैः
सर्वैः शब्दैर्मुख्यवृत्त्याभगवानेव योध्यते । सङ्गुचितवृत्त्या च तत्तत्का-
र्यार्थं तत्तद्रूपः । तदिवमुक्तं, हरिर्वेदे निरूप्यते इति ॥ सिद्ध्यतीति ॥
यथाधिकारं सिद्ध्यति । तत्र हेतुमाहुः ॥ यत इत्यादि ॥ यदि प्रकारा-
न्तरेण सिद्धेन पुरुषार्थरूपो न स्यात् । अत एव सिद्ध्यतीति सर्वोऽपि
पूर्वाकार्यं संगृहीतः । तेन बलनिरूपणार्थं प्रमाणानुसंधिप्रमेयमेकं
निरूपितम् ॥ १७ ॥

अतः परं प्रमाणस्य बलवत्त्वाय तत्स्वरूपं निरूपयितुमाहुः ॥

एवं वेदार्थं विनिरूप्य वेदस्य स्वरूपं विनिरूपयन् प्रयोजनं चाह ॥

रूपप्रपञ्चकरणादासत्तत्त्वांशवारणे ॥

श्रुतिमात्मप्रसादाय चकारात्मानमेव सः ॥ १८ ॥

इति नित्यः श्रुतेरर्थः सात्त्विकानां प्रकाशते ॥

उत्पन्नास्त्रिविधा जीवा देवदानवमानवाः ॥ १९ ॥

सर्वे वेदविदो जाताः स्वभावगुणभेदतः ॥

तेषां प्रकृतिवैचित्र्याच्छ्रुत्यर्थो बहुधोदितः ॥ २० ॥

इति ॥ विचित्रो रूपप्रपञ्चः । जीवाश्चांशाः । अस्यानां
विचित्रे भ्रमो भवत्येव । अतस्तस्मिन्निवारणार्थं श्रुतिं चकार ।
तस्याः स्वरूपमाह ॥ आत्मानमिति ॥ नन्वन्तर्यामिणैव कथं न
निवार्यते । तत्राह ॥ आत्मप्रसादायेति ॥ अन्तःकरणप्रसादाय ।
जीवान्तर्प्राप्तमणौ पूर्वमेव हृदये प्रविष्टौ भोगभोजनार्थं तदनुभोगेन
मालिन्यं चित्ते जातं, नान्तःस्थितेन दूरीकर्तुं शक्यम् ।
अतो बहिःस्थितेन प्रवेशसमयेन तद् दूरीकर्तव्यमिति श्रुतिनिर्मा-
णमित्यर्थः ॥ १८ ॥

इदमेव श्रुतेः प्रयोजनमिवाह ॥ इतीति ॥ अध्ययनादिना
धर्मादिकमपि साधयति । परं नित्योऽयमेवार्थः प्रयोजनम् । अथ-
वा । पञ्चात्मको भगवान् वेदार्थ इति निरूप्य सर्वेषां तथा बुद्धि-
भावमाशङ्क्य तेषां दोषं कथयन् स्वोक्तमुपसंहरति ॥ इतीति ॥
सात्त्विकानामेवायमर्थः प्रकाशते, न सर्वेषामित्यर्थः । ननु सर्वे
भगवदंशाः । तत्र कथं केचन सात्त्विका, अन्ये नेति व्यवस्था,
तत्राह ॥ उत्पन्ना इति ॥ प्रजायेयेतिभगवदिच्छया त्रिनिर्गताश्चिदं-
शा जीवास्तुल्या मा भवन्ति न भगवन्प्रायागुणैस्त्रिविधैस्ते व्याप्ता-
स्त्रिविधस्मभोगाय । अन्यथा तामसवस्तुनां योगो न स्यात् । अत
एव श्रुतौ, त्रया प्राजापंशा इति देवा मनुष्या असुरा गणिताः ।

पञ्चरात्रेऽपि—त्रिविधा जीवसङ्घास्तु देवमानुषदानवाः * तत्र देवा मुक्तियोग्या मानुषेऽप्युत्तमा अपि * मध्यमा मानुषा ये तु सृष्टियोग्याः सदैव हि * अधमा निरयायैव दानवास्तु तमोलया* इति । अतो जीवानां त्रैविध्यात् तदनुगुणा एवान्तःकरणादयोऽपि तेषां भवन्ति ॥ १९ ॥

ततः किमत आह ॥ सर्वे वेदविद इति ॥ यथार्थं श्रुत्वाऽपि ते यदा व्याचक्षते तदा स्वरूपा वेदार्थं वर्णयन्ति स्वभावगुणानां भेदात् । ततः किमत आह ॥ श्रुत्यर्थो बहुषोदित इति ॥ २० ॥

एवमित्यादि ॥ अन्यथा पूर्वप्रकरणोक्ते, शब्द एव प्रमाणमित्यादिरूपे सन्दर्भेऽसम्भवात्तदनुपपत्तौ ग्रन्थप्रयासवैफल्यमिति तत्प्रयोजनस्यान्तःकरणशुद्धिरूपस्य तत्स्वरूपादिकथनस्य व्यावृत्त्यपत्त्वमिति भावः ॥ श्रुतिं चकारेति ॥ एतेनापौरुषेयवाक्यत्वं पौरुषेयत्वेनाऽभगच्छत्वं च वदन्तो निरस्ताः । एतस्यैव महापुरुषस्य निःश्वसितं यद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति, प्रचोदिता येन पुरा सरस्वतीति* वेदो नारायणः साक्षादित्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधान् ॥ अन्तर्यामिणेति ॥ अल्पत्वेऽपि स्वरूपात्मकतयान्तरतया च व्यापकत्वाद्भ्रान्तत्वात् सम्भावितसामर्थ्येनेत्यर्थः ॥ भोगभोजनाभ्यर्थमिति ॥ ऋतं पिबन्ताविति ध्रुतेः । यद्यप्यनशनश्रुत्या जीवधर्मभोगस्तथापि नियतकार्यकत्वादसमर्थत्वम् । तदेतदुक्तम् ॥ अन्तःस्थितेनेति ॥ उक्तरित्यान्तःपातिनेत्यर्थः । अत एव परमात्मा मे शुद्धान्तामिति श्रुतिः । इति स्थितो यच्छति मक्षिपूत इति तृतीयस्कन्धे विदुरवाक्यं चातो न चोद्यावकाशः ॥ १८ ॥

अर्थशब्दस्याभिधेयार्थकत्वमादाय किञ्चित् परिहर्तुं व्याख्यानान्तरमाहुः ॥ अथवेत्यादि ॥ सूक्तमिति ॥ वेदस्वरूपफलार्थविषये यमुक्तं तदित्यर्थः । सात्त्विकानामेव प्रकाशने हेतुरग्रेऽनुपदमेव व्युत्पाद्यः । प्रसङ्गाद्वेदविषये व्युत्पादनाय किञ्चित् परोक्षमेव लिख्यते । तथापि यो विशेषः क्वचित् सोऽपि तत्र प्रकाश्यते । तथा हि । स च वेदो मन्त्रब्राह्मणात्मकः । तत्र मन्त्रा अनुष्ठानप्रकारभूत-

द्रव्यदेवताविप्रकाशकाः । तेऽप्युत्सर्गतास्त्रिविधाः, ऋग्यजुःसाममेदात् ।
तत्र गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा ऋचस्ता एव गानयुक्ताः सामानि ।
तदुभयविलक्षणानि यजुर्वि । अग्नीदम्नीन् विहरेत्यादिसम्बोधन-
रूपा निगदा, निविदादयश्चान्येऽत्रैवान्तर्भवन्ति । ब्राह्मणमपि त्रिवि-
धम् । विध्यर्थवादतदुभयविलक्षणमेदात् । विधिरपि चतुर्विधः ।
उत्पत्त्यधिकारिविनियोगप्रयोगमेदात् । तत्र कर्मस्वरूपमाश्रयोधको
विधिरूपचित्त्रिविधः । यदाग्नेयोऽष्टाक्षपालोऽमावास्यायां भवतीत्या-
दिः । ऐतिकर्तव्यताकस्य यागादेः फलसम्बन्धयोधको विधिरधि-
कारविधिः । यथा वक्ष्येपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिः ।
अङ्गसम्बन्धयोधको विधिर्यनियोगविधिः । यथा ग्रीहिर्भियजेत,
समिधो यजतीत्यादिः । साङ्गप्रधानकर्मप्रयोगैक्ययोधकः पूर्वोक्त-
विधिष्वयमेलनरूपः प्रयोगविधिः । स च श्रीत इत्येकं । कात्प इत्य-
परे । कर्मस्वरूपमपि चतुर्विधम् । उत्पत्त्यामियकृतसंस्कारमेदात् ।
तत्र, वसन्तेऽग्नीमादधीत, यूपं तक्षतीत्यादिना संस्कारविशेषविशि-
ष्टाग्नियूपादेरुत्पत्तिः । आध्यायोऽध्येतव्यो, गां-पयो दोग्धीत्यादाव-
ध्ययनदोहनादिना विद्यमानस्यैवाध्ययनपथः प्रभृतेरातिः । सोममभि-
षुणोति, मीहीनवहन्ति, मान्यं विलापयतीत्यादावभियवणावघात-
विलायनैः सोमादीनां विकारः ।
मीहीन् मीक्षति, पत्न्ययेकृत इत्यादौ प्रोक्षणापेक्षणादिभिर्मीक्षाज्या-
दिद्रव्यसंस्कारः । एतच्चतुष्टयं चाङ्गकर्मम् । तथा, कर्तृकारकाण्य-
नाश्रित्य विहितमर्थकर्म । तच्छ द्विविधम्, अङ्गं, प्रधानं च । अन्या-
र्थमङ्गमनन्यार्थं प्रधानम् । अङ्गमपि द्विविधम् । संनिपत्योपकारक-
मारादुपकारकं च । तत्र प्रधानस्वरूपनिर्वाहकं प्रथमम् । फलोप-
कारि द्वितीयम् । पर्यं सम्पूर्णङ्गसहितो विधिः प्रकृतिः । चिकला-
ङ्गसहितो विकृतिः । तदुभयविलक्षणो विधिरङ्गविधिः । पवमन्यद-
प्यूहम् । तदेवं निरूपितो विधिभागः ।

प्राशस्त्यनिन्दान्यतरलक्षणया चार्थिशेषभूतं चाक्यमर्थवादः ।
स च त्रिविधः । गुणवादोऽभुवादो भूतार्थवादश्चेति । तत्र प्रमाणा-
न्तरविरुद्धार्थयोधको गुणवादः । यथा, आदिश्वो वै यूप इत्यादिः ।
प्रमाणान्तरमाप्तार्थयोधकोऽभुवादः । अग्निरिहमस्य मेयजमित्यादिः ।
प्रमाणाऽन्तरविरोधतत्प्रातिरहितार्थयोधको भूतार्थवादः । इन्द्रो

वृत्त्राय चञ्चलमुपयच्छदित्यादिः । तदुक्तम् । विरोधे गुणवादः स्याद-
नुवादोऽवधारिते * भूतार्थवादस्तद्वानादर्थवादस्त्रिधा मतः * इति ।
तत्र त्रिविधानामप्यर्थवादानां विधिस्तावकत्वे समानेऽपि भूतार्थवा-
दानां स्वार्थं प्रामाण्यं देवताधिकरणन्यायात् । अवाधिताज्ञातज्ञाप-
कत्वं हि प्रामाण्यम् । तच्च धाधितविषयत्वाज्ज्ञातज्ञापकत्वाच्च न
गुणवादयोः । भूतार्थवादस्य तु स्वार्थं तात्पर्यरहितस्यापि औत्सर्गिकं
प्रामाण्यं, न विहन्यते । तदेवं निरूपितोऽर्थवादभागः । विध्यर्थवा-
दोभयविलक्षणं तु वेदान्तवाक्यम् । तच्चज्ञातज्ञापकत्वेऽप्यनुष्ठाना-
प्रतिपादकत्वाच्च विधिः । स्वतः पुरुषार्थपरमानन्दविज्ञानात्मकब्रह्म-
णि स्वायं उपक्रमोपसंहारादिपङ्क्तिविधतात्पर्यलिङ्गवत्तया, स्वतः प्र-
माणभूतम् । सर्वानपि विधीनन्तःकरणशुद्धिद्वारा, स्वशेषतामापाद-
यदन्यशेषत्वाभावाच्च नार्थवादः । तस्मादुभयविलक्षणमेव वेदान्त-
वाक्यम् । तच्च कचिदज्ञातज्ञापकत्वमात्रेण विधिरिति व्यपदिश्यते ।
विधिपदरहितप्रमाणवाक्यस्येन च कचिद् भूतार्थवाद इति व्यवहियत
इति न दोषः । तदेवं निरूपितं त्रिविधं ब्राह्मणम् । एवमुभयकाण्डा-
त्मको वेदो धर्मार्थकाममोक्षहेतुः । स च प्रयोगत्रयेण यज्ञनिर्वाहा-
र्थमृग्यजुःसामभेदभिन्नः । तत्र हौत्रे ऋग्वेदेन । आश्वय्ये यजुषा ।
औद्गात्रे साम्ना । ब्राह्मयाजमानौ त्वत्रैवान्तर्भूतौ । अथर्ववेदस्तु यज्ञा-
नुपयुक्तः, शान्तिकपौष्टिकाभिचारिकादिकर्मप्रतिपादकत्वेनात्यन्त-
विलक्षण एव । एवं प्रवचनभेदात् । प्रतिवेदं भिन्नाः मूलस्य शाखाः ।
एवञ्च कर्मकाण्डे व्यापारभेदेऽपि सर्वासां वेदशाखानाम् एक-
रूपत्वमेव ब्रह्मकाण्ड इति चतुर्णां वेदानां प्रयोजनभेदेन भेद उक्तः
इति मधुसूदनसरस्वती आह ।

अत्रेयान् विशेषो योच्यः । मन्त्राद्यनुर्विधाः । आथर्वणानामपि
मन्त्रत्वात् । वेदेषु च यत्र यत्प्राचुर्यं तत्र तत्प्राप्तकत्वं यद्यग्नौ हव्येन-
ऋग्वेदः । एवमन्येषु । अथर्वलक्षणं तु तथा न प्रसिद्धम् । तेनोक्त-
त्रयातिरिक्तो वेदोऽथर्ववेदो ज्ञेयः । अथर्ववेदस्य ब्रह्मत्व उपयोगः
पूर्णमासीत् । तद्वयज्ञस्य चातुर्होत्रत्वात् तेन यज्ञ उपयुक्तः । इदानीं तु
सुमन्तुना ऋषीणामपचारात् मुखेन स्ववेदमात्रादेवाथर्वणां पृथग्यज्ञं
शुर्वाणेनेतरोपयोगो निवारित इत्यनुपयुक्तः इत्याथर्वणेषु प्रसिद्धत्वा-
च्च । किञ्च । गुणवादानुवादयोरपि, पाचं धेनुमुपासीतेतिचद, गो-

अथा एव पशयोऽन्ये त्वपशव इत्यादावपि अन्येषामवशुत्वज्ञानपूर्व-
कं गोअध्यानां पशुत्वमनुसन्दधानेन तत्कर्म कर्त्तव्यम् । तथा, घायु-
र्व क्षेपिष्ठेत्यादावपि शीघ्रगामिनीं देयतां ज्ञात्वा कर्म कर्त्तव्यमित्येवमा-
शयेनैतत्सर्गिकं प्रामाण्यं विहस्यत इति । अन्यस्याहतमेव । प्रकृत-
मनुसरामः ॥

इच्छयेति यदं स्यात्ता इत्यनेनाऽप्यन्येति । अन्यर्थन्यव्याप्तत्वे ॥
न स्यादिति ॥ तामसानामसमीचीनत्वेन देयत्वात् तद्योग्यमोक्षभावं
यैवध्वमेव स्यादित्यर्थः । त्रिगुणव्याप्ते किं मानमित्यत आहुः ॥ अत
एवेत्यादि ॥ अन्यथा बृहदारण्यके स्मृत्यनुग्राहणे यत् त्रैविध्यमुक्तं
तत्तादृशगुणव्याप्तिं विनाऽसम्भवद् वाधितमेव स्यादिति भावः । ननु
धृतौ वैहर्तव्यमुक्तं, न तु जीपत्रैविध्यम् । अमुरशरीरे प्रपेक्षान्य-
थानुपपत्त्या तथा कल्पनं तु न युक्तिमहम् । अदृष्टविशेषादभ्युपप-
त्तेरित्याशङ्कन्यां पूर्वोक्तनिवृत्त्यर्थं मानान्तरमाहुः ॥ पञ्चरात्रेऽपीति ॥
तदनुगुणा इति ॥ तथाचाहृष्टस्य मनःसम्यग्धोत्तरमाधिकमज्ञान्य-
त्वात् ततः पूर्वं तदसम्भवाद्वाहृष्टेनोपपत्तिरिति भावः । अहृष्टाना-
दित्यं तु ब्रह्मवादिघरोवादेयोपेक्ष्यम् ॥ १९ ॥

यथार्थमित्यादि ॥ तदेतदेकादशस्कन्धे, वदन्ति छुण्ण श्रेयां-
सि बह्वनि ब्रह्मवादिनः * तेषां चिकल्पप्राधान्यमुताहो यस्मिन्व्यता
* इत्युत्प्रेषंभदने, कालेन नष्टा प्रत्यये चार्थीयं वेदसंज्ञिता * इत्या-
दिषु भगवत्प्राप्तयेषु चतुर्दशाध्यायस्थेषु स्फुटति तेषां प्रकृतिवैचित्र्या-
भिज्ञा याच. स्यन्ति हीति तत्रांकेः ॥ बहुधोदित इति ॥ तथाच
बहुधा प्रकृतत्वात् सर्वेषां तदर्थबोधोऽपि तु सात्त्विकानामेवेत्य-
र्थः ॥ २० ॥

तानेव प्रकारानाह ॥

भावस्याज्ञानतः कर्ममात्रं केचिद् वदन्ति हि ॥

लोकप्रतीतं स्वीकृत्य कदाचिद्भगवान् वदेत् ॥ २१ ॥

फलं तु सर्वमेवात्र तदंशत्वाद्भविष्यति ॥

अतः कामनिषेधो हि क्यचिद्भगवतोदितः ॥ २२ ॥

भावस्येति ॥ उपक्रमादिप्रकरणार्थस्य भावस्य अज्ञानात्
केवलं वाक्यार्थमेवानुभूय क्रियामात्रं वेदार्थ इति केचिदाहुः ।
ननु महतां वाक्यात् तथा न भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ लोकप्रती-
तमिति ॥ वेदार्थ इति केचिदाहुः । महान्तो हि भगवदनुगुणाः ।
भगवांश्च सर्वमार्गमवर्त्तकः । अतः कर्ममार्गवक्तृननुसरति । एवं
त्रयीधर्ममनुमपन्ना इति, वेदवादरताः पार्थेति च, त्रैगुण्यविषया
वेदा इति च । अतो योगादिप्रचारार्थं प्रकारान्तरापन्नश्रुत्यर्थनि-
न्दया तथा बोधयतीति महान्तोऽपि तमर्थं न निवारयन्ती-
त्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु फलविसंवादात् स्वयमेव लक्ष्यन्तीत्याशङ्क्याह ॥ फलं
त्विति ॥ यागानां भगवदंशत्वात् सर्वमेव कामितं फलं भवति ।
न तु निश्चयं तत् । अन्यथा भगवता कामनिषेधो नोच्येतेत्याह ॥
अत इति ॥ एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं शक्त्वा फलानितु * इति
वाक्यात् ॥ २२ ॥

प्रकारानिति ॥ धर्ममेके यशश्चान्ये कामं सत्यं दमं शमम् * अन्ये
वदन्ति वै स्वार्यमैश्वर्यं त्यागभोजनम् * केचिद्वह्नें तपो दानं * व्रता-
नि नियमान् यमान् * इत्यत्रोक्तानित्यर्थः । एतेषु प्रथमेदिष्टमेव पक्षं
लोकप्रसिद्धत्वादनुवदन्ति दूषणार्थम् ॥ भावस्येत्यादि ॥ उपक्रमेत्या-
दि ॥ अत्रैवं भाति । चेदस्मिन्पक्षो हि मन्त्रदेवतास्तुत्याद्यावुपयुक्तेः ।
प्रकरणं च यागस्यासच्च, यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्भगवद्रूपः । देवता-
स्याग्न्यादयो यागशेषा भगवद्रूपभूताः । कर्त्ता पुरुषोऽपि यागशेषो
भगवदंशः । पुरुषशेषभूतं फलमप्येतस्यैवानन्दस्यान्यार्नीत्यादिश्रुते-
र्भगवदंशभूतम् । तथैवोपकरणान्यपि । एवं सर्वं साक्षात् परम्परया
च-भगवद्रूपमिति भगवत्येव श्रुतेस्तात्पर्यमिति प्रकरणार्थस्येत्यर्थं
इति । ननु यदि क्रियैव वेदार्थो न स्यात् फलं च लोकाद्यात्मकं या-
गानां न स्याद्वेदार्थश्च यदि गुणातीतः स्यात्तदा त्रैगुण्यविषया वेदा
इत्यादि भगवाश्च वदेत् । यतो वदति ततः क्रियैव वेदार्थ इत्याशङ्कां

इदि निधायाहुः ॥ नन्वित्यादि ॥ महतां त्रैमिष्यादीनां चिन्तारकाणां
चाक्याच्छास्त्ररूपात् तथा न भविष्यति, क्रियायादिनां वेदार्थस्याहा-
नं न भविष्यतीत्याशङ्क्य महतामाशयमादेत्यर्थः ॥ लोकप्रतीतमिति ॥
क्रिया लौकिकेयं वेदार्थः ॥ फलं, च लोकादिकमेवेत्येव साधार-
णजनप्रतीतं स्वीकृत्य कदाचिद् योगाविप्रचारावसरे भगवान् वदे-
दित्यर्थः ॥ तथा बोधयतीति ॥ लोकसिद्धं मतान्तरं वेदार्थत्वेन बोध-
यति । एवं सति गीतावाक्येष्वयमर्थो बोद्धः । ये त्रैविधाः स्व-
र्गातिं प्रार्थयन्त ते एवं प्रार्थयमनुप्रपन्ना लोकप्रतीतप्रकारं प्रार्थयन्
परम्परया प्रपन्नाः न तु मनुक्तप्रकारकम्, अत एव कामकामा लौकि-
कस्तुल्येऽस्त्यो गतागतं लभन्ते, न तु मुच्यन्त इति । वेदाद्वरता इ-
त्यत्रापि वेदे-वे दाद्वरताः, न तु तात्पर्यज्ञातारः । अत एव, ना-
न्यवस्तीतिवादिन इत्यादिरूपास्तेषां च समाधौ न बुद्धिर्गतिः त एव
निश्चिन्तोऽत्रैगुण्यविषयेत्यत्रापि त्रैगुण्यं गुणत्रयसमुदायो विषयो बोध्यो
येषां ते तथा इत्यपि लौकिकीं प्रतीतिमादावैव धर्तुतीति ज्ञापते ।
वेदास्त्रिकाण्डविषया प्रह्लादमविषया इमेऽपरोक्षवादा ऋषयः परोक्षं
अमम प्रियम् इत्येकादशस्कन्धीममगवद्वाक्यात् । अस्य गीतावाक्य-
स्य सांख्यस्तावकतायाः प्रकरणेन निश्चयाच्च । एवञ्च प्रथमवाक्यम-
प्यनन्यास्त्रिगुण्यं मामित्यत्रिमग्रन्थस्यारस्यानुपासनात्तावकम् । त-
थैव द्वितीयं चान्वेति न तैः कृत्या क्रियार्थोपपन्नम् इति आचः ॥२१॥
ननु फलसंवादे निन्दानवसर इत्यत आहुः ॥ न तु निन्दं तावि-
ति । ननु तथापि लोकसिद्धस्य वेदार्थत्वाभावे गीतायां किं गमक-
मित्यत आहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ अत इति ॥ यतस्तत्र निन्दं, नापि
पावनं, वेदार्थस्तु तद्विलक्षणोऽत इत्यर्थः । तथाच गीतायामपीदमेव
मात्पर्यमतो न सन्देह इत्यर्थः ॥ २२ ॥

ननु वेदार्थश्चेदेक एव स्यात् कथं सहजाः फलत्वेन मार्गा
भिन्नाः स्युः । अर्चिसादिमार्गो, धूमादिमार्गस्तृतीयो मार्गश्चेति ।
अतो वेद एव तथा तथा वदतीति मन्तव्यमित्याशङ्क्याह ॥

यथोक्ते ह्यपुनर्जन्म ह्यन्यथा पुनरुद्भवः ॥

तदर्चिरादिधूमादिमार्गद्वयमुदीरितम् ॥

वैराग्यार्थं तदप्युक्तं पञ्चाग्निख्यापने श्रुतौ ॥ २३ ॥

यथोक्त इति ॥ नात्र वेदानुसारेण मार्गद्वयं, किन्त्वेक एव मार्गो वेदोक्तः ॥ तथाह ॥ यथोक्ते ह्यपुनर्जन्म ॥ अयथाज्ञानतः कर्मकरणत्वाद् धूमादिमार्ग इत्याह ॥ अन्यथेति ॥ अनेन जायस्वेत्यपि मार्गः संगृहीतः । एवमेव शास्त्रकारैर्भगवता चाभिप्रेत्य मार्गद्वयमुदीरितं, न त्वभयमपि साक्षाद् वेदाभिप्रेतमित्यर्थः ॥ नन्वस्य धूमादिमार्गस्य कथने किं फलम् । न हि मार्गाः केनचिदुच्यन्ते ॥ किञ्च । धूमादिमार्गोपकर्मणोऽविहितत्वे तत्फलं न स्यात् । न हि अविहितस्य भ्रमप्रतिपन्नस्य फलं सम्भवतीत्याशङ्क्याह ॥ वैराग्यार्थमिति ॥ तदपि भ्रमत्वेन प्रतिपन्नमपि जगति तस्य मार्गस्य प्रतीयमानत्वात् । किञ्च । पञ्चाग्निख्यापने श्रुतौ पञ्चाग्निख्यापनार्थं तदुक्तं पञ्चाग्न्युपासकस्य फलसिद्धये । यथा वेदे लोकतिद्धोऽनुद्यते, धन्वन्निव शपा अतीसादौ, तथा भ्रमसिद्धोऽप्यनुद्यत इति । यदुक्तं किञ्चेत्यादिना तत्रोच्यते । न ह्यत्रावैदिकत्वमुच्यते, किन्तु कर्मण्येव पश्वादावेव तात्पर्यं श्रुतेरितिप्रकारकस्तात्पर्यभ्रमः । एतस्य भ्रमत्वं, वेदवादरता इत्यादित्रास्यैर्निन्दितत्वेन ज्ञायते । एवं सति तदुक्तस्तु सर्वथासन्मार्गविमुक्तस्यातिरागिणः, पुनः कथञ्चित् सन्मार्गं प्रवृत्त्यर्था । तदुक्तं, रोचनार्था फलश्रुतिः, यथा भैषज्यरोचनमित्यादि । तथाच तत्फलस्य निरूपणे तुल्यत्वज्ञानेन वैराग्यार्थं तन्निरूपणमिति ॥ २३ ॥

किञ्चिदाशङ्कते ॥ ननु वेदार्थं इत्यादि ॥ फलत्वेनेति ॥ अद्याप्यभादिफलत्वेन प्रतिपाद्यमाना इत्यर्थः । तं च त्रयो मार्गाश्छान्दोग्ये, य इत्य विदुषे चमऽरण्ये अद्यातप इत्युपासते तैर्चिरभिसम्भ-

भगवन्मूर्तिता सिद्ध्यै ते सर्वे पूर्वजैर्धृताः ॥ २४ ॥

अल्पज्ञत्वादाधुनिकाः पाठज्ञानाक्षमा द्विजाः ॥

मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्या ह्युपद्रुताः ॥ २५ ॥

द्वापरान्ते हरिव्यासस्तदर्थं प्रथमं पृथक् ॥

चातुर्होत्रविभागेन व्यस्तवान् वेदरूपतः ॥

शाखाभेदास्तु तच्छिष्यैस्तेनैव प्रेरितैः कृताः ॥ २६ ॥

बहुप्रकारमिति॥ एको ज्योतिष्टोमो भगवत्त्वाद् सहस्रमूर्तिः । तत्रैका मूर्तिर्यावता वेदेनोच्यते सैका शाखा । सर्वेषां सर्वशाखाज्ञानं नास्तीति सामान्यधर्मसहित एव विशेषः सर्वत्रोच्यते । तेन न सामान्यकथनेन पुनरुक्तिः । यज्ञेषु भगवद्बुद्धिसिद्ध्यर्थमनेकरूप-निरूपणम् । ते सर्वे विशेषप्रकाराः पूर्वजैर्मरीच्यादिभिर्धृताः ॥ २४ ॥

आधुनिकानां तथा सामर्थ्याभावाज्ज्ञात्वाप्रणयनम् । तत्राप्येका मूर्तिर्यावता वेदभागेन निरुक्ता भवति तावतोऽप्यध्य-यनं दुर्लभमिति मयमतश्चतुर्द्धामूर्तेश्चतुर्थोऽंशो यावता प्रतिपाद्यते तावन्तं व्यासः पृथक् कृतवान् । तस्य खण्डस्य सहस्रमूर्त्तावप्यु-पयोग इति स एवांशः । एको यावता निरुक्तः स ऋगादीनामेका शाखेति । तथा व्यासशिष्यैः कृतमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

एवं वेदमित्यादि ॥ चाहेति चकारः-प्रयोजनस्यानुष्ठानप्रका-रादेव संप्राप्तकः ॥ बहुप्रकारमित्यादि ॥ तथाच यदि भगवत्त्वं यज्ञ-स्य नाभिप्रेयात् तदैकमेव तं नानारूपेण न ध्यात् । एकोनैव रूपेण तस्य फलस्य सिद्धेः । यद्यशक्तार्थं रूपान्तरं तर्हि तेनैव शक्तस्य फल-सिद्धेस्तदेव ध्यात् । यदि पौष्कल्यार्थं रूपान्तरं तर्हि तदेव फल-त्वेन यदेव नु सर्वत्रैकं फलं यदेव । तस्माद् भगवन्मूर्तिर्यस्य सिद्ध्यर्थ-

मेव तथा चवतीति निश्चयः । ननु प्रकारबाहुल्ये कर्मणः कथमेकत्व-
मित्याकाङ्क्षायां बहुप्रकारस्य कर्मण एकत्वे शास्त्रान्तराधिकरण-
स्तिरुमर्थमुपदर्शयान्त ॥ एक इत्यादि ॥ अयमर्थः । शास्त्रान्तराधिकर-
णे, नामस्वरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दाऽर्शाक्तसमाप्तिवचनप्रायश्चि-
त्तान्यार्थदर्शनाच्छास्त्रान्तरेषु कर्मभेदः स्यादिति सूत्रेण भेदमादाङ्ग,
एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याप्रतिशेषादिति सूत्रेण सर्वशाखा-
सु-ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति स्वर्गफलसंयोगस्य, द्रव्यदेव-
तयोयंजनचोदनाया ज्योतिष्टोमेत्याख्यायाश्चाविशेषात् सर्वशाखाप्र-
त्ययमेकमेव कर्मेति व्यवस्थाप्य, न नाम्ना स्याच्चोदनाभिधानायावि-
त्यादिभिश्चतुर्विंशतिसूत्रैः पूर्वपक्षहेतयो निराकृताः । तथाहि । काठ-
ककौथुमादिनामभेदात् कर्मभेदः । तत्तच्छास्त्रोक्ता ज्योतिष्टोमादयः
शास्त्रान्तरोक्तेभ्यस्तेभ्यो भिन्नाः । काठककौथुमाभिन्ननामवस्थात् ।
ज्योतिष्टोमोतिष्टोमादियदिति साधने हेतोः स्वकृपासिद्धत्वात् । काठ-
कमधीत इति प्रयोगदर्शनेन, काठकेन यजेतेत्याद्यदर्शनेन तेषां ग्रन्थ-
नामतया, ग्रन्थसंयोगेन कर्मणि लाक्षणिकतया च कर्मनामत्वाभावेन
पक्षे इत्यभायात् । अथ काठके भवं काठकमिति समाख्यामाधि-
त्य पौगिकत्वेन हेतुं विशेष्याऽऽर्चिकया जुषहौ प्राध्वर्येयकर्मध्वदिति
दृष्टान्तेन भेदः साध्यते । तदाऽप्यसङ्गतम् । नानाशास्त्रमघलङ्घना-
येकचिकित्सावदिति दृष्टान्तेन हेतोः साधारणत्वात् । किञ्चैवं यौ-
गिकतानमेवेन कर्मभेदसाधने एकशास्त्रोक्तानामभिहोप्रदर्शपूर्णमा-
सादीनामप्येकनामत्वेनैककर्म्यापत्तं । किञ्च काठकादिसंहानां प्र-
चक्षनातन्तरभाषित्वेन ततः पूर्वमभेदात्तदनन्तरं भेदे वैकल्यापत्तेश्चानापि
रूपभेदात् । वाचनिकत्वेन तस्यापि साधारणत्वात् । पयसा जुहो-
ति, विष्णुरुपांशु यष्ट्यः, विश्वेदेवा उपांशु यष्ट्या इत्यादिषु रूप-
भेदेऽप्यभिहोत्रोपांशुयाजयोर्भेदात् । नापि धर्मविशेषात् । कारीरी-
याक्रयान्यधीयानास्तैस्तिरीया भूमौ भोजनमश्नन्ति नान्य इति वि-
शेषस्याध्ययनधर्मत्वेन कर्मधर्मत्वस्यैवाभावात् । नाप्यविशेषपुनर्व-
चताद् एकत्र प्रकरणे बहुकृत्यः अवणामावेन तस्यैवान्मायात् । त-
त्तच्छ्रवणेन स एवायं याग इति प्रत्यभिज्ञोदयाच्च । तच्च काप्यप्रीपो-
प्रीयमेकादशकपालं क्वचिच्च द्वादशकपालमिति शुष्णविशेषविधाना-
र्यायाः पुनरुक्तेरनुवादकत्वं शङ्क्यम् । तथा सर्वैककर्मत्वस्यैव

सिद्धेः । यस्तुतस्तु नानुवादकत्वम् । शाखान्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् ।
यथा वृक्षे यावन्ति पुष्पफलयन्त्राणि शाखामेदेन तत्र तत्र भवन्ति,
तथात्र वेदस्थं कृत्स्नं गुणकाण्डं तत्र तत्र शाखामेदेन वर्त्तत इति
सादृश्येन तस्य तस्य भागस्य शाखात्वव्यपदेशात् । तथा सति
यथा तत्तच्छाखीयकुसुमादिषु न गुणप्रधानभावस्तथापि तौल्येनानु-
वादभावात् । नचैवं सति कर्मप्रत्यभिज्ञायाः सजातीयविषयकत्वेन
कर्मभेदः शङ्काः । सिद्धान्तसूत्रोक्तयुक्तिभिस्तस्मिन्निरस्ते प्रत्यभिज्ञा-
याः सजातीयविषयत्वस्याशक्यशङ्कत्वात् । किञ्चैकं प्रत्यविशेषपुन-
रुक्तौ तत्सार्थक्याय कर्मभेदः आद्रियते । प्रकृते तु, प्रतिपत्तृभेदाश्च क-
र्मभेदः । यस्तुतस्तु प्रतिपत्तृभेदेऽपि न कर्मभेदः शक्यशङ्कः । अन्य-
थैकमग्निहोत्राफ्यमपि तांस्तान् प्रति प्रोच्यमानमग्निहोत्रमपि भि-
न्नात् । किञ्चासमाप्तिवचनसमाप्तिवचनाभ्यामपि, कर्मक्यम् । य-
थान्धारोहेषु मैत्रायणीयानामग्निः समाप्यतेऽस्माकं तु न समाप्यत
इति वदन्ति । यदि कर्मभेदस्तदा तत्समाप्यसमाप्योर्भेदात् तत्क-
र्मानूद्य, तेनोत्प्रेक्षयेयुः । नापि निन्दातो भेदः । प्रातः प्रातरनृतं ते
वदन्ति पुरोदयाज्जुहति येऽग्निहोत्रं दिवाकीर्त्यमदिवाकीर्त्तयन्तः
सूर्योज्योतिर्न तदाज्योतिरेयामित्यनुदितहोमनिन्दायाः, उदिते जुहो-
तीतिविधिसमीपे । यथाप्रतिधये प्रदृतायाश्चमाहरेयुस्तावत् तद्यदु-
दिते जुह्वतीत्युदितहोमनिन्दायाश्चानुदिते जुह्वतीतिविधिसमीपे पा-
ठेन तस्या विधयस्तुत्यर्थत्वेन तयोः पक्षयोर्निन्द्यत्वाभावाद्विकल्पपर्य-
यसाधित्वेनाभेदकत्वात् । नाप्यशक्तितो भेदः । तस्या इदानीन्तनेष्वे-
ष सत्त्वेन पूर्यान् सर्वशाखाज्ञानं शक्तान् प्रत्यभेदकत्वात् । नचैवं प्र-
तिपत्तृभेदापातेन पुनरुक्ततापत्तिः । तस्या अनन्तरूपसोधनार्थत्वात् ।
रूपाद्यभेदेन तथा निश्चयात् । नापि समाप्तेर्भेदः । दत्तोत्तरत्वात् ।
आश्वर्यवसमाप्ती ज्योतिष्टोमसमाप्तिव्यपदेशवत् किञ्चित्कर्मसमाप्ता-
द्यपि तद्दर्शनाच्च । नापि प्रायश्चित्ताद् भेदः । तस्य प्रक्रमनिमित्तक-
त्वात् । उदिते होष्यामीति प्रक्रम्य अन्यथा करण एव तद्दर्शनात् ।
नाप्यन्यार्थदर्शनाद् भेदः । द्वादशाहेन यदि पुरा दिदीक्षमाणाः स्यु-
र्येदि घैषां गृहपतिं चानुसत्रिण इति । अथ यद् यदि दिदीक्षमाणा
इति द्वादशाहे ऽष्टज्योतिष्टोमानामष्टज्योतिष्टोमानां दर्शनधुतेर्यदि
दिदीक्षमाणा द्वादशाहेनेत्येवंपरत्वात् । नचात्र मानाभावः । एत-

स्याः धृतेः सामवेदीयत्वेन सामवेदे 'य ज्योतिष्टोमस्याविहितत्वेन
तत्त्वेन तदीयताण्ड्यब्राह्मणस्यापि, यथा च प्रथमो यज्ञानां यज्यो-
तिष्टोमः, एतेनानिष्टोमस्येन यजेत गतं परमं य तज्जायेत प्र धा मीये-
तेति प्रत्यवायादियोधिकायाः श्रुतवेदान्तरविहितज्योतिष्टोमानुवादेन
तन्प्राथम्यबोधनस्य लिङ्गस्य वेदान्तरविहितसर्वज्योतिष्टोमसाधारण-
तया तमनिष्टोमागान्तरकरणे तस्य शेषस्यापि साधारणताया पदे-
ष्टत्वात् । किञ्च, यदि सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म न स्यात् तदा शा-
खान्तरविहितस्य शाखान्तरे गुणो न विधीयेत । स च इदमेत ।
यथा मैत्रायणीयानाम्, प्रुतचो वै प्रयाजाः समास्तथ होतव्या इति
समाधेयं गुणः ध्रूयते । समिदादयः प्रयाजास्तु नाऽऽम्नायन्ते । अतो
बाधकानामभावात् । साधकानां सत्त्वाच्च सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म-
ति निजान्तितम् । यद्यमेकस्य कर्मणो बहुप्रकारत्वं सिद्धे तत् कुत
इत्याकाङ्क्षार्या, यशो वै विष्णुः, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादियुति-
स्तुतिभिर्ब्रह्मार्थस्य भगवद्व्यपत्त्यादेव सविस्तीर्णस्य बलाक्षिणीयन्ते ।
यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति श्रुतं भगवतोऽनन्तरूपत्वादित्येवमेतत्

तथापि शा-
खामणयनस्य किं प्रयोजनामत्वाकाङ्क्षायां पुराणांसिद्धं प्रयोजनं, ते सर्वे
इत्यादिभिः पादोनाभिर्मिर्मन्तं यदुक्ते तद् विवृण्वन्ति ॥ त इत्यादि,
कृतमित्यर्थे इत्यन्तेन ॥ घृता इति ॥ अवधारिताः ॥ २४ ॥
निरुक्तेति ॥ कथनात् सम्यग्ज्ञाना ॥ चतुर्दशस्य विवरणं, तावन्तमि-
त्यन्तम् ॥ तस्योक्तं ॥ ऋग्यजुः सामाथर्वकस्य ॥ स इति ॥ व्यासविम-
क्तमव्यक्तोऽतिनियतश्रुगादिद्वयेण धामस्यरूपोपयोगी ॥ २५ ॥ २६ ॥

प्रकारभेदे पूर्वं तु विकल्पो हैचिको मतः ॥

अधुना नियतः शाखाभेदान्तत्तदधीतिषु ॥ २७ ॥

इदानीमनुष्ठाने कः प्रकारः केनानुष्ठेयः किमिच्छया व्यव-
स्थया चेति सन्देहे निर्णयमाह ॥ प्रकारभेद इति ॥ ब्रह्मादीनामै-
च्छिक एव । आधुनिकानां व्यवस्थित इत्यर्थः ॥ २७ ॥

इदानीमित्यादि ॥ ननु यागानां भगवद्रूपत्वेन साधारणत्वात्
तत्प्रकाराणामपि तथात्वेन शास्त्राप्रणयनस्य मन्दार्थत्वेऽपि तासां
प्रसिद्धत्वेन च सर्वेषां सर्वानुष्ठानप्राप्तावष्टदोपतुष्टसैच्छिकविकल्प-
स्य प्रसक्तिरिति तदभावायाधिकारिभेदोऽवश्यमभ्युपेयो, यथा, वस-
न्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यादौ । तथा सति तत्तदधिकारिणां फल-
सिद्धौ एकस्य कर्मणो बहुप्रकारत्वं, न तु भगवन्मूर्तिवत्त्वसिद्धौ इत्या-
द्यायेन उक्तविधे सन्देहे पूर्वोक्तसाधनाय निर्णयमाहेत्यर्थः ॥ ब्रह्मादी-
नामित्यादि ॥ तथाचाष्टदोपतुष्टस्य विकल्पस्य पूर्व सत्त्वाभाधिका-
रिफलं कर्मभेदप्रयोजकं, किन्तु भगवन्मूर्तिवत्त्वमेव प्रयोजकम् । शा-
स्त्राभेदश्च मन्दार्थमेव; न त्वधिकारिभेदज्ञापनार्थ इत्यर्थः । एतेन-पू-
धम आयुषा तथाऽनुष्ठानेनाभिव्यक्त्यादिरिदानीमेवमेतावत्करणेऽपि
तदिति भगवतो व्यासस्य च कृपालुताऽपि सूचिता क्लेया ॥२७॥

कर्मवद् ब्रह्मभेदाश्च गीयन्ते बहुधर्षिभिः ॥

तेषां भिन्नतया पाठे उच्छेदो भवतीति हि ॥

कर्मशाखागताश्चके निर्णयः पृथगेव हि ॥ २८ ॥

पुरुषः पौढाविहित इति पञ्चात्मके कर्मणि निरुक्ते पष्ठांश-
स्यापेक्षा भवति । तत्प्रतिपादकमुत्तरकाण्डम् । तच्च ब्रह्म । त-
दप्यनन्तरूपम् । अन्यथा अनन्तमूर्तित्वं न स्यात् । अतो यत्रैव
पञ्चात्मके यच्छिरो भवितुं युक्तं तत्प्रतिपादकोपनिषत्तत्रैव योजि-
ता । तथैव हीत्रादिकमपि ज्ञातव्यम् । तदेतदाह ॥ कर्मवद् ब्रह्मभेदा
इति ॥ इदमलौकिकं भवतीत्यत्र प्रमाणमिवाह ॥ गीयन्ते बहुधर्षिभि-
रिति ॥ तेषामध्ययनसिद्ध्यर्थमाह ॥ तेषामिति ॥ तावतैव सम्पूर्ण-
शाखाध्यायित्वे विद्वद्यभावादुच्छेदो भवेत् । तर्ह्येक एवार्थः प्रयो-
जनं वाच्यं च स्यात् । अन्यथा एकवाक्यता न भवेदिति ।
तत्राह ॥ निर्णयः पृथगेव हीति ॥ तेषां पाठार्थमेवैकवाक्यता ।
निर्णयस्तु पृथगेव व्यासेन कृतः । अतो ज्ञायते वाच्यैकत्वं प्रयो-

अनैकत्वं च काण्डद्वयस्य नास्तीति ॥ द्वितीयस्याप्यर्थावबोधपर्यन्तमध्ययनम् । स्वाध्यायविधिर्नैव तस्यापि पस्त्रिहात् । अन्यथा ब्रह्मणि सन्देहाभावाच्चिर्णयो व्यर्थः स्यात् । अतः काण्डद्वयं भिन्नमपि एकत्र पठितम् । अंशतः परस्परौपकारार्थं च । आधिभौतिकैर्धर्मैश्चित्तशुद्धिः । वेदान्तैर्जीवस्वरूपविज्ञानमिति । मुख्यरूपत्वसिद्धयर्थं तु पृथग् निर्णय इति दिशब्दार्थः ॥ २८ ॥

एवं पूर्वकाण्डार्थ-सपरिकरं निरूप्य-उत्तरकाण्डस्यैकवाक्यत्वाय तत्तच्छास्त्रासु तत्तदुपनिषदां पाठे बीजमाहुः ॥

पुनरप्य इत्यादि ॥ तदिति ॥ उत्तरकाण्डप्रतिपाद्यमित्यर्थः । एतेनोत्तरकाण्डप्रमेयमुक्तम् । उक्तार्थोपोपयाहुः ॥ तथैवेत्यादि ॥ एक एवेत्यादि ॥ एकमेव ब्रह्म तात्पर्यरूपमनन्तविधमिति कथं तज्जयमित्याद्याशङ्कयामाहुः ॥ इदमित्यादि ॥ ऋषिर्भिरिति ॥ उपनिषद्पूर्वैर्बेदवाक्यैरित्यर्थः । ऋषिपदस्य वेदवाचकत्वं, तदेतद् ऋषिः पश्यन्-लोच्यदित्यादिभ्रुतौ, अतः ऋषयो दधुस्त्यापि मनोवचनाच्चरितम् * इति श्रुतिगीतौ-चोक्तम् ॥

तायतैवेति ॥ पूर्वकाण्डमाश्रेणेत्यर्थः ॥ विध्यभावादिति ॥ श्रद्धापनाध्ययनविध्योः पूर्वकाण्डाध्ययनमाश्रेणैव नैराकाराद् वेदान्ताध्ययनाय-तदतिरिक्तविध्यभावात् । अर्थ-इत्यस्यैव-विधिरण-प्रयोजनमित्यादि ॥ अन्यथेति ॥ याच्यप्रयोजनयोर्मैवे । तथाचोभयतः-पाशा रज्जुरिति भावः । मिश्रवाक्यत्वमेकवाक्यत्वे चेति द्वयमपि समर्पयितुमाहुः ॥ तेषामित्यादि ॥ तेषामिति ॥ वेदान्तानाम् । मूले-कर्मशास्त्रागता इति ॥ उपनिषद् इति शेषः । विवृती-एकवाक्यतेति ॥ शास्त्रान्तर्गतत्वम् ॥ नास्तीति ॥ अतो-मिश्रवाक्यत्वमेवेति भावः । उपनिषदां शास्त्रान्तर्गतत्वस्य पूर्वोक्त-प्रयोजनं-विशदीकृत्य-निति ॥ द्वितीयस्येत्यादि ॥ द्वितीयस्येत्युत्तरकाण्डस्य ॥ अन्यथेति ॥ पाठमात्राध्ययनेऽनध्ययने-वार्थज्ञानभावेनेत्यर्थः । मिश्रवाक्यत्वं-समर्पयित्वैकवाक्यत्वं समर्पयन्ति ॥ अंशत इत्यादि ॥ शास्त्रेकवेदात् । उपकारं विवृण्वन्ति ॥ आधिभौतिकेत्यादि ॥ तथाच-विज्ञाते जीवस्वरूपे-कर्तृनित्यत्वाद्यमत्या-जन्मान्तरभाषिणि विभास्तः कर्ममार्गीयस्य ।

वेदान्तिन उपकारस्तु स्फुटः एव । अयं च शास्त्रैकदेशजन्य एव ।
ननु यागस्य भौतिकत्वं स्वर्लोकस्य फलत्वेनोक्तत्वात् कथं चित्तशु-
द्धेः फलत्वेन कथनमिति चेन्न । आनुपङ्गिकत्वेन - तस्या भदोपात् ।
अन्यथा देहात्मवादस्मार्तवादादिभिरन्यथा प्रतिपत्त्या मतभेदेन वि-
प्रतिपत्तौ संशये फलमावप्रसङ्गादिति दिक् ॥

नन्वेवे सति "स्वार्थं चांघ्रं समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया । चा-
क्षयानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते" इति प्रयोजनैक्ये भिन्नवा-
क्यत्वव्याघात इत्यत आहु ॥ मुख्येत्यादि ॥ तथाच रूपभेदेनोभय-
मप्यविरोधमिति भावः ॥ २८ ॥

मीमांसयोः सार्धकत्वबोधनाय किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥

नन्वर्यावबोधेनैव निःसन्देहो जात इति किं निर्णयेन । अथ
अर्यावबोधेन सन्देहनिवृत्तिस्तदा दुष्टा परम्परा स्यादित्याशङ्क्याह ।

असन्दिग्धोऽपि वेदार्थः स्थूणाखननवत् कृतः ॥

मीमांसानिर्णयः प्राज्ञे दुर्बुद्धेस्तु ततो द्वयम् ॥ २९ ॥

जैमिनिः कर्मतत्त्वज्ञो निर्णयं पूर्वं उक्तवान् ॥

व्यासः स्वयं हि सर्वज्ञ उत्तरे निर्णयं जगौ ॥ ३० ॥

उभयोर्हि परिज्ञाने सर्ववेदार्थनिर्णयः ॥

निर्णयो बहुभिर्नष्टः पश्चाद् वक्ष्ये तयोर्गतिम् ॥ ३१ ॥

पुरुषो विहितः षोढा करौ पादौ शिरोऽन्तरम् ॥

शिरो ब्रह्म हारिः पूर्वं यज्ञः पञ्चविधः स्वयम् ॥

अनन्तमूर्त्तिर्भगवांस्तेन शाखास्तथा कृताः ॥ ३२ ॥

असन्दिग्धोऽपीति ॥ पाठदशायां यद्यपि न सन्देहस्तथापि
कालान्तरे सन्देहो भविष्यतीति लक्षणकरणवन्मीमांसाकरणम् ॥

तत्र लौकिको दृष्टान्तः ॥ स्यूणाखननवदिति ॥ स्यूणा निखाता-
ऽपि पुनरुद्धृत निखासते । तथा निःसन्दिग्धोऽपि सन्देहमापाद्य
दार्ढ्याय निष्पद्यते मीमांसानिर्णयकारैः । इदमुत्तमं प्रति तेषां प्र-
योजनं सफलं भवति । मन्दमध्यमान् प्रति तु सन्देहाभावो
दार्ढ्यं चेति द्वयम् ॥ २९ ॥

तत्र निर्णयकर्त्तारमाह ॥ जैमिनिरिति । अकर्मज्ञानं करणे हेतुः ।
उत्तरत्र व्यासः । असर्वज्ञेन तन्निर्णयः कर्त्तुमशक्य इति सर्वज्ञो
व्यास उत्तरत्र कर्त्ता ॥ ३० ॥

अतः सर्ववेदार्थज्ञानाद्योभयं ज्ञातव्यमित्याह ॥ उभयोर्हीति ॥
ननु निर्णायके विद्यमाने कथं वेदार्थाज्ञानं, कथं वा भगवद्भजन-
मिति । तत्राह ॥ निर्णयो बहुभिर्नष्ट इति ॥ अन्यथाव्याख्यातृभिः
श्रुतिस्मृत्यभिचार्यं स्वैच्छया वदद्भिः । तर्हि कथं निस्तारस्तत्राह ॥
पश्चादिति ॥ गतिमुद्धारप्रकारम् ॥ ३१ ॥

उपसंहरन् पूर्वोक्तमर्थं स्पष्टमाह ॥ पुरुष इति ॥

षोढा पदप्रकारः । अन्तरं मध्यम् । तत्र पदसु शिरो प्रथमं
सम्पूर्णः पुरुषोऽनन्तमूर्तिः । तेनानन्ताः शाखाः कृता इति सर्वो
वेदः प्रमाणम् ॥ ३२ ॥

तन्निवत्तादि ॥ अद्वादिविचारेणैव काण्डव्याख्यात्मको वेदो-निः-
सन्देहो जात इति निर्णयेन जैमिनिना व्यासैव-कृतेन-तेन-कामिस्त-
र्थः ॥ लक्षणकरणवदिति ॥ लक्षणग्रन्थस्य प्रानिशाख्यादेः करणवदि-
त्यर्थः । तथाच सन्देहनिशङ्करणार्थं मीमांसाकरणमावद्यक्यमिति भावः
इदं च ग्रन्थसूत्रमाप्ये प्रथमाधिकरणसिद्धान्ते सम्यक्तया प्रपञ्चि-
तम् ॥ ३५ ॥

व्यासोक्तस्य धलिष्ठत्वज्ञापनाय निर्णयकर्त्तृस्तारतम्यं ज्ञापय-
न्त आहुः ॥ तत्रत्यादि ॥ करण इति ॥ निर्णयकरणे ॥ कर्मज्ञानमित्या-
दि ॥ एतेन मीमांसयोः प्रमाणप्रमेयसाधनफलैः प्रमेयबलं सूचितम् ।

यद् वैदिके बलं तदेव बलमिति ॥ पञ्चादिति ॥ उत्तरग्रन्थे, वर्णाश्रम-
 धर्मा धर्म इत्यत्र, ज्ञाने यहीत्यत्र च यथायथं वक्ष्ये इत्यर्थः ॥३०॥३१॥
 पूर्वोक्तमर्थमिति ॥ यस्यस्य भगवद्रूपत्वरूपं पूर्वकाण्डीयं, ब्रह्मणो हरि-
 स्वरूपमुत्तरकाण्डीयं चेत्यर्थः । पोढेत्यादि ॥ तथाचाग्निहोत्रदर्शपू-
 र्णमासौ करौ, पशुचातुर्मास्ययागौ पादौ, सोमो मध्यमः । अत्रापि
 श्रुतिर्द्रष्टव्या शास्त्रान्तरे ॥ शिरो ब्रह्मेति ॥ ऋचां मूर्द्धानं यजुषामुत्त-
 माङ्गं साम्नां शिरोऽथर्वणां मुण्डमिति कौशीतकिश्रुतेरित्यर्थः । अत्र
 पूर्वकाण्डप्रमेयविचार इदं सिद्धम्-यज्ञो भगवदात्मकः क्रियारूपः प्र-
 मेयं, तदभिव्यञ्जिका लौकिकी क्रिया । साऽपि वेदान्तोक्तज्ञानसहि-
 तैव तथेति मयांदायां ज्ञानकर्मसमुच्चय एवेति साधनम् । तथा-
 च, मुक्तसङ्गोऽनहंयादीतिलक्षणकः सात्त्विकः कर्ता, सर्वभूतेषु-येनै-
 कमिति सात्त्विकज्ञानयुक्तोऽफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञ इत्युक्तप्रकारेण सा-
 त्विकं यज्ञं करोति तदा स्वाज्ञाकरणसंतुष्टेन भगवता यज्ञरूपामिव्य-
 क्तिद्वारा क्रममुक्तिर्दीयते । अतिरूपया तु सद्यो मुक्तिः । अत्र यथा-
 यर्थं यज्ञमिव्यक्तिः, रूपा च द्वारभूता । सात्त्विकज्ञानाभावे तु, पृथ-
 कत्वेन तु यज्ज्ञानमिति राजसज्ञानवर्धयेत् सात्त्विकः सात्त्विकं यागं
 करोति तदा नित्यकर्मणामाध्यात्मिकत्वे फलाकाङ्क्षाराहित्येन यथो-
 क्तकर्मकरणात् कर्मसञ्चिदानां देवानां तोषद्वारा वाक्यशेषोक्तमा-
 त्मसुखं ये गितामिव यथासङ्कल्पं भवति । तत्र देवताप्रीतिर्वा, द्रव्ये-
 ण प्रीता देवैश्च वा व्यापारः । राजसज्ञानवान् रागी कर्मफलप्रेप्सु-
 रितितलक्षणको राजसधेद्, अमिसन्धाय तु फलमितिलक्षणकं-राजसं
 यागं करोति तदा यागस्य भौतिकत्वे स्वलोकोऽप्युपेक्षायां भवति ।
 तत्रापूर्वमेव व्यापार इति सव्यापारं फलमिति । सिद्धमाहुः ॥ सम्पू-
 र्ण इत्यादि ॥ प्रमाणमिति ॥ स्वोक्तार्थस्य भगवद्रूपत्वप्रमाजनक
 इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवं बलनिश्चायनार्थं, वेदा इति-प्रमाणमध्ये प्रथमोद्दिष्टस्य
 वेदस्य प्रमेयभूतो विषयो निर्णतः । अतः परं श्रीकृष्णवाक्यानां
 निर्णयः । तेषां च पूर्वं स्मृतित्वेनोक्तत्वाद् वेदानिर्णायकत्वाय स्मृ-
 त्यन्तरापक्षयोरुक्तत्वं च वक्तव्यम् । अविद्वोस्तु यस्तस्येति, द्वापरा-
 दां तु धर्मस्यति पूर्वांक्रमपि विशदीकरिष्यन्तः स्मार्तप्रमेयस्य बल-
 निश्चायनाय स्मृतिं निर्णिनीयन्ति ॥

स्मृतिर्वहुविधा प्रोक्ता वेदाचारविभेदतः ॥
 ऋषीणां पूर्वचरितस्मरणं स्मृतिरुच्यते ॥ ३३ ॥
 तदाचाराल्लोकतश्च न्यायाभित्यानुमेयतः ॥
 प्रवृत्तिर्जीविका लोके व्यवहारो विशुद्धता ॥ ३४ ॥

एवं वेदं निर्णोय स्मृतिनिर्णयमाह ॥ स्मृतिर्वहुविधेति ॥ वेद-
 वत् स्मृतिनिर्णयः । वेदे हि—पञ्चात्मको द्विरूपः पङ्कजसहितो
 निरूपितः । न तथा स्मृतिः । किन्तु बहुविधा । अत्र वेदोऽपि
 मूलं, व्यवहारोऽपीति । तदाह । वेदाचारविभेदत इति ॥ स्मृतेर्ल-
 क्षणमाह ॥ ऋषीणामिति ॥ स्मरणं स्मृतिः ॥ ३३ ॥

तस्य स्मरणस्यानुभव एव मूलम् । स त्वनुभवो बहुधा जायत
 इत्याह ॥ तदाचारादिति ॥ पूर्वकल्पे यथाचारः स्थित ऋषीणां
 यथा वा लोकव्यवहारः । तत्रापि देशभेदेन यो देशाचारो येन
 ऋषिणा स्मृतस्तेन तथोपनिबद्ध इति चकारार्थः । न्यायोऽपि मूल-
 म् । सोऽपि पूर्वकल्पस्थितः ॥ एते त्रयोऽपि व्यवहारोपयोगिनः ।

धर्मोपयोगिनी स्मृतिमाह ॥ नित्यानुमेयत इति ॥ योगबलेन
 नित्यानुमेयवेदं स्मृत्वा यदवादिषुस्तदवश्यकृतम् । चतुर्णां फल-
 माह ॥ प्रवृत्तिरिति ॥ आचाराल्लोके प्रवृत्तिः प्रकर्षेण स्थिति-
 भवति । लोकानुसरणे जीविका भवति । न्यायेन व्यवहारः ॥
 नित्यानुमेयवेदोक्तेन विशुद्धता भवति । अनेनैव वेदार्थे तस्यां उप-
 योगः । ननु प्रसङ्ग एव वेदो मूलमस्तु, किं नित्यानुमेयवेदेन ।
 अनुपलब्धेरिति चेद्, ज्ञानश्रवणास्मा मञ्जुश्रवणा वा मूलं भविष्य-
 तीति, नैवम् । व्यासादिभिरपि सर्ववेदद्रष्टृभिरप्यनुमानत्वेन नि-
 रूपणात् । अपि वा कर्तृज्ञानान्वात् प्रमाणमनुमानं स्यादिति ।

प्रत्यक्षवेदमूर्तेर्वैतानुपानं भवेत् । अतः स्मृत्या अनुमेय एव वेदो
भवतीति नित्यानुमेय एव वेदो मूलम् । अन्यथा वेदव्यासः, स्मृते-
श्चेति न वेदेत् । विद्यमाने प्रत्यक्षवेदे किमिति द्वयन्तरितामुदा-
हरेत् ॥ ३४ ॥

एवमित्यादि ॥ ननु स्मृतिनिर्णयो न पार्थक्येन कर्तव्यः । ता-
सां घेदमूलकत्वात् तन्निर्णयदिशा स्मृतिनिर्णयस्यापि सिद्धेरित्यत
आहुः ॥ वेदव्यक्तेत्यादि ॥ कथं बहुविधत्वाकाङ्क्षायां हेतुं प्राहुः ॥
अत्रेत्यादि ॥ भाचारमूलकत्वं यैसर्जनाधिकरणाज्ज्ञेयम् । तथाच न
घेदार्थनिर्णयेततन्निर्णयसिद्धिरिति पृथग् निर्णय भावश्यक इत्यर्थः ॥
स्मृतेरिति ॥ स्मृतीनामुभयमूलकत्वं बोधयितुं तल्लक्षणमाहेश्वर्यः ॥
श्रुतीनामिति ॥ कर्तृगुणी । तेन श्रुतिपि कर्तृकं पृथ्वाचारभरणप्रयुक्तं
याप्यं स्मृतिरित्यर्थः । इति प्रमाणस्वरूपमुक्तम् । एतेन "स्वयम्भूरेप
भगवान् वेदो गीतस्त्वया पुरा । शिवाद्या श्रुतिपर्यन्ताः स्मर्तारोऽस्य
न कारका" इति । "न केचिद् वेदकर्तारो वेदस्मर्ता चतुर्मुखः" इति
द्वैवीपुराणपराशरस्मृत्योपांश्याद् वेदस्यापि स्मृतिगोचरत्वेन स्मृति-
त्वमसक्तिर्निरस्ता । तत्र शब्दस्यैव स्मृतिगोचरत्वात् स्मृतौ स्वयंस्व
तयात्वादिति ॥ ३३ ॥ ॥ तत्रापित्यादि ॥ एतेन स्मृत्यंशनिशेषाणामि-
तरेनरविरोधः परिहृतः । तत्तद्देशविशेषाचारैस्तस्य तस्य साधकाशरत्वेन
व्यवस्थितत्वादविरोधात् । यथा धर्मव्यवस्थितदशहादशापञ्चदशाह-
मासाशौचसर्वसाधारणदशाहाशौचपक्षयोः ॥ न्याय इति ॥ ब्राह्म-या-
हुवन्तरु-पोरन्दर-याहंस्पत्योशनस-प्राचेतसादिरूपं नीतिसमञ्जम् ॥
एते त्रय इति ॥ ब्राचारलोकन्याया व्यवहारोपयोगिनो व्यवहाराध्या-
यमूलभूतत्वात् तथेत्यर्थः ॥ धर्मोपयोगिनीमिति ॥ गृह्यसूत्राचारप्रा-
यश्चित्ताध्यायरूपां यागाद्युपयोगिनीमित्यर्थः । तस्याः कुत एवं भाव
इत्याकाङ्क्षायामाहुः । योगेत्यादि ॥ प्रकर्षेण स्थिरिति ॥ तन्निर्णयत्वेन
वक्ष्यमाणानां प्रतनीर्यगत्यादिकर्मणां प्रवाह इत्यर्थः ॥ अनेनैवेति ॥
विशुद्धिजनकत्वेनैव ॥ उपयोग इति ॥ साक्षादुपकारकत्वम् ॥

उत्सन्नप्रच्छन्नविप्रकीर्णशाखामूलकत्वादिनिरासाय किञ्चि-
दाशङ्कन्ते ॥ नन्वित्यादि ॥ अप्रायमर्थः । धर्मस्य शब्दमूलत्वाद्, अश-
ब्दमनपेक्षं स्यादिति स्मृत्यधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे अचोदनामूलस्य स्मृ-

तिवाक्यस्यानादरणीयत्वमुक्तम् । तत्र कथमूचोदनामूलत्वमित्याका-

र्णतन्मूलत्वमिति विमर्शः, नाद्यः । तदनुपलम्भात् । उपलब्धमानत्वे
स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यापातात् । गच्छिनीयः । स्मार्तमूलश्रुतिमङ्गाता-
त्मकशास्त्रोत्सादाङ्गीकारे, सहर्षं सामग्राया एकशतप्रत्ययुशाखा,
एकविंशतिशाखं याहवृक्षमित्यादिशाखापरिमाणस्य महामाण्यादिप्र-
सिद्धत्वेन तदतिरिक्ताभावनिरूप्यात् तासां च तद्वा प्रसिद्धतया
उत्सादस्याशक्यवचनत्वात् । अव्येतृणामत्यन्तायहितत्वेन सर्वशा-
स्त्रान्ततावन्मात्रश्रुत्युत्सादाङ्गीकारस्याप्यशक्यवचनत्वाच्च । न तु-
तीयः । गणताप्रसिद्धैव प्रच्छन्नान्वनिरामात् । न तुरीयः । अन्धपर-
म्परापत्तेः । नच लिङ्गादिभिः श्रुत्यनुमानवत् स्मृत्या श्रुत्यनुमाने
कोऽपि न दोष इति वाच्यम् । लिङ्गादीनां श्रुतत्वेन स्मृतीनां च
पौरुषेयत्वेन पुरुषदोषशङ्काकलङ्किततया तद्वैयर्थ्यात् । किञ्च, स्मर-
णस्यानुभवसमानाकारावप्यत्वनिर्गमन, अष्टका कर्त्तव्येति स्मृत्या
अष्टकाकर्त्तव्यताज्ञानं स्मृतिकारस्यानुमेयम् । तेन तादृशश्रुतिस्वरूपं,
तेन श्रुतिज्ञातं च कल्पयित्वा स्मृतिप्रामाण्यं सप्रवर्णीयमिति गौरव-
प्रयामयाहुल्यम् । गुरुमते ज्ञानमात्रस्य स्वतः प्रामाण्यादनुमानस्या-
र्थमात्रे पर्ययस्तानाश्रयश्रुतिकल्पनपर्यन्त तस्य प्रसर इत्यपि । तस्मा-
द् विप्रकीर्णशाखामूलत्वं स्मृतीनां युक्तम् । विप्रकीर्णत्वं च विज्जद-
शपठितवम् । तच्च परम्परकरणपठितवम् । आरभ्याधीतमिति याव-
द् । तथाच नित्यानुमेयपक्षेऽन्धपरम्परया रूपनिर्णयवत् स्मृतिप्रमे-
यमूलनिर्णयो न कथमपि शक्यवचन इति विप्रकीर्णपक्ष एव साधो-
यानित्याहुः ॥ तदेतदुक्तम्—अनुपलब्धेति ॥ सिद्धान्तमाहुः ॥ प्रैव-
मित्यादि ॥ अनुमानत्वेनेति ॥ अत्र कर्मव्युत्पत्तिः । अनुमेयत्वेन वेद-
स्येत्यर्थः । स्मृतीनामनुमानत्वेनेति या ॥

तदर्थं द्वादशशतशर्णास्मृतिपादस्थद्वितीयमुत्रं प्रमाणत्वेनाहुः ॥
अपि चेत्यादि ॥ नानुमानं सर्वदिने ॥ जैमिनेरिति शेषः । तथाच
तथा सन्ति प्रमाणं विप्रकीर्णं स्यादित्येष वदेत् । अन्धपरम्परात्वं,
योग्यतेनेत्यादिना प्रामाण्यं निरस्तम् । एतेन सूत्रोपन्यासेन स्मृतिपा-
दोक्तरीत्या स्मृतीनां प्रामाण्यमपि स्मारितं होयम् । ननु स सामग

इति तस्य घेदान्तराज्ञानं सम्भाव्यत इत्याशङ्क्यामाहुः ॥ अन्यघेत्या-
दि ॥ अन्यया वाशक्तवादिश्रुतिवदनुमये ॥ ह्यन्तरितामिति ॥
धर्मादियिषया स्मृतिस्तदनुमयजन्या, स्मृतित्वात्, स्मृत्यन्तरव-
दित्यादिनाऽनुमवानुमाने तेन च तादृशार्थानुमाने स्मृतिः श्रुतिमपेक्ष्य
द्वाभ्यामनुमयार्थाभ्यामन्तरिता भवतीति तथेत्यर्थः । नच वेदमेव
स्मृत्या तदर्थस्यापनियङ्कुं शक्यत्वादेकान्तरितत्वमेव, न ह्यन्तरि-
तत्वमिति शङ्काम् । यागबलेन घेदमनुभूय तत्कथनस्यापि शक्य-
यच्चनत्येन तस्य भागस्य स्मृतित्योच्छेदप्रसङ्गात् । अतो नित्यानुमेय-
वेदमूलत्वमेव सार्धाय इति निश्चयः । अत एव पितामहस्मृतिर्विष्णु-
स्मृतिश्च युज्यते ॥ ३४ ॥

कस्मिंश्चिदंशे पुनरव्याप्तिं हृदिकृत्वा विप्रकीर्णशास्त्रामूलत्व-
माशङ्कन्ते ।

ननु दृश्यते स्मृतिसंवादी वेदभागः । यथाधन्वन्निव प्रपा असि,
नाप्सु मूत्रपुरीषं कुर्याव, न विवसनः क्षायादिसादि । तत्राह ॥

संवादे चान्यशेषत्वान्न स्मृत्यर्थ स्पृशेच्छ्रुतिः ॥

गृहादिरिव देहस्य धर्मस्योपकृतिः स्मृतिः ॥

उभयोः समवाये तु धर्मः पुष्टो, न चाऽन्यथा ॥ ३५ ॥

संवादे चान्यशेषत्वादिति ॥ वेदे हिं प्रकरणं सर्वत्र नियाम-
कम् । तस्मादाहिताग्निर्नानृतं वदेदिति । न हि आहिताग्नेरनृत-
निषेधकं सर्वेषां भवति । नाप्यधीष्टकोपधानकर्तुर्जलानिष्टीवना-
दिनिषेधः सर्वेषां भवति । नापि प्रपाया लोकोत्सिद्धाया दृष्टान्तार्थ
कीर्तितायास्तदेव वाक्यं विधायकं भवति । वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
यथा वेदेषु कचित् संवादो विप्रशेषाणां नाभागोपाख्यानादीना-
म् । तथा नित्यानुमेयवेदार्थेनापीति न स्मृत्यर्थं श्रुतिः प्रत्यक्षा स्पृ-
शतीत्यर्थः । ननु किं स्मृत्येत्याशङ्क्याह ॥ गृहादिरिवेति ॥ देह-

स्थानीयो वैदिको धर्मः । गृहस्थानीयः स्मार्तः । उमाभ्यां जीवः
सुखी नान्यथा ॥ ३५ ॥

ननु इदमत्र इत्यादि ॥ समाधिमाहुः ॥ वेदे हित्यादि ॥ मूले
• संघादे चेति चकारोऽप्यर्थः ॥ तदेवेत्यादि ॥ कुमारशिक्षाधारणवत् ।
तेन विध्युक्तयने तस्यानुमेयत्वेन नित्यानुमेयानतिरिक्तात्वात् तन्मू-
लकत्वादेतस्य विधायकताया अशक्यत्वात् ॥ वाक्येत्यादि ॥ श्रो-
तानां प्रकरणावरुद्धत्वेन संकुचितत्वात् तदनारम्भ साधारणत्वे-
ऽधिकार्यन्तरप्रवेशेन वाक्यं भिद्येतेत्यर्थः । तस्मान्न विप्रकीर्णपक्षो
युक्त इति भावः । तर्हि संघादस्य कथं सङ्गतिरित्यत आहुः ॥ य-
थेत्यादि ॥ तथाच प्रत्यक्षवेदवद्व्यपदेशत्वेन सङ्गतिरिति न पूर्वोक्त-
लक्षणे दोष इति भावः । एवं सिद्धायां लक्षणशुद्धौ षोडशौ घट-
मूलकः सोऽध्याख्यानान्नरितत्वान्मूलभूतवेदस्यैतद्वैलक्षण्याच्च ॥ वेद-
निर्णयेन निर्णीतो भवतीति पृथक्कया स्मृतिनिर्णय आवश्यक इति
साधितम् ।

एवं स्मृतीनां प्रामाण्यं तन्निर्णयावश्यकत्वं च साधयित्वा
प्रयोजनविमर्शमाहुः ॥ नन्वित्यादि ॥ मूले, उपकृतिपदेन उपकर-
णभूताऽयं उच्यते ॥ गृहस्थानीयेत्यादिना च चित्रियते । तथाच स्वा-
ध्यायाध्ययनयागतपांशप्रविचारानां धर्माणां यथायथमाश्रमैकसा-
ध्यत्वात् तन्निष्कषिकाणां तद्वर्त्मनिष्कषिकाणाञ्च स्मृतीनां वैदिकधर्म-
पोषणमेव प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

नित्यानुप्रवेदमूलिकायाः स्मृतेरर्थमाह ॥

गर्भाधानादिसंस्काराः सन्ध्योपास्यादिकं तथा ॥

नित्यश्राद्धादिकर्माणि पाकयज्ञादिकं तथा ॥

प्रायश्चित्तमिति ह्येष पञ्चधा कर्मसङ्ग्रहः ॥ ३६ ॥

गर्भाधानादीति ॥ षोडश संस्काराः सन्ध्योपासनं कालादि-
सहितम् । न हि तादृशानुपूर्वविशिष्टं, रक्षांसि ह वा पुरोऽनुवाक

इत्यत्र वसते ॥ नित्यश्राद्धादिविधानं मासि श्राद्धविधिः । पाक-
पक्षाः स्थालीपाकादयः । आदिशब्देन वैश्वदेवादिकमपि । गृहो-
क्तमस्मिन्निति यावत् ॥ प्रायश्चित्तं पातकादीनाम् ॥ ३६ ॥

नित्येत्यादि ॥ या धर्म उपकरोति, ह्याभ्यां विषयनिर्देशेन तां
ज्ञापयितुं तस्याः प्रमेयमाहेत्यर्थः ॥ पोटोति ॥ गर्भाधानम् ऋतुं पुंसः
स्यनेन स्यन्द्नात् पुरेत्यादिना निरूपिताः । गर्भाधानादिसंस्का-
राभावे शुद्ध्यभावेनाधिकारार्थं तत्फलनमापद्यकम् । उत्तरसंस्का-
राभावे फलप्रतियन्ध इति तदपि तथा । एवं सन्ध्योपास्त्यादिकम-
पि शुद्धिजनकत्वेन कर्माधिकारसम्पादकम् । सन्ध्याहीनोऽशुचि-
नित्यमिति * शौचाचारविहीनानां समस्ता निष्फलाः क्रिया * इत्या-
दिवाक्यात् । अकालं विहिता सन्ध्या या सा पन्ध्या यधूरियति, दिवो-
दितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेतायामिन्याः प्रहरं यावत्तावत्सर्वा-
णि कारयेद् * इति च । प्रत्यक्षवेदमूलकस्याभावात् ॥ न हीत्यादि
॥ एवमेव नित्यश्राद्धादिषु शुद्धिहेतुत्वं प्रत्यक्षवेदमूलकस्याभावश्च
ज्ञातव्यः । एवं वैश्वदेवमपि पञ्चसुनापनुत्तपेऽन्नशुद्धौ चावश्यकम् ।
प्रायश्चित्तमपि तथा । तेन शुद्धौ कर्मयोग्यत्वसम्भवादिति ॥ स्थाली-
पाकादय इति ॥ सप्त पाकपक्षाः । औपासनहोमो, वैश्वदेवं पार्य-
णम्, अष्टका, मासिकश्राद्धं, सर्पबलिरीशानबलिरिति । एतदेव विदु-
ष्वन्ति ॥ आदिशब्देनेत्यादि, यावदित्यन्तम् ॥ प्रायश्चित्तादीनामि-
त्यादिपक्षं कर्मावपाकसंग्रहार्थम् । एवं वेदमूलिका विशुद्धिफलिका
स्मृतिर्विचारिता ॥ ३६ ॥

नित्यानुमेयवेदस्तु मूलं पञ्चविधस्य हि ॥

व्रततीर्थादिकं काम्यं नित्यवद् बोध्यते क्वचित् ॥ ३७ ॥

पूर्वाचारेण सम्प्राप्तं पुराणं मूलमस्य हि ॥

कृष्यादिजीविकाशास्त्रं पूर्वर्ण्यचारतः प्रमा ॥

करदण्डादिशास्त्रस्य मूलं युक्तिः पुराविदाम् ॥ ३८ ॥

व्रततीर्थादीनामपि निखानुमेयो मूलं भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥
व्रततीर्थादिकमिति ॥ श्रुतिमूलत्वे ब्राह्मणानामपि नित्यं कर्त्तव्या-
नि स्युरिति काम्पमित्युक्तम् । किन्तु वेदानधिकृतानां तन्नित्यं
भवतीति नित्यवद् बोध्यते । तस्य च मूलं पुराणम् ॥ ३७ ॥
तथा सति स्मृतित्वं कथमिति चेत् तत्राह ॥ पूर्वचारेण सम्प्राप्त-
मिति ॥ न हि पुराणं दृष्ट्वा तस्य निर्माणम् । किन्तु आचारादेव ।
इदानीमाचारः कुत्र मूलमिदमाकाङ्क्षयामाह ॥ कृष्यादीति ॥
पद्मगवादिभागदानादिविधानम् । पूर्वव्याचारतः प्राप्तं तथैव क-
र्त्तव्यं प्रमाणमित्यर्थः ॥ करदण्डादेर्मुक्तिर्मूलम् । करोऽत्र कृषि-
व्यतिरिक्तः ॥ ३८ ॥

पौराणाचारमूलिकां प्रवृत्तिफलिकां विचारयन्ति ॥ अने-
त्यादि ॥ भविष्यतीति ॥ तेषामपि शुद्धिजनकत्वाविशेषाद् भविष्य-
तीत्यर्थः । काम्यत्वे समकमाहुः ॥ श्रुतीत्यादि ॥ तीर्थानित्यर्थः, सा-
ग्निफस्याग्निं विहाय तीर्थगमननिषेधस्य चाप्ये दर्शनात् । व्रता-
नित्यत्वं च, अनङ्गान् ब्रह्मचारी च कीदृशित्येति ते त्रयः * अद्वन्त-
मप्य निद्वन्ति तेषां निद्विरनदनतामिति चाक्यान्नेत्यम् । तेन बन्धे
यथा नित्यकर्मप्रसिद्धये चित्रोद्भिदादिबोधने तथा स्मृतापिद-
मित्यर्थः । तर्हि नित्यवत् कुतो वाञ्छित इत्याशङ्कयामाहुः । कि-
न्त्वित्यादि ॥ ३७ ॥

कथमिति ॥ वेदमूलकत्वाभावात् कथमित्यर्थः ॥ आचारा-
देवेति ॥ सदाचारमूलकत्वं तस्या इत्यर्थः । एतेन व्रततीर्थादिप्रवाह-
रक्षापूर्वव्याचारादेयेति सिद्धवतीति प्रवृत्तिर्जीविकेत्युक्तस्य फल-
स्यापि न विरोधः । एवं पौराणाचारमूलिकाया विचारेण तस्याः
अमेयमुक्तम् । लोफमूलिकां विचारयन्ति ॥ इदानीमित्यादि ॥ आ-
चारादिति ॥ लोकाचारः । कृष्यादीत्यादिपदसंग्राह्यं तत्रनेष्टं दि-
क्ष्मात्रेणाहुः ॥ पटित्यादि ॥ पदकर्मोऽभिरतो नित्यं कृषिकर्म समाच-
रेत् * हलमष्टमं श्रेष्ठं पद्मवं मध्यमं स्मृतम् । चतुर्गवं नृशंमा-
नां द्विगवं वृषघातिनामिति । विप्रस्यैवंविधा वृत्तिस्तृणं काष्ठं च

विक्रयेदित्यादिपराशरोक्तजातीयकम् । पिता चेत पुत्रान् विभ-
जेत् तस्य स्वेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थे, पैतामहे त्वर्थे पितापुत्रयो-
स्तुल्यं स्वामित्वं, पितृविमक्ता विमागानन्तरोत्पन्नस्य सविभागं
दशुरित्यादिविष्णुकजातीयम् । आदिपदेन प्रतिग्रहादिरूपश्च विधा-
नं कार्यम्, आपद्यपि धर्मरक्षणाय तदुक्तरीत्यैव कर्तव्यम् । यतः
पूर्वर्थाचारप्राप्तमतस्तच्छास्त्रं प्रमाणांमति मूलाभिप्राय इत्यर्थः ।
नीतिशास्त्रमूलिकां विचारयन्ति ॥ करेत्यादि ॥ सपरिफरायाः कृपे-
यकौ तदन्तर्गतौ राजभागोऽप्युक्तमाय पचेति पुनः कथनमयुक्तमि-
त्यत आहुः ॥ कृपिव्यतिरिक्त इति ॥ उत्कोच्चादिरूप इत्यर्थः । द-
ण्डस्तु—यो ब्राह्मणायाद्यशुरेत् तं शतेन यातयेत्यादि । अमुष्ठां च
त्यजन् दण्डं यो दूषयैस्तु मृपाशतम् * इत्यादि । धिग्दण्डं प्रथमं
दद्यादित्यादिविष्णुयाज्ञवल्क्यमनूक्तजातीयां द्वेयः । एवं कर्तृशोध-
कः स्मृतिभागो विचारितः । नीतिमूलिकायाः प्रमेयं चोक्तम् ॥३८॥
इदानीं देशादिशोधकं शुद्धिस्वरूपविचारमाहुः ॥

द्रव्यादिशुद्धौ विकल्पमाह ॥

‘शुद्धिं केचित् पृथक् प्राहुः संस्कारः कस्य चिन्मतः ॥

देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मविभेदतः ॥ ३९ ॥

षोढा शुद्धिः स्मृता साऽपि द्विधा ह्यन्योन्यतः स्वतः ॥

सर्वशेषेयमाख्याता श्रुत्यर्थेऽपि विशेषतः ॥

धर्मः सम्पद्यते षड्भिरधर्मो ह्यन्यथा भवेत् ॥ ४० ॥

शुद्धिमिति ॥ संस्कारपक्षे वेदो मूलम् । पृथक्पक्षे आचार
इति ॥ मसङ्गाच्छुद्धेः स्वरूपमाह ॥ देशकालेति ॥ षड्भिः शुद्धिः
पण्णाञ्च शुद्धिरिति द्विधा ॥ सर्वशेषत्वाच्च वेदो मूलमित्याभिप्राये-
णाह ॥ सर्वशेषेयमिति ॥ बाधकमाह ॥ धर्म इति ॥ ३९ ॥ ४० ॥

द्रव्यादीति ॥ शुद्धादिति ॥ शुद्धिस्वरूपे । विकल्पे धीजेमा-
हुः ॥ संस्कारेत्यादि ॥ पृथगिति ॥ पदार्थान्तरम् ॥ प्रसङ्गादित्यादि ॥
संस्कारपक्षे-कर्मयोग्यतात्मकोतिशयरूपे-सिद्धमिति पृथक्पक्षेऽपि
स्वरूपस्थोपेक्षानर्हत्वात्-पृथङ्कं विवेकतुं तत्स्वरूपमाहेत्यर्थः ॥ प-
द्मिरित्यादि ॥ तथाचान्योन्यतः शुद्धौ संस्काररूपत्वस्थ-शक्यव-
चनत्वेऽपि-स्थतः शुद्धौ संस्कारत्वस्याशक्यवचनत्वात् तत्स्वरूपं
संस्कारात् पृथगेत्येवार्थः । उदाहरणस्तु, नर्थं वा निर्मलं वापि शु-
चीति द्रव्यमुच्यते * इति शुचिसंग्रामभिधाय, अप सर्वाणि धा-
न्यानि धान्याण्यधामेरणानि च * अवर्ज्यावर्ज्यमानानि शुचीन्येतानि
केवलमिति । स्वयमेव हि यद् द्रव्यं केवलं मध्यतां गतम् * स्या-
धरं जङ्गमं वापि स्वयं शुद्धमिति स्मृतमिति स्वयं शुद्धसंग्रामभि-
धाय, वसतिश्चमसो धानं चाहनं साधनानि च * धुरो नौरासनं
चेति स्वयं शुद्धमिति स्मृतमिति देवलं स्मृतौ । अत्र धान्यादीनां शु-
चित्वेऽपि, मीहीनं प्रोक्षतीत्यादिना तत्तत्संस्कारविधानात् तत्पूर्व-
कालीनं धान्यादिशुचित्यात्मकं शुद्धिस्वरूपं विविकं मयति । हे-
माद्रिस्तु—अशुद्धिर्नाम द्रव्यादेः स्पर्शानाद्यनर्हतापादको-दीपवि-
शेषः । संस्कारविशेषोत्पादिता तज्जिह्वतिः शुद्धिरित्याहातव् देवल-
वचनविरोधादिष्वन्यम् । अत्र च पञ्चभिः शुद्धिर्यथा—धीष्टादेः
सत्त्वाप्रत्यय-नयत्यं, अतस्य, तद्वत्विंगुदधृतत्वं, मन्त्रपूतत्वं, कृता-
ऽऽमरणत्वंमित्येवं योज्या ॥

सर्वेत्यादि ॥ पृथग्रूपायाः शुद्धेर्जीविकादिशेषत्वेनापि कथं-
नात् तथेत्यर्थः ॥ बाधकमिति ॥ शुद्ध्यभावे बाधकम् । तयोच्च पृथङ्-
पक्षोक्ता धौतोपयोगिनीत्यर्थः । मूलं-त्वेवं योज्यम् । इयं शुद्धिः—स-
र्वशेषा आख्याता, शुद्धिर्-विशेषत आख्याता । हि यतो हेतोर्धर्मः
पद्मभिः फालादिभिः सम्पद्यते; अतस्तस्या विशेषतः शुद्धिर्यथोपपत्त्ये
युक्तम् । अन्यथा कालाद्यशुद्धौ अधर्मो भवेदिति । एतेन सौधनमुक्तं
हेयम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

कल्पसूत्राणाम् ऋषिप्रणीतत्वात् स्मृतित्वमशङ्क्य परिहरति ॥

कल्पसूत्रेषु वेदत्वं स्मृतित्वं च प्रतीयते ॥

अर्थतः कर्तृतश्चापि वेदत्वं पाठतः स्मृतिः ॥ ४१ ॥

सौकर्यार्थं कृतिस्तस्य संकलीकृत्य वर्णनात् ॥

तेनापि क्रियमाणस्तु धर्मः श्रौतो भवेद् ध्येयम् ॥ ४२ ॥

कल्पमूत्रेष्विति ॥ व्यवस्थामाह ॥ अर्थत इति ॥ अर्थो वैदिकः
स्वराद्यभाषात् ॥ कर्तुः स्मरणाच्च स्मृतित्वम् ॥ ४१ ॥ तर्हि
अर्थस्य वैदिकत्वे को हेतुस्तत्राह ॥ सौकर्यार्थमिति ॥ कर्मज्ञाना-
र्थमेव कल्पमूत्रं द्रष्टव्यम् । न तु तदुक्तत्वेन कर्तव्यमिति मुख्यः
पक्षः । गौणमाह ॥ तेनापीति ॥ आधुनिकानां संग्रहार्थमुक्तम् ॥ ४२ ॥

व्यवस्थामाहेति ॥ उभयरूपायं युक्तमेवेति पक्षतुं तामाहेत्य-
र्थः ॥ वैदिक इति ॥ नित्यानुमेयातिरिक्तभुतिप्रसिद्धः ॥ पाठत इत्य-
स्य विपरणं—स्वराद्यभाषादिति ॥ तथाच, -अर्थतो वेदत्व, कर्तुनः
पाठतश्च कल्पमूत्रेषु स्मृतित्वमपि भवतीति मूलयोजना ॥ ४१ ॥

तर्हीति ॥ हेतुद्वयेन चेत् स्मृतित्वं इदं नर्हीत्यर्थः ॥ सौकर्यार्थ-
मिति ॥ प्रत्यक्षवेदमवलोक्य साङ्गप्रधानयोगैक्यप्रकारपरिचयार्थ-
म् । अर्थस्य वैदिकत्वाय बीजभूतं ज्ञानप्रकारमाहुः ॥ कर्मत्यादि ॥
मुख्य इति ॥ मरीच्यादिभिः क्रियमाणः ॥ तेनापीति ॥ घेवाङ्गभूतकल्प-
सूत्रोक्तत्वेनापि । मूले, ध्रुवमित्यनेन, संकलीकृत्य वर्णनात् पूर्वतस्य
वाक्यस्य धृतिरूपत्वादिति हेतुरभिप्रेयते ॥ ४२ ॥

शृणाणां श्रौतत्वमाशङ्क्य परिहरति ॥

इष्टयौपासनकर्माणि न श्रौतानि कथञ्चन ॥

भेदाद्वैजात्यतश्चापि काल एकस्तयोः परम् ॥ ४३ ॥

कालवाधान्न कर्तव्यं स्मार्त्तं श्रौतो बली यतः ॥

पश्चाद्वा गौणकालेऽपि कर्तव्यमिति केचन ॥ ४४ ॥

स्मार्त्तमात्रस्य करणादाभासो ब्राह्मणो भवेत् ॥

स्वर्गाभासाद्यपि फलं श्रौतमात्रेऽपि चाखिलम् ॥४५॥

ब्रह्मप्रकरणं स्मार्त्तं कल्पसूत्रवदेव हि ॥

पुराणमूलकं वाऽपि ह्याश्रमचारतोदितम् ॥४६॥

इष्टीति ॥ इष्टिः स्थालीपाकः । तत्र हेतुः—भेदादिति ॥
आन्यादि सर्वं श्रौतस्मार्त्तयोर्विषयं विजातीयं च । तर्हि कथमेक-
कालविधानं, तत्राह ॥ काल एक इति ॥ ४३ ॥ तथापि श्रौत-
स्य बलवत्त्वाय निर्णयमाह ॥ कालवाधादिति ॥ मुख्ये काले
बालिष्ठत्वाच्छ्रौतमेव कर्त्तव्यम् । अतः कालस्य निमित्तस्याभावात्
स्मार्त्तं न कर्त्तव्यम् । अत एव सर्वाधानविधिः । पक्षान्तरमाह ॥
पश्चादिति ॥ ४४ ॥

एवं श्रौतस्य बालिष्ठत्वायाऽसहायशूरता निरूपिता यच्चित्त,
तथा स्मार्त्तस्यापि भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ स्मार्त्तमात्रस्येति ॥
ब्रह्म वेदः, तद्वेदीति ब्राह्मणः । स्मृतिरपि वेदमूलिकेति द्वयन्तरि-
तत्वात् प्रतिबिम्बवदाभासो भवति । अतो ब्राह्मणोऽपि तादृश
आभासः । फलं च तथेत्याह ॥ स्वर्गाभासेति । चित्तयुद्धौ वा-
सनाक्षयामावो, दैत्योपहनलोके च स्थितिरिति । श्रौते तद्विपरी-
तमाह ॥ श्रौतमात्र इति ॥ अखिलं मुख्यम् ॥ ४५ ॥

स्मृता ब्रह्मनिरूपणं मन्त्रलोपनिषन्मूलकं भविष्यतीति प्रका-
रान्तरमाह ॥ ब्रह्मप्रकरणमिति ॥ तावान् भागः कल्पसूत्रवदिति
तेनापि ब्रह्मज्ञानं फलायेति गौणः पक्षः ॥ मुख्यमाह—
पुराणमूलकमिति ॥ ननु स्मृतिर्मुख्या पुराणापेक्षया बालिष्ठा वेद-
समानाधिकरणा कथं पुराणमप्यजीवेदित्याशङ्क्याह—॥ आश्रमाच्चा-

स्तेति ॥ सर्वे आश्रमाः स्मार्त्ताः । तेषामाचारनिरूपणप्रस्तावे
चतुर्थाश्रमे ब्रह्मज्ञानं मुख्यमिति पुराणे च तदुक्तमिति ततो गृही-
तम् । उपनिषदर्थग्रहणे औपनिषत्त्ववद्भादोपः स्यात् । शाखा-
व्यवस्था च भज्येत । अतः स्मार्त्तं ब्रह्मज्ञानं न वैदिकवत् फल-
साधकम् ॥ ४६ ॥

गृह्याणामित्यादि ॥ उक्तयैव दिना गृह्योक्तधर्माणां धौतत्व-
माशङ्क्य ग्रह्यमाणहेतुभ्यां तत् परिहरतीत्यर्थः ॥ भिन्नं विजातीय-
मिति ॥ नाम्ना भिन्नं धर्मेण विजातीयमित्यर्थः ॥ तर्हीति ॥ स्मार्तस्य
कल्पोक्तधर्मतुल्यस्याभावे ॥ ४३ ॥

अत एवेत्यादि ॥ सर्वाधानविधिः सर्वमाश्रमातीनि विधिः ।
एवञ्चास्मिन् पक्षे इष्टधौपासनयोरनायइयकतया अकरणात् तदति-
रिक्तस्यैव गृहस्थानीयत्वं बोध्यम् ॥ पक्षान्तरमाहेति ॥ नन्वर्द्धमाश्र-
मातीत्यपि विध्यन्तरं दृश्यते । तथा नित्यानुमेयवेदमूलकत्वेन तयो-
रपि शोधकत्वमिति कथमेकान्ततत्तदुवाच इत्यतः पक्षान्तरमाहेत्य-
र्थः । तथाच मुख्यकाले स्मार्तसंनिष्ठैः करणात्तन्निर्धूलमिति ज्ञाय-
ते । तेन विधिसत्त्वेऽपि कृताकृतं तत् । अतो मतान्तरमेवेति
भावः ॥ ४४ ॥

एवमिति ॥ सर्वाधानविधिना मुख्यकालकरणेन चेत्यर्थः ॥
अविध्यतीति ॥ अर्द्धाधानविधिनाऽनुमेया अविध्यतीत्यर्थः ॥ तद् चे-
त्तीति ॥ ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणः स्मृतः * इत्यत्रार्थज्ञानपूर्वकानुष्ठानस्य वि-
वक्षितव्यासत्करण एव मुख्यं ब्राह्मणत्वम् । यो दुर्ब्राह्मण इत्यादिश्रु-
तेष्व । तदकरणे यत् तदाहुः— ॥ स्मृतिरित्यादि ॥ आभास इति ॥
स्मार्तो धर्म इति शेषः । अतः स्वरूपतः फलतश्च जघन्यत्वाच्च का-
ऽप्यसहायशूरत्वमिति धौतपोपकत्वमेव स्मृतिप्रयोजनमिति नि-
श्चयः ॥ ४५ ॥

एवं धर्मोपयोगिनी स्मृतिर्विचारिता । ज्ञानोपयोगिनी विचा-
रयन्ति ॥ स्मृतावित्यादि ॥ कल्पसूत्रादिति ॥ बोधसौकर्यार्थं सङ्क-
लीकृत्य उपनिषद्बोधो गृहीत इति श्रौत इत्यर्थः । अस्य पक्षस्य गौण-
त्वं उपपत्तिरनुपदमेव वाच्या । मुख्ये किञ्चिदाशङ्कन्ते ॥ नन्वित्या-

दि ॥ बलिष्ठेति ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणानां विरोधो यत्र दृश्यते * तत्र
 औतं बलिष्ठं स्यात् तयोर्द्वे स्मृतिर्वरेति च्वासस्मृतिवाक्यात् तथे-
 त्त्वर्थः । वेदसामानाधिकरण्यं तूपपादितमेव । समाधिमुपपादय-
 न्ति ॥ सर्वे इत्यादि ॥ ननु पुराणेष्वपि बहुधातमित्यस्य किं विनि-
 गमकमित्यत आहुः ॥ उपेत्यादि ॥ दोष इति ॥ प्रतिपाद्ये दोष इत्य-
 र्थः । दूषणाभिरमाहुः ॥ शास्त्रेत्यादि ॥ अयमर्थः । स्मार्तं ब्रह्मप्रकर-
 णमेकतरोपनिषदर्थसंग्रहकम् ? सर्वोपनिषदर्थकम् वा ? । आद्ये उप-
 निषद्भास्त्रस्तत्राहुपनिषद्व्यवधानात् किंशास्त्रीयस्य तदावदयकमिति शा-
 न्नुमशाकिर्येथाकथञ्चिज्ज्ञाने च तस्य भागस्य सर्वसाधारणत्वमङ्ग-
 प्रसङ्गः । द्वितीये च सर्वेषां फलसाधकत्वाविशेषात् तत्तदुपनिषदां
 तत्तच्छास्त्रायामुपनिषद्व्यवधानवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति तथेत्यर्थः । सिद्धमाहुः ॥
 अत इत्यादि ॥ तेनायमेव पक्षो मुख्य इति पूर्वोक्तस्य गीणस्य उप-
 पत्तिरुक्ता । एवं सर्वस्मार्तप्रमेयस्य निरूपणेन प्रमाणप्रमेयसाधनफलै-
 स्तद्व्युत्पन्नं निश्चितम् । तत्रेदं सिद्धम् । स्मृतिरूपप्रमाणस्य स्वरूपं ज-
 न्यं, न तु वेदव्यवस्थितम् । तत्र यद् अत्रादिकं कृष्यादिप्रकारः करादि-
 प्रकारो गर्भाधानादिकं च प्रमेयं साधनात्मकं तद् यथाहं लोकसं-
 ग्रहादिकं साध्यवदपि औते धर्मे विशुद्धताजननेनोपकरोति । स्मृत-
 र्त्वं तु स्वर्गभासादि साधयति, न तु औतबदिति । ब्रह्मप्रकरणं तु
 औतसंग्रहात्मकत्वे औतत्वेन तत्रोपकरोति । वीराणत्वे तत्रोपकरो-
 तीति न स्वतन्त्रफलसाधकम् । तेनोभयापेक्षया निर्वलमिति । स्मृते-
 र्वैल्यत्वं तु वर्णधर्म एवेति न पूर्वप्रकरणोक्ते, अविद्वद्भ्यस्तु यत्तद्व्ये-
 त्यादिरूपे असम्भयनाविषयतमायने निवारिते ॥ ४६ ॥

अतः परं वीराणप्रमेयस्य यत्तद्विचारणाय तन्निर्णयार्थमुपक-
 र्मन्ते । वेदोपबृंहणत्वेन स्मृतित्वेनैव सूत्रेषु तेषां ग्रहणेन तत्तद्व्यवधा-
 त् । तत्र पुराणलक्षणस्य प्रसिद्धत्वात्साममात्रेणैव निर्दिशन्ति ॥

एवं स्मृतिमुपपाद्य पुराणनिर्णयमाह ॥

पुराणं वेदवत् पूर्वसिद्धं सर्वोपयोगि तत् ॥

सर्वोपकरणानीव धर्मस्य नरगेहयोः ॥ ४७ ॥

पुराणमिति ॥ तस्य वेदधर्मातिदेशः । तेन धर्मार्थकाममोक्षाः,
भक्तिश्चेति पञ्च नित्याः काम्याश्च विकृताः । तत्रापि देशादी-
नामङ्गत्वम् । पञ्चानामपि देशादिपदकमङ्गं पृथक्पृथक् । व्यासस्य
कर्तृत्वमाशङ्क्य निराकरोति ॥ पूर्वसिद्धमिति ॥ नित्यमित्यर्थः ।
तस्य प्रयोजनमाह ॥ सर्वोपयोगीति ॥ द्विविधा हि चत्वारोऽपि
पुरुषार्थाः । ईश्वरविचारिता जीवविचारिताश्च । तत्रेश्वरविचा-
रिता वैदिकाः । जीवविचारिताः पौराणिका इति । अतः सर्वो-
पयोगित्वम् । वैदिकेऽप्युपयोगमाह ॥ सर्वोपकरणानीवेति ॥
श्रोतो धर्मो देहस्थानीयः । स्मार्त्तो गृहस्थानीयः । उपकरणस्था-
नीयैः पौराणिक इति । उपकरणाभावे सर्वथा स्थितिर्न भव-
तीति ॥ ४७ ॥

पुराणमिति ॥ स्मृतिनिर्णयादेतन्निर्णयस्य विलक्षण्यं ज्ञापयितुं
पुराणे कश्चिद् विंशत्यमाहुः ॥ तस्येत्यादि ॥ अतो वेदवदेवास्य नि-
र्णयः कर्तव्य इति भावः । एतेन प्रमाणस्वरूपमुक्तम् । एवञ्च गृहदा-
रण्यकं, इतिहासः पुराणमिति, छान्दोग्ये च सनत्कुमारनारदसंवादे,
इतिहासपुराणं वेदानां पञ्चमं वेदमिति श्रुतिरपि युज्यते । केचित्तु
श्रौतान्यवेतिहासादीन्यादाय तेषां पञ्चमत्वमस्यां श्रुतौ व्याचक्षिरे ।
तत्तुच्छम् । तस्य वेदचतुष्टयान्तर्गतत्वेन पृथक्पाठसंख्ययोर्विरोधात् ।
तावनो वेदभागस्य क्षिप्तत्वापादकत्वाच्च । पुराणादीनां वेदरूपत्वा-
ऽभावे तैर्वेदोपगृहणाभावप्रसक्तेश्च । तथाऽनङ्गीकारे तु, इतिहासपुरा-
णाभ्यां वेदं समुपगृह्येत् * विभेत्पक्षश्रुताद् वेदो मामयं प्रहरिष्य-
तीति ब्रह्माण्डीयप्रथमाध्यायवाक्यस्य, वेदाः प्रतिएतिहासः सर्वे पुराणे
नात्र संशयः * इति विष्णुपुराणवाक्यस्य, इतिहासपुराणैस्तु कृतोऽयं
निश्चलः पुरा * इति स्कान्दप्रभासराण्डीयस्य, नान्यथा ज्ञायते धर्मो
ब्रह्मविद्या च वैदिकी * तस्मात् सर्वपुराणं च अज्ञातव्यं मनीषिभि-
रिति कौर्मपञ्चदशाध्यायवाक्यस्य च विरोधापत्तेः । नचायमर्थवाद-
इति वाच्यम् । पुराणेष्वर्थवादत्वं ये वदन्ति नराधमाः * तैरर्जिता-

ति पुण्योनि तद्वदेव भवन्ति स्तीति पृथग्वारदीये दोगस्मरणात् । अत
इतिहासपुराणे प्रसिद्धे एव ग्रहो । तेनात्र वेदातिदेशो युक्त एवेति
दिक् ॥

तेन यत् सिद्ध्यति तदाहुः ॥ तेनेत्यादि ॥ पृथगिति ॥ प्रतिपा-
द्यते इति धातव्यमिति शेषः । तथाच यथा वेदेऽग्निहोतादयः पञ्चा-
र्या अनेकरूपाः सनेदाः साङ्गा उक्तास्तथा पुराणे धर्मादयोऽर्था उक्ता
इत्यर्थः । तथोक्तं मात्स्ये—धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्च परिकीर्त्य-
ते * सर्वेष्वेव पुराणेषु तद्विरोधेषु यत् फलमिति । भक्तिरपि तथा ।
यथा आचारमध्यवे पुराणसारवचने—शैवं च वैष्णवं शाक्तं सौरं
वैनायकं तथा * स्कान्दश्च भक्तिमार्गस्य दर्शनानि पश्येव इति ॥

मन्त्र व्यापस्यर्थे किञ्चिदुदाह्रियते । तत्र नित्यो धर्मो यथा
अतिथिपूजनार्थः । अतिथिर्षिमुखो वातः पुण्यमाशाय गच्छति *
इति । काम्यो यथा पुत्रार्थे इतिपयोमतम् । नित्योऽर्थो यथा ब्राह्मण-
स्य याज्ञार्थे कुसूलकुम्भोधान्यादिः । घानप्रस्यस्य, स्वयं सञ्चिद्व्यात्
सर्वमात्मनो वृत्तिकारणम् * इति । यावद् श्रियेत जठरे तापत्
स्वत्वं हि वेदिनाम् * अधिकं योजमिमन्येत स स्तेनो वण्डमर्हती-
त्यादिप्राक्ष्येनस्य नित्यत्वम् । काम्यो यथा—रुक्मायाः पुस्तकादिः ।
नित्यः कामो यथा—श्रुतौ स्वदारगमतम् । श्रुतुस्नार्ता शु यो भार्या
शाक्तः सन्नोपगच्छति * घोरायां ऋणहत्यायां युज्यते नाम संशय
इत्यादिभिः । काम्यो यथा, आग्नीध्रस्य पूर्यचितिसङ्गः । निधो मोक्षः
सायुज्यं, काम्यः मोक्षोक्त्यादिः । यथा सूनसंहितायां मुक्तिजण्डे—
एवं बहुविधाः मोक्षा मुक्तयः पुरुषोत्तम * एतास्वशुद्धाश्चिन्तामि-
च्छन्ति नित्यं प्रजायते सायुज्यरूपा परमा मुक्तिर्भुवि परात्मनि । परमा-
र्थिकतादात्म्यरूपाऽप्यज्ञाननाशक इति । द्विविधा भक्तियेया धीमा-
श्रयते—अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः * तीव्रेण भ-
क्तियोगेन यजेत पुरुषे परम् । मोक्षोक्त्यसार्थिस्तामीप्यसारूप्यैक्यम-
प्नुत । दीपमानं न शृङ्गन्ति चित्ता मत्सेवने जनाः । स एव भक्तियो-
गाख्य आत्यन्तिक उदाहृत इति । मोक्षस्य भक्तेश्च नित्यत्वं तदुभाये
संसारनिवृत्त्या ज्ञेयम् । एवमेतदङ्गन्यापि । तत्र धर्मस्याङ्गानि यथैका-
शस्कन्धे—अकृष्णसारो देशानामब्रह्मण्योऽशुचिर्मवेद * इत्यत्र नि-
वेद्यमुद्येन तद्विरो देवो धर्मसाधकत्वेन शोधितः । एवं फालः ।

प्रयोजनमित्यर्थः ॥

ननु नेदं प्रयोजनं, वैवर्णिकानां वेदावेधार्यसिद्धेः । अतः श्रु-
द्रोपयोगित्वमात्रं चकव्यमित्याशङ्क्यां तदुपपादयन्ति ॥ द्विविध-
स्यादि ॥ वैदिका इति ॥ यज्ञयिकृतिसाध्यार्थपञ्चाग्निविद्यादिभिर्ब्र-
ह्मणपरविद्यासिद्धमोक्षाः ॥ पौराणिका इति ॥ अग्नवानादिधर्म-
नीतिसाधितार्थयात्स्यायनाद्यत्यञ्च, आययेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा
ब्राह्मणमग्रतः * इत्यादिपात्रयेऽप्योऽयगम्यते । अन्यथा शूद्राणामेव
आयणं विधीयेताऽनस्तथेत्यर्थः ॥ वैदिकेऽपीत्यादि ॥ जीवयिचारितानां
वेदानधिरुक्तार्थत्वात् पुराणानां सादृशतदर्थत्यमायातीति तन्निरा-
स्य वैदिके यज्ञादिरूपे धर्मेऽपि तदुपयोगमाहेत्यर्थः ॥ स्थितिर्न भ-
वतीति ॥ तथाच वैदिकार्थत्वात्प्रदानेवोपयोग इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

तदज्ञाने सर्वमौढ्यं तेन तद् हृदयं स्मृतम् ॥

भावयुक्तस्य धर्मस्य प्रमिती तत् प्रयुज्यते ॥ ४८ ॥

तस्यावश्यकत्वमाह ॥ तदज्ञान इति ॥ पुराणार्थाऽज्ञाने सर्व-
मौढ्यम् ॥ वाहिःपदार्थज्ञानाभावात् । अत एव, श्रुतिस्मृती उभे
नेत्रे पुराणं हृदयं स्मृतम् * इति हृदयत्वम् । उपयोगस्थानमाह ॥
भावयुक्तस्येति ॥ वेदे यज्ञादय उक्ताः । तेषामभिप्रायज्ञानं पु-
राणादेव । कदाचित् कर्त्तव्यम् । कदाचिन्न कर्त्तव्यम् । कर्मणो
ऽपि बोद्धव्यमिति नव । भावस्य ज्ञानं पुराणात् ॥ ४८ ॥

तस्यावश्यकत्वमाहेति ॥ उपकरणमावेऽपि देहादिस्थितेलो-
के दर्शनात् पुराणस्य तदर्थत्वमिति शङ्क्यां तदाहेत्यर्थः ॥ हृद-
यत्वमिति ॥ धर्महृदयत्वम् । भावयुक्तस्येत्यत्र भावपदेनाभिप्राय
उच्यते । अनया कारिकाया प्रमेयमुक्तम् । तदुपपादयन्ति- वेदे इ-
त्यादिना ॥ कदाचित्दित्यादि ॥ यथा ब्रह्माण्डपुराणे कलिवर्ज्यकथने-
ऽग्निहोत्रादितिषेधः । यथाच- यावेद् वर्णविभागोऽस्ति यावद् वेदः
प्रवर्तते * संन्यासं चाग्निहोत्रं न तावत् कुर्यात् कलौ युगे इति प्र-

तिप्रसन्नः । यथाच्चाऽऽहिताग्निमग्निमिहहन्ति यन्पात्रैश्चेति श्रुत्या
सर्वस्य साग्निकस्य श्रौताग्निमिदाहे प्राप्ते, घैतानं प्रक्षिपेदप्सु आप-
स्य चतुष्पदे * पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथा मृते इत्येवं-
जातीयकेन श्रुतेः पतितारिक्तविषयत्वरूपो भावो बोध्यते । यथाच
धीमागयते— तायत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विघ्नं तायता * मत्कया-
भवणादौ वा अद्वा यावन्न जायते इति बोध्यते तथेत्यर्थः । एव घेदा-
यसन्देहवारकत्वेन मीमांसायुपयोगो बोधितः ॥ ४८ ॥

सर्वसृष्टिपदार्थानां याथार्थ्यज्ञापनं ततः ॥

शाखाविभागवत्तस्य विभागः सौऽप्यनेकधा ॥ ४९ ॥

किञ्च । एष्टौ यावन्तः पदार्थास्तिषां याथार्थ्यं पुराणादेवा-
ऽवगन्तव्यम् । यथा, ग्रहलादौ इ वै कायाध्व इति कयाधूमभृतीनां
स्वरूपम् ॥ अष्टादशपुराणादिसमाख्यायामुपायमाह ॥ शाखा-
विभागवदिति ॥ ४९ ॥

एवं कयचित्तुपयोगमुक्त्या घर्मेमात्रे पुराणोपयोगमाहुः ॥ किञ्चे-
त्यादि ॥ मूलं—युज्यत इति ॥ उपयुज्यत इत्यर्थः । एतेनाद्यान्तरप्रयो-
जनमुक्तम् । एवं घेदार्थसन्देहवारकत्वेन मीमांसायुपयोगो बोधि-
तः ॥ अष्टादशेत्यादि ॥ भास्वदेन प्रमेयं विशदीकर्तुं चेदतुल्यतां
हृदीकर्तुमत्रोपायमाहेत्यर्थः ॥ अष्टादशपुराणादित्यादिपदेनोपपुराण-
सहितानां च सग्रहः । स च विभागो मात्स्ये सलक्षणका उक्तः—
कावेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य ततो द्विजा. * व्यासरूपमहं कृत्वा स-
हरामि पुगे पुगे । चतुर्लक्षप्रमाणेन ज्ञापरे ज्ञापरे सदा । तदष्टादशधा
कृत्वा मूर्त्तेऽस्मिन् प्रमाप्यतः । अद्याप्यमर्त्यलोके तच्छतकादिमधि-
स्तरम् । तदर्थोऽत्र चतुर्लक्षे सङ्क्षेपेण निवेष्टितः । पुराणानि दशाष्टौ च
संप्रत तदिहोच्यते । नामतस्तानि वक्ष्यामि शृणुष्वसृष्टिसत्तमाः ।
ग्रहणाऽभिहितं पूर्वं याचन्मात्रं मर्याचये । प्रज्ञा तद्वशाद्दक्ष पुराणं
परिष्कारितम् । एतदेव यत्र पञ्चमर्जुन्दरमयं जगत् । तद्वृत्तान्त-

अयं तद्वत् पाद्ममित्युच्यते बुधैः । पाद्मं तु पञ्चपञ्चाशत् सहस्राणीह
 पठ्यते । धाराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य परात्परः । यत्राह धर्मानलि-
 लास्तदुक्तं वैष्णवं विदुः । तयोर्विशतिसाहस्रं तत्प्रमाणं विबुधैः ।
 श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान् वायुरिहाब्रवीत् । यत्र तद्वायवीयं स्याद्
 रुद्रमाहात्म्यसंयुतम् । चतुर्विंशत् सहस्राणि पुराणं तदिहोच्यते ।
 यत्राधिकृत्य गायत्री वर्ण्यते धर्मविस्तरः । वृत्रासुरवधोपेतं तज्जाग-
 तमुच्यते । सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नराश्मराः । तद्वृत्ता-
 न्तोद्भवं तच्च पुराणं परिकीर्तितम् । अष्टादश सहस्राणि पुराणं
 तत् प्रकीर्तितम् । यत्राह नारदो धर्मान् बृहत्कल्पाध्रयोस्त्वह ।
 पञ्चविंशत् सहस्राणि नारदीयं तदुच्यते ।

यत्राधिकृत्य शकुनीन् धर्माधर्मविचारणम् । व्याख्यातं जैमिनिप्रश्ने
 पक्षमिधर्मचारिभिः । भार्कण्डेयेन कथितं तत् सर्वविस्तरेण तु । पु-
 राणं नवसाहस्रं यद्वर्धं तदिहोच्यते । यत्तदीशानकल्पस्य वृत्तान्तम-
 धिकृत्य च । वासिष्ठायाग्निना प्रोक्तमाग्नेयं तत् प्रकीर्तितम् । तच्च
 षोडशसाहस्रं सर्वकृतुकलप्रदम् । यत्राधिकृत्य माहात्म्यमादित्यस्य
 चतुर्मुखः । अथोरकल्पवृत्तान्तप्रसङ्गेन गतिस्थितिम् । मनवे कथया-
 मास भूतग्रामस्य लक्षणम् । चतुर्दशसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च
 भविष्यच्चरितप्रायं भविष्यं तदिहोच्यते । रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्ता-
 न्तमधिकृत्य च । सावर्णिना नारदाय कृष्णमाहात्म्यसंयुतम् । यत्र
 ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्ण्यते मुहुः । तदष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्तमुच्य-
 ते । यत्राग्निलिङ्गमध्यस्थः प्राह देवो महेश्वरः । धर्मार्थकाममोक्षार्थमा-
 ग्नेयमधिकृत्य च । कल्पान्ते लिङ्गमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयम् । तदे-
 कादशसाहस्रं फाल्गुन्यां यः प्रयच्छति । महावराहं तु पुनर्माहात्म्यम-
 धिकृत्य च । विष्णुनाभिहितं क्षौण्ये तद् धाराहमिहोच्यते । मानव-
 स्य प्रसङ्गेन कल्पन्तु मुनिसत्तमाः । चतुर्विंशत् सहस्राणि तत् पुरा-
 णमिहोच्यते । यत्र माहेश्वरान् धर्मानधिकृत्य च षण्मुखः । कल्पे त-
 त्पुरे वृत्ते चरितैरुपसंहितम् । स्कान्दं नाम पुराणं तदेकार्शीति नि-
 गद्यते । सहस्राणि शतं चैकमिति मर्त्येषु पठ्यते । त्रिविक्रमस्य मा-
 हात्म्यमधिकृत्य चतुर्मुखः । त्रिवर्गमज्यघातं तच्च यामनं परिकीर्ति-
 तम् । पुराणं दशसाहस्रं कूर्मकल्पानुगं शिवम् । यत्र धर्मार्थकामानां
 मोक्षस्य च रसातलं । माहात्म्यं कथयामास कूर्मरूपी जगद्गन्तः ।

इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन श्रुतीनां शक्तसन्निधौ । समद्वयसहस्राणि लक्ष्मी-
कल्पानुपल्लिकम् । श्रुतीनां यत्र कल्पार्थो प्रवृत्त्यर्थं जनार्दनः । मत्स्य-
रूपी च मनये नरसिंहोपवर्णनम् । अधिकृत्याश्रयीत् सत्यकल्पवृत्तं
मुनिव्रतम् । तन्मात्स्यमिति जानीष्व सहस्राणि चतुर्दश । यदा च
गारुडे कल्पे विश्वारूढं गरुडोज्ज्वलम् । अधिकृत्याश्रयीत् कृष्णो गारुहं
तदिहोच्यते । तदप्रादशचैकं तु सहस्राणीह पठ्यते । ब्रह्मा प्रजाण्ड-
माह्वात्म्यमधिकृत्याश्रयीत् पुनः । तथा ब्राह्मणसंज्ञाहं पुराणं वि-
द्यात्ताधिकम् । भविष्याणां च कल्पानां धूयते यत्र विस्तरः । तद् ब्र-
ह्माण्डपुराणं तु ब्रह्मणा समुदाहृतमिति ।

पतेपो विश्वलक्षणान्यपि तत्र सन्ति । यथा पाशे पाशस्य—
स्थिताय नवभीताय ब्रह्मणे नामिषङ्कुजे । प्रोक्तं भगवता मुख्यं पाशं
पञ्चोनपदि च । भूपातालोत्तराः सण्डाः, पुराणैर्ब्रह्मस्यः स्मृताः ।
यथाच श्रीभागवतलक्षणं स्कान्दे—ब्रह्मोऽष्टादशसाहस्रो ब्राह्म-
स्कन्धसंयुतः । हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रघ्नस्तथा । गायत्र्या च
समारम्भस्तद् वै भागवतं विदुरिति । पाशे चोत्तरसण्डे—इदं भ-
गवता प्रोक्तं चतुःश्लोक्या अयम्भुवे । नारदाय स चैवाह मह्यं स
मुनये ह्यहम् । शुकाय ब्रह्मराताय स नु राखेऽभिमन्यवे । तथा—शु-
कोक्तं विष्णुराताय सवसि ब्रह्मवादिनाम् । भीमद्भागवतं नाम धुन-
द्यां तमसः परमिति । एतदेव लक्षणं चाराहेऽपि परीक्षितः शापकथन-
प्रसङ्गे श्लोकान्तरेणास्ति । यथाच कूर्मेलक्षणं कौर्मे इदं तु पञ्चव-
शमं पुराणं कौर्ममुत्तमम् । चतुर्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रमेद-
तः । ब्राह्मी भागवती सौरी वैष्णवी च प्रकीर्तिताः । चतस्रः संहिताः
पुण्या इति । यथा च पाशे ब्रह्माण्डपुराणलक्षणं, ब्रह्माण्डं मोक्षधर्मो-
पयमिति । यथा च कौर्म—यायवीयमनन्तरम् । अष्टादशममुद्दिष्टं
ब्रह्माण्डमिति संक्षिप्तमिति । यथा च ब्रह्मवैवर्ते—ब्रह्मप्रकृतिगणपति-
श्रीकृष्णजन्माद्यखण्डचतुष्कविशिष्टत्वमुक्तं अस्य । एवमन्यत्रा-
पि शेषम् । आदित्यपुराणे तु—ब्राह्मं पुराणं तत्रार्थं संहिताभ्यां वि-
भूतवितम् । काश्मीरसंहिता यस्याः पुष्पोत्तमसंहिता । श्लोकानां द-
शसाहस्रं नानापुण्यकथायुतमिति लक्षणं ब्राह्मणोक्तम् । एवं, ततो
भागवतं प्रोक्तं भागवतयविभूषितमिति । एवं, चतुर्भिः पर्वभिः प्रोक्तं
भविष्यं तदनन्तरमिति । एवं, भागवतयेन लैङ्गं चेति । संयुक्तमष्टभिः

सर्वाकारता सर्वकर्तृता चोपपादिता श्रुतिस्मृतिसूत्रानुसारेण । अ-
तस्तदतिरिक्तस्य कर्तुरभावात् सर्वाकारो भगवानेव कर्ता तेषु
पुराणेषु तथा तेन तेन शिवादिरूपेणोदित इत्यर्थः । कृष्णशब्दोऽत्र
परब्रह्मवाचकः । कृपिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्द्वैतवाचकः * तयो-
रैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत इति श्रुते । अत एव गारुडे-एको
नारायणो देवो देवानामीश्वरेश्वरः * परमात्मा परं ब्रह्म जन्माद्यस्य
यतोऽभवदिति । तत्रैव द्वितीयाध्याये—सर्वज्ञानान्यहं शम्भो ब्रह्मा-
ऽऽत्माहमहं शिवः * अहं ब्रह्मा सर्वलोकाः सर्वदेवमयो ह्यहमिति ।
धीभागवते च ह्यादशो शिष्यावाक्यम्— न ते मय्यच्युतेऽज्ञे च
मिदामण्यपि चक्षते * इति । तत्रैव दशमे अक्रूरस्तुतौ— त्वामे-
वाग्ये शिष्योक्तेन भार्गवेण शिष्यरूपिणम् * ब्रह्माचार्यविभेदेन भग-
वन् समुपासत इति । कौर्मोऽपि पूर्वभागे द्वितीयाध्याये— अहं
नारायणो देवः पूर्वमासं न मे परम * इत्युक्त्याऽग्रे- यस्य प्रसा-
दजो ब्रह्मा रुद्रः क्रोधसमुद्भव * इत्युक्तम् । अहं चैव महादेवो न
भिक्षो परमार्थत * इति च । भविष्ये ब्रह्माणमुपक्रम्य- योऽसौ
पञ्चविंशको लोके तथा यः पुरुषोत्तमः * भास्करश्च महाबाहो
परं ब्रह्म च कथ्यत इति । अतस्तत्तन्नाम्ना तत्तद्रूपो भगवानेवोच्यत-
इति व्यवस्थाभावेऽपि न दोष इति भावः । एतेनापि पूर्वोक्तं द्वितीयं
ज्ञेयम् । यथा यज्ञरूपस्य भगवत एकत्वेन शाखाभेदेषु भिन्नरूपता-
यामपि न विकृतित्वं, तथाऽत्र शिवादिरूपेण भेदेऽपि नाग्रह्यरूप-
स्यम् । यथाच तत्तच्छाखोक्तेषु कौण्डपाय्ययनश्चेनादिषु काम्येषु
विकृतित्वं तथात्र स्मृतिर्कर्तृशिष्यातिरिक्तेष्वेकैकगुणाधिष्ठातृषु तदंश-
त्वेन विकृतित्वमिति ।

एवं पुराणप्रतिपाद्यविषयनिश्चायनेन तद्भक्तिस्वरूपमपि नि-
श्चायितप्राप्यम् । विकृततुल्ये गुणमूर्त्तौ भक्तिः सगुणा, तदाकारे
कृष्णे तु गुणातीतेति प्रमेयमप्येतन्नैवोक्तप्राप्यम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अतः परं द्विविधं वाक्यदर्शनात् तदुक्ताचरणफलभूतायां भु-
क्तौ सन्देहः । वाक्यानि तु पाप्मोत्तरघण्टीयवृत्तित्यादिशो त्रिविधा-
नि शाखाणि प्रस्थानानि पुराणानि चापत्वा पुराणोक्तसुत्तरमेव सा-
त्त्विका मोक्षदाः प्राक्का राजसाः स्वर्गदाः शुभाः * तथैव तामसा
देवि विप्रप्राप्तिदेव इति । सुतसंहितायां तु तदुक्ताचारान्मुक्तिरुक्ता-

मुक्तिखण्डे । एवमन्यत्रापि । न च कथं व्यवस्थेत्याकाङ्क्षायां तमपि सन्देहं निराकर्तुमाहः—

सर्वत्र मुक्तिरिति पक्षे न कोऽपि सन्देहः । सात्त्विकेष्वेव मोक्ष इति पक्षे विशेषमाह ॥

सात्त्विकेषु तु कल्पेषु तत्प्रकारपुराणतः ॥

आचारान्मुक्तिमाप्नोति भवस्त्वन्येषु केवलः ॥ ५२ ॥

धर्महीनस्तत्सहितो राजसेषु सुखं ततः ॥

अपेक्षितं तु सर्वत्र सर्वोक्तं गृह्यते क्वचित् ॥ ५३ ॥

सात्त्विकेष्विति ॥ तत्कल्पानुसारिपुराणोक्तधर्माचरणान्मुक्तिमाप्नोति तादृशोऽधिकारी, न तु पापण्डादिधर्मैरित्यर्थः । अन्येषु तामसेषु जन्म दुःखं च भवति, न सुखं, नापि मोक्षः । राजसेषु तु सुखं, न दुःखं, नापि मोक्षो ययोक्तधर्मकर्तृणाम् ॥ सर्वेषु कल्पेषु कल्पान्तरोक्ताः धर्माः, पुरुषार्था वा परिग्राह्याः, यदि तत्कल्पानुसारिणो जीवा भविष्यन्ति । यथा तीर्थे नानादेशवासिनाम् । तदाह ॥ अपेक्षितमिति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

सर्वत्रेत्यादि ॥ सर्वत्र पुराणेषु मुक्तियोगकथाकथैर्मुक्तिरिति पक्षे वाक्यान्तरादृष्टं विप्रतिपत्त्यनुदयाच्च सन्देहः । दृष्टे तु पापघाक्ये विप्रतिपत्त्या सन्देहोद्भवात् तद्विद्वत्पर्यं विशेषमाह = सात्त्विककल्पस्व-जीवाद्विपूर्वकर्ममाहृत्यर्थः । तथा ज्ञानादेव सा शङ्कः वक्ष्यमाणरीत्या निवार्येत इति भावः । उत्कर्षस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वात् तान् विशर्द्दा-कुर्वन्ति ॥ अन्येष्वित्यादि ॥ तामसेषु जन्म दुःखश्चेत्यत्र हेतुमूले उक्तो धर्महीनपदेन । तथाच तेषु धर्माभावात् तथेत्यर्थः । एवं, राज-सेषु सुखमित्यत्रापि धर्मसाहित्ये हेतुमूले उक्तस्तत्सहितपदेन । अतो

सर्वाकारना सर्वकर्तृता चोपपादिता श्रुतिस्मृतिसूत्रानुसारेण । अ-
तस्तदतिरिक्तस्य कर्तुरभावात् सर्वाकारो भगवानेव कर्तो तेषु
पुराणेषु तथा तेन तेन शिवादिरूपेणोदित इत्यर्थः । कृष्णशब्दोऽत्र
परब्रह्मवाचकः । रुग्णिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः * तयो-
रेक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत इति श्रुते । अत एव गारुडे—एको
नारायणो देवो देवानामीश्वरेश्वरः * परमात्मा परं ब्रह्म जन्माद्यस्य
यतोऽभ्यवदिति । तत्रैव द्वितीयाध्याये—सर्वज्ञानान्यहं शम्भो ब्रह्मा-
ऽऽत्माहमहं शिवः * अहं ब्रह्मा सर्वलोकाः सर्वदेवमयो ह्यहमिति ।
क्षीमागवते च द्वादशे शिष्याकथम्— न ते मय्यभ्युतेऽजे च
मिदामण्वपि चक्षते * इति । तत्रैव दशमे अक्रूरस्तुतौ— त्वामे-
वान्ये शिष्योक्तेन मार्गेण शिष्यरूपिणम् * यद्वाचार्यविभेदेन भग-
वन् समुपासत इति । कौर्म्येऽपि पूर्वभागे द्वितीयाध्याये— अहं
नारायणो देवः पूर्वमासं न मे परम् * इत्युक्त्याऽग्ने- यस्य प्रसा-
दजो ब्रह्मा रुद्रः क्रोधसमुद्भूय * इत्युक्तम् । अहं चैव महादेवो न
भिन्नौ परमार्थतः * इति च । भविष्ये ब्रह्माणमुपक्रम्य— योऽसौ
यद्विंशको लोके तथा यः पुरुषोत्तमः * भास्करश्च महाबाहो
परं ब्रह्म च कथ्यत इति । अतस्तत्तन्नाम्ना तत्तद्रूपो भगवानेवोच्यत,
इति व्यथस्थामावेऽपि न दोष इति भावः । एतेनापि पृथोक्तं दृढीकृतं
क्षेयम् । यथा यक्षरूपस्य भगवत एकत्वेन शास्त्राभेदेषु भिन्नरूपता-
यामपि न विकृतित्वं, तथाऽत्र शिवादिरूपेण भेदेषु नाब्रह्मरूप-
त्वम् । यथाच तत्तच्छास्त्रोक्तेषु कौण्डिन्याम्ययनद्येनादिषु काम्येषु
विकृतित्वं तथात्र खण्डिकर्तृशिष्यातिरिक्तेष्वेकैकगुणाधिष्ठातृषु तदंश-
त्वेन विकृतित्वमिति ।

एवं पुराणप्रतिपाद्यविषयनिश्चायनेन तद्भक्तिस्वरूपमपि नि-
श्चायितमायम् । विकृततुल्ये गुणभूर्त्ति भक्तिः सगुणा, तदाकारे
कृष्णे तु गुणातीतेति प्रमेयमप्येतेनैवोक्तमायम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अतः परं द्विविधवाक्यदर्शनात् तदुक्ताचरणफलभूतायां सु-
खौ सन्देहः । वाक्यानि तु पाप्मोत्तराण्यष्टीयद्विचत्वारिंशो विविधा-
नि शास्त्राणि प्रख्यातानि पुराणानि चोक्त्वा पुराणोपपत्त्युत्तरमेव सा-
त्त्विका मोक्षदाः

.. शुभाः * तथैव तामसा

मुक्तिरण्डे । एवमन्यत्रापि । तत्र फले व्यवहृत्याकाङ्क्षायां तत्रापि सन्देहं निराकर्तुमाहः—

सर्वत्र मुक्तिरिति पक्षे न कोऽपि सन्देहः । सार्विकेष्वेव मोक्ष इति पक्षे विशेषमाह ॥

सार्विकेषु तु कल्पेषु तत्प्रकारपुराणतः ॥

आचारान्मुक्तिमामोति भवस्त्यन्येषु केवलः ॥ ५२ ॥

धर्महीनस्तत्सहितो राजसेषु सुखं ततः ॥

अपेक्षितं तु सर्वत्र सर्वोक्तं गृह्यते स्वचित् ॥ ५३ ॥

सार्विकेष्विति ॥ तत्कल्पानुसारिपुराणोक्तधर्माचरणान्मुक्ति-
मामोति तादृशोऽधिकारी, न तु पापण्डादियैर्वैरित्यर्थः । अन्येषु
तामसेषु जन्म दुःखं न भवति, न सुखं, नापि मोक्षः । राजसेषु
तु सुखं, न दुःखं, नापि मोक्षो यथोक्तधर्मकर्तृणां ॥ सर्वेषु
कल्पेषु कल्पान्तरोक्ताः धर्माः, पुरुषार्था वा परिग्राह्याः, यदि तत्क-
ल्पानुसारिणो जीवा भविष्यन्ति । यथा तीर्थे नानादेशवासिनाम् ।
तदाह ॥ अपेक्षितमिति ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

सर्वत्रेत्यादि ॥ सर्वत्र पुराणेषु मुक्तियोजकधर्माद्यैर्मुक्तिरिति
पक्षे व्याख्यान्तरादृष्टविप्रतिपत्त्यनुदयाच्च सन्देहः । इष्टे तु याज्ञवल्क्ये
विप्रतिपत्त्या सन्देहोदयात् तद्विबृत्त्यर्थं विशेषमाह = सार्विककल्पस्य-
जीवादिपूतकर्ममोक्षेत्यर्थः । तथा क्षानादेश सा शङ्कः । यक्ष्यमाणस्य
निवर्त्यत इति भावः । तत्कर्मस्य प्रतियोगिसाम्येक्षत्वात् तान् विशदय-
न्ति ॥ अन्येष्वित्यादि ॥ तामसेषु जन्म दुःखत्रयेण हेतुमूले
उक्तो धर्महीनपदेन । तथाच तेषु धर्माभावात् तथेत्यर्थः । एवं, राज-
सेषु सुखमित्यत्रापि धर्मसाहित्यं हेतुमूले उक्तस्तत्सहितपदेन । अतो

नात्रापि सन्देह इति भावः ॥ सर्वेष्वित्यादि ॥ सर्वेषु केवलेषु सङ्कीर्णेषु च कल्पान्तरोक्तास्तदितरकल्पोक्ताः साधनपुरुषादयः परिग्राह्याः । यथा तीर्थं नानादेशकल्पेषु तीर्थं आगता अपि तीर्थस्नानादिकं कुर्वन्तोऽपि स्वस्वदेशकुलवर्णाश्रमसम्प्रदायमनुसृत्यैव कुर्वन्ति, न तु तदतिक्रमणं, तथा सङ्कीर्णासङ्कीर्णेषु कल्पेष्वपि तादृशा जीवास्तथैव प्रवर्त्यन्त इति न तस्यै तं ग्राह्या इत्यर्थः । मूले, अपेक्षितम् अधिकारिविशेषणीभूतं धर्मादिकं सर्वपुराणेषु सर्वपुराणोक्तं क्वचिद्भाष्यै रूक्षत इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

इदानीं त्रिविधा जीवास्तेन त्रितयमीर्यते ॥

प्रवृत्त्यर्थं तु सर्वत्र मुक्तिः फलमुदीर्यते ॥

तदवस्थापरित्यागाद्वचनं सत्यमेव हि ॥ ५४ ॥

चतुर्थमे तु व्यासानां नानात्वात् स्वस्वकालजम् ॥

वृत्तान्तमाहुर्नान्यस्य कल्पान्तास्तेन कीर्तिताः ॥ ५५ ॥

मङ्गते त्रिविधान्यपि पुराणानि सम्तीन्याह ॥ इदानीमिति ॥ राजमादीनां प्रकारान्तरेण पुराणं न हृदयागृहं भवति । अतस्तेषां केवललौकिकत्वे कल्पान्तरे तेषां तामसत्त्वाद् राजसोच्छेदः स्यात् । राजसधर्मानुष्ठाने चोत्तरत्र सात्त्विकत्वं सम्पद्यते । तथा तामसेष्वपि ज्ञातव्यम् । अतितामसत्वनिवृत्त्यर्थम् उत्कर्षार्थं च तामसानि पुराणानीत्यर्थः ॥ ननु तत्तत्पुराणेषु तत्तदाचारान्मुक्तिरेव निरूप्यते, किमुत्कर्षेण । सात्त्विका एव मुच्यन्ते इति तु सात्त्विककल्पव्यवस्था । यथा राज्ञां तत्तदवसरे तेषामनुग्रहनिग्रहौ अत इदानीं त्रिविधानां मुख्यार्थमेव कथं न त्रिविधानि पुराणानीत्याशङ्क्याह ॥ प्रवृत्त्यर्थमिति ॥ मुक्तिः सर्वेषामभिलाषिता । अतस्तदगमेव सर्वोऽपि प्रवर्तते, न संसारार्थमिति सर्वेषां प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं

वाञ्छानुशासनन्यायेन मुक्तिः फलमुदीर्यते, न तु राजसकर्मणा
मुक्तिर्भवति । मध्ये तिष्ठन्ति राजसा इति भगवद्वाक्यात्,
परमानन्दलक्षणस्य मोक्षस्य वैजानांभावान् । सात्त्विकानां
नैर्गुण्यं, तेन च मोक्षः । तत्र साधनता सर्वथा भगवन्सम्बन्धेनै-
वावच्छिद्यते, न तु शान्तित्वेन भक्तत्वेन वा । मांमेव ये प्रपद्यन्ते
इति यावत् ।

जातिभेदेऽपि न कदाचित् शान्तिः, दण्डवत् । अतः सा एव परम-
पुरुषार्थः । तत्सार्धनेष्वपि मोक्षपदप्रयोगो, यथा लोके । न हि
तादृशीमवस्थायामप्यत्र मुच्यते । अतस्तदवस्थापरिदागो वक्तव्य-
एव । अतो मुक्तिमतिपादकं वाच्यं सत्यमेवेसाह ॥ तदव-
स्थेति ॥ ५४ ॥

नन्वेककल्पमतिपादकत्वं पुराणानामस्तद्गतम् । यत्तच्चतुर्युग-
वात्तामिव पुराणानि कथयन्ति । कलौ सर्वेषां पर्यवर्तानात् ।
अतोऽष्टादशयुगवाचैव पुराणानामर्थः कृतो न भवेदिसाश-
ङ्क्याह ॥ चतुर्युगेति ॥ एकस्मिन् कल्पे सहस्रं व्यासा भवन्ति ।
तेषां द्वापरान्तेऽधिकारः । ततः पुनः कृतो सर्वविधानां पूर्ण-
ता । पुनरन्यस्य व्यासार्थे द्वापरान्ते निवेशनेमिति । अतस्ते
स्वचतुर्युगवात्तामिव कथयन्तीति न दोषः ॥ ५५ ॥

प्रकृतं इत्यादि ॥ योऽयं श्वेतघोराहाक्यः कल्पस्तमधिकृत्य शिष्या-
ऽऽदिभ्यः खृष्टप्रकथनादयं संकीर्णः इति भाति । तत्र विविधा अपि
जिज्ञासाः सन्तीति तद्विज्ञापक्यनपूर्वकं विविधपुराणेषु तामसपुराणी-
स्तन्वे तामसां स्वच्छाचारित्यतिशयसत्त्वं ततो नरकं स्पष्टं । स-
त्त्वे तु तदुक्तधर्माचरणेऽपि राजसत्त्वं तनस्तत्तमकरणं क्रमात् सा-
त्त्विकत्वं, ततो मोक्ष इत्यर्थः । इदं प्रमेयं प्रथमस्कन्धाज्ज्ञातव्यम् ।

पार्थिवादारुणो धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः * तमसस्तु रजस्त-
स्मात् सत्त्वं यद् ब्रह्मदर्शनमिति वाक्येऽस्यार्थस्य स्फुटत्वात् । एवं
सति पुराणान्तरविरोधमाशङ्कते ॥ ननु तत्तदिति ॥ उत्कर्षेणेति ॥
तत्तद्गुणस्याजनरूपेणेत्यर्थः । नन्वेवं व्यचक्षानङ्गीकारे पार्थिवेत्यादि
वाक्यं विरुद्धेति चेन्नेत्याह ॥ सात्त्विका इत्यादि ॥ अस्मिन्नर्थे दृष्टा-
न्तमाहुः ॥ यथेत्यादि ॥ अत्र समाधिमाहुः ॥ प्रवृत्तीत्यादि ॥ बाला-
ऽनुशासनन्यायेनेति ॥ त्वं दुग्धं पिब तव केशा दीर्घा भविष्यन्तीति
यालोऽनुशास्यते । तत्र न हि तस्य केशदैर्घ्यं तात्पर्यमपि तु पयः-
पाने प्रवृत्तौ । तथाच तत्तत्साधने प्रवृत्तावेव तात्पर्यं, न मुक्ताविति
तथेत्यर्थः । नन्वत्र बालानुशासनन्याय एवेति कथमवगन्तुं शक्यते
इत्याकाङ्क्षायामर्थापत्तिं प्रदर्शयन्ति ॥ नग्नित्यादि ॥ राजसेनैव ताम-
सा अपि व्यापयताः । नच, यत्तु कामेप्सुना कर्मेत्यादिना यादृश-
यते तादृशात्त्वामावे कर्मणः कथं राजसत्त्वाविक्रमिति शङ्काम् ।
इदृशात्त्वामायेऽपि तादृक्पुराणोक्तत्वमात्रेणापि राजसत्त्वाविसिद्धेः ।
जैनसिद्धान्तसिद्धसर्वभूताऽहिंसाद्यत् तथात्वापपत्तौ बाधकाभावा-
त् । नन्वेवं द्विविधवचनानुरोधात् कारणवैजात्ये फलवैजात्यदर्श-
नाच्च मोक्ष एव वैजात्यमङ्गीकार्यमित्यत आहुः ॥ परमेत्यादि ॥ नन्वे-
वं सति सात्त्विकादपि कर्मणः कथं मुक्तिगुणजन्यत्वस्य तत्रापि
तौल्यादित्यत आहुः ॥ सात्त्विकेत्यादि ॥ तथाच, न हि तस्मादपि
साक्षात्मुक्तिरस्माभिरुच्यते येनेदं दूषणमापद्येत, किन्तु तस्य कर्म-
णो नान्तरीयकाधिकारसम्पादकत्वम्, ऊर्ध्वं गच्छन्तीति वा-
क्यादङ्गीक्रियते । अधिकारश्च सत्त्वेनैव, सत्त्वं ब्रह्मदर्शनमिति नै-
र्गुण्यसम्पादकत्वादतो न दोष इत्यर्थः । ननु गीतावाक्यस्य कर्तृ-
विशेषफलविशेषबोधकत्वेन, कर्मविशेषफलविशेषनियमबोधकत्वा-
दविरुद्धत्वेन, पुराणेषु च सर्वेष्वेव निष्कामकर्मविशेषान्माक्षस्य
कण्ठोक्तत्वेन श्रीतर्कमवदेश्योऽपि ज्ञाने मक्तौ वा जातायां व्यापारे
सम्पन्ने सर्वेऽप्य एव मोक्षो भविष्यति । यद्वा । नानि ज्ञानं भक्तिं वा
जनयित्वापक्षीयन्तां, तदुक्तज्ञानभक्तिभ्यामेव मुक्तिर्भविष्यतीत्य-
ङ्गीकार्यम् । अन्यथा मुक्तिवाक्यस्य बाधितार्थत्वेनाप्रामाण्यं स्यादित्या-
शङ्कायां वचनस्य सत्यत्वमुपपादयितुमाहुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ तत्रेति ॥
नैर्गुण्ये । तथाच निर्गुणत्वेन सत्त्वबन्धत्वेन कार्यकारणभावस्य

राजसतामसकर्मव्यानुमितां राजसीं तामसीं च । अत्रेदं सिद्ध्यति ।
 मुक्त्यर्थं पापण्डादिरहितेनाधिकारिणाः क्रियमाणैस्तामसधर्मैस्ताम-
 सावस्थात्यागेन राजसत्वम् । ततस्तेन तथा क्रियमाणे राजसधर्मः
 सात्त्विकत्वम् । ततस्तादृशेन क्रियमाणैस्तैः सर्वथा भगवत्सम्बन्ध-
 नैर्गुण्यम् । ज्ञानार्थं क्रियमाणैस्तु राजसतामसैर्यदुजन्मविपाके त-
 तद्रूपविषयकज्ञानपरिपाकः । एवमप्यर्थं क्रियमाणैस्तादृशभक्ति-
 परिपाकः । ततः सर्वथा तद्रूपभगवत्सम्बन्धे नैर्गुण्यम् । तेन मोक्ष-
 इति तामसानां विलम्बयाहुत्यम् । राजसानां ततोऽन्यूनम् । सा-
 त्विकानां तदभाध इति पौराणिकमुक्तिव्यवस्थेति । एवमेव क्रम-
 मुक्तिरूपं फलं निरूपितम् । अयमेवार्थो ब्रह्मपुराणे समाप्तिदशायाम्
 विष्णुमायानुकीर्तनाध्यायेऽपि प्रतिपादितो व्यासवाक्येषु— शृणु-
 मुनिशार्ङ्गलाः प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः * यथा कृष्णे भवेद्भक्तिः पुरुषस्य
 महाफला । संसारेऽस्मिन् महाघोरे सर्वभूतभयावहे । महाभयङ्करे
 नृणां नानादुःखसमाकुले । निन्दयोनिसहस्रेषु जायमानः पुनः पुनः ।
 कथञ्चिद्भुजते जन्म देही मानुष्यक द्विजाः । मनुष्यत्वेऽपि विप्रस्य
 विप्रत्वेऽपि विवेकिता । विवेकाद्धर्मबुद्धिस्तु बुद्ध्या तु श्रेयसां ग्रहः ।
 यावत्पञ्चद्वयं पुंसां न भवेजन्मसञ्चितम् । तावन्न जायते बुद्धिर्वा-
 सुदेवे जगन्मये । तस्माद्ब्रह्मामि भो विप्राः कृष्णभक्तिर्यथा भवेत् ।
 अन्यदेवेषु या भक्तिः पुरुषस्यैव जायते । कर्मणा मनसा वाचा त-
 द्गातेनान्तरात्मना । तेन तस्य भवेद्भक्तिर्यजने मुनिसत्तमाः । स
 करोति ततो विप्रा भक्तिं चाग्नेः समाहितः । तुष्टे हुताग्नेः तस्य
 भक्तिर्भवति भास्करे । पूजां करोति सततमादित्यस्य ततो द्विजाः ।
 प्रसन्ने भास्करे तस्य भक्तिर्भवति तत्त्वतः । सेवां करोति विधिघत्त
 स तु शम्भोः प्रयत्नतः । तुष्टे त्रिलोचने तस्य भक्तिर्भवति केशवे ।
 सम्पूज्य तं जगन्नाथं वासुदेवाख्यमव्ययम् । ततो भुक्तिं च मुक्तिं च
 संप्राप्नोति द्विजोत्तमा इति । गीतायां च येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते
 श्रद्धयान्विताः * तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् । अन्तवस्तु
 फलं तेषां तद्भगवत्प्रेममेवसाध । देवान् देवयजो यान्ति भङ्गका यान्ति
 मामपीति । अतो राजसादिपुराणस्यानां मुक्तिष्वन्यथा तदवस्था-
 परित्याग एव मुक्तिपदार्थ इति निष्कर्षः । अत्रेदं सिद्ध्यति । पुराणं
 वेदवदेव भगवन्निश्वासरूपं तत्तत्कल्पीयमुच्यते ननु मारुतस्य भगवतो

शैलीं प्रतिपादयच्छिवादिरूपस्य माहात्म्यं परब्रह्मण एव धवति ।
 श्रौतधर्मकालादिव्यवस्थां सर्वपदार्थस्वरूपं च निरूपयति । तदु-
 क्तरीत्या तद्वर्माचरणे तु तत्तदवस्थानिवृत्तिरूपैव मुक्तिः, क्रमेण
 परमाश्रये मुक्तिर्भवति । तथैव तदुक्तमन्त्राश्रितेन तत्तत्कल्पात्मक-
 कालाधीनमेव तद्व्यवस्थं, न तु तन्निरपेक्षमिति ॥ ५४ ॥

अत्र कल्पपात्मककालाधीनत्वं न युज्यत इत्याशयेन शङ्कते ।
 नन्वित्यादि । समाधिग्रन्थस्तु प्रकटार्थः । एकैककल्पप्रतिपादकत्वं द्वा-
 पुरान्ते व्यासनिर्देशनं चास्माभिः पूर्वं मात्स्यवचनोपन्यासेन प्रदर्शि-
 तमेव ॥ न दोष इति ॥ चतुर्युगवार्त्ताप्रतिपादकत्वं कल्पप्रतिपाद-
 कतावाचकं न भवतीत्यर्थः । मूले, कल्पान्ता इति ॥ पुराणार्था
 इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

एवं पुराणप्रमेयं निश्चित्येतिहासस्यापि पुराणतुल्यत्वात्तत्प्र-
 मेयं निश्चेतुमाहुः ।

भारते भिन्नः प्रकार इति तत्रापि कल्पमेदमाह ॥

सर्वनिर्द्धारणार्थाय व्यासो भारतमुक्तवान् ॥

एकं कल्पमुपाश्रित्य स्त्रीशूद्राणां हिते रतः ॥ ५६ ॥

धर्मनिर्द्धारणं तत्र सर्वेषां समुदाहृतम् ॥

प्रत्यब्दं वृक्षवत् कल्पा भुवनटुमरूपिणः ॥ ५७ ॥

सर्वनिर्द्धारणार्थायेति ॥ एकं यं कञ्चन, यत्र कल्पे तथा
 पदार्थाः । तत्र स्त्रीशूद्राणां महत्त्वं सिद्धयति । यतस्तत्र सर्वेषा-
 माचारो निरूपितः । न शूद्राय मर्ति दद्यादित्यादिनिषेधस्तत्र न
 भवति । कुतयुगे वा मानवा धर्माः । पराशरवाक्यात् । कल्प-
 स्वरूपमाह ॥ प्रत्यब्दमिति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

भारत इत्यादि ॥ भिन्न इति ॥ पुराणोक्तप्रकाराद्भिन्नः ॥ सर्व-
 निर्द्धारणार्थायेति ॥ इदानीं भिन्नपुराणसत्त्वेन सङ्कीर्णजीवानां किं-

पुराणोक्तं कार्यमिति पुराणयविषयकं पुराणानामुपबृंहणत्वेन धेदी-
यविषयकं च सन्देहं दृष्ट्वा । धर्मं चार्थं च कामे च मोक्षे च भरतये-
म * यदिहास्ति तदन्यत्र यथेहास्ति न तत् कचिदिति धाक्यात्
पुराणोक्तार्थस्वरूपसाधकत्वेन, भारतव्यपदेशेन आम्नायार्थश्च दर्शि-
तः * इति धाक्याद्विशेषार्थज्ञापकत्वेन च सर्वेषां धृत्युक्तेऽर्थे सन्देह-
निरास्तायेत्यर्थः । एवं प्रयोजनकथनमुखेन सर्वनिर्धारकं तस्य प्रमा-
णस्य स्वरूपमित्युक्तम् । निर्धारणे प्रकारमाहुः ॥ एकमित्यादि ॥
तथा पदार्था इति ॥ यादृशा भारत उक्ताः । तादृशकल्पाश्रयणप्रयो-
जनमाहुः ॥ श्रीशूद्राणां हिते रत इति, मूले ॥ तथात्वं च श्रीशूद्र-
द्विजयन्धूनां प्रयी न श्रुतिगोचरा * कर्मश्रेयसि मूढानां श्रेय एवं
भवेदिह । इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतमिति प्रथमस्कन्धे,
स्त्रियां धन्याः, शूद्रो धन्य इत्युपाख्याने विष्णुपुराणे च प्रसिद्धम् ।
सर्वनिर्धारणेन किं हितं कृतयानित्यपेक्षायां, धर्मनिर्धारणमिति मूलं
विघृण्वन्तस्तदाहुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ यतस्तत्रति ॥ यतो हेतांभारत इ-
त्यर्थः । एतेन साधनमप्युक्तम् ॥ इत्यादीति ॥ मन्वाद्युक्तः । भारतव्य-
पदेशेन आम्नायार्थश्च दर्शितः * दृश्यते यत्र धर्मादिः श्रीशूद्रादि-
भिरप्युतेति धाक्यादित्यर्थः । ननु यद्वै किञ्चेति श्रुतेर्नैवमुचितमित्य-
क्तः पक्षान्तरमाहुः ॥ कृत्युगेत्यादि ॥ कृते तु मानवा धर्माखेतायां
दक्षगौतमाः * द्वापरे शाङ्गलिखिताः कलौ पाराशराः स्मृता इति
पराशरस्मृतंलघेत्यर्थः ॥ कल्पेत्यादि ॥ कल्पो नाम पूर्वोक्तरीतिकं
प्रक्षणां दिनादिकम् । तदुपाश्रयणेन धर्मादीनां वैलक्षण्यं कथं भवति
येन स्यादिहितसिद्धिरित्याकाङ्क्षायां कल्पस्वरूपमाहेत्यर्थः ॥ मत्प-
क्षेति ॥ तथाच तेषां स्वरूपवैलक्षण्येन यथा लोकसंस्थानां नानात्वं
तथा लौकिकधर्मादीनामपि नानात्वमितिसुखेन स्यादिहितसिद्धि-
रित्यर्थः । एतेन कार्यं फलमप्युक्तम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

अतः परं मुख्यं प्रमेयादिकं चक्षुष्यम् । तच्च गीतायां स्फुट-
मिति तां विचारयितुं तस्याः श्रीभागवतेन सदैवकोटित्वाद्य तत्प्रयो-
जनकथनपूर्वकं मुख्यफलं विचारयन्त आशङ्कन्ते ।

अन्यकल्पोक्तरीत्याऽपि कथितो भगवान् स्वयम् ॥

कल्पेऽस्मिन् सर्वमुक्त्यर्थमवतीर्णस्तु सर्वतः ॥ ५८ ॥

सर्वतत्त्वं सर्वगूढं प्रसङ्गादाह पाण्डवे ॥

शुकवत्तद् व्यासगीतं सत्त्वेनास्यावतारतः ॥ ५९ ॥

ईशवाक्यं तु तस्यापि दुर्बोधं भजनादृते ॥

जीवा एव हि सर्वत्र व्यासाः साम्प्रमेव हि ॥ ६० ॥

स्वयं भूत्वा हरिः कृष्णः स्वांशं व्यासं चकार सः ॥

स्वज्ञापनाय भक्तानां पदप्राप्त्यै ततः परम् ॥ ६१ ॥

ननु कृष्णः सर्वभुक् सर्वमवतीर्णः । तस्य स्वरूपकथनार्थं
भागवतं प्रदत्तम् । तच्च सारस्वतकल्याणुसारि । तस्यपुराणे
तथा प्रदर्शनात् । अर्थं च ज्ञेतवाराहकल्पः । अतोऽप्रत्यानां कथं
मुक्तिरित्याशङ्क्याह ॥ अन्यकल्पेति ॥ अन्यकल्पस्य रीतिरेव शृ-
द्दीता । सर्वत्र पुराणे तथैव निर्णयात् । न तु राजसानामेव
मोक्षदः ॥ ५८ ॥

ननु स्वरूपेणैव सर्वमुक्तिं कारिष्यति किं भागवतेनैवेत्याशङ्क्य
भगवतोऽपि भावकथनार्थमाह ॥ सर्वतत्त्वं सर्वगूढमिति ॥ अर्जुना-
ऽर्थं प्रसङ्गाद् गीतामाह । अतो ज्ञायते शास्त्रद्वारैव मौचक इति ।
प्रदत्तिं वा सम्पादयिष्यतीति ॥ नन्वेवं सति कथं व्यासस्यानिर्द-
तिस्तत्राह ॥ शुकवत्तद् व्यासगीतमिति ॥ अभिप्रायाज्ञाने हेतुः ॥
सत्त्वेनास्येति ॥ सत्त्वांशव्यपधानेनावतारो यतः ॥ ५९ ॥ ननु
वाक्यस्य त्रिंशमानत्वाद् वाक्यार्थविचारकस्य कथं भ्रमस्तत्राह ॥
ईशवाक्यमिति ॥ अनेन भजनव्यतिरेकेण भागवतार्थो नावगम्यत
इति सूचितम् ॥ नन्वेतादृशोऽग्रे कथं तत्त्वं वक्ष्यतीत्याशङ्क्याह ॥
जीवा एव हीति ॥ भगवदिच्छया तदर्थमंशावतरणात् प्रयोजन-
माह ॥ स्वज्ञापनायेति ॥ ततः परं रूपलीलाविरोधावनानन्तरं
नामलीलया क्रीडां कर्तुं व्यासावतार इत्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

ननु कृष्ण इत्यादि ॥ अत्रायमर्थः ॥ श्रीशुद्धादीनां महत्त्वसा-
फल्यं श्रेयःप्राप्त्या भवति, न तु श्रेयःप्राप्त्या । श्रेयस्तु, मोक्षमिच्छे-
ज्जनार्दनादिति वाक्याद्भगवदधीनमिति निर्णयितम् । भगवोऽस्त्वस्मिन्
कल्पे अवतीर्णः कामादिना सर्वथा स्वसम्बद्धान् स्वरूपेण मो-
चयितवान् । तदुक्तं श्रीभागवते, गोप्यः कामादिति । बलभीमपाथे-
व्याजाह्वयेन हरिणा निलयं तदीयम् * इति । गारुडे च, भजानिनः
सुरवंशमधिक्षिपन्तो यं पापिनोऽपि शिशुपालसुयाधनाद्याः * मुक्तिं
गताः स्मरणमात्रविधूतपापाः कः संशयः परमभक्तिमतां जना-
नामिति । तेन तदानीं तु न भारतोपयोगः । सांप्रतं तु नागतार इती-
दानीं स्वरूपज्ञानं सति भक्त्यादिसाधने भारतमुपयुज्येत । ज्ञानं तु
श्रीभागवतार्थीनम् । तत्त्वं कर्तव्यं नैतत्कल्पानुसारीत्येतत्कल्पी-
यानां तदुक्तज्ञानानुपयोगात्तदभावे च भक्त्याद्यभावादिदानीमपि
तेन मुक्त्यभावे इतीदानीमपि नोपयोग इत्याशङ्क्य भारतोक्तप्रकारेण
मुक्तिनिरूपणार्थं साङ्गेन समाधिमाहेति ॥ अन्येत्यादि ॥ सारस्यत-
कल्पे उक्ता या रीतिः सैव भारते गीतायां गृहीता । तत्र गमकं, स-
र्वत्रेत्यादि ॥ श्रीभागवत, अथ तु ब्रह्मणः कल्पः सचिकल्प उदाह-
तः * पार्श्व कल्पमथो षष्ठ्यु, अयं तु कथितः कल्पो द्वितीयस्यापि
भारत * वराह इति विख्यातो यत्रासीच्छूकरो हरिरिति कल्पा-
ऽन्तराणामपि कथनान्मात्से सप्तकल्पकथनादभ्येष्ट्यपि तथा दर्शनात्
सर्वेषु पुराणेषु नराऽमराणां वृत्तान्तस्य रीतिरेव गृह्यत इति निर्णया-
त् । तदीत्याऽत्र भगवानुच्यते, न तु तत्कल्पीया एव जीवाः । तेषां
मुक्तत्वादतो न राजसानामेव मोक्षदः, किन्तु सर्वेषामतोऽस्मिन्नपि
सर्वतः कामक्राधादितो मोचयिष्यतीत्यर्थः । भारतश्रीभागवतयोरैका-
धिकरण्यं च, मुनिर्विबुधैर्भगवद्गुणानां सख्यापि ते भारतमाह
कृष्णः * यस्मिन्नृणां ग्राम्यसुखानुवादैर्मतिर्गृहीता तु हरेः कथाया-
मिति तृतीयस्कन्धे विदुरवाक्यं स्फुटम् ॥ ५८ ॥

ननु स्वरूपेणवत्यादि ॥ यदि तत्कल्पीतीतिरेवात्र गृहीता तदा तत्र, नृ-
णां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिभगवतो नृप इति वाक्यात् स्वरूपेणैव मोक्षं
दास्यति । श्रीभागवते तु तत्कल्पानुसारीत्यस्मिन् किं तेन तदीयस्य
साधनांशस्यात्र गृहीतुमशक्यत्वाद्, ग्रहणे व्यचक्ष्णाभङ्गप्रसङ्गादित्या-
शङ्क्य तेन साधननास्मिन्नपि कल्पे भगवतो मुक्तिर्दिरित्येति भगव-

अभिप्रायकथनार्थं तद्वक्तृकमाहेत्यर्थः । मूले. सर्वतत्त्वमित्यादि ॥
 शोकमोहनिवारणाय सांख्ययोगनिरूपणप्रस्ताये स्वभक्तोपरि कृपया
 स्मृतस्य युद्धिस्वस्यापेक्षानर्हत्वाद्वाजविद्यादिकथने, मया ततमिदं
 सर्वमित्यादिना सर्वतत्त्वं वेदादीनां निष्कृष्टं प्रमेयं, मन्माना भव,
 सर्वधर्मानित्यादिना सर्वगूढम् इतराद्यातं माधनं फलं व्याप्नुनायं
 भगवानाहेत्यर्थः ॥ प्रवृत्तिमिति ॥ अग्रापि शास्त्रद्वारेति संन्यस्तान्त ।
 तथाचास्मिन्नपि कल्पे शास्त्रद्वारा मोचयिष्यति, मन्ती द्वारेण च
 प्रवृत्तिं या मन्मादायिष्यतीति गीतोपदेशाज्जायते । अतो मुप्ये सा-
 धनं फले च न सन्देह इति भावः । एतेन वेदपुराणार्थं निर्द्धारकमे-
 तस्य स्वरूपं वेदादिप्रमेयमेव निष्कृष्टरूपेण प्रमेयं तथैव साधनं
 फलं, चेति विचारितम् । तेनैतस्य प्रमेयस्य फलं सर्वोधिकमिति नि-
 र्णीतम् । तदेतत् सर्वमेव सप्रपञ्चं व्युत्पादयन्ति ॥ नित्यित्यादिना ॥
 एषं सतीति ॥ व्यासेन भारते गीतापनिबन्धनादिना सर्वनिर्द्धारि-
 कृते सति ॥ शुक्रवद्वक्तृव्यासगीतामिति । तद् गीतापनिबन्धनरूपं
 व्यासवाक्यं शुक्रयत् । शुक्रस्य पत्तिण इव अर्थान्तप्रयोधन, युद्धा-
 रम्भे गीताया उक्तत्वेन युद्धप्रतिग्रन्धनिबन्धकतया युद्धशेषत्वेनैवो-
 च्यारितम् । एवमानुशासनिकेऽपि कालादिशेषत्वेन बोध्यारितं,
 तेनानिर्वृतिरित्यर्थः ॥ अभिप्रायाज्ञान इति ॥ अनिर्वृतिहेतुभूते तस्मि-
 क्षित्यर्थः ॥ ५२ ॥ ॥ भागवतार्थ इति ॥ भगवत्प्रोक्तवाक्यार्थः ॥ अत्र
 इति ॥ सुत्रेषु श्रीभागवते चेत्यर्थः ॥ तदर्थमिति ॥ तत्त्वकथनार्थं
 तथाचांशायनारत्वाद्ब्रह्मयतीत्यर्थः ॥ प्रयोजनमिति ॥ तत्त्वकथनप्रयो-
 जनम् । पदप्राप्त्या इत्यत्र हेतुः—नामलीलया क्रीडां कर्तुमिति ॥ ६० ॥ ६१ ॥

सत्त्वस्य व्यवधानत्वादात्मज्ञानात्तु योगतः ॥

व्यासकार्यं समस्तं च कृतवानधिकं तथा ॥ ६२ ॥

अनिर्वृतिस्ततो जाना तेन भागवतं कृतम् ॥

सर्वगोप्यो हि धर्मस्तु वेदे मुख्यतयोदितः ॥

ब्रह्ममात्रप्रकाशस्तु कृपया सनकादिगः ॥ ६३ ॥

स इदानीं तु गीतायां प्रकटो भगवत्कृतः ॥

तद् व्यासत्वाद्भागवतं पूर्वं भगवतोदितम् ॥ ६४ ॥

नन्वस्यार्थस्य बुद्धिपरिकल्पितत्वे काव्यवदसत्यत्वं स्यात् । वेदपुराणयोर्विद्यमानत्वे जीवैरापि कर्तुं शक्यत इति किं व्यासाऽवतारेणेत्याशङ्क्याह ॥ सत्त्वस्येति— साद्धैस्त्रिभिः ॥ यत्र व्यासस्याप्यज्ञानं तत्र जीवानां का वाचंति निरूपयितुमनिर्दृतिभारतनिर्माणं चोक्तम् । ततो भगवदिच्छया व्यवधायके अपगते भागवतं कृतमित्यर्थः ॥ ननूक्तं पूर्वसिद्धोऽर्थो, नवेति, तत्राह ॥ सर्वगोप्यो हीति ॥ भवति वेदार्थ एव परं गुप्तः । भगवदिच्छया यदा पुनः सर्वोद्धारार्थं प्रयत्नं कृतवास्तदा परम्पराया अभावाद्वाऽन्यैर्व्यासैर्वक्तुं शक्यत इति व्यासाऽवतारः । अभिप्रायज्ञानार्थं गीतायां स एव प्रकटीकृतः । तर्हि तावन्मात्र एव वक्तव्यं स्यादित्यत आह ॥ तद् व्यासत्वादिति ॥ यथा भागवतं गीताविस्तारस्तथा नामलीलारूपभगवद्विस्तारो व्यासः । परम्परान्तरमप्याह ॥ पूर्वं भगवतोदितमिति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

इत्याशङ्क्याहेति ॥ एवं जीवशक्यत्वं तत्त्वकथनस्याशङ्क्य तदशक्यत्वमाहेत्यर्थः ॥

सत्यस्येति ॥ मूले, तुः पूर्वपक्षनिरासे । ततः सप्तदशे जातः * इति चाक्येन पुराणवतारतया सत्त्वस्य व्यवधानेन स्वस्वरूपाज्ञानात् केवलयोगतो व्यासकार्यं वेदानां व्यास समस्तं पुराणसमसनं च कृतवान् । तथा तेनैव प्रकारेण स्वस्वरूपाज्ञानसहभूतेन योगेन अधिकं भारतं च कृतवान् । मत्स्यपुराणादिषु पुराणसमसनमेव व्यासकार्यत्वेनोक्ताऽग्रे पुराणसंख्यादानफलतत्पुस्तकान्युक्ता सत्यवतीसुतो भारतारण्यानं चक्र इत्यनेन सत्यवतीसुतस्यैव भारतकर्तृत्वमुच्यते । तेन व्यासान्तरापेक्षया कार्याधिक्यमुच्यते । तथा

सति यद्विस्तृत्यति तदाहुर्विस्तृतौ ॥ यत्रेत्यादि ॥ व्याप्त्यस्येति ॥ उक्तः
स्वरूपात्मकस्येत्यर्थः ॥ उक्तमिति ॥ श्रीभागवते व्याप्तेर्नोक्तमित्य-
र्थः । तेन सिद्धमाहुः ॥ तत इत्यादि ॥ अतो जीवानां सर्वधैयेदमश-
फ्यमिति भावः । एवमनिर्बृतिहेतुकथनमुखेन तस्याः सर्वतत्त्वकथ-
ने अघाधकथनमुक्तम् । उक्तार्थे इदीकर्तुं पुनः फिञ्चवाशङ्क्य परि-
हरन्ति ॥ नन्विद्यादि ॥ अथ साद्धेन श्रीभागवतस्य प्रमेयमुक्तं,
गीतासामानाधिकरण्यं च बोधितम् । सर्वगोप्यत्वं च । सर्व-
वेदेतिहासनां सारं सारं समुद्धृतम् * इति वाक्यात्, धर्मः प्रो-
ज्झितकैतयोऽत्रेति वाक्याच्च ज्ञायते । वेदे मुख्यतया कथितत्वं च,
भगवान् ब्रह्म फात्स्न्येनेति * धर्मः स्थतुष्टिनः पुंसामित्यादिवाक्यैः,
तमुस्तोतारः पूर्व्यमित्यादिस्रुतिभिश्च ज्ञायते । ब्रह्ममात्रप्रकाशत्वं
च द्वितीयस्कन्धीयपुरुषसत्ताध्यायान् । कृपया स्तनकादिगत्यं च
इंसगीताया ज्ञेयम् । नन्वेवमन्यत्राप्युच्यते इति नास्य विनिगमने-
त्यत आहुः ॥ यदा पुनरित्यादि ॥ यदा यदा हि धर्मस्येति वाक्याद्,
यत पतद्विमुच्यत इति वाक्याच्च सर्वोद्धारायमेव भगवद्व्यतारः ।
तथा यदा पुनरिच्छा तदेत्यर्थः ॥ अभिप्रायज्ञानार्थमित्यादि ॥ स्वस्य
भगवद्भिप्रायज्ञात्वं प्रसूतिरिति ज्ञानमिप्रायज्ञापनाय प्रकटीकृत इत्य-
र्थः ॥ तर्हीति ॥ यदि व्यवधायकेऽपगते गीतार्थे एव श्रीभागवते उक्त-
स्तर्हीत्यर्थः ॥ तद् व्यासत्वादिति ॥ तद् गीतापेक्षया आभिप्येन क-
थनं व्यासत्वात् यस्य नामलीलात्मकभगवद्विस्ताररूपत्वात् । पत्र-
देव विवृण्वन्ति ॥ यथेत्यादि ॥ तथाच व्यासत्वाद्यथा वेदस्य व्यासः
कृतस्तथा गीताया अपीत्यतस्तावन्मात्रं नोक्तमित्यर्थः ॥ परस्पर-
स्तरमप्याहेति ॥ आश्वमेधिके गीतार्थो यथा प्रकारान्तरेणानूदितः
स्तथैवात्र कृतो नोक्तमित्याकाङ्क्षाशमेतदाहेत्यर्थः । तथाच यथा
चतुःश्लोकां यद्भवतोक्तं तदेव ब्रह्मणा नारदाय अभिरुच्यार्थेकतं,
तत्रैव त्वमेतद्विपुलीकर्तव्यमिच्छ च । विपुलीकरणं चैकमेवार्थस्य
तत्तदधिकारिणं इति प्रवेशाय नाना प्रकारेण कथनात् । यथा च
नृसिंहोत्तरतापरीये उद्धूतव्याप्यावस्य । अतो नारदवदेव व्या-
सेनापि विपुलीकरणात् परस्परान्तरेऽपीदं भागवते गीताविस्तार
इत्यर्थः । यद्वा पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य चत्वारो नारायणः स्वयमिति
मोक्षधर्मं नारायणीयाद्भगवत्प्रकृतवेदेषु तृतीयमृषिसर्गं च देवर्षित्व-

मुपेत्य स * तन्त्र सात्त्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यत इति वाक्या-
न्नादवक्तृकत्वात्, परम्परान्तरेऽपि स एवार्थ एवमत्रापीत्यर्थः ।
एवमस्य प्रमाणस्य स्वरूपमुक्तम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

विश्वासार्यं पुराणेषु पाठितं भक्तिहेतुकम् ॥

प्रतिपाद्येशलीलायाः पुराणार्थं त्वतः पुनः ॥ ६५ ॥

सर्वमुक्तिनिवृत्त्यर्थं वेदत्वं तस्य नोक्तवान् ॥

वेदकर्तृवचस्त्वाद्धि सतां सर्वं भविष्यति ॥ ६६ ॥

स्वस्यान्यस्य च निर्वाहं वेदः कर्तुं न हि क्षमः ॥

अत्यन्तमलिना लोकास्ततो भागवतं कृतम् ॥ ६७ ॥

एतदभ्यसनाल्लोको मुच्यतेऽनुपजीवनात् ॥

कालादिधर्महेतूनामभावात् सांप्रतं कलौ ॥ ६८ ॥

वेदस्मृतिपुराणानामर्थाः सर्वे हि बाधिताः ॥

कालादिसाधनापेक्षा रहितः सर्वतोऽधिकः ॥

फलतः सुगमश्चैव सर्वथा फलसाधकः ॥ ६९ ॥

तर्हि पञ्चरात्रवद स्वतन्त्रता भवत्विसाशङ्क्याह ॥ विश्वासा-
र्यमिति ॥ आगमापेक्षयापि लोकानां पुराणे विश्वासः । हेत्वन्तर-
माह ॥ भक्तिहेतुर्कामिति ॥ तद्गुणसनाविधायकम् ॥ अन्य-
मपि हेतुमाह ॥ प्रतिपाद्येति ॥ ईशलीला सर्गादिरूपा ॥ अन्यथा
श्रोतुस्तत्तद्वापच्यभावे तत्तत्कर्मक्षयाभावान्न मोक्षः स्यात् ।
अतो दशलीलाः पुराणलक्षणरूपा इति पुराणेषु प्रवेशः ॥ ६९ ॥

ननु पूर्वसिद्धं वेदत्वमेव कुतो नोक्तव्यंस्तत्राह ॥ सर्वमुक्ति-
निवृत्त्यर्थमिति ॥ व्यासस्यैतावान् संज्ञोचः । अग्रिमावतारकार्य-

सिद्धयर्थं विश्वासाभावाय वेदत्वाकथनम् ॥ पाक्षिकप्रयोजनसिद्धयर्थं वा । बुद्धावतारे वेदानां निराकरणात् । अतः पुराणार्थत्वेन वा तिष्ठत्विति युक्तपुत्यस्यामः ॥ विश्वासस्तु भविष्यतीत्याह ॥ वेदेति ॥ सतां दैत्यावेशराहितानाम् ॥ ६६ ॥

मर्यादाशास्त्रापेक्षया भागवतस्योत्कर्षं वक्तुमाह ॥ स्वस्येति ॥ वेदार्थानुष्ठाने सिद्धे वेदः सफल्ने भवति, न तु स्वार्थानुष्ठानं सम्पादयितुं शक्तः । अतः स्वनिर्वाहे कुण्ठितः । तत्र हेतुः— अत्यन्तमालिना इति ॥ ६७ ॥

तर्हि भागवते कथं न स दोषस्तत्राह ॥ एतदभ्यसनादिति ॥ अभ्यासमात्रेणैव तदर्थानुष्ठानाभावेऽपि लोको मुच्यते ॥ परमब्रह्मे दोषः ॥ तदुपजीवनामिति । अतस्तदभावमाह ॥ अनुपजीवनादिति ॥ घृत्त्यर्थमुपायो न कर्त्तव्यः ॥ उभयोर्येल्लभ्ये युक्तिमाह ॥ कालादीति ॥ कालादयः पदं शुद्धाः फलं साधयन्ति । ते कलौ कथमपि न शुद्धा भवन्ति । वेदाद्यर्थाश्च कालादिसापेक्षाः ॥ भागवतार्थस्तु न तानपेक्षते निसत्त्वात् सर्वाधिकारत्वात् मुख्यभत्वाच्चेत्याह ॥ कालादिसाधनापेक्षारहित इति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

नर्हीति ॥ यदि परम्परान्तरेण कथनं नर्हीत्यर्थः ॥ विश्वासार्थमिति ॥ अतः स्वतन्त्रत्वं नोक्तमित्यर्थः ॥ शक्तिहेतुर्कामिति ॥ शक्तिहेतुं कायतीति शक्तिहेतुकं भक्तिसाधनाभिधायकमित्यर्थः । दशलीलाकथनप्रयोजनमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ एतेन प्रमेयं विशेषत उक्तम् ॥ ६५ ॥ पूर्वसिद्धमिति ॥ वेदसारोद्धारत्वात् पूर्वसिद्ध-

यः । सर्वमुक्तानिपूतिरर्थः प्रयोजनं यस्य नादृशी वेदत्वमिति । एतदेव स्पष्टयामि ॥ शुद्धेत्यादिना ॥ दैत्यावेशराहितानामिति ॥ यथा

बुद्धावतारेण कृतेऽपि वेदनिन्दने सर्वेषां न बाह्यत्वमपि ॥ दैत्यादी-
नामेव तथाद्रापीति भावः ॥ ६६ ॥ आहेति ॥ श्रीभागवतकरणमित्या-
हेत्यर्थः ॥ ६७ ॥ भक्ष्यासमात्रेणेत्यादि ॥ ईश्वरः सद्यो हृद्यवरुद्धते-
ऽत्र कृतिभिः शुश्रूषुभिस्तत्क्षणादिति * धाक्यात् । अस्यां वै धूयमा-
णायां कृष्णे परमपूरुषे * भक्तिरुत्पद्यते पुंसः शोकमोहभयापहे-
ति धाक्यात्, तस्माद्भारत सर्वात्मेत्यत्र त्रयविधानमुखेनावृत्तियो-
धनाच्च तथेत्यर्थः । एतेन साधनं फलं चोक्तम् । तर्हि सर्वमुक्तिरेव
स्यादिति तद्वारणाय कालादिकृतं प्रतिबन्धकमुद्घाटयन्ति ॥ पर-
मत्रापीत्यादि ॥ उभयोरित्यादि ॥ वेदार्थपेक्षया श्रीभागवतार्थस्य
यलवत्यं बोधयितुमुभयोर्बेदांक्तश्रीभागवतोक्तसाधनयोर्वैलक्षण्येन
युक्तिमाहेत्यर्थः ॥ नित्यत्वादित्यादि ॥ नित्यत्वं, तस्मात् सर्वात्मना
राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा * ओतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्त्तव्यो
भगवान् नृणामित्यादिशुक्लधाक्येन सर्वदेशेषु सर्वकाले च फलव्य-
त्वेनोक्तत्वाज्ज्ञेयम् । सर्वाधिकारत्वं च, देवो सुरो मनुष्यो वेति स-
प्तमस्कन्धाज्ज्ञेयम् । सुलभत्वं च, त्वं तु सर्वं परित्यज्येति, तस्मा-
न्मद्भक्तियुक्तस्येत्यादिधाक्येभ्यो ज्ञेयम् । एतेन ब्राह्मपाशवैष्णवादिषु
यद्यपि जगत्कर्तृत्यादिलक्षणकथ्यत्वेन भगवतः प्रतिपादनेऽपि स्वा-
तन्त्र्येण भगवदशः प्रतिपादनेऽपि शतकोटिविस्तीर्णपुराणसात्त्विक-
भागसमसनरूपत्वमेव तस्य, न तु तदर्थानुभयपूर्यकत्वम् । समा-
ध्यभावात् । अत एव वैष्णवादीनामेतच्छेपत्वम् । अत एव चैत-
न्माहात्म्यं पुराणान्तरे हृदयते । गीतामाहात्म्यवत् । न त्वन्येषाम् ।
नाप्यस्मिन्नन्येषाम् ॥ अत एव, चैनस्य परिपक्ववेदफलरूपत्वम् ।
निगमफलपतरोरिति धाक्यात्, न त्वन्येषाम् । तथा धाक्याभावा-
दित्यपि श्रेष्ठं सूचितं ज्ञेयम् । एवं श्रीभागवतस्य सर्वापेक्षया उ-
त्कृष्टत्वं प्रमाणप्रमेयसाधनफलैरुपपादितम् । तेन वेदादिसन्देहया-
रकत्वं साधितम् ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

नन्वन्योऽपि मार्गो योगः सांख्यं च कालाद्यपेक्षारहितः ।
योगैव सर्वानर्थनिवृत्तिर्ज्ञानेन चेत्ताशङ्क्य तद् द्वयं दूषयति ॥

योगसांख्ये तु ये मुख्ये तयोः सत्त्वं प्रयोजनम् ॥

ज्ञानदुर्बलवादानां न मनोरथवार्त्तया ॥

सिद्धिं यान्ति नरा दुष्टा व्यामोहस्तुततःफलम् ॥७०॥

ग्रन्थान् पुराणवाक्यानि वेदरूपेण च क्वचित् ॥

कृत्वा वृथा वेपथराः कृष्णं नोपासते परे ॥ ७१ ॥

योगसांख्ये इति ॥ किं मुख्ययोगसांख्ये तथाभूते आशोस्विदादज्ञे । तत्राद्ये नादेषन् पुगे भवतः । तत्साधनानां कालाद्यपेक्षणात् साधनरहितयोस्त्वप्रयोजकत्वम् । सत्त्वे सत्सरूपत्वे ससाधने उत्कृष्टरूपे योगसांख्ये सफलत्वे इत्यर्थः ॥ अन्ये पुनर्ज्ञानदुर्बलवादसिद्धे । अतस्तेषां मनोरथकल्पितत्वान्न ताभ्यां फलं, किन्तु व्यामोह एव साभ्यां जन्यते ॥ ७० ॥ कथमेवमवगम्यत इत्याकाङ्क्षायामाह ॥ ग्रन्थानिति ॥ स्थूलान् मिथ्यार्थप्रतिपादकान् । यथा बुद्धिस्तत्रैव लग्ना भवति । पुराणवाक्यानि च कल्पयन्ति । क्वचिद्देहरूपेणापि । यथा परमहंसोपनिषत् । एवं कृते यज्जातं तदाह ॥ वृथा वेपथरा इति ॥ मुण्डादिपारलौकिकवेपं पृथ्वा मोहः सिद्ध इति । स्वयमपि कृष्णं नोपासते । तथा सति भजनं प्रवर्त्ततेति । एवं भागवतेनैव सर्वनिस्तार इति पुराणमकरणे निरूपितम् ॥७१॥

अतः परं गीतायां श्रीभागवते च योगसांख्ययोः पञ्चुक्तत्वात् सयोरेतन्साध्यमाशङ्का परिहरन्ति । नन्वित्यादि ॥ मुख्ययोगसांख्ये इति ॥ पौराणिकं पतञ्जलिकपिलप्रणीते चेत्यर्थः । मूले, प्रयोजनमिति ॥ सिद्धयतीति शेषः । एतदेव विवृण्वन्ति ॥ साधनेत्यादि ॥ अन्य इति ॥ यामाद्यागमेषूप्यमाने इत्यर्थः । कल्पयन्तीति ॥ यथा आत्मपुराणं केन चिन्मायावादिना कल्पितं तथेत्यर्थः ॥ परमहंसोपनिषदिति ॥ उपलक्षणमेतत् । वैतथ्याद्वैतालतज्ञानत्याज्यं प्रकरणत्रयं

माण्डूक्यस्थाः श्लोकाश्च गौडपाद्व्याख्येतानीदानीतनैरुपनिषत्सु प-
ठन्त एवमन्यान्यपि सर्वोपनिषदादीनि, प्राचीनमायावादिग्रन्थेष्वपि
तत्संस्मृत्यदर्शनादोकरालामाश्च ज्ञेयानि ॥ तथा सतीति ॥ उपासने
कृते सतीत्यर्थः । यद्यपि तत्र भजनं, तथापि द्वारं तद्भवतीति तदपि
निरुद्ध्यन्तीति भावः । प्रस्तुतप्रासङ्गिकसर्वनिरूपणेन सिद्धमाहुः । एवं
भार्गवतैत्यादि ॥ निरूपितमिति ॥ यलवत्त्वाय निरूपितम् ॥ ७० ॥ ७१ ॥

षडङ्गानि तथा वेदे वेदरक्षाफलानि हि ॥

स्वरूपतोऽर्थतश्चैव ह्यनुष्ठानात् त्रिधा हि तत् ॥ ७२ ॥

शिक्षां छन्दः स्वरूपे तु निरुक्तं व्याकृतिस्तथा ॥

अर्थे ज्योतिस्तथा कल्पो ह्यनुष्ठाने प्रयोजकः ॥ ७३ ॥

विशेषतो हीदमुक्तं सर्वं सर्वत्र चैव हि ॥

ये धातुशब्दा यत्रार्थे उपदेशे प्रकीर्तिताः ॥ ७४ ॥

तथैवार्थो वेदराशेः कर्तव्यो नान्यथा क्वचित् ॥

साक्षाद्धर्मप्रतीतिस्तु कल्पः स्मृतिषु चिन्तितः ॥ ७५ ॥

एवं श्रुतिस्मृतिपुराणानि निरूप्य षडङ्गानि निरूपयति ॥ षडङ्गानी-
ति ॥ शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । एतेषां
सामान्यफलं वेदरक्षा, सा च त्रिविधा । वैदिकशब्दा विसृष्टा
इति, भद्रं कर्णेभिस्त्रिषादौ षण्डिनैरन्यथा करणं सम्भवति ।
तन्निराकृत्य स्वरूपतो रक्षणीयः । अर्थतोऽपि रक्षणीयः । अन्य-
था यागमेव न जानीयुः । अत एव सांप्रतं दानमेव यागं म-
न्यन्ते । अनुष्ठानादपि रक्षा । अन्यथा अन्यथानुष्ठानं स्यात् कल्पा-
द्यभावे ॥ ७२ ॥ तत्र द्वयोर्द्वयोरूपयोगमाह ॥ शिष्येति ॥ ७३ ॥

स्वरादिविशौ शब्देऽपि व्याकरणोपयोग इति व्यभिचारमाशङ्का-
ह ॥ विशेषत इति ॥ कथं व्याकरणस्वार्थोपयोग इत्याशङ्काह ॥
ये धातुशब्दा इति ॥ धातुपारायणे नामवासायणे च वैदिकनिष्-
ण्टौ । यत्रार्थे, यत्र देवपूजासद्गतिकरणदानेषु । गौः ग्मा जमाह्वे-
त्यादिप्रकरणेन, पृथिव्या इति प्रकीर्त्तिताः । तथैव वेदार्थो निर्ण-
तव्यः । यथा कैश्चिदुक्तम् । विष्णोः पदे परमे भव उत्सः ।
उत्सशब्देन कूपवाचकेन उत्सुको व्याख्यातः । तथा व्याख्यानं
स्वार्थात् प्रच्यवेत । अतस्तन्निषेधार्थमाह ॥ कर्त्तव्यो ज्ञान्यथाक्यचि-
दिति ॥ ननु कल्पसूत्रे साङ्ख्यम् अङ्गत्वं स्मृतित्वं चेत्याशङ्काह ॥
साक्षादिति ॥ तत्र धर्मः प्रतीयत इति वेदत्वं स्मृतित्वं शोक्तम् ।
वस्तुतस्तत्रैवमेव ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

अतः प्रकीर्णधानां निर्णयमाहः—

पङ्कजानीति ॥ तथाच वेदाङ्गत्वेन कवेर्गेषां प्रामाण्यमित्यर्थः ॥

फलमाहः ॥ एतेषामिन्द्रादि ॥ भिविधेति ॥ स्वरूपरक्षाधरक्षानुष्ठान-
रक्षा चेत्यर्थः । तद् विशदीकुर्वन्ति ॥ वैदिकेभ्योऽपि ॥ अत एवेति ॥
यागपदस्यार्थाज्ञानादेवेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ ॥ सामान्यफलमुक्त्या विशिष-
फलं वक्तुं यत्र यस्योपयोगस्तद् यदस्ति ॥ तत्रेत्यादि ॥ शिक्षाच्छब्द-
इति ॥ तत्र शिक्षा, अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामीत्यादिपञ्चस्यैवैवमित्या-
पाणिनिप्रकाशिता । न्ययेदसाधारणा । तस्याः प्रयोजनं चोदात्तानुदा-
त्तस्वरितश्चस्वदीर्घप्लुतविशिष्टस्थरन्वञ्जनाऽऽत्मकस्यैवविशेषज्ञानम् ।
उच्चारणप्रकारविशेषज्ञानं चेति स्वरूप उपर्यताः । तद्भावे मन्त्राणा-
मनयैजनफलत्वं स्यात् । मन्त्रो ह्यतः स्वरनो यर्णतो वेति वाक्यात् ।
छन्दस्तु, मयस्सतत्रभनेत्याद्यष्टाध्यायात्मकं पिङ्गलेन प्रकाशितम् ॥
तत्र, अयालौकिकमित्यादिनाऽध्यायत्रयेण गायत्र्युष्णिगनुष्टुप्बृहती-
पञ्चोक्तत्रिष्टुप्जगतीति सप्तच्छन्दांसि साध्वान्तरभेदानि निरूपितानि ।

यत् । छन्दांसि च मन्त्रेषूपयुक्तानि । अन्यथा गायत्र्यादौ, यरेणिय-

मिति व्यवयेन पाठो न स्यात् । तदभावे च मन्त्रो वर्णतो ह्यियेत ।
 अतश्छन्दसोऽपि स्वरूपोपयोगः । निरुक्तन्याकरणयोज्योतिःकल्प-
 योश्च यथायथमर्थेऽनुष्ठाने चोपयोगः स्पष्ट एव ॥ ७३ ॥ किञ्चिदाश-
 ङ्क्य परिहरन्ति ॥ स्तरादीत्यादि ॥ विशेषत इति ॥ तथाच व्या-
 करणस्य यः स्वरानुपयोगः सोऽर्थद्वारकः । यथेन्द्रशतुपदे स्वरमे-
 देन बहुव्रीहिणाऽर्थस्य वैपरीत्यमभूत् तथा मा भूदिति । अतः पर-
 स्परया विषयपि पण्णामुपयोगोऽतो न दोष इत्यर्थः ॥ कथमित्यादि ॥
 व्याकरणस्य पदसाधुताज्ञापनरूपमेव प्रयोजनं स्फुटं प्रतीयते इति
 कथमित्यर्थः ॥ नामपारायणे इति ॥ निघण्टुरूपे कोशे इत्यर्थः । एव-
 ञ्चाष्टाध्याय्यामर्थोपयोगस्याऽस्पष्टत्वेऽपि धातुपाठादौ तदुपयोगः
 स्फुट इति न दोष इति भावः प्रकटीकृतः । स्मृतित्वं चेति चकारो
 वेदत्वस्यापि समुच्चायकः । ज्योतिस्तु पञ्चसंवत्सरमयमित्यारम्भकं
 साधारणं स्पष्टमेव ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

दर्शादिकालनिर्द्धारो ज्योतिःशास्त्रफलं स्मृतम् ॥

पदनिर्वचनाद्वेदे निघण्टुविवृतावपि ॥ ७६ ॥

निरुक्तस्याङ्गता प्रोक्ता तथाऽल्पस्तस्य सङ्खरः ॥

व्याकृतिः पाणिनीयं हि प्रातिशाख्यं तु शब्दगम् ॥ ७७ ॥

आदिमन्त्राल्लक्षणानां नाङ्गत्वं पूर्वचोदितम् ॥

अनिङ्ग्यादिः प्रातिशाख्ये विशेद् व्याकरणे तु तत् ॥

छन्दसः पाठहेतुत्वं शब्दज्ञानोपयोगतः ॥ ७८ ॥

ज्योतिष उपयोगमाह ॥ दर्शादीति ॥ निरुक्तस्य विवरण-
 रूपस्य कथमङ्गत्वमित्याशङ्क्याह ॥ पदनिर्वचनादिति ॥ निघण्टौ
 यद्यपि कोशवच्छब्दा उक्तास्तथापि निर्वचनाभावाद्भाङ्गत्वम् ।
 विवृतित्वेऽपि निर्वचनादेव निरुक्तस्याङ्गत्वम् । व्याकरणापेक्षया

तस्याल्पो विषयः ॥ यद्यपि बहूनि व्याकरणानि सन्ति तथापि
पाणिनीयमेवाद्वयम् । प्रातिशाख्यं तु प्रातिशाखं भिन्नमिति न सा-
धारणमद्वयम् । यद्यपि कल्पेऽप्ययं दोषः सम्भवति तथापि क-
ल्पत्वेनाद्वयता । प्रातिशाख्ये तु क्वापि नार्थज्ञानं भवति । अतः श-
ब्दोपयोगित्वात् पाणिनीयान्तर्भावैवाद्भ्युत्पन्नता । तथा लक्षणानाम् ॥
तेषामप्येव नवदेशप्रकारमाह ॥ अनिरुद्धादीति ॥ सर्वाणि लक्षणानि
प्रातिशाख्यं भविष्यन्ति । प्रातिशाख्यं व्याकरणे । चन्द्रसोऽनुष्ठाने-
ऽप्युपयोगो दृश्यत इति कथं पाठहेतुत्वं तत्राह ॥ शब्दज्ञानोपयो-
गत इति ॥ अनुष्ठानेऽपि शब्दधर्मत्वेनैव तज्ज्ञानमुपयुज्यते, नान्य-
थेत्यर्थः ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

इत्याहोति ॥ इति हेतोरङ्गत्वप्रयोजकं निरुक्तस्य रूपमाहेत्यर्थः ।
निरुक्तं च यास्कृतं, समास्नायः समास्नात् इत्यादिप्रयोद्देशाध्याया-
त्मकम् । तत्र च नामाख्यातनिपातोपसर्गरूपं चतुर्विधं पदजातं
निरुक्त्य मन्त्राणामर्थो वर्तितः । अन्यथा छण्णवजर्करीतुर्करीपर्क-
रीऽङ्करीयाद्यतिबुरुहपशनामर्थो न ज्ञायेतेति तदाद्यप्यक्त्यम् ॥

निघण्टुस्तु निरुक्तशेषत्वेनाप्युक्तं इत्याशयेनाहुः ॥ निघण्टा-
वित्यादि ॥ व्याकरणानामनेकत्वात् किञ्चिदाहुः ॥ यद्यपि बहूनीति ॥
ब्राह्मरीप्रचाग्रादीनि, कौमार-कालाप-सारस्वतादीनि च ॥ तथा-
ऽर्थानि ॥ ब्राह्मरीनामप्रसिद्धत्वात् कौमारदीनां च लोकमात्रोपयो-
गित्वादित्यर्थः ॥ लक्षणानामिति ॥ ग्रन्थनिर्देशाणाम् ॥ अनिरुद्धादी-
ति ॥ ईदृशं स्याद्यग्रहपदं, न ईदृशमनिरुद्धं निरुद्धमग्रहमित्यादीर्नीत्य-
र्थः । अद्यग्रहस्य भाषाकालविशेषः संदिताविच्छेदरूपः । यथा, रक्ष-
घातममित्यादौ ॥ उपयोग इति ॥ कृतस्यापि कर्मणस्तत्त्वज्ञानाभावे
वैकल्यस्मरणात् साम्नां शरत्वेनाग्रमङ्गधारणाच्च तथेत्यर्थः । शर-
त्वेनाग्रसङ्गञ्च नवमस्य द्वितीये विचारितः । तत्र हि, साम ऽपृचे न-
यमिति वाक्याद्यन्विष्टुष्टु मेव तन् किं विषमच्छन्दस्कासु सम-
च्छन्दस्कासु वा यथेच्छं मेवमुत समादधेयेति सन्देहः यथेच्छं मेव

नियामकस्याभावादिति पूर्वपक्षे, समास्वेवेति सिद्धान्तितम् । यदि अधिकछन्दस्कायामृच्युत्पन्न साम न्यूनछन्दस्कयोः स्तरयोर्गायेत्तदा सामभागेन कर्पुर्त्तरवशिष्टः सामभागे आश्रयाभावाद्विहितः स्यात् । यदि सामयोः नैरधिकछन्दस्कयोर्गायेत्तदा साम्नोऽल्पस्वादवांशेष्टश्रुत्वा भागः सामहीनः स्यादतः समानास्त्वं वेद्यमिति । अतोऽत्र छन्दसन्त-
द्वारण उपयोगात् पाठोपयोगोऽनुष्ठाने शब्दधर्मत्वेनैव च स
इति ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

उपवेदानां प्रयोजनमाह ।

आरोग्ये धर्मसिद्धिः स्याद्रक्षा च धनुषो भवेत् ॥

उद्वेगहानिर्गान्धर्वे स्थापत्य च ररुगादिषु ॥ ७९ ॥

काव्यादीनामसत्यत्वान्नोपयोगः कथञ्चन ॥

धर्मे कर्तुः क्वचित् कीर्त्तनैर्नैपुण्यं पाठतः क्वचित् ॥ ८० ॥

आरोग्य इति ॥ ऋग्वेदस्यायुर्वेद उपवेदः । तस्यारोग्यं फ-
लम् । तेन धर्मः सिद्ध्यतीत्यारोग्यद्वारा धर्मोपयोगः । एवं रक्षा-
द्वारा धनुर्वेदस्य । उद्वेगहानिद्वारा गान्धर्वस्य । स्थापत्य तु
ररुगादिष्वप्युपयोगः । एवमष्टादशविद्यानां धर्मोपयोग उक्तः ।
अर्थशास्त्रस्यार्थद्वारेण तदुपयोगः । तच्च न्याये प्रतिशतिः । तथा
वात्स्यायनादीनां कामोपयोगः । स च दृष्टान्तो मोक्षमुखे । अतो
नाष्टादशविद्यासु निरूपितः । तच्छेषत्वमेव काव्यालङ्कारनाटका-
दीनाम् ॥ यथाग्रिमथनं योगे दृष्टान्तस्तथा मोक्षे काम इति सर्व-
मनवद्यम् ॥ ७९ ॥

काव्यादीनां न धर्मोपयोग इत्याह ॥ काव्यादीनामिति ॥
असत्यत्वमुत्प्रेक्षाजन्यत्वात् । कीर्त्तनैर्नैपुण्यं फलसाधिकेति फलांशे

स्त्राणि कामसूत्राङ्गविद्यारूपाणि ज्ञेयानि ॥ निरूपित इति ॥ काम-
शास्त्रादिरिति शेषः । तथाच धर्मानुपयोगादष्टादशविद्यासु तानि न
निरूपितानीति एष्टान्तशेषत्वेन कथा चित् प्रणाढ्यामुख्यफले
आरादुपयोग इति भावः ॥ ७९ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ काव्येत्यादि ॥ तर्हि तेषां किं प्र-
योजनमत आहुः ॥ कीर्त्तित्यादि ॥ तथाच अद्यन्यफले तदुपयोग इति
भावः ॥ ८० ॥

रामायणे च काव्यमिति सर्गबन्धनात् तस्य धर्मोपयोगो न
भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥

रामायणमनन्तं हि पुराणमिव सन्मतम् ॥

व्यासः पूर्वमनेकोक्तो वाल्मीकिः सांप्रतं किल ॥ ८१ ॥

समाधिभाषया ग्राह्यं प्रमाणं सर्वथैव तत् ॥

वाशिष्ठादेस्तु संवादात् प्रामाण्यं नान्यथा क्वचित् ॥ ८२ ॥

न्यायस्तु नीतिशास्त्रं हि तर्को मीमांसया युतः ॥

मोहार्थान्यन्यशास्त्राणि बुद्धे कृष्णे तदिच्छया ॥

देवांशैः कल्पितान्येव तदुक्तं सर्वथा मृषा ॥ ८३ ॥

रामायणमिति ॥ चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् *
एकैकमक्षरं प्रोक्तं महापातकनाशनीमिति वाक्याद् धर्मजनकमेव ।
अनन्तमपरिमितम् । प्रतिकल्पं प्रतियुगं रामावतारा भवन्ति । त-
त्रान्यपदार्थोऽप्यत्र रामचरित्रस्य स्वरूपं न भवति, उत्तरेण पूर्वोप-
चारेतार्यरूपम् । अतः पूर्वरामकथाया उत्तरया सह कथनादनन्त-
त्वम् । क्वचित् पुनरुक्तेऽपि धर्मो भवतीति हिशब्देनाह । आख्या-

विकायाः प्रामाण्याय पुराणमिव सतां सम्मतम् । अस्य व्यासो विस्तारः पूर्वमनेकैरुक्तः । साम्प्रतं वाल्मीकिः समाधा-
नुपलभ्य सर्वमुक्तवान् । अतः सुतरायिदानीन्तनं प्रमाणम् ॥ वा-
शिष्ठराभायणादेर्न तथात्वमित्याह ॥ वाशिष्ठादेरिति ॥ संवादा-
प्रामाण्यम् । संवादः प्रमाणेन ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

पुराणन्यायेसत्र साम्प्रतमक्षपादविरचितं धर्मोपयोगि भविष्य-
तीत्याशङ्क्य समानशब्दत्वमेव तत्रेत्याह ॥ न्यायस्त्विति ॥ पुरा-
णन्यायेसत्र नीतिशास्त्रमेव न्यायशब्देनोच्यते, न तु लोके प्र-
सिद्धम् । यस्तर्केणानुसन्धत्त इत्यत्र तर्कशब्दो वेदाकूलतर्कवा-
चकमीमांसापरः ॥ अन्यानि काण्वादादिशास्त्राणि मोहार्थान्येव ।
अतस्तदादरणीयमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ रामायणमित्यादि ॥ प्रतियुगमिति ॥
यैवस्वतन्वन्तरीयाष्टाविंशतिमश्रेतायामित्यर्थः । एवं प्रमेयं प्रमाण-
स्वरूपं चोक्तम् । साधनं फलं च, चरितं रघुनाथस्येति रङ्गोक्त एव
रूपद्वयम् ॥ अनेकैरिति ॥ आपस्तम्बप्रभृतिभिः । आपस्तम्बाक्तस्य
रामायणस्य दक्षिणे प्रसिद्धत्वात् ॥ संवादः प्रमाणेर्नाति ॥ वाल्मीकिना
स्वयं समाधावनुनूयोक्तत्वादन्वैस्तु श्रुत्योक्तत्वेन मध्ये परम्परापात्रे
दोषस्यापि सम्भवात् प्रमाणेन वाल्मीकीयेन संवाद एव वाशिष्ठादेः
प्रामाण्यप्रयोजक इत्यर्थः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ॥ अर्थदत्तस्य न्यायेप्रवेश-
वक्तुः । न्यायश्च चतुर्दशविद्यासु निरूपित इति न निश्चेतुमाहुः ॥ पुरा-
णेत्यादि ॥ नीतिशास्त्रमिति ॥ ब्राह्मवार्हस्पत्यादिरूपे भारते राजधर्मे
प्रसिद्धम् ॥ न तु लोके प्रसिद्धमिति ॥ आप्तमेव, न्यायसारं प्रयक्ष्या-
मीति प्रतिज्ञाय नीतिशास्त्रसारस्यैव फलनाद्, मात्स्यवृत्तयाध्याये
मीमांसा न्यायविद्या च प्रमाणाष्टकसंयुतेति * वाक्येऽप्यष्टप्रमाण-
योगलिङ्गाच्च, नाक्षपादप्रणीतं, पुराणन्यायेत्यत्र विपक्षितमित्यर्थः ।
एवमेव पुराणानुक्रमणाध्यायेऽपि, पुराणं न्यायविस्तार इत्यत्रापि
त्रयम् । प्रमाणाष्टकं तु प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धि-
सम्भवैतिहायेदेन द्वयम् ॥ मीमांसापर इति ॥ निबन्धेषु सर्वध-

मीमांसयैव धर्मनिर्णयदर्शनात्, तर्कविद्यायाश्चकस्यान्वीक्षिकीपदस्य विद्यामान्वीक्षिकी हित्वेत्यादौ तथा दर्शनाच्चेत्यर्थः । केचित्तु, आन्वीक्षिकीमलकाय प्रह्लादादिभ्य ऊचिन्नानिति प्रथमस्कन्धवाक्याद् दत्तात्रेयाक्तयोगपरमान्वीक्षिकीपदम् । मार्कण्डेयैऽलकस्य योगोपदेशदर्शनादित्याहुः । किञ्च मनौ, आन्वीक्षिकीं चात्मविद्मश्च इति वाक्यान्मिताक्षरायां, 'स्वरन्ध्रगोष्ठान्वीक्षिक्यामित्यत्रात्मविद्यापरत्वेन व्याख्यानाच्चोत्तरमीमांसापि तद्वाच्या । कश्चित्तु प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषा धर्मो मीमांसा न्यायस्तर्क इत्युपाङ्गानीति चरणव्यूहे वेदोपाङ्गनिरूपणे यौ न्यायतर्काद्युक्तौ तावत्तपादकणादप्रणीतशास्त्रपरौ । तयोरप्यास्तिकशान्ब्रह्मात् । नैग नर्केणत्यादौ निन्दा तु अधर्मस्यैव निकृष्टत्वादिति च दति । तदापि श्रुतिविरुद्धांशत्यागस्य तत्रावश्यकत्वाद्यस्तर्केणानुसन्धत्त इत्यत्र तर्कपदं मीमांसापरमेय सत्स्यति । किञ्च । निन्दाप्रयोजको निष्कर्षोऽपि क इति विचार्यम् । स यदि पुराणोक्तमाहकारवरूपस्तदा तु धर्मस्थानत्वाभावाच्च विद्यासु नियेष्टुमर्हति । यदि लाकतत्त्वविचारणरूपस्तदापि तथा । धर्मस्य खेदनालक्ष्यस्यालौकिकत्वादिति । यस्तु तत्सूपाङ्गोक्तौ संख्याया अभावान्मीमांसन्यायरूपाधिकरणात्मकस्तर्क इत्येवार्थः । एवञ्चापाङ्गानामपि पदत्वाद्भेदः समनैव संख्या भवतीत्येतदभिसन्धायोक्तं, मीमांसापर इति ॥ नन्वक्षपादीयं न्यायत्वेन कुतो न गृह्यत इत्यत आहुः ॥ अभ्यानीत्यादि ॥ तदुक्तं पाञ्चोत्तरखण्डायगुणत्रयविचरणाध्याये पार्वतीं प्रति शङ्करेण । तथाहि । शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथा क्रमम् * येषां श्रवणमात्रेण पानित्यं ज्ञानितामपि । प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवपाशुपतादिकम् । मच्छक्त्यावेशितैर्विमैः सम्प्रोक्तानि ततः परम् । कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्र वैशेषिकं महत् । गौतमेन तथा न्यायं सांख्यं तु कपिलेन वै । धिषणेन तु सम्प्रोक्तं चार्वाकभतिगर्हितम् । दैत्यानां नाशनाशाय विष्णुना बुद्धरूपिणा । यौद्धशास्त्रमसम्प्रोक्तं नगनीलपटादिकम् । मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं यौद्धमुच्यते । मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणेत्याद्युक्त्वा, मयैव वक्ष्यते देवि जगतां नाशकारणात् । द्विजन्मना जैमिनिना पूर्ववदमपार्यन । निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्र महत्तरमिति । पराशरोपपुराणे च । अक्षपादप्रणीते च कणादे सांख्ययोगयोः * त्याज्यः

श्रुतिविरुद्धोऽशः श्रुत्येकशरणैर्नृमिः । जैमिनीये च वैयासे न विरो-
धोऽस्ति कश्चनेति । जैमिनीयपदं पूर्वार्द्धेऽन्येति । पादस्यारस्यात् ।
ह्यशीर्षपञ्चरात्रे च । कपिलशास्त्रपादश्च नास्तिको नृम एव च *
श्रुत्यस्त्वामसा ह्येतं शास्त्रमेवां विमोहनमिति । एतेन, एतद्विरुद्धं
यत् सत्यं न तन्मानं कथञ्चेति*पूर्वप्रकरणोक्तं निर्णीतं ज्ञेयम् ॥८३॥
इति प्रमाणप्रकरणम् ॥

एवं प्रमाणप्रकरणे प्रासङ्गिकमहितं प्रमाणानुरोधिप्रमेयं नि-
र्णीतम् । तेन पूर्वप्रकरणे, यन्नरूपो हरिरिति विचारितम् । अतः परं,
मक्षतनुः पर इत्यादिपादोक्तश्लोकद्वयोक्तं विचारयितुं प्रमेयप्रकरणमा-
रभन्ते । तत्र पुराणस्यापहृंशत्वात् तदुक्तप्रमेयपूर्वकमेव विचारयन्ति

एवं प्रमाणं निरूप्य तत्सन्देहभिराकुल प्रमेयं निरूपयति ॥

प्रमेयं हरिरैवैकः सगुणो निर्गुणश्च सः ॥

गुणाः कार्ये तथा धर्मः क्रियोत्पत्त्यादयश्च सः ॥८४॥

बुद्धिसौकर्यसिद्धयर्थं त्रिरूपेणोपचर्यते ॥

कारणेन च कार्येण स्वरूपेण विशेषतः ॥ ८५ ॥

अष्टाविंशतिभेदास्तु कारणे तत्त्वभेदतः ॥

भगवत्त्वं यतस्तेषां तस्मात्तत्त्वानि तानि तु ॥८६॥

अण्डसृष्टेः पूर्वभावात् कारणत्वं न चान्यथा ॥

कारणत्वं न चैवास्ति चिदानन्दांशयोः स्वतः ॥८७॥

आनन्त्यमेव भेदानां तयोः कार्ये तथैव च ॥

अतस्तेषां तु ये भेदा नोक्तास्ते हि विशेषतः ॥८८॥

प्रमेयमिति ॥ यथा शब्द एव प्रमाणं, उच्चापि वेदादिभा-

वापन्नं, तथा हरिरेव प्रमेयं सर्वभावापन्नमिति । सर्वमेव गणयति ॥
सगुण इत्यादिना ॥ क्रिया उत्पत्त्यादयश्च ॥ हरिरेव ॥ ८४ ॥

एवमुक्ते सम्यग्ज्ञानं न भवतीति विशेषं वक्तुमाह ॥ बुद्धी-
ति ॥ यथा बुद्धिः सर्वं प्रमेयजातं क्रोडीकरोति तदर्थं त्रिरूपेणो-
पवर्ष्यते । तदैव तत्तमभावो भवति ॥ ८५ ॥ प्रथमेऽष्टाविंशति-
भेदाः । तेषां च कारणत्वं तत्त्वपदवाच्यत्वं च समर्थयति ॥ भ-
गवत्त्वमिति ॥ ८६ ॥ सच्चिदानन्दभेदेषु सद्भेदा एवैते । चिदान-
न्दयोः कारणत्वाभावात् । एकस्य फलत्वम्, अपरस्य स्वरूपत्व-
मित्याह ॥ कारणत्वं न चैवास्तीति ॥ ८७ ॥ तयोर्भेदाः अनन्ता-
स्तेन विशेषतो न वक्तव्या इति भावः । कार्येऽपि भेदानामान-
न्यम् । घटादौ तथा दर्शनात् । ननु स्वस्यासामर्थ्यादेतदुच्यते,
नेत्याह ॥ अतस्तेषामिति ॥ अत एव भागवतादौ तेषां संख्या
नोक्ता ॥ ८८ ॥

एवमित्यादि ॥ उक्तप्रकारेण प्रमेययलनिरूपणार्थं द्विविधप्र-
मेयमध्ये प्रमाणानुरोधिप्रमेयं निरूपयितुं मङ्गलकारिकाव्यतिरिक्ता-
भिर्निघतिभिः कारिकाभिर्भेदादिरूपं प्रमाणं तत्स्वरूपतत्प्रमेयतदुक्त-
साधनतत्फलैर्निर्णीयं तेन तत्स्वरूपादिविषयान् सन्देहाभिराकृत्य
स्वतन्त्रप्रमेयस्यापि यलनिरूपणार्थं तत्प्राधान्येन प्रमेयं निरूपयती-
त्यर्थः । ननु कथं हरिरेव प्रमेयं जगतोऽपि विद्यमानत्वादित्यत आ-
हुः ॥ यथेत्यादि ॥ वेदादिमावापन्नमिति ॥ सामान्ये नपुंसकम् ॥ उ-
त्पत्त्यादय इति उत्पत्तिस्थितिर्बुद्धविपरिणामापक्षयनाशाख्याः पङ्-
मावधिकाराः । अत्र भूले सगुणनिर्गुणपदाभ्यामपरं परं च ब्रह्म, गु-
णपदेन सत्त्वरजस्तमांसि मायाप्रकृत्यादयः, कार्यपदेन महदादिपर-
माणवन्तं द्रव्यं, धर्मपदेन जातिगुणविशेषसमवायाद्याः, क्रियापदेन
लौकिकवैदिककर्मणी, उत्पत्त्यादय इत्यादिपदेनाभावाच्च संगृहीताः ।
तेन शास्त्रान्तरोक्तानपि पदार्थान् सर्वान् भगवत्येवान्तर्भाव्यं शुद्धा-
ऽद्वैतं बोधितम् । तथाच यद्यपि जगद्वर्त्तते तथापि तत्तज्जगत्त्वेन रूपेण

प्रमेयं, किन्तु हरित्वेन रूपेण । जगत्त्वेन तु लौकिककालविषयत्वा-
न्मेयमेवेत्यर्थः । मूलं, चित्रोपम इति ॥ व्यावर्त्तकधर्मादित्यर्थः ॥ ८४ ॥
अनेनैव प्रकारेण प्रतीतीकरणस्यावश्यकत्वाद्वायुः ॥ नदैवेत्यादि ॥
यदैवं त्रिरूपेण द्वायते तदैव पुराणोपबृंहितः प्रजायेयेतीच्छया कृत-
स्तरतमभावो भवति, स्फुटो दुस्तौ भवतीत्यर्थः । एतेन ब्रह्मवादे सर्व-
स्य भगवद्भूतत्वेऽपि भजनं मूलरूप एव कर्त्तव्यमिति सेत्स्यतीति सु-
चितम् ॥ ८५ ॥ ॥ प्रथमं इत्यादि ॥ प्रथमे कारणे अष्टमिदंशतिभेदाः ।
नवैकादश पञ्च क्रीषयात्थत्वमिति शुश्रुम * इत्येकादशवाक्येनाष्टाविं-
शतितत्त्वपक्षस्य भगवत्संभवात्, चतुर्विंशत्यादिपञ्चाणामत्रैवान्तर्भा-
वात् । अतस्तेषां तथात्वं समर्थयति = सांख्योक्ताद्विधरित्या एकेन
श्लोकेनोपपादयतीत्यर्थः ॥ भगवत्त्वमित्यादि ॥ भगवतो भावो भग-
वत्स्य भगवतः, सर्वान् प्रति या सामान्यकारणता संति, यावत् । तृ-
तीयस्कन्धे तथाङ्गीकारात् । यतस्तेषां तथात्वं तस्मात्स्थानि तत्त्वानि,
न तु सांख्यान्तरवत् पृथक्पदार्थत्वेन तत्त्वानि । एकादशस्य चतुर्विं-
शेऽध्याये कपिलादिविनिश्चयं सांख्यं यदता भगवता, आसीद्ब्रह्ममथो-
पर्ये एकमेवायिकल्पितम् * इत्युपक्रम्य, तन्मायाफलरूपेण केवलं
निर्विकल्पितम् * अइमनोगोचरं सत्यं द्विधा समभवत् पृथगिति
ब्रह्मण एव द्विधा भवनमुक्त्वा, तयोरेकतरे स्वार्थः प्रकृतिः सांज्ञया-
त्मिका * ज्ञानं त्यन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते इत्यादि । प्र-
कृतिर्ज्ञात्वापादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभिष्यञ्जकः कालो ब्रह्म
सत्त्वित्यं स्पष्टमिति * वाक्यात् । तथा, सर्गः कारणसन्मूर्तिरिति
निबन्धलिखितसर्गलक्षणवाक्यादेनेषु कारणत्वव्यवहार इत्यण्डसृष्टेः
पूर्वभावात् पूर्वोत्पन्नत्वात् कारणत्वे, न चान्यथा, न ब्रह्मवन्निरङ्कुशं
नापिमृदादिवद्व्यष्टादिकारणत्वेन । मया सञ्जीविता भावाः सर्वे संतस्य
कारिणः * अण्डमुत्पादयामासुर्यमायतनमुत्तममिति भगवत्वाक्या-
त् । तथाच भगवता तथाङ्गीकारात् कारणेऽष्टाविंशतिभेदा युक्ता य-
देत्यर्थः ॥ ८६ ॥

सच्चिदानन्देत्यादि ॥ प्रपञ्चमध्यपातिषु सच्चिदानन्देषु
सञ्जातीयत्वस्यगतग्याभ्यां चिदानन्दान्गत्येन प्रसिद्धयोर्जीवान्नयो-
मिणो, समवायित्वस्य अतिवृत्तौ चैक्यनात्, सर्वे सौम्येदमप्र-
वासीदित्युपक्रम्य, तत्तज्जोऽस्तुजतेत्यादिना कमशुद्धैक्यनाथेहापि प्र-

मनुष्टेस्तथैव योद्धव्यमित्यर्थः ॥ एकस्येत्यादि ॥ ननु केवलानां जडानां तस्यानां चेतनं चिनाऽन्तर्यामिप्रेरणं च चिना कार्यजननात्तामस्येकधनात्तयोरपि निमित्तत्वमस्तीति कथमकारणत्वमित्याकाङ्क्षायां तयोर्मध्ये एकस्य चिदंशस्य फलत्वमपरस्यानन्दांशस्य स्वरूपत्वमतो न स्वरूपेण निमित्तत्वमिति हेतोः कारणतानिषेधमाहेत्यर्थः ॥ कारणत्वं न चैवाऽस्तीति ॥ प्रपञ्चान्तःपातिनोऽधिदानन्दांशयोः कारणत्वं समवायित्वं, चकाराशिमित्तत्वं च स्वतन्त्रत्वासंयलितेन रूपेण नास्ति । तत् खट्वा तदंशानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य सद्यः त्यज्ज्वामघत्, अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि, गुह्यां प्रविष्टौ परमे पराङ्मुखं इति श्रुतौ कोशानुप्रवेशोत्तरमेव नामव्याकरणादिरूपकार्यस्योक्तत्वादित्यर्थः । अत्र चिदंशस्य फलत्वं मां प्रवर्णिकसुत्रभाष्ये विज्ञानमयस्य विविधयागादिसाधनफलत्वेन विवृतत्वात् स्वरूपायस्थानस्य मुक्तित्याक्य आनन्दांशस्य स्वरूपत्वं त्वन्तर्यामिणि प्रह्लाधर्माणामतिरोहित्वाज्ज्ञातव्यम् । नच ज्ञानं त्वन्यतमो भाव इति ध्याक्यात् पुरुषस्य चिदंशत्वं शङ्क्यम् । मया संनोदिता माया, सर्वसंहत्य कारिण * इत्यग्रिमवाक्ये सर्वपदेन पुरुषमन्तर्भाव्य संहत्य कारित्योक्तेरत्रापि सदेहस्यैव तस्य विद्यक्षितत्वात् । अत एव तृतीये, कालवृत्त्या तु मायायां गुणमव्यामधोऽक्षजः । पुरुषेणारम्भभूतेन धीर्यमाधत्त धीर्यवानिति मैत्रेयेण धीर्याधाने करणत्वमेयोक्तं, न तु कर्तृत्वं केवलात्मभूतस्य स्वतो निर्वीर्यत्वादिति ॥ ८७ ॥ तयोरित्यादि ॥ द्वा सुपर्णेत्यादिभुत्वा प्रतिशरीरं जीवान्तर्यामिप्रवेशाभावेन नानात्वात्तथेत्यर्थः ॥ कार्येऽपीत्यादि ॥ एतेनानियतपदार्थघादोऽत्राऽप्यनुमत इति बोधितम् । भुतिपुराणादिषु तथाङ्गीकारादिति । मूले, नोक्तास्ते हि विशेषत इत्यनेन, सामान्यत उक्ता इति ज्ञापितम् । ते एवाग्रे गणभेदेन यक्तव्या इति बोध्यम् । तत्त्वगणनावैयर्थ्यशङ्काऽप्येतेनैव परिहृता बोध्या ॥ ८८ ॥

तत्त्वसहभावाच्चिदानन्दयोः स्वरूपभूतयोरपि प्रथमपक्षे एव निवेशनमुक्त्वा तृतीयभेदानाह ॥

स्वरूपे तु त्रयो भेदाः क्रियाज्ञानविभेदतः ॥

विशिष्टेन स्वरूपेण क्रियाज्ञानवतो हरेः ॥ ८९ ॥

स्वरूपे त्विति ॥ क्रियारूपे धर्मे प्रविष्टो धर्मी यत्त एकः । तथा ज्ञानरूपे धर्मे प्रविष्टो धर्मी ब्रह्म द्वितीयः । ज्ञानक्रियोपययुतः कृष्ण-
सृतीय इति त्रयो भेदाः । यतः क्रियाज्ञानवान् हरेः ॥ ८९ ॥

तत्त्वसहभावादिति ॥ नश्यशरीरे प्रवेशेन तथात्वात् । एतेन कार्यकोट्यान्वेशे बीजमुक्तम् । मूले, क्रियाज्ञानविभेदत इति ॥ व्य-
वहारे पञ्चमी । तथाच क्रियां ज्ञानञ्च विभिन्नं ताभ्यामैकैकं विशिष्टेन चैकमेवं त्रय इत्यर्थः । ननु क्रियाज्ञानयोर्धर्मत्वात् कथं स्वरूपभेद-
त्वमित्यत आहुः ॥ क्रियारूप इत्यादि ॥ एवं पञ्चभिः प्रमेयस्वरूपेण प्रमेयनिर्णय उक्तस्तत्त्वरूपेण कार्यरूपेण स्वरूपेण च भगवाद् प्र-
माणुं शक्य इति ॥ ८९ ॥

अस्य प्रमेयत्वसिद्धयर्थं प्रमेयबलविचारेण प्रमाणमाह ॥

विशिष्टे वाचकं गीता श्रीभागवतमेव च ॥

केवले काण्डद्वितयं वेदो धर्मः प्रवेशतः ॥ ९० ॥

तस्यैवोद्भूतरूपत्वात् क्रियाज्ञाने अपि स्वतः ॥

अविकार्ये विकार्ये तु ह्यध्रुवे कार्यवन्मते ॥

वेदवाच्ये तु ये रूपे तदभिव्यक्तिः फलम् ॥ ९१ ॥

विशिष्टे वाचकमिति ॥ ननु काण्डद्वयेऽपि क्रिया ज्ञानं च प्रति-
पाद्यते, न तु क्रियाज्ञानं ज्ञानज्ञानं वा । ततः कथमुच्यते एकैक-
स्मिन्नैक एकैकं काण्डमिति तत्राह ॥ धर्म प्रवेशत इति ॥ क्रिया-
वान् क्रियायां प्रविष्टः । जनः क्रियैव प्रतीयते । वस्तुतस्तु क्रि-
यावान् । यज्ञो वै विष्णुर्गते श्रुतेः ॥ ९० ॥

तत्र हेतुः ॥ तस्यैवोद्भूतरूपत्वादिति ॥ धर्म एवोद्भूतो, न तु धर्मो । ननु जन्यत्वान्न तद्भगवत्स्वरूपमित्याशङ्क्याह ॥ क्रिया-
ज्ञाने अपि स्वत इति ॥ लौकिकक्रियया वृत्त्या च अभिव्यज्येते
एव, न तु जन्येते इत्यर्थः ॥ तत्र हेतुः । अविकार्ये इति ॥ तर्हि
लोकेऽपि क्रियाज्ञानयोर्निसता स्यादत आह ॥ विकार्ये त्विति ॥
किञ्च कार्यमप्यस्मन्मते अभिव्यक्तमेव । अतो नेदं दूषणमित्यर्थः ।
तर्हि लोकतुल्यत्वात् क्रियाज्ञानप्रतिपादनार्थं किं महता वेदेनेत्याश-
ङ्क्याह ॥ वेदवाच्ये तु ये रूपे इति ॥ तयोराभिव्यक्तिमात्रेणैव
उक्तं फलं भवति । अतः फलार्थं कीर्त्तनमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

अस्येत्यादि ॥ स्वरूपस्य लौकिकप्रमाविषयत्वाऽभावेऽपि प्रमेयत्व-
सिद्ध्यर्थं प्रमेयस्वरूपस्य यलविचारेण प्रमाणमनुरुद्धैव प्राकट्यफल-
दायकत्वरूपयलस्य विचारेण तदाहेत्यर्थः ॥ विशिष्ट इत्यादि ॥ अत्र
गीतादेर्वाचकत्वं चाप्ये घैयाकरणवच्छ्रुत्तङ्गीकाराद् योध्यम् । तदग्रे
स्फुटिष्यति । गीताधीभागवतयोर्विशिष्टवाचकत्वं गुरुत्वेन हेयत्वेनो-
पास्यत्वेन भजनीयत्वेन कर्तृत्वेनोपादानत्वेन पुरुषोत्तमत्वेन फलत्वेन
विभूतिमत्त्वादिना च क्रियाज्ञानविशिष्टस्य भगवत एव मुख्यतया
प्रतिपादनात् सर्वधर्मान् परित्यज्येत्यादौ स्वस्य साधनशेषतानिराकर-
णाच्च शेषम् ॥ प्रनिपाद्यत इति ॥ मुख्यतया प्रतिपाद्यते ॥ यत्न इति ॥
तथाच यजेतेत्यादौ क्रियायाः स्फुटत्वेऽपि तत्र धर्मिणः क्रियावतो
वाच्यत्वं तत्क्रियास्वरूपनिर्णायकाद् वाक्यशेषादेवावगम्यत इत्य-
र्थः ॥ ९० ॥ नन्वेवं सति क्रियाधानेवायौऽस्तु धर्मिणोन्तःप्रविष्टत्वे
किं मानमत आहुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ तत्रेति ॥ धर्मिणोन्तःप्रवेशे ॥ उद्भू-
त इति ॥ यजत्याद्यर्थत्वेन प्रतीयमानः । तथाच यथा चक्षुरादिभि-
रालोकादिप्रतीतावप्यालोकादेर्धर्म्यविनाभूतत्वेन धर्मिसत्ता, तथा
यजत्यादौ शक्त्या क्रियाप्रतीतावपि वाक्यशेषेण विष्णुत्वबोधना-
च्चत्रानुद्भूतरूपधर्मिसत्तन्ति लक्षणां विनैवोभयसामञ्जस्यमिति भावः ।
उत्तरकाण्डे तु विषयत्वेन ज्ञानशेषत्वेनैव ब्रह्मोच्यते इति ज्ञाने ज्ञान-
वतः प्रविष्टत्वं स्फुटमिति तदत्र नोक्तम् । वृत्त्येति ॥ वृत्तिरूपेण ज्ञानेन

श्रीहरिः ।

विद्यावैजयन्ती

—०६०—

वेदशास्त्रधर्मसंरक्षणार्थं वैद्योद्वारार्थं आविर्भूत श्रीवैद्यमा-
 ५५चार्य श्रीमहाप्रभुननुज श्रीपूर्णपुरुषोत्तमस्वरूप श्रीवैद्यवृद्धनाथ-
 दीक्षिताऽऽत्मज महाराज गोस्वामि श्रीश्रीयदुनाथजीवंशापतेस
 श्रीश्रीमुकुन्दराय श्रीगोपाललालप्रभुसेवाप्रवीण छठे ६ घरके हीकेत
 गोस्वामि श्रीगिरिधरजीमहाराजके उदाराधयमें यह विद्यावैजयन्ती
 नाम पुस्तकावली क्रमशः प्रकाशित होय है । एकसंख्याको मूल्य
 १) एक रुपिया है । विद्यासंरक्षण ये मुख्य उद्देश्य याको है । तासुँ
 जिनकी ये पुस्तकसङ्ग्रहकेलिये इच्छा होय सो आगे लिखे पतेसुँ
 मैगाय लेयें

विद्यावैजयन्ती संख्या (३)	३)
श्रीवैद्यमाचार्यस्तुतिरत्नावली ।	१)
श्रीभगवद्गीतादीका अमृततरङ्गिणी ।	२)
श्रीवैद्यन्मण्डनम् ।	१)
ब्रह्मसूत्रवृत्तिः । मरीचिका	२)
शुद्धाद्वैतमार्तण्डः, प्रमेयरत्नार्णवश्च ।	
अणुभाष्यम् । प्रकाशसहितम् । (संख्या १५)	१५)
तत्त्वार्थदीपः । आयरनमङ्गलसहितः । शास्त्रार्थप्रकरणम् ।	२)

ब्रजभाषा

अष्टाक्षरटीका तथा सर्वोत्तमटीका	१=)
श्रीवैद्यमाएकटीका तथा चतुःश्लोकीटीका	१)

दि०

१ श्रीगोपालमन्दिर रत्नगोपालमठ काशी

२ हरिदासगुप्त चौधम्बासंस्कृत सिरीज बनारस

श्रीहरिः ।

विद्यावैजयन्ती

नाम

ग्रन्थरत्नावली

श्रीबल्लभाचार्यकुलकमलदिवाकर श्रीश्रीमुकुन्दराय-
श्रीगोपाललालप्रभुसेवामयी श्रीमलभुचरण-
गोस्वामिश्रीविह्वलनाथदीक्षितात्मज महाराज
गोस्वामि श्रीयदुनाथजीके घरके ६ छठी-
गादीके टीकेत काशीस्थ गोस्वामि-
श्रीगिरिधरजीमहाराजके श्री-
चरणाश्रयसों रत्नगोपाल-
भट्ट प्रकाशित ।

—०*०—

(संख्या ४) न्योछावर १)

संवत् १९६४

विद्याविलास प्रेस बनारस ।

श्रीमुकुन्दरायो जयति ।

श्रीगोपाललालो जयति ।

शेषः शाब्देऽथ कान्ये कविकुलतिलकाऽऽराध्यपादाम्बुजश्री-
न्याये न्याय्यार्थघर्यो विमलतरमतिः सांख्यसंख्यापदार्थः ॥
चेद्रे वेदान्तशास्त्रे हरिरतिनिपुणः कर्मशास्त्रे गुरुर्यो
योगे योगीन्द्रचन्द्रो निजजननिघहोद्धारकृत् कृष्णचन्द्रः ॥ १
काश्मीरो गुणकुटुमे हिमकरः सन्तापनिर्वापणे
धर्माभ्योजवने नयाम्बरमणिदायो द्विषत्कानने ॥
सिन्धु कीर्तिकलानिधौ निरुपधिबन्धुः प्रपन्ने जने
शीमान् भाति विभुर्गुणैरिधिरस्तत्पादपद्मे नुमः ॥ २ ॥

तथाच यथा वृथा आवरणभङ्गे विषयचैतन्याभिव्यक्तित्वा-
क्रियया आवरणभङ्गे क्रियारूपस्याभिव्यक्तिसिद्धिर्भावात् ॥ अत आ-

रिति ते विविक्त्यां प्राप्नुतस्तेनात्पत्तिनाशवती इत्यर्थः ॥ अत्र धान-
क्रिययोस्त्रिदशणावस्थार्थत्वपक्षे उत्पत्तिस्थितिनाशस्यविकारप्रय-
त्नत्वात् । चिरस्थायित्वपक्षे वृत्त्यपक्षयवत्येन पञ्चाधिकारवस्थादि-
कार्यत्वं बोध्यम् । एवं प्रमाणेन प्रमेयनिर्णय उक्तः ॥ तर्हीति ॥ यदि
स्वरूपतः सर्वस्य नित्यत्वं तर्हीत्यर्थः ॥ ९१ ॥

अनुष्ठानाद् गुरोर्वापि लौकिके लौकिकं फलम् ॥

प्रेमसेवात एव स्याद्विशिष्टव्यक्तिरुत्तमा ॥ ९२ ॥

कार्यभेदविभेदान् हि कल्पयित्वा विभागशः ॥

वृथा शास्त्रप्रवृत्तिर्हि यस्मात् कार्यमतिवृथा ॥ ९३ ॥

अभिव्यक्तिहेतुमाह ॥ अनुष्ठानाद् गुरोर्वापीति ॥ गुरोरुप-
रकाण्डे लौकिकेऽपि क्रियाज्ञानयोः सफलत्वात् को विदोय इत्या-
शङ्क्याह ॥ लौकिकं फलमिति ॥ अन्यतः फलसिद्धिरित्यर्थः ॥
विशिष्टाभिव्यक्तौ हेतुमाह ॥ प्रेमसेवात इति ॥ भक्तिशब्दस्य
मत्स्यार्थः प्रेम, धात्वर्थः सेवा । भक्तैव तृप्तिमभ्येतीति वाक्यात्,
पश्यन्ति ते म इति च । विशिष्टस्य कृष्णस्य कृतार्थत्वज्ञापनाया-
ऽभिव्यक्तिरुत्तमा । न तु दैववधार्यमिव ॥ ९२ ॥

ननु वचाचत् षोडशपदार्थाः, वचाचत् सप्त, तथा त्वयापि
कार्येषु कथं न भेदाः कल्पन्त इत्याह ॥ कार्यभेदेति ॥ मुख्यमेकं
पृथक्कृत्य साधनानां निरूपणम् । तत्तुल्यसंख्या हि फलकारण-
योः वचाचिनः । अतोऽत्र द्वयं पृथक्कृत्य तच्चान्येय कारणत्वेन
काधितानि, न त्वेकीकृत्य शास्त्रान्तरवन्निर्गमनानि ॥ ९३ ॥

अभिव्यक्तिहेतुमाहेति ॥ साधनतो निर्णेतुं तमाहेत्यर्थः ॥ गुरो-
रिति ॥ उपसर्गादिना प्रसन्नात् तस्मादित्यर्थः ॥ अन्यत इति ॥ तथात्र
पराधीनत्वात् तज्ज्ञान्यमिति विशेष इत्यर्थः ।

एवं वैदिके प्रमेयं फलतो विशेषः उक्तः । एतेनैव वैदिकशेषभूतस्मात्सं-
प्राणभारतरासायणप्रमेयमपि व्याख्यातं ज्ञेयम् । तत्रापि धर्मप्र-
करणे क्रियाया ग्रहणकरणे च ज्ञानस्यैव प्रमेयत्वात् । तयोः श्रौत-
शेषतयैव मुख्ये फले उपयोगः । गौणं तु श्रौत इव कर्मसचिवदेव-
तोपात् । गौणतरं स्वपूर्वकारेत्याशूहम् । सांख्ययोगयोस्तु प्रमेयं
कारणकादौ निविशति । तथा फलमपि । तदत्र उद्देशतो वक्तव्यम् ।
अङ्गापवेदादेस्तु प्रागेवोक्तेन चरितार्थमिति पृथगत्र न विचारितम् ।
अतः परं गीताश्रीभागयतयोः प्रमेयमवशिष्यते । तत्साधनतो निर्ण-
यन्ति ॥ विशिष्टेत्यादि ॥ ननु, भक्त्या त्वनन्ययेति याफ्याङ्क्तिरव्या-
भिव्यक्तिहेतुत्वेन वाच्या, न तु सेवापीत्यत आहुः ॥ भक्तिशब्दस्ये-
त्यादि ॥ भयमर्थः । प्रकृतिप्रत्ययो सहाय्यं दूनस्तयास्तु प्रत्ययः प्रा-
धान्येनेति नियमादत्र धातुसामान्यार्थे शक्तोऽपि किन् प्रत्ययो भ-
जसमभिव्याहारात् प्राधान्येन भजनक्रियां यक्ति । सा च सेवासि-
का । सेवापदं च सान्त्याऽऽभीष्टान्यान्यतरपूर्वककायिकव्यापारविशेषे
रुद्धम् । स्त्रीसंज्ञा, औपधसेवेत्यादिप्रयोगदर्शनात् । तादृशव्यापारवि-
शेषपरिचयारूप एव, स्वतन्त्रसेवाबोधकैर्मन्त्रेणवा प्रणीतं च ॥ इत्या-
दिवाक्यैर्यगम्यते । तेषु सेवया पूर्णत्वादिकथनात् प्रेमपूर्वकत्वमपि
लभ्यते । अन्यथा तस्याः कायफलेशजनकत्वेन स्वतः पुरुषार्थत्वोक्ति-
भङ्गप्रसङ्गात् । एवं सति प्रेम्ण एव प्रयोजकत्वेन तस्य प्राधान्यं ग-
म्यते । भक्तिलक्षणवाक्यैः, भक्त्यैवेति वाक्याच्च । अतः स एव प्र-
त्ययार्थः । कायिक्यादिरूपात्वप्रधानत्वात् प्रकृत्यर्थः । साऽपि, मत्पा-
दमेवाभिरता मदीहा इति मेघनमुपक्रम्यांकेन पश्यन्ति त इति
याफ्येनाद्यगम्यत । अतो, भक्त्या मामभीत्यादावुभयं संगृह्यत इत्यतः
प्रेमसंवात्र तथाच्यत इत्यर्थः । एतेनैव पुराणान्तरप्रमेयव्यवस्थापि
षोडशितो ज्ञेयाः । एवं स्वरूपविचारेण सांख्यानुरोधिप्रमेयं सार्द्धं धनुर्भिः
स्वरूपप्रमाणसाधनफलैर्निर्णीतम् ॥ ९० ॥

अतः परं स्वतन्त्रप्रमेयमध्ये कार्यरूपं विचारयन्ति ॥

नान्येत्यादि ॥ कार्यं भवेति ॥ प्रज्ञातिरिक्तस्य सर्वस्य कार्यं वा-

सत्त्वेदान् द्रव्यादीन् तद्विभेदान् पृथिवीशब्दादीन् हि निश्चयेन एता-
वन्त एव नियताः यदायां, नाधिका इत्याकारकेण विभागशः पृथिवी
नित्या कार्या इन्द्रियानिन्द्रियरूपेत्याद्यव्यान्तरविभागेन कल्पयित्वा
तज्ज्ञानेन तासाधर्म्यवैधर्म्यज्ञानेन मुक्तिं प्रददयं शास्त्रप्रवृत्तिर्दृष्ट्या न
फलसाधिका यस्मादेतोः कार्यमनिर्दृष्ट्या, वाचात्म्यमप्यस्या कार्य-
बुद्धिरेव न फलजनिकं त्युक्तं, तस्मादित्यर्थः । तस्मात्तत्कार्यतया हेय-
तयेव प्रोक्षणीकार्यं, न तु फलमयेति भावः ननु यद्येवं तदा न स्वगणना-
ऽप्यपार्या, तेषामपि कार्यत्वादित्यन आहुः ॥ मुख्यमेकमिरयादि ॥
तथाच कार्यत्वेऽपि बोधसाधनत्वेन पुराणं पूर्वोक्तत्वाद् भगवदुक्तं पक्ष-
माध्यायं कारणत्वेन गण्यन्तेऽन्तो न पूर्वोक्तदोष इत्यर्थः ॥ ९३ ॥

सर्वं रजस्तमश्चैव पुरुषः प्रकृतिर्महान् ॥

अहङ्कारः पञ्चमात्रा शब्दस्पर्शकृती रसः ॥ ९४ ॥

गन्धो भूतानि पञ्चैव खं वायुर्धोतिरपः क्षितिः ॥

क्रियामथानीन्द्रियाणि वाग्दोर्मेण्डूङ्घ्रिपायवः ॥

श्रोत्रं त्वग्घ्राणदृग्जिह्वा मनः पङ्क्तिर्भेदतः ॥ ९५ ॥

आध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्तः सोऽस्तावेवाधिदैविकः ॥

अतो हि देवतावर्ग इन्द्रियेभ्यो न भिद्यते ॥ ९६ ॥

माया तु गुणरूपा हि कालस्तु भगवान् परः ॥

सूत्रं महास्तथा प्राणो बुद्धिश्चाहमभेदतः ॥ ९७ ॥

तत्त्वानि गणयति ॥ सर्वमिति ॥ मनः पङ्क्तिर्भेदतः । भेदतः
क्रियापयत्वं ज्ञानमयत्वं चाह ॥ भेदतः इति ॥ मन्त्रस्तथा क्रियायां
पङ्क्तिः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

देवतावर्गेणाधिकसंख्याभावाद्भूय परिहरति ॥ आध्यात्म-

कस्त्विति ॥ माया मित्रेत्याशङ्क्याह ॥ माया त्विति ॥ कालस्तु
भंगवत्सन्तर्भूतः । सूत्रं तु महत्तत्त्वमेव । तथा भाणो बुद्धिश्च अ-
हङ्कार एव ॥ तस्मादष्टाविंशतिसंख्याकान्येव ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

गणयतीति ॥ पूर्वं संख्याया उक्तत्वात् तत्पूरणाय गणयती-
त्यर्थः । अत्र, सत्त्वमित्यादेरसार्द्धद्वयेनाष्टाविंशतीनामुद्देशमात्रं कृत-
म् । लक्षणं तु सत्त्वादिगुणानां, नञ् सत्त्वं निर्मलत्वाद् * इत्यादिभ्यो
गीतावान्येभ्यो ज्ञेयम् । पुरुषादीनां पञ्चविंशतीनां तु तृतीयस्कन्ध-
स्थकापिठेयवाक्येभ्यः । तत् सर्वं तु सुबोधिण्यां, विवृतम् । तत्र चै-
कैकस्य लक्षणत्रितयमुक्तम् । तेभ्यो व्यवहारोपयोगाय मया प्रस्थान-
रत्नाकरे उद्भूत्यानूदितानि परीक्षितानि चेति तत्पञ्चस्ततोऽयधेयः ।
उद्बन्धविस्तरभिर्याऽत्र न लिख्यते ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ॥ देवतावर्गेणति ॥
तैजसादिन्द्रियाणि 'त्विति' तैजसशब्दवाच्याद्राजसाहङ्कारादिन्द्रि-
योत्पत्तिः, वैकारिकान्मनो जज्ञे देवा वैकारिका दश * दिग्वातार्क-
प्रचेतोऽश्विबह्निन्द्रोपेन्द्रमित्रका इति वैकारिकशब्दवाच्यात् 'सांत्वि-
काहङ्कारादेवतोत्पत्तिरित्युत्पत्तिभेदादुक्तरूपेण' तेनेत्यर्थः ॥ आध्या-
त्मिक इति ॥ द्वितीयस्कन्धस्य दशमे आध्यात्मिको यः पुरुषः सोऽस्ता-
वेवाधिदैविक इत्यत्र जोषान्तर्यामिणोः 'कार्यभेदेऽपि' पाञ्चकपाठक-
घटभेद एव प्रतिपादितः । प्रकृतेऽपि तृतीयस्कन्धस्य षष्ठे, त्रयोविंश-
तितत्त्वानां गण युगपदाविशदिति * प्राधानिकस्य गणस्य संख्यामु-
क्त्वाऽग्रे, 'तस्याग्निरास्यं निर्भिन्नं लोकपालोऽविशत्' पदम् * वाचा
स्थांशेन वक्तव्यं ययाऽसौ प्रतिपद्यत इत्यादिष्विन्द्रियाणां देवांशत्वं
कण्ठत एवोक्तम् । श्रुनौ चाग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशदित्युक्तम् । तेने-
न्द्रियाणां देवांशत्वादेवामिन्नत्वम् । आध्यात्मिकादिपदार्थस्तु, आ-
त्मनीत्यध्यात्मं तत्र भव आध्यात्मिकः । एवमाधिदैविकोऽपि । एवं
मति देव्येषु भोगादिषु देवतावर्गस्य स्वातन्त्र्येऽपि देहमधिष्ठाय का-
येकरण इन्द्रियाणामेव प्राधान्यस्य पूर्ववाक्येयपूक्तत्वात् तदाधिदैवि-
कानामपि तेष्वेव निवेश इत्यत आध्यात्मिकेभ्य इन्द्रियेभ्यः स न
भिद्यत इत्यर्थः ॥ माया मित्रेत्याशङ्क्योति ॥ 'रजः सत्त्व तम इति ति-
शुणस्य गुणास्त्रयः * सर्गस्थितिनिरोधेषु गृहीता मायया विभोरिति

वाक्ये मायागुणयोर्ब्रह्मब्राह्मकभावोक्तेर्भिन्नेत्याद्युक्त्यर्थः । गुणरूपत्वं तु वैधी होवा गुणमयीति याज्यात् । ननु तथा सति कथमन्योर्वाक्ययोरविरोध इति चेत् । इत्यम् । सामर्थ्यरूपा हि सा । यथा पुरुषस्य कर्मकरणादौ शक्तिः । अत एव कार्यकांशेया । किमावरीय इति श्रुतेश्च । एवं सति सिद्धयुगा गुणानुत्पाद्य तेषु तां निक्षिपतीति तदात्मैव सोच्यते । कीर्त्तिन्यायाच्च न भगवच्छक्तिर्यदागिरतो नानुपपत्तिः कापि । कालो वैशेषिकादिमते द्रव्यान्तरम् । अनीश्वरपदपिले तु दिक्कालावाकाशादिभ्य इति सूत्रावाकाशोऽन्तर्भावितः । एकदेशिमते त्वतिरिक्तं प्राकृतिकं तत्त्वम् । अपरैकदेशिमते त्वहङ्कारमूढस्य कर्त्तृमयजनकः पुरुषस्य धर्मः सामर्थ्यविशेषो वा काल इति नदं कमपि स्वाभिप्रेतं न भवति, किन्तु भूतौ कार्यकोदायगणनादुद्गमेऽस्याप्यथयणान्, सतोऽभिव्यञ्जकः कालो यद्वा तत्प्रितयेत्येवमिति * प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि * चेष्टा यतः स भगवान् काल इत्युपलक्ष्यत इति चाक्याच्च न भगवदात्मक एवेत्याशयेनाहुः ॥ कालश्चित्यादि ॥ ननु तेभ्यः समभवत्सूत्रमिति याच्यते । सूत्रं नाम तत्र मिश्रमेवेत्यत आहुः ॥ सूत्रं तु महत्त्वमेवेति ॥ नैष्यः समभवत् सूत्रं महान् सूत्रेण संयुत * इति चाक्याच्च न तथेत्यर्थः । एतद्व्याक्यार्थस्तु, सूत्रं सूचनात् क्रियाशक्तिमान् प्रथमो विचारः । ततो महान् ज्ञानशक्तिमान् । स च सूत्रेण संयुतः सम्यक् मिश्रितः, ततः पृथक् न, किन्वेकमेव तत्त्वं ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां द्वैधोच्यते इति । द्वितीयस्कन्धे तु, ततः प्राणो महान्सुरिति प्राणात्मकत्वमप्यस्योक्तम् । वेदे य आसन्न्यात्वेन प्रसिद्धो भगवद्रूपस्य सूत्रेऽवतारात् । एतद्रूपता च नामसूत्रानुपयोऽस्यते । प्राणबुद्धिभ्यां तत्त्वाधिक्यमाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ तथा प्राणो बुद्धिश्चेति ॥ बुद्धिः प्राणस्तु तैजस इति चाक्यात् । तैजसो राजसादङ्गुरामित्र इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे तैजसादङ्गुर एवाऽऽमन्यायतारो ज्ञेयः । अतो नानुपपत्तिः । भगवदीयसांख्ये तयोक्तपत्तिर्नोक्तैत्यत्रापि तत्त्वान्तरता नोक्ता । अतो न तत्त्वाधिक्यमित्यर्थः । एतेन तृतीयस्कन्धे, तैजसानुबिकुर्याणाद् बुद्धितत्त्वमभूत् सतीति * यदुक्तं, तत्त्वकल्पान्नरानुसारिभ्यस्तत्त्वमिति आपितम् । प्राणस्य वायुसमानाकारत्वमात्रमादायैव वायुतत्त्वं सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वमुक्तं, न तु ताम्रमत्वं वायुरूपत्वं

चाऽऽज्ञायेत्यप्यवधेयम् । अन्यथा तामसीं सृष्टिं वदन् शास्त्रकारस्तै-
जसानामिन्द्रियाणामात्मत्वं कथं वदेत् । ननु कचिदाकाशादिपञ्च-
कसत्त्वांशेभ्यो बुद्ध्युत्पत्तिकथनात् सात्त्विकत्वं प्रतीयते । श्वासो-
च्छ्वासाभ्यां वायुत्वेन प्राणस्य तामसत्वमतः कथमुभयो राजसत्व-
मिति चेन्न । जननक्रियायामुभयोर्व्यापृतत्वाज्जननस्य च रजोधर्मत्वा-
च्चतुष्पत्तेरिति । प्राणलक्षणं तु सर्वेन्द्रियबलदातृत्वम् । अत एव
ओजःसहोदयानि प्राणधर्माः । ओज इन्द्रियशक्तिः, सहो मनःशक्ति-
र्बलं च देहशक्तिरिति । अयं चाऽणुः सामर्थ्येन शरीरे सकले
प्राणापानव्यानोदानसमानमेदात् पञ्चाधा तिष्ठति । कचित्तु, नागकू-
र्मैककलदेवदत्तधनञ्जयभेदेन द्वादशाऽप्युक्तः । एतेषां स्थानकार्यादिकं
विस्तरमयात्रोच्यते, सर्वजनीनत्वात्प्रमाणमपि बुद्धिस्तु, बुद्धिश्च बोद्ध-
व्यं चेति धृतौ करणानुक्रमणे सिद्धा. हृदयस्था, विशिष्टज्ञानलक्षण-
कार्यानुमेया च । तत्साधितमाचार्यैः । यो बुद्धिर्मास्तस्य पदार्थज्ञानं
भवतीति, सुबुद्धिरयं पदार्थान् जानातीति च ज्ञानकारणत्वेन बुद्धि-
र्व्यपदिश्यते । कार्यकारणयोरभेदोपचाराच्च बुद्धिज्ञानयोः पर्याय-
त्वव्यवहारः । अन्यथा बालस्य बुद्ध्यभावेन पदार्थज्ञानं सम्पद्य न भ-
वति तत् स्यादिति । बुद्धेर्लक्षणानि तु त्रीणि । तत्र, द्रव्यस्फुरणवि-
ज्ञानत्वं स्वरूपलक्षणम् । इन्द्रियानुग्राहकत्वं, संशयविपर्ययासनिवृ-
त्त्यस्मृतिस्वप्नवृत्तिकत्व चेति द्वयं कार्यलक्षणम् । तदुक्तम्—
द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः * संशयोऽथ विपर्ययो नि-
वृत्त्यः स्मृतिरेव च * स्थाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथगि-
ति । प्रथमलक्षणे द्रव्यपदं विपर्ययात्रोपलक्षकम् । तेन विपर्ययनिर्वि-
कल्पकोत्तरं शब्दादिना यद् विशिष्टज्ञानं तादृगाकारा बुद्धिरित्या-
ध्यात्मिकं तल्लक्षणम् । निर्विकल्पकाकारा तु न बुद्धिः । तारतम्या-
ऽज्ञापनेनेन्द्रियाननुग्राहकत्वात् । विशिष्टज्ञानाकारत्वाच्च । योगजधर्म-
जन्यविज्ञानस्यापि विशिष्टज्ञानरूपत्वात्तद्धारणाय समुदितमुपात्तम् ।
तेनेदं फलति । योगजधर्माऽजन्यो विशिष्टज्ञानसमानाकारो ज्ञानेन्द्रि-
यानुग्राहकः पदार्थो बुद्धिरिति । स्वीयलक्षणोक्ता वृत्तयस्तु कार्य-
ज्ञाननिरूपणे संशयादीनां स्वरूपकथने तत्तत्समानाकारत्वेनैव ज्ञाता-
भविष्यन्तीति प्रश्नानरत्नाकर एव ता विवृता इत्यतो नात्र लक्ष्य-
न्ते । प्रकृतमनुसरामः । एवं तत्त्वाधिक्यं परिहृत्य निगमयन्ति । त-

स्मादित्यादि ॥ ९६ ॥ ९७ ॥

प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ परमात्माऽभवत् पुरा ॥
यद्रूपं समधिष्ठाय तदक्षरमुदीर्यते ॥ ९८ ॥
आनन्दांशतिरोभावः सत्त्वमात्रेण तत्र हि ॥
मुख्यजीवस्ततः प्रोक्तः सृष्टीच्छावशगो हरिः ॥ ९९ ॥
इच्छामात्रात्तिरोभावस्तस्यायमुपचर्यते ॥
ब्रह्मकूटस्थाऽव्यक्तादिशब्दैर्वाच्यो निरन्तरम् ॥ १०० ॥
संवावरणयुक्तानि तस्मिन्नण्डानि कोटिशः ॥
मूलाविच्छेदरूपेण तदाधारतया स्थितः ॥ १०१ ॥
प्रभुत्वेन हरेः स्फूर्त्तौ लोकत्वेन तदुद्भवः ॥
अन्तर्याम्यवतारादिरूपे पादत्वमस्य हि ॥
हंसाकृतित्वयने पुच्छत्वं परमात्मनः ॥ १०२ ॥

अक्षरकर्मस्वभावाक्षिरूपयन् मयममक्षरमाह ॥ प्रकृतिः पुरु-
षश्चेति ॥ भगवान् यदा येन रूपेण कार्यं कर्तुमिच्छति तद्रूप-
मव व्यपारयति ॥ तत्र ज्ञानेन योक्षो देय इति यदा विचारयति
तदाऽक्षरमेव ब्रह्मस्वरूपं पुरुषोत्तमस्याधारभागश्चरणस्यानीयः, त-
मादौ चतुर्भूर्त्तिकरोति । अक्षररूपं, ब्रह्मरूपं, कालरूपं, स्वभावरूपं च ।
तत्र यस्य रूपस्य द्वैरूप्यं भवति प्रकृतिपुरुषभेदेन तदक्षरम् ॥ ९८ ॥
ननु पुरुषोत्तमस्वरूपाच्च को विशेष इति चेत्तत्राह ॥ आनन्दां-
शतिरोभावः इति ॥ अग्रेऽहमेवं भविष्यामीतीच्छामात्रेणान्तःसमु-
त्पन्नतत्त्वेनानन्दांशस्तिरोहत् इव भवति । तेन सृष्टीच्छया व्या-
पृतो भगवान् मुख्यजीवशब्द्वाच्योऽपि भवति । अत एव औद्भु-

लोमिमते जीवानां चिद्रूपाणां चिद्रूपे स्वयोग्ये ब्रह्मणि प्रवेशः ॥१९॥
 नन्वानन्दांशतिरोभावे जीवत्वमेव स्याद, यथा महदादीनामित्या-
 शङ्क्याह ॥ इच्छामात्रादिति ॥ इच्छायां प्रविष्टायां कार्यव्या-
 पृसा तिरोभाव इवोच्यते । वस्तुनस्त्वानन्दमय एव । अत एव
 पुरुषोऽवतारो भविष्यति । इच्छारूपायाः प्रकृतेर्भिन्नत्वे वाचकै-
 रपि तस्य न जीवत्वमिसभिगमयेणाह ॥ ब्रह्मेति ॥ आदिशब्देना-
 ऽसत्तमः शब्दादयो शृण्यन्ते । तथापि न पुरुषोत्तमाद्भिन्नतयाऽव-
 स्थितः, किन्तु निरन्तर एव ॥ १०० ॥ तस्यैव कारणत्वं ज्ञाप-
 यितुं तत्रैव कार्यस्थितिमाह ॥ सर्वावरणयुक्तानीति ॥ तदाहु-
 रक्षरं ब्रह्मेति वाक्यात् । एतस्याक्षरस्य पुरुषोत्तमे अभेदेन यथा
 निवेशस्तथा प्रकारा उच्यन्ते । तदाह ॥ मूलाविच्छेदेति ॥ मूलेन
 पुरुषोत्तमेन सह, अविच्छिन्नतया, तिष्ठति, न तु कार्यत्वेनेत्याह ॥
 तदाधारतयेति ॥ एषा स्थितिः सर्वदा ॥ १०१ ॥

कदाचित् पुनः पुरुषोत्तमश्चेदाविर्भवति तदाक्षरमपि बहुधा
 भवतीत्याह ॥ प्रभुत्वेनेति ॥ प्रभुर्वैकुण्ठवासी लोको वैकुण्ठः ।
 जीवजडाकारेण प्रादुर्भवतीत्यर्थः । अत एव वैकुण्ठवासिना मुक्ताः ।
 ततोऽपि पुरुषोत्तमो महान् । अत एवाभेदश्चास्मदादीनामिति
 वानर्थं सङ्गच्छते । अन्तरूपासनायाम् अन्तर्यामिरूपेण प्रकटो
 भवति । तदा सद्योमुक्तौ ज्ञानिनस्तत्त्वरणारविन्दमेव प्रविशन्तीत्य-
 ऽक्षरस्य पादत्वम् । तथावतारेऽपि । चैद्ये च सात्त्वतपतेश्वरणं प्रवि-
 ष्टे* इति । आदिशब्देनाधिदैवादिरूपेणैव । आनन्दमयानि-
 पणे हंमाकृतित्वकथनं तत्र, ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्माक्षरमानन्दमय-
 स्य पुच्छमिति निःसन्देहाय परमात्मपदम् ॥ १०२ ॥

ब्रह्मतनु पर त्वप्रोक्त यत् नद् विचारयन्ति ॥ अक्षरत्यादि ॥
 तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणमिति* तृतीयस्कन्धवाप्यादक्षरस्य

कालं कर्म स्वभावे च मायेशो मायया स्वया * आत्मन् यह-
 च्छया प्राप्तं विबुधमृषाददे । कालाद् गुणव्यतिकरः परिणामः स्व-
 भावतः । कर्मणो जन्म महतः पुरुषाविष्ठिताद्भूदिति द्वितीयस्वन्ध-
 याप्यात् कालकर्मस्यभावात्तानामपि ब्रह्माण्डसृष्टिपूर्वभावित्वात्तत्त्वता
 भविष्यतीति कथमष्टाविंशतिरेव तत्त्वान्मितायाशङ्कनयामेतेषां तत्त्वता-
 निराकरणार्थमेतच्चतुष्टयस्वरूपं निरूपयिष्यन् प्रथममक्षरं लक्षपतीत्य-
 र्थः । अक्षरकर्मस्वभावात्तत्त्वता मध्ये कालशब्दस्तुष्टित इति प्र-
 तिभाति, तथापि, ब्रह्मरूपमित्यत्र कर्मरूपमिति पाठश्च । व्याख्यान-
 प्रत्यक्षारस्यादिति यौष्यम् । नन्वेवमधिष्ठातृस्य किं प्रयोजनमत
 आहुः ॥ मगधानित्यादि ॥ तथाचाक्षरस्थाने श्रुतौ मोक्षस्योक्तत्वात् तस्या-
 व्यक्तत्वेन बुद्धेयत्वात्तस्य धानार्थमेवं तद्विधित्वतीत्यर्थः ॥ अयं प्रयोज-
 नमुक्ता लक्षणं व्याकुर्वन्ति ॥ तत्र यस्य रूपस्येत्यादि ॥ इदमेव च
 श्रीभागवते सर्वकारणकारणपदेनोक्तम् । सर्वकारणयोः प्रकृतिपुष्ट-
 पयाः कारणमिति व्याख्यानात् । द्विधा समभवद् ब्रह्मदिति, चाख्या-
 ष्य । अत्र भूके समविष्टायति कथनात् सृष्टिकरणे आधाराकाङ्क्षापि
 पुरिता । तेन धातुं ऊर्णनाभरष्टान्ते याऽनुपपत्तिः साऽपि परिहृता
 घोष्या ॥ ९८ ॥ भवतीति ॥ तथा च पुरुषोत्तमस्तु लीलया ॥ इच्छां
 करोति, न तु तया व्याप्रियत इत्यतिरोहितानन्दः । अक्षरं तु तया
 व्यापृतं सन्मूलभूतेन सत्त्वेन तिरोहितानन्दं मुपयजीवपद्वाव्यतां
 धत्त इति प यिकोऽप इत्यर्थः । आनन्दांशतिरोभावे गमकमाहुः ॥ अत
 एवैतुलंमित्यादि ॥ अक्षरस्थानन्दमयत्वे गमकमाहुः ॥ अत एवेत्या-
 दि ॥ अत्रेदं हृदयम् । प्रकृतिभक्तुः पुरुषस्य निर्गतात्मन इत्यनेनानन्द-
 मयत्वमुक्तम् । ब्रह्माण्डदेहप्रविष्टपुरुषस्य च प्रथमस्कन्धे वाराहा-
 दयोऽप्रतारा उक्ताः । त एव च द्वितीयस्कन्धे सीलाधतारत्वेना-
 नन्दाकारा उक्ताः । तत्र तत्र तेषां तथात्वं च साधितम् । येषं सति
 यदवताराणामानन्दमयत्वं तदवतारैः पुरुषस्याप्यानन्दमयत्वमर्थ-
 सिद्धम् । तथा सति तदवतारिणोऽक्षरस्थानन्दमयत्वे कः सन्देह
 इति । यथा च ब्रह्माण्डस्य ब्रह्मशरीरत्वं यत्र कल्पे तत्रत्या व्यवस्था
 ॥ ९९ ॥ गमकान्तरमप्याहुः ॥ इच्छाकषाया इत्यादि ॥ भिन्नत्वे इति ॥
 या पूर्व प्रज्जयेयतीच्छारूपा तस्या एव पिण्डिततया घनीयाचनं प्रकृ-
 तिरूपतया पृथक्स्थितापित्यर्थः । अत्र धातुर्कर्मिर्देशेन प्रमाणानुरो-

धित्वमक्षरस्य स्फुटीकृतम् । ब्रह्मशब्दवाच्यत्वं तु तदाहुरक्षरं ब्रह्मे-
त्यत्रोक्तम् । एवं श्रुतावपि । तथा, कूटस्थोऽक्षर उच्यते । अव्यक्तोऽ-
क्षर इत्युक्त इति । कूटवन्निर्विकारतया स्थितं कूटस्थम् । कूटस्थशब्द-
स्याक्षरपरायणत्वकथनेन स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयावच्छिन्नं चैतन्यं कूट-
स्थपदवाच्यमित्यङ्गीकुर्वन्तो विचारण्याद्या निरस्ताः । शक्तिग्राह-
कस्यालाभादिति । शेष स्पष्टम् ॥ १०० ॥ तदाहुरिति ॥ विकारैः स-
हितो युक्तैर्विशेषादिभिरावृतः * आण्डकोशो बहिरयं पञ्चाशत्को-
टिविस्तृतः । दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् । लक्ष्यन्तेऽन्तर्ग-
ताभ्यान्वे फोदितोऽप्यण्डराशयः । तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकार-
णमिति । एवमस्य प्रमाणाभिर्णय उक्तः । प्रमेयाद्वक्तुमाहुः ॥ एत-
स्येत्यादि ॥ उच्यन्त इति ॥ भीमावतादाबुध्यन्त इत्यर्थः । एषा स्थिति-
रिति ॥ मूलं पुरुषोत्तमस्तमाधारं कृत्वा या स्थितिः सेति । तदक्षरं
तत्सवितुर्धरेण्य, एतद्वै तदक्षरद्वर्गीत्यादिश्रुतौ ब्रह्माऽभेदभाषणात्
तदवच्छिन्नतया, तदक्षरं परमे व्योमभित्यत्राधारतया भाषणादक्षरा-
त्परतः पर इत्यत्र पुरुषादपरत्वभाषणाच्च नयेत्यर्थः । नच पुरुषोत्तम-
स्याक्षरस्य चाऽऽधारान्तरमपेक्षणीयम् । मूले मूलाभावात्तन्मूलं मूल-
मिति न्यायात् । एवं सति, तद्धाम परमं ममेत्यादिभिर्धर्मभेदे स्मृते
तन्निस्त्यशङ्कोदेति । सा च, भक्षरमम्बरास्तरधृतेरित्यत्राऽक्षरशब्द-
वाच्यत्वस्य ब्रह्मणि व्यवस्थापनात् परिहृता । स्वस्यैवाऽऽधारत्वमा-
धेयत्वं चेति तु विरुद्धधर्माभयत्वादेव सिद्धमिति न शङ्कायका-
शः ॥ १०१ ॥ जीवजडाकारेणाधिर्भवतीति ॥ इदं च द्वितीयस्कन्ध-
नवमाध्याये प्रसिद्धम् ॥ नतोऽपीति ॥ प्रभुत्वादपीत्यर्थः । एवं
स्वरूपकोटिस्थत्वेऽपि न्यूनत्वं समर्थितम् । शेषं स्फुटम् ॥ अत एवेति
॥ अक्षरात्मत्वादेवेत्यर्थः । एतन्न एकतात्मत्वादस्यापि मूलमुक्तम् ॥
अत एवेति ॥ मुक्तत आधिपत्यादेव । अभेदे इति यावत् ॥ स्कान्दं
भारततात्पर्यं मध्वाचार्यैरुपन्यस्तम् । अभेदश्चास्मदादीनां मुक्तानां
हरिणा तथा * इत्यादि सर्वं मोहाय कथ्यते पुत्र नान्ययेति * । एवं
प्रमेयाभिर्णय उक्तः ॥ १०२ ॥

तदुपासनया ज्ञानात् परमात्मत्वमस्य हि ॥

ज्ञानमार्गे त्वेतदेव सेव्यं कृष्णस्ततोऽधिकः ॥

रूपान्तरं तु तस्यैव सर्वसामर्थ्यसंयुतम् ॥ १०३ ॥

चिदानन्दतिरोभावस्तदनुद्गम एव च ॥

ईषत्सत्त्वांशप्राकट्यं बहिरन्तस्तु सर्वतः ॥ १०४ ॥

चिदानन्दावपि तथा स कालः सकलोद्भवः ॥

क्रियाशक्तिप्रधानत्वालित्यगः सकलाश्रयः ॥ १०५ ॥

विकृतावेव तच्छक्तिः सर्वोत्पत्त्यन्तभावनः ॥

ऐश्वर्यं भगवद्भक्तं तत्रैव प्रतितिष्ठति ॥ १०६ ॥

अत एवेश्वरः प्रोक्तः सर्वान्तर उदीरितः ॥

आसुरादिमते तस्मान्नान्यः सेव्यः कथञ्चन ॥ १०७ ॥

मुख्याधिकारी कृष्णस्य प्रभुवत् फलसाधकः ॥

सूर्यगत्या तु तद्भेदाः सूर्यस्तस्याधिभौतिकम् ॥

आध्यात्मिकं तु तद्भेदाः क्वचिदिच्छाऽपि भेदिका ॥ १०८ ॥

एवमनेकभावापन्नमपि ज्ञानमार्गेऽक्षरत्वेनैव सेव्यमित्याह ॥ त-
दुपासनयेति ॥ प्रथमतस्तस्यैव निदिध्यासनेन यज्ज्ञानमुपपद्यते
तेनास्याधिकारिणः परमात्मत्वमेव, न त्वक्षरमात्रमेति भगवद्भक्तनाद-
वगम्यते । ते प्राप्नुवन्ति शान्तेति दिशब्दार्थः । शक्तिमार्गे त्वा-
रम्भत एव परमानन्दः । ज्ञानमार्गे त्वन्तत इति विशेषः । तथा-
पि ज्ञानमार्गे अक्षरमेव सेव्यम् । एकमभेदेऽपि वैलक्षण्यं निरूप्य
यदर्थमेतादृशरूपितं तदाह ॥ कृष्णस्ततोऽधिक इति ॥ अक्षरादीपि
चोचम इत्यादिवाच्यं समर्थितं भवति । तस्यैव रूपान्तरं काल

इत्याह ॥ रूपान्तरमिति ॥ तस्य रूपान्तरत्वे हेतुमाह ॥ सर्वसा-
मर्थ्यसंयुतमिति ॥ सर्वाकारेण भवनातिरिक्तं यावत् किञ्चित्साम-
र्थ्यं मायाया विशेषस्तत्संयुतम् । तेनास्य सर्वाधिकारित्वं निरु-
पितम् ॥ १०३ ॥ तस्य रूपमाह ॥ चिदानन्दतिरोभाव इति ॥
सच्चिदानन्दरूपेषु द्वयोस्तु स्वेच्छयातिरोभावः । उपासनायामन्य-
था करणाभावायानन्दांशस्य सर्वथाऽनुदुग्मः । सजातीयत्वेन जीव-
सङ्कोचाभावाय चिदंशस्याप्यनुदुग्मः । जडादपि वैलक्षण्यमाह ॥
ईपत्सत्त्वांशमाकट्यपिति ॥ व्यवहारे सर्वानुभवसम्भवेऽपि सर्वा-
ऽप्रत्यक्षत्वात् । तर्हि आकाशतुल्यता स्यादित्याशङ्क्याह ॥ अन्तस्तु
सर्वतः ॥ इति ॥ स बहिर्मुखानां बहिर्व्यवहारे पूर्वोक्तप्रकार-
एव । ज्ञानिनां तु सच्चिदानन्दरूपो भगवानपि कदाचित्त-
द्रूपो भवतीति । अतः सच्चिदानन्दरूपोऽन्तःप्रकटः । तस्य प्र-
योजनमाह ॥ सकलोद्भव इति ॥ सकलस्योद्भवो यस्मात् । तस्य
परमार्थदर्शने कार्य्यसिद्धिर्न भविष्यतीति भगवांस्तं क्रियाशक्तिप्र-
धानमेव कृतवान् । अतः सकलोद्भवहेतुः । निसर्गश्च चलनैक-
स्वभावः । तथा सति सर्वनियामकत्वं न भविष्यतीति विशेषमाह ॥
सकलाश्रय इति ॥ सर्वं जगत् स्वास्मिन् स्थापयित्वा निरन्तरं ग-
च्छति । अत एव निसर्गप्रत्ययसिद्धिः । कृष्णस्य इदं सामर्थ्यम् ।
तच्च पुरुषोत्तमाक्षरातिरिक्त एवेत्याह ॥ विकृतावेवेति ॥ विकृतौ
किं करोतीत्याकाङ्क्षायामाह ॥ सर्वोत्पत्त्यन्तभावन इति ॥ केचि-
दस्यैश्वरत्वमाहुः । केचिदन्तर्यामिणः । तत्रास्यैश्वरत्वे हेतुमाह ।
ऐश्वर्यं भगवदक्षमिति । मुख्योऽयमधिकारी तेन सर्वापेक्षया भग-
वत्सेवकेष्वयमन्तरङ्गः । अस्य महत्त्वाय सेवकानुपासनाप्रकारं चा-
ह ॥ आसुरादिमते तस्मादिति ॥ तस्यान्ययाकरणं व्यावर्तयति ॥
प्रभुवन् फलसाधक इति ॥ तस्य परिज्ञानार्थं तज्जेदानाह ॥ सूर्य-

गतेति ॥ तस्याप्याध्यात्मिकादिरूपमस्तीत्याह ॥ मूर्त्य इति ॥ आ-
धिभौतिकं रूपं तस्य मूर्त्यः । आध्यात्मिकं सुखादेः । रात्रौ सु-
गायभावाद्भेदसिद्धयर्थमाह ॥ क्वचिद्विच्छापीति ॥ १०४ ॥ १०५ ॥
॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥

साधनफलाभ्यां निर्णेतुमाहुः ॥ यद्यमनेकेत्यादि ॥ तदे स्पष्ट-
म् । अथ कालस्य तद्रूपत्वेऽपि स्वयन्वत्त्वाय लक्षणादिकं यक्तुमा-
हुः ॥ तस्यैव रूपान्तरमित्यादि ॥ प्रकृतिर्द्यस्योपादानभाषातः पुरा-
परः * सतोऽभिष्यञ्जकः कालो प्रह्य तन्निनयं त्यह्यमिति वाक्यं
कालस्य प्रह्यपदेनाक्षरमक्षररूपतोका । द्विधा संममयद् बृहदित्यु-
पक्रमात् । न तु ननुत्पत्तिः । तेन रूपान्तरं हेतुमिति गमकमित्यर्थः ।
प्रकृतेरुपादानाद्यमुक्ता सर्वमिष्यञ्जकस्यमात्रमुक्तं, तेन निमित्तरूप-
तया कारणत्पत्तित्यभिप्रेत्यहुः ॥ सर्वाकारेत्यादि ॥ एवं प्रमाणतो
निर्णय उक्तः ॥ १०३ ॥ प्रमेयतो निर्णेतुं तस्य स्वरूपलक्षणमाहुः ॥
तस्येत्यादि ॥ ब्रह्मास्तु स्वेच्छयेति ॥ चिदानन्दयोः प्रजायेयेतीच्छया ।
कालः पुरुषोत्तमस्य क्रियाशक्तिरूपः । चेष्टारूपत्वात् । योऽयं काल-
स्तस्य ते व्यक्तयन्त्रोच्चेष्टामाहुश्चेष्टते वेन विश्वमिति * वाक्यात् ।
क्रिया च सर्वशक्तिरिति तत्र युक्तश्चिदानन्दतिरोमाय इत्यर्थः ।
ननु तिरोमायेऽपि यथा मावाभ्यो भूतोद्गमो भूनेऽप्यस्तारिषेयशुणोद्ग-
मरूपा चिदानन्दादीद्गम इत्यन आहुः ॥ उपास्तनायामित्यादि ॥
अन्यथा करणाभावायेति ॥ मानन्दाज्जदानाभावायेत्यर्थः ॥ सजाती-
येत्यादि ॥ प्रकृतितो जडवत् कालाश्चिदंशान्तरोद्गमे कालस्यापि स
जातीयातायां तथा स्यादिति तदभावाय तथेत्थर्थः । अस्तःस्तु सर्वत-
श्चिदानन्दायपि तथेतिमूर्लं नु- अन्तश्चिदानन्दायपिशब्दात् सर्वतश्च
सर्वतस्तथा प्रकट इत्येवं युज्यते । एवञ्च, स काल इत्यन्तेन सपा-
दपद्येन स्वरूपलक्षणं कालस्फोटं भवति । अन्तःप्रकटसश्चिदानन्दो
ज्यहारे ईरस्तत्त्वांशेन प्रकटः काल इति आकाशवारणाया-
न्तर्हितादि ॥ अक्षरत्वात्तया व्यवहारेत्यादि । कालोऽस्मिति, काले-
नाऽव्यक्तमूर्तिभत्यादिवाक्यानुरोधोऽं लक्षणम् । अथ शुणव्यतिकरा-
काये निर्दिशेपोऽप्रतिष्ठित इति कार्यानुसारिलक्षणस्याप्येमाहुः ॥

तस्य प्रयोजनमित्याशयः, प्रलयसिद्धिरित्यन्तेन ॥ तेन सकलो-
द्भयो नित्यगः कालः । नित्यगः । सकलाश्रयो वा काल इति
लक्षणद्वयं सिद्धवति । ईश्वरेच्छापुरुषादिव्यावृत्त्यर्थः, नित्यग इति ॥
इदमेवाप्रतिष्ठितपदेनोक्तम् । नित्यगत्योपपादनार्थः, सकलेत्यादि
यस्मादिति ॥ निमित्तभूतात् ।

तेन सकलाद्भयस्याभिरक्षिप्रादिव्यवहारहेतुत्वं सकलाभयत्वादतीता-
नागतादिव्यवहारहेतुत्वं च दर्शितम् । इदमेव गुणव्यतिकराकारनि-
र्घिशेषपदाश्रयामुक्तम् ॥ कार्यसिद्धिर्नेति ॥ भवेन च प्रवृत्तितं मनो
म इत्यादौ तस्य भयजनकत्वोक्तोक्तयेत्यर्थः । उपादानत्वं तु नास्ति ।
अत्र प्रकृतेरेव तथात्वेन विवक्षणात् । ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेना-
ऽप्यक्तिमूर्तिना * इत्यत्र विभक्तिपरिच्छेदकत्वमीश्वरत्वञ्चोक्तम् । तद्विवे-
चयितुमाहुः ॥ कृष्णत्वेत्यारभ्यान्तरङ्ग इत्यन्तम् ॥ इदमिति ॥ प्रला-
यकथरूपम् ॥ सामर्थ्यमिति ॥ प्रभावं पौरुषं प्राहुः । कालमेके यतो
भयमिति * चाक्ये प्रभावरूपेण कथनान्तयेत्यर्थः । अन्तर्यामिण
ईश्वरायम्, ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीत्यत्रोक्तम् । अन्तर-
ङ्ग इत्यनेन मूलस्थं सर्वान्तरपदं विवृतम् । सर्वापेक्षयाऽऽन्तर इति
समाप्तात् । फलतः साधनतो निर्णेतुमाहुः ॥ अस्य महत्त्वाद्येत्यादि ॥
अभ्यधा करणमिति ॥ उपासकपक्षपातेन भगवद्विस्तम्भतकरणमि-
त्यर्थः । आध्यात्मिकाधिमौलिकयोः कालयोर्लोकशास्त्रप्रमाणकत्वा-
याहुः ॥ तस्य परिहानार्थमित्यादि ॥ युगादीति ॥ आदिपदं परमा-
ण्याविधिपराऽन्तकालोपलक्षकम् । परमाण्वादिलक्षणं तु चरमः
सद्विशेषाणामित्यादिना तृतीयस्कन्धे त्रिकल्पितम् । तत्सुबोधनीतो-
ऽवगन्तव्यम् । मयाऽपि प्रस्थानरक्षाकरे तद्विमृष्टमिति नेह प्रप-
ठ्यते । एवमत्र प्रमाणादिचतुष्टयेन कालस्वरूपं निर्णीतम् ॥ १०४ ॥
॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥

विधिपेधप्रकारेण यः क्रियाशक्तिरुद्धतः ॥

तत्कर्म प्रकटं तावद् यावत् फलसमापनम् ॥ १०९ ॥

तदेकं भगवद्रूपं साधारण्येन सर्वगम् ॥

अग्रप्रश्नान्नात्रभेदा द्विधा प्रकटमुच्यते ॥ ११० ॥
 सृष्टौ साधारणं तद्धि स्वांशेन प्रकटं यथा ॥
 कालवत् सकलं रूपमङ्गं तद्वशात् तथा ॥ १११ ॥
 इच्छामात्रप्रकटनं सर्वथा तत् तिरोमहेतम् ॥
 सर्ववस्त्वाश्रितं पश्चात् स्वभावोऽयं हरेस्तनुः ॥ ११२ ॥

एवं कालं निरूप्य कर्म निरूपयति ॥ विधिपेधप्रकारेणेति ॥
 रूपान्तरं तु तस्यैवेत्यनुवर्तते । यथा कालो रूपमक्षरस्य तथा क-
 र्माणि । परमेतावान् विशेषः । कालः स्वत एव प्रकटः, अयं
 तु पुरुषैर्विधिनिषेधप्रकारेण प्रकटीक्रियते । अतः कालपेक्षया
 लोकानां हिताहेतुप्रदाने विशिष्यते । अयं च क्रियारूपः । ध-
 र्मिणो धर्मं प्रवेष्टात् । कालवान्न स निसप्रकटः, किन्तु फलदानप-
 र्यन्तमेवेत्याह ॥ यावत्फलममापनमिति ॥ १०९ ॥ ॥ तस्य मनि-
 पुरुषं भेदो भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ तदेकं भगवद्रूपमिति ॥ व्या-
 पकं तद्रूपं तथापि येन यावद्रूपं विधिप्रकारेण निषेधप्रकारेण वा
 प्रकटीक्रियते तस्य तावत्फलं दत्त्वा तद्वशात् तिरोभवतीति साधार-
 ण्येनापि सर्वमन्धवान्न मतिकर्म व्यवस्थेयम् । तर्हि एकः कथं
 शुभपदमृगदुःखे प्रयच्छतीत्याशङ्क्याह ॥ अग्रप्रश्नान्नात्रभेदादिति ॥
 ॥ ११० ॥ तस्यैकत्वे प्रमाणमाह ॥ सृष्टौ साधारणमिति ॥ कालं
 कर्म स्वभावं चेति वाक्यात् ॥ सृष्टिकाले यादृशं रूपं तेन प-
 रित्यज्यं स एवांशः प्रकटः । अस्यापि चिदानन्दतिरोभावादिः
 कालवदेवेत्याह ॥ कालवदिति ॥ विशेषमाह ॥ तद्वशागमिति ॥
 यत्र यः कालवशं भवति तमेव व्याप्नोति, न त्वन्यामित्यर्थः ॥ १११ ॥
 एवं कर्म निरूप्य स्वभावं निरूपयति ॥ इच्छामात्रेति ॥ भ-

गवदिच्छारूपेण प्रकटो भवति, न सच्चिदानन्दरूपेण तस्य स्वरूपं व्यवहारोपयोग्याह ॥ सर्ववस्त्वाश्रितमिति, ॥ तद्रूपं जगदधारं स्वांशभेदेन तत्र तत्र तिष्ठतीति तत्रापि न लीनः । नापि वस्तुनः पश्चाद्भागे तिष्ठति, किन्तु पश्चाद्भागे सर्वं स्थापयित्वा स्वयमेव प्रकटो भवति । यथा स्वभावदुष्टानां ज्ञानादिकं तिरस्कृत्य स्वरूपेण प्रकटः । तदाह ॥ पश्चादिति ॥ एतस्य कार्यवत्स्वरूपं मा भवत्वित्याह ॥ हरेस्तनुरिति ॥ ११२ ॥

कर्म निरूपयतीति ॥ अंशतः प्रमाणानुरोधित्वमंशतस्तदभावे च बोधयितुं तन्निरूपयतीत्यर्थः ॥ अयं त्विति ॥ क्रियाशक्तिर्यस्य तादृशो भगवान् ॥ अत इति ॥ प्रतिपुरुषं तेन तेन प्रकटीभावात् ॥ विशिष्यत इति ॥ असाधारणो भवतीत्यर्थः । एवं साधनान्निर्णय उक्तः । पूर्वं प्रमाणप्रकरणत्वात् प्रमाणानुरोधि 'कर्मण एव स्वरूपं विवृतं, न सर्वस्येति प्रकृते प्रकरणे प्रमाणानुरोध्यपि निवेद्य तत्स्वरूपमाहुः ॥ अयं चेत्यादि ॥ एवं प्रमेयान्निर्णय उक्तः ॥ कालवदित्यादि ॥ फलभोगानन्तरं कर्मनाशस्मरणात्तथेत्यर्थः । एतेन फलान्निर्णय उक्तः । कर्मणः सकाशात्प्रश्नमेव फलमिति । नच नित्यकर्मफले व्यभिचारः शङ्काः न च प्रस्तमनन्तरमित्यस्य त्रिदशाऽमरन्यायेन योज्यत्वात् । अन्यथा तादृशकमाङ्ग्यासोत्तरं विशेषशुद्धभावेऽप्रे ज्ञानोदयविरहप्रसङ्गादिति ॥ १०९ ॥ ॥ तस्येति ॥ उक्तरीत्या असाधारणस्य न प्रतिकर्मव्ययस्येति ॥ ॥ प्रतिपुरुषमहष्टकप्रकर्मभेद इत्यर्थः । तथा याऽदृष्टाऽपूर्वादिशब्देनैतदंश एवाच्यते । प्रारब्धसञ्चितक्रियमाणत्वमेतस्यैवावस्थाभेदेन भवतीति कर्मनानात्वकल्पनमतिगौरवप्रस्तमेवेति भावः ॥ युगपदिति ॥ प्रतिपुरुषभेदेऽप्येककाले ॥ अग्रपश्चाद्भावभेदादिति ॥ येन पुंसा यस्मिन् काले विधिप्रकारेण प्रकटितस्मिन्नेव काले तदितरेण पुंसा निषेधप्रकारेण प्रकटीक्रियत इति प्रकारस्याग्रपश्चाद्भावभेदादिकस्मिन्नेव काले द्विधाप्रकट सत् तस्य तस्य युगपदेव सत्तत्त्वयच्छतीत्यर्थः ॥ ११० ॥ ॥ तस्येति ॥ साधनस्वरूपफलेरेवमुपपाद्यमानस्य । नचैकत्वं ग्रहेत्यवयवविशेषितमिति वाच्यम् ।

स्यादि ॥ यथा कालोऽनीतानागतचिरक्षिप्रादिव्यवहारसाधकतया
 निराधार एव व्यवहारोपयोगी, यथा च कर्म प्रतिनियतभोगसाध-
 कतया चेतनाधारमेव व्यवहारोपयोगि, तथा स्वभावः कथमुपयु-
 ज्यत इत्याकाङ्क्षायामाहृत्यर्थः ॥ जगदाधारांमति ॥ चेतनाचेतनव-
 द्वाधारमित्यर्थः ॥ स्वरूपेण प्रकट इति ॥ तादृशानां स्वरूपे दृष्टमात्र
 एव दुष्टोभ्यामित्यादिप्रतीतेरुदयात्तयेत्यर्थः ॥ पञ्चादिति ॥ क्रियावि-
 शेषणमेतत् । तथाच सर्ववस्तु पञ्चाद्यथा स्यात्तथा सर्ववस्तुध्वाभि-
 तमित्यर्थः । एवं प्रमेयादंतर्निर्णय उक्तः ॥ एतस्येति ॥ सकलजगदा-
 धिनस्येन प्रतिपाद्यमानस्य ॥ ११२ ॥

वस्तूद्रमतिरोभावैस्तथा सत्त्वादिभिः पुनः ॥

परिणामस्तु तत्कार्यं सर्वानुभवसाक्षिकम् ॥ ११३ ॥

सामान्यतां विशेषेण न प्रकाशः कदाचन ॥

एवं कालस्तथा कर्म स्वभावो हरिरेव सः ॥ ११४ ॥

अतस्तदुद्गमः शाल्मे न कदाचिदुदाहृतः ॥

सर्वसाधारणत्वेन न तत्तत्त्वं तदेव तत् ॥ ११५ ॥

अस्याधिर्भावनिरोभावयोरुपपत्तिमाह ॥ वस्तूद्गमेति ॥
 अस्त्योद्गमनिरोभावयोर्वस्तु नियामकम् । तथा सत्त्वादिगुणाः ।
 ज्ञानं कर्म च । अतो बहुभोद्गमः । तस्य द्रव्याधिर्भावेणाप्याधि-
 भविः । विरोधिगुणं प्रादुर्भावे पूर्वस्वभावो निवर्त्तते । अन्यश्चोदेति ।
 तथा मन्त्रशास्त्रादिभिरपि । अतो बहुभोद्गमतिरोभावौ ।
 तस्य मद्भावेऽर्थापत्तिप्रमाणयति ॥ परिणामस्त्विति ॥ स्वभावस्य
 परिणाम एव कार्यम् । अतः स्वभावः सर्वदा अनुमानगम्यो,
 न कदाचिदपि प्रसक्त इत्याह ॥ सामान्यत इति ॥ उपसंहरति

एवमिति ॥ तत्त्वाधिस्यपरिशारायाह ॥ हरिरेव स इति ॥ स का-
लादिहरिरेव । तत्रोपपत्तिमाह ॥ अतस्तदुद्गम इति ॥ शास्त्रे भा-
गवते । तथापि कारणत्वात् तत्त्वता भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ सर्व-
साधारणत्वेनेति ॥ यथा भगवान् सर्वसाधारणत्वात् तत्त्वकोटी
मविशति, तथा कालादिरेषि । भगवत्त्वेनैवोपपत्तौ न पृथक्त्वम्
॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

अतो बहुधोद्गम इत्यादि ॥ एतेन साधनादुक्तः ॥ अर्थापत्ति
प्रमाणयतीति ॥ फलाञ्छिण्यं यत्तु तां प्रमाणयतीत्यर्थः । एवञ्च परि-
णामहेतुः पदार्थः स्वभावा इति तदुद्गमं कार्यमुखेन फलति ॥ उपसं-
हरतीति ॥ एवमक्षरादयश्चर्याचोऽर्था उक्तास्तेषां तत्रत्यं चारयितुमु-
पसंहरतीत्यर्थः ॥ तत्रेति ॥ हरित्ये ॥ उद्गम इति ॥ व्युत्थरणादिकदा
उत्पत्तिः ॥ कालादिरिति ॥ अक्षरस्य भगवदभिधत्वेन सन्द्दहामायात्
कालादीनामेवात्र ग्रहणम् ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥

एवं भाषान्तरस्य तत्त्वताया निवारणेऽप्यसाधस्य भविष्यती-
त्याशङ्कौ चारयितुमाहुः ॥

अभावः कारणं चात्र ध्वंसश्चापि तदुच्यते ॥

कार्पादिशब्दवत् तस्मिन् सापेक्षा वृत्तिरेतयोः ॥

अपृथग्विद्यमानत्वाच्च धर्मैरधिको गणः ॥ ११६ ॥

भागभावस्य कारणत्वात् तत्त्वता भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥
अभावः कारणं चात्रेति ॥ भागभावः कारणाऽवस्थातो नाति-
रिच्यते । तस्य भिन्नकारणत्वकल्पनार्था प्रमाणाभावात् । भागि-
जननज्ञानेनैव तस्यानुभवः । अन्यथासन्ताभाच्च एव स्यात् ।
तस्मात् पूर्वगभावस्तस्य न कारणम् । न हि तेन कोऽपि व्यापारः
क्रियते । कार्येण परं निवर्त्यते । प्रमाणाद् ध्वंसादीनामपि कार-

णत्वं निराकर्तुमाह ॥ ध्वंसश्चापीति ॥ ध्वंसोऽपि दण्डादिस्वरूप-
मेव ॥ तिरोभावशक्त्यतिरिक्तस्य ध्वंसस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् ।
तेन रूपान्तरं पश्यन् पूर्वरूपस्य तिरोभावं मन्यते ध्वस्त इति ॥

ननु कारणाऽतिरिक्तरूपाभावे प्रागभावादिशब्दप्रयोगः
कथमिति चेत्तत्राह ॥ कार्यादिशब्दवदिति ॥ न हि घटरूपादति-
रिक्ता कार्यता । तथा दण्डरूपादपि नातिरिक्ता कारणता । तथा-
पि तयोरेयथा कार्यकारणप्रयोगस्तथा प्रागभावादिसंयोगोऽपि । ननु
संख्यादयो गुणाः सामान्यादयश्च सन्ति । ततः कथमष्टाविंशति-
तत्त्वानि । तत्राह ॥ अपृथग्विद्यमानत्वादिति ॥ ११६ ॥

प्रागभावस्येत्यादि ॥ कारणत्वादिति ॥ असाधारणकारण-
त्वात् । मूलस्यमभावपदं व्याकुर्वन्ति ॥ प्रागभाव इति ॥ ननु घटात्वेन
कपालत्वेन सामान्यकार्यकारणभावे सत्यप्येतेभ्यः कपालेभ्य एतद्-
घटोत्पत्तौ कपालत्वेन नियमासम्भवादेतत्कपालत्वेन नियमाङ्गीकारे
च विनिगमनाधिरहाद् घटुकपालजे घटे गौरवप्राप्ताच्च तद्देशनित्या-
मकतया प्रागभावसिद्धिः सांप्रदायिकाक्षपादीये । क्रियते । तथाच
येषु कपालेषु यद्घटप्रागभावः स एव घटस्ततोत्पद्यते इति तस्य
कारणेऽन्तर्भावो न वक्तुं शक्यत इत्यत आहुः ॥ प्रागभाव इत्यादि ॥
यत्र कपालानि सिद्धानि घटश्च भवो भावी तत्र सत्यामपि कारण-
तायां सति च प्रागभावे कारणान्तरेषु च सत्सु स कालो नास्तीत्य-
ऽवश्यं वाच्यम् । स च कालः साधारणोऽपि स्वयं भवेत्तत्तत्फल-
जननाय फलानुकूलत्वरूपमेकं सकलतत्समवायिकारणगतमवस्था-
निशेष सम्पादयतीत्यवश्यमभ्युपेयम् । अन्यथा द्वयो भावी पदार्थो-
ऽद्य स्मात् । भवो भावीति व्यवहारश्च याध्येत । एवं सति सकल-
कारणवृत्त्येकयाऽवस्थया निर्वाहे सकलकपालवृत्त्येकातिरिक्तप्रागभाव-
कल्पना प्रमाणरहितैवेति । अवस्था च स्वरूपातिरेकेण नानुभूयत
इति तादृशवस्थाविशिष्टं कारणमेव स इत्यर्थः । नच प्रागभावात्त-
ङ्गीकारे उत्पत्त्यनन्तरं पुनरुत्पत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तदवस्थाति-
रोभावेनैव निर्वाहात् । नचेह कपाले घटो नास्तीति प्रतीतिस्तत्र

मानमात्रस्या घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकांभावविषयनया सामान्य-
त्वेन प्रागभावावच्छिन्नविशेषानवगाहित्वात् । नच प्रागभावः सामान्य-
एवेति वाच्यम् । तस्य विनाशित्वेन यत्किञ्चित्प्रतियोग्युत्पत्तावपि
तत्राशस्तस्मै इदानीमत्र कपाले घटो नास्तीति प्रतीतिबाधापक्षः ।
नच सफलप्रतियोग्युत्पत्तिनादयः स इति वाच्यम् । तथा सत्येक-
स्मिन् घटे उत्पन्नेऽपि तत्प्रागभावानाशाब्धतिष्ठयविनि कार्ये तदव-
यवत्वेन प्रतीयमानेषु कपालेऽपि घटो नास्तीति प्रतीतिः स्यात् ।
प्रागभावप्रतियोगितोरेकैकत्व स्थितौ च तस्य नित्यत्वापातः स्या-
दिति न किञ्चिदेतत् । नच यत्र यत्र घटे स्वशक्तिपरसम्बन्धनां वाक-
जातामुत्पत्तिस्तत्र प्रागभावे विना कार्यं निर्वाह इति वाच्यम् । एक-
स्याऽप्यवयवः कलचतुष्टयोत्पत्तौ बाधकाभावात् । परिणामस्य स्व-
भावकार्यत्वात् । तस्य च कार्येकाग्रेयत्वात् । सत्कार्यवादे कारण-
एव सत्तामाविर्भावहीकारात् । अतो नैवमपि प्रागभावविरुद्धः । ननु
प्रागभावानङ्गीकारे कारणशरीरे प्रविष्टस्य पूर्ववर्तित्वादास्य कार्यं
ग्रहः । तस्य प्रागभावावच्छिन्नसमयवर्तित्वरूपत्वात् । नस्य च प्रा-
गभावग्रहाधीनत्वादिति चेन्न । कार्यविषयकाग्रिमज्जनमज्ञानेव त-
द्ग्रहसम्भवात् । अन्यथा प्रागभावस्यापि कारणत्वेन तद्विपुपूर्ववर्ति-
त्वस्यापि प्रागभावघटिततया तद्ग्रहण आत्माभवेण प्रागभावीय-
कारणताया एवातिबुद्ध्यभावात् । प्रागभावस्य कारणावस्थान-
प्रवर्त्तनेन तदनङ्गीकारे तदग्रहेण प्रागभावस्याप्यग्रहापाताच्च । न हि
घटजननानुकूलानुपकारणवश्यामपश्यतः कस्यापि इह घटे सविध्यति,
इदानीमत्र घटप्रागभाव इति बुद्धिरुदेति । नभ्यास्तपाटवानुदेतीति
चेत् । न तथा सति कारणादर्शनेऽपि तदुदयापक्षः । नभ्यास्तपाट-
वादेव प्रागभावोदासीनात् पूर्ववर्तित्वीयग्रहणस्याप्यापक्षेण, का-
र्यपरत्वावच्छिन्नसमयवर्तित्वस्यैव पूर्ववर्तित्वात् । अग्रिमज्जनमज्ञान-
ग्रहस्य कालधर्मस्यैव च प्रथमप्रकार्यत्वात् । किञ्च कारणतामद-
कपूर्ववर्तित्वशरीरप्रविष्टस्यास्य कारणत्वे उच्यमाने तत्राप्यस्य प्र-
वेशाच्चक्रकापत्तिः । एतन् सर्वमग्निसन्वायाहः ॥ अग्रिमन्यादि ॥
अन्यथेति ॥ प्रागभावस्यानवगाह इत्यर्थः । कश्चित्माहुः ॥ नस्मादि-
त्यादि ॥ प्रागभावोदासीनाभावमात्रकानस्यात्यन्ताभाविषयत्वात्
कारणावस्थामपश्यतस्तूर्णं प्रतीयमानो योऽग्रहः सकारणरूपो न-

त्यर्थः । ननु प्रागभावाऽत्यन्ताभावाद्भिन्नः, कारणावच्छाद्यङ्गत्वात् ।
 ध्वंसाच्च भिन्नः प्रतियोग्युत्पत्तिनाशयत्वात् । भेदादपि भिन्नः, संस-
 र्गाभावरूपत्वादित्येवमभाधान्तराद्भेदे साधिते अभावत्वेन प्रत्यया-
 न्नावेऽयोऽतिरिक्तः प्रागभाव एव सेत्स्यति । एवञ्च सिद्धे प्रागभावे
 कारणलक्षणसमन्वयात् कुतो न तस्य कारणत्वमिति चेन्न । केवल-
 प्रत्ययात्तदसिद्धेरितरभेदपूर्वकसिद्धौ च कारणावच्छासमनियतस्य
 तदतिरेकासिद्धेः । सिद्धौ वा सामयिकत्वेन सिद्धाऽनादिद्याभावेन
 भवद्विधारितरूपस्य तस्यासिद्धेः । तथाभूतस्य कारणताग्रहणे च
 प्रकापत्तेश्च । ननु गन्धाद्यनधिकरणकालवृत्त्यभावरूपस्यादृष्टत्वात्-
 च्छिन्नानधिकरणकालवृत्त्यभावरूपस्य च प्रागभावस्यैकरूपत्वाभेदं
 दूषणमिति चेन्न । तयोस्तथात्वे मानामावात् । प्रलयदशायां द्रष्टुः
 कस्याप्यभावात् । ईश्वरः पश्यतीति चेत् । तर्हि-तमेव-पृच्छ, त-
 द्वाचैव मस्यामो, न मयद्वाचेति दिक् । एवञ्चाव्याप्यवृत्तिसंयो-
 ग्यदेस्तत्तदयच्छेदेनोत्पत्तिरपि इष्टादृष्टकारणकलापादेव । आत्मादा-
 यविज्ञानाद्युत्पत्तेः प्राक् प्रागभावो नास्त्येव । अन्यथा प्रतीयेतैव ।
 प्रतीयमानस्त्यत्यन्ताभाव एव । प्रागज्ञानवगाहादित्युक्तत्वात् । ध्वंस-
 प्रागभावाधिकरणे नात्यन्ताभाव इति तु प्रवादमात्रमिति । औदा-
 र्त्त्याग्येन प्रतीयमानस्याकारणत्वे गमकमाहुः ॥ न हीत्यादि ॥ तथा-
 चासाधारणकारणत्वेनाऽप्युपगम्यमानस्य तस्य व्यापाराभावात् कार-
 णता नाऽङ्गीकर्तुं शक्याऽव्यापारातिरिक्तस्य व्यापारयत एवाऽसाधार-
 णकारणत्वदर्शनाद्, व्यापारभावे च तत्सत्ताया एव दुरधिगमत्वाद्
 दूरापेता कारणतेत्यर्थः । कार्यनाशयत्वादपि न कारणतेत्याहुः ॥ का-
 र्येणेत्यादि ॥ कार्येण भावकारणध्वंस एव लोकं कचिद् इष्टोऽभ-
 तयोदिगर्भनिष्कमणादौ, न त्वभावरूपस्यापि कारणस्य । अन्यथा
 प्रतिबन्धकध्वंसात्यन्ताभावाभ्यामपि दाहो जायते इति दाहेनापि
 कचित्तयोर्नाशो दृश्येत । अश्रुपगमसिद्धस्य युक्तिमूलत्व एव नि-
 र्वाहत् । न च प्रत्यक्षमेव तत्र मानं, न युक्तिरिति वाच्यम् । तस्य
 विप्रतिपक्षत्वेन तद्विषयकप्रत्यक्षस्यैवाऽप्युपगन्तुमशक्यत्वादिति न
 किञ्चिदेतदित्यर्थः । ननु मास्तु प्रागभावोऽतिरिक्तस्तथापि पूर्वकल्प-
 प्रलयकाले उत्तरसृष्ट्यभावात्तद्वत्त्वे च तदुत्पत्तेरुत्तरसृष्टिं प्रति
 पूर्वप्रलयध्वंसस्य पूर्वसृष्टिध्वंसस्यैव वा प्रतिबन्धकध्वंसत्वेन रूपेण

कारणतामीति तस्य तत्त्वाम्भरावे युर्वारमिति चेत्तत्राहुः ॥ प्रसङ्गा-
दिभ्यादि ॥ आहोति ॥ ध्वंसस्वरूपमाहेत्यर्थः । दण्डादिस्वरूपमिहो-
ध्वंस इत्यत्र हेतुमाहुः ॥ निर इत्यादि ॥ निर = अग्रकाटं भावयतीति
तिरोभावमिहो भवनं वा तिरोभावः । उभयथापि निमित्तोपादा-
नान्यतरस्वरूपान्तिरिक्तो ध्वंसो न निरूपयितुं शक्यः । तदतिरिक्त-
स्यादर्शनात् । तथाच कार्यप्रतिकूल्य कारणत्वस्यैव ध्वंस इत्यर्थः ।
नन्वाकारान्तरमतिरिक्तं दृश्यत इति चेत्तत्राहुः ॥ तेनेत्यादि ॥
तथाच्चाकारान्तरमपि तद्धर्म एव, न तु धर्मोतिरिक्तः । अन्यथा
ध्वंस इति प्रत्यये ध्वंसस्य घटाविशेषणता न प्रतीयेत । तादृशप्र-
त्ययबलाच्च पक्षे रक्तिमेव ध्वंसं ध्वंसावयवमाकारान्तरमेव नि-
र्द्ध्यत इत्यर्थः । नचामाप्तमुक्तप्रत्ययोऽत्र इति वाच्यम् । त्वन्मते तमः-
प्रत्ययवदस्याप्यत्राप्यवकत्यात् । नच घटोन्मज्जनापत्तिः । सद्यभा-
याः सत्त्वात् । तथैव कारणकलापविघटनाच्च । प्रागभावादिप्रद-
प्रयोगं साधयितुमुपपत्तिकथनायाहुः ॥ तान्वत्यादि ॥ तथोर्येयेति ॥
घटस्यान्यथासिद्धनियतपञ्चाङ्गावित्वं दण्डस्य तादृशपूर्वभावात्तद-
भावेस्य यथा घटदण्डयोः कार्यकारणप्रयोगस्तथा, घटादेरभिमत-
ननमाकारान्तरं चापेक्ष्य कारणे एव प्रागभावध्वंसप्रयोग इत्ये-
यः । एवं ध्वंसप्रागभावसङ्गठनेन ताभ्यां तत्राधिकर्यं निवारितम् ॥
सन्तीति ॥ तत्तत्तत्त्वापत्तिकथनेन कारणाभिभागस्य पृथक्स्थित्या
च पृथक्स्थित्यपत्तिपरिमाणपरत्वानां, स्तुत्या च सृष्ट्यादिविषयक-
पुष्ट्याच्छाप्रपरनसंस्काराणां सृष्ट्यसामर्थ्यज्जुःखस्य प्रार्थनादिना
सुखस्य आनुमातुं शक्यतया ताभ्यां चादृष्ट्यापि स्रजुमेयतया
तदा संहर्त्येत्यनेन मर्यादस्य बाण्टाकतया, गुरुवद्रक्षकस्नेहानां वेदा-
नीन्तनपृथिव्यस्तेजोरपान्तसनायेन पृथिवीत्वादिरूपेण हेतुनाऽनुमातुं
शक्यतया, द्वेषस्यापि बुद्ध्यादिसाहचर्येण सिद्धप्रायतया विशिष्ट-
ज्ञानान्यथाऽनुपपत्त्या च सामान्यस्यापि सिद्धतया वक्तुं शक्याः
सन्तीत्यर्थः ॥ अपृथग्विद्यमानत्वादिति ॥ पृथग् इतरव्यावृत्ताधिदैवि-
करूपेण विद्यमानत्वं पृथग्विद्यमानत्वं, तदभावाऽपृथग्विद्यमानत्वं त-
स्मात् । गृहीयस्कन्धादौ सृष्टिप्रक्रियायां, यथैते द्रव्यतया स्तुति-
कर्तृतया ज्ञोनास्तथाप्ये सामान्यादयः सैव्यादयश्च नोक्ता इति
धर्मः । धर्मभूतैः संख्यासामान्यादिभिः कृत्वा, गणः, अष्टाविंशकः

अधिकसंख्याको नेत्यर्थः । अत्रेदं हृदयम् । संख्यापरिमाणपृथक्त्व-
विभागपरत्वापरत्वदुर्जीच्छाप्रयत्नसंस्काराऽऽद्यसुखदुःखद्वेषगुरुत्व-
द्रवत्वस्नेहानां यथासम्भवं तत्त्वान्यादायैवान्वयव्यतिरेकग्रहणात्
सामान्यस्य च तत्त्वसहभावेनैव पूर्ववर्तित्वग्रहणादन्यथासिद्धत्वेन
संयोगस्य च स्पर्शोऽन्तर्भूतत्वेन कारणरूपतया पृथग्भूतत्वं नेति
बोध्यम् । वस्तुतस्तु सामान्यावेरभाव एवास्तु एवार्म्भसमये ब्रह्मणो-
ऽद्वितीयत्वाद्, यद् स्यामितीच्छोत्तरमपि जातिव्यक्तिविभागोऽर्थ-
यथा वस्तुनि कल्पित * इति यदुक्तं न्वयाख्यायात् सामान्यस्य क-
ल्पनैकशरणत्वमेव । तस्मात्प्रियायिकाद्युपगतपदार्थानां भुक्तिपुराण-
चिरोधे लौकिकयुक्तियुक्तये च कार्यकोटावेव निवेश इति भावः ।
यवं कारणरूपस्य प्रमेयस्य स्वरूपप्रमाणसाधनफलैरष्टाविंशतित-
त्वात्मकत्वमेवेति निर्णय उक्तः ॥ ११६ ॥

अतः परं कार्यस्यानन्त्येऽप्येवं निर्णयं वक्तुं प्रथमतः स्वरूप-
सौख्यगमार्थं प्रयतमाना आहुः ।

आनन्त्येऽपि हि कार्याणां गणभेदो द्विधा मतः ॥

समष्टिव्यष्टिभेदेन केवले जडजीवता ॥ ११७ ॥

सर्वेषां त्रिगुणत्वाद्धि त्रयो भेदाः पृथङ्मताः ।

आधिदैविकमध्यात्ममधिभूतमिति स्मृताः ॥

सच्चिदानन्दरूपेण देहजीवेशरूपिणः ॥ ११८ ॥

एवं कारणं निरूप्य कार्यज्ञानार्थं तस्यावान्तरभेदानाद् ॥
आनन्त्येऽपीति ॥ यद्यपि यदपटादिमकारेण ज्ञानमशक्यम्, तथापि
सर्वं कार्यं राशिद्वयात्मकं, समष्टिरूपं व्यष्टिरूपं च । तच्च जीव-
जडात्मकम् । नानन्दांशस्तत्र श्रविशति । अतः केवलमकारेण
विभागे क्रियमाणे जडो जीवश्च भवति, न तु ततोऽतिरिक्तं कि-
ञ्चित् ॥ ११७ ॥ कार्ये त्रैविध्यं निरूपयितुमाह ॥ सर्वेषामिति ॥

कार्येत्यादि । एवं प्रमेयज्ञानार्थं कार्यद्वैराद्यं निरूप्य तदुपल-
 क्षानार्थं कार्यत्रैविध्यं निरूपयितुं स्वरूपत्रैविध्यमन्तरेण कारणत्रै-
 विध्याभावात्तदभावे च कार्यस्यापि त्रैविध्याभावात्तन्निरूपयितुमाहं-
 = कारणे स्वरूपं च त्रैविध्यमाहेत्यर्थः ॥ सर्वेषामिति ॥ हीति नि-
 श्रये । सर्वेषां कार्याणां त्रिगुणत्वाज्ज्ञापकाद्धेतोः श्रुताः, अथाधि-
 दैवमथाध्यात्ममथाधिभूतमित्यादिश्रुत्युक्ता आधिदैविकाद्यस्त्रयो
 भेदाः पृथक्प्रत्येकं कारणे स्वरूपे च मता इति योजना । श्रुता इत्य-
 नेन त्रैविध्योक्तौ प्रमाणं दर्शितम् । ननु गुणत्रैविध्यं न सर्वत्रैविध्या-
 नुमानं, तद् गुणत्रैविध्यमेव कुत इत्यत आहुः ॥ गुणानामित्यादि ॥
 अत्र इति ॥ सच्चिदानन्दरूपेणेत्यनेनेत्यर्थः । इदं च, सत्त्वं रजस्तम
 इति त्रिगुणस्य गुणा * इत्यस्य सुबोधिन्यां स्फुटम् । सद्देशान्निर्गतं
 भूतमुच्यते, चिदंशाद्रजः, आनन्दांशाच्च तम इति विपरणात् ।
 भेदानिति ॥ त्रैविध्यमयोजकात् । भेदानां स्वरूपं व्याकर्तुं तदभि-
 धायकपदप्रकृतिपदानि व्याकुर्वन्ति ॥ अधीत्यादि ॥ तेन द्वेषपदस्यार्थ-
 ह्यपि विवाक्षितम् ॥ अनयोरित्यादि ॥ स्वतन्त्राभिमन्त्रोरधिष्ठात्रभिम-
 न्त्रोर्वा मध्येऽभिसम्भवन्ति । एतन्त्राभिमन्त्र्यादिष्वयच्छेदकं यो
 भवति सांऽधिभूत इत्यर्थः । तदुक्तं द्वितीयस्कन्धे । आध्यात्मिकस्तु
 यः प्रोक्तः सोऽसाधेवाधिदैविकः * यस्तत्रोभयविच्छेदः स स्मृतो
 ह्याधिभौतिक इति । उभयोर्विच्छेदो यस्मादित्युभयविच्छेद इत्यर्थः ।
 तदनुप्रविश्य सद्यः त्यागभावमिति पुरप्रवेशोत्तरमेकस्यैव जीवा-
 न्तऽर्यामिभावपक्षे सद्देशेन शरीरेणैव तथात्वव्यवच्छेदः क्रियत इति
 तदुभयविच्छेदकोऽशो देहादिरूपोऽधिभूत इति । एतेषां चाधिदैवि-
 काधिदैवादिशब्दानां व्युत्पत्तिपक्षमादाय कचिदर्थभेदेऽपि तत्र तत्र
 पर्यायताया एव प्रसिद्धेः प्रकृते ऐकार्थ्यमेवेत्यभिप्रेत्य मूल, आधिदै-
 विकमध्यात्ममधिभूतमित्युक्तम् ॥ त्रयाणामित्यादि ॥ जडजीवयोरिव
 त्रयाणां स्वातन्त्र्याभिमानोभयविच्छेदैः कार्यैः सिद्धे भेदे स्वरूपमपि
 भिद्येत्तत्त्वाकाङ्क्षायामभेदायाहेत्यर्थः ॥ सच्चिदानन्देत्यादि ॥ तथाचै-
 कस्यैव पुंसः पाचकपाठकपालकत्ववदेकस्यैव सच्चिदानन्दरूपस्य
 ब्रह्मणो धर्मरूपसदादिपुरस्कारेण कार्यभेदे आधिभौतिकादिशब्दवा-
 च्यत्वात्तत्र स्वरूपतो भेद इत्यर्थः ॥ उदाहरणमाहुः ॥ एतत्परिचाय-
 नापादाहरणमाहुः ॥ दहेत्यादि ॥ इदं च द्वितीयस्कन्धे, एको

समकाशस्तत्त्वदीपः ।

नानाव्यमन्विच्छन्नित्यत्र मिदम् । तथाच ब्रह्मात्यैतत्क्येऽपि सिध्दयार्थं
यथाऽत्र भेदस्तथा सर्वत्रैवाभेदो भेदस्यावगन्तव्य इत्यर्थः ॥११८॥

व्यष्टिः समष्टिः पुरुषो जीवभेदाख्यो मताः ॥

अन्तर्याम्यक्षरं कृष्णो ब्रह्मभेदास्तथा परे ॥

स्वभावकर्मकालाश्च रुद्रो ब्रह्मा हरिस्तथा ॥ ११९ ॥

अविद्या प्रकृतिर्माया निद्रा चिन्तेद्रजालता ॥

महत्तत्त्वं ब्रह्मरूपमस्मच्चित्तं तथैव च ॥ १२० ॥

अहङ्कारो रुद्ररूपमहङ्कारोऽस्मदादिषु ॥

मनश्चन्द्रशरीरं च मनोऽस्माकं तथैव च ॥ १२१ ॥

चक्षुः सूर्यशरीरं च चक्षुरस्माकमेव च ॥

मूलेन्द्रियाणि ब्रह्माण्डं देवदेहास्तथैव च ॥ १२२ ॥

अस्मदिन्द्रियवर्गश्च रूपत्रयमुदीरितम् ॥

चन्द्रश्चन्द्राभिमानो च मनःप्रेरक एव नः ॥ १२३ ॥

सूर्यो मण्डलमानी च चक्षुःप्रेरक एव नः ॥

एवं सर्वत्र तद्भेदाः स्वयमूह्या विभागाः ॥ १२४ ॥

एवं स्वरूपभेदमुपपाद्य समुदायेन प्रवृत्तौ कुत्र कस्य, माया-
न्मपि साकाङ्क्षायासाह ॥ व्यष्टिरिति ॥ यद्यप्येते त्रयोऽपि
पुरुषावताराः । तथापि देहाभिमानिन इति जीवभेदा उच्यन्ते ।
तत्रैव विद्यमानोऽप्यनभिमानित्वात् ॥ वक्ष्येति ॥ एकत्रैव विप-
कारेण वर्त्तत इति । प्रकाशान् गणयति ॥ अन्तर्याम्यक्षरं कृष्ण

इति ॥ यथा सारथी रथी तदन्तःस्थितश्च तथान्तर्याम्यक्षरं कृष्णः ॥
 एवं सति पुरुषोत्तमत्वेन सर्वत्र दर्शनं भवति । परं ब्रह्मैव त्रिप्रका-
 रेण वर्तत इति त्रयो भेदाः । त्रयाणां प्रत्येकं बहून् भेदानाह ॥
 स्वभावेति ॥ अक्षरस्य स्वभावकर्मकाला भेदा रुद्रादयः । कृष्ण-
 स्य अन्तर्यामिणः सर्वत्र भिन्नतयैव स्थितत्वान्न भेदानाह ॥ ११९ ॥
 त्रयाणां शक्तिभेदानाह ॥ अविद्येति ॥ अविद्या जीवस्य, प्रकृति-
 रक्षरस्य, माया कृष्णस्य । उपलक्षणविधया अविद्याया भेदानाह ॥
 निद्रेति ॥ एवं प्रकृतिपुरुषपर्यन्तमुपरिस्थितानां भेदानुक्त्वा मह-
 दादीनामाह ॥ महत्तत्त्वमित्यादिना ॥ महत्तत्त्वमाधिदैविकस्था-
 नीयम् । द्वितीयं ब्रह्मशरीरम् । तृतीयमस्मदादीनां चित्तम् । अनेन
 अन्येषां चानुपलब्धेरिति भगवत्सिद्धान्ते दोषः परिहृतः ॥ १२० ॥

अहङ्कारे भेदानाह ॥ अहङ्कार इत्यादिना ॥ चक्षुरादी-
 न्द्रियाणां भेदाः । सामान्येनाह ॥ मूलेन्द्रियाणीति ॥ त्रयाणाम्
 अवान्तरेभेदाः सन्तीति ज्ञापनार्थमाह ॥ चन्द्रश्चन्द्राभिमानी
 चेति ॥ अतिदिशांत ॥ एवमिति ॥ १२१ ॥ १२२ ॥ १२३ ॥
 ॥ १२४ ॥

ननु सांख्ये त्रैविध्यनिरूपणकार्यकारणयोस्त्रिगुणात्मकत्वेन
 आत्मवैलक्षण्यज्ञानद्वारा विविकतात्मज्ञानफलकत्वादावश्यकम् । ब्रह्म-
 चादे तु सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वात्तस्याभावश्यकत्वेन व्यर्थं त्रैविध्य-
 निरूपणमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजनं निरूपयन्ति ॥ एवमित्यादि ॥ एवं
 सच्चिदानन्दानामाधिदैविकादिव्यवहारप्रयोजकत्वज्ञापनेनैकस्मिन्नपि
 ब्रह्मस्वरूपेऽशमन्देन तरतमभावमुपपाद्य, समुदायेन राशिरूपेण कार्य-
 ज्ञानार्थं प्रवृत्तौ कस्मिन् स्वरूपे कस्यांशस्य प्राधान्यमित्याकाङ्क्षायां
 यस्मिन् स्वरूपे यत्प्राधान्यं तदाहेत्यर्थः । तथाच त्रैविध्यज्ञानस्य स्व-
 रूपतारतम्यनिश्चयद्वारा मूलरूपे त्वार्पणज्ञानं फलमित्यर्थः । तदुदाहर-
 न्ति ॥ व्यष्टिरिति ॥ मूले । तथाच जीवशरीरेषु व्यष्टेरस्मदादिशरीर-

स्य सत्प्राधान्यं, समेष्टेष्टद्व्याष्टशरीरस्य चित्प्राधान्यं पुरुषशरीरस्य
 आनन्दप्राधान्यमिति जीवव्यवस्थेत्यर्थः । अत्राधिभौतिकादिकमो-
 क्षेयः । ननु प्रथमस्कन्धे पुरुषस्याद्याधनारत्यकथनात् कथं जीवमे-
 दत्वमत आहुः ॥ यद्यपीत्यादि ॥ एत इति ॥ व्याप्तिसमस्यावरणपुरु-
 षात्मकाः ॥ पुरुषावतारा इति ॥ यस्यांशांशेन सृज्यन्ते देवतयैव-
 ताराश्च * इति । आद्योऽवतारो यत्रासी भूतग्रामो विभाव्यते इति ।
 आनन्दमयोऽवसाने * इति बाध्यात् । तत्त्वात्मकस्य क्षरपुरुषस्या-
 धताराः । अभिमानिन इति पट्टी । अभिमानिसम्बन्धिन इत्यर्थः ।
 ननु यथाभिमानित्वं जीवत्वगमकं तथानन्दप्रधानत्वं ब्रह्मत्वगमक-
 मतः पुरुषस्य जीवमेदत्वं न युक्तमित्याशङ्क्यां ब्रह्मत्वमाद्यकस्य
 हेतोरपहितत्वं बोधयन्त आहुः ॥ तत्रैवेत्यादि ॥ देहे विद्यमानोऽप्य-
 न्तर्योमी जनमिमानित्याद् ब्रह्म । तथाचानभिमानित्वस्योपाधर्विद्य-
 मानताद्वाहानन्दप्रधानत्वमात्रेण स्वरूपात्मकब्रह्मत्वं पुरुषेऽनुमातुं श-
 क्यमिति पुरुषो जीवमेद एवेति निश्चयः । एवं प्रासङ्गिके पारह्य-
 प्रस्तुतं त्रैविध्यं यदन्तः किञ्चित्कार्यायै देहेषु त्रिस्वरूपेण स्थिति ब्रह्म-
 णो बोधयन्ति ॥ एकत्रैत्यादि * स्थितिप्रकारं दृष्टान्तेनाहुः ॥ यथा
 सारणीत्यादि ॥ सारणिवद् व्यष्ट्यादिदेहजीवानां नियामकोऽन्तर्योमी
 अन्तर्योमिणो नियामकत्वं जेश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे * इति गीता-
 धाक्यादभिचाकशीतीनि श्रुनेश्च ज्ञेयम् । तस्यापि रथिवधियामकम्
 अक्षरम् । अक्षरस्य नियामकत्वं प्रज्ञासनश्रुत्याऽवगतव्यम् । तस्या-
 ऽप्यन्तर्योमिवनियामकः कृष्ण इत्यर्थः । भगवतो नियामकत्वं तद-
 न्तर्योमिब्राह्मणादेव सिद्धमिति । तस्याक्षरनियामकत्वं च । अक्षरादपि
 चोत्तम इति, अक्षरात् परतः पर इति गीतायाक्यात्, श्रुनेश्च ज्ञेयम् ।
 ब्रह्मवैवर्ते अक्षराद्भूतमदकन्वकथयन्त ॥ एतेन निरङ्कुशं स्वातन्त्र्यं
 कृष्ण एव सिद्धमिति प्रमेयवत् निर्णीतम् । एवमन्यत्र तत्तदपेक्षया
 तत्तदाधिदैविकस्य स्वातन्त्र्यं ज्ञेयम् । अत्रापि क्रमस्तु पूर्ववदेव । एवं
 ज्ञानस्य फलमाहुः ॥ एवं स्तीत्यादि ॥ तन्नियामकत्वेन सर्वान्तरायेन
 ज्ञाने सति तथा सवतीत्यर्थः । तन्वन्तर्योमिणोऽक्षरस्य चान्तर्योम्य-
 ऽक्षराधिकरणयोः स्वरूपात्मकत्वेन व्यवस्थापनात् कथं भेदत्वमेत-
 योरित्यत आहुः ॥ परब्रह्मेत्यादि ॥ एतेन, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति
 श्रुत्युक्तमनन्तरूपत्वं दिङ्मात्रेण बोधितम् । तत्रापि रागतापरिच्छे-

दाभावायाहुः ॥ त्रयाणामित्यादि ॥ अत्रापि स एव क्रमः । तन्वन्तर्यामि-
 णो भेदा नोक्तोऽस्ति इति कथं त्रयाणामित्युच्यत इत्यन आहुः ॥ अन्तर्या-
 मिण इति ॥ तथाच तत्र स्वरूपभेदादेव भेद इति न प्रतिज्ञाहानिरि-
 त्यर्थः । अत्र, स्वभावकर्मकालाश्चेति चकारेणाक्षरे चरणासनलोक-
 रूपत्वेन भक्तप्राप्याक्षरोपासकप्राप्यविमुक्तमानिप्राप्यत्वेनापि भेदः
 संगृहीतः । एवं स्वभावादीनामपि ज्ञातव्यः । कालस्य तु, सूर्यस्तस्या-
 धिभौतिकमित्यादिनोक्तोऽपि । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥ ११९ ॥ ॥ अवि-
 द्याजीवस्येति ॥ इयदद्यादिभ्रंयस्य जीवस्येत्यर्थः । एवञ्चान्तर्यामिणः
 शक्तिरहितत्वं ज्ञापितम् ॥ उपलक्षणविधयेति ॥ एवञ्च द्वादशशक्ति-
 मध्यगणिताऽऽधिदैविकी । ब्रह्माणः सकाशात् पञ्चपर्वरूपेणोत्पन्ना
 द्वितीया । अस्मदादिषु रजतभ्रमजनिका तूलाविद्या तृतीयेत्यादिरु-
 पेणापि ज्ञेयम् । तथा प्रकृतिमाययोरपि ते ज्ञेयाः । एतावत्पर्यन्तं ये
 भेदा उक्तास्तेषु पूर्वोद्दिष्टमाधिभौतिकम् । अग्रे तु व्युत्क्रमेणेति ज्ञा-
 पयितुमाहुः ॥ महत्तत्त्वमाधिदैविकेत्यादि ॥ एतन्निरूपणप्रयोजनमा-
 हुः ॥ अनेनेत्यादि ॥ ब्रह्मादिरूपेणोपलभ्यमानत्वात् परिहृत इत्यर्थः ।
 तदेतद्भाष्यप्रकाशे उपपादयिष्यते । एवं महत्तत्त्वत्वारभ्य, मूलेन्द्रि-
 याणीत्यन्तम् आत्मन्धित्तरप्राधान्येनाधिदैविकाध्यात्मिकाधिभौति-
 कभावो निरूपितः । नेन मूलाऽवान्तरकारणयोरधिदैविकाध्यात्मिक-
 त्वं कार्यस्यस्याधिभौतिकत्वं बोधितम् ॥ १२० ॥ ॥ मूलेन्द्रियाणीति ॥
 चिराद्गुरुवेन्द्रियाणि ॥ त्रयाणामित्यादि ॥ त्रयाणाम् आधिदैविका-
 दीनाम् । अवान्तरभेदाः आधिदैविकाद्यस्त्रयः, एवमाध्यात्मिकाधि-
 भौतिकयोरपि त्रय इत्येवं सन्तीति ज्ञापनार्थमित्यर्थः ॥ चन्द्र इत्या-
 दि ॥ एतेनाधिदैविके निरूपतोदाहृता । तथान्ययोरपि ज्ञातव्या ।
 एवंच कालस्वरूपे विचार्यमाणे सूर्य आधिभौतिकः, सूर्यस्वरूपवि-
 चारे स्वाधिदैविक इत्येवं तत्तत्स्वरूपविचारे क्रियमाणे यत्र महामा-
 हाभ्यादिकं सूर्यस्य, यथा साम्बपुराणे तत्राधिदैविको मूलेन्द्रियात्मा
 ज्ञेयः । एवं यत्र चिष्णोरपकर्षेण स भौतिकोऽस्मिन्धरणप्रेरकां ज्ञेय
 इत्येवं विचारतः प्रमाणानां परस्परविरोधः परिहृतो भविष्यति ।
 तदेतद्ब्रूहि कृत्याहुः ॥ अतिदिशतीत्यादि ॥ अत्र तन्मात्रादीनां
 निरूपत्यकथनं चेतनाधिष्ठानरहितानामपि निरूपत्यबोधनार्थम् ।
 तेन वैदिकचुष्टिस्थानां घटादीनामप्याधिदैविकत्वं, सत्पृष्टिस्थिताना-

माध्यात्मिकं च गुणकसृष्टिस्थानां मौक्तिकत्वं च बोधयेत् ॥ १२१ ॥
॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥

तन्मात्राणि च भूतानां गुणाः कार्यगतास्तथा ॥

महाभूतान्यावरणं मध्यभूतानि च क्रमात् ॥

अहङ्कारमहत्तत्त्वप्रकृतीनां पुनस्तथा ॥ १२५ ॥

मूलमावरणं चैव ब्रह्मान्तःकरणं तथा ॥

अन्येऽप्यवान्तरा भेदाः शतशः सन्ति सर्वशः १२६

लोकपालास्तु ते त्वत्र स्वर्गस्थस्तु पुरन्दरः ॥

दशदिक्षु तु ते त्वत्र मध्यस्थस्तु पुरन्दरः ॥ १२७ ॥

एवमिन्द्रियाणामुक्तत्वं तन्मात्राणामाह ॥ तन्मात्राणि चेति ॥

ब्रह्माण्डस्य च देहत्वात् परिच्छेदं निवारयति ॥

अहङ्कारमहत्तत्त्वप्रकृतीनामपि भूतादिन्यायेनाह ॥ पुनस्तथेति ॥

पुनःशब्देन सिद्धान्तलोकतमुक्तम् ॥ १२५ ॥ साक्षाम्पक्षोऽवदन्तु-

पमंहरति ॥ मूलमिति ॥ मूलं तन्वानि । आवरणस्यानीयानि द्विती-

यानि । ब्रह्माण्डान्तःस्थितानि तृतीयानि । ब्रह्मणा भ्रन्तः करणं

येषामिति ॥ परिच्छेदं वाचयति ॥ अन्येऽपीति ॥ अस्मदाद्य-

धिष्ठिता पृथिवी । भाराक्रान्ता गोरूपा द्वितीया । भगवतां पार्श्वे

वर्त्तमाना तृतीयेति । एवं जलादावपि ज्ञातव्यम् । ये दशेन्द्रियाणां

देवा उक्ताः । अहङ्कारादुत्पन्नास्त एव लोकपाला इन्द्रादयो नाम-

साम्यात् । ब्रह्माण्डस्य च देहत्वात् । अतः पिण्डपाला इव लोक-

पाला इत्यभिप्रायेणाह ॥ लोकपालास्त्विति ॥ मित्रो निरुद्धिः ।

अश्विनापुत्तरतः । दिशो यमस्यानीया इति । तत्र पुरन्दस्य

मध्यस्थे स्थितिः । उपनिष्ठागिद्योतकः । तेषां यथेष्टं स्थितिः

वारयितुमाह ॥ दशदिक्षु त्विति ॥ चन्द्रमसो मध्यपाते पुरन्दरो
मध्यस्थः । एवं सति तत्त्वाधिक्यं न भवति ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

मूले ॥ शतशः सन्ति सर्वश इति ॥ सर्वेषु शतं शतं सन्ती-
त्यर्थः । षड्वर्ग्याच्छस्कारकादन्यतरस्यामिति सूत्रेऽर्थग्रहणात् पर्याये-
भ्यो विशेषेभ्योऽङ्गीकृत इति, शतश इति विशेषात् कत्रथं शम् ।
संबन्धकवचनाच्च चीप्तायामिति सूत्रे घामनेन, कुण्डशो ददाणि,
घनशः प्रचिदतीत्युदाहरता प्रकार्यतानियतेभ्यो जातिशब्देभ्योऽप्य-
ङ्गीकृत इति सर्वशब्दाद्वैपयिकाधिकरणकारकाच्छस्त्र बोध्यः । देव-
व्यतिदेशेन प्राप्ते त्रिरूपरेवे प्रकारं विशदीकर्तुं तेषु लोकाविपालक-
त्वमुपपादयन्ति ॥ ये दशेत्यादि ॥ नामसाम्यस्याप्रयोजकत्वमाशङ्क्य
हेत्वन्तरमाहुः ॥ ब्रह्माण्डेभ्यादि ॥ निर्ऋतौ नामसाम्याभावाद्दशान-
न्तर्गतत्वमाशङ्क्य समादधते ॥ मित्रो निर्ऋतिसिति ॥ शुद्धं पुंसो
विनिर्भिन्नं मित्रो लोकेश आविशदिति * निर्ऋतिः पार्ष्वपाध्य *
इति च तृतीयस्कन्धवाक्यात्तदशलोकपतित्वं रक्षस एवोचितमिति
मित्रशब्दाच्चो निर्ऋतिरेव ज्ञेय इत्यर्थः । अश्विनोल्लोकपालत्वं न
स्फुटमिति पूर्वोक्तमसङ्गतमित्याशङ्क्यां तयोस्तथात्यमुपपादयन्ति ॥
अश्विनाबुत्तरत इति ॥ विनिर्भिन्नेऽश्विनौ नास्ते विष्णोराविशतां पद्-
म * इत्यत्र यद्यपि लोकेशपदं नास्ति तथापि, यावद् बलित *
इतिपद्यांक्तसामुदायिकप्रार्थनयाऽत्रापि लोकेशत्वमावश्यकम् । एवं
स्तानि तयोर्भिन्नकत्वेन सौम्यत्वाबुत्तरस्या दिशश्च शान्तरवाचल्लोक-
पालकौ तावेयौचित्याभिधेयावित्यर्थः । दिशां देहाभावेन देव-
त्वस्यास्फुटत्वाल्लोकपालत्वदौर्घ्यमाशङ्क्य समादधते ॥ दिशो
यमस्थानीया इति ॥ दिशः श्रोत्रादिति श्रुतेः कर्णात्पञ्चत्वेन दिशां
कर्णस्थानकत्वम् । तौ च द्वौ, पुरुषश्च द्वितीयस्कन्धे प्राङ्मुख उक्तः ।
तयोन्तरेशत्वं यदाऽश्विनोस्तदा परिलेख्यादक्षिणेशत्वं दिशाम् ।
युक्तिस्तु धर्मनियामकत्वरूपा ज्ञेया । यमस्य तदाधिभौतिकरूपत्वा-
त् । अन्यथा दिक्पालताऽपि तस्य न स्यात् । लोकेशांशानामेवान्यत्र
दिक्पालनानिश्चयात् । अतो यमाधिदैविकरूपाश्च इति लोकपालत्वं
न तासां दुर्घटमित्यर्थः । नन्वेवं सति इन्द्रस्य हस्तयोरेव स्थितिर्भे-
दोल्लोकेश्वेन्द्रियस्य सदेवस्य स्थितेरौचित्यादस्य आहुः ॥ तत्रेति ॥

तेषु देवेषु ॥ मध्यस्वर्ग इति ॥ इन्द्रः स्वर्पतिरायिषादिति वाक्या-
दित्यर्थः ॥ उपरीत्यादि ॥ इन्द्रस्य देयतात्वेन घट्टस्यले मय्यरणाल्लोक-
त्रयोपरिभागास्य द्योतको, न तु घट्टस्यवद्वसातलादिस्य इत्यर्थः । ननु
यथा द्वितीयस्कन्धे, देवा वैकारिषा दशेति * दशदेवपक्ष उक्तस्-
था तृतीयस्कन्धे, देवता मासत्रेकादश च वैकृता * इत्येकादशदेव-
पक्षोऽप्युक्त इति तस्मिन् पक्षे कथं पुरन्दरस्य मध्यस्थमित्यत
आहुः ॥ चन्द्रमस इत्यादि ॥ इदं च वागीशचन्द्रमहदभिमानानां
चतुर्णां स्थितिकेति चन्द्रस्यैव मध्यपक्षे चित्तिगमकाभावात् । त-
स्यैव मध्ये स्थितिर्यथा राजाधिराजत्वादित्यर्थः । अत एवाभिमाना-
श्रित्तामुरीशानस्याप्येवान्यां स्थितिः । यद्वा लोकपालत्वेन पूर्वोक्त-
रीत्या स्थितायपि दिक्पालत्वे इन्द्रस्य प्राचीदिक्पतित्वेन चन्द्रम-
सो मध्यस्थत्वे पुरन्दरो न मध्यस्थ इत्यर्थः । मूलं त्वेवं योज्यं—तुरि-
तरज्यावृत्तौ । अथ ब्रह्माण्डे ते तु दशेन्द्रियदेया एव लोकपाला,
मास्येऽतिरिक्ताः । तुः पूजापात्र । पुरन्दरस्तु पूज्यत्वात्तेषु स्वर्गस्य ।
भूमौ ते दशदिक्षु स्थिता, न तु पयस्त्वं यत्र कापि तिष्ठति । तुर्य-
शेषावधारणे । पुरन्दरस्तु चन्द्रमसोऽमध्यपाते पुरन्दर एव तथे-
त्यर्थ इति । एवञ्च कुवेरस्याप्याश्विननाधिमौतिकत्वं ज्ञेयम् । अत
एवातिसुन्दर्योर्मज्जकूयरमभिप्रीययोल्लतो जन्म । एतत्कथनस्याधा-
स्तरफलमाहुः ॥ एवं सतीत्यादि ॥ १२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥

एते सर्वे सहोत्पन्नाः सहैव तिरोहिता भवन्तीति प्रतिमन्वन्तरं
सदंशास्तन्नामानो भिक्षा इत्याह ॥

तादृशैरपरैर्द्वैः प्रतिमन्वन्तरं पृथक् ॥

लोकपालास्तथा भिक्षाः स्थानैः सह विभागदाः ॥ १२८ ॥

लोकालोके मानसे च मेरोर्मूर्ध्नि तथैव च ॥

ब्रह्मणोऽपि तथा सत्ये विराड्जीवस्तु भोगमुक् ॥ १२९ ॥

गुणावतारस्त्वन्यः स्यादेवमन्यत्र सर्वेशः ॥

कैलासादिविभेदश्च तथा वैकुण्ठवासिनः ॥ १३० ॥

कृत्रिमं च ध्रुवस्थानं श्वेतद्वीपं तथैव च ॥

एवमेकप्रकारेण गुणतस्त्रिविधं मतम् ॥ १३१ ॥

तादृशैरपरैरिति ॥ तेषामवान्तरभेदानाह ॥ लोकपाला इति ॥ सर्वेषां देवानां लोकालोकस्थानमेकं, तथा मानसोत्तरे, तथा मेरोर्मूर्ध्नि ब्रह्मणोऽप्याह ॥ ब्रह्मण इति ॥ मेरोर्मूर्ध्नि स्पष्ट एव पुष्करद्वीपेऽपि स्पष्टम् । अतो लोकालोकेऽपि ज्ञातव्यम् । सत्यलोके आधिदैविकः । विराड्देहाभिमानी द्वितीयः । मेरोर्मूर्ध्नि तृतीयः । मध्यम एव भोगभोक्ता ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ ॥ गुणावतारस्तु तेभ्यो भिन्न इत्याह ॥ गुणावतारस्त्विति ॥ यो नाभिकमले जातः । एवं रुद्रादीनामपि कैलासादिविभेदा वक्तव्याः । वैकुण्ठस्यापि भेदाः । तान् गणयति ॥ कृत्रिमा मति ॥ वैकुण्ठः कल्पितो येनोते वाक्यात् । तदाधिदैविकस्थानीयम् । चकारात्तदकृत्रिममपि भगवादिच्छामात्रेण प्राकट्यात् । ध्रुवस्थानं ज्योतिश्चक्रस्थम् । अथवा ध्रुवं निश्चलं स्थानम् । लोकत्रयोपरि महर्ल्लोकादर्वाक् । प्रकारान्तरं वक्तुं पूर्वोक्तमुपसंहरति ॥ एवमिति ॥ १३० ॥ १३१ ॥

एवं निरूपणस्य ग्रामाणिकत्वायाहुः ॥ तेषामित्यादि ॥ तथाच स्थानभेदोक्तिरेवात्र मानमित्यर्थः ॥ मूलं विभागश्च इति ॥ जातिशब्दात् करणकारके शब्दः । विभागेनेत्यर्थः ॥ भोगभोक्तेति ॥ ब्रह्माण्डदेहस्य यत्सुखं तद्भोक्तेत्यर्थः ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ ॥ वक्तव्या इति ॥ कैलासे एकः । शिवलोकः सत्योपरि द्वितीयः । एवं पुराणान्तराऽनुरोधात् । तृतीयोऽपि ज्ञेय इत्यर्थः ॥ पूर्वोक्तमिति । धर्मतत्त्वैविध्यप्रकारमित्यर्थः ॥ १३० ॥ १३१ ॥

सूर्यश्चक्षुस्तथा रूपं गोलकं चेति वा भिदा ॥

बुद्धिः खानितथामात्राः क्वचिदेवं भिदात्रयम् ॥ १३२ ॥

भगवद्व्यतिरिक्तानां घटादीनां यथोक्तः ॥

व्यवहारे तथा ज्ञानक्रिययोरपि निश्चयः ॥ १३३ ॥

द्वितीयं प्रकारमाह ॥ सूर्य इति ॥ यत्रैवाधिदैविकव्यवहारः
स प्रथमः । आध्यात्मिके द्वितीयः । तृतीये प्रकारद्वयम् । रूप,
गोलकं चेति । पुनरन्यं प्रकारमाह ॥ बुद्धिः खानीति ॥ इन्द्रिय-
जन्या बुद्धिराधिदैविकी ॥ १३२ ॥ ॥ एवं प्रकारत्रयं निरूप्य
सर्वेषां स्वरूपं निरूपयितुं भगवत्त्वे जन्मादिभावा न युक्ता इति
ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च वैयर्थ्यमाशङ्क्य त्रैविध्यसमर्थनार्थं
ज्ञानक्रिययोस्तर्हि समर्थयते ॥ भगवद्व्यतिरिक्तानामिति ॥ भग-
वतोऽप्याविर्भावनिरोधाय शायं वैदिकानां संमतौ । तदतिरिक्ते
सन्देहः । अतस्तत्र विचारः कर्त्तव्य इति घटादिनिर्णय एव
ज्ञानक्रिययोरपि निर्णयो भविष्यतीति नेन्द्रियाणां वैयर्थ्यमि-
त्यर्थः ॥ १३३ ॥

द्वितीयं प्रकारमिति ॥ आनन्दादिधर्मप्राधान्यस्य, आधिदैवि-
कादिशब्दानां यौगिकमर्थं च पुरस्कृत्य यं भिद्यति तमित्यर्थः । यौ-
गिकार्थमात्रं पुरस्कृत्य तृतीयं प्रकारं चक्षुमाहुः ॥ पुनरन्यमित्यादि ॥
यानां शरीरानिष्ठत्वेनाध्यात्मिकत्वस्य माध्याम्यं भूतानिष्ठत्वाधिनौ-
तिकत्वस्य स्फुटत्वात् पारिशेष्येणाहुः ॥ इन्द्रियजन्यत्वादि ॥ आधिदै-
विकीति ॥ अस्मदादिन्द्रियप्रेरकमनोकार्पदेचनिष्ठेत्यर्थः । मनसो देह-
तरमत्र व्यवहाराज्ज्ञेयम् ॥ दीव्यति व्यवहरतीति देह इति ॥ मनसो

नि मात्राश्च न स्युरन्यतमाहतादिति वाक्ये अन्योन्यसापेक्षत्वकथना-

सन्मूलको व्यवहारोपयोगाय श्रेयः । अत्रानन्त्येऽपि हि कार्याणा-
मित्यारभ्योपपादितस्य समाष्टव्यष्टिभावस्याध्यात्मिकादिभावस्य च
मूलमविरोधचतुर्थपादे ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणे विचारितं
म् । एवमेतावति ग्रन्थे, प्रमेयबलमाश्रित्य सर्वनिर्णय उच्यत इत्यत्रो-
क्तं प्रमेयं, पञ्चात्मकेत्यारभ्य जडजीवतेत्यन्तेन विधेचितम् । ततः
सर्वेषां त्रिगुणत्याज्जीत्यारभ्य, भिदात्रयमित्यन्तेन तस्य सर्वस्य प्र-
मेयस्य तत्तत्कार्यक्षमत्वरूपं यत् दिङ्मात्रेणोपलक्षणविधया नि-
रूपितम् ॥ १३२ ॥

अतः परं तदाश्रयेण विचारापरपर्यायेण सर्वस्य भगवद्व्य-
तिरिक्तस्य पदार्थजातस्य स्वरूपं निर्णीयते ॥ एवमित्यादि ॥ एवम् = त-
त्तद्व्यतिरिक्तयोः येन रूपेण भवेत्तेन रूपेण प्रकारत्रयं निरूप्य, कार्य-
कारणस्वरूपात्मकं विविच्य सर्वेषां लौकिकसच्चिदानन्दानां नामरू-
पकर्मणां च स्वरूपं भगवदात्मकत्वलक्षणं निरूपयितुं भगवत्त्वे कार्य-
कारणकोटिगतानां सर्वेषां भगवदभिन्नत्वे जन्मादिभाषाः—जायते-
ऽस्ति वर्द्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते नश्यतीतिसाक्षिकाः पडपि न गु-
प्ता इति तदभावे उभयेन्द्रियवैयर्थ्यं चेत्याशङ्क्य त्रैविध्यसमर्थनार्थ-
म् आधिभौतिकादिरूपत्रैविध्योपपादनार्थं ज्ञानक्रिययोरधिभौति-
कयोर्व्यावहारिकज्ञानक्रिययोरुत्पत्तिमुपपादयतीत्यर्थः । ननु सर्वस्यैव
भगवत्त्वे व्यावहारिकज्ञानक्रिययोरपि भगवत्त्वमेवेति तदुत्पत्तिवि-
चारः कुतः क्रियत इत्यत आहुः ॥ भगवन् इत्यादि ॥ तदतिरिक्ते
सन्देह इत्यादि ॥ तदतिरिक्ते भगवदतिरिक्ते कार्यकोटिस्थे व्याव-
हारिकज्ञाने कारणकोटिस्थे प्रकृत्यादौ स्वरूपकोटिस्थे कालादौ च
यथायथं मायावादिसारयवादिषैदिकवादिमतप्रकारदर्शनात् सन्दे-
हः । अतो वादिवैसंमत्याद्विचारः कर्त्तव्य इति हेतोर्घटादिनिर्णये
सर्वाकारस्वरूपेणेत्यादिनाऽनुपदं करिष्यमाणे तयोरपि स भविष्य-
तीति तथेत्यर्थः ॥ १३३ ॥

न प्रतिस्फुरणं रूपरहितस्य कदाचन ॥

अविद्यायास्तथा बुद्धेर्न शुद्धत्वं कदाचन ॥ १३४ ॥

बुद्धेर्वृत्तिः स्थितिर्नाम गुणतः सा त्रिधा मता ॥

अतो जागरणादीनि जीवस्तद्वशमो यतः ॥ १३५ ॥

ननु ज्ञाने प्रतिबिम्ब एव भवतु, स्वरूपस्य निवृत्त्यादित्या-
शङ्का तथा पक्षपातस्त्रिष्वपि कर्तव्य इति वक्तुं ज्ञाने प्रतिबिम्ब-
पक्षं दूषयति ॥ न प्रतिस्फुरणमिति ॥

तत्र हेतुः ॥ रूपरहितस्येति ॥ कालान्तरे देशान्तरेऽपि तथात्वं
वाच्यति ॥ कदाचनेति ॥ दोषान्तरमाह ॥ अविद्याया इति ॥
अविद्यायां प्रतिबिम्बे जीवत्वं, बुद्धौ प्रतिबिम्बे व्यावहारिकज्ञान-
त्वमिति स्वादेवं यद्यविद्या बुद्धिर्वा शुद्धा स्यात् । तथा सति
संदर्शनामिति भावात् सर्वेषां सर्वज्ञता स्यात् । सर्वेषां प्रतिबि-
म्बाभावे हेत्वभावात् । इन्द्रियाणां च वैयर्थ्यम् । अत इदं ज्ञानं
कार्यरूपं भिन्नमेव । चिदादिभिः सह बुद्धेः कोशादिष्वैकार्थ्यत्वं ।
बुद्धिरुचिर्जन्यत इत्यत्र ह्यभिर्बुद्धेः यदार्थान्तरं न भवति, किन्तु-
स्थितिरेव सत्त्वादिभिः । अत एव भ्रमादीनामपि संग्रहः । य-
दीन्द्रियैर्जन्या न स्याद् घटे कापि तदा भ्रमो न स्यात् । जीवस्य
च गुणनोऽवस्थानयं भिन्नहेतुकं स्यात् । अनो गुणवशाद् यथा
बुद्धिर्भवति तथैव मन्तव्यमिति । अत एव जीवस्यापि न स्वातन्त्र्यं
गुणाधीनत्वात् ॥ १३४ ॥ १३५ ॥

एवं ज्ञानक्रिययोरुत्पत्तिनिरूपणं प्रतिज्ञाय लौकिकक्रियात्प-
क्षेः सर्ववादिसंमतत्वात्तद्विचारमकुर्व्या ज्ञानात्पक्षि प्रतिपादयिष्य-
न्तो मायावादिमते ज्ञानात्पक्षमङ्गीकारात्तन्मतं दूषयितुमुत्थापय-
न्ति ॥ नन्वाद्यादि ॥ ज्ञाने = कार्यत्वेनाङ्गीक्रियमाणे ज्ञाने प्रतिबिम्ब
एव भवतु, बुद्धिरुचौ ज्ञानस्य प्रतिबिम्ब एवास्तु, स्वरूपस्य = ज्ञान-
स्वरूपस्य निवृत्त्यादित्याशङ्का तथा पक्षपातः = स्वरूपनित्यतयपक्ष-
पातस्त्रिष्वपि सन्निधानन्देयु कर्तव्यः = कर्तुमुचित इति वक्तुं
ज्ञाने प्रतिबिम्बं दूषयतीति योजना ॥ अत्रायमर्थः ॥ सिद्धागतिना हि

द्विविधं ज्ञानमङ्गीक्रियते । नित्यं कार्यं च । तत्र नित्यं चतुर्विधं, कार्यं
 पट्टावधमिति तृतीयस्कन्धसुषोधिण्यां तथा विभ्रंशितज्ञाना इत्यत्र ।
 तत्र नित्यं घृत्याऽभिव्यज्यते, वेदादिशरीरं च गृह्णाति । भगवद्धर्म-
 रूपं परं भगवदत्तं जीवेऽपि समायाति । कार्यं तु तत्तदिन्द्रियाणां
 विषयसन्निकर्षद्वारा जाग्रदादिभूतौ मनसि जन्यते । तथा सत्यज्ञ-
 जरतीयापत्तिरनेकव्यक्तितदुत्पत्तिनाशादिकल्पनागौरवापत्तिश्चेति ।
 तदनादृत्य एकमेवात्मरूपं ज्ञानं नित्यमङ्गीकार्यं लाघवात् । सर्वस्य
 ब्रह्मात्मकत्वं घृता सिद्धान्तिनाऽपि जन्यज्ञानस्य भगवद्रूपताङ्गीकर-
 णाच्च । सिद्धं चैवं स्वरूपनित्यत्वे घृतौ यद्भिष्यञ्जनं समागमनं
 जननं घाङ्गीकृतं तदपि प्रतिविम्बद्वारकमेव भवति । सात्त्विकघृतेः
 शुद्धत्वाद्नो ज्ञानप्रतिविम्ब एव युक्तः । तदेतदुक्तं, ज्ञाने प्रतिविम्ब
 एव भवतु स्वरूपस्य नित्यत्वादित्याशङ्कोति ॥ एतं ज्ञानस्यात्मस्व-
 रूपत्वेन नित्यत्वस्वीकारे प्रद्वणः सच्चिदानन्दरूपस्यात्मत्वेन स्वरू-
 पात्मकज्ञानघत् तादृशसदानन्दयोरपि नित्यत्वात्तन्मध्ये व्याघहा-
 रिकज्ञानस्यैव घृतौ प्रतिविम्बोऽन्ययोस्तु न प्रतिविम्ब इति तथाप्य-
 ङ्जरतीयं स्वरूपे समानमिति तन्निरासार्थं तयोरपि ज्ञानस्यैव घृतौ
 प्रतिविम्ब एव भवताऽपि स्वीकार्यः । तथा सति सविषयमानावसरे
 सदानन्दावपि स्वरूपभूतौ भासेताम् । तदेतदुक्तं, तथा पक्षपातस्त्रि-
 ष्वपि कर्त्तव्य इति ॥ अथ तथा न स्वीक्रियते तदाऽप्रामाणिकार्द्धजर-
 तीयाद्वक्ष्यमाणदोषाच्च ज्ञानप्रतिविम्बपक्षोऽप्यप्रयोजकः । तदेतदु-
 क्तं, ज्ञाने प्रतिविम्बं दूषयतीति ॥ दूषणमाहुः ॥ नेत्यादि ॥ रूपरहित-
 स्येति ॥ चक्षुरयोग्यस्य । ननु सर्वदा चक्षुरयोग्यस्य शब्दस्य कृपा-
 दौ प्रतिध्वनिदर्शनान्तस्य च शब्दप्रतिरूपत्वाच्च सार्वत्रिकश्चक्षुरयो-
 ग्यस्य प्रतिविम्बाभावनियमोऽतो न दोष इति चेत् । अत्र केचित् ।
 प्रतिध्वनिर्न पूर्वशब्दप्रतिविम्बः । पञ्चीकरणप्रक्रियया पट्टादिशब्दा-
 नां क्षितिसलिलादिशब्दत्वेन प्रतिध्वनेरेवाकाशीयशब्दतया तस्या-
 न्यशब्दप्रतिविम्बत्वायोगात् । नापि वर्णरूपप्रतिशब्दस्तथा । वर्णाभि-
 व्यञ्जकध्वनिनिमित्तकप्रतिध्वनेः प्रथमध्वनिवदेव वर्णमिव्यञ्जक-
 त्वोपपत्तेः पूर्ववर्णप्रतिविम्बत्वकल्पनायोगादित्याहुः ॥ वस्तुनस्तु प्र-
 तिध्वनेः शब्दप्रतिविम्बत्वं मानामात्रप्रसक्तमेव । नच साजात्यानुभव-
 एव मानमिति वाच्यम् । तस्य शब्दान्तरेऽपि तुल्यत्वात् । विम्बस्थि-

भाषात् ॥ प्रतिविम्बभयनात् सर्वेषां सर्वज्ञता स्यात् । अयमर्थः ।
 अरूपस्य ज्ञानस्य प्रतिविम्बोऽधिघ्रायुद्धोः शुद्धत्वाङ्गीकारेणाभ्युपग-
 तश्चेत् सङ्घाणां सदेशानां घाह्यादीनां घटादीनामान्तराणां शिरा-
 न्नादीनां च तत्र तत्र प्रतिविम्बो निर्वाधः । निर्वाधे च प्रतिविम्बे
 तत्प्रमानाधिकरणानामविद्यायां प्रतीतानां व्यापकानां जीवानां स-
 र्वसंसर्गे द्विगुणीकृत्य जाते सर्वतादात्म्यापन्नस्य ब्रह्मण इवैतेषामपि
 सर्वसंख्येष्टत्वात् साक्षित्वाच्च । वृत्तिं विनैव स्वरूपचेतन्येन सर्वा-
 धमासकतायाः शक्यवचनत्वेन ब्रह्मवत् सर्वेषां सर्वज्ञता स्यात् ।
 नचाऽन्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात्तदनापत्तिः । व्यापकत्वेन सर्वेषां
 सर्वान्तःकरणसंख्येष्टतया प्रमातृभेदस्याऽशक्यवचनत्वात् । संस-
 र्गतौल्ये एकस्यैकान्तःकरणवैशिष्ट्यं नापरस्येत्यत्र हेत्वभावात् । अह-
 द्यादीनां हेतुताकल्पनस्य पूर्वप्रकरण एव निरस्तत्वात् । ननु दूषण-
 प्रासाद् मास्तु व्यापकानेकजीवघादः किन्तु व्यापकैकजीवघादे तस्य
 सर्वज्ञतायामिष्टापत्तिरिति चेत् । सत्यमिष्टापत्तिः स्याद् यद्येकस्यैव
 सर्वज्ञता स्यात् । अविरोधेनैकस्यैव सर्वशरीराधिष्ठाने सर्वज्ञाविद्योप-
 हितस्य साक्षिण एकत्वात् सर्वत्रोपाधौ सर्वप्रतिविम्बेषु संख्येष्टत्वात् ।
 ब्रह्मण इव जीवस्यापि सर्वत्र सर्वज्ञतायां बाधकाभावात् । नच ब्र-
 ह्माण्येकत्रैव सर्वज्ञं न सर्वत्रेति वाच्यम् । ब्रह्मविष्णुशिवादिशरीरा-
 यच्छेदेन सर्वज्ञताप्रतिपादकशास्त्रविरोधपातात् । नचोपाधौ सर्वप्रति-
 विम्बेऽप्यन्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात्तत्त्विकदृश्यस्यैव ज्ञानं प्रमातृभे-
 दिभ्यतीति न सर्वत्र सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यम् । प्रमात्रभेदे करण-
 भेदस्यैव साक्ष्यभेदे प्रमाणभेदस्याप्यप्रयोजकत्वात् । सर्वत्र साक्षिण
 एव भासकत्वात् । नच तस्याविद्योपहितरूपेण न साक्षित्वं किन्तु
 अन्तःकरणोपहितरूपेण । तथाच रूपभेदेन साक्षिभेदात् सार्वज्ञाप-
 त्तिरिति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् तस्या सत्यपि हृदयनाडीप्रभृतीना-
 मान्तराणामन्तःकरणे प्रातिविम्बितानां ज्ञानं त्वस्य निर्वाधमित्यान्तर-
 सर्वज्ञतायां दुर्कारत्वात् । तदेतमुक्तम् । तथा सतीत्यादि ॥ ननु सर्व-
 ेषां प्रतिविम्बो नास्माभिरङ्गीक्रियत इति चेत्तत्राहुः ॥ सर्वेषामित्या-
 दि ॥ अयमर्थः । यदयं न स्वीक्रियते । कस्तन्न हेतुः । न तावदसंश्रि-
 धिः । अविद्याया व्यापकत्वात् । अन्तःकरणस्य चान्तरसन्निहित-
 त्वात् । नापि विम्वालोकसंयोगाभावः । सूर्यादेर्विद्यमानत्वात् । अ-

स्तर्गुहगतदर्पणप्रतिबिम्बितसूर्यप्रकाशेनान्तरवस्तुना प्रतिबिम्बदर्श-
नाद् इहापि जीवचैतन्यप्रकाशितान्तःकरणसंस्पृष्ट आन्तरिमिमे भाको-
कान्तरानपेक्षणात्तेनाऽऽन्तरप्रकाशात्तर्ज्जकारे साक्षात्संस्पृष्टान्तःकर-
णतद्दर्मादीनामप्यनवभासप्रसङ्गात्तस्मात् न च तदवभासे तद्देव तत्सं-
स्पृष्टानामप्यवभासाद्दृक्पदविवक्षितव्यवस्थाम्प्रतीत्यप्यनुसन्धीयेत्तद्
संस्काराधायकस्य तुल्यत्वात् । अथैकप्रतिबिम्बावच्छेदे दर्पणादाय-
न्यस्य प्रतिबिम्बादर्शनाद् व्यापकजीवावच्छेदविद्यादावितरेषां प्रति-
बिम्बो न भविष्यतीत्यचरोध एव प्रतिबिम्बाभावहेतुरिति विभाव्यते
तदाप्यसंगतम् । एकप्रतिबिम्बावच्छेदेऽन्यप्रतिबिम्बस्तदा न भवति

क्तं, सर्वेषां प्रतिबिम्बाभावे हेतुभावादिनाननु भवतु सर्वेषां प्रतिवि-
म्यः । तथापि न जीवस्य सचेष्टतापत्तिर्भविषी । जीवसाक्षिवादस्या-
जर्ज्जकारात् । तथा ननि कृतत्वचैतन्यं वा, जीवाभिन्नं सर्वप्रत्यभूतं
शुद्धं ब्रह्मैव वा, परमेश्वरस्यैव रूपान्तरं वा साक्षी भविष्यति । तस्य
तु सर्वज्ञत्वोपपत्तिरिति । जीवस्तु, यथा सर्वगतं शैत्यसामान्यं स्वभा-
वाद्ब्रह्मत्वादिसङ्गित्वाभावेऽपि साक्षाद्विचक्ष्यको संस्पृश्यते । तथा
विषयादौ सन्नपि जीवः स्वभावाद्भूतःकरण एव संस्पृश्यते । यदा
चान्तःकरणपरिणामो वृत्तिरूपो नयनद्वारेण निगोत्र्य यक्ष्णदिमव-
पृच्छति दीर्घप्रभाकारेण परिणस्य विषयं प्राप्नोति, तदा तमुपाकृष्टा
जीवत्वं विषयं गोचरयति । केवलान्म्यब्रह्मस्य तृणादेरयःविषयस्य
मारुढान्निदाहव्यवधत् केवलजीवचैतन्याप्रकाश्यस्यापि घटाद्वर्त्तनः-
करणवृत्त्युपाकृततत्प्रकाश्यत्वं युक्तमिति चित्तुपरागार्थदेव वृत्तिनि-
र्गततत्त्वस्य वृत्तिसंस्पृष्टविषयमात्रायभासकत्वात् तस्य फिश्चि-
त्यनुपपत्त्यस्य इति चेत्तत्राहुः ॥ इन्द्रियाणां चैवैवमिति ॥ एते स्व-
भाववादेन समाधानेऽपि जीवस्य प्रकाशकप्रतिबिम्बत्वात् स्वप्ने स्वयं

दाहकतादर्शनाद्दृक्पदविवक्षितव्यवस्थाम्प्रतीत्यप्यनुसन्धीयेत्तद्

णसंसृष्टप्रकाशकत्वं सुतरां सुवचमित्यन्तःकरणे प्रतिबिम्बितांशं
 प्रकाशोऽस्य स्यादेवेत्यधिकं तत्रानुप्रविष्टमित्यर्थः । वस्तुनस्त्वेवमपि
 गौरवस्य सकलगोच्यक्तिविशेषकस्यैव जीवस्य सर्वान्तःकरणेषु संगस्य
 वक्तव्यत्वात् तथा सति तत्तदन्तःकरणवृत्तिनिर्गमेण तत्तद्विषयप्राप्तौ
 तत्तद्वृत्त्युपाकृतस्य जीवस्यापि तत्तद्विषयोपरागसम्भवात् सर्ववृत्ति-
 संसृष्टविषयाणां गोचरीकरणे बाधकाभावेन किञ्चिज्ज्ञत्वमनुपपन्नमेव ।
 अतो विषयविषयिभायो या, विषयसन्निहितजीवचैतन्यतादात्म्याप-
 न्नवृत्तिविषयसंयोगद्वारको जीवविषययोः परम्परासम्बन्धा वा, भन्तः
 कर्णापादानस्य जीवस्य वृत्तिविषयसंयोगजनितः साक्षात्संयोगो
 वा, भन्तःकरणोपहितस्य विषयाऽवभासकचैतन्यस्य विषयतादा-
 र्म्यापन्नप्रवृत्तचैतन्याऽभेदाभिष्यक्तिद्वारा विषयतादात्म्यसम्पादनं वा,
 अभ्यङ्गा यत्किञ्चन विद्युपरगत्येनाभिधित्सितं तस्य सर्वस्य वृत्ति-
 ससर्गजनितत्वेन, वृत्तिजनकानां चान्तःकरणानां सर्वशरीरव्या-
 पकजीवसंसृष्टत्वेन तत्तद्वृत्तिद्वारा सर्वेषां सर्वशतापत्तिरनिवार्यैव ।
 तत्राप्यनुपदीक्ते विषयनादात्म्यसम्पादनपक्षे मैत्रस्य चैवदर्शने अहं
 चैत्र इत्याद्याकारकज्ञानापत्तिरधिकाऽऽप्यतीति कल्पन्यवैतानि क-
 ल्पनानि । अथ जीवः सर्वगतोप्यविद्याऽऽवृत्तत्वात् स्वयमप्रकाशमा-
 ननया विदयाननवमासयन् विषयविशेषे वृत्त्युपरागादावरणनिरो-
 धनेन तत्रैवामिष्यक्तमेव विषयं प्रकाशयतीत्यावरणभङ्गपक्षः
 किञ्चिज्ज्ञत्वार्थमालम्ब्यते । तदाऽप्यावरणस्य वृत्त्युपरागतिराभास्य-
 त्वाज्जाते वृत्त्युपरागे तेन चावरणे भग्ने सर्वान्तःकरणसंसृष्टो जीव-
 स्तत्तद्विषयश्चमिष्यक्तस्तं विषयं प्रकाशयेद्वेति न किञ्चिज्ज्ञत्वो-
 पपत्तिः । एवञ्च चैतन्यमात्रावरकाज्ञानस्य स्वद्योतप्रकाशेन महान्धकार-
 रूपेण शानेनैकदेशाज्ञाननाशो वा, पटवत् संवेष्टने वा, भीतमटवदप-
 सरण वा, चैतन्यमात्रावरकस्याप्यज्ञानस्य तत्तदाकारवृत्तिसंसृष्टा-
 घस्यविषयचैतन्यानावरकत्वस्वाभाव्यं वा, मूलाज्ञानाऽवस्थाभेदरूपा-
 ऽज्ञाना-तरनाशो वा, अन्या वा यः कश्चनाऽऽवरणभङ्गो निरुच्यते स
 सर्वोऽपि वृत्त्युपरागजन्य एवेति जाते वृत्त्युपरागे पूर्वोक्तरीत्या सक-
 लान्तःकरणसंसृष्टस्य जीवस्य सर्वज्ञतैवायातीति नैतेऽपि रोचिष्णवः
 पक्षाः । नन्वेकास्मिन्नपि जीवे जन्मान्तरमापन्ने पूर्वजन्मानुसन्धाना-
 ऽदर्शनाच्छरीरभेदस्य सुखाद्यननुसन्धानप्रयोजकत्वं कल्पमिति

स एव किञ्चिज्ज्ञताया नपि प्रयोजको भवतु । तथाच व्यापकस्यापि
जीवस्य शरीरान्तरे शरीरान्तरीयान्तःकरणवृत्त्यादिभिर्ज्ञानं न गवि-
ष्यतीति न सर्वेषां सार्वज्ञापत्तिरिति चेन्न । शरीरमेदस्य पूर्वजन्मा-
द्यनुसन्धानप्रयोजकताया योगिकायभ्यूहे जातिस्मरे भूतादौ च
व्यभिचारेण तस्य किञ्चिज्ज्ञतायामप्यनन्तरत्वात् । एतेनैव भोगायतन-
मेदस्य विश्लेषोपाधिमेदस्य चाननुसन्धानप्रयोजकत्वं परास्ते यो-
ध्यम् । उद्यदायुधदोर्दण्डाः पतितस्त्रशितोर्प्रक्षिप्तिः * पदयन्तः पा-
तयन्ति स्म कथञ्चानप्यरीन् युधीति भारते भूतार्थवादाच्च । नच
योगिप्रभृतिषु प्रभावविशेषणानुसन्धानेऽपि पूर्वोक्तोपाधीनामुत्सर्ग-
तत्त्वपातथातानुसन्धानप्रयोजकत्वहानिरिति वाच्यम् । बहुषु व्य-
भिचारादर्शनात् । एकस्य तथा दर्शने ह्योत्सर्गिकाननुसन्धानतन्त्र-
स्याधिपातः प्रभावविशेषसमयधानवशात् कल्पयितुं शक्यते, न
तु बहुषु तथादर्शने । अतो मनुष्यविशेषेषु भूतेषु मनुष्यादुत्कृष्टयो-
निषु सर्वेषु च पूर्वजन्मीनज्ञानस्य तत्र तन्त्रांके, शास्त्रस्य प्रामा-
न्यान्तःकरणमेदस्य तथात्वम् । दृष्टिदृष्टिवादे पूर्वपूर्व-
स्यान्तःकरणस्य गृह्येनाग्निमाग्निमस्य तस्य भिन्नत्वात् । पूर्वद-
द्यानुसन्धानानामवप्रसङ्गात् । साहचर्येण तत्समर्थने स्वन्तःकरणगे-
दस्याऽप्रयोजकत्वात् । अन्तःकरणान्तरेणाऽस्य सर्वज्ञताया एवाप-
त्तिः । अन्तःकरणवैजात्यादिकल्पने तु केनालम्बनकल्पात्वात् कद-
र्यमेव । दृष्टिदृष्टिवादमालम्ब्यान्तःकरणक्याङ्गीकारेण समर्थने तु व-
धा पादेन स्पृशामि, कर्णाऽयां शृणोमि, चक्षुषा पश्यामीति करण-
मेदोऽनेकस्य ज्ञानं तथा तेन तेनान्तःकरणादिना तत्तज्ज्ञानामि स्पृशामि
शृणोमि पश्यामीत्यादिज्ञानमपि बहिःकरणमेदस्येवातःकरणमेदस्या-
प्यप्रयोजकत्वाभिधानमेव । नच फलबलस्य साधनमेदकल्पनामात्रप्रयोज-
जकत्वमिति वाच्यम् । फलबलस्य साधनमेदकल्पनामात्रप्रयोज-
कत्वेनान्तःकरणमेदकल्पने व्यप्रयोजकत्वात् । फलबलेन जीवमेदक-
ल्पनेऽपि दोषमावात् । अतो व्यापक एकः प्रतिविम्बो जीव इति
पक्षे कथमपि न सर्वज्ञापत्तिपरितारः । ननु तत्तत्सु नानाजीव-
वाद् । तथा सत्यन्तःकरणे प्रतिविम्बिनचैतन्यरूपस्य जीव-
स्य, परिच्छिन्नत्वेन सर्वसंसर्गमावाच सर्वज्ञतापत्तिर्मधित्री ।

विषयप्रकाशस्तु विषयसंसृष्टवृत्तिद्वारा तदागसलिलस्य कुल्याद्वाप
 केदारसलिलैक्यवद् विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्याभेदमिदमव्यक्तौ म-
 विष्पतीति किञ्चिज्ज्ञत्वमुपपत्स्यत इति चेत् । नेदं युक्तं भाति ।
 सलिल एको द्रष्टा भवतीति श्रुत्या सुपुत्रावेय जीवब्रह्मणोरेकीभावा-
 धवणात्तदितरत्र जाग्रदादौ व्यावर्त्तकोपाधेर्विषयमानत्वाच्च इर्ष्य-
 सत्त्वे विषयप्रतिविषययोरिय जीवब्रह्मणोरभेदस्य शक्यवचनत्वात् ।
 किञ्च । जीवब्रह्मणोरिदानीमभेदेऽन्योन्यधर्मविनिमयाद् ब्रह्मणो-
 ऽवपक्षताऽन्यस्य सत्यक्षता चापत्स्येतेति नोक्तदूषणोद्धारसम्भवः ।
 यदि च विषयभूतं विषयाधिष्ठानचैतन्यमेव साक्षादाध्यासिकस-
 म्यन्धलाभाद्विषयप्रकाशकमित्याध्यासिकसम्यन्धोपलक्षितचैतन्या-
 रमना जीव एकीभावात्, न तु विषयत्वविशिष्टरूपेणेति भेदस्यापि सन्ना-
 धाश्लोक्तदूषणापत्तिरिति विभाव्यते तदापि विषयतादात्म्यापक्ष-
 ब्रह्मणा त्वेकीभावाऽस्य जात एवेति— अहं घट इत्याकारकज्ञाना-
 पत्तिः । अध्यासेनान्तःकरणतादात्म्यापत्त्याहमिति ज्ञानघटन्तःकरण-
 धर्माणां सुखादीनां स्वस्मिन्नभिमानवद् विषयधर्माणामप्यभिमान-
 प्रसङ्गश्च । अयं घट इत्यादिज्ञानाभावाच्च स्यात् । यदि च विषया-
 ऽवच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यं विषयसंसृष्टाया वृत्तेरप्रभागे विषयप्रकाश-
 कं प्रतिविषयमर्पयति, तस्य प्रतिविषयस्य जीवेनैकीभावे विषय-
 प्रमितिरीति विभाव्यते । तदा तु सुतरामसङ्गतम् । घटवन्तरुद्धे
 इर्ष्यणादौ प्रतिविम्बादर्शनाद्विषयसंसृष्टेऽप्रभागे ब्रह्मप्रतिविम्बायो-
 गाद्विषयप्रकाशस्यैवाऽभावप्रसक्तेः । किञ्च । प्रतिविम्बापेक्षं चैतन्यं
 यदि विषयाद् बहिस्तदा तस्य वृत्तिसंसृष्टत्वात् प्रतिविम्बायोगः । यदि
 च विषयान्तस्तदापि विषयेण व्यवधानात्तथा । यदि विषयाऽदूरवर्त्ति-
 तदा विषयावच्छिन्नत्वस्यैवायोगः । किञ्च । अन्तःकरणोपाधिपरि-
 च्छिन्नप्रतिविषयस्याणुत्वादूदृष्ट्यदर्शने वृत्तिद्वारा तस्य निर्गमात् प्रा-
 णानामपि निर्गमापत्तिः । तमुत्क्रामन्तं प्राणोन्तक्रामतीति श्रुतेः ।
 किञ्चैवं कल्पनैकशरणत्वे गोलकद्वारा तैजसस्य वेगवतो वृत्तिरूप-
 परिणामस्य निर्गमादेव प्रमातृवृत्तिविषयचैतन्याभेदसिद्ध्या विषय-
 प्रकाशसम्भवे गोलकातिरिक्तेन्द्रियकल्पनापि वृथा स्यात् । तस्मा-
 दनादरणीया एवैते पक्षा इति दिक् । तदिदं हृदि कृत्वाहुः ॥ अत
 इत्यादि ॥ अतो विषयधर्मप्रतिविम्बाधारस्वरूपयां विचारेण ज्ञानेन्द्रिय-

वैयर्थ्यापत्तिरूपदूषणान्तरप्राप्तेन च प्रतिविम्बपक्षस्यासङ्गत्वात् ।
 इदम् = अर्थप्रकाशरूपं ज्ञानं; कार्यरूपत्वाप्रित्यजानातिरिक्तमेवेत्य-
 र्थः । अत्रोपपत्त्याय तत्कर्मगतं हेत्यन्तरमप्याहुः ॥ चिदादीत्यादि ॥
 तथाच कार्यरूपं ज्ञानं यद्यान्यनिष्ठं न स्यात् कोशादिषु चिदादिभि-
 र्बुद्धैरेकार्थ्यं न स्यात् । आदिपदं व्याकरणसंग्राहकम् । बुध अवग-
 मने । बोधो ज्ञानमिति । चिती संज्ञान इति । नञ् वृत्तौ ज्ञानस्योप-
 चारादिचिदादिप्रयोग इति शक्यवचनम् । कोशादीनां शक्तिप्राद-
 कर्त्तव्येन तत्रोपचारात्प्राप्त्यवचनत्वात् । तस्माज्जन्यं ज्ञानमतिरिक्त-
 मेवेति निश्चयः । ननु नेन्द्रियाणां वैयर्थ्यम् । बुद्धिबुत्तिजननार्थं ते-
 पानुपयोगात् । स्वप्ने स्वयम्बुवोतिष्ठप्रतिपादनेनान्यदा जीवस्याप्रकाश-
 कतयाऽवश्यं वृत्त्यपेक्षणात् । अन एव चान्तराणामपि ज्ञानाभावमि-
 त्त्वेन कोऽपि दोष इत्याशङ्क्यतां वृत्तिस्वरूपं निश्चेतुमाहुः ॥ बुद्धिबु-
 त्तिरित्यादि ॥ नेत्रनिमीलने कृते बहिर्दृश्यपदार्थस्यैव कश्चिदाकारो
 नेत्रान्तरे भासते । स आकारो न बाह्यवस्तुनः । आश्रयमतिहाय-
 तस्य तत्राऽशक्यवचनत्वात् । अतस्त आन्तरस्यैव कस्यचन भ-
 वितुमर्हतीति तस्याश्रयत्वेन सांख्यैराहङ्कारिकं, तत्त्वान्तरं वृत्तिना-
 मकं कल्प्यते । यथा हि पञ्चचनसूत्रद्वये—प्रमार्थप्रकाशनिष्ठाद् वृ-
 त्तिसिद्धिः—भाग्यगुणाऽयां तत्त्वान्तरे वृत्तिरिति । अयंस्तु—प्रमा-
 पूर्वोक्तरीतिकमाकारज्ञानं तत्सहितो योऽर्थप्रकाशो विषयज्ञानम् ।
 एवमुभयविधाह्निष्ठाद् वृत्तिसत्ताविश्रयः । यदि वृत्तिर्ने स्यादुक्त-
 आकारो न प्रतीयेत । अतैजसत्वाच्चलं अश्रुर्विप्रकृष्टं विषयमप्रा-
 प्तुवत्तत्प्रकाशनं न कुर्व्यात् । जायते च तदुभयमतस्मास्तीति निश्च-
 यः ।

म ।
 अभियुक्तोक्तिश्च । वृत्तयः प्रसरद्गुणाः स्फुरिताक्षस्य यत्र च * अहृष्टा-
 णुप्रहातत्तरसम्यक्कार्यबोधिका इति । अमूर्त्तायास्तस्या कथं क्रिये-
 त्यतस्तृतीय सूत्रम्—न द्रव्यनियमस्तद्योगादिति । अनियतत्वात्
 पदार्थानां न द्रव्य एव क्रियानियमः, किन्तु यत्र यत्प्रमाणतः सिद्ध्य-
 ति तत्र तदनुमन्यामहे । अतो दुरलभ्यस्तुन आकारग्रहणादर्शनात्
 साऽपि क्रियावतीत्यर्थ इति । यथं मायायादिनाऽप्यन्त करणविशिष्टस्य
 प्रमादृत्वमद्भास्यतय तस्मिन् ज्ञानसूक्ष्माऽवधारणं विषयसंस्कारमा-

ऽऽधातुं विषयेन्द्रियसन्निकर्षसामर्थ्यजन्यामन्तःकरणपरिणामरूपां
 वृत्तिमङ्गीकुर्वन्ति । नैयायिकादयस्तु नयनकिरणानां निर्गमेन विषय-
 सन्निकर्षाज्ज्ञानं, तेन च भावनासंस्काराख्यङ्गुणान्तरं चरमस्मृतिना-
 दयमात्मन्यङ्गीकुर्वन्तो वृत्तिपदार्थमेव नेच्छन्ति । तत्र नेत्रान्तराऽनु-
 भवस्य सार्यजनीनत्वादिप्रयोजकं नैयायिकादिमतमिति । वृत्तिः स-
 र्वथाभ्युपेयैव । परं तु या वृत्तिसंस्काराऽऽधानाद्यर्थं जन्यत इत्युच्य-
 ते । सा वृत्तिर्बुद्धेर्युद्धितत्वादतिरिक्तं पदार्थान्तरं न भवति । किन्तु
 स्थितिरेवाऽवस्थाविशेष एव सत्त्वादिभिः कालादिध्रुवैः सन्धादिगुणैः
 कृतः । तथाच यदा चक्षुषा ज्ञानं जायते जन्यते तदा तदाकारिका
 बुद्धिवृत्तिरपि तेन जन्यते । बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी * द्रव्यस्फुरणविज्ञान-
 मित्यादिभिस्तल्लक्षणवाक्यैस्तथा विशिष्टज्ञानसमानाकारतयैव सि-
 ष्कत्यात् । सैव वृत्तिर्नेत्रनिमीलने गोलकान्तरादनुभूयते । एवमेवे-
 न्द्रियान्तरजन्यापि ज्ञेया । अत एतावतैव निर्वाहे सांख्याद्यभिमतं
 तस्याः पदार्थान्तरत्वमप्रामाणिकं गुरुभूतं च । तथैव मायावादिप्र-
 तिपक्षं तस्या ज्ञानप्रतिविम्बाधारत्वमपि । व्यावहारिकज्ञानस्याऽतिरि-
 क्तत्वाज्जीकारे, भ्रष्टाऽभ्रष्टेति श्रुतौ कामादिपदानां शक्तत्वं धीप-
 दस्य लाक्षणिकत्वमिति कल्पनावैरूप्यादिदोषप्राप्तात् । अत उक्त-
 रीत्येन्द्रियसाधक्यादिनाधनेऽपि जन्यज्ञानमतिरिक्तमवश्यमभ्युपेय-
 मित्यर्थः । नन्वसंबन्धं, तथापीन्द्रियसम्प्रयोगोत्तरं सम्प्रयुक्तार्थस-
 मानौ वृत्तावाकारो जायत इति प्रमा भविष्यति, न तु भ्रमादिकम् ।
 शुक्त्वाद्यौ तद्विरुद्धस्य रजताद्याकारस्याभाधेन वृत्तौ तत्समर्पणायोगात्
 अत इदमपि मतमनुपपन्नमित्याशङ्कयामाहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ वृ-
 त्तैर्गुणजन्यत्वाङ्गीकारादेव, संशयोऽथ विपर्ययः * इत्यत्रोक्तानीं
 भ्रमादिवृत्तानामन्यस्यात्याद्यङ्गीकारेणोपपत्तिरिति * दोष इत्यर्थः । इदं
 यथा तथा तृतीयस्कन्धे बुद्धिलक्षणे व्युत्पादितम् । नन्विन्द्रियाणाम-
 नुग्रह इति बुद्धेः कार्यलक्षणात् तस्या इन्द्रियानुग्राहकतयेन्द्रियस-
 मानकालिकत्वाद् वृत्तेस्तदभेदे तास्मिन्द्रियजन्यत्वं बुद्धेऽमित्या-
 काङ्क्षायां तत् साधयितुमिन्द्रियाजन्यत्वे बाधकं तर्कमाहुः ॥ यदी-
 त्यादि ॥ काऽपीति ॥ कस्मिन्नप्यंशे । अयमर्थः । यत्र भ्रमदूषणं गृह्य-
 ते तत्र वृत्त्युपरजकस्य भ्रमणस्य विषयानिष्ठत्वाभावेन ततश्चिद-
 परागायोगाद् घटाकारिकया वृत्त्या विषयावरणाऽभिभवेन क्रियांशे

विश्लेषस्याप्यशक्यमनन्तत्वात् । वृत्त्या विषयैव तस्याभेदाभिन्नकाय-
 पि विषयप्रकाशको ब्रह्मचैतन्ये तदभावाच्चयनप्रदेशे तदननुभवमेन्द्रि-
 येष्वपि तदभावाद् वृत्तिमात्रजनकस्येन्द्रियसम्प्रयोगस्य विषयकारण-
 स्वाकलितः सम्प्रयोगेणापि विषये तदाधानायोगाद् भन्तःकरणाय-
 च्छिन्ने प्रमातव्यं व्याहं भ्रमातीत्यननुमत्वात् सम्प्रमः सर्वत्रालब्धस-
 ताको घटेऽपि न स्यात् । यस्मात् काप्यसन् घटदेशेऽनुभूयते । त-
 स्मात्तद्देशावच्छेदेनानुभूयमानायां वृत्तार्थास्त । यस्मादेवं तस्माद्
 वृत्तिरिन्द्रियजन्यैवेत्यर्थः । एवं सिद्ध एकत्र जन्यत्वेऽन्यत्रापि
 तथैवाद्गीकारमिति भावः । नच शुक्तिरजतादिखलं इदमाकार-
 वृत्तौ सत्पामपि रजताभ्यासदर्शनाद् अंशत एवावरणतापी अशा-
 स्तरेणेहापि भ्रमविश्लेषोऽपि भविष्यतीति न तदननुभवानुपपत्तिरिति
 वाच्यम् । विषये तत्सत्त्वेऽन्येषामपि तदननुमत्वापत्तेः । अन्येषां
 घटद्रूपणां प्रमाप्यवृत्त्या तदंशावरणनाशादभ्यापि तदननुमत्वापत्तेः
 विषयाधिनारणपक्षस्यैव दुष्टत्वात् । पुरुषाश्रितत्वपक्षे तूकरीत्या
 प्रमातरि प्रमाणे च यत्तुमशक्यत्वेन घटकुडीप्रभातघटननुमत्त्वस्यै-
 वापत्त्यात् । शुक्तिरजतस्याप्येवमुक्तत्वात् । एवं मूलानामप्यस्याकृपा-
 ज्ञानानां नानात्वमङ्गीकृत्य घटापरकत्वज्ञानस्य घटाकारकवृत्तयानिवृत्ता-
 यपि नैकत्वपावरकस्यानिवृत्तौ भ्रमविश्लेषेऽस्यावरणेऽपि पूर्वोक्तरीत्या
 पुरुषनिष्ठतैव तस्य वाच्येति तस्य तद्वद्देशासिद्धेः । वृत्तेर्ज्ञानात्म-
 कतयमात्रकतयया तस्योत्पत्तिनाशशालित्वमात्रेण निर्वाहे विषया-
 वरणतज्ज्ञानात्मकतययोर्गुह्यत्वाद्भ्रमामाणिकतत्वाच्च । एतेनैव घटा-
 वरकाशातगतत्वावरणशक्तिमात्रनिवृत्तिर्न तु विश्लेषशक्तिरिवृत्तिरपीति
 पक्षो निरस्तो वाच्यः । नैकत्वपावरणमन्तरेण भ्रमणविश्लेषासम्भ-
 वादावरणशक्तिनिवर्तकमाया अत्रयोजकत्वाच्च । जलप्रतिपिम्ब-
 वृत्ताधोभवभ्रमे तु प्रतिपिम्बपदार्थस्यातिरिक्तत्वेन मूलसमीपव-
 सिन्नि जले मूलस्य ततो विप्रकृष्टेऽप्रत्य प्रतिपिम्बात् प्रतिपिम्ब-
 त्वेनैवावगादाद् भ्रमन्त्यस्य पुनंचत्वेन तत्रावरणादिकल्पनाया ए-
 वायोगाच्चेति दिक् । तत्कालान्तरमाहुः ॥ जीवत्येत्यादि ॥ इन्द्रियाणां
 जागरणे जाग्रतस्तेषां लये स्वप्नः, अन्तरिन्द्रियस्यापि तत्र सुषुप्तिरि-
 तोन्द्रियहेतुकमवस्थात्रयं गुणतस्तत्तया न भ्यादित्यर्थः । यद्वा ।
 वृत्तीनां गुणान्तरत्वे वाचकं तर्कमाहुः ॥ जीवत्येत्यादि ॥ शुद्धवृत्त-

यो यदि गुणैर्जगत्या न स्युस्तदा जीवस्यावस्थात्रयं भिन्नहेतुकं स्वादे-
यादेव नथा स्यात्तर्हि, सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् *
प्रस्थापं तमसा जन्तोस्तुरीयं त्रिषु सन्ततमिति । जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं
च गुणतो बुद्धवृत्तयः * तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन
विनिश्चित इत्यकादशस्वमगवद्वाक्यं हंसवाक्यं च विरुद्धेति । यतो
नेवं विरोद्धव्यमतस्तत्तदवस्थामु बुद्धिवृत्तयो गुणव्यत्ययजा एवे-
ति निश्चयः । एवञ्च सत्त्वबाहुल्ये प्रमाणवृत्तिस्सत्त्वरजःसाम्ये संश-
यस्तमोबाहुल्ये अज्ञानं, रजोऽनुबोधे भ्रम इन्द्रियैर्जन्यत इत्याद्युक्तम् ।
यत्तु, जाग्रद्भोगप्रदकर्मोद्बोधे जागरणं, तदुपरमे निद्रया स्वप्न-
सुषुप्ती इति मतम् । तत्रापि कर्मोद्बोधोपरमहेतोरेवदपवाद्यत्वा-
द्याघवादीभ्वरेच्छानुगृहीतानां परस्पररोपमर्हकादिस्वभावानां गुणा-
नामेवावस्थाहेतुत्वं साधीय इति । एवं तर्कसूचितेन प्रमाणेन वृत्ति-
कारणं निश्चित्य फलितमाहुः ॥ अत इति ॥ अत, इन्द्रियाणा-
मनुग्रह इति वाक्येन बुद्धेरिन्द्रियाऽनुग्राहकत्वाद्, गुणषशत् = स-
त्त्वादिगुणाऽनुबेधाद् यथा येन प्रकारेण संशयाविरूपा बुद्धि-
वृत्तिर्भवति इन्द्रियैर्जन्यते तथैव तत्समानाकारमेव विशिष्टज्ञानं म-
न्तव्यमङ्गीकार्यम् । तथाच बुद्धेरिन्द्रियाजन्यत्वेष्वपि तदवस्थारूपाणां
वृत्तीनामिन्द्रियजन्यत्वं सुघटमित्यर्थः ।

एवञ्च तृतीयस्कन्धोक्ते स्थिरज्ञापक्षे आधिमौक्तिकबुद्धिरूपाणां वृ-
त्तीनामेव विशिष्टज्ञानत्वं त्रिक्षणावस्थायिज्ञानपक्षे तु वृत्तिभिन्नत्व-
मिति योच्यम् । अत्र नैयायिकादिवत् कार्यज्ञानं भिन्नं स्वीकृतमिति
तद्वदेव ज्ञानोत्पत्तिप्रक्रियापि भविष्यतीति शङ्कनशुद्धासाय भिन्नां
प्रक्रियां सूचयन्त आहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ अत एव बुद्ध्यधीनत्वादेव
न स्वानन्त्यमिति । न ज्ञानजनने कर्तृत्वघटकं स्वातन्त्र्यम् । तथाच
आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्षेणेति प्रक्रिया नास्मद्-
भिमतो, किन्त्वधिष्ठानं तथा कर्त्तेति * चक्ष्यमाणगीतावाक्यादन्ये-
त्यर्थः । साऽत्रानुक्तापि सूचितत्वाद् बाधनार्थं किञ्चिद् व्युत्पाद्यते ।
नथाहि । अधिष्ठानं तथा कर्त्तेति * ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे-
ऽञ्जुन तिष्ठतीति गीतावाक्याभ्यां दैवेनान्तर्यामिणा च क्षुब्धगुण-
युक्त मनस्तत्तत्कार्यार्थं प्रयते । तच्चरणवमपि स्वक्षोभमिति तत्त-
दिन्द्रियेण समुज्यते । तत्र तत्तदिन्द्रियदेवताऽऽनुकूल्ये विषयसंसृष्टं

सत्त्वं पूर्वं निर्विकल्पकमुत्पादयति । ततो बुद्ध्यापि तदनुग्रहे सचि-
कल्पकं भवति । चाक्षुषे तु गयनाकिरणसंसृष्टे मनो विषयपर्यन्तं
गच्छति । इन्द्रियान्तरे तु किरणाभावादिन्द्रियेण सह विषयं प्रा-
प्नोति । तदा क्रमेण सहैव चा निर्विकल्पकं सचिकल्पकं च मन-
स्युत्पद्यते । ज्ञानद्वयेऽपि विषयेन्द्रियस्पर्शादिकं व्यापारः । स मया
प्रधानतरङ्गाकारं व्युत्पादित इति मतो बोध्यः । तत्र सचिकल्पकं
प्रमेयाकारानभ्यादनन्तविधं भवति । नञापि धातुरणान्तरसमव-
धानेन संशयविषयोऽसनिष्पद्यस्मृतिभेदा ज्ञामिति भवन्ति । यथा
स्वप्नयं स्वप्नेऽपि । तेषां तत्रैव लक्षिताः । सचिकल्पकजन्यहानोपा-
दानबुद्धौ तु विशेषः । इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैः कामलोभहृतं मनः ॥
चेतनां हारं बुद्धेः क्षम्यकोयमिव हृद्वादितिवाक्याद्विषयैरिन्द्रिया-
कार्यैः । ततस्तैर्मनमस्तस्य कामाविहनमिति तत्र कामोत्पत्तावुपादान-
बुद्धिः । तादृशे मनसि हेयोत्पत्तौ तु हानबुद्धिः । यदा मनसो-
ऽनाकर्षणदोषेष्टावुद्धिरिति । नचैवमप्रयोजकम् । कामिनीकुचकुम्भ-
दर्शनादौ चक्षुषः, शीतादिकालेपूष्पादिना स्पर्शो, रागादियुक्त-
शीतेन श्रवणस्य, चन्दनादिगन्धेन घ्राणस्य मक्षितस्यापि दृष्ट्यादेः
पुनरास्यादेन रसनस्य तैश्च मनस आकर्षणस्य प्रत्यक्षासिद्धत्वात् ।
एवं ज्ञानक्रमः । अत्र यथासम्भवमन्यदपि शास्त्रेणावगम्योहनीयं
यदि न्यूनं भाति ॥ १३४ ॥ १३५ ॥

सुखदुःखसमुत्पत्तिर्निन्या ब्रह्मगुखात् पृथक् ॥

अन्धन्तमः प्रवेशाच्च ह्रीच्छादीनां च सर्वशः ॥ १३६ ॥

मनोधर्माश्च ये चान्ये भगवत्सङ्गवर्जिताः ॥

उत्पद्यन्ते विलीयन्ते घटादिरिव नान्यथा ॥ १३७ ॥

एवं ज्ञानस्योत्कर्षे निरूप्य सुखदुःखयोरेपि कल्पफलयोक्त-
त्वात् निरूपयान् ॥ सुखदुःखसमुत्पत्तिरिति ॥ निश्चा, न विवादा-
स्पदमित्यर्थः । ब्रह्मसुखमपि तथा भविष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ ब्रह्म-

सुखादिति ॥ दुःस्वार्थमाह ॥ अन्वन्तमः प्रवेशादिति ॥ अन्वन्तमो
नित्यम् । असुराणां फलम् । तथा ह्रीच्छादीनामपि भगवद्धर्मव्य-
निरिक्तानामुद्भव एव । अनुक्तसमुच्चयार्थमाह ॥ मनोधर्मा इति ॥
भगवद्धर्मा मनोधर्माश्च तुल्या भवेन्ति, न त्वेकविधाः । निसा भ-
गवद्गुणा भगवद्धर्माः । अनिसाः कार्यरूपा मनोधर्मा इति । अनेन,
सोऽकामयते सत्र दोषः परिहृतः ॥ १३६ ॥ १३७ ॥

ज्ञानफलयोरिति ॥ सुखदुःखयोरनुकूलप्रतिकूलबुद्धिवेष-
त्वेन पूर्वमज्ञस्य पश्चादर्थज्ञाने तत्प्राप्त्यस्य स्वरूपेऽपि एतद्वेदं सिद्धं
भूतमिति मानाज्ज्ञेयत्वस्यापि फलान्त-पातित्वमभिप्रेत्यैवमुक्तम् ॥ न
विधादास्पदमिति ॥ ननु यथाऽ-युक्तकृतस्य धवलरूपस्य मालिन्यतार-
तम्ययुक्त्यनेकेषु दर्पणेषु प्रतिबिम्बे सत्युपाधिमालिन्यतारतम्या-
त्तत्र तत्र प्रतिबिम्बे धावल्पापकर्षस्तारतम्येनाध्यक्ष्यते । एवं वस्तुतो
निरतिशयस्यैकस्यैव स्वकृपानन्दस्य अन्तःकरणप्रतिबिम्बिततया
साक्ष्यानन्दभावे प्राक्तनसुकृतसम्पत्त्यधीनविषयविशेषसम्पर्कप्रयुक्त-
सत्त्वोत्कर्षापकर्षरूपशुद्धितारतम्ययुक्तसुखरूपान्तःकरणवृत्तिप्रतिबि-
म्बिततया विषयानन्दभावे च सति तस्मिन्तमोगुणरूपोपाधिमालि-
न्यतारतम्यदोषास्तारतम्येनापकर्षोऽप्यध्यक्ष्यत इति तस्य सातिश-
यता तेनातृप्तिश्च । विद्योदये तु निखिलोपाधिनिवृत्त्यापकर्षाध्यास-
स्याऽपि निवृत्ते, कृतकम्यतंति संसारिकानन्दब्रह्मानन्दयोर्विशेष इ-
त्येतावतैव निर्याहे उत्पत्त्यादिविचारस्य व्यर्थत्वात् कथं न विधादा-
स्पदमिति चेत् । नेद युक्तम् । इष्टान्तविरोधात् । आनन्दे रूपानु-
पधानात् । अन्तःकरणस्य चाशुद्धत्वात् । अन्यथा हृदयनाड्यादि-
प्रतियोग्यापातनं तदनुसन्धानापातादित्यादिपूर्वोक्तयुक्तिभिः साक्षा-
त्मकप्रतिबिम्बनिरासेन तदानन्दप्रतिबिम्बस्यापि निरस्तचरत्वात् ।
धैर्यधिकानन्दस्यापि वृत्तिविषयसंसर्गोत्तरभावित्वेन विषयसंसर्ग-
रूपायां वृत्तीं प्रतिबिम्बस्य च पूर्वं दूषितत्वेन प्रतिबिम्बरूपताया
वस्तुमशक्यत्वात्सुखरूपवृत्तिमन्तरेण च तदनभिध्यक्तेस्तस्या भाव-
व्यक्तत्वात्प्राप्त्या त्वदुक्तरीतिकसत्त्वोत्कर्षापकर्षतारतम्यवती अ-

भूतःकरणवृत्तिरेव वैपयिकं सुखम् । सा चोत्पत्तिमती भवताऽप्यङ्गी-
क्रियत एवेत्यतो न सा विद्यादास्पदमिति जानीहि । एवमेव वृत्तिरु-
पदुःखस्याप्युत्पत्तिर्भवेत् । नैयायिकादयो ब्रह्माणं सुखं नाङ्गीकुर्वन्तीति
ब्रह्मसुखस्याप्युत्पत्तिः सम्मान्यत इति तन्निरासायाहुः ॥ ब्रह्मसुखं स्या-
दि ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, यो वै भूमा तत्सुखं, नाल्पे सुखमेस्ती-
स्यादिश्रुत्यः ॥ नन्दमयाधिकरणभूमाधिकरणार्थां च तस्य नित्यत्व-
मेव सिद्धमिति तन्निश्चये च सुखमुत्पत्तिमदिति निश्चयः । नन्वन्धत्-
मसः कथमुत्पत्तिरहितत्वमित्यत आहुः ॥ अन्धन्तम इत्यादि ॥ माम्-
ऽप्राप्यैव कोन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिमिति वाक्यात् । अन्धन्तमः
प्रविशन्तीति श्रुतेऽस्मिन्नासुरणामविद्योपासकानां तत्फलम् । तस्य च
नित्यानन्दतिरोभावरूपस्याहुत्पत्तिरहितत्वम् । तदग्रे दुःखस्य रूप-
निरूपणे व्याकरिष्ये । एवं मनोधर्माणां ज्ञानसुखादीनामुत्पत्ति नि-
रूप्य मनोधर्मास्तरेऽपि तामतिविशन्ति ॥ तथेत्यादि ॥ ईहंस्तु अहं-
णि जुगुप्सा । जुगुप्सा हीरकमस्त्विति भगवता लक्षितत्वात् । ईच्छा
अनिलावरूपा प्रसिद्धैव । आदिपदं द्वेय-नर्प्राणिप्रभृतयो नाना-
ऽनुव्यवसायगम्या हेयाः । हीर्षीर्भीरिष्येतत्सर्वं मन एवेति धृतो प्र-
कारवाचिना इति शब्देन समुच्चितत्वात् ॥ तुल्या इति ॥ समानाका-
राः ॥ दाप इति ॥ भगवति विकारित्वरूपः, कामे अनित्यत्ववि-
कारित्वरूपश्चेत्यर्थः ॥ १३६ ॥ १३७ ॥

आन्निर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुञ्चैरिणः ॥

भक्त्या त्वायो द्वितीयस्तु तदभावाद्धरौ सदा ॥ १३८ ॥

सर्वाकारस्वरूपेण भविष्यामीति या हरेः ॥

वीक्षा यथा यतो येन तथा प्रादुर्भवत्यजः ॥ १३९ ॥

मृदादिभगवद्रूपं षट्पादाकारसंयुतम् ॥

मूलेच्छातस्तथा तस्मिन् प्रादुर्भावो हरेस्तदा ॥

तिरोभावस्तथैव स्याद् रूपान्तरविभेदतः ॥ १४० ॥

सुखादिति ॥ दुःखार्थमाह ॥ अन्वन्तमःप्रवेशादिति ॥ अन्वन्तमो
 नित्यम् । असुराणां फलम् । तथा ह्रीच्छादीनामपि भगवद्धर्मव्य-
 तिरिक्तानामुद्भव एव । अनुक्तसमुच्चयार्थमाह ॥ मनोधर्मा इति ॥
 भगवद्धर्मा मनोधर्माश्च तुल्या भवेन्ति, न त्वेकविधाः । निसा भ-
 गवद्गुणा भगवद्धर्माः । अनिसाः कार्यरूपा मनोधर्मा इति । अनेन,
 सौऽकामयतेसत्र दोषः परिहृतः ॥ १३६ ॥ १३७ ॥

ज्ञानफलयोरिति ॥ सुखदुःखयोरनुकूलप्रतिकूलबुद्धिवैद्य-
 त्वेन पूर्वमज्ञस्य पश्चादर्थज्ञाने तस्यार्थस्य स्वरूपेऽपि एतर्ह्येवेद सिद्ध
 भूतमिति मानाज्ज्ञेयत्वस्यापि फलान्त-पातित्वमभिप्रेत्यैवमुक्तम् ॥ न
 विधादास्पदमिति ॥ ननु यथाऽ-युक्तकृतस्य धवलरूपस्य मालिन्यतार-
 तम्ययुक्तेष्वनेकेषु दर्पणेषु प्रतिबिम्बे सत्युपाधिमालिन्यतारतम्या-
 त्तत्र तत्र प्रतिबिम्बे धावद्व्यापकर्षस्तारतम्येनाध्यस्यते । एव वस्तुतो
 निरतिशयस्यैकस्यैव स्वरूपानन्दस्य अन्तःकरणप्रतिबिम्बिततया
 साक्ष्यानन्दभावे प्राक्तनसुकृतसम्पत्त्यधीनविषयविशेषसम्पर्कप्रयुक्त-
 सस्योत्कर्षापकर्षरूपशुद्धितारतम्ययुक्तसुखरूपान्तःकरणवृत्तिप्रतिबि-
 म्बिततया विषयानन्दभावे च सति तस्मिन्स्तमोगुणरूपोपाधिमालि-
 न्यतारतम्यद्वोपात्तारतम्येनापकर्षोऽप्यध्यस्यते इति तस्य सातिश-
 यता तेनातृप्तिश्च । विद्योदये तु निखिलोपाधिनिवृत्त्यापकर्षाध्यास-
 स्याऽपि निवृत्ते, कृतक्यतेति संसारिकानन्दब्रह्मानन्दयोर्धिशेष इ-
 त्वेतापतैव निर्वाहे उत्पत्त्यादिविचारस्य व्यर्थत्वात् कथं न विधादा-
 स्पदग्यमिति चेत् । नेद युक्तम् । इष्टान्तविरोधात् । आनन्दे रूपानु-
 पधानात् । अन्तःकरणस्य चाशुद्धत्वात् । अन्यथा हृदयनाड्यादि-
 प्रतिबिम्बापातेन तदनुसन्धानापातादित्यादिपूर्वोक्तयुक्तिभिः साक्ष्या-
 त्मकप्रतिबिम्बनिरासेन तदानन्दप्रतिबिम्बस्यापि निरस्तचरत्वात् ।
 वैषयिकानन्दस्यापि वृत्तिविषयसंसर्गोत्तरमावित्वेन विषयसंसर्ग-
 रुद्धायां वृत्तौ प्रतिबिम्बस्य च पूर्वं दूषितत्वेन प्रतिबिम्बरूपताया
 यस्तुमशक्यत्वात्सुखरूपवृत्तिमन्तरेण च तदनभिग्नकेस्तस्या आव-
 ४ त्पुनरीतिकसत्योत्कर्षापकर्षतारतम्यवती अ-

दुःखं तु निर्दृश्यभाव इति तिरोभावफलत्वाच्च व्यभिचारः । एवं
सति सर्वसाधनत्रैयर्थ्यमाशङ्क्य शक्तिद्वयस्य तदधीनत्वं वक्तुमादिने
आरभ्य निरूपयति ॥ भक्त्या त्वाद्य इति ॥ भक्त्यैव भगवान्नावि-
र्भवति । तच्च वस्य भक्त्याविर्भावः सा भक्तिर्यादृशी देशकाल-
युक्ता तत्तिरोभावे तिरोभवति, न त्ववतारोप्यन्यः प्रकार इत्यर्थः
अन्येष्वह ॥ सर्वकारस्वरूपेणेति ॥ तत्तदाकारस्वरूपेण घटपटा-
द्याकारेण यस्मिन् देशे येन प्रकारेण येन साधनेन यथाऽऽदि-
र्भावेच्छा तथा सर्वं सम्पाद्याविर्यवतीत्यर्थः ॥ तत्र निदर्शनमाह ॥
मृदादीति ॥ मृदि घटादयो यावन्तो भविष्यन्ति ते सर्वे कारण-
त्वेन वर्तन्ते इत्यङ्गीकर्त्तव्यम् । अन्यथा ततः मादुर्भावो नोपपद्ये-
त । ततः सामर्थ्यं भगवत्त्वेन सङ्गच्छते । अतो मृदादिकं भग-
वद्रूपमेव । घटादिकार्यं च तत्रैव लीनं निष्ठिति । तदपि भगवद्रूपं प्र-
पञ्चस्थानीयम् । ततः किमत आह ॥ मूलञ्छात इति ॥ पुरुषोत्त-
मेच्छातः । तथा तथैवानुपूर्व्या कार्यरूपहरेरेव मादुर्भाव इत्यर्थः ।
यथा ततः महत्साणिरूपाणि गृह्णाति क्रमशस्तथात्रापि कटकमुकु-
टादयः । एषमाविर्भावं निरूप्य तिरोभावं निरूपयति ॥ तिरोभाव
इति ॥ तिरोभविष्यामीति या इच्छा यथा येन तथा तत्र तिरोभव-
ति, परं तत्र रूपान्तराविर्भावावश्यकत्वम् । इयानेव भगवतः म-
काशाद् प्रपञ्चे विशेषः ॥ तत्र तिरोभावेन रूपान्तराविर्भावः ॥
दाहशोषादावपि रूपान्तराभिनि मतम् । यद्यथा सर्वथा भगवता
तुल्यता । वक्ष्यति चात्रे—अवष्टं कृष्णवत् सर्वमिति ॥ १.३८ ॥
॥ १.३२ ॥ १.४० ॥

पयमिति ॥ उत्पद्यन्ते विलीयन्ते इति मूलोक्तेनोत्पादविनाश-
पालित्वेनेत्यर्थः ॥ युक्तिमिति ॥ उन्मत्त्यादिस्वरूपविषेचकतत्त्वत्वात्
नित्यन्यस्ताधिकामित्यर्थः ॥ आविरित्यादि ॥ आविः प्रकटभावय-

ति कारणान्तःस्वं कार्यं बहिः प्रकटीकरोति या शक्तिर्निमित्तगतीपा-
 दानगता च सा आविर्भावशब्दाच्चेत्यर्थः । सत्कार्यवादे शक्तस्य
 शक्यकरणाङ्गीकारात् सा कारणगता ॥ आविर्भाव्यं वा घर्म इति ॥
 प्रकट्यरूपो धर्मः कार्यगतः स आविर्भाव इत्यर्थः । तथा तिरोभवन-
 म् । मुद्रादिगता तिरोभाविका शक्तिर्वैटादिगता तिरोभवनं वा
 तिरोभावः । एते शक्तित्वेन धर्मत्वेन च व्यवस्थाप्यमाना उक्ता-
 अवधारोपे भगवच्छक्तिव्याधान्तरमेद्वरूपवाद्भवन् शक्ती इत्य-
 र्थः । एतेषां भगवच्छक्तिरूपे प्रमाणं सूचयन्त आहुः ॥ अनन्तेत्यादि ॥
 परास्य शक्तिर्विविधैव भूयत इति श्रुतेरित्यर्थः । कारणगतशक्तीनां
 भगवच्छक्तिव्यसाधनाय विपक्षसाधनाय च कारणे शक्तिसाधकं
 तर्कमाहुः ॥ अन्त्येत्यादि ॥ यदि कारणसामान्ये कार्यजननानुकूला
 सत्कारणविरोधे तत्तदाकारककार्यादिजननानुकूला च शक्तिर्न
 स्यात्तदा तथेत्यर्थः । अत्रैतद् बोध्यम् । कार्यस्य नियतावधिकत्वदर्श-
 नात् प्रागभावस्य च पूर्वं दूषितत्वात् सत्कार्यवादस्य शिष्टाहतत्वम् ।
 तत्र प्रथमपक्षे तन्तुतुरीयेमादिभ्यः पटोत्पत्त्या मृदण्डवकादिभ्यश्च
 मटोत्पत्त्या तस्य तस्य तत्तज्जनने शक्तिर्निश्चीयते । सा च न स्वभा-
 वो, नापि स्वरूपम् । तथा सति तस्य सार्वदिकत्वाच्छीर्णोप्यपि त-
 र्णादिभ्यः पटोत्पत्तिः स्यात् । भर्जिताद् बीजादप्यदुरोत्पत्तिः
 स्यात् । गणिसमवधानेऽपि यद्वेस्तृणादिकं दृश्यते । स्वभावस्यान-
 पायित्वात् । स्वरूपस्य च अस्वात् । अतः सा कालेन भर्जनेन च
 तादृगा गणिसमवधानप्रतिषेध्या च काचित् स्वभावात् स्वरूपाणां
 तिरितौमाङ्गीकार्या । गतु तन्वादीनामविशीर्णत्वेन बीजानामप्यभ-
 र्जितयोगे रूपेणैव कार्यजननदर्शनादुपभेदमात्राङ्गीकारेण निर्वाहे-
 श्तिरिक्तशक्तिकल्पनं शुरुभूतम् । परं बहिरूपलेऽपि मणे प्रतिब-
 ल्भकारणेन तद्भावस्य प्रतिबन्धकामावरूपत्वात् तस्य सत्कारित्वेन
 निर्वाहाच्च श्रेयम् । यदि च प्रतिबन्धकत्वं नाम कारणभूताभावप्र-
 तिगोभित्वं, तद्भाष्यस्य च कारणत्वमिति कल्पनाद्वयाद् पौरवं वि-
 शाध्यते, तदाशक्तिकारणतावादेऽपि शक्तमन्तरेण स्वरूपतः केवला-
 भास्तस्माः कारणत्वाददर्शनात् प्रतिबन्धकत्वस्य च केनचित्पक्षेण भ-
 वताऽपि कल्पनीयत्वात् कल्पनाद्वयं -- नोऽप्युपपत्तीति लौक्यमेव ।
 अस्तुतस्तु न प्रव्यापीनां प्रतिबन्धकत्वं कारणत्वं

किन्तु तेजसाभावविशिष्टमण्यभावविशिष्टस्य बहेरेव कारणत्वमि-
त्येकमेव कार्यकारणभावेन निर्वाहेऽतिरिक्तशक्तिकल्पनाज्जागलस्तन-
४. प्रायेवेति चेत् । नेदं युक्तं यस्तुम् । गुरुशरीरतादृकारणस्वरूपप्रवेशेन
गुरुभूतस्य तादृकार्यकारणस्य कल्पनापेक्षया भुत्यनुगृहीतस्यातिरि-
क्तशक्तिकल्पनस्यैव धरीयस्त्वान् । किमत्र गुरुत्वमिति चेद् उच्यते ।
मण्यभावस्य प्रतिबन्धकामावत्त्वेन प्रवेशे प्रतिबन्धकस्य च पूर्वो-
क्तलक्षणकत्वेऽत्रापि कार्यकारणभावद्वयकल्पना प्रतिबन्धककल्पना-
चेति कल्पनाप्रपाप्तिः । निरुद्धसामग्रीहेतुत्वं प्रतिबन्धकत्वमिति
लक्षणकत्वे कल्पनाद्वयाद्यौच्यम् । यस्तु तस्य भावप्रवेशादत्रापि
गौरवे प्रतिपत्तेः । तथा सति शरीरगौरवस्याजागलस्तनप्राप्तैव ।
मण्यभावात्त्वेन प्रवेशे तु नानाकार्यकारणभावकल्पनाऽत्यन्तमेव गुर्वी ।
मन्थोपघादिनापि दाहाभाषदर्शनात् । एवमुत्तेजकानामपि नाना-
त्यासत्तास्यरूपेण प्रवेशे ततोऽप्यत्यन्तगौरवम् । यत्किञ्चित्त्वेन प्रवेशे
पावस्तद्भावविशिष्टमण्यभावविशिष्टस्य बहेर्दाहप्रत्यकारणत्वात्ततो
दाहाभाषाप्रतिपत्तिः । तथैव यावत्त्वेन प्रवेशेऽपि यत्किञ्चित्त्वेन प्रवेशे
यथा कथञ्चित्त्वेन प्रवेशेऽपि तादृशकार्यकारणभावज्ञानस्योत्तेजकत-
द्भावमणितद्भावनत्तद्वैशिष्ट्यज्ञानाधीनतया तादृशगुरुशरीरकारण-
तादृशरूपज्ञानस्यैव दौर्घट्यमिति तदपेक्षया शक्तिकल्पनमेव सौक-
र्ष्याज्यायः । बीजाभामप्यमर्जितत्वेनैव रूपेण न कारणता । दाहव्य-
धेयमिति ध्यः कदलीकाण्डजननस्य भामतीनिबन्धे प्रदर्शितत्वात् ।
अतस्तत्रापि काचिच्छक्तिर्मज्जनेन नाह्यते, अपरा भाषीयत इति
मन्तव्यम् । किञ्च । कार्यकारणभावपक्षेऽपि प्रसिद्धकृपातिरिक्तकृपा-
न्तरं तूपाद्रयिताशशालि कल्पनीयमेवेति भाष्येय कलहः परंपरस्य-
ति, न तु स्वरूपे इति मुपेक्षायमाग्रह इति विद् । एवं सिद्धायां श-
क्तौ बीजादिपरिणामस्थलेऽपि सैव मन्तव्या । ताश्च सर्वत्र मगवत्
एव । मयुराशिश्रिता येनेत्यादिवाक्यान् । एषाऽस्य शक्तिरिति भु-
त्यनुगृहीतत्वाच्च । मगवतैव परं तत्र तत्र कार्याय प्रजायेपतीच्छया
विमर्शे स्थापनाः । विविधशक्तिर्वहुषेव भातीत्यादिवाक्यान् । तदा-
हुः ॥ तस्मादित्यादि ॥ एवं प्रथमपक्षे कारणत्वं व्यवस्थापितम् । अथ
द्वितीयपक्षे कथं गृह्यत्वादिषु घटादिकारणताम्यवहार इत्याकाङ्क्षा-
यमाहुः ॥ धर्मादित्यादि ॥ तदिदं व्याकुर्वन्ति प्रमथः ॥ अत्रेदमित्या-

य आदाय तत्र प्रतियोगित्वमुच्यत इति चेत् । न । धर्मिणस्तदानीमस-
 स्त्वेन भाविन्याः सत्ताया अनिश्चयात् तथा यक्तुमशक्यत्वात् । सू-
 र्मरूपेण घटं मानामेव सत्तामादायोच्यत इत्यस्यापि यक्तुं शक्य-
 त्वाच्च । नापि प्रथमसमयवर्त्तिभाषाधिकारार्थं तत् । तस्य कालनिष्ठत्वे
 उत्पद्यते काल इति प्रतीत्यापत्तेः । भावनिष्ठत्वे तस्य भावस्यापि तदा-
 र्मी सत्त्वापातेन घटकुटीप्रमातात् । आद्यक्षणसम्बन्धः सेति चेत्तवापि
 सम्बन्धघटकतया घटादिसत्ता आवर्त्तयकैव । तदेतद् वृद्धिद्वयो-
 क्तम्—प्रतो यः कश्चिन्निरूप्यतामित्यादि ॥ एवमुत्पत्तेः पूर्वं धर्मि-
 सत्तां साधयित्वा प्रतिषन्देरनुत्तरस्याद्धर्मिणित्यस्य साधनायानित्य-
 र्थवाचकं तर्कमाहुः ॥ घटो भवतीत्यादि ॥ अत्रापादकमनुक्तमेव सि-
 द्ध्यतीति यदि घटः सदा सन्न स्यादिति कण्ठतो नोक्तम् । क्रिया-
 ध्यातवस्य कर्तृत्वेन भवनक्रियाद्यये घट एव आख्यातामिद्विदलद्वये-
 कालस्य समानपदोपात्तात्वेनान्यथात् । तदानीं घटानङ्गीकारे तदन-
 म्भयापत्त्याऽनुपपन्नः स्यादित्यर्थः । नच कालान्ययस्य समानपदोपा-
 ते व्यापारेऽपि शक्यमवचनत्वाच्चाप्यनुपपत्तिः प्रयोगस्येति वाच्यम् । ए-
 वमन्याभयवर्त्तमानत्वमन्तरेण व्यापारवर्त्तमानताया अनुपपद्यमान-
 त्वेन घटसत्ताया अनुक्तसिद्धत्वात् । पदान्तरोपात्तफलान्वयपक्षोऽपि
 सत्तारूपस्य फलस्य धर्मत्वेन धर्मिणं विना तदसिद्ध्या तदा धर्मि-
 सत्ताया अर्थादेव सिद्धेः । तत्रैवं सत्युत्पत्तेऽपि घट, उत्पद्यत इति
 प्रयोगापत्तिः । कालान्वितस्य कर्तुः सत्त्वादिति वाच्यम् । फलं द्वारी-
 कृत्यैवान्यथाङ्गीकारादुत्पत्तिरूपे फले तिरोहिते द्वारभागेन काला-
 न्वयमायात्तादृशप्रयोगाभावस्यागायात्तेन सिद्धेः । ननु घटो भवती-
 त्यादौ भवतिदत्यस्यैव इति चेत् तत्राहुः ॥ भूतसत्तायामित्यादि ॥
 फलितमाहुः ॥ अत इत्यादि ॥ सर्वथुतेरिति ॥ इदं सर्वं यद्यमात्मा,
 सर्वं स्वस्वित्वं प्रज्ञात्वादिभुतेः । तथाचैवं श्रूयतुकूलाभिर्युक्तिभिर्य-
 मिनिन्यस्ये सिद्धे प्रतिषन्देरप्यत्रोत्तरत्वमेवेत्यर्थः । ननु भवतु धर्मि
 सदातनस्तथापि व्यवहारसिद्धयर्थं धर्माद्धर्मिसिद्धिस्तदङ्गीकृतैवेति
 धर्मस्योत्पत्त्यादिभिरनित्यत्वेनाभगवत्त्वान् सर्वथुतिर्पादा तु नापै-
 तीत्यत आहुः ॥ तदन्वित्यादि ॥ अपमर्थः । निमित्तकारणत्वेनाभिम-
 तोषु कार्यत्वेनाभिमतस्याविर्भाविका या भगवच्छक्तिस्तथा भगवा-
 नित्येनाभिमतो दुर्बलरूपेण विद्यमानमेव कार्यम् आविर्भाष्यते । स

भाविर्भाव उत्पत्तिरित्युच्यते । तत्संसर्गेण कार्यस्योत्पत्तिमत्त्वम् ।
 तत्र निमित्तसामर्थ्यकौटो प्रविष्टस्य क्षणावयवस्य कालावयवस्य सु-
 र्यपरिस्पन्दान्तरेण तिरोभावे तद्विशिष्टा उत्पत्तिरपि विशेषणतिरो-
 भावात्तिरोद्भूतेति उत्पत्ते कार्ये उत्पद्यत इति न व्यवहारः । सूर्य-
 परिस्पन्दतिरोभावश्च श्वरेच्छामर्यादया । भीषोदेति सूर्य इत्यादिभू-
 तेः । तस्या अपि यद्यपि नित्यत्वं तथापि तदाकारः धृत्यविरोधेन
 तथा तथा कार्यफलत्वं कल्प्यः । स एव विद्वद्भण्डने प्रदर्शित इति
 न व्यवहारानुपपत्तिर्न चा धर्मानित्यता । द्वितीयपक्षे तु वक्ष्यमाणरी-
 तिकभगवद्विच्छेदपेय तथा । तदेतदुक्तं—धर्माणामपि तेनैव स्यायेन
 भगवत्त्वं संस्तस्यतीति ॥ तथाच न सर्वभूतिपीडेत्यर्थः । एतदेव, शा-
 क्तिलहकारेणेत्यादिना प्रभुभिर्योच्यते । इच्छाशक्तिसहकारेणेत्य-
 र्थः । एतच्च प्रथमसमयमात्रसत्त्वमिदं भावविकार उत्पत्तिरिति पक्षो
 निरस्तः । तेन गौडवार्त्तिकोक्ताः संस्कार्यवाददोषा अपि विकारान-
 ग्रीकारादेव परिहृताः । अत एव च धृतिर्विकारस्य चाचारम्भणतां
 यक्ति, न तु धस्तुनो मिथ्यात्वम् । तथा प्रतीत्यभावोऽन्यथा प्रतीति-
 भाविष्यफलपादिति न काचित् तदनुपपत्तिः । तदेतद् हृदि कृत्वा-
 ऽऽहु ॥ अतो भ्रान्तानामित्यादि ॥ भ्रान्ताः धृतिर्संसर्गरहिता नैयायि-
 काद्याः । बालाः धृतिमनुसरन्तोऽपि तात्पर्यज्ञानरहिता मायावादिप्र-
 भृतयः । आद्याः शब्दोल्लङ्घनकर्तारः । द्वितीया अर्धस्य । अतो न
 दूषयाम इत्युपहासः । भाविर्भाव प्रयोजनमाहुः ॥ भुरेत्यादि ॥ सर्व-
 वस्तुस्वरूपेणेति ॥ विद्यमानस्येति शेषः ॥ तदुद्गम इति ॥ तेन तेन
 प्रतिनियतस्वरूपेण दर्शनविषयत्वयोग्यतैत्यर्थः । नन्वेवमपि सर्वभू-
 तिविरोधो नापैति । भगवन् आनन्दरूपत्वेन दुःखे व्यभिचारादित्यत
 आहुः ॥ दुःखं त्विभ्यादि ॥ तथाच यथा भाविर्भावस्य फलं निवृत्ति-
 रस्या तिरोभावस्य फलं निवृत्तिरितिरोभाव इति तेन रूपेण तस्यापि
 भगवदभिन्नत्वाच्च भगवत्त्वव्यभिचार इत्यर्थः । एवं सर्वस्य पदार्थ-
 जातस्य वास्तव्य स्वरूपं सोपपत्तिकं निरूपितम् ॥
 एवं सतीत्यादि ॥ एव सति यथा भगवत्तत्त्वतश्च भावजदोषनि-
 वृत्त्यर्थे प्रणाख्या अरण्यानीषु नानानोकहादिकार्यरूपेणाविर्भाव एवं
 दुःखनिवृत्त्यर्थमपि कयाचित् प्रणाख्या मूलरूपेणाप्याविर्भावस्य
 शक्यवचनत्वे सति सर्वसाधनवैयर्थ्यमाशङ्क्य दोषाभावाद्यर्थ

दुष्टिपूर्वकं तत्साधनानां कर्मज्ञानमाक्षिप्रभूतीनां वैयर्थ्यं, जला-
हरणाद्यर्थं च दुष्टिपूर्वं घटादिग्रहस्यापि वैयर्थ्यमिति शास्त्रेऽपि तत्रोप-
दिश्येत । लोकेऽपि तत्तथा न गृह्यतेति नायं पक्षः साधीयानित्याश-
ङ्गः शक्तिद्वयस्य आविर्भावकतिरोभावकशक्त्योराविर्भावतिरोभा-
वयोश्च तदधीनत्वे भगवदधीनत्वं यत्तुम्, आदित आरभ्य भगव-
दादिर्भावादिर्कं पूर्वावर्धाकृत्य अन्त्यावयविपर्यन्तमाविर्भावतिरोभा-
धौ, निरूपयति = सार्ज्यद्वयेन समादधानः कथयतीत्यर्थः । तत्र पूर्वं
मूलरूपाविर्भावतिरोभावयोः प्रणाडीमाहुः ॥ भक्त्येत्यादि ॥ एवकारेण
ह्यशान्तरं निराक्रियते ॥ भक्त्याहमेकया ग्राह्य इति ॥ भक्त्या मामभि-
जानातीति । किं बहुना एकावशस्कन्धे स्वाविर्भावो भक्त्यैव तत्र
तत्र प्रतिपादितः । तर्हि भक्त्या आविर्भूतः कुतः सर्वथा न तिष्ठती-
त्याकाङ्क्षायां तत्रापि विशेषं फलबलेनाहुः ॥ तथेत्यादि ॥ तथेत्यादि-
भेदतम् । तथाच भगवति प्राकट्यरूपेयाविर्भावशक्तिरिति न काल-
तिरोभावे तस्यास्तिरोभावः, किन्तु भक्त्येवेति तस्या विशदण्यैसा-
दृश्ये बहिर्तिरोभवति, हृद्यं प्रकटं भवति । चेतसो वृत्त्यन्तरे जाते
भक्तिः, संस्कारात् सूक्ष्मरूपेण तिष्ठति तदा तन्तिरोभवतीत्यर्थः ।
इदमेव पञ्चाध्यात्म्याम्-आत्मा यावत् प्रपन्नोऽभूदिति कारिकाया निरू-
पितं हेयम् । नन्यवतारेषु कालेनायिस्तिरोभावी दृश्यते इति नायं
नियम इत्याकाङ्क्षायाश्चकस्य तात्पर्यकथनमुक्तनाहुः ॥ न त्रिधात्यादि ॥
तथाच धर्मगलानि निवृत्तये भसुरतुवयेऽपि कार्यान्तरायापि यथा प्राहु-
र्भावस्तदापि वचनान्तरयलेन भक्तिरेवाभिज्यञ्जिकाऽप्यवेया । यथा
भगवतो नृकेसरिणः प्रातुर्भावे प्रहादस्य । अत एवोक्तैः, स्वशा-
स्तरूपेभ्यस्तैः स्वरूपैरन्यैर्मानेभ्यनुकम्पितात्मा ॥ परावरैः सवर्ष-
शयुक्तो ह्यजाऽपि जातो भगवान् यथाविनरित्यत्र प्रपन्नेऽर्पिता कृपे-
यावतारहेतुन्येनोक्त्याद्यनुमन्धयम् । तथाचासुरव्यामोहेऽपि भूमि-
मारुत्रविधमकानिष्टमक्तिरितिरोभाव एव हेतुरित्यपि बोध्यम् । एवं
मूलरूपाद्याविर्भावतिरोभावौ समर्पयित्वा कार्यरूपस्य तौ यत्तुमा-
हुः ॥ अन्येभ्येत्यादि ॥ अर्थो निगद्यन्त्यात एव । साधनकोशवदृष्टा-
देरपि प्रवेशेन जीवाविर्भावतिरोभावाद्युक्तमायौ हेयौ । उपादाना-
नुगतां शक्तिमुपादेयेऽपि बोधयितुं नादा म्बसम्बन्धेन कार्यान्तरा-
नाधारत्वमेव कार्यस्योत्तरावधित्वप्रयोजकं रूपमिति बोधयितुं चा-

दुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ अर्थस्तु स्पष्ट एव ॥ यथेत्यादि ॥ एतेन, अर्थानं नष्ट-
 यद् ब्रह्मकारणं शंकरोऽब्रवीदिति * कल्पतरुकमनुमतं ज्ञेयम् ॥ तिर-
 इत्यादि ॥ तथाच तिरोमविष्यामीति मूलेच्छया कार्यनाशकत्वेना-
 ऽभिमतेषु कार्यतिरोमाविका भगवच्छक्तिस्तया बहिः स्थितं कार्यं
 कारणेऽन्तर्भाव्यते स तिरोमावो नाशादिशब्दैरुच्यते । तत्संसर्ग-
 कार्यस्य नश्वरत्वम् । तत्र नाशकसामग्रीकोटौ प्रविष्टस्य क्षणस्य
 तिरोभावे तद्विशिष्टो नाशोऽपि तिरोहित इति न नष्टे नश्यतीति व्य-
 षहारः । यस्तुनि विकाराऽनङ्गीकारादेव निवृत्तेश्वरमसमयसंसर्ग-
 भावविचारत्यम् । शेषं पूर्ववदेव । ध्वंसस्याभावत्वं तु पूर्वमेव निर-
 स्तम् । कार्यस्य लोके पुनरुन्मज्जनाभावस्तु तथेच्छाभावात् । त-
 स्यां सस्यां पुनरुन्मज्जनमपि । आश्रयवासिके तयोक्तेः । तदेतद्
 विद्वन्मण्डने पिस्तृतमिति न कोऽपि शङ्कनलेशः । कार्यभगवत्तिरोमा-
 ययोर्यिशेषं यक्तुमाहुः ॥ परमित्यादि ॥ नियमस्यभिचारभावाद्वा-
 ऽऽहुः ॥ दाहेत्यादि ॥ एवञ्च यथा, अनित्ये जन्मं नित्ये परिच्छिन्ने क-
 मागमः * नित्यापरिच्छिन्नतनो प्राकट्यं चेति सा त्रिविधेत्यादिर्भाव-
 शक्तिस्त्रिविधा । तथा नाशनिर्गमाप्राकट्यमेवेन तिरोभावशक्तिरपि
 त्रिविधा । तत्र जडे कालमेवेन त्रिविधे अपि द्वे, जीवे समागमो-
 ऽन्तःप्राकट्यं, निर्गमोऽहिरप्राकट्यमिति देशमेवेन द्विविधे द्वे; भगवति
 त्वेकविधे द्वे इति ज्ञेयम् । न तु विरुद्धधर्माश्रयत्ववदुत्तरोत्तरं हा-
 सः । तस्याकारः कमलमुकुलवत् । अनयोस्तु तरुवज्जेषः । दाहादौ
 क्वाप्यन्तरादर्शनादुच्यते धर्माद् धर्मिसिद्धिपक्ष इति कृत्वा पक्षान्तरमा-
 ऽऽहुः ॥ अथवेत्यादि ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥

वृद्धिर्निपरिणामश्च तथाऽपक्षय एव च ॥

पूर्वरूपतिरोभावो द्वितीयस्यादिमस्तथा ॥

उभात्रेकीकृतौ लोके वृद्ध्यादिभिरुदीरितौ ॥ १४१ ॥

परिमाणाधिक्यतश्च वैजात्यान्न्यूनभावतः ॥

मनश्चान्नमयं वेदे तदस्माकमथापि वा ॥ १४२ ॥

पोषितत्वात्तदन्नेन तद्रूपेणोपवर्ण्यते ॥

एवं सृष्टिप्रभेदेषु कल्पेषु च तथैव च ॥

प्रकारभेदा दोषाय न भवन्ति तदिच्छया ॥ १४३ ॥

वृद्ध्यादीनां स्वरूपमाह ॥ वृद्धिरिति, द्वाभ्याम् ॥ वृद्धाव-
ग्रिमरूपं परिमाणनोऽधिकम् । अपक्षये न्यूनम् । विपरिणामे वि-
जातीयमिति विशेषः । एवं कार्यरूपं निरूप्य वेदविरोधपरिहारा-
र्थमाह ॥ मनश्चाक्षमयमिति ॥ अन्नमयं हि सोम्य मन, आपोमयः
प्राणः, तेजोमयी वागिति श्रुतेः । अत्र चाहङ्कारकार्यत्वेन मनो
निरूपितम् । तत्र सिद्धान्तद्वयं वेदनिरूपणमकारादवगम्यते । त-
दाह ॥ तदस्माकमिति ॥ अथवा पञ्चदशोपवासाः कारिता इति ।
अन्नेन पोषणमेवाभिप्रेतम् । एवं सर्वत्र प्रकारभेदे समाधानमिति दि-
द्यति ॥ एवमिति ॥ अनेकञ्च भगवान् कार्यं करोतीति सृष्टिभे-
दानामुक्तत्वात् तथा वा समाधानम् ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥

ननु कार्यस्य सर्वथा भगवत्पुण्यस्य चेत् तत्र भाषापिकाराः
कथं हृदयस्त इत्याकाङ्क्षायामाहुः ।

वृद्ध्यादीनामित्यादि ॥ ननु पदसु विकारेषु द्वयोः परिवारे-
ऽपि हृदयप्रानरूपेण सत्ता अस्ति । सजातीयप्रवाहोत्पत्तिवृद्धिः
प्रवाहवैजात्यं विपरिणामः । सजातीयप्रवाहनाशोऽपक्षय इति प्रोवा-
णां विद्यमानत्वात् कथं प्रपञ्चस्य भाषाधिकारानां च भगवद्रूपतया
भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां वृद्ध्यादीनां स्वरूपमाहृत्यर्थः ॥ वृद्धावित्या-
दि ॥ तथाच परिमाणाधिक्यप्रयुक्तौ पूर्वस्वरूपतिरोभावद्वितीया-
धिर्भावौ वृद्धिः । तन्न्यूनत्वप्रयुक्तौ तावपक्षयः । वैजात्यप्रयुक्तौ तौ
विपरिणामः ॥ यथा वृक्षसमुदाये घनमिति व्यपदेशो, न तु वृक्षाति-
रिक्तं घनम् । यथाच सप्तपदार्था इत्यत्र भावाभावसमुदायः पदार्थ-
पदवाच्यस्तथा वृद्ध्यादिपदैस्तावद्युच्येते इति वृद्ध्यादीनामाधिर्भा-
वाधमिश्रत्वात् तैः प्रपञ्चस्य भगवद्रूपत्वाविहानिः । सत्तायास्त्वावि-
भाषारमकरवमेवेति, न तथापि तथात्वमिति प्रपञ्चादेर्भगवत्पुण्य-

त्वाद् भगवद्रूपत्वं निगमाधमित्यर्थः । एवं पञ्चानां विकारत्वं ति-
राकृते विशिष्टायाः केवलायाः सत्ताया अपि न विकारत्वं, भगव-
दतिरेकाभावादिति निर्विकारतया भगवदभिन्नत्वमधीनतया कार्य-
त्वं च साधितम् । तेन, प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्तद्रूप * इत्यादिना
पूर्वप्रकरणे उत्पत्त्या निरूपितः शास्त्रार्थोऽस्मिन् प्रकरणे सर्वस्य
प्रमेयस्य उपपत्त्या भगवत्त्वकार्यत्वयोः समर्थनेनासम्भावनाविपरी-
तभावनानिरासाद् दृढीकृतः । चेदादीनां भगवन्माहात्म्यनिरूपण-
द्वारा भगवत्परत्वमिति च ॥ चेदविरोधमिति ॥ कस्मिंश्चिदंशे चेद-
विरोधमित्यर्थः ॥ चेदनिरूपणप्रकारादिति ॥ साक्षात्सृष्टिप्रकारेण
एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति श्रुतौ मनसो भिन्नरी-
त्योत्पत्तिकथनेन, छान्दोग्ये च, यथा तु खलु मोम्येमास्तिष्ठो देवताः
पुरुषं प्राप्य त्रिषु त्रिषृदेकैका भवति तस्मै विजानीहीति प्रतिज्ञाया-
ऽभ्रमयत्वकथनेन च प्रकारमेवादित्यर्थः ॥ तदस्माकमिति ॥ तथाचा-
हङ्कारिकव्यतिरिक्तं यदस्मदादिमनस्नवेवाभ्रमयमिति सिद्धयतीत्य-
र्थः । अस्मदादिमनसोऽभ्रमयत्वे मासाद्युपवासिनां निरञ्जानाममन-
स्कतैष स्यादित्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः ॥ नयथा पञ्चदशेत्यादि ॥
षोडशकलः सोम्य पुरुषः पञ्चदशाहानि माऽशीः काममयः पिबाऽऽपो-
मयः प्राणः पिबतो न विच्छेत्स्यत इत्याद्युक्त्वा आरुणिना श्वेतकेतोः
कारिता इति तथेत्यर्थः । अत एव काण्डिकासमाप्तौ, यथा सोम्य
महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तत् सृणैरुपसमा-
धाय प्रज्वालयेत्तेन ततोऽपि ध्रुवदेदेवं सोम्य षोडशानां कला-
नामेका कलाऽतिशिष्टाऽभूत् साधेनोपसमाहिता प्राज्वालीत्येतर्हि
षेदाननुमयसीत्युक्तम् । एतेनैव प्राणवाचावपि व्याख्यातौ द्वेयौ । सृ-
तीयं समाधानप्रकारमाहुः ॥ अनेकधेत्यादि ॥ तथाच नात्र श्रुतिविरोध-
गन्धोऽपीत्यर्थः ॥ १४१ ॥ १४२ ॥ १४३ ॥

इन्द्रियाणां प्रमाणत्वं सत्त्वयोगान्न चान्यथा ॥

सत्त्वस्य तारतम्येन याथार्थ्यं वस्तुनः स्फुरेत् ॥

अतः प्रमाणगणना लोकेषु न विचार्यते ॥ १४४ ॥

व्यवहारः संनिपातो गुणानां स च लौकिकः ॥

शास्त्रसिद्धेः पूर्वसिद्धः प्राणिमात्रस्य सर्वतः ॥ १४५ ॥

तस्य त्रिविधरूपत्वान्नाममात्रेण सा प्रमा ॥

तस्माद्वेदादिरेवात्र प्रमाणं तच्च कीर्तितम् ॥ १४६ ॥

एवं प्रमेयं निरूप्य प्रसक्तवाधनिराकरणार्थं लौकिकमलसादेरम-
माणत्वमाह ॥ इन्द्रियाणामिति ॥ सत्त्वतोहेता बुद्धिः प्रमाणम् ।
सत्त्वप्रवृद्धावन्तःकरणं प्रमितिं जनयति । सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञान-
मिति । अन्यथा सत्त्वत्रये सैव सामग्री भ्रमं जनयति । अतो-
ऽन्यव्यतिरेकाभ्यां सत्त्वमेव प्रमाणम् । तत्कार्यमेव प्रामाणिक-
म् । रजस्तु व्यावहारिकम् । तमस्त्वप्रमाणमेव । अतोऽन्यमिश्रणे
तारतम्येन वस्तुयायात्म्यस्फुरणम् । अतो लोके चक्षुषः कदाचित्
प्रामाण्यं, कदाचिन्नेति व्यवस्थाभावात् लोकेन प्रमाणगणना नै-
वाधिकादिभिरिव नास्माभिः कृता ॥ १४४ ॥ ॥ व्यवहारार्थं
कर्तव्येति चेन्नेत्याह ॥ व्यवहारः सन्निपात इति ॥ न हि सन्नि-
पातकार्यं प्रामाणिकम् । तर्हि शास्त्रीयमपि सन्निपातकार्यं भवि-
ष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ स च लौकिक इति ॥ आपधाज्जायमानो
भावो न सन्निपातकार्यम् । अतः शास्त्रसिद्धेः । पूर्वसिद्ध एव संनि-
पातः । लौकिकत्वं ज्ञापयति ॥ प्राणिमात्रस्य सर्वत इति ॥ सर्व-
प्राणिमाधारणो भावो व्यवहारो लौकिक एव ॥ १४५ ॥

तत्राऽपि सदसज्ज्ञेदाः मन्वीत्याह ॥ तस्य त्रिविधरूपत्वादिति ॥
उपसंहरति ॥ तस्मादिति ॥ वेदस्यैव वेदादेरेव प्रामाण्यात्
तदनुसारेणैव प्रमेयस्य निरूपितत्वाल्लौकिकोपरोधभावाच्च सर्वं
सुस्थम् ॥ १४६ ॥

प्रत्यक्षवाधनिराकरणार्थमिति ॥ यथा तन्नास्तरे पञ्चदशतु-

स्त्रिद्वयादिसंख्याकानि प्रमाणान्यङ्गीक्रियन्ते । तेषां बलाबलं शीघ्र-
मन्यरगामित्वादिना आद्वियते, प्रत्यक्षस्य सर्वतः प्राबल्यं च । तथा-
ऽप्यापि प्रत्यक्षस्य बलघत्त्वमुपगम्य प्रमाणगणनादरणीया । सर्वस्य
नित्यत्वादिकं च प्रत्यक्षविरुद्धत्वाद्नादरणीयमित्याकाङ्क्षायां तस्य
दोषतृप्तिराकरणार्थमित्यर्थः । प्रमाणत्वे हेतुः ॥ सत्त्वप्रवृत्तावित्या-
दि ॥ व्यावहारिकमिति ॥ व्यवहारोपयोगि । पृथक्त्वेन तु यजमानं
नात्मा भाषानिति * गीतावाक्यादित्यर्थः ॥ अतोऽन्यमिभ्रणेत्यादि ॥
गुणान्तररूपाप्रमाणत्वाद् गुणान्तरमिथ्ये सत्त्वस्योत्तरोत्तरमपकर्षे
सति न वस्तुयाथात्म्यपुरणं, ज्ञानिवचैकरूपा प्रमा, किन्तु रजःस-
त्त्वानुगृहीतैरिन्द्रियैर्व्यावहारिकी प्रमा । रजस्तमोऽस्यां सत्त्वोपमर्दे
संशयस्तत्रापि तमसो बाहुल्ये भ्रम इत्येवं जाग्रद्वृत्तौ जायन्त
इति व्यवहाराभावात् । एकनियतरूपताभावात् । लोकेन लोकानुसर-
ण्येन न कृतव्यर्थः ॥ १४४ ॥ ॥ व्यवहारः सन्निपात इति ॥ एकादशे व-
ञ्चविंशाध्याये गुणानां केवलानां वृत्तीरुक्त्वा, सन्निपातस्त्वहमिति
मनेत्युक्तं वा मतिः * व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियाऽसुमिरि-
ति कथमास्तथा क्रियमाणस्य व्यवहारस्याप्रामाणिकत्वात्तदर्थमपि
माघद्वयकीत्यर्थः ॥ तर्हीति ॥ व्यवहारमात्रस्य तथात्व इत्यर्थः । ननु
मनोमात्रादिप्रयुक्तत्वं शास्त्रीयेष्वपि तुल्यमिति कार्यं तत्कार्यस्य माप्रा-
माप्यमत आहुः ॥ औपधादित्यादि ॥ त्रयोदशे भगवता, अहमित्य-
न्यथा बुद्धिः प्रमत्तस्य यथेत्यादिना रजोवेगमोहितमनःकार्यस्यैव
तथात्वोक्तेः शास्त्रीयस्य तत्प्रयुत्वाभावात्तथेत्यर्थः । तदेतद्वाहुः ॥
लौकिकत्वमित्यादि ॥ १४५ ॥ ॥ प्रवृत्तिलक्षणे निष्ठेत्यादीनां पञ्चविं-
शाध्यायवाक्यानां तात्पर्यमाहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ एतेन व्यवहारमा-
त्रस्याप्रामाण्यं घटन्तो निरस्ता बोध्याः । मूले, तद्वच कीर्तितमिति ।
पूर्वप्रकरणे शब्द एव प्रमाणमित्यङ्गीकृतम् । तेन तद्विरोधि यदेव
तदेव प्रमाणमतो न प्रमाणगणनामावान्यूनतेत्यर्थः ॥ १४६ ॥

अपञ्चीकृतरूपं हि सूत्रमात्रं हरिः स्वयम् ॥

सुपुष्पाभार्गीतो व्यक्तः शब्दग्रह प्रकाशते ॥ १४७ ॥

पञ्चाशदर्णरूपश्च सूक्ष्मो नित्यो निरन्तरः ॥

सर्वतोऽन्तोऽनन्तरूपो बहुरूपः स्वभेदतः ॥ १४८ ॥
वर्णः पदं तथा वाक्यं तस्य नामत्रयं मतम् ॥
द्वयं चाविकृतं लोके वेदे सर्वं स्वयं हरिः ॥ १४९ ॥
वर्णाः पदानि सर्वाणि भगवद्वाचकत्वतः ॥
सर्वार्थाण्येव सर्वत्र व्यवहृत्यै तथापि तु ॥
शक्तिसङ्गोचतो लोके विशेषख्यापकानि वै ॥ १५० ॥

वेदस्यापि प्रमेयत्वं वक्तुं प्रपञ्चान्तरमाह ॥ अपञ्चीकृतरूपं
हीति ॥ भगवान् पञ्चात्मको रूपप्रपञ्चकर्ता । अधिष्ठानं तथा क-
र्तेति वाक्यात् । कालः कर्म स्वभावश्च माया भगवांश्चेति । तथा
नामप्रपञ्चे नापेक्ष्यते, किन्तु सूत्रमात्रमत्र कारणम् ॥ स एष
जीव इति ॥ आसन्नरूपो भगवान् नामप्रपञ्चे हेतुरित्यर्थः ॥ त-
स्य सृष्टिप्रकारमाह ॥ सुषुम्णामार्गत इति ॥ तस्य व्यक्तरूप्यापि
ब्रह्मत्वमित्याह ॥ शब्दब्रह्म प्रकाशत इति ॥ १४७ ॥ तस्यांशाना-
मपि पूर्णतेत्याह ॥ पञ्चाशद्वर्णरूपश्चेति ॥ षोडश स्वराः, स्पर्शाः
पञ्चविंशतिः । यादयोऽष्टौ । सकारोऽन्तिमः । सन्ध्यसरत्नेऽपि पृ-
थगुपादानं भिन्नश्रुत्या । ज्ञासरस्याप्युपलसकः । अत्रावान्तरभे-
दा बहवः सन्ति । क्वचिच्चतुःषष्टिर्वर्णाः, क्वचित् त्रिषष्टिः ।
क्वचिदेकपञ्चाशद्, विपञ्चाशदीति । तथापि मुख्यो भातृकावि-
द्यायां सिद्धः पक्षः परित्यज्यते । वर्णाश्च नित्या व्यापकाः ।
सर्वेष्वपि देशेषु निरन्तराः । अनयिव्यक्तिस्यानेष्वपि विद्यमा-
नाः । भगवानिव सर्वत्रान्तर्गुक्ता अन्तरूपाश्चेति च स्वमावत एव
बहुरूपाः । रूपनो भगवत्त्वमुक्तम् ॥ ४५८ ॥ भगवत्त्वप्रतिपाद-
नाय विशेषमाह ॥ वर्ण इति यथा साञ्चिदानन्दभेदास्तथा वर्ण-

वाक्यपदभेदाः । तत्र वर्णा नित्याः । पदानि च ॥ वाक्यं लौकि-
कमनित्यं, वैदिकं तु नित्यमिति विशेषः । तत्र हेतुः ॥ स्वयं हरि-
रिति ॥ १४९ ॥ अत्र केपाश्चिन्मते पदान्येवार्थवन्ति, न वर्णा, न
वाक्यानि । वाक्यान्यपीति केचित् । अस्मन्मते तु वर्णा अप्यर्थ-
वन्तः । वेदाक्षराणि यावन्तीति वाक्यात् ॥ अतः प्रथममक्षरपद-
योरर्थमाह ॥ वर्णाः पदानीति ॥ सर्वेषां वर्णानां सर्व एव वाच्यः ।
तथा पदानाम् ॥ तत्र हेतुः ॥ भगवद्वाचकत्वत इति ॥ भगवान्
सर्वमिति । भगवान् वाच्य इति सर्वे वर्णाः, पदानि च सर्ववा-
चकानीति वस्तुस्थितिः । तथापि व्यवहारार्थं शक्तिसंकोचः
कृतः । देशकालविभेदेनास्माभिरुच्यमानोऽयं शब्द इममेवार्थं
बोधयतु, न त्वन्यमिति संकोचः । अतो लोके विशेषाख्यापका-
नि जातानि । तत्र सूयः कूपो यूय इत्यत्र वर्णानां तुल्यत्वेऽपि
नार्थप्रतिपादकत्वम् । व्यवहारसिद्धयै तथाङ्गीकारात् । अन्यथा
अचम्रन्त्यपोदेरर्थो न स्याद्, घातोश्च । नच तयोः पदसंज्ञा ।
विशिष्ट्यारेव तथात्वात् । अतो व्यवहारस्य, नियामकत्वाद्भाति-
प्रसङ्गः ॥ १५० ॥

एवं रूपप्रपञ्चं निरूप्य नामप्रपञ्चनिर्णयार्थं प्रतिजानते ॥ घेव-
स्याऽपीत्यादि ॥ बलनिरूपणार्थं घेदस्य प्रमेयत्वं वक्तुमित्यर्थः । मूले,
अपञ्चीकृतरूपमिति ॥ अपञ्च पञ्च सम्पादितं, न पञ्चीकृतं रूपं येन
तादृशं सूत्रमात्रं महत्तत्त्वे यस्यावतारस्तद् आसन्नरूपम् अपहृतपा-
प्मत्वात् स्वयं हरिः स्वामिन्नं तद्वस्वरूपं नामप्रपञ्चे कारणमिति शे-
पः । तदुपपादयितुमाहुः ॥ भगवानित्यादि ॥ नन्वधिष्ठानमिति गी-
तावाक्ये शरीरजीवेन्द्रियचेष्टादैवानि संख्याघटकानि प्रतीयन्त इति
अवान्तरसृष्टौ तथाऽस्तु, न तु प्रथमसृष्टावपीति शङ्कनयामाहुः ॥ का-
ल इत्यादि ॥ गीतावाक्येऽधिष्ठानं शरीरम् । आदिसृष्टौ माया । क-
र्त्ता जीवः । तत्स्थाने भगवान् । कारणमिन्द्रियम् । तत्स्थाने कर्म ।

चेष्टाः कर्माणि । तत्त्वाने स्वभावाः । तृतीयस्कन्धे जनप्रियो, देवं कर्म-
विचष्टितमित्यत्र चिविधचेष्टायुक्तात्वेन स्वभावस्य व्याख्यानात् । देवं
कालः । देवस्य स्थित्वान् । एषा रूपप्रपञ्चव्यवस्थेत्यर्थः । तद्वैलक्षण्यं
नामप्रपञ्चमाहुः ॥ नयेत्यादि ॥ तत्र प्रमाणमेकादशस्कन्धाद्व्या-
शाध्यायस्वभावद्वयमाहुः ॥ स एष जीव इति ॥ स एष जीवो वि-
षयप्रभृतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः * मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं
मात्रा स्वरो घर्ण इति स्थविष्ठः * यथावच्छेदः खे निलमश्रुदम्भा घलेन
दाहण्याधिमप्यमानः * अणुः प्रजानो हविषा समिध्यते तथैव मे
व्यक्तिरियं हि वाणीति द्वाभ्यां सर्वोऽपि नामप्रपञ्च उत्पत्त्या निरू-
पितः । तत्र घोषेण हृदयाकारं प्रविष्टस्य जीवस्य सुषीकलायशगम्य
हरेर्मनोमयसूक्ष्मरूपमवतारं । मात्रास्वरादिसूक्ष्मधर्मात्मकतायां
प्रलयविशेषेण स्थानविशेषाच्च बाह्यदृष्टान्तेन वैश्वरीत्वमुक्तम् । जीव-
पदं चात्र जीवस्य मुख्योपाधिभूतो य आस्थान्यः सूक्ष्मात्मा प्राणस्त-
त्परम् । वायुर्वै गौतम तन्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः
परश्च लोकः सर्गाणि च भूतानि सन्वद्धानि भवन्तीति श्रुतौ तथा
निर्णयात् । सूत्रं महानहमिति प्रवदति जीवमिति पिप्पलायनवा-
क्यसुयोधिष्वो य तयोक्तं । एकत्रिंशद्व्यापे च, शब्दब्रह्म सुषुप्तौ च
प्राणेन्द्रियमनोमयम् * अनन्तपारं लक्षोभ्यं दुर्विगाहं समुद्रवत् *
मयोपवृद्धितं भूम्ना ब्रह्मणानन्तशक्तिना * भूतेषु घोषरूपेण विलेप-
णैव लक्ष्यते * यथोर्ध्वनाभिर्हृदयादूर्णामुडमने मुखात् * आकाशाद्
घोषवान् प्राणो मनसा स्पर्शरूपिणा * छन्दोमयोऽमृतमयः सहस्रप-
दधीं प्रभुः * ॐकारव्यञ्जितस्पर्शस्वरोऽभ्यान्तःसम्पूषितम् * वि-
चित्रभाषावितती छन्दोमिश्रानुरक्तैः * अनन्तापरां बृहतीं सृजत्या-
क्षिपते स्वयमिति सन्दर्भे च घोषवनः प्राणस्य ॐकारद्वारा स्पर्श-
विभूषितवाणीस्रष्टृत्वकथनाच्च । एवं सति तृतीयसुखाधिगुण-
दिशा प्रकाशरूपस्याधिभूतस्याविकृतस्य भगवद्गुणरूपज्ञानस्यैव उ-
क्तरूपेण वेदशरीरग्रहणमानन्त्यं विराज इव । ततः शब्दशरीरविशि-
ष्टस्य तस्यैव योजितायां व्यष्टिरूपविकृतनावाक्यस्यादयान्यमित्यतो
न शङ्कनंशः कोऽपि ॥ सुषुप्तामार्गस्य इति ॥ स एष इति वाक्यस्यावि-
षयपदस्यार्थोऽयम् ॥ तस्य व्यक्तस्येत्यादि ॥ मे व्यक्तिरित्युपसंहारात् ।
शब्दसुषुप्तौ च कथनाच्च तथेत्यर्थः । तथाच सूत्रमात्रो भगवा-

नेय द्यक्तः सत् शब्दप्रज्ञात्मा वेदरूप इत्यर्थः । तेन
 सिद्धवति । एतद्व्यक्तिमार्गस्य प्रज्ञापयत्यज्ञापनाय ३३-
 ॥ १४३॥ ॥ तस्यांशेत्यादि ॥ प्रज्ञान्यवर्टीकरणाय विशेषान्तरम् ।
 यथापूरणार्थमपान्तरां पाधीनाहुः ॥ षोडशेत्यादि ॥ अ आ इ ई उ ऊ
 ऋ ॠ ए ॡ ऌ ॢ ऴ व ओ औ अं अः—इत्येवं स्वरणां षोडशत्वम् ।
 शेषं स्फुटम् ॥ यद्वय इति ॥ अनुनासिकादिभेदेर्द्वय इत्यर्थः ।
 फारसूचितं पक्षान्तरमाहुः ॥ कचिदित्यादि ॥ आपी शिक्षापीमुक्तौ ।
 त्रिपष्टिधनुः षष्टिर्धा वर्णाः शम्भुमते मताः * प्राकृते संस्कृते चापि
 स्वयं प्रोक्ताः स्वयम्भुवा * स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविं-
 शतिः * यादयश्च स्मृता एष्टी चत्वारश्च यमाः स्मृताः * अनु-
 स्वारो विसर्गश्च * फ * पो चापि पराश्रयो * दुःस्पर्शश्चापि विज्ञेयो
 लृकारः प्लुत एव चेति । एतद्विषयेकश्च अ आ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ
 ए ॡ ऌ ॢ ऴ व ओ औ २ । कादयो यादयश्च स्पर्शाः । यमाः—
 पलिङ्गी, चपलतुः, अग्निः, ज्योतीत्यत्र कस्यगघाफारास्तत्तदुपरिष्ठा-
 धियाः । अनुस्वारादयः प्रसिद्धाः । दुःस्पर्शस्तु, नमो दुन्दुभ्याय च-
 त्यादौ वेदे द्विरोष्ठरूपः प्रसिद्धः । एवं चतुःषष्टिः । लृकाराऽगुणने
 त्रिषष्टिः । एकपञ्चाशत्पक्षश्च पञ्चाशदुपान्ते लृक्षरस्य निवेशान्त-
 द्विपञ्चाशत्पक्षो हाक्षरस्य पृथगुपाक्षानात् । एवमनेकपक्षेषु पञ्चाशत्प-
 क्षाङ्गीकारे योजमाहुः ॥ तथापीत्यादि ॥ पूर्वप्रतिज्ञातं पूर्णत्वं स्पर्ष्टी-
 कर्तुं यथाकरणन्यायिकमताद् वैलक्षण्यं क्षापयितुमाहुः ॥ वर्णांश्चे-
 त्यादिना ॥ भगवश्येन सर्वस्य नित्यत्वेऽपि व्यग्रह्यमाणकादिरूपेण
 नित्यत्वाय वर्णा इति बहुवचनम् ।

अत्राव्युत्पादनात्तन्त्रान्तरस्य बोधार्थमुच्यते । तत्र शब्दो
 नित्यो न वा, प्रलयवृत्तिर्न वा, स्वाधिकरणक्षणाधिकचतुर्थ्यादिक्षणवृ-
 त्तिर्न वेत्यादिविप्रतिपत्तौ तावद्वैयायिका आहुः । शब्दोऽनित्यः । उ-
 त्पत्तिविनाशप्रतीतेः । नापि वर्णरूपो नित्यः । उत्पन्नो गकारो विन-
 ष्टो गकार इति प्रतीतेः । नच सोऽयं गकार इत्यथाघितप्रत्यभिज्ञाचलेन
 तस्य नित्यत्वं शङ्क्यम् । तदेवौपचमित्यादौ साजात्यमादाय प्रत्य-
 भिज्ञाचदन्नापि वक्तुं शक्यत्वात् । नचात्र विनिगमकाभावः । उत्प-
 त्तिनाशप्रतीत्योरेव मानत्वात् । तादृक्प्रतीतिभ्यां विना प्रत्यभिज्ञाना-
 द्दर्शनात् । अत एवेतयोः प्रत्यभिज्ञावाच्यत्वं भ्रान्तिवत्त्वं च निरस्त-

२ । एतयोः प्रत्यभिज्ञावाच्यत्वकल्पनापेक्षाया प्रत्यभिज्ञाया एवैत-
 द्वाभ्यत्वकल्पनायां लाघवाच्च । तस्मादनित्य एव शब्द इति ।
 तदेतन्मीमांसकादयो न क्षमन्ते । तत्र मुरयो व्यामंशगुणत्वेन,
 माराश्च निःस्पर्शद्रव्यत्वेन नित्यत्वं शब्दमात्रस्यानुमाय, सोऽयं ग-
 फ्कार इत्यवाधितप्रत्यभिज्ञाऽन्यथानुपपत्त्या नस्याप्रयोजनकर्म निरूप्य-
 मिति । एवञ्च तथा पूर्वापरकालीनगफ्कारयोरभेदसिद्धावर्थवलादेव तेषां
 नित्याद्यम् । नच यफ्काराद्युत्पत्तिनाशप्रतीती प्रत्यभिज्ञाया याधिके ।
 तयोः परस्परया गकारादिव्यञ्जकयाव्याद्युत्पत्तिनाशविपर्ययात् ।
 नच प्रतीत्याः साक्षाद्गकारादिगतत्वेनैवानुश्रवसापान्नैवमिति वा-
 च्यम् । तस्य भ्रमत्वात् । प्रत्यभिज्ञया तदुपाध्यात् । नच गत्वादि-
 जातिगतमेव निमित्तत्वं स्याद्यसमवायकूपेण परस्परसम्बन्धेन ग-
 फ्कारे भासत इति प्रत्यभिज्ञाया एव साक्षान्वांशे भ्रमात्तमस्तु ।
 यद्यपि विनिगमनाविरहस्तथापि नाशोत्पत्तिविषयस्य प्रतीतिद्र-
 वस्य भ्रमत्वकल्पनापेक्षया प्रत्यभिज्ञामात्रस्य तथात्वकल्पने ला-
 घवादिति वाच्यम् । अभिषयञ्जकयाव्याद्युत्पत्तिविनाशस्योभयवादि-
 संमतत्वात् । तावतैव निर्वोहे नानावर्णोत्पत्तिनाशकल्पनस्यात्यन्त-
 शुक्लत्वेन वैपरिन्त्यात् । व्यक्तभेदप्रस्तत्येन मत्पादौ जातिरस्यसाश-
 क्यवचनत्वात् । नापि प्रत्यभिज्ञाया आकृतिविषयत्वं शक्यवच-
 नम् । स्थितिप्रत्यभिज्ञानाद् द्विगोशब्द उच्चारित इति प्रणिपत्तेः ।
 द्वौ गोशब्दापिनि प्रत्ययाभावाच्चेति शरीरफभाभ्येऽपि व्यवस्थापना-
 त् । नच परस्परविद्वद्भासां तारत्वमन्दत्वादीनामेकत्र चक्रमुदाहृत्य-
 स्थात्तार-तारतर-मन्दमन्दतरादिरूपविलक्षणप्रतीत्यनुपपत्तिरिति वा-
 च्यम् । वर्णव्यञ्जकध्वनीनां नानान्धात् । तत्तद्वततारत्वादेरेव तदा
 तदा तत्र भावादुपपत्तेः । वायुव्यञ्जकत्वपक्षे तु नायुना यथाऽभिव्य-
 ज्यते तथा प्रतीयते । मटादिनाऽऽकाशवदिति तेषांतेकव्यक्तिगत-
 म्बेनाङ्गीकारेण विरोधवैवाभावाच्छङ्कया एवानुदयाद्य । नच ध्व-
 निषु तारत्यादिदर्शनाद्वर्णं च द्रव्यत्वपृथिवीन्धर्योरिव तेषां व्याप्य-
 व्यापकभावाभावेन भाङ्गुर्यात् तारत्वादीनां जातित्वानुपपत्तिरिति
 वाच्यम् । तेषामखण्डोपाधित्वोपगमेनेष्टापत्तेः । नचैवं सति तारा-
 तारनरोऽय इति प्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यम् । तद्वशप्रतीतौ भावा-
 भावात् । शिथी चित्त इतिचत् तत्तद्विशेषणपुरस्कारेण प्रती-

त्युपपत्तेश्च । नच वर्णानां नित्यत्वे एकसाक्षात्कारकालेऽपर-
 साक्षात्कारापत्तिः सर्वेषां श्रोत्रसमवायस्य तुल्यत्वादिति वाच्यम् ।
 तत्र तद्व्यञ्जकविजातीयवायुसंयोगाभावात् तदनापत्तः । भवन्मते-
 ऽप्युत्पादकत्वेन तस्यायश्चकत्वात् । नच विजातीयवायुसंयोगस्य
 कार्यतायच्छेदकत्व-कविपयकप्रत्यक्षत्वयोर्विनिगमनाविरह्येण गौ-
 रवात् कत्वस्य कार्यतायच्छेदकत्वे तदभावेन लाघवाच्छब्दानित्य-
 त्वमेव ज्ञाय इति वाच्यम् । विप्रतिपत्तौ विनिगमनाविरहस्य
 तुर्वारत्वात् । विषयतामग्न्यन्धेन कत्वमर्थव कार्यतायच्छेदकताया
 धक्तुं शक्यत्वाच्च । नच कत्वादेरपण्डोपाधित्वाङ्गीकाराज्जातीयर-
 धर्मस्य च किञ्चिद्वर्मावच्छिन्नस्यैवायच्छेदकध्वनियमादपि कि-
 ञ्चिद्वर्माविशिष्टस्यैव तस्य कार्यतायच्छेदकताया चकत्वात्पुन-
 र्गौरवापान इति वाच्यम् । तादृशनियमं मानाभावात् । प्रामाणि-
 कत्वेऽप्ययच्छेदकगौरवाऽपेक्षया नानाशब्दननुत्पत्तिनाशानां शब्द-
 स्य नाशं प्रति विशिष्य हेतुतायाश्च कल्पनासु गौरवभूयस्त्वेन श-
 ब्दानित्यत्वस्य कदर्यत्वात् । नच शब्दवृत्तित्वविशिष्टप्रातयोगितया
 नाशं प्रति विषयतया आचणत्वेन नाशकत्वमिति ध्वनिनाशखले
 फलमानुगतनाशनाशकभावादेव वर्णस्यापि नाशोपपत्तेर्न हेतुता-
 इतरकल्पनगौरवमिति वाच्यम् । अधूयमाणशब्दे व्यभिचारणास्य
 कदर्यत्वात् । ध्वनिनित्यत्वाभ्युपगमेनोक्तनाशनाशकभावे माना-
 भावाच्च । यस्तु शब्दबोधं प्रति पदज्ञानं हेतु । पदं च घोस्तरटादि-
 रूपम् । तच्च स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरण-
 त्वे सति स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वरूपाव्यवहितोत्तरत्वघटि-
 तमिति वर्णनित्यत्वपक्षे न सम्भवति । सर्वेषामेव क्षणानां वर्णाधि-
 करणत्वात् । अस्वपूर्वक्षणानादाय स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरण-
 क्षणध्वंसाधिकरणत्वेनाव्यवहितोत्तरत्वस्याप्रवेशात् । नच भव-
 न्मतेऽपि सर्वेषां क्षणानां स्वपूर्वक्षणोत्पन्नघत्वायच्छिन्नयत्किञ्चि-
 द्घाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वादेतदसम्भव इ-
 ति वाच्यम् । अस्मन्मते तद्व्यवहारादिना निवेशेन दोषाभा-
 वादिति । तत्र । वर्णनित्यत्वपक्षेऽपि घञानोत्तरटज्ञानविषय-
 त्वं तत्त्वमिदं नुक्तदोषाभावात् । नचाधिकज्ञानाभावाप्रवेशे गौरवमि-
 ति वाच्यम् । यथा भवन्मते तत्तद्व्यक्तित्वेनैव वर्णनिवेशो, न तु घ-

त्वादिना । असम्भवात् । तथाऽस्मन्मतेऽपि घञानादीनां तत्तद्व्य-
क्तिरन्वयेन निवेशतः साम्येन लाघवानपायात् । अतः पुनः पुनस्त-
त्तिनाशादिकल्पनापेक्षया वर्णनित्यत्वमेव ज्ञाय इति ।

अन्ये तु—घर्णो नित्यो ध्वन्यन्यशब्दत्वात् स्फोटवदिति प्रयुञ्जते ।
वैध्याकरणास्तु—स्फोटाख्यमतिरिक्तं शब्दमङ्गीकृत्य तस्यैव
नित्यत्वमाहुः ।

तदेतदन्वये न क्षमन्ते । यथोक्तमुपवर्णमतानुसारेण शारीरक-
भाष्ये वर्णेश्वरार्थप्रतीतेः सम्भवात् स्फोटकल्पनाऽनर्थिकेति शायर-
भाष्येऽपि तथा । उचितं चेत्तत् । वर्णस्फोटस्थले वर्णेनैवार्थप्रतीतेः
पदादिस्फोटस्थले पूर्ववर्णगोचरस्वस्कारसहितचरमवर्णोपलम्भव्य-
ङ्ग्यस्फोटकल्पनापेक्षया तादृशवर्णेनैवार्थप्रतीत्यङ्गीकारस्य लघुत्वा-
त् । प्रत्यक्षानुरोधित्वाच्च । अनेकेषां वर्णानामेकबुद्धिविषयत्वं च
पङ्क्तिवत्तत्वेनादिदृष्टान्तेन तत्रैव व्युत्पादितम् । एवञ्च सामविशेष-
विशिष्टा वर्णा एव सामस्त्येनैकबुद्धिविषयाः पदं स्युरिति तत्तत्पद-
व्येयस्यवा वृद्धव्यवहारादिना तत्तत्पदेऽयस्तत्तदर्थाययोध इति च ।

आचार्यैस्तु स्फोटो न दूषितो, न वा प्रसाधितः । परन्तु द-
शमस्कन्धे गुणप्रकरणे वस्तुदेवस्तुतौ, दिशः च स्फोट आश्रय इत्य-
श्रोतस्तेनानुमत एव । अयं च वैधाकरणमताद्भिन्नः । यावज्जकत्वेन
वर्णाद्यव्यङ्ग्यत्वात् । अस्य शास्त्रस्य कल्पनाशास्त्रत्वाभावेन शब्दैक-
धारणत्वात् । सिद्धे वर्णनित्यत्वे इन्द्रियदेवतावत् तस्याप्यादर-
णौचित्याद् वृत्तिगिरांश्च तस्य प्रत्यक्षाभावाच्चेति । सिद्धान्ते त्वे-
तावान् विशेषः । रूपवर्णप्रमत्तपातिनो ध्वनेर्घटादिव्यञ्जितकालस्या-
यित्वात् तस्य वायुनाऽन्यत्र नयनमेव । तदस्माभिः प्रख्यातरत्नाकरे
उपपादितम् । वर्णस्य तु कण्ठताल्लादिस्त्राताभिघातजन्यो वायुः
स्वयलानुसारेण व्यञ्जनं करोति । ततो व्यापकं वर्णं व्यञ्जयन्नेव घ-
र्हिर्वायूढो गच्छति । अथ वर्णं तु ध्वनिवदेव । तत्र वर्णस्य पूर्वोक्त-
युक्त्या नित्यत्वे सिद्धे प्रत्यभिज्ञाया उत्पन्नविनाशप्रतीत्यनन्तरमा-
वित्ये, तेनापि न तस्य विघटनम् । प्रत्यभिज्ञाया वर्णाभिव्यञ्जकान-
न्तर्यत्वापेक्षतया तादृशप्रतीत्यानन्तर्यानपेक्षित्वेऽपि अभिव्यञ्जकप्रती-
तिः । सामान्यन्तरेण स्थूलरूपतिरोधानादानन्तर्ये तदपेक्षामिमानात् ।
तत्क्षणोऽव्यालिनदीपनाशोत्तरं, सोऽयं सर्व इति प्रत्यभिज्ञानवदव्य-

यद्विनोत्तरत्वलक्षणे 'ध्वंसस्थले निरोमावपदेनामिलापः कार्य इति ।
शेषं त्वनुगुणमेव ।

प्रकृतमनुसरामः । व्यापकत्वं विवृण्वन्ति ॥ सर्वेष्वित्यादि ॥
एवं सिद्धे वर्णनित्यत्वे तेषां व्यापकताप्येककालावच्छेदेनानेकदेशे-
ष्वनेकैरुच्चारणात् सिद्ध्यति । नच तेषां कण्ठादिस्थाननिर्देशात् परि-
च्छिन्नता । अक्षरीरिण्या आकाशवाण्याः शब्दे व्यभिचारात् । तदे-
तनुक्तं—सर्वेष्वित्यादि ॥ स्थाननिर्देशस्त्वभिव्यक्तिनिबन्धनः । व्या-
पकात्मचादिमते क्षरीरस्य वृत्तिलाभस्थानत्ववत् । ननु व्यापकत्वं
उच्चारणदशायां प्रदेशतोऽभिव्यज्येरन्न तु पूर्णा इति चेत् तत्राहुः ॥
भगवानित्येत्यादि ॥ अनन्तमूर्तित्वम्, अनन्तमूर्तयोर्यो वर्णः * इत्यत्राग्रे
गौणमुपयमेदेन व्युत्पाद्यम् । उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाननु-
नासिकादिसंग्रहार्थमाहुः ॥ तं चेत्यादि ॥ एवं पञ्चधर्मप्रतिपादनता-
त्पर्यमाहुः ॥ रूपन इत्यादि ॥ मूले—तस्य नामधेयमित्यत्र तस्येति
शब्दग्रहण इत्यर्थः । तेन सिद्धान्ते नाद् एव शब्द इति योधितम् ।
तच्च शब्दग्रहणार्थमिन्नमिति स्फोटवादो नाङ्गीकृतः ॥ १४८ ॥

ननु सर्वस्यैव वर्णजातस्य भगवद्रूपत्वे लौकिकवैदिक-
योस्मिश्रोपाद् चेदे आधिक्यं न सिद्ध्यदित्याकाङ्क्षायां स्वरूपे विशेषं
प्रतिपादयितुमाहुः ॥ भगवत्वेत्यादि ॥

इति विशंपत्त इति ॥ चाप्यनित्यत्वेन त्रयाणां भगवद्रूपत्वाद्
विशेषः । मे व्यक्तिरित्यं हि वाणी * इत्युक्त्या लोकवेदसाधारण्येन
वैखरीमात्रस्य भगवत्वं प्राप्तेऽपि, एवङ्गदि*रित्यतिदेशाद् वैलक्षण्य-
मधर्षं चाच्यमित्यत एवमुक्तम् । अत एव च पारमर्षं सूत्रम्-भत एव
च नित्यत्वमिति । अखण्डवाक्यरूपत्वेन नित्यभगवद्रूपार्थसम्बन्ध-
स्य सार्वादिकत्वादेव वेदस्य नित्यत्वमित्यर्थः । तेन लौकिकशब्दा-
वुत्कर्षः स्फुटति ।

नैयायिकास्तु—वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वाद् भारतवदित्यनुमा-
नेन पौरुषेयत्वं वदन्तः शब्दस्याशुतरविनाशित्वेन चाप्यत्येन चा-
नित्यत्वं वेदस्याहुः ।

सांख्यप्रवचने तु, न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्रुतेः । न पौरुषे-
यत्वं, तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात् । न मुक्तामुक्तयोरन्येत्यात् । ना-
ऽपौरुषेयत्वाधित्यत्वमङ्कुरादिवदिति चतुःसूत्र्यां, तस्मात्तपस्तेपनात्

प्रयो वेदा अजायन्तेत्यादियुत्वा वेदानां कार्यत्वम् । ईश्वरानङ्गीकारा-
न्मुक्तानामसङ्गत्वेन संसारिणां च युगपत्पुपादानानभिज्ञत्वेन वेद-
कर्तृत्वायोगारुचापौरुषेयत्वम् । अङ्कुरादिवदभित्यत्वं चोक्तम् ।

जैमिनीयदर्शने तु, प्रथमस्य प्रथमपादान्तमं, उक्तं तु शब्द-
पूर्वत्वमित्यविकरणे चिन्तितम् । वेदाः किं पौरुषेया, न चेति सन्देहे
पूर्वोक्तरीतिकेन सामान्यतो दृष्टेन वाक्यत्वलिङ्गकानुमानेन सामा-
न्यतः कर्त्तारमनुमाय केचिदोद्भवं केचिद्विरण्यमर्म केचित् प्रजा-
पतिं कर्तृत्वं नाहुः । तद्यदि कर्त्ता कश्चित् स्यात् तदायं तांताधि-
ष्ठो विधातो नावकल्पेत । मन्वादिवत् कर्तुः स्मर्यमाणत्वात् । न हि
मानवे भारते शाक्यमन्थे वा कश्चिद्विद्यते । अतः स्मर्यव्यत्ये सत्य-
स्मर्यमाणत्वाद्योभ्यानुपलब्धिबाधितं सामान्यतो दृष्टे न कर्तृसाधना-
थाऽलं भवति । न चातिजीर्णकूपारामादिषु विशेषास्मरणेऽपि यथा
सामान्यतो दृष्टेन कर्तृपूर्वकत्वसिद्धिस्तथाऽप्येति बाध्यम् । विमतं
वेदाभ्ययनं मुख्यभ्ययनपूर्वकं, वेदाभ्ययनत्वात्, आधुनिकाभ्ययनव-
दिति प्रतिसाधनसत्त्वेन मयाऽत्र वक्तुमशक्यत्वात् । नच काठका-
दिस्तमाप्यातः पौरुषेयत्वमिति बाह्यवचनमपि बाधकम् । समाप्या-
याः प्रयत्नमूलकत्वात् । अत एव तस्याः शाखाविशेषविषयत्वं यु-
ज्यते । तस्मादपौरुषेया एव वेदा इत्युक्तम् । एवञ्च, तस्मात्तत्पत्तेर-
नादिति धृतिरपि न कार्यत्वं बोधयति, किन्तु प्रादुर्भावात्तम् ।
नाप्यङ्कुरादिवज्जन्यत्वम् । निःदवसितधृतिविरोधात् । तस्मादपौरुषे-
यत्वमप्येदं सर्वप्रमाणाधिकृतम् ॥ १४९ ॥

एवं वेदस्य स्वरूपतो लौकिकवैलक्षण्यमुक्त्या लौकिकशब्दा-
द्भेदे विशेषान्तरमर्थतोऽपि वक्तुं वर्णाद्यर्थे यदिभ्यस्तो मतान्तरानु-
यादपूर्वकं स्वमतमाहुः ॥ अत्रेत्यादि ॥ अत्रेति ॥ त्रिविधशब्दमध्ये
केवाधितेति नैयायिकादीनाम् ॥ केचिदिति ॥ एकदेशिनः । वाक्ये
तु श्रौतानुष्ठानपक्षतो प्रसिद्धम् । वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि
द्विजोत्तमैः * नावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न संशय इति । अ-
त्राक्षराणां भगवत्प्रामत्यकथनेन भगवद्वाचकत्वमभिद्वेर्णो अप्यर्थ-
वन्त इत्यर्थः । नच वर्णपदेन वाद्यो ग्राह्यमेवमर्थवत्ताया अपि
संमतत्वादिति बाध्यम् । उक्तवाक्यगतवाचकत्वविरोधात् । तेषां प्राधा-
न्येन वाचकत्वे नमुच्यः शोभनः, समुच्चयो द्रष्टव्य इतिवत्, च शोभ-

कारेण पदावयवभूतानामपि वाचकत्वाद् घर्णपदाभ्यां युगपत्-
 स्वार्थबोधने शाब्दबोधदौर्घट्यम् । क्रमेण बोधने च पटादिपदो-
 च्चारणे प्रथमोपस्थितेन पकारेण स्वार्थबोधे द्वितीयेन च स्वार्थबोधे-
 निराकाङ्क्षतायां पटाभ्योच्चादन्यार्थमुच्चारितेनान्यार्थबोधनेनातिप्रस-
 ङ्गाच्चेत्याशङ्कायां संफोचान्तरमाहुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ तत्रेति ॥ पदेषु ॥
 घर्णानां तुल्यत्वेऽप्येति ॥ पदावयवभूतानां केवलवर्णमदृशत्वेऽपि ।
 नन्येवं घर्णानां कचिदर्थस्य कचिन्नेत्यर्कजरतीयावर्णानामन-
 र्थकत्वमेव परमित्याकाङ्क्षायां घर्णार्थानङ्गीकारे बाधक तर्कमाहुः ॥
 अन्यथेत्यादि ॥ तथाच पयोत्पलस्यात्पोऽधिको वा सङ्कोच एव त-
 यात्पवाचकत्वमियायाचकत्वमपि सङ्कोच पयेति । सङ्कोचे च व्यव-
 हारस्यैव नियामकत्वमिति तथेति भावः ॥ १५० ॥

तत्र व्याकरणादीनां व्यवस्थापकता मता ॥

देशे देशे तथाचारो भाषाभेदैरनेकधा ॥ १५१ ॥

अनन्तमूर्त्तयो वर्णाः पदे तेनार्थवाचकाः ॥

केवलाः कोशतो ज्ञेया वाचकाः पदतोऽथवा ॥ १५२ ॥

पदं न वाचकं वाक्ये सादृश्यात् स्मारकं परम् ॥

विशिष्टं वाक्यमेवात्र वाक्यार्थस्य च वाचकम् ॥ १५३ ॥

पदान्तरप्रवेशेन विशिष्टे वाच्यवाचके ॥

पठवद्वाक्यभेदश्च वाक्यार्थश्चापि भिद्यते ॥ १५४ ॥

अत्रान्तराणां वाक्यानां स्मारकत्वं तथा परे ॥

वाक्यमेकं हरिश्चैको वेदवाक्यार्थरूपधृक् ॥

अत्रान्तरेषु च तथा पदे वर्णे तथैव च ॥ १५५ ॥

तत्रापि व्यवस्थामाह ॥ तत्र व्याकरणादीनामिति ॥ १५६ ॥

न केवलं कोशादिरेव नियामकः, किन्तु चारो भाषाभेदश्च । अतः

सर्वमुपपद्यते । इदानीमुत्तरोत्तरकलिपुत्रं वस्तुं पदे वर्णानामवाच-
कत्वम् । वाक्ये पदानामपिसाह । अनन्तमूर्चयो वर्णा इति । वर्णा-
नां गौणमुख्यभेदेन नामामूर्चित्वम् । तेन पदावयवभृता
गौणा इति नार्थवाचकाः, केवलाश्च वर्णा एकाक्षरनिघण्ड्वादि-
भिर्ष्यवहारेऽप्यर्थवाचकाः । तेषां पदत्वं वा प्रत्यपरहितानामर्थाज्ञा-
पकत्वात् ॥ १५२ ॥ तथा वाक्येऽपि पदं न वाचकम् । तर्हि
संकेताग्रहेऽपि वाक्यार्थज्ञानं स्यात् । गौरवं च स्यादित्याशङ्क्याह ॥
सादृश्यात् स्मारकं परमिति ॥ वाक्यावयवभृतस्य पदस्य स्वत-
न्त्रपदतुल्यत्वात् पदार्थस्मारकत्वम् । अन्यथा स्वार्थं प्रतिपाद्य
कृतार्थत्वं वाक्यार्थो न तैर्जन्येत । आकाङ्क्षदेवविशेषत्वान् । प्र-
कृतिप्रत्यययोरपि नैकार्थवाचकत्वं स्यात् । पदार्थकरणपक्षेऽपि
पूर्वपदानां निवृत्तत्वात् पुनरुपस्थानं केन वा स्यात् । अविद्य-
मानानां वा कथं बोधकत्वम् । वाक्यार्थसमाख्याविरांघ्रश्च । अतो
वाक्यमेव वाचकमिसाह ॥ विशिष्टमिति ॥ स्वावयवैः स्वावय-
वार्थमिति चकारार्थः ॥ ४५३ ॥ वाक्यानामानन्त्यात् मङ्गल-
ग्रहो दुर्लभ इत्याशङ्क्याह ॥ पदान्तरप्रवेशेनेति ॥ घटमानयेति
वाक्याद् घटं शीघ्रमानयेति भिन्नम् । एवमानन्त्येऽपि न दोषः ।
तत्र दृष्टान्तः ॥ पटवादिति ॥ द्वितन्तुकपटात् त्रितन्तुकोऽन्यः ।
तथोत्तरत्राऽपि । आरम्भारम्भकत्वादस्यानङ्गीकारात् । तथा
अपूर्वत्वाद्वावयवार्थस्य पूर्वसंसर्गादुत्तरस्य भिन्नत्वम् ॥ १५४ ॥
तथा महावाक्ये अवान्तरवाक्यानामवाचकत्वं, किन्तु पूर्ववत् स्मा-
रकत्वमेव । एवमवान्तरभेदेन सर्वं निरूप्य सम्पूर्णवेद एकं वाक्यम् ।
तदर्थोऽप्येक एवेत्याह ॥ वाक्यमेकमिति ॥ तात्पर्यवृत्त्या तथात्वं
धारयति ॥ वाक्यार्थरूपधृतिरिति ॥ तथाऽवान्तरवाक्येषु अवान्तर-
वाक्यार्थरूपधृक् । एवमुत्तरत्रापि ॥ १५५ ॥

ननु व्यवहारार्थं सङ्कोचश्चेत्तदर्थं पदलक्षणमेवान्यद्वाच्यम् ।
वर्णसमुदायः पदमिति । तथा सत्यर्द्धजरतीयं विनैव प्रत्ययादेरर्थव-
त्ता सेत्स्यति, व्यवहारोऽपि सेत्स्यतीति चेत्तत्राहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥
तत्रेति ॥ सङ्कोचे । तथाच, शक्तिग्रहं व्याकरणापमानेत्याद्यभिमुक्तो-
क्तावपि व्याकरणादीनामेव शक्तिग्राहकत्वमुक्तमिति तान्येव व्यव-
स्थापकानि । न तु यस्य कस्यापि कल्पनम् । यद्यपीदं नैयायिकल-
क्षणं विवृत्तौ प्रविशति तथापि व्याकरणस्याङ्गत्वात्तदपेक्षया लौकि-
कस्यास्य निर्वलत्वाद्भ्योक्तस्य व्याकरणाद्युपजीवकत्वाच्च तद्विरोधेऽना-
दरणीयत्वम् । अन्यथा कल्पनैकशरणत्वे शास्त्रविप्लवापत्तिरिति
तान्येव व्यवस्थापकानीति न लक्षणान्तरादिमिनिर्वाह इत्यर्थः । सं-
स्कृतव्यवस्थापकान्युक्त्वा भाषाव्यवस्थापकानि वक्तुमाहुः ॥ न के-
वलमित्यादि ॥ तेन भाषायामपीश्वरकृतादेव सङ्कोचात्तेऽपि शक्त्यै-
व बोधका, न तु शक्तिभ्रमेण तत्र बोध इति ज्ञापितम् । वक्ष्यन्ति
न्नामे । अस्मदादिमुखेनापि क्रीडार्थं सर्वतो हरिः । * शब्दमेवं वित-
सृते रूपेणैव विनिश्चय इति । मूलयोजना तु—देशे देशे भाषा-
भेदैरनेकधोऽन्वयस्तथा संस्कृते व्याकरणादिवत् तत्तद्देशिकव्यवहार-
व्यवस्थापक इत्यर्थः । एवं सति शक्तिसङ्कोचलक्षणे अयं भाषाश-
ब्दोऽस्मिन् देशे इत्यधिकं निवेद्य भाषाया अपि स लक्षणीय इति
तात्पर्यम् । तदेतदभिसन्धायाहुः । अतः सर्वमुपपद्यत इति । अत-
एव शक्तपदादिव तेष्वयोऽपि तत्तद्देश्यानां तेषु गृहीतशक्तिकानाम-
न्यद्देश्यानां च पदार्थोपस्थितिदर्शनं युज्यते । नच तत्र शक्तिभ्रमात्
पदार्थोपस्थित्यादिकमिति युक्तम् । भ्रमत्वचिनिगमकस्याभावात् ।
पर्यायशब्देभ्यश्च तेष्वपि पूर्वोक्तरीत्या सङ्कोचेन शक्तिसिद्धौ तद्भ्र-
ह्म प्रमात्यसम्भवे भ्रमत्वकल्पनाया अन्याम्यत्वात् । अत्र वाचाभा-
वाच्च । नच तत्र लक्षणा । कुत्रापि शक्त्यभावे शक्यसम्बन्धरूपाया
लक्षणाया अप्यसम्भवंनाशक्यवचनत्वात् ॥ १५१ ॥ ॥ एवं व्यव-
हारसिद्धिमुपपाद्य तदर्थमन्यद्व्याहुः ॥ इदानीमित्यादि ॥ इत्याहे-
ति ॥ इदं प्रमेयं साद्धेनाहेत्यर्थः । ननु केवलानां घणानां वस्तुगत्या
याचकत्वमस्तु । पर व्यवहारानुपयोगात्तत्रादरणीयमित्यत आहुः ॥
केवलादचेत्यादि ॥ तथाच न वर्णार्थस्यानादरणीयतेत्यर्थः । ननु ते
विमक्तिमाज एव लोके प्रयुज्यन्त इति ॥ तेषां वर्णत्वेन रूपेणार्थव-

त्वमपि तु पदत्वेनेत्यतस्तदुपगम्याहुः ॥ तेषामित्यादि ॥ तेषामिति ॥
 तिघण्ट्वाधुक्तानाम् । एतेन येदे वर्णानामक्षरत्वेन रूपेण भगवद्वाच-
 कत्वम् । अन्यत्र तु पदत्वेनेत्यपि बोधितम् । न च सिद्धान्तमङ्गाति-
 षामिति कपनेन तद्विज्ञानामेकाक्षरमप्यपादिरूपाणामर्थवत्तानपाय-
 सूचनात् । केवलानां पदावयवमात्रमावाह्य ॥ १५२ ॥ ॥ वाक्या-
 र्थवत्तां साधयितुं वाक्ये पदानां शौणानामेव सत्यमिति बोधयन्तो-
 ऽथप्यभावे पदेऽप्यथावकत्वमतिदिशन्ति ॥ तथेत्यादि ॥ नर्हीत्यादि ॥
 वाक्यस्यावाचकपदघटितत्वे वाक्यावयवभूतानामवाचकत्वे भिन्नत्वे
 च कोशादौ तदनिर्देशेन संकेताग्रहेऽपि वाक्यार्थज्ञानं स्यात् । अर्द्ध-
 जरतीर्यमंदाश्वां कृत गौरवं च स्यात् । न च यथा प्रमाकरमते द्वेषा
 पदशक्तिरनुमाधिका स्मारिका च कार्यान्विने जातौ च स्वीकृता,
 तथाऽनुमाधिकां केवलेषु स्मारिकां वाक्यावयवभूतेषूपगम्येतेषु द्वि-
 त्तिथस्याः स्वस्वान्तेन द्वारेण वाक्यार्थज्ञानं निरावाधमिति वाच्यम् ।
 तथाऽपि शक्त्यन्तरकल्पनकृते गौरवं तु स्यादित्याशङ्काहेत्यर्थः ॥
 सादृश्यादित्यादि ॥ तथाच केवलेषु गृहीतस्य सङ्कुतस्य सादृश्य-
 महिम्नैवैतैः स्मरणात्तद्वद्वारा वाक्यार्थज्ञानसम्भवः । शक्त्यन्तराक-
 ल्पनाच्च न गौरवमित्यर्थः । नचैव सति गृहीतविस्मृतशक्तेस्ततः
 'शाब्दबोधो न स्यादिति वाच्यम् । नुदयत्वात् । शब्दानित्यतायादि-
 भेदेऽपि वाक्यार्थबोधायसरे शक्तिग्रहसामयिकपदत्वाभावाच्छक्ति-
 स्मारकसंस्कारोदयोऽधहेतुत्वेन सादृश्यरूपेण चकल्पत्यावृत्तेन तद-
 भावे हेत्यन्तरस्य तेनापि वाच्यत्वात् । नित्यतावादेऽपि स पचाय-
 मिति तेन स्वार्थबोधाजनने तत्र हेत्यन्तरस्य तेनापि वाच्यत्वात् ।
 ननु चक्रा पदार्थमवगम्य वाक्यार्थमवगमयितुं तानि वाक्ये प्रयुज्य-
 ण्ते । यदि तान्यनर्थकानि स्युस्तथा तेषां प्रयोगो नोपपद्येत । नच
 स्मारकत्वमपि ज्ञात्वा सहशान्त्येव प्रयुज्यन्त इति शक्यत्वचनम् ।
 तस्यासिद्धत्वात् । अत इयं कल्पना व्यवहारं विवृणुकीत्यतस्तत्सा-
 धनापार्थवत्ताद्वीकारवाचकं तर्कमाहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ वाक्यार्थ-
 इति ॥ संसर्गरूपो वाक्यार्थः । तथाच स्मारकत्वात्तद्वीकारे सकृदु-
 च्यारितानां तेषां सकृत्स्वार्थं गमयित्वा तथात्वे पदान्तरकाङ्क्षाया अ-
 भावात्तैर्व्यवार्थः संसर्गरूपो न अन्येतेत्यर्थः । पदेऽप्यथ पदसमूहो
 भिन्नः । अन्यथा पदैर्व्यवार्थबोधने पदेषु शुभपदवृत्तिरूपापत्तिः ।

पदार्थवाक्यार्थयोर्थोक्तिं कृत्वा इति द्वयम् । दूयणान्तरमाहुः ॥ प्रकृ-
 तीत्यादि ॥ प्रकृतेः स्वार्थं प्राप्तपाद्य कृतार्थत्वे प्रत्ययाकाङ्क्षाया अमा-
 याद्विप्राप्यतय स्यात्तत्त्वकाध्यम् । तथाच प्रकृतिप्रत्ययी सहार्थं ह्य-
 तस्नयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येनेति नियमश्च व्याहन्येतेत्यर्थः । ननु
 तर्हि माह्वामिमनः पदार्थकरणपक्षोऽस्तु । तथा सति पदानां कृतार्थ-
 त्वेऽपि पदार्थस्यापितपदार्थत्वे वाक्यार्थो भविष्यतीति न कोऽपि
 दोष इत्यतस्तत्रापि दूयणमाहुः ॥ पदार्थत्वादि ॥ नन्यथं सति शक्ति-
 मत्पदज्ञानस्यैव शाब्दयोधे करणमसित्यस्याशङ्क्यां दूयणान्तरमा-
 हुः ॥ वाक्यार्थत्वादि ॥ समाखयाया यौगिकशब्दत्वात्वाक्यस्याप्यार्थ-
 ऽभावे योगस्याप्रवृत्तसंयोगेनाप्यपक्षः साधुरित्यर्थः । स्वकारेण
 वाक्यार्थत्वात्वाक्यत्वं स्यादित्यपि समुचीयते । तथा सति चाक्षुषा-
 दिशब्दयत् करणोपाधिनिवृत्त्यतः शाब्द इति व्यवहारोऽपि बाधे-
 सेति च । एवं सति वाक्यवचनानामर्थान्नाकारे दोषादुक्त्यात् स्मा-
 रकत्वपक्ष एव सार्धायान् । एवञ्च यथा रूपमेवामायेऽपि ह्रस्वावर्ण-
 स्य प्रक्रियादशायां विवृताय, प्रयोगे संवृत्तत्वमनुशासनानुरोधादङ्गी-
 क्रियते शाब्दिकैस्तथा यत्र वाक्ययत्नार्थमर्थयत्तां स्मरणेऽप्युच्चार-
 णदशायां तत्सदृशानि स्मारकान्येवाऽप्युच्यन्तीति लाघवाहंषामाया-
 षाङ्गीकार्यमिति निष्कर्षः । तदेतद् हृदि कृत्वाहुः ॥ अत इत्यादि ॥
 विशिष्टमिति ॥ अयान्तरान्वयविशिष्टम् । अन्यथ च विधक्षितार्थाव-
 बोधकः पदादिसम्यग्धः ॥ स्वायययार्थमिति ॥ अयान्तरान्वयम् ।
 एवञ्च स्वाययवैरवान्तरवाक्यैः स्वायययार्थमयान्तरान्वयं पदज्ञा-
 क्यमेव तत्तत्कारकनिष्ठक्रियान्वयरूपस्य मुख्यवाक्यार्थस्य वाचक-
 मित्यर्थः फलति । वाक्यप्रयोगं विना केवलपदेनान्वयार्थोधादन्व-
 यरूपं पदलङ्घयामायात् । विशिष्टे शक्तिग्रहः प्रथमं भवतीति पक्ष-
 ॥स्तु प्राथमिकशक्तिग्रहस्य नियमतो व्यवहारजन्यत्वनिराकरणादेव
 निराकृतः । नाप्यन्वयस्यार्थसंसर्गमर्यादालङ्घ्यत्वम् । संनिहितेऽन्वे
 गामानयेति वाक्ये तदतिहायाद्वयोधापत्तेः । नापि पदसमभिव्या-
 हारलङ्घ्यत्वम् । तस्य संनिधिरूपत्वेन दूरान्वये श्लोकादौ तत्सत्त्वे-
 ऽप्यन्वयाबोधप्रसङ्गात् । नापि स्मृत्या तत्रापि पदसमभिव्याहारस-
 म्भवात्त दोष इति वाच्यम् । तथा सति बोधविलम्बादिप्रसङ्गात् ।
 अन्यवबोधस्याशब्दत्वादिप्रसङ्गाच्च । नचेष्टापत्तिः । पूर्वोक्तदोषा-

णामापत्तेः । तस्मात्त्राकाङ्क्षाविमोपदक्षदम्बरूपवाक्यस्य योजनया प-
रिष्कृतस्यैवान्ययोजनमिच्छेय इति वाक्यस्यैवार्थ इति सिद्धम् । एवञ्च
शाब्दानुभवस्यावच्छिन्नं प्रति ज्ञायमानवाक्यस्यैव कारणत्वमनुग-
तं बोध्यम् । वृत्तिमत्पदस्मारितपदार्थोपस्थितिः, आकाङ्क्षावान्तरवा-
क्योक्तान्वयोपस्थितिश्च यथायथमवान्तरवाक्यमहावाक्ययोर्व्यापार-
भूते ज्ञेये इति दिक् । अत्रैवं क्रमो निष्पद्यते। पूर्वं पदशक्तिं गृहीतवतो
वाक्यश्रवणोत्तरं तदवयवभूतैः पदैः शक्तिग्रहजन्यसेस्कारोद्घोषे
पदार्थस्मरणम् । ततोऽवान्तरवाक्यैस्तं व्यापृत्याऽवान्तरवाक्यार्थबोध-
स्ततस्तमपि व्यापृत्य महावाक्येन वाक्यार्थबोधो जन्यत इति ॥ १५३ ॥
वाक्यानामित्यादि ॥ शाब्दज्ञानस्यावच्छिन्नं प्रति शक्तिग्रहस्य सहका-
रितानिपमाद्वाक्यार्थज्ञानं प्रत्यपि वाक्यशक्तिग्रहस्य सहकारिता
वाच्या । तत्र सङ्केतग्रहस्तु कुलम्भः । वाक्यानामानन्त्येन तच्छक्ति-
ग्राहकानुशासनकोशवाक्यशेषाणामभावात् । अर्थस्य काल्पनिक-
त्वेन पूर्वमदर्शनाद् द्रष्टुराप्तस्याभावेन तद्वाक्यस्याप्यशक्यवचन-
स्यात् । नानाविधक्रियाकारणविशेषणयोगेन वाक्यानामनन्ततया
व्यवहारस्यापि तद्ग्राहकत्वात् । अत एव विवृतेरप्यभावात् । मा-
प्युपमानात् । यथा गोमहशपिण्डदर्शनोत्तरमुद्बुद्धमसेस्कारस्या-
तिदेशवाक्यार्थस्मरणेनाऽप्येव गवयपदवाच्य इति संज्ञासंहिपरिच्छि-
त्तित्वात् प्राथमिकशक्तिग्रहेऽतिदेशस्याशक्यवचनस्यात् । तस्माच्च
वाक्यवाचकत्वं युक्तमित्याशङ्क्य सङ्केतग्रहसुलभत्वप्रकारमाह्वयार्थः ॥
पदान्तरादित्यादि ॥ पदान्तरप्रवेशेन कृत्वा वाक्यवाचके वाक्यार्थस-
हिते वाक्ये विशिष्टे यथायथम् अर्थान्तरपदान्तराभ्यां सप्तकारके
सति पदवदित्यादि ॥ घटमानयेत्यादि ॥ जयमर्थः । पदं वाक्यानामा-
नन्त्यं भवतोक्तं, तदर्थान्तरप्रवेशेन पदान्तरप्रवेशेन वा । तत्राऽऽद्यं
तु न शक्यवचनम् । वाक्यावयवभूतैः पदैः पदार्थेषु स्मारितेषु तेषां
स्मारितार्थात् । पदास्मारितस्यार्थस्य तत्र प्रवेशे, गौरानीयतामित्या-
दावध्यक्षसन्निध्यादिवशेनाद्वादिप्रवेशापत्तेः । नच द्वारं द्वारमि-
त्यादौ पदास्मारिताया एव क्रियायाः प्रवेश इति वाच्यम् । तत्रापि
समयादिविशेषणशेन संवरणाद्यवगमदशायामपि शब्दस्मरणपूर्व-
कमेवार्थस्मरणस्यानुसंधसाक्षिकत्वात् । अतः क्रियादिवाचकपदा-
न्तरप्रवेशेनैवानन्त्यं वक्तव्यम् । एवमानन्त्येपि तु न सङ्केतग्रहदौल-

श्यामित्यर्थः । कुत इत्याकाङ्क्षायां व्यवहारोपमानाश्यामिति वक्तुमा-
 ङ्गः ॥ तत्र दृष्टान्त इत्यादि ॥ तद्विपृण्वन्ति ॥ द्वितन्तुकेत्यादि ॥ श्रुतौ
 सत्कार्यत्वाद् इति तदनुयायिभिरारभ्यारम्भकत्वादानङ्गीकाराद् द्वि-
 तन्तुकपदात् त्रितन्तुकः पटोऽन्यः ॥ कारणीभूतावयवसमुदायभेदा-
 द्भिन्न एव भवति । तथा त्रितन्तुकाश्चतुस्तन्तुकादिरपि । तथा तद्व-
 द्वाक्यार्थस्यान्वयरूपस्य पदार्थान्तरसंसर्गेण पूर्ववाक्यार्थापेक्षया
 नूतनाद्यादुत्तरस्य संसर्गस्य पूर्वमेसर्गात् स्वरूपतो मिश्रत्वं, न तु
 विजातीयत्वेन मिश्रत्वम् । तथा सति यथैकत्र पटे गृहीतशक्तिकं
 पटपदमवयवभेदमिज्जान् पटान्तरानपि तथैव शक्त्या पटत्वेन रूपेण
 बोधयति तथैकं गोपदयुक्तं वाक्यमेकत्र गद्याभ्यिंते वाक्यार्थं वृद्ध-
 ष्यवहारिण तद्वाक्येन या गृहीतशक्तिकं जातं चेत् तदा तद्वद्व्या-
 न्तेन पदान्तरप्रवेशाकृतवाक्यान्तरमपि नानासंसर्गकाद् वाक्यार्थान्
 बोधयिष्यतीत्युपलक्षणविधया यत्पदयुक्तं यद्वाक्यं तत्तदर्थान्वितं
 वाक्यार्थं बोधयतीति व्याख्या ततोऽभ्यासदाल्हेन बोधयिष्यतीति
 न सङ्केतग्रहदाल्हेनमित्यर्थः । एवञ्च पूर्वं शब्दग्रहाणो बोधस्यैव व-
 र्णपदवाक्यसंज्ञावत्त्वं, न तु परस्परं भेद इति यत् प्रतिज्ञातमासीत्
 तदपि दृढीकृतं हेयम् ॥ १५४ ॥ ॥ ननु महावाक्येषु केषाञ्चित्
 पदानां विस्मरणेऽपि तदर्थान्वगतिर्दृश्यते । अतः पदार्थकरणपक्ष एव
 माधुर्न तु वाक्यकरणपक्षः । महावाक्यार्थबोधनापत्तेरिति चेत् तत्रा-
 ङ्गः ॥ तथा महावाक्येत्यादि ॥ तथाच तादृशस्थले महावाक्यार्थस्य
 तावतो नावगतिः । विघटितशब्दबोधस्य तदानीमदर्शनात् । घटं
 शीघ्रमानयेत्यादिषु स्वल्पवाक्येष्वपि शीघ्रपदास्मरणे शीघ्रानयना-
 भावस्य सर्वानुभवसाक्षिकत्वेन महावाक्येष्वपि तादृशबोधाभाव-
 ष्येष्टत्वात् । तस्मान्नायमपि दोष इति भावः । एवं वेदस्य प्रमेयत्व-
 कथनायोपोद्धातेन प्रसङ्गेन चावान्तरे यत्सर्वं निरूपितं तदुपसंहरन्त
 शब्द पूर्वप्रतिज्ञाते प्रमेयैकत्वे युक्तिमाहुः ॥ एवमित्यादि ॥ वाक्यमे-
 कांमिति ॥ तथाचार्थकत्वादेकं वाक्यं वेदः ॥ एकवाक्यताप्रकारः पू-
 र्वमुपपादितः । लीलार्थत्वेन कर्मज्ञानबोधककाण्डयोः परस्पराकाङ्क्ष-
 त्वेन च । भगवत एकत्व च सर्वात्मकत्वेन । वाक्यार्थरूपत्वं च
 सर्वे वेदा इत्यादिश्रुत्या । एवं लौकिकवाक्यार्थतोऽपि विशेष उक्तः ॥
 उत्तरभाषीति ॥ पदे पदार्थरूपो वर्णं वर्णार्थरूप इत्यर्थः ॥ १५५ ॥ ॥

त्रयोऽपि वैदिकाभिन्ना नानाधर्मयुतास्तथा ॥

सादृश्येऽपि न वेदत्वं सादृग्वाक्ये ततोऽन्यतः ॥

अधिकारिविभेदेन धर्माधर्मा तथा मतेः ॥ १५६ ॥

इदानीं लौकिकवैदिकयोर्वर्णादीनां वैजात्यमाह ॥ त्रयोऽपि वैदिका भिन्ना इति ॥ उदात्तादिधर्मयोगाल्लोकव्यवहारवर्णादिभ्यो वैदिका भिन्नाः । कश्चित्काव्यादौ वैदिकतुल्यता भासते, तथापि न वेदत्वमित्याह ॥ सादृश्येऽपि न वेदत्वमिति ॥

लोकवेदाधिकरणं तु कल्पितमेव । जैमिनिना अनुक्तत्वात् । लौकिकानां वैदिकानां चेति भाष्यात् । मयर्हवत्तपोभर्षायाश्च । द्वयचञ्छन्दसि । सर्वत्र विभाषागोरित्यादिमूत्रकरणाच्च । छन्दसि च लोकवेदयोः पृथग् निरूपणात् । अतः सादृश्येऽपि न वेदत्वम् । शूद्रादीनां वेदबुद्ध्या तथा पाठ एव दोषः ॥ १५६ ॥

इदानीमित्यादि ॥ ननु सर्वेषां शब्दानां भगवद्रूपत्याजंहे को विशेष इत्याकाङ्क्षायामपसरसङ्गत्या पूर्वं वेदे विशेषं वक्तुमाहेत्यर्थः । कुतो भिन्ना इत्याकाङ्क्षायां भूत्वे, नामेत्यादिर्बोक्तमुपपत्तिरप्याकुर्वन्ति ॥ उदात्तेत्यादिना ॥ एतेनादास्तादीनां ध्वनिधर्माणां धर्मे संक्रमो लोकस्य, न तु वेदेऽपीति द्वापितम् । स्वपादिहिस्तामच्यनिदीत्यादाद्याद्यादिधर्मानामेयोदात्तत्वादिधर्मयोगकथनात् । नन्वेवं संक्रमेऽपि तुल्यमिति वाच्यम् । धर्मयोगस्येच्छाविशेषप्रयुक्तोच्चारणार्थानत्येन विधानवैयर्थ्यस्य तुल्यरिहरत्वात् । नचैवमपि कृत्रिमत्वानपायात् पूर्वोक्तदोषहानिरिति वाच्यम् । विधानस्य व्युत्पत्तिमात्रार्थत्वेनाव्युत्पत्तिपक्षस्यैव मुख्यतया तस्य सादृजिकत्वेन दोषप्रसक्तोः । अत एव मन्त्रो हीनः स्वरतो धर्मेतां यत्यादिरपि सङ्गच्छते इति नेह विद्यादलेशः ॥ कश्चिदित्यादि ॥ तथाच धर्मयोगमात्रेण लोकवेदशब्दयोगे न शक्यवचनः । तादृशानुपूर्व्यधर्मादियोगेनोच्चारितस्य लौकिककाव्यादिवाक्यस्यापि वेदत्वापात्तादित्याकाङ्क्षायां तत्र तुल्य-

ताया धक्तुरिच्छाधीनत्वेन साहजिकत्वाभावात् वेदत्वमित्याहेत्यर्थः । ननु, लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधकः * इत्यादिना लौकिकयैदिकशब्दयोरभिन्नत्वं लोकवेदाधिकरणो भट्टवार्त्तिके प्रपञ्चितमिति तयोर्भेदो न प्रमाणपदवीमधिरोक्ष्यतोऽन्यत आहुः ॥ लोकेत्यादि ॥ तत्कल्पितत्वे गमकान्याहुः ॥ जैमिनीत्यादि ॥ भाष्यादिति ॥ महामाष्यात् ॥ छन्दसीति ॥ अत्र लौकिकमिति सूत्रेण छन्दःशास्त्रे इत्यर्थः । तथाच सूत्रकारमहामाष्यपाणिनिछन्दःशास्त्रविरोधाद् धार्त्तिककारोक्तं प्रौढिपादमात्रमेवातो भेदो नाप्रामाणिक इत्यर्थः । ननु यदि वेदसाहस्येऽपि न वेदत्वं तदा तादृगानुपूर्वीस्वरादियोगेन तादृग्याप्यपाठे शुद्रादेः पापं न स्यात् । तथा सत्यपशुद्राधिकरणं विरुद्धेत । अतो जैमिनिनैष तन्मुखेन लोकवेदशब्दयैरिक्तं सूचितम् । अतः शास्त्रान्तरविरोधोऽप्यकिञ्चित्कर इति चेत् तत्राहुः ॥ शुद्रादीनामिति ॥ तथाचापशुद्राधिकरणस्यैतदभिप्रायकत्वाद् व्याकरणस्मृतेष्व, तामिन्द्रो मध्यतोऽपरोध्य व्याकरोदिति धृत्या धृतिसामानाधिकरण्यबोधनाच्छन्दसोऽपि तथास्यात् तद्विरुद्धं धार्त्तिककारोक्तमेव दुष्टमिति भावः । मूलयोजना तु—ततस्तस्माद्धेतोः, अन्यतः वैदिकभिन्नात् सदृशान्यात् तथा मतेः तत्र वेदबुद्धेः पुंसोऽधिकारभेदेन धर्माधर्मौ शुद्रादेरधर्मौ रथकारस्य पत्न्यादधर्मश्च स्यातामिति ज्ञेया ॥ १५६ ॥ ॥

प्रत्येकं पूर्णता वाक्ये शाखाभेदेषु सर्वतः ॥

दर्शादिषु तदङ्गेषु मन्त्रमात्रे तथैव च ॥ १५७ ॥

हरिस्तत्तत्स्वरूपेण तस्मात् सर्वत्र वाचकः ॥

पुराणे च ततोऽन्यत्र वाक्यार्थो बुद्धिकल्पितः ॥ १५८ ॥

पदानामानुपूर्वी तु तत्र कल्प्या ह्यनेकधा ॥

सर्वप्रतीतिनाशे तु तन्नाश उपचर्यते ॥ १५९ ॥

तथा वाक्यत्वानिष्पत्तेर्न दूषणमिहाप्यपि ॥

अथापि तानि जायन्ते घटवज्ज्ञानतः स्थितिः॥ १६०॥

विप्रलिप्तादिमूलत्वादप्रामाण्यं च लौकिके ॥

अप्रामाण्येऽपि प्रामाण्यं कर्तृविश्वासतः क्वचित् ॥

अतो वेदाद्यसंवादी नार्थो ग्राह्यः कथञ्चन ॥ १६१॥

एवं भेदं निरूप्य, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति यथाश्रुतसिद्धयर्थं सर्वत्र वेदे भगवानेवार्थ इत्याह॥पसेकं पूर्णता वाक्य इति ॥ महावाक्यार्थरूप मयहरिः, नाऽवान्तरवाक्यार्थरूप इति निराकरणार्थं पूर्णता निरूप्यते॥शाखाभेदेऽपि॥शाखाभेदेऽपि पूर्णता । एवमुत्तरत्रापि । तदङ्गेषु प्रयानादिषु । इमे त्वेति मन्त्रमात्रे सिद्धार्थेऽपि ॥ १५७ ॥ तत्र हेतुः ॥ तत्तत्स्वरूपेणेति ॥ पुराणानामपि वेदतुल्यत्वमभिप्रेत्याह ॥ पुराणे चेति ॥ वेदपुराणव्यतिरिक्तस्यले वाक्यार्थो बुद्धिकल्पितो, न भगवद्रूप इत्यर्थः ॥ अनस्तत्र विश्वासेन, पुरुषार्थमिदं । संसर्गस्यापूर्वत्वात् । पदानुपूर्वीनानात्वादिति हेतुः । कालिदामवाक्यानामपि बहुकालं स्थितिसिद्धयर्थमाह ॥ सर्वप्रतीतिनाशे तिष्ठति ॥ रूपसृष्टौ क्रियातः स्थितः । नाममृष्टौ हानेनेति ॥ १५८ ॥ १५९ ॥

तत्र हेतुः ॥ तथा वाक्यत्वनिष्पत्तेरिति ॥ बुद्ध्या रचनां कृतोच्चारयतीति । यथा व्यायमने तदुच्चारितः शब्दस्तदैव नष्टः । सादृश्यभ्रमादेव तदीयव्यवहार इति । तथा सति तदीयत्वाद्यभावात्लोके वेदे च महद् दूषणम् । न तथाऽस्मन्यते, नित्यत्वात् । उत्पन्नानां च बहुकालं स्थितत्वाच्चेत्याह ॥ न दूषणमिहाप्यपीति ॥ तदेव स्पष्टयति ॥ अद्यापीति ॥ २६० ॥ ॥ परं प्रामाण्ये विवाद इति वक्तुं तद्वैतनाह ॥ विप्रलिप्तादीति ॥ यत्र पुरुष-

दोषाः सम्भवन्ति तदप्रमाणम् । व्यवहारस्ततोऽपि भ्रान्त इत्याह ॥
अप्रामाण्येऽपीति ॥ प्रमाणे वेदे अप्रामाण्यम् । अप्रमाणे मनार-
कवाक्ये प्रामाण्यमिति । एतद्वचनस्य मयोजनमाह ॥ अतो वेदा-
द्यसंवादीति ॥ १६१ ॥

एवमित्यादि ॥ शब्दमात्रस्य भगवद्रूपस्येऽपि वेदे यो विशेष-
स्तद्व्योधनाय लौकिकार्थैर्द्विकशब्दयोर्ध्वजात्यमुपपादितम् । तदेतत्,
स एव जीव इति श्लोके वेदस्य गदेश्च भेदकथनात् सिद्धम् । तन्नि-
रूप्य अर्थेऽपि लौकिकाद्भेदं दर्शयितुं प्रणयधिकारस्य वेदस्याप्यथा-
नामपि वाचकत्वं च समर्थयितुं गीतावाक्यनामर्थं प्रकटयितुं चाहे-
त्यर्थः । ननु गीतावाक्यस्य यथाश्रुतार्थसिद्धिरिति दुर्घटा । यज्ञो वै
धिष्णुरिति यद् भवान्तरवाक्यार्थस्वरूपस्य भगवत्त्वाद्यवगच्छादित्याश-
ङ्क्या निवृत्त्यर्थं युक्तिमाहुः ॥ महावाक्येत्यादि ॥ पूर्णता निरूप्यते इ-
ति ॥ विजज्ञौ विजज्ञौ इति ह स्माह शाण्डिल्यः शाण्डिल्य इत्यादि-
षु तावद्वाक्यार्थज्ञानमात्रेण ब्रह्मविश्वस्य विद्यासमासेश्च व्योधनात्तथे-
त्यर्थः । तथाच वाक्यपूर्णतयाऽवोक्तत्वाक्याऽर्थस्य भगवद्रूपतायो-
धिकेति भावः । पूर्णतायां गमकान्याहुः ॥ शाण्डेत्यादि ॥ अन्यथा त-
त्तच्छास्त्रोक्तस्य ज्योतिष्टोमादेः कलाजनकत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ उत्तरत्रे-
ति ॥ तद्वचान्तरे काण्डद्वये । तस्याप्ययान्तरे तत्तद्यशतस्रिघातत्त-
द्वुपासनादिवाक्येषु तदवयवेषु चेत्यर्थः । एवञ्चावयवानां तत्तद्रूपभ-
गवद्वाचकत्वेऽपि खण्डशः प्रतिपादकत्वात्तेषां महावाक्यवाक्ये पू-
र्णे ब्रह्मण्येव तात्पर्यम्, अङ्गप्रतिपादकानां याग इव बोध्यम् । तेन
न श्रुतिगीतासुयोधिन्या अपि विरोधः । एवं पूर्वप्रतिज्ञाताया वाक्य-
वाचकताया आकारः प्रदर्शितः ॥ १६७ ॥ ॥ एवं पुराणेष्वनिदष्टु-
माहुः ॥ पुणानामित्यादि ॥ तदर्थस्य भगवद्रूपत्वमाहेत्यर्थः । तथाच
शतकोटिप्रविस्तरे अष्टादशसु तत्सकन्धखण्डसंहिताध्यायवाक्येष्व-
पि पूर्णतादर्शनात्तत्रापि तत्तद्रूपो भगवानेवार्थ इति तान्यपि सर्वत्र
वाचकानीति भावः । ननु वाक्यार्थः ससर्गरूपो जन्यत्वात् भगवत्त्व-
महंतीति कथमेवमुच्यत इत्यत आहुः ॥ वेदेत्यादि ॥ तथाच पदानुप-
र्याः सदैकरूप्यात् संसर्गस्यापि सिद्धत्वेनानुपूर्वित्वामावेनाजन्यत्वा-
त् तत्र भगवत्त्वमङ्गः, किन्तु लौकिक एव जन्य इति स एव तथेति

भावः । ननु जन्यत्वेऽपि घटादिषु भगवत्त्वसिद्धेरमगधत्त्वक-
 यनं नातीवोपयुज्यते इत्यत आहुः ॥ अत इत्यादि ॥ पदानामिति मू-
 ले व्याकुर्वन्ति ॥ संसर्गादित्यादि ॥ हेतुरिति ॥ उभयोः कल्पितत्वे हेतु-
 रित्यर्थः ॥ कालिदासेत्यादि ॥ एवमथसहितयोर्वैदिकलौकिकवाक्य-
 धैर्यजात्यम् उपपाद्य मतान्तरवैलक्षण्यार्थं प्रसङ्गालौकिकवाक्यानां
 स्थितिप्रकारमाहेत्यर्थः ॥ सर्वप्रतीतीत्यादि ॥ तथाच यावज्ज्ञानं तस्य
 स्थिरित्यर्थः । कथमेवमित्यत आहुः ॥ रूपेत्यादि ॥ रूपसृष्टौ सत्यपि
 ज्ञाने पदार्थनाशदशनाग्रामसृष्टौ च तद्वैलक्षण्यसत्त्वेत्यर्थः ॥ १५८ ॥
 ॥ १५९ ॥ किमत्र धीजमित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ तत्र हेतुरित्यादि ॥ त-
 थावाक्यव्यतिरिक्त्येति ॥ तथाच बुद्ध्या रचनां कृत्वाञ्चारायतीति
 बुद्धिरुत्तररचनाप्रकारेण पदानां वाक्यव्यतिरिक्त्येति पदानि बुद्ध्यैव
 लौकिकवाक्यरूपाणि जायन्त इति तत्राशे वाक्यनाशोऽप्युपचर्यत
 इति बुद्ध्यैव स्थितिरिति युक्तमेवेति भावः । ननु वाक्यरूपशब्दानां
 त्रिभूतत्वावस्थायित्वाङ्गीकारे को दोषो येन तत्राद्रियत इत्यत आहुः ॥
 यथेत्यादि ॥ लोके वेदे च महद् दूषणमिति । लोकं राजकीय-
 वाक्योक्ती तद्व्याख्यमनुकरोतीति व्यवहारापत्तिसेनानुकरणेन राज-
 वण्डापत्तिर्वृत्तानां भण्डत्वापत्तिश्चेत्यादि । वेदे च यद्वाङ्मन्त्रैः
 प्रैवादी च तत्तत्फलानातिप्रसङ्गश्चेत्याद्युक्तम् । नच वेदे तादृशानु-
 पूर्व्येण फलसिद्धिरिति वाच्यम् । मानामावात् । अनेकशब्दकल्पना-
 गौरवप्रसङ्गाच्चेति ॥ तदेवेति ॥ उत्पत्तिस्थितिप्रकारं चेत्यर्थः ॥
 १६० ॥ ॥ विवाद इति ॥ लौकिकवैदिकवाक्ययोस्तुल्यं प्रामाण्यं,
 प्रयलनिर्बलभावो वेति विप्रतिपत्तिजन्यः स इत्यर्थः ॥ तदेवूनिति ॥
 अप्रामाण्यहेतून् पुरुषदोषानित्यर्थः ।
 विप्रलिप्सादयस्तु, विप्रलिप्साप्रमप्रमादकरणापाट्याद्याः । तत्राम्यथा
 ज्ञात्वा परप्रतारणायान्यथा कथनेच्छा विप्रलिप्सा । प्रमोऽतद्वति तद-
 वगाहि ज्ञानम् । प्रमादोऽन्यमनस्कृत्यम् । संश्लिष्टवाक्ये करणापा-
 ट्यम् । एवमन्येऽप्युक्ताः । तेषां संग्रहायाहुः ॥ यथेत्यादि ॥ ननु लो-
 केऽपि विप्रलिप्सादिमूलस्यैव वाक्यस्याप्रामाण्यं सर्वसंमतं, न तु
 निर्दुष्टवक्तृकस्यापीति कथं सर्वस्याप्रामाण्यमित्यत आहुः ॥ व्यवहार
 इत्यादि ॥ ततोऽपि भ्रान्त इति ॥ सन्निपातकार्यत्वेन भ्रान्तोऽपि विप्र-
 लिप्सादिमूलकत्वादत्यन्तं भ्रान्त इत्यर्थः । तद्विशदीकुर्वन्ति ॥ प्र-

माण इत्यादि ॥ बौद्धादिवाक्ये भ्रान्तप्रतारकवाक्ये च लौकिकानां प्रामाण्याभिमानात् तथेत्यर्थः ॥ प्रयोजनमाहेति ॥ अस्य प्रासङ्गिकत्वपरिहारायाहेत्यर्थः । एतेन पूर्वोक्तं घेदस्य प्रामाण्यं प्रमेयविचारेण स्माधतम् ॥ १६१ ॥

वेदे सर्वत्र नाधिक्यं वाक्ये न न्यूनताऽपि वा ॥

अतो न वाक्यभेदः स्याल्लोके तन्नैव दूषणम् ॥ १६२ ॥

भूतसूक्ष्मो ध्वनिर्वर्णो नामसृष्टौ निरूप्यते ॥

प्रकृतिप्रत्ययौ लोके व्युत्पत्त्यर्थं निरूपितौ ॥ १६३ ॥

नैतावता कृत्त्रिमत्वं शब्दे वक्तुं हि शक्यते ॥

प्रपञ्चभेदात् तत्त्वानामाधिक्यं वर्णतो न हि ॥ १६४ ॥

संस्कारमात्रविलयादथ वा तद्विलीनता ॥

तदभावाद्वासुदेवे तच्छब्देषु न लीनता ॥ १६५ ॥

अस्मदादिमुखेनापि क्रीडार्थं सर्वतो हरिः ॥

शब्दभेदं वितनुते रूपेऽपि विनिश्चयः ॥ १६६ ॥

ननु वेदेऽपि दोषसम्भवाद् विचारेण तथा क्रियत इत्याशङ्काह ॥ वेदे सर्वत्र नाधिक्यमिति ॥ अन्येषामपि वादिनां वेदे नान्ये दोषाः, किन्त्वाधिक्यन्यूनते । सृष्ट्याद्यर्थवादा अधिकाः । मायानिरूपणाभावश्च न्यूनः । तदुभयं वेदे नास्ति । अतः पदपरिसागेनाधिकमेलनेन वा न वेदार्थो वक्तव्यः । अतो वेदवाक्यभेदाः अप्रामाणिकाः । लोके तु तन्न दूषणम् । लौकिकानां बहुदोषग्रस्तत्वात् ॥ १६२ ॥ ननु वर्णोऽन्यैस्तत्त्वाधिक्यं कुतो न भवतीत्याशङ्काह ॥ भूतसूक्ष्म इति ॥ शब्दतन्मात्रारूपो ध्वनिः । वर्णस्तु नामसृष्टौ । उभयत्रापि शब्दपदप्रयोगः परम् । अतः सृष्टि-

भेदाभाधिक्यम् । ननु पदानां कथं नित्यता । प्रकृतिप्रत्ययविभा-
गस्य निरूपितत्वादेवाशङ्क्याह ॥ प्रकृतीति ॥ ज्ञानार्थमेव विभागं
कल्पयित्वा निरूपिता, न तु तयोर्विभागो वस्तुतः ॥ १६३ ॥
॥ १६४ ॥ लौकिकवाक्यानां लयप्रकाराह ॥ संस्कारमात्रवि-
लयादिति ॥ वस्तुनस्तु न विलयः । अथवा विलयाङ्गीकारश्चेत्सं-
स्कारमात्रविलयात्तद्विलीनितेत्यर्थः ॥ अयमपि पक्षो भगवद्वाक्येषु
नास्तीत्याह ॥ तदभावादिनि ॥ ऋषीणां संस्कारस्य महाप्रलयप-
र्यन्तमवस्थानात् । एवं व्यवहारमाश्रित्यात्रान्तरभेदः शब्देषु नि-
रूपितः ।

वस्तुनस्तु सर्वं वेदतुल्यमित्याह ॥ अस्मदादिमुखेनापीति ॥ सर्वं
वाक्यं भगवत्कर्तृकमेव ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

नग्नित्यादि ॥ प्रत्यवादे वेदस्येश्वरकर्तृकत्वात् पुरुषवोपस्त-
थापि सम्भवदुक्तिक इति तथा क्रियते । यद्यदंशे निर्दोषता तत्तवे-
वादिष्यते । अतः पूर्वोक्तमनुपपन्नमित्याशङ्काहंत्वर्यः ॥ वेदेत्यादि ॥
तथाच वाक्यभेदस्य वैदिकैर्दूषणत्वाद्बहुपगमात् तथा निश्चीयते ।
तत्र पौरुषेयत्वस्यैव दूषकतापीजत्वात् तेषां शेषत्वस्य सम्भावि-
तत्वात् । ननु वाक्यभेदस्य लोकेऽपि दूषणत्वाङ्गीकारान्नैवं निश्चाय-
कमित्यत आहुः ॥ लोके तिक्त्यादि ॥ १६२ ॥ सिद्धावलोकनेन कार-
णविकल्पेनाप्यत्र ॥ अतः तद्विनिर्मुक्तम् ॥

कथमात्रं शब्दनत्वेऽप्यन्तर्भावोऽतो न तौ मुचेति भावः । एवं प्राप्त-
ङ्गिकं परिहृत्य, वर्णनित्यत्वस्य जैमिन्युपवर्षादिसंमतत्वात् पदनि-
त्यतामाक्षिपन्ति ॥ नग्नित्यादि ॥ समादधते ॥ प्रकृतीत्यादि ॥ अणु-
त्पत्तिपक्षस्य सूत्रकारमिममत्वात्तथा निश्चीयत इति भावः ॥ १६३
॥ १६४ ॥ ॥ लौकिकेत्यादि ॥ एवं पदानां नित्यत्वं साधयित्वा लौ-
किकवाक्यस्यानित्यत्वपक्षे तत्राशं आवश्यक इत्यनन्तेषां लयप्रकार-

माहेत्यर्थः । तत्र ब्रह्मवादे व्यग्रहारे चाश्लेष पक्षद्वयमाहुः ॥ वस्तुत
इत्यादि ॥ संस्कारस्तु ज्ञानस्य वृत्तेर्वा सूक्ष्मावस्थेति वाक्यविषयकसं-
स्कारनाशे वाक्यबुद्ध्याचस्फुरणात्तन्नाश उपचर्यत इत्यर्थः । तर्हि
व्यग्रहारे लौकिकस्य चेदात् को विशेष इत्यत आहुः ॥ अयमपीत्या-
दि ॥ ननु तथापि न विशेषे भगवज्ज्ञानस्य नित्यत्वेन लौकिकवाक्य-
विषयकस्यापि तत्त्वानाशादिति शङ्कनयामाहुः ॥ ऋषीणामित्यादि ॥
तथाचान्यविषयकः संस्कार ऋषीणां न तिष्ठतीति तथेत्यर्थः । ब्रह्म-
वादसिद्धान्तं वक्तुमाहुः ॥ पर्यामित्यादि ॥ अतो विद्वत्तायां सर्वं नि-
त्यमेव प्रमाणमेवेत्यर्थः । एतेन, अथवा सर्वरूपत्वादिति पूर्वोक्तं स-
मर्थितं ज्ञेयम् ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

वाक्यार्थयोग्यावयवैर्वाक्यं सर्वत्र सम्मतम् ॥

आकाङ्क्षा योग्यताऽऽसत्तिः पदे तस्मादुदीरिता ॥ १६७ ॥

मृदा घोटकनिर्माणे न शृङ्गकरणं मतम् ॥

तथा युक्तार्थबोधाय नाऽऽकाङ्क्षारहितं पदम् ॥ १६८ ॥

अर्थद्वारा पदे धर्मा लोकदृष्टयैव कल्पिताः ॥

तस्माद्वाक्यं सर्वमेव सा यतो विश्वतोमुखी ॥ १६९ ॥

पदद्वयं सुसिद्धान्तं ताभ्यां चलति वाक्पतिः ॥

पदानि बहुशः सन्ति सुसिद्धमध्यविभेदतः ॥ १७० ॥

तत्त्रासकारवालादि ते भिन्ना अंशतः परे ॥

तदुदाहरणे श्लेषस्तत्र योगादिकल्पना ॥ १७१ ॥

फलार्थं लक्षणा प्रोक्ता गौणी चाप्युपचारतः ॥

प्राकट्येषत्तिरोधानतिरोधानैर्हरिर्बभौ ॥ १७२ ॥

प्रवर्त्तकत्वं कृष्णस्य, न विध्यर्थस्य कर्हिचित् ॥

कार्यतादिपरिज्ञानमुत्पाद्यैष प्रवर्त्तयेत् ॥ १७३ ॥

अनिष्टमिष्टं साध्यं वा नासाध्यं किञ्चिदस्ति हि ॥

तथापि यतते कश्चित् क्वचिदेव हरीच्छया ॥ १७४ ॥

नन्वेवं सति किञ्चिद् वाक्यं युक्तं, किञ्चिदयुक्तम् । तत्र वाकाङ्क्षादयो धर्मा इति कल्पना कथमुपपद्यते इत्याशङ्क्याह ॥ वाक्यार्थयोग्यावयवैरिति ॥ रूपस्रष्टाविव नामस्रष्टानपि योग्या-
ऽवयवैरेव पदार्थनिर्माणम् । तावतैव ते धर्मा अङ्गभावं प्राप्नुवन्ति ।
एवाऽपि कल्पनैवेत्यर्थः ॥ १६७ ॥ तदेव साधयति ॥ मृदाघो-
टकनिर्माण इति ॥ यथा यथर्षीणां पुरातननानि वाक्यानि तथा-
ऽऽधुनिकानामपि । अन्यथा वाक्यार्थप्रतीतिर्न स्यात् । न त्व-
ऽपूर्वपदार्थः कश्चित्कल्प्यते ॥ १६८ ॥ उपसंहरति ॥ अर्थद्वारेति ॥
लोकदृष्ट्यैव, न तु परमार्थतः । अनेनाकाङ्क्षाद्यभावेऽपि वाक्यत्वं
न विरुद्धयत इत्युक्तं भवति । दश दाडिमानीत्यपि पदार्थनि-
रूपकत्वाद् वाक्यं प्रमाणम् । वह्निना निश्चतीत्यपि उष्णजलेन
सिञ्चतीत्यर्थो भवति । यथा गङ्गायां घोषः । भतारकवाक्यमेवा-
सखादियुक्तमपि वाधितार्थत्वादवाक्यम् । तस्मात् सर्वमेव वाक्यं
प्रमाणम् । यतः मा सरस्वती सर्वतोमुखी ॥ १६९ ॥ उपासना-
र्थमाह ॥ पद्मद्वयमिति ॥ वागुरूपः पतिर्भगवान् । अधुना विकार-
वत्पदानामर्थद्वयं निरूपयितुं भगवति भेदानाह ॥ पदानीति ॥
सुवन्तावयवे तिष्ठन्तत्त्वम् । विपरीतत्वं च क्वचित् ॥ १७० ॥
तदेवाह ॥ तत्रासकरवालादीति ॥ तत्रेति पृथगपि सम्प्रयति ।
करवालशब्दात् । करशब्दः पृथगपि । करवामेति तिष्ठन्ते सु-
वन्तपदद्वयम् । एवं सर्वत्रोक्तम् । तत्र पदमेवः शास्त्रार्थः । तादृश-
प्रयोगे फलमाह ॥ तदुदाहरण इति ॥ १७१ ॥ वृत्तीनां भेद-

कमाह ॥ फलार्थमिति ॥ रुदिलक्षणा नास्मत्सम्पत्ता । गौणी च
 वृत्तिर्न गुणयोगात् ॥ किन्तुपचारत एव । तादृशधर्मिरूपेण ध-
 र्मिण एवोपचारात् । धर्मस्फुरणं तु धर्मिज्ञानादेव । एवं त्रैविध्ये
 हेतुमाह ॥ प्राकल्येति ॥ १७२ ॥ एवं शब्दगतान् धर्मान् विचार्य
 तस्य प्रवर्त्तकत्वमस्ति, न वेति विचार्यते ॥ प्रवर्त्तकत्वमिसादिना ॥
 ब्रह्मवादव्यतिरिक्तेषु शब्दश्रवणानन्तरभाविन्यां प्रवृत्तौ कारण-
 ता * शब्दस्यावसीयते । तत्र पटूपसाः सम्भवन्ति—स्वरूप-
 म्, अभिप्रायज्ञानं, भावना, अभिधा, आज्ञा, इष्टसाधनताज्ञानमिति ।
 तान् सर्वानेकहेलया स्वमतेन दूषयति ॥ कृष्णस्यैव प्रवर्त्तकत्वं,
 न विध्यर्थस्येति ॥ काकतालीयतया पूर्वभावो न हेतुत्वसाधकः ।
 अव्यभिचारस्तु विध्यादीनां नास्ति । ननु दृश्यते—ममेष्टं ममैत-
 त्कार्यमिंसांदिज्ञानं कृत्वा प्रवर्त्तनात् कारणत्वमिसाशङ्क्याह ॥
 कार्यतादीति ॥ १७३ ॥ कुत एतदत आह ॥ अनिष्टमिति ॥
 इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वं तदा स्याद् यद्यनिष्टसाधनतां
 ज्ञात्वा निवर्त्तेत ॥ विपभक्षणे युद्धे द्रुपतने प्रहृत्तिदर्शनात् । तथा
 पापण्डमतेऽसाध्येऽपि मोक्षे प्रहृत्तिदर्शनात् । अतो भगवानेव
 यथेष्टं यथैव प्रवर्त्तयते तथा ज्ञानमुत्पाद्य प्रवर्त्तते । वस्तुतस्तु न
 किञ्चिदिष्टं, न किञ्चित्साध्यामित्यर्थः ॥ १७४ ॥

एवं सतीति ॥ मुख्यत्वे प्रामाण्ये च सतीत्यर्थः ॥ तत्रेति ॥
 व्याख्याययवेषु ॥ आहोति ॥ कल्पनायां धीजमाहेत्यर्थः । पदार्थनिर्मा-
 णमिति ॥ लौकिकव्याख्यास्य उदर्यस्य च बुद्धिकल्पितत्वात् तदङ्गमू-
 तपदार्थस्यापि नानानुपूर्वीकपदोच्चारणेन कल्पितत्वावधारणात् त-
 थैव वस्तुनिर्माणमित्यर्थः ॥ तावतैवेति ॥ योग्यावयवरूपतामात्रेणैवे-
 त्यर्थः ॥ ते धर्मा इति ॥ आकाङ्क्षादय इत्यर्थः ॥ एषापि कल्पनैवेति ॥
 वस्तुमात्रस्य भगवद्रूपत्वेन नित्यतया जन्यत्वामात्रेण धर्माणामङ्ग-
 भावप्राप्तिरपि कल्पनैवेत्यर्थः । प्रसङ्गादाकाङ्क्षादीनां स्वरूपमुच्यते ।

तत्र व्याकरणपरिष्कृतप्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारः पदे आकाङ्क्षा ।
 नच धिभक्तिविशेषसमभिव्याहारमात्रं संति चाक्ष्यम् । जल भ्रम,
 आनीञ् सिप्—इति वाक्यादपि जलमानयेति बोधापत्तेः । नापि
 यत्पदं यत्पदेन सह यादृशान्वयबोधजनकं तत्पदस्य तत्पदसमभि-
 व्याहारस्तदृशान्वयबोधे सा । केवलयोः प्रकृतिप्रत्यययोः पदसंज्ञा-
 यामनुशासनविरहात् । गर्भयच्छब्दत्वमिति स्थीकृत्य दोषपरिहार-
 ऽपि, घट टा, वारि अम्, आनीञ् सिप्—इतिवाक्यादपि बोधापत्तेर्दु-
 र्धारत्वात् । अनुशासनविरहेऽप्यर्थवक्त्या पदतासद्भावात् । पदपरि-
 श्कारयानुशासनापेक्षायां ॥ तदीयपदसंज्ञानुशासनव्यागस्यानुचित-
 त्वात् । नार्पीच्छा । तस्याञ्जनधर्मत्वेन चाद्ये तस्या धनमुपशक्त्यथा-
 त् । नापि भ्रातरि पदोच्चारणजसंसर्गाद्यगमप्रागभायः सा । तस्या-
 त्मनिष्ठत्वेन व्यधिकरणत्वात् । प्रागभायस्यैव धिप्रतिपत्तावन तद्-
 पताया यक्तुमशक्यत्वाच्च । तस्माद् व्युत्पत्तिपक्षे पूर्वोक्तकर्तृवाका-
 ङ्क्षेति दिक् । इयं च पदधर्मः । योज्यता तु विगक्षितकार्याऽन्वयानुकु-
 लत्वं वाच्यतामात्रो वा । सा चार्थधर्मः । आस्तितिः, स्तिष्ठतिः, अव्यय-
 धानेन स्वप्रतियोगिज्ञानं वा पदस्यैव धर्मः । यत्रापि निपुणतमराज-
 भृत्यादीनां पदस्तिष्ठतिविरहेऽपि बांधो दृश्यते तत्र योऽत्र पदस-
 तिधिरस्त्येवेति न दोषः ॥ १६७ ॥ एतदेव स्पष्टयितुं दृष्टान्तं यदन्त
 आहुः ॥ तदेवेत्यादि ॥ वाक्यस्य युक्तत्वायुक्तमित्यर्थः ॥ मृदेत्यादि
 मूलं त्वेवं योज्यम् । मृदा घोटफानिमाणे षट्कारणं युक्तार्थबांधाय
 यथा न मते तथा आकाङ्क्षार्हितं पदमपि तादृशार्थबोधाय ॥ ज-
 त्मिनि । तथाच बोधानुरोधेन आकाङ्क्षादीनामङ्गानां यत्र सद्भावस्तु-
 क्तमिति कल्प्यते । यत्र च तदभावस्तदयुक्तमित्युच्यते इत्येषा बो-
 धानुरोधिनीकल्पनेति मिश्रमित्यर्थः । एतस्याः कल्पनायाः परस्पर-
 शमासत्वायाहुः ॥ यथावधेत्यादि ॥ तस्यादृष्टानुरोचित्वमाहुः ॥ अ-
 न्वयार्थेति ॥ घटः कर्मत्यमानयनं कृतिरित्यादिरूपेण वाक्यघटनेनप्रती-
 ती हेतुमाहुः ॥ नन्वित्यादि ॥ १६८ ॥ एवं वाक्यानां युक्तायुक्तत्वे
 समर्थयित्वा आकाङ्क्षादीनामङ्गवायाः कल्पितत्वं समर्थयन्त आहुः ॥
 उपसंहरतीत्यादि ॥ तथाच वाक्याद्योपस्थितौ पदजन्यपदार्थस्मृ-
 तेर्द्वारत्वात् पदैश्चाकाङ्क्षितयोग्यास्पृशानामेव स्मारणादकाङ्क्षादयो-
 ऽर्थधर्मोऽभ्युपगम्यते पदेषु कल्प्यन्त इति पदधर्मत्वव्यवहार

इत्यर्थः । तदाहुः ॥ लोकेत्यादि ॥ परमार्थतस्तु ब्रह्मरूपतया सर्वस्य
 सर्वरूपत्वेन सर्वकारकनिर्वाहः सर्वैरिति तथेत्यर्थः । एवं परमार्थ-
 सूचने यत् सिद्ध्यति तदाहुः ॥ अनेनेत्यादि ॥ कथमित्यत आहुः ॥
 दशेत्यादि ॥ तथाच पदात् पदार्थप्रमायत् पदसमूहादर्थसमूहप्रमा
 अपि बाधकाभावाद्युत्पद्यत इति तथेत्यर्थः । नन्यस्त्यनाकाङ्क्षितपद-
 समूहस्य प्रामाण्यं, तथाप्ययोग्यवाक्यस्य व्यवहारबाधकत्वात् । प्रा-
 माण्यं कथं सङ्गच्छत इत्यत आहुः ॥ यद्विनेत्यादि ॥ तथाचायोग्य-
 वाक्यमपि सेचकभूतत्वप्रतीतिफलकलक्षणया बोधकं सम्भवतीति
 न तस्यापि व्यवहारबाधकत्वमिति तदपि प्रमाणमित्यर्थः । आस-
 त्तिरहितस्य बोधकत्वं तु चादिव्ययधानेन कालव्ययधानेन च गूढा-
 र्थवक्तृषु तादृशसमयबोधुषु च प्रमितिजनकत्वेन प्रसिद्धमेवेति
 प्रामाण्यविचारे तादृशवाक्यमत्र नोदाहृतमिति ज्ञेयम् । नन्वेवम्
 अयोग्यस्यापि प्रामाण्ये सति प्रतारकवाक्येऽपि प्रामाण्यापत्तिरित्या-
 दाहुः ॥ प्रतारकेत्यादि ॥ लोके वाक्यार्थस्य बुद्धिकल्पितत्वेन
 भ्रान्तस्य च यथादृष्टार्थादित्वेन तद्वाक्यं नाप्रमाणं, किन्तु तस्य ज्ञान-
 मेवाप्रमाणम् । अत एव लोके तादृशोऽनुतवादी नोच्यते, किन्त्वहं
 एवोच्यते । अत एव ब्रह्मणा, नानृतं तथ तच्चापि यथा मां प्रब्रवीदि-
 मोः * अविज्ञाय परं मत्त एतावत्त्वं यतो हि मे इत्यनेन नारदवा-
 क्यस्य प्रमाणत्वं, नारदस्य चाज्ञत्वमुक्तम् । एतेन प्रमत्तवाक्यमपि
 व्याख्यातम् । एतावानन्योऽपि विशेषः । यत्तादृशवाक्याद्वाक्यसत्य-
 त्ववक्तृभ्रान्तरूपोरेव प्रमा, न तु वाक्यार्थस्येति । प्रतारकस्तु लोके
 शास्त्रेऽपि मिथ्यावादित्वेन गर्हित इति तद्वाक्यं वाक्याभास एवे-
 त्यर्थः । एवञ्चाप्याधितार्थबोधकपदसमूहत्वं प्रमाणवाक्यत्वमिति
 लक्षणं ज्ञेयम् ॥ १६९ ॥ ॥ उपासनार्थमिति ॥ एषं विचारितस्य नाम-
 प्रपञ्चस्य भगवद्रूपत्वेनोपासनार्थमित्यर्थः । उपासनायां सुतिङ्-
 न्तयोः पदत्वकथनादन्येषां व्याकरणसिद्धानामङ्गत्वमुपासकैरुह्य-
 मिति बोधितम् । चाचं धेनुमितिचत् ॥ अधुनेत्यादि ॥ एवं शुद्धप-
 दानां स्वरूपे निरूपितेऽपि न नामलीलापत्तिरिति विकारवत्पदानां
 यथा मृदादीनां नाना आकृतयो रूपसृष्टौ विकारास्तथा नामसृष्टौ प-
 दानां पदान्तरगर्भत्वमिति तद्वतां पदानाम् अर्थद्वयं वक्तुं भगव-
 ति नामप्रपञ्चात्मके विकारानाद्येत्यर्थः । मूले ॥ यदुश इति ॥ यद्वतां-

त्यर्थः ॥ सुतिङ्मध्यविभेदत इति ॥ सुप् सुबन्तं मध्ये यस्येति सु-
 मध्यं च तिङ्मध्यं च सुमिङ्मध्यं, तत्कृतविभेदादित्यर्थः । एवञ्च
 सुबन्तेऽपि तिङ्मन्तपदद्वयं कुरु भवेत्यादावूहामित्याशयेनाहुः ॥ एव-
 मित्यादि ॥ एतत्कथनप्रयोजनमाहुः ॥ तत्र पदभेदः शास्त्रार्थ इति ॥
 तथाच शास्त्रार्थत्वात् कथनमित्यर्थः । मूले ॥ ते भिक्षा अंशतः परे
 इति ॥ भंशतो भिक्षास्ते शब्दाः परे, विरुतत्यादखण्डपदेऽप्योऽतिरि-
 क्ता इत्यर्थः । अग्रिमे मूले ॥ तत्र योगादिकल्पनेति ॥ श्लेषस्य नाना-
 र्थाश्रयत्वादेकपदे केयन्मन्त्रा नानार्थता सर्वत्र न निर्वहतीति तदर्थं
 श्लेषे योगस्य योगरुढेष्ट्यन्तरस्य च कथनमित्यर्थः । अत्रादिपदेन
 तात्पर्यवृत्तंसपि संग्रहः । मा मा वैद्व्यंऽसूयेया * इत्यस्य सुयो-
 विण्यां शब्दस्य मुख्या गौणी तात्पर्यवृत्तिद्योति भेदेन प्रेक्षा वृत्त्यङ्गी-
 कारात् । नच लक्षणया चतुर्धा सङ्ख्या । लक्षणागौण्यास्त्यभेद इति
 तत्रांक्तः । मुख्यार्थपाधस्योभयत्रापि तौल्यात् । तेन शक्यसम्बन्धो
 गौण्या एव लक्षणम् ॥ १७० ॥ १७१ ॥ ॥ फलार्थेत्यादि ॥ तथाच
 गौणी फलार्थम् आद्रियमाणा लक्षणा प्रोक्ता । बोधवधारणे । उप-
 चारतः सैव गौणी प्रोक्तेति गौण्या एव फलमुपचारश्चेति भेदकद्व-
 यमित्यर्थः । तात्पर्यं च शक्त्यनिरिक्तत्वं सति बुभुक्षितार्थप्रतीतिज-
 नकारवमेष, न तु तत्प्रतीतीच्छया उच्चारितत्वम् । तेन व्यञ्जनाया
 अपि संग्रहः । वस्तुनस्तु मुख्या तात्पर्यं चेति द्वं एव वृत्ती इति सि-
 द्ध्यति । तात्पर्यं वा अन्तर्भाव इति लक्षणागौण्योरभेदपक्षोत्तरं तत्रै-
 योक्तं । विशेषः प्रधानरत्नाकरादवमन्तव्यः । ननु कटिलक्षणाया
 अपि सङ्ख्यायां वृत्तीनां भेदः साहजिक एवाङ्गीकार्यो, न तु भेदक-
 कृत इत्याशङ्कयामाहुः ॥ रुढीत्यादि ॥ कुसलादिपदे कोशेन शक्तेरे-
 व प्राहणात् पदानां चारुतौ प्रयाहे वा शक्त्येन चित्रतुरगादौ च
 तदारुतेः सत्येन सारूप्यनिग्रन्धनया गौण्या व्यस्तघटादावपि सू-
 क्ष्मरूपेण धर्मिसङ्ख्यायाच्छतैव निर्घोहत् तथेत्यर्थः । गौण्यामपि
 काञ्चिद्विशेषमाहुः ॥ गौर्णात्यादि ॥ तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसालिङ्ग-
 भूमभिः * पद्भिः सर्वत्र शब्दानां गौणीवृत्तिः प्रकल्पनेति पूर्वत-
 न्नोक्ता गौणी वृत्तिर्न गुणयोगात् तत्सिद्ध्यादिगुणयोगात्, किन्तु
 विशेषस्तुल्यार्थोपचारत एव । तत्र हेतुः ॥ तादृशेत्यादि ॥ तादृशो,
 यजमानः प्रसन्न इत्यादौ यजमानादिरूपो यो धर्मी तद्रूपेण धर्मिणः

इत्यर्थः । तदाहुः ॥ लोकेत्यादि ॥ परमार्थतस्तु ब्रह्मरूपतया सर्वस्य
 सर्वरूपत्वेन सर्वकारकनिर्वाहः सर्वरिति तथेत्यर्थः । एवं परमार्थ-
 सूचने यत् सिद्ध्यति तदाहुः ॥ अनेनेत्यादि ॥ कथमित्यत आहुः ॥
 दशेत्यादि ॥ तथाच पदात् पदार्थप्रभावत् पदसमूहादर्थसमूहप्रभा-
 अपि बाधकाभावावुत्पद्यत इति तथेत्यर्थः । नन्वस्त्यनाकाङ्क्षितपद-
 समूहस्य प्रामाण्यं, तथाप्ययोग्यवाक्यस्य व्यवहारबाधकत्वात् । प्रा-
 माण्यं कथं सङ्गच्छत इत्यत आहुः ॥ यल्लिनेत्यादि ॥ तथाचायोग्य-
 वाक्यमपि सेचकमूर्तरयप्रतीतिफलकलक्षणया बोधकं सम्भवतीति
 न तस्यापि व्यवहारबाधकत्वमिति तदपि प्रमाणमित्यर्थः । आस-
 त्तिरहितस्य बोधकत्वं तु चादिष्यवधानेन कालव्यवधानेन च गूढा-
 र्थवक्तृषु तादृशसमयबोधघृषु च प्रमितिजनकत्वेन प्रसिद्धमेवति
 प्रामाण्यविचारे तादृशवाक्यमत्र गोदाहृतमिति ज्ञेयम् । नन्वेवम्
 अयोग्यस्यापि प्रामाण्ये सति प्रतारकवाक्येऽपि प्रामाण्यापारस्य-
 शाङ्कनयामाहुः ॥ प्रतारकेत्यादि ॥ लोके वाक्यार्थस्य शुद्धिकल्पितत्वेन
 भ्रान्तस्य च यथावृष्टार्थादित्येन तद्वाक्यं नाप्रमाणं, किन्तु तस्य ज्ञान-
 मेवाप्रमाणम् । अत एव लोके तादृशोऽनृतवादी नोच्यते, किन्त्वहं
 एवोच्यते । अत एव ब्रह्मणा, नानृतं तव तच्छापि यथा मां प्रब्रवीषि
 भोः * अविज्ञाय परं मत्त एतावत्स्वं यतो हि मे इत्यनेन नारदवा-
 क्यस्य प्रमाणत्वं, नारदस्य चाज्ञत्वमुक्तम् । एतेन प्रमत्तवाक्यमपि
 व्याख्यातम् । एतावानन्योऽपि विशेषः । यत्तादृशवाक्याद्वाक्यसत्य-
 त्ववक्तृभ्रान्तत्वयोरेव प्रमा, न तु वाक्यार्थस्येति । प्रतारकस्तु लोके
 शास्त्रेऽपि मिथ्यावादित्वेन गर्हित इति तद्वाक्यं वाक्याभास एवे-
 त्यर्थः । एवञ्चाध्याधितार्थबोधकपदसमूहत्वं प्रमाणवाक्यत्वमिति
 लक्षणं ज्ञेयम् ॥ १६९ ॥ ॥ उपासनार्थमिति ॥ एवं विचारितस्य नाम-
 प्रपञ्चस्य भगवद्रूपत्वेनोपासनार्थमित्यर्थः । उपासनायां सुप्तिङ-
 न्तयोः पदत्वकथनादन्येषां व्याकरणसिद्धानामङ्गत्वमुपासकैरुह्य-
 मिति बोधितम् । वाचं धेनुमिति यत् ॥ अधुनेत्यादि ॥ एवं शुद्धप-
 दानां स्वरूपे निरूपितेऽपि न नामलीलापूर्त्तिरिति विकारस्वत्पदानां
 यथा मृदादीनां नाना आकृतयो रूपसृष्टौ विकारास्तथा नामसृष्टौ प-
 दानां पदान्तरगर्भत्वमिति तद्वतां पदानाम् अर्थद्वयं यक्तुं भगव-
 ति नामप्रपञ्चात्मके विकारानाहेत्यर्थः । मूले ॥ बहुश इति ॥ यदुनी-

विद्यावैजयन्ती

—०१०—

चेदशास्त्रधर्मसंरक्षणार्थं देवोद्धारार्थं आविर्भूत श्रीश्रीवल्लभा-
ऽऽचार्य श्रीमहाप्रभुतनूज श्रीपूर्वपुरुषोत्तमस्वरूप श्रीश्रीषिष्ठलनाथ-
दीक्षिताऽऽत्मज महाराज गोस्वामि श्रीश्रीयदुनाथजीवशापतंस
श्रीश्रीमुकुन्दराय श्रीगोपाललालप्रभुसेवाप्रयोगेण अठे ६ घरके टीकेत
गोस्वामि श्रीगिरिधरजीमहाराजके उद्गाराश्रयमें यह विद्यावैजयन्ती
नाम पुस्तकावली क्रमशः प्रकाशित होय है । एकसंख्याको मूल्य
१) एक रुपिया है । विद्यासंरक्षण ये मुख्य उद्देश्य बाको है । तासु
जिनकी ये पुस्तकसङ्ग्रहकेलिये इच्छा होय सो आगे लिखे पतेसु
मैनाय लैयें ।

विद्यावैजयन्ती संख्या (४)	४)
श्रीवल्लभाचार्यकमुतिरस्ताधनी ।	१)
श्रीभगवद्गीताटीका अमृततरङ्गिणी ।	२)
श्रीषिष्ठलनाथ ।	१)
प्रह्लादब्रह्मचरिः । मरीचिका	२)
शुद्धाद्वैतमार्तण्डः, प्रमथरत्नाञ्जलि ।	१)
अणुभाष्यम् । प्रकाशसहितम् । (संख्या १५)	१५)
तत्त्वार्थदीपः । आचरणसङ्ग्रहसहितः । शास्त्रार्थप्रकरणम् ।	२)
प्रह्लादब्रह्मचरिः । भाष्यप्रकाशिका । प्रथमाध्यायः ।	१)

ब्रजभाषा

भगवद्गीता तथा सर्वोत्तमटीका	१२)
श्रीवल्लभाष्टकीका तथा चतुःश्लोकीटीका	१)

दि०

- १ श्रीगोपालमन्दिर शङ्खगोपालमठ काशी
- २ हरिदासगुप्त चौखम्बासंस्कृत सिरीज बनारस

प्रस्तरादेरेवोपचारात् तेन रूपेण धर्म्योपचर्यते, न तु धर्म इति त-
थेत्यर्थः । ननु जैमिनीये तत्सिद्ध्यावि सूत्रितमिति तदनङ्गीकारे तस्य
का गतिरित्यत आहुः ॥ धर्मेत्यादि ॥ वाक्यश्चवणोत्तरं प्रथमतो ध-
र्म्येव धायत इति पश्चाद्धर्मस्फुरणार्थं तथा सूत्रितमतो न तद्विरोध
इत्यर्थः । एवमत्र शक्तिस्तात्पर्यं गौणी चेति तिस्रो वृत्तयः स्वीकृ-
ताः । तद्भेदास्तु शास्त्रान्तरे प्रसिद्धा इति नात्र प्रपञ्चिताः, प्रस्थानरत्ना-
करे केचनोक्ताश्चेति ततो ज्ञेयाः ॥ हेतुमिति ॥ प्रयोजकम् ॥ प्राकट्ये-
त्यादि ॥ तथाच लीलार्थमेवं भेद इति लीलैव प्रयोजिकेत्यर्थः ॥
॥ १७२ ॥ ॥ विचार्यत इति ॥ वेदाख्यस्य प्रमेयस्य धलज्ञानार्थं वि-
चार्यत इत्यर्थः । प्रवर्त्तकत्वमित्यत्र पदपक्षेपु, स्वरूपमिति = प्रवृत्तिपर-
चाक्यस्वरूपम् ॥ अभिप्रायज्ञानमिति ॥ तौकिकवाक्ये वक्तुस्तात्प-
र्यज्ञानम् । वेदे पुरुषानङ्गीकाराच्छब्दनिष्ठाऽभिप्रायज्ञानम् ॥ भावने-
ति ॥ आख्यातनिष्ठा भार्थी भावना ॥ अभिधेति ॥ लिङ्निष्ठा शाब्दी
भाषणा भावमते ॥ अङ्गोति ॥ नियोगः प्रामाण्यमते । इष्टसाधनता
नैयायिकमते । अत्र धलचदनिष्ठाननुबन्धित्वमपि विशेषयन्ति । एवं
कार्यनापि वैयाकरणमतसिद्धा ज्ञेया ॥ ननु दृश्यत इत्यादि ॥ तथाच
पदसु पक्षेपु पञ्चानामर्थानां पराहृतिसम्भवेऽपि सर्वजनीनानुभवसा-
हाय्येन पदस्य प्रवर्त्तकत्वमस्त्वित्यर्थः । एतदुत्तरं तु मूल एवोक्तम् ।
साध्यमसाध्यं वा नेति मूलयोजना ॥ १७३ ॥ ॥ सिद्धान्तितमर्थं
ब्रूयितुं विपक्षे बाधकं तर्कमाहुः ॥ इष्टसाधनतेत्यादि ॥ ननु तत्रेष्ट-
साधनत्वकृतिसाध्यत्वप्रमादेव प्रवृत्तिरिति चेत् । सत्यम् । तथापि
स न्नमः केषाञ्चिदुदेति, केषाञ्चिन्नेत्यत्र किं कारणमिति पृच्छामः ।
शब्द इति चेन्न सर्वान् प्रति तुल्यत्वात् । अदृष्टं चेन्न ईश्वरेच्छयैव
निर्वाहात् । यथेदं तथा श्रुतिगीतौ, अपरिमिता भुवा * इत्यत्रान्यत्र
च प्रपञ्चितमिति ततोऽवधेयम् ॥ १७४ ॥

मिथ्या प्रलोभनं वेदे न क्वचित् कर्हिचिद् भवेत् ॥

तथैव कर्मविज्ञानं धर्मस्तेनैव नान्यथा ॥

साधनानि स्वरूपं च सर्वस्याह श्रुतिः फलम् ॥ १७५ ॥

विद्यावैजयन्ती

—०५०—

वेदशास्त्रधर्मसंरक्षणार्थं देवोद्धारार्थं आविर्भूत श्रीश्रीवल्लभा-
 ५५चार्य श्रीमहाप्रभुननूज श्रीपूर्णपुरुषोत्तमस्वरूप श्रीश्रीविठ्ठलनाथ-
 दाक्षिताऽऽत्मज महाराज गोस्वामि श्रीश्रीयदुनाथजीवशावतंस
 श्रीश्रीमुकुन्दराय श्रीगोपाललालप्रभुसेवाप्रवीण लठे ६ वरके टीकेत
 गोस्वामि श्रीगिरिधरजीमहाराजके उद्धारार्थयमे यह विद्यावैजयन्ती
 नाम पुस्तकावली क्रमशः प्रकाशित होय है । एकसंख्याको मूल्य
 १) एक रुपिया है । विद्यासंरक्षण ये मुख्य उद्देश्य थाको है । तासु
 जिनकी ये पुस्तकसङ्ग्रहकोलिये इच्छा होय सो आगे लिखे पतेसु
 मैगाय लेंयें ।

विद्यावैजयन्ती संख्या (४)	४)
श्रीवल्लभाचार्यस्तुतिरत्नावली ।	१)
श्रीमगधद्वीताटीका अमृततरङ्गिणी ।	२)
श्रीविठ्ठलमण्डनम् ।	१)
प्रज्ञासूत्रवृत्तिः । मरीचिका	२)
शुद्धाद्वैतमार्गशङ्खः, प्रमेयरत्नार्णवश्च ।	१)
भक्तुभाष्यम् । प्रकाशसहितम् । (संख्या १५)	१५)
तत्त्वार्थदीपः । आधारभङ्गसहितः । शास्त्रार्थप्रकरणम् ।	२)
शङ्खसूत्रवृत्तिः । भाष्यप्रकाशिका । प्रथमाध्यायः ।	१)

त्रिजमापा

अष्टाश्वरटीका तथा सर्वोत्तमटीका	(=)
श्रीवल्लभाष्टकटीका तथा चतुःश्लोकीटीका	१)
टि०	

- १ श्रीगोपालमन्दिर गङ्गगोपालमठ काशी
- २ हरिदासपुर चौखम्बासंस्कृत सिराज बनारस

विद्याविजयन्ती ।

मास

ग्रन्थरत्नावली

श्रीवज्रभावायैकुलकमलदेवाकर श्रीश्रीगुफुन्दराय
श्रीगोपाललालमसुमेवाप्रवीण श्रीमलभुचरण-
गोस्वामिश्रीविद्वन्नाथदीक्षितात्मज महाराज
गोस्वामि श्रीयदुनाथजीके घरके ६ छठी
गादीके टीकेत काशीस्थ गोस्वामि-
श्रीगिरिधरजीमहाराजके श्री-
धरणाश्रयर्षी रत्नगोपाल-
भट्ट प्रकाशित ।

—०*०—

(संख्या ५) खोलावर १)

संयत् १९६५

विद्याविलास प्रेस बनारस ।

श्रीमुकुन्दरायो जयति ।

श्रीगोपाललालो जयति ।

शायः शास्त्रेऽथ काव्ये कविकुलतिलकाऽऽराध्यपादाम्भुजभी-
र्याय म्याय्यार्यवयो विमलतरमतिः सांख्यसंख्यावधार्यः ॥

वेदे वेदाभ्यशास्त्रे हरिरतिनिपुणः कर्मशास्त्रे गुह्यो
योगे योगीन्द्रवन्द्यो निजजननिधहोद्धारकृत कृष्णचन्द्रः ॥ १ ॥

काश्मीरो गुणकुटुमे हिमकर सन्तापनिर्वापणे

भर्माभोजघने नवाम्बरमणिदांयो ह्यपत्कानने ॥

सिन्धुः कीर्तिकलानिधौ निरुपाधिर्बन्धुः गणेशे जने

श्रीमान् भाति चिभुगुंरिगिरिधरस्तत्पादपद्मे नुमः ॥ २ ॥

विद्यावैजयन्ती

—०००—

वेदशास्त्रधर्मसंरक्षणार्थं देवांन्दाराय भाविर्भूत श्रीभीषल्लभा-
ऽऽचार्य श्रीमहाप्रभुनन्ज श्रीपूर्णपुटगोत्तमस्वरूप श्रीभीषिल्लनाथ-
श्रीक्षताऽऽत्मज महाराज गोस्वामि श्रीभीषकुनाथजीवशावतंस
श्रीभीमुकुन्दराय श्रीगोपाललालप्रभुसेवाप्रदीप छडे ६ घरके टीकेत
गोस्वामि श्रीगिरिधरजीमहाराजके उदाराभयमें श्रीश्रीमहाराजने
स्पर्काय निजसंघक भट्ट श्रीरामकृष्णशास्त्रीकूँ वितीर्णं छुड़ावैत-
प्रह्लाविद्यामन्दिरनामपुस्तकालयकी भांडीसूँ यह विद्यावैजयन्ती नाम
पुस्तकावली क्रमशः प्रकाशित होय है । विद्यासंरक्षण ये मुख्य उद्दे-
श्य पाको है । नासूँ जिगकी ये पुस्तकसङ्ग्रहकेलिये इच्छा होय सी
भागें लिखे पतंसूँ मैनाय लेयें ।

१ विद्यावैजयन्ती सख्या (५)

(५)

प्रति संख्या

(१)

२ प्रह्लासूत्रवृत्ति । भावप्रकाशिका । प्रथमाध्यायः ।

(१)

ग्रजभाषा

अष्टाक्षरटीका तथा सर्वोत्तमटीका ।

(१०)

श्रीवल्लभाष्टकटीका तथा चतुःश्लोकीटीका ।

(१)

१ श्रीमुकुन्दरायजी की पेदी, श्रीजीवनजीमहाराजकी खालीमें

भूलेश्वरचकला मुम्बर ।

२ श्रीगोपालमन्दिर रत्नगोपालमठ काशी

न प्रवर्त्तयितुं शक्तास्तथाचिन्नरको न हि ॥
 लोकेऽपि राजादण्डादेरन्यथाविषयो न हि ॥ १७६ ॥
 प्रेरको भगवानात्मा स्वात्मना दोषवर्जितः ॥
 नः विशेषोऽस्ति लोकेऽस्मिंस्तारतम्यं न चैव हि ॥ १७७ ॥
 अखण्डं कृष्णवत् सर्वं यथा तन्तु निरूपितम् ॥
 आत्मैव तदिदं सर्वं सृजते सृजति प्रभुः ॥ १७८ ॥
 प्रापते ताति विश्वात्मा ह्रियते हरतीश्वरः ॥
 आत्मैव तदिदं सर्वं ब्रह्मैव तदिदं तथा ॥ १७९ ॥
 इति श्रुत्यर्थमादाय साध्यं सर्वैर्यथामति ॥
 अयमेव ब्रह्मवादः शिष्टं मोहाय कल्पितम् ॥ १८० ॥

नन्वेवं सत्यर्थवादादीनां वैयर्थ्यमित्याशङ्क्याह ॥ मिथ्यामलो-
 धनमिति ॥ वेदे कर्मादिष्वविद्यमानं फलरूपं न कोऽप्यङ्गीकरोति ।
 तेन सार्थकता स्यात् । किन्तु यथास्थितमेवाह ॥ अनः सर्वस्यापि
 स्वरूपप्रतिपादकत्वात्प्रकृत्यावयवतासिद्ध्यर्थमपि प्रवर्त्तकत्वमङ्गीकर्त्त-
 व्यम् । तर्हि अवचनमेवास्त्वित्याशङ्क्याह ॥ तथैव कर्मविज्ञानमि-
 ति ॥ त्रिप्रकारिणीं देवतां ज्ञात्वैव कर्म कर्त्तव्यम् । स्तुतिरुक्त-
 र्पाधायकगुणवर्णनम् । तत्कर्माङ्गमेव प्रकरणात् । वपदकारो वै
 गायत्रियै शिरोऽच्छिन्नत् । तस्यै रमः परापतत् । स पृथिवीं प्रा-
 विशत् । स खदिरोऽभवदिति खदिरस्वरूपं तादृशमेव ज्ञात्वा कर्म
 कर्त्तव्यम् । एवं सर्वत्र । अतो वेदे सर्वस्यापि स्वरूपप्रतिपादक-
 तात् प्रवर्त्तकत्वं, किन्तु सर्वस्यापि साधनं फलं चाह । तावदेव
 प्रवर्त्तकत्वं यदि तदोमिति द्रुमः । फलमुखमवृत्तिश्चेत् सर्वानेव प्र-

प्रवर्त्तयेत् । ततश्च नरकादिकं न भवेत् । अतो दृष्टादृष्टारिष्टदर्शना-
 न्न वेदः प्रवर्त्तकः ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ ॥ ननु भगवत्प्रवर्त्तना-
 पक्षेऽपि अयं दोषः स्यात्, परमरूपास्तत्वाद् भगवत्तत्त्वाऽऽह
 ॥ मेरको भगवानात्मेति ॥ सर्वेषामात्मत्वाद् यथासुखं मेरयतु, न
 कोऽपि दोषः । अधिकं तु भेदनिर्देशादित्यत्र . विस्तृतमस्माभिः ।
 तर्हि भगवान् स्वात्मानमपि कथमेवं मेरयति, समतयापि मेरणस-
 मर्थस्तत्वाद् ॥ न विशेषोऽस्ति लोकेऽस्मिन्निति ॥ सर्वास्तु योनिषु
 सर्वेषु जीवेषु सुखदुःखयोस्तुल्यता । पुरुषः स्वभ्रमादेव तारतम्यं
 पश्यति । अन्यथा तत्सुखेच्छा कदाचिज्जायमाना न स्यात् । रा-
 ज्यान्ते नरकं ध्रुमिति वाक्यानि सङ्गतानि भवन्ति । तस्मात्
 फलं सर्वत्र समम् ॥ १७७ ॥ स्वरूपं च सममिति पूर्वमेवोक्तमि-
 त्याह ॥ अखण्डं कृष्णवत् सर्वमिति ॥ आविर्भवतिरोभावावि-
 त्यत्र प्रमाणमाह ॥ आत्मैव तदिदमिति ॥ १७८ ॥ १७९ ॥ एवं
 पुराणवाक्यानि श्रुतिवाक्यान्वप्युदाहृत्य सज्जीवान् मत्स्याह ॥ इति
 श्रुत्यर्थमादायेति ॥ एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतमिति पूर्व प्रतिज्ञा-
 तत्वात् तच्छास्त्रं ब्रह्मवादः ॥ शिष्टानि मतानि मोक्षार्थमुत्पन्नानी-
 त्यवोचाम ॥ १८० ॥

धैर्यार्थमिति ॥ इष्टाद्यभावे प्ररोचनानुपयोगात् तथेत्यर्थः ॥ प्रवृत्तमिति ॥
 प्रलोभनं प्रवृत्तमित्यर्थः ॥ तर्हीति ॥ यदि नैकवाक्यनार्थमपि प्ररोचन-
 मभिप्रेयते तर्हीत्यर्थः । कर्मविज्ञानप्रकारं दिङ्मात्रेण दर्शयन्ति ॥
 क्षिप्रत्वादि, सर्वप्रत्ययान्तेन ॥ तदिति ॥ ज्ञानम् . एतेन, विधिना त्वेक-
 वाक्यत्वादिति जैमिनीयविरोधः . परिहृतो घोष्यः . कर्माङ्गज्ञानविषय-
 प्रतिपादकत्वेनैकवाक्यत्वस्य सूपपादत्वादिति । तथाचायमर्थः . वि-
 धिवाक्यादिश्रवणात्तर यत्र प्रवृत्तिस्तत्र विध्यार्थबोधनद्वारेण भ-
 गवानेव प्रवर्त्तको, न तु विध्यर्थः . प्रवर्त्तकः . अर्थवादोक्तस्तुत्यादि-
 क न कर्मतत्त्वत्रन्वितद्विख्यान्यनमस्वरूपं प्रतिपादयत् तद्वैधक-
 तयाङ्गमात्रं भजते, न तु प्ररोचनयेति ॥ १७५ ॥ १७६ ॥ एवं वेद-

एव प्रमेयबलं विचार्य निर्णयं वक्तुं किञ्चिदाशङ्कन्ते ॥ नान्वित्यादि ॥
अयमिति ॥ तरकादिमयनरूपः ॥ मूले, स्वात्मना मेरक इति संय-
म्य ॥ १७७ ॥ पूर्वमेवोक्तमिति ॥ शास्त्रार्थप्रकरणं यत्र येन यतो यस्ये-
ति वाक्योपन्यासेन तद्व्याख्यानं च ग्रन्थोक्तमित्यर्थः । एवमत्र,
न विनोपोऽस्ति लोकेऽस्मिन्नित्यादिकारिकाद्वयेन यथायथं प्रमेयप्रमा-
णाभ्यां सर्वं भगवानिति निर्णयः । आत्मैव तदिति वाक्यं त्रैकाद-
शाक्षन्धेऽष्टाविंशत्याये भगवतोक्तं ज्ञेयम् ॥ १७८ ॥ १७९ ॥

अतः परं वादिनां बहुधा भ्राष्ट्रिभिस्तैः किञ्चिदन्यथा भाषाश्रुता
युक्तयश्चेन् पराभूयन्ते तदा एतन्मार्गीयं स्वमतस्थापनं कथं कार्यमि-
त्यपेक्षायां स्थापनप्रकारमुपदिशन्त आत्मापयन्ति ॥ एवं पुराणेत्या-
दि ॥ ननु पूर्वप्रकरणे, चेष्टाः श्रीकृष्णवाक्यानीत्युक्त्या, उत्तरं पूर्व-
संदेहवारकमिति प्रतिज्ञातम् । प्रकृते तु श्रीभागवतवाक्येन निर्णी-
ते, न गीतयेति प्रतिज्ञाविरोध इत्याकाङ्क्षायाम्, अयमेव ग्रहयाद इति
मूलं विवृण्वन्ति ॥ एकं शास्त्रमित्यादि ॥ ग्रहयादस्तु तत्र विभूति-
विश्वरूपाध्याययोः स्फुटति । तथाचायमपि गीतोक्तनिर्णय इति न
प्रतिज्ञाविरोध इत्यर्थः ॥ १८० ॥ इति प्रमेयप्रकरणम् ॥

एवमत्र प्रमेयप्रकरणे ह्यतन्त्रप्रमेयनिरूपणेन, ग्रहस्तनुः पर इत्या-
दिपादोनलोकतयोक्तं विचारितम् । अतः परं भजनं सर्वरूपेषु फल-
सिद्ध्या इत्यादिनोक्तं पुराणाद्यान्तत्रप्रमेयभूतसाधनफलतारतम्यं वि-
चारणीयम् । किञ्चोपोद्घातप्रकरणे कर्ममार्गीयचारो जघन्याधिकार-
कत्वात् पूर्वं न कृत इति मोक्षसाधनीभूतस्मृतिविचारोऽपि फलतो
न कृत इति सोऽपि करणीय इति तद्वक्तुं फलप्रकरणमारभन्ते ॥

एवं प्रमेयप्रकरणं समाप्य फलं निरूपयितुं न विहितसाधनमा-
त्रेणैव फलं, किन्तु सर्वाङ्गसाहितेनेति वक्तुं बहिरङ्गाणि निरूपयति ॥

वर्णाश्रमव्रता धर्मः श्रुत्यादिषु यथोदितः ॥

तथैव विधिब्रत कार्यः स्ववृत्त्यन्तेन जीविना ॥

आचारो वृत्तिर्हीनश्चेदर्हः फलति नाखिलम् ॥ १८१ ॥

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च लङ्घनात् ॥

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्राप्तिर्घांसति ॥ १८२ ॥
 शिलोज्ज्वृत्या संतुष्टः श्रौतं कर्माखिलं चरेत् ॥
 तपः स्वाध्यायनिरतो ह्यग्निहोत्रादिपञ्चकम् ॥ १८३ ॥
 स्मार्त्तं कृताकृतं तस्य सर्वं जानन् हरिं यथा ॥
 क्रमेण मुक्तिमाप्नोति ब्रह्मलोकं परं गतः ॥ १८४ ॥
 एतस्य तारतम्येन मानुषानन्दतो द्विजः ॥
 अक्षरानन्दपर्यन्तमानन्दान् विन्दते क्रमात् ॥ १८५ ॥
 उपान्त्यानन्दपर्यन्तं पुनर्जन्म भवेद् ध्रुवम् ॥
 तत्तद्रूपेण लोकेषु भागान् भुक्त्वा तथाविधान् ॥ १८६ ॥

वर्णाश्रमवतामिति ॥ उक्तेनैव प्रकारेण कर्त्तव्यम् । न त्व-
 ऽनुकल्पैः । तथा सति प्रत्यवायपरिहार एव भवति, न तु फलमि-
 त्यर्थः ॥ तथा स्ववृत्त्यभेदेनैव जीवता सर्वं साध्यम् । ननु तावन्मात्र-
 एव वैगुण्यमस्तु, किं सर्वनाशेनेत्यत आह । आचार इति ॥ १८१ ॥
 नस्तुतस्तु न फलतीत्याह ॥ अनभ्यासनेति ॥ १८२ ॥ तर्हि कथं
 फलतीत्याकाङ्क्षायामाह ॥ शिलोज्ज्वृत्येति ॥ असन्तोषे तदपि
 व्यर्थम् ॥ १८३ ॥ तस्य बहु कर्त्तव्यं चेत् तत्रा अशक्यं भविष्य-
 तीति स्मार्त्तं कृताकृतमित्याह ॥ स्मार्त्तमिति ॥ एतादृशस्य फलं
 ब्रह्मलोकं गत्वा ब्रह्मणा सह मुक्तिः । श्रौतस्मोत्तमनिष्ठायामेत-
 त्फलम् ॥ १८४ ॥ तारतम्ये फलाभावमाशङ्क्याह ॥ एतस्येति ॥
 श्रोत्रियत्वप्रकामहनत्वं च तारतम्येन जायमानं तत्तत्फलसाधक-
 म् । ब्रह्मानन्दाऽक्षरानन्दः । चतुर्मुखपक्षे ततोऽग्रे गणनाभावात् ।
 एकस्यैव वर्षे वर्षे यदाधिक्यं चेत् क्रमेणैव सर्वमाप्नोति ॥ १८५ ॥

प्रत्येकपक्षे फलगतं शेषमप्याह ॥ उपान्त्यानन्दपर्यन्तमिति ॥ प्र-
कारमाह ॥ तत्तद्वरूपेणेति ॥ १८६ ॥

एवं प्रमेयत्यादि ॥ एवं प्रमेयविचारे सर्वस्य भगवद्भिन्नत्वेऽपि,
यद्वा स्यात्, प्रज्ञायेयतीच्छवा आधिदैविकादिभावात्तेन प्रकारेण ता-
स्तन्ययोधनपूर्वकं प्रमेयप्रकरणं समाप्य फलं निरूपयितुं प्रमाणप्रकर-
णोक्तप्रमाणाऽनुरोधेप्रमेयमध्ये पूर्वकाण्डोक्तप्रमेयस्य धर्मस्य पूर्वतः
श्वे निर्णीतत्वेऽपि अन्यथाव्याख्यातुमिस्तन्निर्णयस्य नष्टत्वेन तदुच्चा-
रस्य प्रतिज्ञातत्वाद्, न चिहितसाधनेत्यादिनां करीत्या निर्णयोच्चारं
च वक्तुं बहिरङ्गानि स्मृतिपुराणोक्तानि तत्साधनानि निरूपयतीत्य-
र्थः ॥ मूले, यर्णाभ्रमयतामिति ॥ तत्र यर्णा नाम, मुक्तोऽयत्तं द्रव्यं
पुरुषस्य कुकटह * इत्यादिषु भगवतो मुखपादरूपदर्शयो जातत्वेन
उक्ता द्रव्यक्षत्रविद्भूदाः । ते च देवताविशेषा उपतयनादिना वेदे
समापान्ति, निषिद्धाचरणादिना चापयान्तीति द्वितीयमुद्योधिभ्यां,
प्रज्ञानन क्षत्रभुजो महात्मा * इत्यत्र स्थितम् । तन्मया ब्राह्मणत्वा-
दिजातिवादं प्रपञ्चितम् । आश्रमा अपि, गृहाश्रमो जघनत * इत्या-
दिषु जघनहृदक्षःस्थलशीर्षंभ्य उत्पन्ना गार्हस्थ्यग्रहचर्ययनवास-
संन्यासाख्या देवताविशेषा एवेति समानन्यायाद्वचसीयते । तत्र यर्ण-
ज्ञानमाचारेण । एषादशो यर्णाद् प्रकृत्य, य आत्माचारलक्षणः *
इति भगवद्भाष्यात् । भारत आजगरेऽपि तथा प्रतिपादनाच्च । वच्चा-
रस्तु स्थभायर्जं कर्म । शमो दमस्तयः प्रौचामित्पादिभिरेकादशो गी-
तायां चोक्तम् । एवमाश्रमज्ञानमप्याचारादेव । गृहस्थस्य क्रियात्पा-
गो व्रतन्यागो घटोरपि * तपस्विनो भ्रामवासो भिक्षोर्निद्रियलौ-
क्यता * आश्रमापसदा ह्येते खलवाश्रमविडम्बका * इति सप्तम-
स्कन्धवाक्ये विडम्बकत्वफटनेनाऽऽचारादेव तज्ज्ञानसिद्धेः । तद्वतां
धर्मस्तु-इत्याभ्ययनदानप्रतिग्रहाभ्यापनयाजतानीति पञ्च ब्राह्मणस्य ।
इत्यादितयं क्षत्रियविशोः । शूद्रस्य द्विजादिशूद्रादयेति ।
सोऽयं श्रुतिस्मृतिपुराणेषु यद्येदितो मुखे कल्पे येन प्रकारेणोक्तस्तथैव
कार्य इत्यर्थः । तदेतद् व्याकुर्वन्ति ॥ उक्तेनेत्यादि ॥ फलं च-
मिति पाठे, धर्माप्यं कर्मणि शेषो धोष्यः । नन्वनुकल्पानामपि नष्ट-
शोक्तत्वाभ्युपकल्पं किमित्याग्रहः क्रियत इत्यत आहु ॥ तथा कर्ता-

त्यादि ॥ अन्यथा मुख्यफलनिरूपणं धृयैव स्यादिति भावः । नच देश-
 कालबलाद्यपेक्षयाऽनुकल्पानां विधानात्तदनुसारेण करणेऽपि मुख्य-
 फलभवनं शङ्काम् । तथापि कालादीनामङ्गानामयथात्वेऽनुकल्पमुख्य-
 फलसिद्धेर्दूरत्वात् । एतेनानुकल्पैरपीदानीं मुख्यफलमङ्गीकुर्वन्तो
 निरम्ताः । स्मृतिपादे वेदाधिरुद्धस्मृतेः प्रामाण्यस्य निर्णोतत्वात्तदुक्ता
 जीविकापि धर्म उपकरोतीत्यङ्गान्तरभूतां तामाहुः ॥ तथा स्ववृत्त्ये-
 त्यादि ॥ तत्र घणं वृत्तयस्तृतीस्कन्धस्य पष्ठे, यस्तेऽमुखत्वाद्घर्णानां मु-
 ख्योऽभूद् ग्राहणो गुरुर्निः*त्यादिभिर्गुरुत्वक्षतनाशघातार्तांशुभूपाकृपा
 उक्ताः । यज्ज्ञाताः सह वृत्तिभिरित्युपसंहारात् । पञ्चमन्या अपि शा-
 खान्तरादवगन्तव्याः । आश्रमवृत्तीस्त्वेकादशानुसारं प्राप्ते स्वयमेव
 वक्ष्यन्ति । वृत्त्यभावेऽप्यकत्वे किञ्चिदाशङ्कते ॥ नन्वित्यादि ॥ सर्वना-
 शेनेति ॥ सर्वधर्मैरेगुण्यकृतसर्वफलानांशेन ॥ आचार इति ॥ आचारो
 घर्णाश्रमयोः स्वाभाविको धर्मः । वृत्तिश्च तेषां स्वाभाविकी तत्तद्धर्म-
 पोषकत्वेन तदङ्गभूता च । अन्यथा तस्य तस्य सा भोक्ता स्यात् । पञ्च
 वृत्त्यभावे स्वाभाविकधर्मव्यङ्गतायां तस्य कौण्ड्ये घर्णाश्रमलक्षण-
 हान्या वर्णादिव्यपायेनाधिकारस्य कौण्ड्यादर्हे फलतीति तदभावा-
 ऽर्धं सा आद्यदयकीत्यर्थः ॥ १८१ ॥ यस्तुत इत्यादि ॥ तथाच स्ववृत्त्य-
 आभावेऽनभ्यासादिदोषचतुष्टयान्मृत्युरपैति । स चात्यन्तविस्मर-
 णरूप इति शरीरं पातयन् स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिं नाशयति । बुद्धिं ना-
 शयन्नाचारं फलितुं ददाति । यदि दोषचतुष्टयं कथङ्कारं त्यजति
 तदा तावन्मात्रवैगुण्येऽर्हे फलति । तथापि कालस्य दुष्टत्वेनाऽऽप-
 स्यभावेऽप्यनभ्यासादिसम्भवात् फलाभाव एवेत्यर्थः ॥ १८२ ॥ तर्ही-
 त्यादि ॥ यद्यपि कालवशाद्दोषसम्भवस्तथापि यावद्घर्णविभागोऽस्ति
 यावद्भेदः प्रवर्तते * संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत् कुर्यात् फलौ
 युग इत्यादिवाक्यबलात् फलस्यावाच्यत्वे कथं फलतीत्याकाङ्क्षायां
 चतुर्भिरुत्तरमाहेत्यर्थः ॥ तदपि व्यर्थमिति ॥ शिलोञ्जवृत्त्या परि-
 तुष्टचित्त * इति, पण्डिता बह्व्यो राजन् बहुलाः संशयच्छिदः *
 सप्तसप्ततयोऽप्येक असन्तांतात् पतन्त्यध * इत्यादिव्याख्यास्तथे-
 त्यर्थः । अथ शिलोञ्जवृत्तिपदं स्वस्ववर्णादिमुख्यवृत्त्युपलक्षकम् ।
 मर्यादायां ग्राहणदेहं विना मुक्त्यभावस्य मुमुक्षुश्च प्रसङ्गे साधितत्वा-
 द्, ग्राहणवृत्तिमात्रपर या । भूले, तपःस्वाध्यायनिरतपदं, धर्मं महान्तं

विरजं ज्ञापण इत्यादिविशेषणार्थसंग्राहकम् । अग्निहोत्रादिष्वकपदं

वक्ति । अनापत्तौ फलावपि वृत्तित्यागस्यानभिधानात् । अतस्तदभावे-
ऽपि ये फलमङ्गीकुर्वन्ति त एतेन निरस्ताः ॥ १८३ ॥ अत्र किञ्चिदाशङ्क-
ते ॥ तस्येति ॥ यथोदितकर्तुः ॥ कृताकृतमिति ॥ सर्वाधानपक्षस्यापि
शास्त्रे सत्यान्तथेति वृत्त्यपेक्षया तदनाद्यवश्यकमित्यर्थः । एतेन तस्या-
वश्यकतां वदन्तो निरस्ताः । एवमत्र साधनानां श्रुत्यादिपदवाधित-
प्रमाणप्रमेयाभ्यां, स्ववृत्त्यपेक्षेनत्यादिना साधननञ्च निर्णय उक्तः । अत-
परं, कर्मणेव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः * अथापरे मनीषिणः
कर्मभ्यांऽमृतत्वमानश्रुतित्याद्यर्थसंग्राहकेन सर्वं जानन् हरिमित्यनेन
निर्विचिकित्सशाब्दमानवदधिकारिभूचनात् तादृशा कृतानां साध-
नानां फलतो निर्णयं वदित्वन्तो यथाकर्मणेशादिनोक्तं फलं व्याकुर्व-
न्ति ॥ एतादृशस्येत्यादि ॥ तदिदं यत्किञ्चिन्मन्यूनतायां नेत्याशयेनाहुः ॥
धौतस्येत्यादि ॥ १८४ ॥ तारतम्येत्याद् ॥ व्यङ्ग्यत्वे फलाभावस्य पू-
र्यमुक्तत्वात्किञ्चिन्मन्यूनतया तारतम्ये तदाशङ्कोर्यर्थः । मूले, एत-
स्येति ॥ सर्वं हरिरिति ज्ञानस्य । अत्र गमकमाहुः ॥ भोग्रियत्वेन्या-
दि ॥ श्रुतौ विशेषणद्वयस्य सर्वत्रोक्तत्वात् । फलवैजात्ये विशेषणद्व-
य एव तारतम्यमवश्यमश्रुपेक्षम् । तथाच यथा भोग्रियत्वाधिक्यं
तथा तथाऽऽधिक्यं ज्ञानस्य । यथायथाज्ञानाधिक्यं तथातथा निष्का-
मत्वाधिक्यमिति तथेत्यर्थः । एवञ्चाऽकामहतत्वस्य मोक्षलिङ्गाद्यम-
ङ्गीकृत्य मुक्तौ तारतम्यं वदन्ता माध्या मत्पेक्षं व्यग्रस्यापिता बो-
ध्याः । तदग्रस्यापरित्यागरूपमोक्षस्य पुराणप्रकरणे व्यवस्थापित-
त्वेनाप्यापि तथा वक्तुं शक्यम्याह । न तु चिद्वभायानिवृत्तिरूपायां
परममुक्तौ । लीलस्येषु तु मगवत्कृतमेव तारतम्यं, न तु साधनकृ-
तमिति पुष्टिप्रयत्नमर्थादायां स्थापितमतो न कोऽपि शङ्कालेशः ।
ननु श्रुतौ प्रजापतिपदेन विराट् त्रैलोक्यशरीरे ब्रह्मा समाष्टव्यष्टिरू-
यः संसारमण्डलस्थान्युच्यते । ब्रह्मपदेन तु, यत्रैते प्रजापत्यानन्दा
यकता गच्छन्ति धर्मश्च तन्निमित्तो ज्ञानं चैतन्निषण्णम् । अकामहत-
त्वं च निश्चितय यत्रस एव हिरण्यगर्भे उच्यते इत्यङ्गाकारे अक्षरा-
नन्दपदमन्ततायां किं गमकमित्याशङ्क्यामाहुः ॥

चतुर्मुखेत्यादि ॥ तथाचाग्ने गणनाभावात्तदानन्दस्यान्तिमत्वाङ्गीकारे
 ब्रह्ममुक्तिबाधिके, वेदान्तविज्ञानेति, ब्रह्मणा सह ते सर्वं इति श्रुतिस्मृती
 विरुद्धमेताम् । अतो ब्रह्मानन्दपदेनाक्षरानन्द एव ग्राह्य इत्यर्थः । एव-
 मत्र साधनतारतम्येन फलतारतम्यमुक्तम् । तत्र साधनतारतम्यं
 द्वैधा- प्रतिजन्मनि कर्मावृत्त्या, एकजन्मनि प्रतिवर्षे तदावृत्त्या च
 तयोर्मध्ये पूर्वत्र क्रमस्य सुगमः पन्थाः । द्वितीये तु कथमित्याकाङ्क्षा-
 यामाहुः ॥ एकस्येत्यादि ॥ तथाचाग्नेमत्रापि पक्षे क्रमस्य न विरो-
 ध इत्यर्थः ॥ १८५ ॥ एव फलतो निर्णय विवक्षितफलसाधनयोर-
 र्कर्षबोधनायोपोद्घातेनास्मिन्नपकर्ष बोधयितुम्, उक्तयोर्ग्रयोरेतदधि-
 कारिणोर्मध्ये द्वितीयस्योत्कृष्टत्वं च बोधयितुमाहुः ॥ प्रत्येकैत्यादि ॥
 तत्तद्वर्णेनेति ॥ तत्तद्वचोऽनासिमनुष्यगन्धर्वादिकपेण । तेष्वपि तत्तद्व-
 द्ब्राह्मणादिरूपेण वा लोकेषु तथाविधान् भोगान् भुक्त्वा उपान्त्यानन्द-
 पर्यन्तं तत्तद्वर्णेन ध्रुव जन्म भवेदिति मूलान्वयः । तत्र हेतुः ॥ वृत्ती-
 न्यादि ॥ तथाच तेन कृत्वाऽदृष्टाकृष्टभूतभेदस्तादृशमेव शरीर ज-
 न्यते । जातं वा स्वर्गारोहणसामयिकयुधिष्ठिरादिदेहवत् संस्क्रिय-
 त इति तथैत्यर्थः । अत एव, मरतो वै देवानां विश इति श्रुति । ब्रा-
 ह्मणो भगवान् रुद्र क्षत्रियो विष्णुरुच्यते * ब्रह्मा वैश्यस्तथा प्रोक्तो
 धासः शूद्र उच्यते * इति स्कान्दवाक्यं च दृश्यत इति समान-
 न्यायाद् गन्धर्वादिव्यपि तादृमूपत्वं न दुर्घटम् ॥ १८६ ॥

दृश्यशस्य कारणत्वादाश्रमव्यवस्थाप्राह ।

एकाश्रमेण वा तिष्ठेद्विशेद्धा समनन्तरम् ॥

आयुर्भागक्रमेणैव चतुष्टयमथापि वा ॥ १८७ ॥

त्रिरण्डं परिगृहीत सर्वशास्त्राविरोधि तत् ॥

शास्त्रंऽपि भगवानाह दण्डस्यैकम्य धारणम् ॥ १८८ ॥

प्रतिपत्तिरियं सर्वा देहस्य ज्ञानिना भवत् ॥

आद्यन्तयोस्तुभिक्षाऽन्नं द्वितीये तु शिलोञ्छनम् ॥ १८९ ॥

तृतीयं वन्यभेदास्तु भिक्षायामपि संप्रमः ॥

गुरुसेवा कर्मकृतिस्तपः पर्यटनं क्रमात् ॥ १९० ॥

स्वाध्यायेन तथा कृत्या तपसा मानसा मखाः ॥

अत्पावश्यकमेतद्धि चतुर्णां तत्पृथक्पृथक् ॥ १९१ ॥

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ॥

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ १९२ ॥

उत्तरोत्तरधर्मेण निष्ठायामधिकं फलम् ॥

तस्य चेत् परमा भक्तिस्तरोधानं भविष्यति ॥

भक्तिः स्वतन्त्रा शुद्धा च दुर्लभेति न साध्यते ॥ १९३ ॥

अयं हि सर्वकल्पानामुत्तमः पारकीर्तितः ॥

त्रिषु स्वाश्रमधर्मेषु प्रथमे वा प्रतिष्ठितः ॥ १९४ ॥

एकाश्रमेण वा तिष्ठेदिति ॥ सर्वत्र फलं तुल्यम् । सम-
नन्तरं ब्रह्मचर्यस्य गार्हस्थ्यम् । एवमुत्तरम् ॥

आधुर्मोगक्रमेणेति तृतीयः पक्षः । अन्यवस्थया मन्त्राजो वैराग्य-
स्वावकः । सर्वथा वैराग्यमङ्गमिति ज्ञापनार्थः । गृहाद् व्रजेद् वनाद्
व्रजेदिति । अन्यथाऽयं पक्षो मन्त्रादिभिरुक्तः स्यात् । तस्मात्
अथ एव पक्षाः ॥ १८७ ॥ संन्यासे साम्प्रतं नानाभावा वर्तन्ते इति
तन्निषेधार्थमाह ॥ त्रिदण्डं परिगृहीतेति ॥ पाक्षिकोऽपि दोषः प-
रिहरणीय इति, सर्वशास्त्रमारोद्धास्त्वाद्भागवतस्य यद्यन्यः पक्षो
भवेत् तत्र भगवान् वदेत् ॥ १८८ ॥ आश्रमाणां साचार्याणां
ज्ञानशेषत्वमिति सिद्धज्ञानस्य तत्परित्यागमाशङ्क्याह ॥ प्रतिपात्ति-
रियं सर्वेति ॥ ज्ञानिनो देहस्य तत्तदाश्रमस्थितिः प्रतिपात्तिस्वार्थं
कार्या । तदभावे पुनर्जन्म भवेत् । दाहाभाववत् । एवमाश्रमान्नि-

सन्ति ब्रह्मणोऽपि प्राप्ता, न त्वेतादृशा भक्ता इति ॥ १.१३ ॥ परं
भगवच्छास्त्रे सर्वोत्तमत्वेन निरूपितमित्याह ॥ अयं हि सर्वकल्पानामि-
ति ॥ यद्ययं भाव उत्पद्येत तदा कस्मिन्नाश्रम इति जिज्ञासाया-
माह ॥ त्रिषु स्वाश्रमवर्षेष्वेति ॥ चतुर्थे इन्द्रियाणां दाढ्याभावात् ।
द्वितीयतृतीयपरेषु दाढ्याभावमाशङ्क्याह ॥ प्रथमे वेति ॥ १.१४ ॥

आश्रमेत्यादि ॥ एवं वैदिकं साधनं निर्णीय तत्साधनभूताश्रम-
व्यवस्थामाहृत्यर्थः ॥ सर्वत्र तुल्यं फलमिति ॥ यद्यसौ छन्दसां लोक-
माप्नोष्यन् ब्रह्मविष्टम * शुरये विन्यसेद्देहं स्याध्यायायै बृहद्व-
मत * इत्युपक्रम्य, एवं बृहद्वमतधरो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वल-
न् * मज्जकस्तीव्रतपसा दग्धकर्माशयोऽमल * इति कर्माशयस्या-
न्तःकरणस्य दाढ्येक्या मुक्तिकलसूचनम् । गृह्णीष्वपस्तंभारभृताय-
पि, न स पुनरावर्तते इति ध्यायणाद्, आदिलोकावुपैति मामिति
यानप्रस्थविषयकवाक्याद्, वेदान्तविज्ञानेति श्रुतौ पराभृताद् परिमु-
च्यन्ति स्वं इति मुक्तिध्यायनाच्च तथेत्यर्थः ॥ एवमुत्तरवेति ॥ यद्य-
पि घनवासानन्तर्यं संन्यासस्य, तथापि फलौ घनवासवर्जताद्
साम्प्रतं गार्हस्थ्यान्तर्यं योज्यम् । नन्वभ्यवस्थापक्षोऽपि चतुर्थः भू-
यत इति कथं त्रय एव पक्षा इत्यत आहुः ॥ भगवत्स्थयेत्यादि, पक्षा इ-
त्यन्तम् ॥ १८७ ॥ नानामावा इति ॥ मनःकविपता नानाप्रकाराः । त्रिदण्डा-
श्रवणकरवे युक्तिमाहुः ॥ पाक्षिक इत्यादि ॥ पाण्डेहदण्डयोर्मोना-
ग्नीहोत्रभावे विविदिषादशायां तत्कृतदोषस्य सम्भावितत्वात्त-
थेत्यर्थः । ननु शास्त्रान्तरे एकदण्डपक्षोऽप्युक्त इति फलं स निवेद्या-
हं इत्यत आहुः ॥ सर्वेत्यादि ॥ एवञ्च युक्ते तत्पदेन भीमापघतं परा-
मृष्टं ज्ञेयम् । सर्वववेति ह्यस्मानां भारं सारं समुद्भूतमिति पाक्या-
त् । एतदेव पुण्यम् ॥ यदीत्यादि ॥ १८८ ॥ तत्परित्यागमिति ॥ आ-
श्रमपरित्यागमित्यर्थः ॥ प्रतिपत्तिरित्यादि ॥ तथाच मानेपत्तित्वा-
दाश्रमावश्यकत्वे तस्य च त्रिदण्डेऽपि तुल्यत्वात्तदपण्डे फलमपि
विशेष इति समवबुक्तपक्षस्यागोऽनुचित इति भावः ॥ स्वहृत्पत्रं प्रा-
प्यितुमिति ॥ वृत्तानां वर्णाश्रमप्रयुक्तानामनेकविधत्वात् तत्सम्पा-
दितान्त्रेष्वपि तथात्वात्तदश्रमं शीघ्रं फलौपयिकं तदश्रमप्राप्त्युमि-

पारमेष्ठ्यमित्यादिना द्वितीयस्कन्धे क्रममुक्तिरेवोक्ता । तत्र साधना-
दिकं तु न स्फुटमतस्तत्प्रकारमाहेत्यर्थः । संप्रज्ञातसमाधिरस्य इत्य-
स्य व्याख्यानं— यद्विरित्यादि पश्यन्नित्यन्तम् ॥ सांख्येनात्मविभिन्न-
शक्त्यादेर्व्याख्यानं— ज्ञाननिष्ठ इत्यादि, विरक्त इत्यन्तम् ॥ विकृतमि-
त्याद्वेर्व्याख्यानं, योगज्ञाने आवरणमभ्यस्यन्निति ॥ एतादृशाधिकारे
विप्रहत्यानाय वैराग्योपायत्वेन जगतो मायिकत्वज्ञानं न स्वल्पस्येत्ये-
तद्वन्न स्थापितम् । नेन पुराणेषु मायामात्रत्वकथनमेतादृशाधिकारिणो-
ऽर्थे इति ज्ञेयम् । क्रममुक्तिं प्राप्नोतीति ॥ अर्चिरादिना तत्प्रधितेरि-
त्यत्र विचारितेन देवयानमार्गेण प्रजापतिलोकं प्राप्य ततोऽग्रे पर-
ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १९७ ॥ १९८ ॥ अस्य मार्गस्य पूर्वोक्तान्मयूनत्व-
ज्ञापनायाऽस्मिन्मार्गे सर्वेषां न मुक्तिरिति बोधयन्ति ॥ तत्र ब्रह्मलो-
केत्यादि ॥ य भक्ता इत्यादि । अयं प्रकारस्तृतीये द्वाविंशे, ये स्व-
धर्मान्न दुहन्तीत्यारभ्य, परस्य परिचिन्तका इत्यन्तैश्चतुर्भिस्तु ।
स एव, यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामिति निर्णीतो ज्ञे-
यः । एवं पञ्चसु गतिष्वेका उक्ता । द्वितीयामाहुः ॥ अन्यथेत्यादिना ॥
तृतीयस्कन्ध इति ॥ द्वाविंश पूर्वोक्तामुक्ता, श्माऽग्मोनिलेति द्वा-
भ्याम्, आद्य स्थिरचराणां य इत्यादिचतुर्भिश्च तथा निरूपणादि-
त्यर्थः । इय गतिः सहस्राश्वमेधयाजिनोऽपि भवतीत्याहुः ॥ अश्वमेधेने-
त्यादि ॥ आवृत्तिर्तृतीयाद् द्वितीय एव निवेश इत्यर्थः ॥ तृतीयमाहे-
ति ॥ कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानादिति सूत्रयोधितं
पक्षमाहेत्यर्थः ॥ पूर्वमदिति ॥ स्थलद्वये भक्तस्येय मुक्तिरुक्तेति
तदभावेऽत्रापि पुनरावृत्तिरिति बोधनायेत्यर्थः ॥ चतुर्थमिति ॥ एका-
दशे सिद्धीर्विदता भगवता, श्रकाह्यं पारमेष्ठ्यं चेत्यादिनोक्तमित्य-
र्थः । पञ्चमं प्रसिद्ध एव । अत्राण्डमेदन्नम् आद्यात् पक्षाद्विशेषः आ-
द्यस्याण्डमप्य एव प्राप्तेः ॥ १९९ ॥ २०० ॥ २०१ ॥

केवलेन हि सांख्येन विविक्ताध्यात्मसंस्थितिः ।

नैव किञ्चित् करामीति दृढबुद्धिरसक्तधीः ॥२०२॥

अन्तेऽप्येवं सदा ध्यायन्नविद्यातो विमुच्यते ॥

केवलेनापि योगेन दग्धकर्ममलाशयः ॥

योगवीर्येण जितदृग् लिङ्गं भित्त्वा तथा भवेत् ॥ २०३ ॥

योगसांख्ये धर्महीने विमार्गपरिपोषिते ॥

नरकार्यैव भवतः पद्मात् किञ्चित् सुखं भवेत् ॥ २०४ ॥

ज्ञानाङ्गे चित्तरोधे च तौ प्रमाणं न सर्वथा ॥

पदार्थतत्त्वनिर्द्धारे न प्रमाणं कथञ्चन ॥

फलांशे तु प्रमत्तस्य शास्त्रमात्रपरस्य हि ॥ २०५ ॥

नरकस्त्वन्यथा भावात् तं न मूले विनिन्दितौ ॥

फलांशे तु स्तुतौ कृष्णवाक्ये भागवतेऽपि च ॥ २०६ ॥

तदन्येषां मतानां तु सर्वथा व्यर्थता मता ॥

न तैरिष्टेन युज्येत मिथ्यार्थाभिनिवेशतः ॥

तस्माद्देवोक्तमार्गेषु न स्वल्पोऽपि पतेद् बुधः ॥ २०७ ॥

अतः स एव सद्धर्मः सेव्यो वर्णिभिराचरात् ॥

धर्ममार्गं परित्यज्य छलेनाधर्मवर्त्तिनः ॥

पतन्ति नरके घोरं पापण्डमतवर्तनात् ॥ २०८ ॥

एवं सांख्ययोगपक्षीनां येलने फलमुक्त्वा केवलानां फलमाह ॥ केवलेति ॥ केवले मांख्ये द्वयमङ्गम् । संघाताद्विभक्तया आत्मज्ञानम्, अहङ्काराभावश्च । एतयोर्निर्वाहः, नैव किञ्चित् करोमीति बुद्धिः । वैराग्यं च । एवं यावज्जीवमेकधारणया स्थितौ अविद्यातो विमुच्यते । जन्मान्तरे ज्ञानी सन्नुत्पद्यत इत्यर्थः । केवलयोगमाह ॥ केवलेनापि योगेनेति ॥ यावज्जीवं योगाभ्यासे ज्ञानो-

त्यर्थः ॥ आद्यन्तयोरित्यादि ॥ इदमेकादशीयसप्तदशाष्टादशाष्टा-
ययोः स्पष्टम् । एकादशे, गृहिणो भूतरक्षेज्ये * इत्यत्रोक्तेज्या याग-
रूपा भविष्यतीति शङ्कानिरासायाहुः ॥ यज्ञातिरिक्तेत्यादि ॥ विवक्षि-
तानीति ॥ कर्मकृतिपदेष्वभिप्रेतानि । अत्र दीजमाहुः ॥ 'यज्ञा इत्या-
दि ॥ १८९ ॥ १९० ॥ ज्ञानिनस्तदकरणमिति ॥ सर्वे कर्माखिलं पार्थ
ज्ञाने परिसमाप्यत * इति वाक्यादित्यर्थः । अन्यथा जरामर्याग्नि-
होत्रादिकं भूतौ चिदुपो नोक्त स्यादिति भावः । अत्यावश्यकत्वे हेतु-
भूले उक्तः । योजना तु- यतस्तद् यज्ञकरणं चतुर्णांमाभ्रणां पृथक्
पृथक् अत एतदत्यावश्यकमिति हेया ॥ हीनतामिति ॥ ज्ञानापेक्षया
हीनताम् ॥ आयुर्भागेत्यादि ॥ १९१ ॥ १९२ ॥ पूर्वं साधनतारतम्येन
फलतारतम्यमित्युक्तम् । तत्र व्यङ्ग्यत्वमन्तरेण कथं साधनतारत-
म्यमित्यपेक्षायां सर्वेष्वभ्रमेषु फलतौल्ये पक्षान्तराणां किं प्रयोज-
नमित्यपेक्षायां वा तदुपपादयितुम् युर्भागेत्यादिकमाहेत्यर्थः ॥ उत्तरो-
त्तरेत्यादि ॥ वैराग्यज्ञानयोराधिक्येनेति शेषः ॥ चतुर्थस्येति ॥ सं-
न्यासाभ्रमीणज्ञानस्य । अयं चोत्कर्षोऽक्रमेण प्रक्षणा सह वा क्रमेण त-
त पूर्वं वा मुक्तिसम्पादकत्वरूपो बोध्यः । एवं वैदिकसाधनानां
क्रममुक्तिरूपं फलमुपसहृतम् ॥ ततोऽपीत्यादि ॥ एकादशस्कन्धा-
द्युक्तीत्या स्वाभ्रमधर्मस्य भक्तशुत्पादकत्वेन भगवद्धर्मत्वे केवल-
ज्ञानसहितात्तस्मादुत्कर्षमाहेत्यर्थः ॥ तस्येति मूलस्थपदसूचितम्
यमाहुः ॥ भक्तेरपीत्यादि ॥ एषमाभ्रमधर्माणां भगवद्धर्मत्वे फलमु-
क्तम् । अत परमितोऽप्युत्तमां कक्षां यक्तुं भगवदुक्तमलिङ्गाभ्रम-
पक्षं संग्रहीतुं प्रथमं पिहितभक्ते स्वरूपं तच्छुद्धत्वस्यातन्मययोः स्वं-
रूपं चाहुः ॥ एषेत्यादि ॥ एषेति विद्यापर्वरूपा, ॥ तथाभूतेत्यादि ॥
आद्यन्तयोरित्यादिफारिकाद्वयोक्तवृत्तिचतुष्टयधर्मचतुष्टयमस्रचतुष्ट-
ययुक्ता । एवं द्वादशगुणा सा भगवत्परिचर्या युक्ता भवेत्तदा सती
शुद्धा सापि स्वतः पुरुषार्थरूपा सेवा चेत् सा मार्त्ति स्वतन्त्रेत्यर्थः ।
अत्राधिकारिण यस्तुमुक्तार्थं संगृह्णते ॥ अयमर्थ इत्यादि ॥ त्रयोदश-
गुणेति ॥ उक्तद्वादशगुणग्रहानुभववत्त्वोत्तरम् आनन्दरूपतया परि-
परिचर्या स्वतन्त्रा सती तथेत्यर्थः ॥ फलत्वेनानुभव इति ॥ तादृश-
धर्माया एष फलान्वयाऽनुभव इत्यर्थः ॥ निष्कर्ष इति ॥ आयुर्भा-
गक्रमेणेति पक्षेऽयं निष्कर्ष इत्यर्थः ॥ १९३ ॥ परमित्यादि ॥ यद्येवं

दौर्लभ्यं तद्दोहसेषेऽपि किं प्रयोजनमिति याशङ्कन्त्या तत्कथने हेतुमादे-
त्यर्थः । निरूपितमिति पाठे, भजनमिति शेषः ॥ उत्पद्यतेति ॥ यर-
णस्य भगवदिच्छाधीनत्वादायमान्तरे उत्पद्येत्यर्थः ॥ माध्व इति ॥
इयात्वमिति शेषः ॥ चतुर्य इत्यादि ॥ मिक्षासंयमाश्चयेत्यर्थः ॥ जि-

इति नैषां सिद्धिरनन्दतामिति वाक्याद् ब्रह्मचारिणां यथेष्टानन्द-
मित्रयस्यामर्थ्यात् तथेत्यर्थः । एवमत्र वैदिकमार्गस्य साधनपुर-
स्कृत्यपर्यन्तनिरूपणे वैदिकस्य धर्मस्य भक्तिजनकत्वमेव परमोक्त-
यः । वैदिक्या भक्त्या धर्मसाहित्य एव तिरोधाननाशकत्वम् । तेन
वसंयोरङ्गाङ्गिभावः सापेक्षत्वं चेति सिद्धम् । निरपेक्षा तु वैदिकी-
दानीं पुलंभति च । एवं प्रमाणानुपेक्षितो वैदिकप्रमेयस्य बलं विचा-
रितम् ॥ १९४ ॥

अतः परं पूर्यप्रकरणे, सांख्ये बहुविध इत्यादिना यौ सांख्य-
योगाश्रुतौ तयोरेव गीतादाश्रुतत्वेन प्रमाणानुरोधेधिप्रमेयत्वात्तद्व्यति-
थिचार्यमित्तं तयोः सांपेक्षतायाः, योगसांख्ये तु ये मुख्ये * इत्यत्र
पूर्यमुक्तयेऽपि फलपर्यन्ताह्वानं विना बलेयस्तानिश्चयाऽभावात् तयो-
रपि मिलितयोः फलत्वोऽथ फलतो निर्णयं वदन्ति ॥

न्यासे सर्वपरित्यागी नष्टाहंममताभिदः ॥

योगमुत्तममास्थाय लोकातीतो बहिर्दृशिः ॥ १९५ ॥

अतंप्रज्ञातयोगक्षो देहत्यागे विमुच्यते ॥

तादृशस्य बलाद्वापि देहत्यागो विमुक्तिदः ॥ १९६ ॥

संप्रज्ञातसमाधिस्थः सांख्येनात्मात्रिभिन्नदृक् ॥

विकृतं प्रकृतेः कार्यं मायेति त्यक्तविग्रहः ॥१९७॥

एवं योगं च सांख्यं च समास्थापयति कृती ॥

योगेन त्यक्तदेहश्चेत् क्रमान्मुक्तिं विन्दति ॥१९८॥

दये योगवर्जनेन देहं त्यक्त्वा अवित्रातो विमुच्यते । भक्तिस-
हितश्चेत् पूर्वमेवोक्तः । एवं साङ्ख्ययोगयोः संहितयोः केवलयोश्च
फलमुक्त्वा निषिद्धयोः फलमाह ॥ योगमांख्ये इति ॥ धर्ममा-
गाद् भ्रष्टे । तस्मिद्ध्वयं रुदाचिन्निषिद्धमपि कुरुतः । अपेय-
पानेन नाडी शुद्धा भवतीति धिमार्गे परिगोपिते पश्चाज्जन्मा-
न्तरे ॥ २०२ ॥ २०३ ॥ २०४ ॥

ननु, यत्मांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते * इति ।
अपिचेदसि पापेभ्यः मर्नेभ्यः पापकृत्तमः * सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृ-
जिनं सन्नरिष्यसीत्यादिवाक्यैः सांख्ययोगयोः स्तुतत्वात् कथं
विकर्ममात्रेण नरकः । योगेनैव देहदंष्ट्र इति वाक्याच्चेत्याशङ्क्या-
ह ॥ ज्ञानाद्वा इति ॥ मांख्ययोगशस्त्रद्वयं पुराणमूलकमङ्गत्वेन
निरूपितम् । तदपि परम्परया नित्यानित्यवस्तुविवेकस्य ज्ञानाऽङ्ग-
त्वम् । तथा चित्तनिरोधस्य ज्ञानस्थापकत्वम् । अन्यथा ज्ञानं
स्तुतं भवतीति तयोरङ्गं सांख्ययोगौ, न तु सर्वथा तत्प्रमाणम् ।
अप्रमाणोऽं स्पष्टयति ॥ पदार्थतत्त्वनिर्द्धार इति ॥ फलितमाह ॥
॥ फलांशे त्विति ॥ योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते *
किं तेन न कृतं पापं चारेणः त्मापहारिणेति भगवतोऽन्यथाचि-
न्तनान्नरकः । तत्र विकर्म सहायभूतम् । अत एव सूत्रकारेण
शिष्टापरिग्रह उक्तः । भगवद्राज्यस्य गतिमाह ॥ फलांशे तु स्तुता-
विति ॥ नित्यानित्यवस्तुविवेके चित्तनिरोधे च स्तुतौ तदन्येषां
मायावादादीनां सांख्योपजीवकानां सर्वथा व्यर्थता, सत्फलं न
किञ्चिन् । विकर्मणा अन्यथाभावनाच्च नरकः । तस्माद्वेदातिरि-
क्तमार्गाः स्वतन्त्रं न फलसाधकाः । किन्त्वङ्गभावमेव प्राप्य या-
दृशं प्रमेयं वेदोक्तं तादृशमेव साधयन्तः फलाय भवन्तीति नि-
रूपः ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ २०७ ॥ तदभावेऽपि वेदोक्तमार्गेण

केवलेनापि निस्तार इत्याह ॥ अतः स एव सद्धर्मैरिति ॥ वेदवि-
रोधे नरक इत्याह ॥ धर्ममार्गं परित्यज्येति ॥ तत्र हेतुः— पाप-
पद्मत्ववर्त्तनादिति ॥ पापवेषस्वीकारात् ॥ २०८ ॥

केवलानामित्यादि ॥ पूर्वोक्तोऽर्थो जघन्याधिकारे केवलयोः सां-
ख्ययोगयोग्ययोग इति फलद्वारा तयोर्निर्णयं वक्तुं केवलानां फलमा-
हेत्यर्थः ॥ संघातान्निष्ठतया आत्मज्ञानमिति ॥ एतेन विविक्ते अस्या-
त्मनि संस्थितिर्यस्येति मूले समासो ज्ञापितः । ज्ञेयमतिरोहितायम् ॥
भक्तिरहित इति ॥ योग इति ज्ञेयः । एवमेव सांख्यमपि ज्ञेयम् । एवं
सांख्ययोगयोर्विद्यापर्वरूपमक्तिसाहित्ये पूर्वोक्तरीत्या मुक्तिजनकत्वं,
रूपभावे त्वयिद्यायिमोक्षकत्वमिति बलं निर्णीतम् ॥ निदिष्टबोदित्या-
दि ॥ एतद्विरुद्धं यत् सर्वं न तन्मानं कथञ्चेति पूर्वमुक्तत्वेन प्रसङ्गा-
त्सादृशयोः फलमाहेत्यर्थः । एते यामागमोक्तं ज्ञेयं । छलयोगस्तथा
सांख्यं शाक्तो मार्गः * इत्यत्रे पश्यमाणत्वात् । कापिलसांख्यप्रधाने
पातञ्जले योगे च निषिद्धावरणोक्तभावात् । एवं तद्वर्त्तनं निर्णीतम् ॥
२०२ ॥ २०३ ॥ २०४ ॥ अतः परं पुराणादिषु सांख्ययोगयोर्निन्दादेः
प्रशंसायाश्च दर्शनापूर्वोक्तं बलं निश्चेतुं न शक्यत इति तन्निश्चयार्थं,
निन्दावेर्ष्यवस्थां यदुम्नि ॥ नन्विन्यादिना ॥ अङ्गत्वेनेति ॥ मोक्षसाधना-
ङ्गत्वेन ॥ तयोर्धितिः ॥ निन्यानिन्यादिवेकाचित्तनिरोधयोः ॥ सविति ॥
योगादिशास्त्रम् । मूले, फलांशे तु प्रमत्तस्येत्यादि ॥ पूर्वोक्तं, फलांशम-
ननुसंधानस्य मुक्तिशास्त्रत्वमभिज्ञा तन्माप्रतिष्ठस्येत्यर्थः ॥ अन्यथा
मायोऽप्यथा मायममणिजन्ताद् यत्र, एताद्विषयन्निःशयस्येत्यादि ॥
मूल इति ॥ श्रीभागवते । येऽन्येऽर्थावदाह विमुक्तमानिनन्वप्यस्तभा-
वाविशुद्धयुद्धयः * आकृष्टा कृष्ण परं परं ततः पतन्त्यधोऽनाहत-
युष्मदक्षयः * विवृकाष्टाय मुहं कुर्याग्निरामित्यादौ । नारसिंहे च ।
विषधरकणमश्रुं फलांशे दर्शयत्तलपञ्चशिक्षाक्षपादवादात् * महदपि
सुविचार्य लोकतन्त्रं भगवदुपास्तिम् ऋते न सिद्धिरस्तीत्यत्र । इयञ्च
निन्दा, न न हि निन्दाभ्यायन विषयस्तुत्यार्था किन्तु घासनीति धे ध-
नायाहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ अविरोधं तर्कान्दे, एतेन शिष्टपरिग्रहा
व्याख्याता इति सूत्रोक्त इत्यर्थः । भगवद्व्याख्यस्येत्यादि । तनु कां पि-
ले पातञ्जले च विकर्मोक्तभावाद्यासपादयोगभाष्यकरणाद्भगवदा-

कथेषु पूर्वोक्तेषु स्तुतत्याश्च नैवं चर्तुं युक्तमित्याकाङ्क्षायां तन्मूलभूत-
भगवद्वाक्यस्याभिप्रायमाहेत्यर्थः ॥ नित्यानित्येत्यादि ॥ तथाचैतदंशे
स्तुतत्यादेय भाष्यकरण, तत्रापीश्वरवादित्वात् । अत एव न सांख्य-
स्य । अनीश्वरवादित्वात् । अन्यथा, आनुमानिकादिसूत्रेषु न सां-
ख्ये दूषयेत् । एतेन योगः प्रयुक्त इत्यपि न सूत्रयेत् । अतः फला-
ऽजनकत्वाग्निन्दादि । एकांशेनोपयोगाच्च स्तुत्यादीत्युभयमप्युपपन्न-
मिति भावः । एवं सर्वेषां सम्मार्गाणां निर्णय उक्तः । अतः पर तदा-
भासानामाहुः ॥ तदन्येषामित्यादि । सर्वयेति ॥ प्रमाणाभासमूलत्वात्
प्रमेयरहितत्वतः * साधनादिविरोधाच्च वैयर्थ्यं तेषु बुध्यतामित्य-
र्थः । एवं प्रासादिकनिरूपणेन यत्तेषां बलं सिद्धं तदाहुः ॥ तस्मादि-
त्यादि ॥ मूले, न स्वल्पोऽपि पतेदिति ॥ सुतयाम् मत्पः साधनकरणे
अशक्तोऽपि बुध-उत्तरीतिकज्ञानवोद्धेत तदा न पतेत् । न हि
कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छतीति * भगवदुक्तन्यायस्य
तत्रापि समानत्वाच्च पतेदित्यर्थः ॥ २०५ ॥ २०६ ॥ २०७ ॥

तदभाव इत्यादि ॥ ननु योगाद्यभावे चित्तैकाग्रयागभावाद्यङ्ग-
तायां वैदिकेनापि मार्गेण न फलसिद्धिरिति शङ्कनां पूर्वार्थे युक्ते-
रुक्तत्वात् केवलेन वैदिकेन फलसिद्धिमाहेत्यर्थः ॥ वेदविरोध इत्या-
दि ॥ ननु वैदिकाभासमार्गे इष्टप्राप्त्यभावेऽपि, न हि कल्याणोति गीतो-
क्तन्यायेनानिष्टनिवृत्तिस्तु भवित्रीतिशङ्कनां तन्निवृत्त्यर्थं युक्तिपूर्वकं
ततो महदनिष्टमाहेत्यर्थः ॥ पापवेशस्वीकारादिति ॥ एतेन ये मूर्खा
अनापद्यपि म्लेच्छादिवेशभाषादिकं रोचयन्ते स्वीकुर्वन्ति च तेष्वपि
तथेति बोधितम् ॥ २०८ ॥

अतः परमिदानीं वैदिकमार्गस्योत्सन्नकल्पत्वे चर्तुं गीताद्युक्तस्य
प्रमाणानुरोधिप्रमेयस्य, कालादिसाधनापेक्षारहित इत्यत्रोक्तं यद्बलं
तद्विचारयन्ति ।

अधुना तु कलौ सर्वे विरुद्धाचारतत्पराः ॥

स्वाध्यायादिक्रियाहीनास्तथाऽऽचारपराङ्मुखाः ॥ २०९ ॥

क्रियमाणं तथाचारं विधिहीनं प्रकुर्वते ॥

विक्षिप्तमनसो भ्रान्ता जिह्वोपस्थपरायणाः ॥ २१० ॥

ब्राह्मणायाः स्वतो दुष्टास्तत्र धर्मः कथं भवेत् ॥
 षड्भिः संपद्यते धर्मस्ते दुर्लभतराः कलौ ॥ २११ ॥
 अथापि धर्ममार्गेण स्थित्वा कृष्णं भजेत् सदा ॥
 श्रीमाम्रतमार्गेण स कथञ्चित्तरिप्यति ॥ २१२ ॥
 अत्रापि वेदनिन्दायामधर्मकरणात् तथा ॥
 नरके न भवेत् पातः किन्तु हीनेषु जायते ॥ ११३ ॥
 पूर्वसंस्कारतस्तत्र भजन् मुष्येत जन्मभिः ॥
 अत्यन्ताभिनिवेशश्चेत् संसारे न भवेत्तदा ॥
 एतावन्मात्रताऽप्यस्ति मार्गेऽस्मिन्मुरवैरिणः ॥ २१४ ॥

एवं सांख्ययोगद्वारा सर्वाणि कृतानि दूषयित्वा, वेदविरोधाभावेऽपि
 भक्तिमार्गे व्याप्त्यविच्छेदवेपामावेऽपि प्रकारभेदेऽस्तीति कस्य चि-
 न्छङ्का स्यात् पापण्डमार्गेऽप्यमपीति । तन्निराकरणार्थं प्रकारान्तरे
 हेतुं वदन् भक्तिमार्गं प्रपञ्चयति ॥ अधुना त्विति, त्रिभिः ॥
 कालदोषाच्छक्तिहासे वेदाभावात् सर्वधर्माभावः ॥ २०९ ॥ २१० ॥
 २११ ॥ तर्हि किं विषेयमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ अथाऽपीति ॥
 पापण्डमतस्वीकारमकृत्वा यथाशक्त्यग्रिहोत्रादिकं कुर्वन् सदा
 कृष्णं भजन् भवति । भगवदुक्तेनैव मार्गेण । ततो मुख्यधर्माभावात्
 फलं, भगवद्भजनाच्च न पातः, किन्तु कथञ्चित् कश्चि तरिप्यति ।
 कलिदोषाभिभूतो न मविप्यतीत्यर्थः ॥ २१२ ॥

अत्र वाचकद्रव्यं त्यागार्थमाह ॥ अत्रापि वेदनिन्दायामिति ॥
 भगवन्मार्गे स्थित्वा यदि वेदानाम् अमामाण्यं वेदत् कथाश्चदपि, तदा
 भगवन्मार्गो नरकाविरोधित्वाच्च नरके पातः । किन्तु तृतीयमार्ग-

साधनत्वाद्-हीनेषु जायते । शूद्रादिषु सम्भवति । अतो दृश्यते
नीचयोनिषु भगवद्भक्तानां जन्म । तस्मादेतद्द्वयमकृत्वा भगवान्
सेव्यः ॥ २१३ ॥

शूद्रादियोनौ जातस्य किं फलमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ पूर्वसंस्का-
रत इति ॥ संस्कारवशाद्भगवद्भजने जायमाने तस्मिन् देहे वेदा-
दीनां स्मरणाभावाभिन्दाभावे तुष्टः सन् भगवान्मोचयेदित्यर्थः ।
तत्राप्येकं बाधकमाह ॥ अत्यन्ताभिनिवेशश्चेदिति ॥ संस्कारस्य
दुर्बलत्वे ज्ञानाभावात्संसारोऽभिनिवेशो भवति । ततो दृढभजना-
ऽभावान्न मुच्यत इत्यर्थः । अनेन वेदानिन्दया पुनरावृत्तिरुक्ता ।
पुनः शुद्धमार्गेण जायमानां भुक्तिं न निवारयति । अतो वेद-
निन्दाऽभावे भक्तिमार्गः समीचीनः । ननूत्कर्षात्तदनेन कथं वेदं न
निन्देदतः साधाय एवायं मार्ग इत्याशङ्क्याह ॥ एतावन्मात्रताऽप्य-
स्तीति ॥ अनिन्दायां मोक्षः ॥ निन्दायामपि न नरकादिः । वे-
दातिरिक्तमतेषु भगवन्मार्गे एतावदपि फलमस्ति, न तु सांख्यादा-
विति तेभ्य उत्कर्षः ॥ २१४ ॥

एवं सांख्येत्यादिना । प्रकारभेद इति ॥ वैदिकविलक्षणः शंखचक्र-
धारणादिरूप ॥ प्रपञ्चयतीति ॥ उत्कर्षयोधनमुद्येन विस्तारयति ।
मार्गस्य बुद्धिस्थत्याद्वैतमानः प्रयोगः ॥ त्रिमिरिति पदं, हेतुं यदभि-
त्यनेन संबद्धाने । तत्राचारप्रमयो धर्म इति शौचाचारविहीनानां स-
मस्ता निष्फलाः क्रिया इत्यादिवाक्याद्ययाकारी यथाचारी तथा भ-
ष्यतीति श्रुतेश्च श्रौतधर्मस्य स्मार्त्ताचारसापेक्षत्वाद्विरुद्धाचरणेन पा-
पसंभवाच्चेदानीं कियमाणस्य तस्याभासतैव, न तु धर्मत्वमिति मूले
प्रपञ्चयित्वा तत्र सिद्धमर्थं हेतुपूर्वकमाहुः ॥ कालोपेत्यादि । तथा-
च यत एवमधुनाऽनो वेदोक्तप्रकारस्येदानीं व्यङ्ग्यात्स न सिद्ध्यती-
ति नेदानीं स बलिष्ठ इति भावः । एतेन प्रकारान्तरादचरणे हेतुरुक्तः ।
॥ २०९ ॥ २१० ॥ २११ ॥ तर्हित्यादि ॥ नन्वेवं सति स्व त्याज्य इत्या-
याति, तथा सति सर्वथैव पापण्डित्वसंभव इति किं विधेयमित्याकाङ्क्षा-

याम् एकादशे यो धर्मेण भगवद्भजनप्रकारो भगवतोक्तस्तस्यैवानी-
मराज्यत्वात्तदनुकल्परूपं यथाशक्तिकरणपक्षमाहृत्य भगवदुक्तं क-
र्त्तव्यमित्याहृत्यर्थः ॥ पापपण्डित्यादि ॥ मायावादिमतस्य पापपण्डित्युपना-
याः पूर्वमुपपादिनत्वादत्र बध्यमाणत्वाच्च तन्मतस्वीकारमकृत्वा य-
थाशक्ति स्वधर्मकरणपक्षस्याग्रं स्थाप्यत्वात् स्ववर्णाश्रमप्राप्तमग्निहो-
त्रादिकं भाक्तिमार्गाद्व्यवेन कुर्वन्, यद्यनीशो धारयितुं मनो ब्रह्मणि
निश्चलम् * भाग्य सूर्याणि कर्माणि निरपेक्षः समाचरेत्पादिसाहचर्ये
भगवतोक्तेन भगवद्भाषितस्य निरपेक्षतया सर्वकर्माचरणश्रद्धापूर्वक-
भगवत्कथाश्रवण—तद्गान—कीर्त्यास्मरण—जन्माभिनय—मुहुर्भगव-
त्पर्यधर्मकामार्थाचरणरूपेण मार्गेण यो भगवन्तं सदाप्रविच्छेदेन भज-
ति स उक्तरीत्या धर्मफलस्य पातस्य चाभावे ततो भगवदुक्तकरणा-
स्तथा भविष्यतीत्येतत्कस्यन्यमिति भावः, एतेन कालादिसाधमापेक्षा-
रहितावे विचारितम् । यद्यत्र कलिदोषानभिभव्ये कलेः स्वल्पसाध-
नेन महाफलप्रदस्य स्वाभाव्यः दानुगुण्ये, एतादृशस्य फलं जीवन्मु-
क्तिः प्रतिभाति । तृतीयस्कन्धे प्रज्ञयिषो, इमं लोकं तथैवामुमिति इलो-
कद्वये प्रथमाधियारिणस्तथाभावप्रतिपादनात् । इतोऽधिकाधिकारे तु
तत्रैव, यथो विभूति ममेत्यादिक्लोकद्वयोक्तौ वैकुण्ठे भोगः, यः सेवाफ-
लाविद्यरणे भैरौपयिकदेहो वा वैकुण्ठादिस्थित्वेनोक्तः इति पर्यवसाने
हेत्यम् ॥ २१२ ॥ अत्रेत्यादि ॥ ननु यद्येवं तर्हि सर्वथा तिरिष्यत्येवेति व-
क्तव्यं, न तु कर्त्तव्यश्चिरिष्यतीत्याशङ्क्या यो धार्मिकद्वयस्यापि सत्त्वा-
देवमुच्यते इत्याशयेन धीभगवतोक्तमार्गे धार्मिकद्वयमाहेत्यर्थः ॥ भ-
गवन्मार्गं शयादि ॥ येदमिन्दया नरक इति चतुर्थस्कन्धे भृशुशापे
मिहम् । भगवन्प्राप्तो नरकविरोधित्वं च पण्डित्यामिलोपाख्याने ।
एवं शास्त्रोपविरोधे विशदुन्वायो भवतीत्यर्थः ॥ कथंचिदिति ॥ स्थ-
रुपायैसाविनफलेषु ॥ तृतीयमार्गमाधनत्वादिति ॥ यमलोकगमना-
नुकूलो यो जायस्वेत्यादिश्रुत्युक्तो मार्गस्तत्साधनत्वादित्यर्थः ॥ २१३ ॥
श्रुदेत्यादि ॥ ननु यदि कदाचिदेवं स्यात्तदा किं भग्नश्रेत् पातालं प्र-
विशेत्तु निति शङ्क्यं हृदि कृत्वा तादृशस्य फलमाहेत्यर्थः । मूले जन्म-
मिरिति बहुवचनेन बहुकालमन्तरायां भवतीत्युक्तम् । जातेऽप्यन्तराये
पुनः फलार्ता किं बीजमत आहूः । संस्कारेत्यादि ॥ तत्रापीत्यादि ॥
तर्हि परिणाममुपपत्त्ये विलम्बोऽप्यनुष्ठे पर्याप्त श्रद्धादियोगावपि किं

बाधकमिति शङ्कन्यां दृष्टादियोनौ संस्कारेण भजनेऽपि बाधकमाहे-
त्यर्थः । कारिकादयस्त्रिमर्थमाहुः ॥ अनेनेत्यादि ॥ न निवारयतीति ॥
पूयजन्मीना येदनिन्देति शेषः । यद्यपि मूले वाशिष्ठलिङ्गोक्तशाण्डि-
न्योपाख्यानं इदिकृत्याऽधर्मस्याप्यावसंस्कत्वमुक्तं, तथापि, अपिचंत्
सुदुराचार इतिवाक्यात्तस्य धर्मल्यं, स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य
त्यक्तान्यभायस्य हरिः परेशः * विकर्म यद्योत्पतितं कथञ्चिद् धुनोति
सर्वं इदि संनिविष्ट इति वाक्याच्च शुद्धिपूर्वकमेव तत्करणं पुनरनुगु-
प्तायां च तस्य तथात्वं न त्यज्यवर्षाति ज्ञापनाय विष्टौ तदनु-
ह्वल इति ज्ञेयम् । एवं समीचीनत्वे किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ॥ ननु-
त्कर्षेत्यादि ॥ उत्कर्षोऽहनेनेति ॥ मगधन्मागोपेक्षया चेदमागोत्कर्ष-
धुतौ तदसहनेन ॥ आहेति ॥ मार्गान्तरेऽप्य उत्कर्षमाहेत्यर्थः ॥ तेऽप्य
उत्कर्षे इति ॥ ते तु विमार्गपरिपोषिता नरकायैव भवन्त्यर्थं तु तथात्वे-
ऽपि न तथेति प्रारम्भदशायामस्य सापायत्वेऽपि तेऽप्योऽस्य उत्कर्ष-
इत्यर्थः । प्रारम्भदशा चान्न, यद्यनीश इत्यनेनानुकरूपनया कथनेऽपि,
लभते निश्चलां भक्तिमिति फलोक्त्या ततः पूर्वभाषित्वेन तदानीं भक्त्य-
ऽभावाच्च ज्ञेया । गीतायामभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसीति वाक्यद्वयेऽनुक-
रूपताबोधनादपि तथा ॥ २१४ ॥

सर्वत्यागेऽनन्यभावे कृष्णमात्रैकमानसे ॥

सायुज्यं कृष्णदेवेन शीघ्रमेव ध्रुवं फलम् ॥ २१५ ॥

एनादृशस्तु पुरुषः कोटिष्वपि सुदुर्लभः ॥

यो दारागारपुत्रास्तान् पाणान् वित्तमिमं परम् ॥ २१६ ॥

हित्वा कृष्णे परं भावं गतः प्रेमप्लुतः सदा ॥

विशिष्टरूपं वेदार्थः फलं प्रेम च साधनम् ॥ २१७ ॥

तत्साधनं नवविधा भक्तिस्तत्प्रतिपादिका ॥

गीतासंक्षेपतस्तस्या वक्ता स्वयमभूद्धरिः ॥ २१८ ॥

तद्विस्तारो भागवतं सर्वनिर्णयपर्वकम् ॥

व्यासः समाधिना सर्वगाह कृष्णोक्तमादितः ॥ २१९ ॥
 मार्गोऽयं सर्वगार्गाणामुत्तमः परिकीर्तितः ॥
 यस्मिन् पातभयं नास्ति मांचकः सर्वथा यतः ॥ २२० ॥
 वर्णाश्रमवृत्तां धर्मे मुख्ये नष्टे छलेन तु ।

क्रियमाणे न धर्मः स्यादतस्तस्माज्ज माचनम् ॥ २२१ ॥

भक्तिमार्गे मुख्यानां फलमाह ॥ सर्वस्याग इति ॥ अन्तर्बहिः
 सर्वस्यागः, स्वामित्वेन कृष्ण एव सर्वदा मनोनिवेशनम् । अभ्या-
 सेन तद्भवति । अन्येषां देवानां तद्विभूतित्वेन तत्त्वमेवकत्वेन वा स-
 न्माननं यदि स्फुरति । एवं देह पातपर्यन्तं कृष्णैकमानसस्य सा-
 युज्यं शीघ्रमेव भवति । कायवाग्निनिर्गोपाभावेऽपि स्वस्नेहाभावे-
 ऽपि मनोमात्रस्थितौ फलमंतदित्यर्थः ॥ २१९ ॥ ततोऽपि विशेषमा-
 ह ॥ एतादृशस्त्विति ॥ पूर्वोक्तो लोके संभवत्यपि । एतादृशस्तु
 दुर्लभः । योऽग्रे वक्ष्यते । भागवते नारायणपरः प्रशान्तात्मैव
 लोके दुर्लभ उक्तः । ज्ञानमिश्रो भक्तः प्रेमयुक्तस्तोऽपि दुर्लभः ।
 तत्रापि नदा प्रेमयुक्तः । तस्य भगवत्प्राप्त्युत्पन्नं भवतीति किं वक्त-
 व्यमित्यर्थः । एवं भक्तिमार्गे फलमुपपाद्य सर्वमेव मार्गमुपपादय-
 ति ॥ विशिष्टरूपमित्यादिना, एतन्मार्गद्वयं प्रोक्तमित्यन्तेन ॥ अत्र
 प्रमेयं विशिष्टरूपम् । यस्यैकैकोऽयः काण्डद्वयेन प्रतिपाद्यते स
 ज्ञानक्रियोभययुतः । स एव च फलम् । नत्रापि साधनं च प्रे-
 मैव । तत्साधनं नवविधा भक्तिः । श्रवणादिचयतिरेकेण संस्कार-
 वशात् फलकामनया वा जायमाना प्रीतिर्गौणी स्यात् । श्रवणा-
 दीनां साधनत्वे प्रमाणं गीता । भक्त्या त्वनन्यया शक्य इति सा-
 धनसाध्यरूपामेकीकृत्याह । गीताया अपि प्रामाण्यम् । फलवा-
 चयात् । कृष्णस्य फलरूपत्वं परमानन्दरूपत्वात् । पुरुषोत्तमत्वा-

॥ गीतार्थं संदिग्धं सत्त्वा विस्तरेण कथनार्थं भागवतं तेनैव
 रूपान्तरेण कृतम् । प्रमाणादीनां चतुर्णामप्येकरूपत्वात् सर्व-
 मार्गापेक्षया अग्रमुत्तमो मार्गः । तथाहि । प्रमाणं भगवद्वाक्यम् ।
 वाक्येन 'वृत्तः साधनमसाधयन्नपि भगवता कृतार्थीक्रियते । प्रमे-
 यपरिज्ञानं च फलानुभयरूपम् । साधनं च फलादप्यधिकम् ।
 फलं च ज्ञानकर्मादिसाध्येभ्योऽप्यधिकमिति । अत एवाऽस्मिन्
 मार्गे पातभयं नास्ति । प्रमाणप्रशस्तिवारम्भ्य भगवतो रक्षकत्वात् ।
 तत्र हेतुः— मोचकः सर्वथा यत इति ॥ स हि सर्वानेव येनकेनचि-
 दुक्तप्रकारेणापि प्रवर्त्तमानान्मोचयति । मोचकस्वभावत्वात् । तत्र
 स्ववाक्यानुगतान् कथं न मोचयेत् ॥ किञ्च यदा वेदादीनां का-
 लवशादसाधकत्वं ज्ञानं तदाऽयं मार्गो भगवता कथितः । तेनेदा-
 नीं नान्यो मार्गः फलाय ॥ २१६ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥ २१९ ॥
 २२० ॥ २२१ ॥

भक्त्यादि ॥ एवं अद्यस्याधिकार उत्कर्षे फलत उक्ता, ये तु
 स्वर्गाणि कर्माणि मयि सन्यस्येत्यादिवाक्यचतुष्टयोक्तमध्यमाधिका-
 रे भगवता, न चिरातुद्धारस्योक्तत्वेनापायशङ्कनभावात्फलतो वेदमा-
 र्गस्ताम्यरूपमित उत्कर्षे वक्तुं भक्तिमार्गे अमुक्यानां मध्यमाधिका-
 रिणां फलमाहेत्यर्थः । ये त्वित्यादिगीतावाक्यतात्पर्यमाहुः ॥ अन्तर्ब-
 हिरित्यादिना ॥ गीतायामनन्येनैव योगेनेत्यस्यार्थो न स्फुट इति तमाहुः
 स्वामित्येनेत्यादि ॥ अज्यासयोगप्रकारमाहुः ॥ अन्येषामित्यादि ॥
 ननु भगवता तादृशस्य शीघ्रं स्वप्राप्तिकथनात् फलतो विचारे उ-
 त्त तैव प्रनीयते, न तु मध्यमत्वमिन्यत आहुः ॥ कायेत्यादि । तथाच
 मार्गोत्कर्षाध्यायैवं फलं भगवता प्रतिष्ठापूर्वकमवधारणार्थमुच्यते ।
 न तावताधिकारस्यान्तमत्वं मार्गपदस्याभावादिति भावः ॥ २१५ ॥
 ततोऽपीत्यादि । एतद्भ्रमकं वक्तुमिति शेषः । तथाच यतो बहयमाणस्य
 दौर्लभ्यं, तास्येत्यतोऽयं मध्यम एवेति भावः । दौर्लभ्यमेव विशदीकु-
 र्वन्ति । भागवत इत्यादि ॥ यष्टस्कन्धे चतुर्दशाध्याये । देवानां शुद्ध-
 सत्त्वातामूषिणां चामलात्मनाम् * भक्तिमुकुन्दचरणे न प्रायेणाप-

जायते । रजोभिः सह संख्याताः पार्थिवैरिह जन्तवः । तेषां ये केचनेह-
न्ते भ्रयो वै मनुजादयः । प्रायो मुमुक्षवस्तेषां केचनेष्विजोत्तमाः ।
मुमुक्षूणां सहस्रेषु कश्चिन्मुच्येत सिद्धयति । मुक्तानामपि सिद्धानां
नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुन इति ।
इतोऽप्यधिकमाहुः ॥ मेमयुक्तस्ततोऽपि दुर्लभ इति ॥ नृतीये पञ्चविधो
बेवानां गुणलिङ्गानामिति ज्ञेयेन या भक्तिर्लक्षिता । संकल्पविबलपर-
हितं देवरूपं मनो यस्य तादृशस्य पुरुषस्य सर्वेन्द्रियाणां गुणातीते
भगवति स्वामाधिकी वृत्तिस्तश्चिष्टता या सा भक्तिरिति तत्र सिद्धा-
न्तितम् । ततस्तद्भान्दप्यग्रे मुख्यो लक्षितः । नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति के-
चिदित्यादिश्लोकत्रये । तत्र, केचिदिति दुर्लभाधिकारपुत्रनाथ तथा-
रथम् । एवं सति यथा स्वयं भगवद्भक्तो भवति तादृश्या भक्त्यवस्थायाः
मेमशब्दवाच्यत्वात् पूर्वापेक्षयास्योत्तमत्वेऽपि नगा । इयमेव च निर्गुणा
भक्तिरित्युच्यते । तत्रैवोक्तविधो, मदगुणश्रुतीतिभाष्येन लक्षितव्यात् ।
॥

धिकारमाहुः ॥ तत्रापीत्यादि ॥ नवमेऽध्यायीपोपाख्याने, अहं भक्तपरा-
धीन इत्यादिवाक्यैस्तादृशस्थानौकिकसामर्थ्यरूपमुख्यफलस्यैव भ-
गवद्भोक्ते सिद्धैर्मुक्त्यनपेक्षत्वात्तद्भवने कैमुतिकमेवेति मध्यमाधिका-
रेऽपि यत्र गोपायशङ्कं तत्रोत्तमस्य क तद्भवोऽपीति नायं मार्गः सा-
धाय इति भावः । मुख्यमकैलक्षणं च नृतीये पञ्चोक्तविधे, अहैतुक्यप्रय-
च्छितेति सार्द्धद्वयेनोक्तम् । तत्र च, वीर्यमानं न गृह्णन्तीति मुक्तिफल-
माकर्तृत्वाद्भजनाभ्युदाधिकाररूपमलौकिकसामर्थ्यमेव फलं स्फुटति
तदेव च पुष्टिप्रवाहमर्थादायां पुष्टिभक्तेषु विवेच्यते इति दिक् । एतेन
फलते सर्वतोऽधिकृत्यं विचारितम् । अत्र परं सुगमत्वं चकच्यम् । तत्र
प्रमाणप्रेमयसाधनफलेर्भाक्तिसागोन्कर्षं दर्शयितुं विशिष्टरूपमित्यादि-
साक्षं च यं विवृण्वन्ति ॥ अत्र प्रमेयमित्यादि ॥ अत्र प्रमाणापेक्षया प्र-
मेयस्यैव जीवानुकूलत्वात्तेन फलामिधेयोरकार्यमुक्त्वा साधनन आ-
हुः ॥ प्रमेयेति ॥ एतपूर्वावस्थात्यकमानन्दमूहमरूपं यस्तदित्यर्थः ।
ननु तस्य नित्यत्वेन नान्तरीयकात् संस्कारादेव तदमित्याकिस्ती-
कये विहितमकीर्णां न कोऽप्युपयोग इत्यत आहुः ॥ धयणादा-
त्यादि ॥ तथाच गोपायपरिहारं तदुपयोग इत्यर्थः । कथमेव निश्चय-

मित्यत आहुः ॥ धवणादीनामित्यादि ॥ श्रुत्यपेक्षया तन्मैवंत्यमाश-
 ङ्गाहुः ॥ गीताया अपित्यादि ॥ फलधाक्यादिति भावप्रधानो निर्देशः ।
 फलधाक्यत्वादित्यर्थः । गीताविस्तरात्मके श्रीभागवते किमुक्तमि-
 त्यपेक्षायां मार्गोऽयं सर्वमार्गाणामित्यस्यार्थमाहुः ॥ प्रमाणादीनामि-
 त्यादि ॥ फलमित्यपेक्षायां तदुपपादयन्ति ॥ तथाहृत्यादि ॥ फलादप्य-
 ऽधिकमिति ॥ फलयशीकारकत्वाद्नुमयाच्च तथेत्यर्थः । अत्रैतद्वृत्त्यर्थ-
 गीतायां प्रदत्ते, साधि मां त्वां प्रपन्नमिति धाक्यादात्मनिविदिनेऽनुना-
 य कर्मयोगे सांख्ययोगादिकं च सपरिकरं द्वितीयादिभिः सत्तामर-
 क्त्या, नवमाध्याये, इदं तु ते गुहातमं प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय तादृशं
 भक्तिमार्गमुक्त्वा, मामेवैष्यसि युक्तैवमात्मानं मत्परायणम् ॥ इत्युपसं-
 हृत्य तथापि गौणधर्मसांकर्यात्पुनर्मक्तेर्मुख्यत्वबोधनाय दशमे, भूय
 एवेत्यनेन परमं ध्येयं प्रतिज्ञाय, मास्यतेत्यन्तेन भजनस्यैव फलपर्यव-
 नापित्वमुक्त्वा विभूतिविश्वरूपाभ्यां प्रासङ्गिकं परिहृत्य द्वादशोऽक्षरो-
 पासनादपि स्थोपासनाया उत्कर्षं भक्त्यनुकल्पान् भक्त्योत्कर्षं च प्र-
 तिपाद्य पुनरभिप्राय्यां प्रासङ्गिकं बोधयित्वा पञ्चदशे स्वस्य सर्वभेद-
 धेयत्वं पुरुषोत्तमत्वं तच्छास्त्रस्य गुहातमत्वं तज्ज्ञाने कृतकृत्यत्वं श्रो-
 क्त्वा तदग्रेऽधिकारिणं स्वरूपतो निर्णीय प्रासङ्गिकं पुनर्बोधयित्वाऽष्टा-
 दशे, समासं नैव कौन्तेयेति संक्षेपेण ज्ञानादप्युत्कर्षं भक्तेर्बोधयित्वा
 पुनः सर्वगुहातमं प्रतिज्ञाय, मन्मना भवेत्यनेन पूर्वोक्तां भक्तिं द्वितीयेन
 प्रपत्तिं च तथात्वेनोक्तोपसंजहार । तेन गीतायामुत्कर्षो भक्तिमार्ग-
 स्यैव सिद्धः । एवमेव श्रीभागवतेऽपि, यस्यां वै ध्यमानायामिति
 धाक्ये श्रीभागवतस्य भक्त्युत्पादकत्वकथनाद् व्यासेन समाधौ भक्ते-
 रेधानयोपशामकत्वानुमवात् । एकादशे भगवदुद्धवसंचादे भक्तिस्त्वा-
 धनान्युक्ता, प्रायेण भक्तियोगेन सत्सङ्गेन धिनोद्धयः ॥ नोपायो विप्र-
 ते सम्यक् प्रायणं हि सतामहमिति चोक्त्वा, सुगोप्यमापि वक्ष्यामीति
 प्रतिज्ञाय द्वादशाध्यायं सत्सङ्गस्य स्वप्रापकत्वमुक्त्वा केवलेन हि भा-
 घेनेत्यादिना मुख्यभक्तेः, तस्मात्स्वमुख्यवेत्यादिना प्रपत्तेश्च कथनेन भ-
 क्तिस्त्वप्युपयुज्येत कीदृशी सद्गिराहतेत्यस्योत्तरमाह । ततः श्रीमदु-
 द्धवसंशयानपगमे वेदस्वरूपं प्रतीयमानं वेदार्थं योगं चोक्त्वा प्रास-
 ङ्गिकं च परिहृत्य चतुर्दशे पुनर्भक्तिं प्रशस्य, तस्मादसदभिध्यानं य-
 था स्वप्नमनोरथम् ॥ हित्वा मयि समाधत्स्व मनोमन्त्रायभाषितमिति

सिद्धान्तमुक्त्वा पुनः प्रश्नानुरोधेन योगे तत्सिद्धीर्धिभूतीर्भासिजनकं
 वर्णाश्रमधर्मचोक्त्वा, ऊनविशेषानि ज्ञाने च प्रशस्य तस्यापि मत्ता-
 कृत्यं बोधयन् तस्माज्ज्ञानेन सहितं ज्ञात्वा स्वात्मानमुद्धय * ज्ञानवि-
 ज्ञानमप्यथो भज मां भक्तिमावित हातसिद्धान्तमाह . पुनर्ज्ञानमक्त्योः
 प्रश्ने ज्ञानोत्तरत्वेन मोक्षधर्मानुक्त्या, भक्तियोगः पुरैर्वोक्तः इति तेन प्र-
 दत्तं पूरयित्वा पुनर्भक्तिकारणानि यदत्र, एवं धर्ममनुभ्याषामुद्धवात्म-
 निवेदिताम् * मयिसंजायते भक्तिः कोऽन्योऽप्योऽस्यावशिष्यत इत्याह
 पुनः प्रासङ्गिकं परिहृत्य विशेषार्थिज्ञान्यां स्यस्य वेदार्थरूपत्वमुक्त्वा
 पुनः प्रासङ्गिकं प्रश्नानुरोधि चान्यदपि बहुक्त्वाऽज्ज्ञानं . सिद्ध्यर्थं
 पूर्वोक्तस्य सुगोप्यस्य साधनभूताद् स्यधर्मानुक्त्यानन्विता उपसंज-
 हारः . सुगोप्यतमं तु पूर्वमेवोक्तमिति मुख्याभिकारित्वात्पुनरुक्तौवा-
 च्यः । तेनात्रापि भक्तिमार्गस्यैवोत्कर्षः सिद्धः । एवमेव स्कन्धान्तरेऽपि
 ज्ञायत इति व्यासवरणानामप्ययमेवांशयोऽतो नात्राप्यशङ्कः । वेद-
 संदेहवारकत्वाच्च न प्रमाणस्यापि दीर्घत्वमतोऽयमेव मार्गः प्रमा-
 णप्रमेयसाधनफलैरुत्तम इति निष्कर्षः । एवञ्चास्य, सर्वगुणध्यातमात्र-
 णेऽप्युक्तलक्षणकार्येन निर्गुणभक्तिमार्गस्य फलित्वमिति ।

अथ प्रस्तुतमुच्यते । ननु मोक्षकस्याभावे येदादिमार्गेऽप्योऽपि
 मोक्षयिष्यतीति को विशेषो भक्तिमार्गे इत्याकाङ्क्षायां वर्णाश्रमव-
 तामिति कारिकां विवृण्वन्त आहुः ॥ किञ्चेत्यादि ॥ अयमर्थः । यद्य-
 चतुपनयनेन ब्राह्मणादिदेयतासंलग्ने देहस्य ब्राह्मणादिरूपता य-
 दपि शूद्रत्वरूपदेयतामेतस्यैव नोपनयनसापेक्षत्वं तथापि वृत्ततो
 ब्राह्मणत्वस्याजगरे व्ययस्थापनात् समानन्यायेन शूद्रत्वस्यापि तद्-
 गम्यत्वनिष्ठपादवृत्ताभावेऽस्तच्छूद्रत्वस्य सर्वसंमतत्वाच्च सर्वेषां वर्णा-
 नां वृत्तादेवावगतिः । मोक्षेद्वर्णमासतैव । तथा तत्तदाश्रमोदिता-
 चारकरण एवाश्रमभक्तिः । अन्यथा तु, गृहस्थस्य क्रियात्यागो मत-
 त्यागो वटोरपि * तपस्विनो मामनासो भिक्षोरिन्द्रियलौक्यता * आ-
 श्रमापसद्वा ह्येने सत्त्वाश्रमविद्व्यका इति वाक्यादाश्रमाभासतैव ।
 एवं सति वैदिकधर्मशेषेऽधिकारे नष्टेऽतादृशा क्रियमाणस्य मुख्यत्वा-
 भावात्फलमात्र इति पूर्वमुपपादितम् । तथा सतीदानीं क्रियमाणस्य
 धर्मताममात्रधारकत्वाच्छ्रुतत्वं . शब्दशृच्छ्रुत इति ननुक्षणात् । तथा
 माममात्रेण कृत्वा क्रियमाणे कर्मण्यपूर्वोक्तोक्ततो मुक्त्यमाव इति चेदे-

य ज्ञातं तदायं कथित इति नेदानीं मार्गान्तरेण मोक्षयतीत्ययमेवेष्टा-
नीमुत्कृष्ट इत्यर्थः । पर्यं सुगमत्वं सर्वथा फलसाधकत्वं च विमृष्ट-
म् ॥ २१६ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥ २१९ ॥ २२० ॥ २२१ ॥

बुद्धिमानादरं तस्मिँश्छलं साध्येऽपि दुःखतः ॥

त्यक्त्वा मार्गे ध्रुवफलं भक्तिमार्गे समाविशेत् ॥ २२२ ॥

विरुद्धकरणं नास्ति प्रक्रिया न विरुद्धाने ॥

कलितैरेव बाधः स्यादत्रोचाम प्रमाणनाम् ॥ २२३ ॥

सर्वथा चेद्धरिकृपा न भविष्यति यस्य हि ॥

तस्य सर्वमशक्यं स्यान्मार्गेऽस्मिन् सुनरामपि ॥

कृपायुक्तस्य तु यथा सिद्ध्यंत कारणमुच्यते ॥ २२४ ॥

कृष्णसेवापरं वीक्ष्य दम्भादिरहितं नरम् ॥

श्रीभागवततत्त्वज्ञं भजेज्जिज्ञासुरादरात् ॥ २२५ ॥

तदभावे स्वयं वाऽपि मूर्तिं कृत्वा हरेः क्वचित् ॥

परिचर्यां सदा कुर्यात् तद्रूपं तत्र च स्थितम् ॥

साकारव्यापकत्वाच्च मन्त्रस्यापि विधानतः ॥ २२६ ॥

श्रीकृष्णं पूजयेद् भक्त्या यथालब्धोपचारकैः ॥

यथा सुन्दरतां याति बस्त्रैरामरणैरपि ॥ २२७ ॥

अलङ्कुर्वीत संप्रेम तथा स्थानपुरःसरम् ॥

भर्यादिरनुकूलश्चेत् कारयेद् भगवत्क्रियाम् ॥ २२८ ॥

उदासीने स्वयं कुर्यात् प्रतिकूलं गृहं त्यजेत् ।

तस्याग्रे दूषणं नास्ति यतो विष्णुपराङ्मुखाः ॥ २२९ ॥

एवं मार्गस्योत्तमत्वं प्रतिपाद्य सात्त्विकानुपदिशति ॥ बुद्धि-
मानिति ॥ परमादरो बहुषु न संभवति । अत एवैकस्मिन् कर्त्तव्यः
तत्र वेदमार्गपेक्षयाऽपि भक्तिमार्गस्योत्तमत्वमतिपादनात् सांप्रत-
मन्यस्याभावात् । आदरेण भक्तिमार्गे प्रविशेत् । मार्गे प्रवेशमात्रे-
णैव कृतार्थत्वात् ॥ २२२ ॥ नन्वेवं पापण्डानामपि वचनानि
भयन्तीत्याशङ्काह ॥ विरुद्धकरणं नास्तीति ॥ नात्र श्रुतिस्मृतिः
विरुद्धाचारो, नापि प्रमेयं वेदविरुद्धम् । अतो नात्र विरुद्धसंभाव-
नाऽपि । नतु पराश्रया मुक्तिर्मायावादादिभिर्निराकृतेतिकथं न प्र-
मेयविरोधस्तत्राह ॥ कल्पितैरेव बाधः स्यादिति ॥ ते हि स्व-
मार्गं फलत्वेन कल्पयन्ति । तत्रप्रामाणिकम् । आत्मशब्दस्य भगव-
द्वाचकत्वात् ॥ न तु जीवपरत्वं वेदान्तानाम् । नापि जीवस्य फल-
रूपत्वम् । अतः परमानन्दोऽधिको भवतीति न कदापि मुक्तिः
स्वाधीना । अतस्तत्र स्नेह एव तत्प्राप्तिहेतुः । अतो युक्त्याऽपि
भगवन्मार्गस्य प्रामाण्यं साधितमित्यर्थः । परमत्र न सर्वेषां फल-
सुखाधिकारः, किन्तु येषु भगवत्कृपा । कृपापरिधानं च मार्गरूप्या
निर्धीयते । तत्रादितः साधनान्वाह ॥ कृष्णसेवापरमिति ॥ यो
हि गुरुः सेवामुपदेक्षति स स्वयं चेत्ताम् उत्तमां आनीयात्तदा
कथं न स्वयं कुर्वदिति सेवापर एव गुरुः । तत्रापि निमित्तानि
धारयति ॥ दम्भादिरहितमिति ॥ सेवा च प्रमाणमूलैव पुरुषार्थ-
पर्यवसायिनी । अन्यथा मनस्यन्यद्दिशायान्यथा करणे न फलसि-
द्धिरित्यभिप्रायेणाह ॥ श्रीभागवततत्त्वज्ञमिति ॥ जिज्ञासुः, न तु
कौतुकाद्याविष्टः । भजनं सर्वभावेन तदा तदुक्तप्रकारेण भगवत्-
सेवा कर्त्तव्या ॥ स च दुर्लभ इति ॥ तेनापि वक्तव्यं प्रकारमाह ॥
तदभाव इति ॥ क्वचिद्देशविशेषे सत्परिषान्निभामभावयुक्ते हरेर्मूर्तिं
कृत्वा भजेत् ॥ अयमेवाऽस्य मार्गस्य प्रकार उच्यते । यन्मूर्त्तौ

कृतं सर्वं भगवति कृतं भवति । तत्र मूर्तेर्भगवत्त्वं त्रधा निरूपयति ॥ नदृष्टमिति ॥ वस्तुविचारेण सर्वस्य भगवद्रूपत्वाद्देशेपस्त्वयम्-
 एनमुद्धरिष्यामीति तदा मृदादेः प्रादुर्भूतः भक्तिमार्गानुसारेणाह ॥
 तत्र च स्थितमिति ॥ मूर्त्तौ स्थितम् । परं यत्र हस्तस्तत्र हस्तः ।
 तत्तदवयवेषु तत्तदवयवा इति । तत्र हेतुः—व्यापकं साकारं ब्रह्मे-
 ति । अतः सर्वे कटकाद्युपचारा भगवदवयवेष्वेव साक्षात्कृता भ-
 वन्ति । उपासनामार्गानुसारेणापि मूर्त्तत्रिव भगवद्भजनं भवती-
 त्याह ॥ मन्त्रस्यापि विधानत इति ॥ न्यासादिपूर्वकं सर्वपूजा ॥
 २२३ ॥ २२४ ॥ २२५ ॥ २२६ ॥ मूर्त्तौ विशेषमाह ॥ श्रीकृष्णमिति ॥
 मूर्त्यन्तरे अन्तरेतत्त्वम् । यथावद्मुखपतया प्राप्तैर्द्रव्यैरुपचाराः
 कर्त्तव्याः । तत्रापि भक्तिमार्गानुसारेणोपचारा मुख्या इत्याह ॥
 यथा सुन्दरतां यातीति । समेमेत्यनुद्वेगार्थम् । स्थानं मन्दिरम् ।
 तदलङ्कारपूर्वकमेव भगवदलङ्कारणं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ एवं प्रवृत्तस्य
 भार्यादीनां विनियोगमाह ॥ भार्यादिरनुकूलश्चेदिति ॥ भार्या-
 दिकं गृहम् ॥ विष्णुपराङ्मुखा भार्यादयः ॥ अन्यथा परित्यागे
 दोष एव । अनेन अवैष्णवैः सहास्मिन्मार्गे न स्यात्तव्यामित्युक्तं भ-
 यति ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ २२९ ॥

उपदिशतीति । ननु भवत्विदानीमन्योत्कर्षो, न तु सर्वदा त-
 था सति कदाचिद्यथोक्तरीतिकथमसंपत्ताविदानीमपि चेदमार्गात्
 फलासन्निरितिशङ्कया, गहिना कर्मणो गतिरिति, शिलोऽष्ठवृत्त्या परि-
 तुष्टाचक्षते इति क्लृप्तांशधिकनरस्तेषामित्यादिवाक्यात्तस्य दुःखसा-
 प्यत्वं तु सार्वदिकं, न त्वस्येति नास्य कदाप्युत्कर्षहानिरित्याशयेनो-
 पदिशतीत्यर्थः । तत्र पूर्वमधिकारोऽपेक्षित इति प्रथमतः सामान्यं त-
 माहुः ॥ बुद्धिमानिति ॥ बुद्धेरधिकारिविशेषणत्वं द्वितीयस्कन्धारम्भे,
 श्रोतव्यादीनीत्यत्र साधितम् । तादृशा यत्कर्त्तव्यं तदाहुः ॥ परमादरे-
 त्यादि ॥ मार्गे प्रवेशत्यादि । अपि चेत्सुबुराचार इति वाक्यात्तथेत्य-
 थः ॥ २२२ ॥ मूले, प्रक्रियापदेन पारिपाटी बोध्यते । तां विशदय-

नित ॥ नापि प्रमेयमित्यादि ॥ तथाच पापवद्वैलक्षण्यस्यात्र स्फुट-
 म्भाद् बुद्धिमत्तस्तद्भानं सुखेन मधिष्यतीति नैव दोष इत्यर्थः । मूले,
 कल्पितैरित्यादि ॥ वाक्यत्वेन कल्पितैर्वाक्याभ्यामैरेवात्र यावद्वृत्तिर्न तु
 वास्तविको पापः ॥ अहं सर्वस्य प्रभव इत्यादि ॥ प्रायेण भक्तियोगेन
 इत्यादिप्रमाणानामुक्तत्वादित्यर्थः । ननु भवत्यस्य ग्रामाणि कार्यं, त-
 धापि स्वाश्रयमुक्तिपक्षस्य कथं कल्पितत्वमत आहुः ॥ ते हा-
 र्यादि ॥ आत्मशब्दस्येति ॥ आत्मन्नामात्र परं विद्यते, तरति शो-
 कमात्मविदित्यादिफलवाक्यगतस्य तस्येत्यर्थः । ननु भैत्रेयीब्राह्मणे,
 आत्मशब्दः शरीरपर एव सिद्ध इति जीवपरत्वमेव वेदान्तानामिति
 कथं तदेत्यत आहुः ॥ न त्वित्यादि ॥ यद्येवं स्याद् व्यासः शरीर-
 जिज्ञासामेव प्रतिजानीयात् ब्रह्मजिज्ञासाम् । अनुपपत्तेस्तु न शरीर
 इति च न वदेत् । अन्यो भैत्रेयीब्राह्मणेऽप्युपसंहारप्राप्त्यर्थं निश्चित्या-
 उत्तमशब्दो ब्रह्मपर एवानुसंधेय इति भावः । तदिदं विस्तरतो ब्रह्मसूत्र-
 भाष्याद्वशान्तव्यम् । ननु त्रिविकारमज्ञानादपि पापद्वयः क्षनिवृत्तेरा-
 र्मानं चेद्विज्ञानीपादयमस्मीति पुरुषः * किमिच्छन् कस्य वा हेतोः
 शरीरमनुसंजरेदिति अतिसिद्धत्वात् कार्यं न स्वस्य फलत्वमत आ-
 हुः ॥ नापीत्यादि ॥ जीवो हांसः प्रवेशो वा, प्रह्न तु ततोऽधिकम् ।
 अधिकं तु भेदनिर्देशादिरयादिभ्यः । अतः प्राप्तिर्मुभ्येति न यावद-
 दुःक्षनिवृत्तिमात्रस्य फलत्वम् । उक्तवाक्ये जीवाल्लङ्घ्यावर्जनाय न
 जीवस्य फलत्वमतस्तथेत्यर्थः । एवं स्वाश्रयमुक्तिपक्षदूषणेन तस्य
 कल्पितत्वं प्रतिपाद्य पराश्रयमुक्तिपक्षे यत्माद्यनं पूर्वेण सिद्धं तदा-
 हुः ॥ अत इत्यादि ॥ अस्य प्रमेयस्य पूर्वमुक्तत्वेऽपि पुनः स्मारणस्य
 प्रयोजनमाहुः ॥ अन्यो गुक्तोऽप्यादि ॥ ननु यद्येवं तर्हि प्रेक्षायां सर्व-
 यामेव कुतो नात्र प्रवृत्तिरित्याकाङ्क्षायां दोषाभावात्स्याद्वयविकारवि-
 क्षेपणत्वं इति कृत्वा तत्माद्यनं सूचयन्त आहुः ॥ परमित्यादि ॥ अ-
 नुमानिकप्रत्येकेणामिति सूत्रे विषयवाक्यविवेचने अव्यक्तपदेन भ-
 गवत्कृपा प्रतिपादिता । सा च भगवद्दर्शनादस्तस्येति नायं दोष
 इत्यर्थः । ननु तस्या अव्यक्तत्वे कथमधिकारनिश्चय इत्याकाङ्क्षाया-
 भाहुः ॥ कृपापरित्यादि ॥ नप्रेक्षाहरणमाहुः ॥ निर्व्योमत इति ॥ अ-
 स्माभि रिति शेषः । अन्येषां तु भागेष्वपि परिज्ञानं वेद्यमन्ताचारैः ।
 अथ भागवतं सूतेत्यत्र तथासिद्धः ॥ २२३ ॥ २२४ ॥

कृतं सर्वं भगवति कृतं भवति । तत्रं मूर्तेर्भगवत्त्वं त्रेधा निरूपयति ॥ तद्वक्तव्यमिति ॥ वस्तुविचारेण सर्वस्य भगवद्रूपत्वाद्देशेपस्त्वयप-
 एनमुद्धरिष्यामीति तदा मृदादेः प्रादुर्भूतः भक्तिमार्गानुसारेणाह ॥
 तत्र च स्थितमिति ॥ मूर्त्तौ स्थितम् । परं यत्र हस्तस्तत्र हस्तः ।
 तत्तदवयवेषु तत्तदवयवा इति । तत्र हेतुः—आपकं साकारं ब्रह्मे-
 ति । अतः सर्वे कटकाद्युपचारा भगवदवयवेष्वेव साक्षात्कृता भ-
 वन्ति । उपासनामार्गानुसारेणापि मूर्त्तावेव भगवद्भजनं भवती-
 त्याह ॥ मन्त्रस्यापि विधानत इति ॥ न्यासादिपूर्वकं सर्वपूजा ॥
 २२३ ॥ २२४ ॥ २२५ ॥ २२६ ॥ मूर्त्तौ विशेषमाह ॥ श्रीकृष्णमिति ॥
 मूर्त्यन्तरे अन्तरितत्वम् । यथावद्मुख्यतया प्रतिद्रव्यैरुपचाराः
 कर्तव्याः । तत्रापि भक्तिमार्गानुसारेणोपचारा मुख्या इत्याह ॥
 यथा सुन्दरतां यातीति । संप्रमेत्यनुद्वेगार्थम् । स्थानं मन्दिरम् ।
 तदलङ्कारपूर्वकमेव भगवदलङ्कारणं कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ एवं प्रवृत्तस्य
 भार्यादीनां विनियोगमाह ॥ भार्यादिरनुकूलश्चेदिति ॥ भार्या-
 दिकं गृहम् ॥ विष्णुपराङ्मुखा भार्यादयः ॥ अन्यथा परित्यागे
 दोष एव । अनेन अवैष्णवैः सहास्मिन्मार्गे न स्यात्तव्यमित्युक्तं भ-
 वति ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ २२९ ॥

उपदिशतीति । ननु भवत्विदानीमन्योत्कर्षो, न तु सर्वदा त-
 था सति कदाचिद्यथोक्तरीतिरिति कथमेव संपत्ताविदानीमपि वेदमार्गात्
 फलासद्विरिति शङ्कनायां गंहना कर्मणो गतिरिति, शिलोऽलङ्कार्या परि-
 शुष्टा इति ॥ इति ॥ अथोऽधिकतरस्तेषामित्यादिवाक्यात्तस्य दुःखसा-
 प्यत्वं तु सायंदिक्, न त्वस्येति नास्य कदाप्युत्कर्षहानिरित्याशयेनो-
 पदिशतीत्यर्थः । तत्र पूर्वमधिकारोऽपेक्षित इति प्रथमतः सामान्यं त-
 माहुः ॥ बुद्धिमानिति ॥ बुद्धेरधिकारिविशेषणत्वं द्वितीयस्कन्धारम्भे,
 श्रोनव्यादीनीत्यत्र साधितम् । तादृशा यत्कर्त्तव्यं तदाहुः ॥ परमादरे-
 त्यादि ॥ मार्गे प्रवृत्त्यादि । अपि चेत्सुवृत्ताचार इति वाक्यात्तयेत्य-
 र्थः ॥ २२२ ॥ मूले, प्रक्रियापदेन पारिपाटी बोध्यते । तां विशदय-

न्ति ॥ नापि प्रमेयमित्यादि ॥ तथाच पापण्डुवैलक्षण्यस्याथ स्फुट-
त्वाद् युक्तिमतस्तद्धानं सुखेन भविष्यतीति नैव दोष इत्यर्थः । मूले,
कल्पितैरित्यादि ॥ वाक्यत्वेन कल्पितैर्वाक्यामात्रैरेवाथवाधुनिर्न तु
वास्तविको वाधः ॥ अहं सर्वस्य प्रभव इत्यादि ॥ प्रायेण भक्तियोगेन
इत्यादिप्रमाणानामुक्तत्वादित्यर्थः । ननु भवात्वस्य प्रामाणिकत्वं, त-
थापि स्वाश्रयमुक्तिपक्षस्य कथं कल्पितत्वमत आहुः ॥ ते हा-
त्यादि ॥ आत्मशब्दस्येति ॥ आत्मशब्दात् परं विद्यते, तरेति शो-
कमात्मयदित्यादिफलवाक्यगतस्य तस्येत्यर्थः । ननु मैत्रेयीप्राहणे,
आत्मशब्दः शरीरपर एव सिद्ध इति जीवपरत्वमेव वेदान्तानामिति
कथं तथेत्यत आहुः ॥ न त्वित्यादि ॥ यद्येवं स्याद् व्यासः शरीर-
जिज्ञासामेव प्रतिजानीयात् प्रकृतिजिज्ञासां । अनुपपत्तेस्तु न शरीर-
इति च न वदेत् । अतो मैत्रेयीप्राहणेऽप्युपसंहारप्रत्ययं निश्चित्या-
ज्जगत्पदोऽज्ञाप्य स्वात्मसंज्ञेति भावः । तद्विद्वद्भिस्तत्तो वेदासूत्र-
भाष्यादध्वगन्तव्यम् । ननु विविकान्मदानादपि थायदुःखनिवृत्तेर-
त्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूर्यः * किमिच्छन् कस्य वा हेतोः
शरीरमनुसंजयेदिति श्रुतिसिद्धत्वात् कथं न स्वस्य फलत्वमत आ-
हुः ॥ नापीत्यादि ॥ जीवो ह्यंशः प्रवेशो वा । अथ तु ततोऽधिकम् ।
अधिकं तु भेदनिर्देशादित्यादिभ्यः । अतः प्राप्तिमृत्त्येवेति * वाधदू-
ष्टुःकनिवृत्तिमात्रस्य फलत्वम् । उक्तवाक्ये जीवलिङ्गस्यादर्शनाच्च न
जीवस्य फलत्वमतस्तथेत्यर्थः । एवं स्वाध्यापमुक्तिपक्षदूषणेन तस्य
कल्पितत्वं प्रतिपाद्य पराश्रयमुक्तिपक्षे यत्साधनं पूर्वतः सिद्धं तदा-
हुः ॥ अत इत्यादि ॥ अस्य प्रमेयस्य पूर्वमुक्तत्वेऽपि पुनः स्मरणस्य
प्रयोजनमाहुः ॥ अतो युक्त्येत्यादि ॥ ननु यद्येवं तर्हि प्रेक्षावत् सर्व-
पामेव कुतो नाथ प्रवृत्तिरित्याकाङ्क्षायां बोधमात्रस्याप्यधिकारिवि-
शेषणस्य हवि कृत्वा तत्साधनं सूचयन्त आहुः ॥ परमित्यादि ॥ मा-
नुमानिकमप्येकेषामिति सूत्रे विषयवाक्यविवेचने अव्यक्तत्वेन भ-
गवत्कृपा प्रतिपादिता । सा च भगवद्बोधास्तस्येति नार्यं दोष
इत्यर्थः । ननु तस्या अव्यक्तत्वे कथमधिकारनिश्चय इत्याकाङ्क्षायां
माहुः ॥ कृपापरित्यादि ॥ अत्रोदाहरणमाहुः ॥ निष्प्रियत इति ॥ भ-
स्माभि रिति शेषः । अन्येषां तु मार्गवधिपरिज्ञानं वेदवचनाच्चरिः ।
अथ भागवतं धूतैव तथासिद्धेः ॥ २१३ ॥ २१४ ॥

तत्रेत्यादि ॥ ननु यद्येवं तदा कृपयैव फलसिद्धेः साधनवैयर्थ्य-
 मित्याकाङ्क्षायां साधनशास्त्रार्थपस्या तद्व्यतिरेक्य प्राप्य इति निश्चित्य
 कृपायाः अनुग्रहावयवधर्मान्तररूपत्वात्तस्य भक्तिकारणतायाः भक्तिहेतु-
 निर्णये विवेचितत्वादनुग्रहेण भक्तेः सिद्धावपि तदपस्थाप्यस्य
 प्रेरणः साधनसंश्लेषत्वात् स यथा सिद्ध्यन्त तथा साधनाभ्यासेत्य-
 येः । तत्र, भजिज्ञासितभक्तमोः गुरुं मुनिमुपायजेदिति भगवद्वाक्येषु,
 निरालम्बो यथा लोके स्थानभ्रष्टो निगद्यते * हरेः कृपाविशिष्टोऽपि
 गुरुहीनस्तथैव च * यथा भक्तिः स्वन्तर्गता गुरुसेवयपि तादृशी *
 जिज्ञासाशेषभावरथं तथापि विनिगद्यत इत्येकादशी सुयोधिन्यां प्र-
 बुद्धवाक्येषु सिद्धेः । प्राथमिकं तदेवेति गुरुलक्षणपूर्वकं तां वदन्त
 यद्गुः ॥ कृपेत्यादि ॥ भव प्रथमतः तां गुरुविशेषणं, शाब्दे परं च
 निष्णातमित्यनेन सिद्ध्यतः । द्वितीयं चोपशमाश्रयपदेन । यद्यपि
 संवेदधारणाच्च वैधवीक्षावद् हृदयप्रवेशाय चोभयनिष्णातत्वं तस्य-
 व्यावर्तत, तथापि इति भगवत्प्रवेष्ट एव साधनेषु निष्ठा वदन्त इति
 भगवत्सेवापरत्वं तस्यैव लक्षणम् । तदेवात्राभिप्रेत्याहुः ॥ यो हि गुरु-
 रित्यादि ॥ द्वितीयस्य तात्पर्यमाहुः ॥ तथापीत्यादि ॥ मूले, वृत्ता-
 र्थित्यादिपदेन कामलोभपूजा. संगृह्यन्ते ॥ सेया चेत्यादि ॥ तथाच
 श्रीभागवतस्य सर्वप्रमाणसारकृपतायाः, सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं
 समुद्रधु न्मिताद्विद्वद्गीयवाक्येतिद्वत्याच्छाब्दनिष्णातत्वं श्रीभागवत-
 तस्यैवैतत्पर्यमेव बोध्यम् ॥ वीक्ष्येत्यनेन मार्गान्तरादत्र वैलक्षण्यं हा-
 पितम् । ईश्वरैर्दीनानाङ्गुनयाः विना च सम्यक्त्वं परीक्षणे चाप्यते ।
 तथाच तन्त्रे, गुरुः परीक्षयंच्छिष्यमिति वाक्याच्छिष्यो यथा परीक्ष्य-
 तै तथाप्र गुरुः । नोच्चेदतादृशस्य लोकाजुगतपशुरूपत्वात्तादृशोऽनु-
 सरणेप्रधानुगान्धवतुभार्यापि पतताम् । एतदर्थमेव जलभेदग्रन्थ-
 फरणं श्रेष्ठम् । अयमप्यर्थः, शाब्दे परे चेत्यादिविशेषजातां हाताना-
 मय प्रपदिप्रयोजकत्वात् सिद्ध्यति । एवं गुरुस्वरूपं निश्चित्य शि-
 ष्यास्याहुः ॥ जिज्ञासुरित्यादि ॥ यद्यप्यत्र जिज्ञासायां कर्म न निर्दिष्टं,
 तथाप्युत्तमं श्रेय एव समाधनं प्रकरणाद् बोध्यम् । तच्च भगवाने-
 तन्मायुज्य तन्मायुज्यं च । एतज्जिज्ञासा च, सारिषका भगवद्भक्ता
 इत्यनेनाहम्भनृशायामुक्तस्यैव संभवति तथाप्युक्तं गुरुभक्त्यादर-
 जानिका सुतरां तादृशस्येति स एवाभिधायी । तेन प्रहस्तपञ्चो-

उत्तमत्वं तथात्रापीनिभावः । तेनापत्तौ यद्वाद्योऽपि संशुद्धीता ज्ञेयाः ॥
 हरेर्मूर्तिं कृत्वा भजेदिति ॥ भगवत्स्वरूपं स्वामित्वेन भावयित्वा आ-
 त्मानं दासं भाषयन् दासकार्यं कुर्यादित्यर्थः । ननु पृथमस्य मार्ग-
 स्य भगवदुक्तत्वप्रतिपादनावस्मिन् भगवद्धर्मत्वमुक्तं भवति । तल्ल-
 क्षणं चैकादशे योगेभ्यश्चाक्ये, ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्म-
 लब्धये * अञ्जः पुंसामविबुधां विद्धि भागवतान् हि तानित्युक्तम् ।
 तत्र ये धर्मा वै निश्चयेन भगवत्फला एव, कायवाङ्मनोभिर्व्यस्तैः
 समस्तैर्भगवद्विषया एव, भगवतैव च प्रोक्ताः, यथा, मन्मना भवेत्या-
 दौ ते भागवता इति तत्र स्थितम् । एवं सति योगेऽश्वत्थाक्येषु आ-
 त्यन्तिकक्षेमप्रदाने, मन्येऽकुतश्चिदित्यनेन प्रपत्तिमार्गं तथाप्येनोक्ता
 धर्मान् भागवतान् धूतेति प्रदाने, ये वै इति लक्षणमुखेन 'तानेवोक्त्या
 द्वितीये तदुत्कर्षं चोक्त्वा तदग्रे त्रिभिः मथमाधिकारिकार्यास्तान्
 पञ्चभिस्तदनुकल्पकूपींश्चाह । तत' स्थूलबुद्धीनामपि भगवत्प्राप्तये
 र्थं तानेवावितः पुनराह । ऐहि कामुष्मिकफलभोगधिरागपूर्वकं गुरु-
 शरणगमनं, ततस्तत्सेवनं सर्वभावेन । तत' कर्मज्ञानमार्गप्रवेशस्ततः
 सप्तभिर्भक्तिमार्गस्ततस्तस्य फलपर्यवसायित्वमिति क्रमेण । ननु भग-
 वानप्येकादशाध्याये, श्रद्धालुर्मे कथाः शृण्वन्नित्यादिना, भगवदा-
 धितस्य कथाश्रवणगानस्मरणजन्माऽभिनयभगवदर्थधर्मकामार्थधर-
 णानि भक्तिलभकारणत्वेनाहोत तं क्रमं विहाय किमिति मूर्तिभजन-
 मेव प्रथमत उच्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ अयमित्यादि ॥ तथाच
 आक्षान्त्युपयोगादेतस्या एव मुख्यतयोपदेश इति भावः ॥ सर्वमिति ॥
 एवञ्च समानन्यायेन मूर्त्तावपराधोऽपि भगवदपराध इति स्थापितम् ।
 तत्रेत्यादि ॥ ननु तथापि सूर्योऽग्निर्ब्राह्मणा गाय इति भगवताऽन्येषा-
 मपि पूजास्थानानां कथनाच्छालग्रामे भगवत्सान्निध्यस्य शास्त्र-
 सिद्धत्वाच्च तानि विहाय किमिति मूर्त्तावेव भजनमुपदिश्यत इत्या-
 काङ्क्षायां सारित्रकानां ज्ञानभक्त्युपासनाप्रधानमेवेन त्रैविध्यात्तत्त-
 द्नीत्या कथन तस्य तस्य बोधो भवतीति तत्तदर्थं त्रेधा निरूपयतीत्य-
 र्थः । तत्र पूर्वं ज्ञानप्रधानं प्रति भगवत्त्वे हेतुमाहुः ॥ यस्त्वित्यादि ॥
 यद्येवं तर्हि मूर्त्तौ को विशेष इत्यत आहुः ॥ विशेषस्त्वित्यादि ॥ त-
 थाच यथा प्रह्लादादर्थं स्तम्भादिभ्यः प्रादुर्भावस्तथात्राप्येतस्यैवो-
 प्रादुर्भावं, न तु साधारणतयोति सूर्यादिभ्यः शालग्रामाद्या-

अत एव परिचर्या चोभयत्रेति योगेश्वरवाक्यम् । परिचर्या स्तुतिप्र-
हेति, ममार्चास्थापने श्रद्धेति, आदरः पारचर्यायामित्यादिभगवद्वा-
क्यानि च । एवं मूर्त्ती परिचरणमेव मुख्यमिति स्थापितम् ॥२२५॥२२६॥

मूर्त्तावित्यादि ॥ एवं सर्वासु मूर्त्तिषु तुल्यतया भजनप्राप्तिं कस्यां
कार्यमित्यपेक्षायां कस्याश्चिन्मूर्त्तिं विशेषमाहेत्यर्थः । मूर्त्ती भगव-
त्स्थितिवर्द्धेरयसीचावेशरूपा भवति । एवं सति मूर्त्यन्तरे य आवेशः
सोऽघतारूपस्य । तथ, एतन्मानावताराणां निधानं धीजमध्यममिति
भगवदंशपुरुषांशभूतामिति धन्तरितत्वं बोध्यम् । अत्र च श्रीकृष्ण-
पदेन युगलसेवापि सूचिता येया । समानन्यायाच्च तत्स्यरूपे तथा-
स्थितिरिति च । अत्रत्यो विशेषो मत्कृतमूर्त्तिपूजनयादादनुसंधेयः ।
एवं मूर्त्तिं निश्चित्य, परिनिष्ठा तु पूजायामिति वाक्यान् पूजनमा-
द्यदयकमिति तत्प्रकारमाहुः ॥ यथायदिति ॥ एतस्यैव विवरणं- मुख्य-
तयेति ॥ राजोपचारैरित्यर्थः । लब्धोपचारकैरित्यस्य विवरणं-
प्राप्तैर्देवैरुपचाराः कर्त्तव्या इति ॥ पूजनं च समीपे स्थित्वा यथा-
योग्यं सेवनम् । परिचर्या तु विप्रकर्षे स्थित्येति विशेषः । उचितः
सत्कार उपचारः । उपचाराश्च शक्त्यनुसारं सहस्रशतषोडशप-
ञ्चान्यतमाः । तत्रोद्गासावाहनेऽत्र न स्त एव । मूर्त्तीं स्थितेरुपपा-
दितत्वात् । पाद्यं तु स्नानसमय एव साम्प्रदायिकैः क्रियते । दन्त-
धावनं तु घालभावादेव नेह । अभ्यङ्गेऽन्मर्दानादशौभिकचनानि तु
यथासम्भवं उत्सवादी प्रत्यहं विच्छिद्य च क्रियन्ते एव । एवम-
न्येष्वपि सम्प्रदायाद् बोध्याः । आश्रयेतेत्यनुष्ठौ, देवास्तुरमनुष्येषु
मन्त्रकाचरितानि चेति वाक्यात् ॥ अनुष्ठेगार्थमिति ॥ उष्टेगो द्वेधा
चित्तस्य चाञ्चल्येन खेदेन च । खेदोऽपि देहरोगादिकृतो भगवति
दुरुपचारकृतश्च । तत्प्रेम्णा क्रियमाने शीतोष्णवर्षादिषु जलवसना-
दीनां यथोचितसमर्पणमेव भवति । चाञ्चल्यादिकं च निवर्त्तत इति
तदर्थं, न तु पुष्टिरूपताश्चापनार्थं, साधनावस्थाय इत्यर्थः ॥ स्थानं
मन्दिरमित्यादि ॥ संमार्जनोपलक्षणां संकमण्डलवर्त्तनैः * गृहशु-
ध्यणं मह्यं दासवद्यदमाययेति भगवद्वाक्यादित्यर्थः । उपलक्षणमे-
तत् । तेन वितानशयनासनायलङ्कारणमपि तत्तदुपयोगावसरात् पू-
र्वं बोध्यम् ॥ एवं प्रवृत्तस्येत्यादि ॥ इदं च सहायसापेक्षमिति ते या-
वशा अपेक्षितास्तान् वक्तुं भार्यादिविनियोगमाहेत्यर्थः । एतेन

दारादीना निवेदनोत्तरं विनियोगः प्रदर्शितः ॥ निवेदनागावेऽपि प्राति-
 कृत्यस्य सम्भवादिति । तथा मर्त्यं धर्मफलमार्थानाचरन्निति, मर्त्ये-
 २३३ धर्मास्त्यागो भोगस्य च सुखस्य चेति वाक्यं च समर्थितं ज्ञेय-
 म् । ते चंदनुकृतास्तदा भगवत्येव विनियोज्या, न स्वार्थमिति । मौ-
 दासीन्यं तु निर्धन्वेन तेषां क्लेशसम्भवात् क्लेशस्य च भगवताऽन-
 क्लेशकारात् स्वयमेव कुर्यात् । प्रातिकृत्ये तु त एव त्याज्या न तु स्वयं
 गच्छेदिति बोधयितुं गृहपदार्थमाहुः ॥ भार्यादिकमिति ॥ तथाच,
 ॥ निर्विषणो नातिस्वका भक्तियोगोऽस्य भिक्षि इति मध्यमाधिका-
 रात् तथेति भावः । ननु, वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या शिशु सु-
 तः ॥ अप्यन्यायशतं कृत्या भवेत्या मनुरग्र्यादिति स्मृतेस्तस्यागोऽनु-
 चितः मध्यमाधिकारे दासस्यापि सम्भावनादिति शङ्कयते, तस्यागो दूष-
 णं नास्तीत्यर्थं चिद्वचस्त आहुः ॥ विष्णुपराङ्मुखा इत्यादि ॥ ततो दुः-
 सङ्गमुच्छ्रजेयादौ दुःसङ्गस्यागस्याङ्गत्वेनोपदेशात् स्मृतेरदुद्धिपत्त्या-
 त्साध्याविषययोगेनायहिमुष्कन्यागपरत्याद्या तथेति भावः । एतदेषाहुः
 अन्यथेत्यादिना ॥ एवं कृष्णान्मनाधेयुः मनुष्येषु च सौहृदमिति या-
 प्यात्तथात्वेऽपत्यागं तथेति भावः । एवं द्रव्यवर्ता सदा भजत्प्रकार-
 वक्तः ॥ २२७ ॥ २२८ ॥ २२९ ॥

सर्वथा वृत्तिहीनश्चेदेकं यामं हरौ नयेत् ॥

पठेच्च नियमं कृत्वा श्रीभागवतमादरात् ॥

सर्वं संहतं परुषं सर्वेषां कृष्णभावनात् ॥ २३० ॥

जीवने प्रकारमाह ॥ सर्वथा वृत्तिहीनश्चेदिति ॥ यापमात्रं
 भगवत्सेवां विधाय पश्चादनिषिद्धेनोपायेन जीवनं संपादयेत् । पा-
 रम्पर्यजीवनमपि निषिद्धं चेत् । तदा त्यक्तव्यम् । अचौसाणाम-
 ऽपापानामिति वचनात् । जीविकार्थं चित्तं व्यापृतं पुनर्भगवां-
 योजनार्थमुपायमाह ॥ पठेच्च नियमं कृत्वेति ॥ अनेनाल्पवाहिर्युक्त्वा-
 तायापि श्रीभागवतमनुसन्धेयमित्युपायः कथितः । एतद्भजनमा-
 न्तरं मुह्यम् । तत्र यथा वाहिर्यजने प्रतिकूलपरित्यागस्तथान्तर-

भजनेऽपि प्रतिकूलपरित्यागमाह ॥ सर्वं सहेतति ॥ यथा गृहप-
व्याकुलं वहिःपृजायां कर्त्तव्यं, तथैव हृदयम् अव्याकुलं वि-
धेयम् । तथारिभिर्न व्यथते शिलीमुखैरिति वाक्याद् दुष्टानां व-
चनेन संभो भवति । तत्र तानि वचनानि हितत्वेन ग्राह्याणि ।
अत्यन्तं विरुद्धानि चेत् प्रकारभेदेन । तत्रोपपत्तिमाह ॥ कृष्ण-
भावनादिति ॥ कृष्ण एवास्मानुपदिशति, वहिर्मुखतया न स्यात्तव्य-
मित्यर्थः ॥ २३० ॥

अन्येषां सर्वदा निर्वाहः कथं स्यादित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ जीवन-
इत्यादि ॥ याममात्रेत्यादि ॥ तथाच योऽर्जक स एवं कुर्यात् । शो-
पास्तु पूर्ववदेव कुर्युः । अयमर्थः । देधोऽसुरो मनुष्यो धेति, सर्वेऽधि-
कारिणो ह्यत्र विष्णुभक्तौ यथा नृपेति वाक्याभ्यां, किरातहृणोति वा-
क्याच्च भगवद्भजनादौ सर्वेषामधिकारेऽप्याहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरिति
भुत्पाहारशुद्धये स्ववृत्त्याद्यसंपादनस्यावश्यकतया वृत्तिरपि संको-
चया । प्रतिग्रहं मय्यमानस्तपस्तेजोयशोनुदम् *अन्याभ्यां जीवेतेभ्या-
दिषु तथा दर्शनात् । सप्तमस्कन्धे सर्वेषां वृत्तिं वदता नारदेन, वृत्तिः
सकरजातीनां तत्तत्कुलकृता भवेत् *अचौराणामपापानामन्यजान्तं-
ऽवसायिनामित्युक्त्याग्रे नैर्गुण्यकथनादिति भावः । इदं यथा तथा वृत्ति-
धावेव्युत्पादितमस्माभिः । नन्वेवं जीवनीपाये क्रियमाणे पुनर्वाहि-
मुख्यापत्तिरिति किं कार्यमित्यत आहुः ॥ जीविकेत्यादि ॥ व्यापृतामिति ॥
तस्येति शेषः । श्रीभागवतपाठस्यैव सहकारी यमुनाएकादिपाठो हे-
यः । एषम् अग्रहिर्मुखतया भगवद्भजनरूपं साधनमुपदिश्य तस्या-
धिदैविकत्वाय साधनान्तराण्युपदेष्टुं भजने तारतम्यमुपदिशन्त
आहुः ॥ एतद्भजनमित्यादि ॥ आन्तरं मुख्यमिति ॥ मनोमात्रस्य सू-
क्ष्मदेहस्य नान्तरीयकत्वात्तथेत्यर्थः । सर्वसहने युक्तिमाहुः ॥ यथा
शृङ्गमित्यादि ॥ कृष्णभावनादिति ल्यत्वोपे पञ्चमीति । भावनाप्रका-
रमाहुः । कृष्ण एवेत्यादि ॥ २३० ॥

एतस्यापि सिद्ध्यर्थं दयया सर्वभूतेषु संतुष्ट्या येन केनचित् *
सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तुष्यत्याशु जनार्दन इति चतुर्थस्कन्धादाशु-
भगवत्तोषक उपायो धक्तव्यः । अन्यथा भगवत्प्रसन्ने किमपि न

सिद्धयेत् । भतो धनन्ति ।

वैराग्यं परितोषं च सर्वथा न परित्यजेत् ॥

एतद्देहावसाने तु कृतार्थः स्यान्न संशयः ॥ २३१ ॥

इति निश्चित्य मनसा कृष्णं परिचरेत् सदा ॥

सर्वपेक्षां परित्यज्य दृढं कृत्वा मनः स्थिरम् ॥ २३२ ॥

दृढविश्वासतो युक्त्या यथा मिथ्यतयाऽऽचरेत् ॥

वृथालापक्रियाध्यानं सर्वथैव परित्यजेत् ॥ २३३ ॥

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चानिप्रियमात्मनः ॥

येन स्यान्निर्वृतिश्चित्ते तत् कृष्णे साधयेद् ध्रुवम् ॥ २३४ ॥

स्वयं परिचरेद्भक्त्या बलप्रक्षालनाविभिः ॥

एककालं द्विकालं वा त्रिकालं वापि पूजयेत् ॥ २३५ ॥

स्वधर्माचरणं शक्यता विधर्माच्च निवर्त्तनम् ॥

इन्द्रियाश्च विनिग्राहः सर्वथा न त्यजेत् त्रयम् ॥ २३६ ॥

एतद्विरोधि यत् किञ्चित्तत्तु शिघ्रं परित्यजेत् ॥

धर्मादीनां तथा चास्य तारतम्यं विचारयन् ॥ २३७ ॥

यथा यथा हरिः कृष्णो मनस्याविशतं निजं ॥

तथा तथा साधनेषु परिनिष्ठा विवर्द्धनं ॥ २३८ ॥

कृष्णं सर्वरिमके नित्यं सर्वथा दीनभावना ॥

अहङ्कारं न कुर्वीत मानापेक्षां विवर्जयेत् ॥ २३९ ॥

सर्वथा तद्गुणालापं नामाच्चारणमेव वा ॥

सभायामपि कुर्वीत निर्भयो निःस्पृहस्ततः ॥ २४० ॥

साधनं परमेनद्धि श्रीभागवतमादरात् ॥

पठनीयं प्रयत्नेन निर्हेतुकमदम्भतः ॥ २४१ ॥

उत्तमगुरुद्वयशिक्षानुमन्येयेत्याह ॥ वैराग्यमिति ॥ एवं सहने
हेतुभूतं विचारमाह ॥ एतदिति ॥ भृतकः समयमिव देहावसानमेव
विचिन्तयेत् । एकापि परिचर्या सकृत्कृता परमपुरुषार्थदेति । परं
विद्यमानदेहस्य निष्कृत्यर्थं सदा परिचरेत् । ननु क देशे कथं वा
परिचरेदित्याकाङ्क्षायामाह ॥ सर्वापेक्षामिति ॥ सापेक्षमसमर्थं भ-
वतीति मूलं भगवदर्थं स्थापयित्वा साधनाभावाद्देहकल्यं जातमपि
निवार्य चित्तं भगवत्प्रेम स्थिरीकृत्य यथा पुत्रः पित्रारि मातरि वा
विश्वासं करोति तथा इदंविश्वासो लौकिकयुक्त्या यथैव पूजा सि-
द्ध्यति तथैव कर्त्तव्यमिति लौकिकयुक्तिरेवोपदिष्टा । तद्युक्तिसि-
द्ध्यर्थं दृष्टान्तापादिकं प्राप्तं निषेधति ॥ दृष्टान्तापेति ॥ कायवाङ्मा-
नसां स्वभावतः प्रवृत्तां क्रियां त्यजेत् । भगवत्प्रेमायामपि क्लिष्टं न
समर्पयेत् । तत्क्लिष्टं त्रिविधं-लोकांक्लिष्टम्, आत्मक्लिष्टं, चित्तक्लिष्टं
चेति । अतोऽक्लिष्टं निरूप्यते । लोके यद्यदिष्टतमम् आम्नद्राक्षादि
आत्मनः अत्यन्तं प्रियं दुग्धादि सन्मार्गोपार्जितं नान्येषां भागरूपं
चिरकालनोत्थचिन्तनम् । अन्तःकरणप्रियम् । तेनैव चित्तनि-
र्हतिः । इतरनिषेधार्थमनदुक्तम् ॥ २३१ ॥ २३२ ॥ २३३ ॥ २३४ ॥
सेवा मुख्या, न तु पूजति मन्त्रमात्रपूजापरो न भवेदित्याशयेना-
ह ॥ स्वयं परिचरेदिति ॥ धर्मार्थिनां व्यावर्तयति ॥ भक्त्येति ॥
वस्त्रप्रक्षालनमतिवह्निग्नमिति तद्ग्रहणम् । प्रधानावृत्तावङ्गान्यावर्त्त-
न्त इति प्रधानावृत्तिमाह ॥ एककालमिति ॥ अनेन बहुकालमपि
पूजनं निरूपितम् ॥ २३५ ॥ अत्र नित्यकर्मादीनामङ्गत्वमाह ॥

स्वधर्माचरणमिति ॥ स्वधर्मा अप्रिहोत्रादयः । विधर्मा निषिद्धाः ।
 नात्र शक्त्येति सर्वथा निषिद्धं न कर्त्तव्यम् । इन्द्रियाण्येवाश्रयाः ।
 एतन्निग्रह इष्टदेशमावृतः । एतत्त्रयं श्रीडार्यमपि न त्यजेत् । सङ्ग-
 स्त्रयाणां बाधकः । तत् परित्यजेदित्याह ॥ एतद्विरोधीति ॥ सामा-
 न्यवचनं धर्मादीनामुपलक्षणम् । परार्थगतीन्द्रियनिग्रहाभावसंभवा-
 त् । पूजाविरोधि धर्मादिकं तु त्यक्तव्यमेवेत्यत्र विचारमाह ॥ ध-
 र्मादीनामिति ॥ भगवद्भजनस्य मोक्षः फलं परोपकारादि सर्वधर्मा-
 णामपि क्षयिण्येव फलम् । अत उभयोरन्तरं ज्ञात्वा परोपकारादि-
 धर्मान कर्त्तव्या यदि पूजाविरोधिनो भवन्ति ॥ २३६ ॥ २३७ ॥
 अत्र मार्गे पूजासाधनानामनुष्ठौ कारणमाह ॥ यथायथेति ॥
 श्रवणकीर्त्तनादिना हरिश्चेद् हृदये निविशेत तदा पूजा सर्वदा नि-
 र्वहतीत्यर्थः । अत्र बाधकानां विशेषमाह ॥ कृष्णे सर्वात्मके इति ॥
 मनसि स्वस्य दीनता भावनीया । तर्थाधिष्ठानेषु सर्वलोकेषु च यत्र
 यत्र भगवद्बुद्धिर्भवति बुद्धिश्च कर्त्तव्या । अन्यकर्तृकापमानेऽपि
 नाहङ्कारं कुर्यात् । भगवतः सकाशान्मानापेक्षां च वर्जयेत् ॥ २३८ ॥
 २३९ ॥ एतस्मिन्त्यर्थमुपायमाह ॥ सर्वथा तदुपायमिति ॥ सर्वथा
 सर्वत्र भगवद्बुत्कर्षवर्णने पूर्वोक्तं सिद्ध्यति । दैत्यानां सन्निधाने-
 ऽपि निर्भयः । फलाभावाय निःस्पृहः ॥ अत इति ॥ केवलं

सिद्ध्यति ॥ २४० ॥ २४१ ॥

उक्तमेत्यादि ॥ उक्तमा गुरुद्वयस्य कपोतपिङ्गरूपस्य या
 शिक्षा सेतव्यः ॥ चैराग्यामित्यादि ॥ यथा कपोतः कुटुम्बं प्रासज्यमू-
 स्युवशमोऽमुत्तयास्याप्यात्मकौ भविष्यतीति तदभावाय चैराग्याना-
 मक्षयकम् । यथा पिङ्गरा सर्वोक्षां परित्यज्य भगवच्चिन्ता मनी धना-
 शां त्यक्त्वा यथालाभेन जीयती संतुतोय तथा करणे चित्ताभ्याकुल-

तायां स्वस्याप्यघाहिर्मुष्यमिति तदप्यावश्यकम् । एतद्वद्वयेन पूर्वोक्तं सर्वं सिद्ध्यतीत्यत उक्त मूले, सर्वयेति ॥ यद्यपि मधुकारमहासर्पो लोकेऽस्मिन्ने गुरुत्तमौ * वैराग्यं परितोषं च प्राप्ता यच्छिक्षया वयमिति सप्तमे प्राञ्जले, तथापि तत्राद्ये घनादेव वैराग्यमुपपादितम् । द्वितीये च परितोषमात्रं, न तु भगवच्चित्ततापीत्यतो मयेदमाहृतम् । अत उभयमध्ये यदुचितं तद्वा, यथाधिकारमुभयं वा प्राहृतम् ॥ एवं सहने इत्यादि ॥ एवं सहने, दुःखमयनादिदमशक्यं मत्वा तन्निर्घाहाय साधनीभूतं विचारमाहेत्यर्थः । मूले, स्यान्न संशय इत्यानुस्वारस्य परसर्पणं । तथाच भूतको यथा कार्यसमाप्तौ फलाद्यदयम्भावं निश्चित्य कार्यसमाप्तिं तदर्थं चिन्तयति तथाऽयमपि, यस्य स्यादद्या न विचिकित्सास्तीति । अहश्चाहहृधानश्च संशयाश्मा विनश्यतीति भुतिस्मृतिश्च्यस्तत् त्यक्त्वा देहायसाने कृतार्थनिश्चित्यान्तर्बहिश्च यथासंभवं सदा भगवत्सेवामेव कुर्यात् । अयमुपदेशो हीनमध्यमौ प्रति । उत्तमस्य तु सेवाया एव स्वतः पुत्रार्थत्वादिति । ननु सर्वदा सेवाकृतेरशक्यत्वात् कथं कृतार्थतेत्यत आहुः ॥ एकापीत्यादि ॥ यद्येवं तर्हि सर्वदा करणस्य किं प्रयोजनमत आहुः ॥ परं विद्यमानेत्यादि ॥ नित्यप्रलयपक्षे प्रतिक्षणं तस्यान्यत्वेऽपि स्थूलतया स एवेति प्रत्यभिज्ञानेनैक्याद् यदिभञ्जने च तस्योपकारित्वेन तत्प्रत्युपकारस्यावश्यकत्वात्तथेत्यर्थः । यद्वा, निष्कृत्यर्थमिति प्रतिपत्त्यर्थम् । तथाच यथा एकदण्डादिधर्मो ज्ञानिदेवप्रतिपत्तिभूतास्तथेयं भक्तदेहप्रतिपत्तिभूता । अन्यथा तस्येवास्यापि लौकिकासत्त्या बन्धः स्यादत सदा कार्येत्यर्थः । एवञ्च पूर्वोक्तविचारोऽपि ग्रहिरङ्गसेवायत्तु सेवारूप एवेति न सेवामङ्गः कदापीत्यर्थस्यापि बोधनाय मूले, सदेत्युक्तम् ॥ अन्यथा भावनान्तरेण सेवाकौण्ड्यादेयं न वदेयुरिति दिक् ॥ ननु केत्यादि ॥ एवं सेवोपदेशोऽपि तस्या देशगृहसेवकद्रव्यमाण्डादिसापेक्षत्वात्तदलामे धर्मादिवदस्या अव्यस्तामर्ष्य स्यादिति तद्विवृत्यर्थं तदपेक्षापरित्यागमाहेत्यर्थः ॥ केति ॥ ग्रामे, गृहे, वने, देवालये वा ॥ कथमिति ॥ गृहसेवकमाण्डादिकं संपाद्यासंपाद्य यथा तथा वा । अत्रोत्तर विवृण्वन्ति ॥ सापेक्षमित्यादि ॥ तथाच सापेक्षस्यासमर्थत्वात् सर्वापेक्षां परित्यज्य । भगवता, मत्पर्यपेक्षं च मनसः सर्वकामविचर्जनमित्युक्तत्वात् । मूलं साधना-

पेक्षाजनकं फलापेक्षायुक्तं मनस्तद्भगवदर्थं भगवत्कामनायां स्थाप-
यित्वा साधनाभावात्कस्य बहिःसेवायां जातमपि निवार्य चित्तस्य
सहनशीलतासंपादनेन इदं यन्नित्तं तेन निरस्य चित्तं भगवत्प्रेम-
स्थिरीकृत्वा, पिता माता यथा पुत्रस्य भाऽऽकरोत्यपि तु हितमंश-
कुरुते तथा भगवानपि मम करिष्यत्येवेति इदमिच्छासं कृत्वा लौ-
किकयुक्त्या बाहिर्मुख्याजनकेनोपायचानुर्येण ययैव बाहिर्मुख्याभा-
वस्तथैव कार्येत्यर्थः । शेषं स्फुटम् ॥ उपदिष्टेति ॥ मद्दर्शेभ्यद्भवेष्टा-
चेति भगवतोक्तत्वाच्च कथम्भावाकाङ्क्षायां सैवोपदिष्टेत्यर्थः । त-
थाच सेवाया आधिदैविकत्वायैकाग्र्याय यथा बाहिर्मुख्यं न भवति
तथा विधेयमिति भावः । ननु लौकिकोपायचानुरीकरणे बाहिर्मुख्यं
प्राप्ताच्चत्वरमिति तस्य कथमनुभव इत्यत आहुः ॥ तद्युक्तीत्या-
दि ॥ तद्विदुष्यन्ति ॥ कायेत्यादि ॥ तथाच सामिलाशया परस्मि-
न्नाः कामनायाम् श्रुतौ तस्यां प्रवृत्तौ न स्वभावतः कामे प्रवृत्तिः,
किन्तु शास्त्रेण । तथा भवार्थं तावन्मात्रकरणेऽपि न स्वभावतस्तथा
कृतिरिति तथाकरणे बाहिर्मुख्यमपि न भविष्यतीत्यर्थः । ननु भय-
स्त्वेवं तथापि भगवति यत्समर्पणीयं तदुत्तममेव समर्पणीयमिति त-
दर्पमधिकमपि लोकानुरञ्जनाय प्रतिबन्धकनिवृत्त्यर्थं च लौकिक-
चानुर्यप्राप्तौ पुनर्बाहिर्मुख्यप्राप्तिरिति तद्विदुष्यर्थमाहुः ॥ भगवदित्या-
दि ॥ तथाचैवमक्लिष्टस्य सन्मार्गेणोपाजने तावदपि तत्र भविष्यती-
त्यर्थः । एतद्वचं बोधयितुमाहुः ॥ इतरेत्यादि ॥ २३१ ॥ २३२ ॥ २३३ ॥
२३४ ॥ ननु किमर्थमेतावान् प्रयासः । मन्वेण मानसपूजाकरणे सुजेन
सिद्धिरिति चेत् तत्राहुः ॥ संवेत्यादि ॥ आदरः परिचर्यायामित्यादि
पृथगादरोपदेशादिना मत्सेवने ज्ञाना इति भक्तिलक्षणवाक्येऽप्युप-
देशात्, सेवानुरक्तमनसामभयोऽपि फलमुरिति फलाधिक्योपदेशा-
च्च सैवैव मुख्येत्यर्थः । एवञ्चात्र साधनेषूपदिश्यमाना पूजापि समो-
पे स्थित्या यथायोग्यकरणाकृत्वात् प्रधानमेवात्वेनैव विचक्षिता, न
तु वेदतन्त्राद्युक्तपूजात्वेन । प्रकारभेदात् फलभेदाच्च पूजाया भक्ति-
त्यामाधादिति भक्तिरूपे निर्णयात्तान्च प्रकारभेदादप्रामाणिकत्वं श-
ङ्क्यमापकादशोनविशे द्वादशाध्यायोक्तां भक्तिं हृदिकृत्य श्रद्धाऽमृत-
कदायां म इत्यादिना भक्तिपरमकारणकथने, एवं धर्मेऽनुध्यायान-
मुज्ज्यात्मनिवेदिनामिति साधनदशायामपि आत्मनिवेदनपूर्वकत्वं

कथनाद्यदात्मन्यर्पितं शान्तं चित्तं मत्त्वोपशृङ्खितं, धर्मं ज्ञानं सवैरा-
 ग्यमैश्वर्यं चाभिपद्यते * यदर्पितं तद्विकल्प इन्द्रियैः परिधावति *
 रजस्वलं चासन्निष्टं चित्तं विद्धि विपर्ययमिति द्वाभ्यां मनस आत्म-
 नि भगवत्परणे गुणस्यात्मविकल्पेष्वर्पणे दोषस्य, धर्मो मङ्गलकृतप्रो-
 क्त इति तृतीये धर्मादिचतुष्कस्वरूपस्य च कथनेन प्रकारान्तराणां
 विक्षेपकतायाश्चित्तैकाग्र्यस्यैवं सेवोपयोग्यवन्तरफलोपधायकता-
 याश्च सूचनात् । सहस्रक्षणे, आक्षायैवं गुणान् क्षोषान्मयादिष्टानपि स्व-
 कान् * धर्मान् संत्यज्य यः सर्वान्मां भजेत् स च सत्तम इति सर्व-
 धर्मत्यागपूर्वकभजनकर्तुः सत्तमत्वोक्तेश्च वैधर्मकारातिरिक्तप्र-
 कारस्यैव विवक्षितत्वेनाप्रामाणिकत्वाभावात् । आश्रयेतेत्यनुवृत्तौ
 देवासुरमनुष्येषु मङ्गलाचरितानि चेतिभक्ताचरणाध्ययनस्याज्ञापना-
 स्तथाकृतेरस्युत्पत्त्येव त् । तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य नोदनामिति * जिज्ञा-
 सायां संप्रवृत्तौ नाद्वियेत् कर्मचोदनामिति वाक्याच्च तस्यैव प्रत्यु-
 त्तानादरणीयत्वाच्च । नच, भक्त्या संजातया भक्त्येत्यत्र तथाविधाया
 अपि भक्तिकारणताबोधनासन्मध्यपातिनोऽर्चनस्य मन्त्रन्यासादि-
 पूर्वकत्वेऽपि तथात्वानपायात् पञ्चरात्रादिभगवच्छास्त्रसिद्धत्वाद्, ज-
 नन्नापादिषु तदादरदर्शनाच्च तत्प्रकारत्यागोऽनुचित इति शङ्काम् ।
 भक्तियोगं पुरैवोक्त इत्यत्र यजस्यभक्तेरेव मुख्यतयाभिसंहितत्वात्
 तस्याश्चावैधत्वाद्भगवतापि, तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्येति द्वालोक्त-
 विस्तारत्वस्यात्र बोधनायैव, पुनश्च कथयिष्यामीति प्रतिज्ञायां पुनः
 पदकथनात् । क्रियायोगान्तर्गतार्चनप्रशंसकस्य, एतद्धि सर्ववर्णा-
 नामिति वाक्यस्योत्तरतया, न ह्यन्तोऽनन्तणरस्येति कथनेनानादर-
 सूचनाच्च भगवतैवोपेक्षितत्वेनाननुचितत्वात् । नच तर्हि वैदिकप्रका-
 र एव ग्राह्य इति शङ्काम् । नाहं वेदैरिति गीतावाक्ये तपभादी-
 नां पूयगुक्त्या, वेदैरिति षडुचने तदितरयावत्साधनसंप्रदाहत्तेषां
 सर्वेषां निवृत्ताद्यर्चनस्यापि तथात्वात्तत्प्रकारत्यागस्यापि प्राप्तेः । त-
 स्मादेतत्प्रकारकभजनातिरिक्त एव स्थले तस्य वैदिकप्रकारस्य आव-
 द्यकत्वं, नात्र । ये तु घण्टाशङ्खनादाधिवासनादयस्तेऽपि भक्ताच-
 रितत्यादेव, न तु तन्प्राप्त्युक्तत्वेनेति न कोऽपि शङ्कनलेश इति दिक् ।
 अत्रेतद् बोध्यम् । शुद्धः कृष्णं भजेदितं सिद्धान्ताच्छुद्धि स्वस्या-
 म्येषां चापेक्षिता । सा च लोके, दुर्घटंतिभगवता आत्मनिषेदनं पूर्व-

मुक्तम् । तच्च, इष्टं दत्तं तपो जप्तं विन्नं यच्चात्मनः प्रियम् * वारान्
सुतान् गृहान् प्राणान् यत् परस्मै निवेदनमिति विधिपूर्वकमय
२ सिद्धं योगेश्वरवाक्येषु । एतदेव साक्षाद्भगवतोक्तं सिद्धान्तरहस्ये
ग्रहसंबन्धकरणादित्यादिना । तेन समर्पणोत्तरं सर्वत्र दोषामावात्
प्रतीयमानानां चाभासमाश्रित्याद् भङ्गाजलन्यायेन न्यग्भावाच्च दुष्टैरे-
कार्यैः सहोद्येच्च सेया कार्येति तादृशेवात्र मुख्यतयोपदिश्यत इति ।
एवञ्च पूर्वोक्तरीतिभिरान्तरगोधनमपि मन्दिरसंमार्जनरूपमेव । एव-
मेवाश्रयमन्यदप्ययगन्तव्यमिति दिक् । एवं सेवामुपदिश्य तदेकदेश-
भूतायाः पूजाया अपि, परिनिष्ठा तु पूजायामिति वाक्याद्वाक्यकत्य-
मिति तस्याः कानिचिन् साधनान्युक्तेषुमाहुः ॥ प्रधानावृत्तावित्यादि ॥
प्रधानं पूजा ॥ अङ्गानीति ॥ वैशेषिकाणि शङ्खचक्रधारणीदीति ॥ अनेने-
त्यादि ॥ एवञ्चयदुक्तालपूजने स कृत्कृतेनाङ्गनैरोपकार इत्यापि सिद्धय-
ति ॥ २३५ ॥ भजेत्यादि ॥ नन्वेवं सर्वदाकरणे वैदिकादिधर्माणां
कालयाधस्तथाच प्रत्यक्ष इत्याशङ्क्या 'तदभावात् तेषामङ्गत्वमा-
हेत्यर्थः ॥ तथाच, इष्टं दत्तं हुतामिति, सन्ध्योपास्त्यादिकर्माणि वि-
धिना नोदितानि मे * पूजान्तं कल्पयेत् सम्यक् संकल्पः कर्मपा-
त्रत इति, धर्मः स्तुतिष्ठ इति, धर्मो मन्त्रकिङ्करोक्त इत्यादिवाक्यै-
स्तेषामङ्गत्वान्मत्कारं कुर्वतामिति वाक्यात् प्रत्यवायासंभयः । संभवे-
ऽप्यहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामीति भगवद्वाक्यात् भगवानेव
रक्षितेति न काचिन्निमित्तो निमात्रः । स्वधर्मान् व्याकुर्वन्ति ॥ अग्निहो-
त्रादय इति ॥ आदिपदेन गणद्वर्णाश्रमधर्मा विवक्षिताः । एकादश-
एकान्धे तत्तद्वर्णाश्रमधर्मानुक्ता, एतत्तेष्वभिहितं त्रायो भवान् पूजति
यच्च मान् * यथा स्वधर्मसंयुक्तो भक्तो मां समेवात् परमिति भग-
वद्वाक्यात् । अत्र, शुश्रूषणं द्विजगवां देवानां चाप्यमाययेत्युक्तं शुद्र-
स्य धर्मधर्मो द्विगुणीभूयोपयुज्यते, यदि शुचादिसेवात्मको भवती-
ति बोध्यम् । विष्णुपुराणं शुद्रस्य धन्यतोपदेशात् । एवमतिपिद्धः
स्त्रीधर्मोऽपि तथारवाद् बोध्यः । तत्करणे विशेषो मूल उक्तः । स्व-
धर्माचरणे शक्त्येति । इदमर्थं तृतीयस्कन्धाष्टविंशाध्यायस्थम् तत्रैव
सुबोधितव्यं व्याख्यातम् । स्वधर्माणां देहधर्माणां वर्णाश्रमाधिकारि-
ज्ञानाभावाच्चरणं यथाशक्त्वा कर्तव्यं, न तु शक्तावापि सङ्कोचः । शा-
स्त्रमपि यच्छङ्कनुयात् तत् कुर्यादिति । तेन ते तथा कर्तव्या इत्य-

र्थः । एवमेकमङ्गं निरूप्य विहिताकरण इव निषिद्धकरणेऽपि भगवानेव रक्षक इति तत्करणं को दोष इति शङ्कानिवृत्त्यर्थं विधर्माच्च निरुत्तनमिति द्वितीयं निरूपयन्तो विधर्माणां स्वरूपमाहुः ॥ विधर्मा निषिद्धा इति ॥ तेषां तत्रैव विवृताः । धर्मबाधो विधर्मः स्यात् । यस्मिन् क्रियमाणे स्वस्य धर्मस्य बाधो भवति, स यथाधिकारमध्यस्य । यावद्देहोऽयं तावद्दर्णाश्रमधर्मा एव स्वधर्माः । भगवद्धर्मादयोऽपि विधर्माः परधर्मा वा । यदा पुनरात्मानं जीवं भिन्न मन्यते सङ्ग तद्व्यतिरिक्तं तदा दास्य स्वधर्मः । अन्ये वर्णाश्रमादयोऽपि परधर्मा । यदा पुनर्भगवद्भावं प्राप्तस्तदा अलौकिकधर्मा ऋषभादिषु गोचर्यादयः स्वधर्मा अन्ये परधर्मा इति । एवञ्च निषिद्धा इत्यनेन धर्मप्राधरूपा श्रुत्यादिनिषिद्धा दास्यचिरञ्ज्ञा श्रुत्याद्युक्ताश्च परिशुद्धानाः । विधर्माश्चेति चकारेण परधर्मादयश्चत्वारः संगृहिताः । तच्च सप्तमस्कन्ध उक्ता । विधर्मं परधर्मञ्च आभास उपमा छलः * अधर्मशास्त्रा पञ्चेमा धर्मज्ञोऽयमवत् त्यजेदिति । एतल्लक्षणमपि तत्रैव, धर्मबाधो विधर्मः स्यात् परधर्मोऽन्यच्चोदित उपधर्मस्तु पापण्डा दम्भो वा शब्दभिच्छलः * यस्तिष्ठच्छया कृतः पुभिराभासो ह्याश्रमात् पृथगिति । ते च विवृता श्रीधरीये- धर्मबुद्ध्यापि यस्मिन् क्रियमाणे स्वधर्मो बाध्येत स विधर्मः । अन्यस्य चोदितोऽन्यस्य परधर्मः । यथा ब्राह्मणस्य धर्मः क्षत्रियादेः परधर्मः । उपमेति व्याचष्टे । उपधर्म इति । स च पापण्ड, दम्भो वा । शब्दस्य भिद् भेदोऽन्यथा व्याख्यानं यस्मिन् स छलः । यथा दशावरान् भोजयेदियुक्तं दशश्व अवरानिति । शब्दभृदिति पाठे धर्मशब्दमात्रमिच्छति तथा । यथा, गा दद्यादित्युक्ते मरिभ्यन्त्या गोदानमिति ॥ एतद्रूपमेव निरूप्य तेषां निरुत्तनमनुपद्वेन शक्त्या प्राप्तं निषेधन्ति ॥ नात्र शक्त्येति ॥ अधर्मकरणे हीनजन्मनः पूर्वमुक्तत्वेन तत्करणे तत्स्मरणमादिति भावः । नन्यपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् * साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि स इति भगवद्वाक्ये दुराचारस्यापि साधुत्वकथनाद्ययाकारी यथाचारी तथा भवतीति श्रुतौ कर्माचारयोर्भेदकथनेनाचारपदस्य स्वाभाविकेन्द्रियप्रवृत्तौ पर्यवसानात् तस्य दुष्टत्वेऽयनन्यभक्तस्यादुष्टत्वात् तस्मात्प्रवृत्तिर्युक्तस्येति वाक्ये वैराग्यस्याध्वेयस्त्वकथनेन वैराग्यस्यैव प्र-

स्युत दुष्टवाशाभेन्द्रियचिनिग्रहः किमित्युपविदयत इत्यत आहुः ॥
 इन्द्रियाणीत्यादि ॥ अयमर्थः । पूर्वैः स्वशक्तानुसारेण महाराजोप-
 चारैर्भोगवत्पूजाव्यवस्थापनात् ततो भगवत्प्रसादस्य नानाविधस्य
 भक्तेऽप्यो दानं विधाय स्वस्य भोगो यः प्राप्तः सोऽपि नेन्द्रियमित्य-
 त्वेन कर्त्तव्यः, किन्तु भगवत्प्रसादत्वेन । तथापि सामग्रीपरीक्षार्थं
 पञ्चाग्रे भोगसामग्री न दुष्येत् तथा भगवान् रसात्मकः स्त्रीणां च
 विशेषत उद्धारकः । किं बहुना लौकिका अपि गायकास्तदीयामेव
 पद्ममालीलां विशेषतो गायन्तीति तादृशां गच्छादिसदृशानां सङ्गवशेन
 स्वस्य कामौत्कट्ये तदिन्द्रियं निग्राह्यम् । योऽप्यनिविदो भोगः सो-
 ऽपि सेवाषाधकीभूतकामानवर्त्तकत्वेनैव करणीयो, नेन्द्रियमित्येवे-
 ति । अथ मूत्रे, घिनिग्राह इति यिज्ञाभ्येन विवेकधैर्याभ्ये, अक्षरेणापि
 कर्त्तव्यं स्वस्याभ्यामर्थमात्रनादिति यदुक्तं तत् स्मर्यते । अर्थस्तु
 यदि स्वयमिन्द्रियस्वार्थाणां स्थागे असमर्थः, स्वभावविज्ञयः शौर्यमि-
 त्येकादशे शौचेलसुणात् तादृशकम्भायनादुरस्वदा तेन स्वस्यासा-
 मर्थ्यसाधने विधायेन्द्रियकार्यन्यजनं कर्त्तव्यमिति । तत्प्रकारस्तु- ये
 समुद्रा महाभोगवन्तः सुरतादिशौण्डास्तद्वन्नाहं, कियन्मत्सामर्थ्यं,
 यौ वा मे भोगः, किम् उपकरणं नायिका या, येन तन्नासङ्ग्य स्व-
 पुरुषार्थं नाशयामीत्येकः । सोऽप्येकादशे भगवतोक्तः । रजस्तमो-
 ऽर्थां यदपि विद्वान् विज्ञेयधीः पुनः * बतन्द्रितो मनो युञ्जन् दो-
 षद्विर्त्त सन्नत इति । यश्चैवं कर्त्तुं गच्छेत् स तु, उपमाणश्च ता-
 न् कामान् दुःखोदार्कश्च गर्ह्यक्षित्वेकादशोक्तरीत्या स्वस्य तस्या-
 ग्रासामर्थ्यं भावयेदित्यपरः । नच पुर्योक्तगितावाक्यविरोधः शङ्क्यः ।
 तत्र दुराचारपदस्य पूर्वार्थस्यावोधकत्वेन भजनोत्तरं तथात्वस्या-
 ऽलमात् । क्षिप्रं मयति धर्मात्मा शब्दच्छान्तिं निगच्छतीत्युत्तरवा-
 क्येन तथा निश्चयात् । धर्मो मङ्गलान्त्र्येक इति लक्षणकस्यैव तस्य
 तत्र विधक्षितत्वात् । नापि, तस्मान्मङ्गलियुक्तस्येति वाक्यविरो-
 धः । ततः पूर्वस्मिन् भेदमे, जातयदो मत्कथास्वित्यादिना असम-
 र्थाधिकारमेव प्रस्तुत्य तादृशस्य भजनमेव कर्त्तव्यत्वेन विधाय ज्ञात-
 वैराग्याद्यारम्भाय कथं कर्त्तव्यमिति शङ्कानिवृत्त्यर्थं श्लोकेन भक्ति-
 योगेनेति द्वात्रिंशं तयोः कार्यं गतौ च मविष्मतीति बोधनेन उक्त्वा-
 न्वेदं योनिमदात्मपदाभ्यां निरुद्धचित्तवृत्तिकार्यभगवदेकतात्त्व-

योर्योधनेन च सेवापरिकरात्मकविषयवैराग्यस्यैवाश्रयस्त्वेन दुष्टत्व-
 सिद्ध्या तदतिरिक्तवैराग्यस्य दुष्टत्वामिदं । नच फलप्रकरणे भगवता
 मिथोभजनं विनिन्द्य, भजन्त्यभजना ये वा इत्यादिश्लोकद्वये संभा-
 वितापवादस्याभजद्भजनस्य निरपवादधर्मत्वेन कथनाद् द्वितीयं भ-
 जद्भजनकर्तृणां केषाञ्चिद्भक्तत्वगुरुधुष्टत्वकथनाच्च । यथा छान्दो-
 ग्ये धामदेव्यसामोपासकस्य, न काञ्चन परिहरेदिति श्रुत्या सर्वाभिगा-
 मित्यप्रनुज्ञात तथैव भक्तविशेषस्य तदनुसंख्यं प्रतीयत इति नात्र
 दोषसंभव इति वाच्यम् । तत्रापि पूर्वतः, करुणा पितरौ यथेत्यनेन
 करुणारूपस्य वैदिकस्य, स्नेहरूपस्य लौकिकस्य बोधनेन धर्मार्थं
 तस्मिन् प्रत्युपकारसंभावनाराहित्य एव धर्मोत्पत्त्या तथात्वात् । प्रा-
 णस्य कामपरवशस्य प्राणप्राणार्थं गमनं धर्मो निरनुबन्ध इति का-
 मसूत्रे वैशिके वास्त्यायनेनापि कथनाच्च । भारत आनुशास्तानिके
 सुदर्शनोपाख्यानंऽपि, प्राणाश्च मम द्वाराश्च यथान्यद्विद्यते यस्तु *
 अतिथिभ्यां मया देयमिति मे प्रतप्ताहितमिति कथनात् । तादृशा-
 भिसन्धिनिर्वाह एव सुदर्शनीयवत्योर्दम्भयोः सदेहयोः स्वर्गकथना-
 त् । कूटमुद्गरहस्तस्तु मृत्युस्तं हेतुमभ्ययात् * हीनप्रतिज्ञा इत्येवं ध-
 धिभ्यामिति विनयप्रतिज्ञाते यत्रभङ्गे मृत्युदण्डस्योक्तत्वाच्च । तथा-
 ऽति धिपूजानिर्वाह एव तस्य धर्मत्वायगमात् । सांप्रतं मृत्युप्राप्ताभि-
 संध्यनिर्वाहयोर्दर्शनेन तस्य दोषत्वस्य यज्जलेपायितत्वात् । सुबोधि-
 भ्यामपि धर्मार्थं तस्मिन् भजदर्थं प्रतियोगिना प्रायश्चित्तं विधेयमि-
 त्युक्तत्वात् त्रिष्वप्यामपि प्रतियोगिकृतप्रायश्चित्तस्य भजतिफल-
 साधकताया उपपादनाच्च । स्नेहनिमित्तकं तस्मिन् पितृहृष्टान्तेन
 निरुपाधित्वपूर्वजन्मीनसंबन्ध्याः सूचनात् प्रत्युपकारसंभावनारा-
 हित्यं क्रियमाणप्रत्युपकारानङ्गीकारं च सौहृदानुपद्भेन धर्मस्य गौ-
 णतया भयनाङ्गीकाराच्च । तत्रापि निर्वाह एव कथञ्चनादुष्टत्वमिति
 तस्य दुर्गगमत्वेन श्रोत्रियस्य ब्रह्मचारिणो व्रतिनो लिङ्गिनो चामां
 रष्ट्रा जा रा हर मुमूर्षोर्मित्रवाक्यादानुशंस्याच्च गमनं धर्मोऽधर्मो
 येति संशय इति वैजिकवात्स्यायनसूत्रोक्तस्थलवत् संदिग्धतया
 दुष्टत्वात् अत्र समाप्तौ, तेषां स्वच्छन्दचरितं बुद्धिमात्रं तदा चरे-
 त् * नै । त्व समाचरेज्जातु मनसापि ह्यनादयरः * विनश्यत्याचरेत्
 मोक्षायथा रुद्रार्णव्यञ्जं विषमितिवाक्याभ्यां निषेधनाशयोर्बोधनेन

सुबोधित्वाय । भनीश्वरकृतस्यास्यानिष्टजनकत्वमिति व्याख्यानेन
 यथैश्वर्यकामतायामनीश्वरो बध्नतर्हति यथा महाराज्यानधिकारी
 तादृच्छां कुर्वन्प्रिति मनसापि करणे दण्डव्याख्यानेन ऐश्वर्यज्ञानवे-
 राग्यैर्यत् करोति तत्स्वच्छन्दचरितमित्युच्यते । युधिर्मास्तत्राचरन्दि-
 ति च व्याख्यानेन तथाप्यावगमात् । नच निषेधादिकं रासपरणविषय-
 कमिति वाच्यम् । राजप्रशंसारत्नात् । प्रशं परदशाग्रिमशंसनस्यैवोक्त-
 त्वात् । नच, यत्पादपङ्कजपरागनिषेधतृप्ता इत्यत्र मत्तयोगितानितां ह्ये-
 राचरणस्यावश्यकत्वेनानुवादाद्भक्तानां न तद्दोषावहमिति सादृश्य-
 म् । तत्र पूर्णोक्ताष्टां प्राप्तानामनुवादेनारम्भदशापत्रेषु तस्यांदाहृत्तुंमश-
 फ्यत्वात् । निषेधतृप्ता इतिकथनात् । नचैवं सत्यनृत्तकार्यं स्यैराचर-
 णमपि तेषामशफ्यवचनमिति वाच्यम् । मार्कण्डेयपुराणोक्तसङ्ग-
 निवृत्तिप्रयोजनकदत्ताधेयसुरापानादिवत् सुवचन्यात् । अत एव,
 कुर्वन्ति क्षीयन्ति नित्यप्रियपदव्याख्याने कालापरिच्छेदस्यैव प्रियस्य
 सेवा फलव्येत्सुकम् । अन्यथा जारसंवापि धर्मः स्यादिति च । वि-
 मोहिनोऽयं जन इत्यत्र मुचुकुन्दस्तुतौ च । पुत्राभ्यां नरकाग्रायत इति
 व्याख्यात् पुत्रशब्देन नरक उच्यते । योपिच्छब्देन च सुतरां नरक-
 म् । शालावृक्षाणां हृदयान्येता इति, स सोमो नातिष्ठतेत्यादिधुति-
 भिः स्त्रीणां निम्नः अत्रणादित्युक्तम् । सुखानुभवस्तु सान्त्वानुभवतु-
 द्यः । युक्तियाधितत्वात् । भग्नं बाधस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । अन्यो-
 न्यसापेक्षतया तत्र प्रवृत्तग्न्यतरस्य तदपूर्वो सुखाभावस्यापि दृष्टी-
 नाच्च । नच प्रजापतिरमृतमानन्द इत्युपस्थे इति श्रुत्या वैशविकान-
 न्दस्य मोक्षदृष्टान्तत्वेनोक्तेर्नैवं साधीत्य इति वाच्यम् । इति मानुषीः
 समाप्ता इति मानुषप्रकरणानन्तरम् । अथ दैवीरित्युपक्रमस्य भेदनात्
 तत्र मानुषसुखमन्यमानमिमेतन्त्वेन तस्य दृष्टान्तताया अशफ्यवचनत्वा-
 त् । परप्रतिष्ठा परो बोधनीय इति जैमिनिश्रुत्यामर्थे दृष्टान्तत्वेन की-
 र्त्तनंऽपि वस्तुतस्तदभावात् । तस्या उपामनार्थत्वेनाप्युपपत्तेः ।
 ननु तत्प्रतिष्ठित्युपासीतेत्यतदनुपसर्गाया अत्र वाच्यत्वादेवंयुक्तमि-
 ति चेत् । ॐम् । तथा सत्याविर्भूते रसे दैवेषु तदस्तु, रसाधिर्भावस्तु
 न सर्वात्मभावव्यतिरेकेण । तत्र च भगवानानन्दमयोऽनपेक्ष इति जी-
 यानां ततः सुखलाम् । लोकेन परस्परपक्षत्वाच्च तथा युक्तम् । नचयं
 रसमागो भगवान् रसात्मनाऽत्र फर्जता ततः स्त्रीभावः, न दुष्ट इति

शङ्खचक्रादिकं धार्यं मृदा पूजाङ्गमेव तत् ॥
 तुलसीकाष्ठजामाला तिलकं लिङ्गमेव तत् ॥ २४२ ॥
 एकादश्युपवासादि कर्त्तव्यं वेधवर्जितम् ॥
 तथा कृष्णाष्टमी चापि सप्तमीवेधवर्जिता ॥
 अन्यान्यपि तथा कुर्यादुत्सवो यत्र वै हरेः ॥ २४३ ॥
 एतत् सर्वं प्रयत्नेन गृहस्थस्य प्रकीर्तितम् ॥
 अन्येषां संभवेत्तु स्याद्यतेः पर्यटनं वरम् ॥ ४४ ॥
 विक्षेपादथवा शक्त्या प्रानिवन्धादपि क्वचित् ॥
 अत्याग्रहप्रवेशे वा परपीडादिसंभवं ॥
 तीर्थपर्यटनं श्रेष्ठं सर्वेषां वर्णिनां तथा ॥ २४५ ॥

अत्र वैष्णवमार्गे वेदमागावराधो यत्र तत्र कर्त्तव्यम् । य-
 द्यनित्यो धर्मो भवेत् ॥ नित्येऽपि वेदविरोधः सौढन्य इत्याह ॥
 शङ्खचक्रादिकं धार्यमिति ॥ बहिर्नैव तु संयुक्तं चक्रमादाय वै-
 ष्णवः * धारयेत् सर्ववर्णानां हरिमालोक्यकाम्ययेति । तप्तमुद्रा-
 धारणं काम्यम् । शङ्खचक्रं मृदा यस्तु कुर्यात्तप्त-यत्नेन वा * स
 शूद्रवद् बहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मण इति स्मृतिविरोधश्च ।
 शङ्खादिचिह्नरहितः पूजां यस्तु समाचरेत् * निष्फलं पूजनं तस्य
 हरिश्चापि न तुष्यति । अतो मृदा शङ्खचक्रादिधारणं पूजाङ्गम-
 वश्यं कर्त्तव्यम् । निषेधस्तु केवल एव, न पापण्डत्वसम्पादकः ।
 मृदा निषेधमुपक्रम्य तप्तायसे पर्यवसानवचनाच्च । किञ्च । ब्राह्म-
 णस्य धारणं निषिद्धं, वैष्णवस्य च विहितम् । तत्र ब्राह्मणश्चे-
 द्वैष्णवो भवेत् तत्र पूर्वात् परबलीयस्त्वन्यायेन वचनमिति वैष्णव-

ऽनुसरणं कर्त्तव्यम् । न च पापण्डत्वसम्भवं । किं पुन-
 म्पणाः पुण्या इति धारयात् प्रमाणममेययोः ममेयं बलिष्ठमिति
 वेदनिषिद्धदेवतापरत्वं एव पापण्डत्वमिति स्थातः । धर्मवि-
 धौ नात्र बाधकः । तत् उक्तं शङ्खचक्रादिकं मृदा पूजाहृत्येन
 र्थमिति । तथा तुलसीकाष्ठजा मालापि धार्या । तस्या यद्यपि
 नित्यत्वं तथापि वैष्णवत्वरूपापिका परम्परासिद्धा । तदुल्ल-
 ङ्घने पारम्पर्यं बाध्येतेत नित्यतुल्या माला । किञ्च, धारयन्ति न
 ये मालां हेतुकाः पापबुद्धयः * नरकाच्च निवर्त्तन्ते दम्भाः क्रो-
 धाग्निना हरिरिति वचनाभित्यत्वमपि । तिलकं च दण्डाऽऽकारं
 ललाटे स्यात् पद्माकारं तु वक्षसि * वेणुपद्मानिर्भं बाहोरन्यद्दीपा-
 कृतिर्भवेदिति तिलकं माला च यज्ञोपवीतगर्द्वेष्णवत्त्वबोधकम् ॥
 एकादशीघ्नं च पर्यञ्चशब्देभराह्नं कर्त्तव्यम् । पूर्वमन्यथा
 करणेऽपि भगवन्मार्गमवेशानन्तरं पञ्चपञ्चाशदष्टिका दशमी
 चेत्तदैकादशी स्याज्या । जन्माष्टमी तु सूर्योदयानन्तरं सप्तमी चेत्तदा
 स्याज्या उदयादुदयात् प्रोक्ता हरिवानरथाजिता इति वाक्यात् ।
 अन्योन्यपि रामनवमीप्रभृतिव्रतानि भगवन्मार्गे कर्त्तव्यानि । वृ-
 सिहजपन्तीघ्नमनुत्तवक्ष्येत्कर्त्तव्यम् । तथा वामनजयन्त्युत्तवकरणे
 एकादश्यामुपोषणमकृत्वापि द्वादश्यामुपोषणं कर्त्तव्यम् । किं
 बहुनोत्सवः प्रधानमृतः । भुक्ता चैतस्यो निषिद्धः । भगवदावे-
 शाभावात् । एवं पूजामार्गे उत्तवयाज्ञासाहिता पूजा कर्त्तव्येति
 निरूपितम् । उपसंहरति ॥ एतत्सर्वमिति ॥ मृदस्थस्यैतन्मुख्यम् । एवं
 कुर्वन् सकुटुम्बो भगवत्सापुज्यमश्नुते । ब्रह्मचारिप्रभृतीनामपि
 सेवकसाधनसम्पत्तावेतन् कर्त्तव्यम् । अन्यथान्य एवोपायः कर्त्त-
 व्यः । तमग्रे वक्ष्यति । संन्यासिनस्तु पूर्वपेक्षयाऽप्यग्रिम एवो-
 त्तम एवमित्याह ॥ यतेः पर्यटनं हरमिति ॥ २४२॥२४३॥२४४॥

सहस्थानामपि पूजायां पञ्चदोषमम्भवे पर्यटनमेव श्रेष्ठमित्याह ॥
 विक्षेपादिति ॥ स्वतः प्रवृत्तिरहितानीन्द्रियाणि बलाद्भगवति यो-
 ज्यमानानि विक्षेपं जनयन्ति विग्रहकर्शितानि । जस्या व्याधिभिर्वा
 यदा शक्त्यभायो, लोका वा प्रतिबन्धं कुर्वन्ति, स्वस्य वा प-
 रम आग्रह उत्पद्यते । येन तमसि प्रविष्टो भगवन्तं न स्मरति ।
 लोकानां वा पीडां कुर्यात् । तत्र पूजा त्यक्तव्या । तदा अन्य-
 प्रापि तथास्त्रे परदेशे शून्यदेवालये पूजा विधेया । तत्रापि दोषम-
 म्भवे तीर्थपर्यटनं कर्त्तव्यम् । पापानां प्रतिबन्धकरूपानां ना-
 शाय । तदा यत्रैव गत्वा मेवा सम्पत्स्यते तत्रैव सेवा कर्त्तव्या ।
 स्वतन्त्रतया तीर्थाटनप्रकारमाह ॥ सर्वेषामिति ॥ विष्णुभक्तिप्रका-
 रत्वात् सर्वाधिकारः ॥ २४५ ॥

एवं सेवानिर्वाहोपायमुपदिष्य रामानुजमाध्वादिमार्गाद्विघ्न घटि-
 प्रकारेऽपि घैलक्षण्यं वक्तुमाहुः ॥ अत्र घैष्णवेत्यादि ॥ अनित्य इति ॥
 नित्यमिष्ट काम्य इति यावत् ॥ अपि घेदविरोध इति ॥ येदविरो-
 धोऽर्पात्यर्थः । किमु तिरुक्कचकमेतत् । एतस्यापि प्रयोजनं कालाति-
 क्रमेऽविहितमक्ती चे दोषाप्रसङ्गः । धारणे उपपत्तिर्मूले उक्ता ॥ पू-
 जाङ्गमेव तदिति ॥ यतस्तत् तथा अतः पूजाया व्यङ्ग्यपरिहाराय त-
 दावश्यमेव । तदेतदुपपादयितुमाहुः ॥ घट्टिगैधेत्यादि ॥ अत इति ॥
 काम्य-वनिपिडित्वाभ्यामपि नित्यज्ञानपायात् । ननु तत्तद्व्याघनङ्गी-
 कारे भवतु काम्यत्वाभावस्तथापि निषेधस्य का गतिरित्यत आहुः ॥
 निषेधस्त्वित्यादि ॥ तथाच निन्दास्मृतौ पूजानुष्ठेयान्तद्रहिते सक्रा-
 मनिषेधः, पूजाङ्गत्वेन धारकेषु न पारण्डित्वाघायक इत्यर्थः । एत-
 दाख्यायं श्रुतिसिद्धं शुक्लान्तरमाहुः ॥ मृदेत्यादि ॥ तथाच यथा श्रुतौ,
 नित्यामस्य नादयं ब्रह्मादित्यायै होम वर्ण इत्युपक्रम्याग्रे यो लोहितो यो
 वा यश्चनानियंरति तस्य नादयमिति पर्युत्सानवचनम् । तेन तस्यैव
 निषेधस्तथापि तप्तायस एव पर्यवसानवचनाद्, धाराब्द एवफा-
 रार्थताया अपि शक्यवचनताश्च तत्रैव निषेधसंक्रमो, न तु मृदा धार-
 णेऽर्पात्यर्थः . ननु भवत्येव यदि पूजावाक्ये प्राक्षणपदं भवेत् । तत्र

तु, य इति सामान्यवचनम् । तच्च शुद्धादिपरतयापि नेतुं शक्यमतो
नेपं युक्तिः सार्धायसीत्याशङ्कनां पूर्वोक्तमर्थं न्यायेनोपोल्लयन्ति ॥
ब्राह्मणस्येत्यादि ॥ तथाच सिद्धयति पूर्वस्मात् कार्यं परविधानपेय-
र्यापत्तिरिति पूर्वोक्तं परं बलीय एव । तथा सति स्मृतौ द्विजपदात्
संस्कारमात्रशालिनो वैष्णवन्तरहिता ये तान् प्रति स्मृतिः सार्धि-
केति न वैष्णवधर्मत्वेन शङ्खचक्रधर्तुर्निन्दिकेति तथेति मायः । इममे-
वार्थं व्रदयन्ति ॥ नचेत्यादि ॥ तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन वैष्णवं प्र-
त्ययि निषेधमङ्गीकृत्य पूर्वोक्तं समर्थयन्ति ॥ प्रमाणेत्यादि ॥ तथाच
यथा, वेदं कृत्वा वेदिं करोतीत्यत्र वेदकरणोत्तरं श्रुते आश्रमनेन
धीतोऽपि वैदिककर्मो याप्यते, शुद्धिरूपस्य प्रमेयस्य बलिष्ठत्वात् ।
तथा प्रकृतेऽपि यचनापेक्षया पूजाया बलिष्ठत्वः सर्वपापेऽप्यो मोक्ष-
विषयमीति भगवद्वाक्याच्च जातेऽपि दोषे निवृत्तिर्लभ्य इत्यर्थः ।
नन्येयं सति पापवृद्धत्वेत्यापि संभव इत्यत आहुः ॥ वेदेत्यादि ॥ वे-
दविरुद्धदेवताहंद्बुद्धादिरूपा संया ॥ अत्रेति ॥ ब्राह्मणत्वे । तथाच
यदि धर्मविरोधो बाधकः स्यादस्तु पूर्वोक्तप्रभृतीनामपि पाषण्डता
ख्यात् । यदि तत्र योगजधर्मेण समाधेयं तर्ह्यत्र भगवद्दर्शनेति तु-
ल्यम् । यच्चनानामुभयत्र तीव्र्यादित्यर्थः । एतेन तत्तशङ्खचक्रधारणे
श्रुतिमुदाहरन्तो माध्यादयोऽपि प्रत्युक्ता बोध्याः । तदुदाहृतश्रुति-
षु नित्यलिङ्गस्याभावात् । फलकधर्मेण काम्यताप्रतीतिश्च । पुराणस्य-
श्रुतिमालम्ब्य यथाकथाऽश्रितित्वात्समर्थनेऽपि तत्तथाद्योक्तश्रुतिवि-
रोधस्य कामाधिकारबाधकभूतिविरोधवत् सौदम्यत्वात् । एताभ्य-
पि तु कार्माणोक्तवत् तत्तन्निषेधवचनस्यापि दर्शनात् । एतदेवोक्तं,
धर्मविरोधो नात्र बाधक इति ॥ माध्यादिनिषिद्धश्रुतिस्यः शङ्खदी-
नां तत्तत्स्वरूपो यो धर्मः सांख्य मृदाधारणे बाधको नेत्यर्थः । एवं स-
मर्थयित्वा सिद्धमाहुः ॥ तत इत्यादि ॥ एतद्विन्दं शङ्खचक्रधारण-
पादे मया सम्पन्नं प्रपञ्चिन्नमिति विज्ञेयजिज्ञासायां ततोऽवधेयम् ।
एवं शङ्खचक्रादिधारणस्य नित्यत्वं स्थापयित्वा तुलसीमालायां तद-
तिदिशन्ति ॥ तथेत्यादि ॥ तस्या नित्यत्वं, न बहुवाक्यांसङ्गमिति त-
थान्वाय प्रकारमाहुः ॥ तस्या इत्यादि ॥ तथाच साधूनां समय-
श्चापि प्रमाणं वेदव्रतवैविधिं ब्रह्माण्डास्तथेतिभावः । एवञ्च, देवापुर-
मनुष्येषु मङ्गलाचरितानि चेति वाक्यमप्यनुगुणामवतीति ज्ञेयम् ।

अत्रापि विशेषो भालाधारणवादाद् बोध्यः । मार्गान्तरात् तिलके विशेषं वक्तुं प्रकारमाहुः ॥ तिलकं चेत्यादि ॥ तिलकमालयोर्ब-
हिरङ्गत्वबोधनाय तत्स्वरूपमाहुः ॥ तिलकमित्यादि ॥ तेनान्तरस्या-
न्तरङ्गानां चामात्रे नदकिञ्चित्करमेवेत्यर्थः । अत्रत्योऽपि विशेष ऊर्ध्व-
पुण्ड्रवादादवगन्तव्यः । एवं बहिरङ्गान् भगवता साक्षादनुक्तानपि
सूचितत्वाच्चिन्तित्य भगवता भक्तिकारणेषु, मदीयव्रतधारणामि-
त्युक्तत्वाद्यानि विवक्षितानि बोधयितुं, यात्राबलिविधानं च सर्ववा-
यिकपर्वतु * मम पर्वानुमोदनम् । पृथक्सत्रेण वा मह्यं पर्वयात्रा-
महोत्सवान् * कारयेन्नुत्सगीताद्यैर्महाराजविभूतिभिरित्यादिभग-
वद्वाक्यैस्तथादीनामप्युक्तत्वात्तेषामपि दिङ्मात्रेण निर्णयं बोधये-
तुमाहुः ॥ एकादशीत्यादि ॥ अत्रापि मार्गान्तरं यो विशेषमाहुः ॥
पूर्वमित्यादि ॥ इदं यथा तथा मया संवत्सरोत्सवनिर्णयप्रदाने सम्यग्
उपपादितमिति तत एव प्रमावनीयम् । अत्र नृसिंहजयस्त्यादौ, चेत-
पदतथापक्षार्थं तयोः प्रायिकत्वं बोधितम् । तत्र बीजमिदं प्रतिभा-
ति । श्रीभागवते एतयोरवतारत्वेन निरूपणान्नृसिंहतापनीये विष्णो-
र्नुकामात् धृती च पूर्णानन्दरूपादुपासकत्वाद्बुद्ध्यात् पुराणेषु व्रत-
विधायकानेकयचोदशनाद्य यस्य पुरुषोत्तमत्वस्फूर्तिस्तेन कार्यम् ।
मदीयव्रतधारणमिति भगवताऽऽज्ञापनात् । यस्य तु न तथा स्फूर्तिस्तेन
न कार्यम् । साक्षाद्भगवद्व्रतत्वस्य ते प्रत्यभावेन तद्व्रतज्ञाया अप्य-
ऽभावात् । तथा सति तत्तदुपासकान् प्रत्येव नित्यत्वं, न त्वन्यान् प्र-
त्यपीति । अत एव, सर्वासां तु जयन्तीनां श्रेष्ठा कृष्णाष्टमी मता *
यस्मात् संश्रितात्यन्तं तथैवोपवसेन्नरः * सर्वास्यपि जयन्तीषु
पूजा कार्या विशेषतः * साध्विष्य एव कर्तव्य उपवासो न दूरग इति
भारद्वाजमंहितावचनं, स्मृत्यर्थसागराख्ये माध्वग्रन्थे श्रूयते । सा-
ध्विष्य इति-मूलरूपसंश्रिधाने । दूरग इति-अंशफलागामी । तथा
सति तत्तदुपासकान् प्रत्येव नित्यत्वं तयोर्न त्वन्यान् प्रत्यपीति अधि-
कारिविशेषमादाय कृताकृतत्वबोधनायैवमुक्तिरिति दिक् । एवं स-
र्व निरूप्येदमुपमोहरति ॥ एवं पूजेत्यादि ॥ पूजाप्रधाने सेवामार्गे ।
उन्मया जन्माष्ट्यादयः । यात्रा दोलयात्रादयः । पर्वणि दीपावली-
भवरात्रादीनि बोधयानि । यद्यपि पर्वण्यत्र नोक्तानि तथापि साहच-
र्यात् संप्रदायाच्च बोधयानि । गृहस्थस्यैतन्मुष्यत्वं बीजमाहुः ॥ एवं

अथवा सर्वदा शास्त्रं श्रीभागवतमादरात् ॥

पठनीयं प्रयत्नेन सर्वहेतुविवर्जितम् ॥ २५१ ॥

वृत्त्यर्थं नैव युज्यते प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥

तदभावे यथैव स्यात्तथा निर्वाहमाचरेत् ॥

तयाणां येन केनापि भजन् कृष्णमवाप्नुयात् ॥ २५२ ॥

जगन्नाथे विवले च श्रीरङ्गं व्रङ्कटे तथा ॥

यत्र पूजाप्रवाहः स्यात्तत्र तिष्ठेत् तत्परः ॥

एतन्मार्गद्वयं प्रोक्तं गतिसाधनसंयुतम् ॥ २५३ ॥

यज्ञा इति ॥ भारते हि यज्ञानां तीर्थानां च तुल्यता निरूपिता । तत्राटनपकारमाह ॥ अतस्तेष्वप्रतिग्राहीति ॥ तीर्थप्रवेशदिवसे तूपवासः । अग्रिमदिवसे यद्यन्नमात्रमपि नास्ति तदा तावन्मात्रं ग्राह्यं, न तु ततोऽधिकम् । अटनस्य नित्यत्वात् चिरकालं स्थितिः । उच्चैर्ग्रीमसङ्कीर्तनं तत्राङ्गम् । अन्तर्भगवत्स्मरणं च । एकाकी पर्यटेन् । नात्र, नैकः प्रपद्येताध्वानमिति स्मृतिदोषः । पथि भोगाद्यर्थं स्पृहा न कर्त्तव्या ॥ शान्तश्च चित्ते भवेत् । एवमाधिकाराभावे भिन्नमुपायं वक्ष्यति । कृष्ण एव तात्पर्यम् । न तु तीर्थादौ । देहपातनपर्यन्तं च पर्यटनम् । देहान्ते कृतार्थो भविष्यामीति । सदा शुद्धश्च भवेत् । संध्यावन्दनवत् प्रत्यहं तस्य गमनम् । अस्मिन् पक्षे अन्तः कृष्णः सदा स्फुरतीत्युत्तमोत्तमम् । अत्र संमत्यर्थं भगवदुक्तश्लोकद्वयमाह ॥ गृहं, धनमिति ॥ २४६ ॥ २४७ ॥ २४८ ॥ २४९ ॥ २५० ॥ पूर्वाधिका-
रद्वयाभावे तृतीयं पक्षमाह ॥ अथवेति ॥ बाह्याभ्यन्तरभेदेन रूपे भेदद्वयं मतं, नास्मिन् चैकम् । ततस्त्रेधा भक्तिमार्गो निरूपितः ।

प्रपत्तिमार्गमाह ॥ जगन्नाथे विह्वले चेति ॥ विकल्प एवैषां स्था-
नानाम् । प्रपत्तौ ब्रह्मास्त्रन्यायस्य बाधकत्वात् । पूजामनाहो भ-
गवत्साभिध्यमबोधकः । एवं वैदिको भक्तियोगश्च निरूपित इत्या-
ह ॥ एतन्मार्गद्वयं मोक्षमिति ॥ २५१ ॥ २५२ ॥ २५३ ॥

अथ कश्चिद्विशेषमाहुः ॥ वर्णन्यादि ॥ उत्तानमेतत् ॥ तुल्यता निरूपितेति
तथाहि । तीर्थचिन्तामणौ, ऋषिभिः कृतवः प्रोक्ता वेदेष्विह यथाक्रमम्
फलं चैव यथातत्त्वं वेत्य चेह च सर्वशः * न ते शक्या वरिद्रेण यज्ञाः
प्राप्नुं महीपते । यद्रूपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः । प्राप्यन्ते पार्थि-
वैरेव समृद्धेर्घां नरैः क्वचित् । नार्थं न्यूनैरयगर्जैरेकात्मभिरसंहतैः ।
यो वरिद्रेरपि विधिः शक्यः प्राप्नुं नरेश्वर । तुल्यं यज्ञफलैः पुण्यै-
स्तन्निबोध युधां वर । ऋषीणां परमं गुह्यमिदमुक्तं मयाऽनघ । ती-
र्थोभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते । अनुषोष्य तिरात्राणि तीर्थान्य-
नभिगम्य च । भदत्वा काञ्चनं गाम्भ वरिद्रे जायते नरः अग्निष्टो-
मादिभिर्यज्ञैरिष्टा विपुलदक्षिणैः । न तत्फलमवाप्नोति तीर्थोभिगम-
नेन यदिति ॥ अपरमपि विशेषमाहुर्मते ॥ हरिणा कृता, इत्यनेन ॥
भगवता यज्ञाः कृताः, बलवैचरूपेण तीर्थानि च यतः कृतानि, अतो-
ऽपि साम्यामिति नाथः ॥ २४६ ॥ २४७ ॥ २४८ ॥ २४९ ॥ २५० ॥ अथ-
वेत्यादि ॥ अत्र य. पाठ उक्तः स्त, वर्णाश्रमवर्तां धर्म इत्युपक्रमे वर्णा-
नां ब्राह्मणक्षत्रिविद्युद्वाणामित्युक्तत्वाच्चतुर्णां वर्णानां वा त्रैव-
र्णिकानां चेति प्रसङ्गाद्वच्यते । तत्र, भारतव्यपदेशेन आम्नायार्थ-
श्च दर्शितः * दृश्यते यत्र वै धर्मः स्त्रीशूद्रादिभिरप्युनेति प्रथमस्क-
न्धे । विप्रोऽधीत्याप्नुयान् प्रज्ञां राजन्योदधिमेव लाम * वैदयो निधि-
पतित्वं च शूद्रः शुद्धेन पातकादिति द्वादशस्कन्धे च धर्मदर्शन-
श्रीभागवताध्ययनयोर्बोधनात् । तस्मान्नास्त सर्वात्मन्यत्राभयेच्छा-
यां सर्वसाधारण्येन कीर्त्तनावधानाच्च सर्वमेव भागवतं सर्वे पठे-
युरिति प्राप्तं । अभिधीयते । ब्रह्मज्ञानमार्गांशव्यतिरिक्तमेव पठनीय-
यम् । धर्मब्रह्मणोरतीन्द्रियत्वेन प्रथमवाक्ये दर्शमुंन्यार्थस्य ग्रहीतु-
मशक्यतया धर्मादिशान्द्वानमात्रार्थकत्वेन पाठाभापकत्वात् । द्वि-
तीयेऽप्यधीत्येत्यस्य स्मरणाध्ययनसाधारण्यात् स्मृत्वा गुरुमुखा-
द्वा गृहीत्येत्यर्थसंदेहेन तथात्वात् । नच स्वाध्यायब्राह्मणश्रुतौ प्रा-

ङासीनः स्वाध्यायमधीयीतेत्यादौ केवलोच्चारणेऽपि तथा प्रयोगा-
 न्तप्राप्तिरिति वाच्यम् । विनिगमनाविरहात् । नन्वेतः पूर्वं, य एतां
 श्रावयेदिति सर्वो संहितां, पठन्ननदनन् प्रयत इति पठं च प्रकम्य
 विप्रोऽधीत्येति श्लोककथनानुपक्रम एव विनिगमकोऽस्त्विति वाच्य-
 म् । तत्र श्रावणोत्तरं पठनस्योक्ततया श्रावणानुसारिपाठप्राप्त्या स-
 र्वपाठाप्राप्तेः । नचात्र सर्वस्यैव श्रावणमिति वक्तुं युक्तम् । कपिल-
 द्वेवैः स्वमातुरप्यौपनिषद्भागवतज्ञानयोरनुक्तत्वेन श्रीशुद्धयोस्तद्व-
 शाश्रावणे तयोस्तच्छ्रवणानधिकारे च सिद्धेः । शुद्धयोनायहं जातो-
 नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे * कुमारस्य तु या बुद्धिर्येदं तां श भवतीमह-
 मिषुद्योगे सनत्सुजीतायारम्भे विदुरवाक्याज्ज्ञानोत्तरमपि वदन्ना-
 धिकारे च सिद्धे श्रवणपठनयोः पठन एव वा तावदंशस्यागस्यैवौचि-
 त्यात् । अत एव तृतीयस्कन्धनियन्धे श्रीमदाचार्यैरपि, यदौपनिषदं
 ज्ञानं श्रीभागवतमेव वा * घर्णिनामेव तद्धि स्यात् श्रीशुद्राणां ततो-
 ऽन्ययेति कारिकया भागवतज्ञानमपि त्रैवर्णिकानामेव । उपासनायाः
 प्राधान्यात् । यदेव भगवता ब्रह्मणे प्राच्यते तत् त्रैवर्णिकानामेवेति
 ज्ञातव्यमिति तत्प्रकाशप्रत्येन च तथैव निर्णीतत्वात् । नचैकादश-
 स्कन्धेऽप्येव तेऽमिहितः कृत्स्नो ब्रह्मवादस्य संग्रह इति कथनाच्चतुः-
 श्लोकीतुल्यतयोपदेशस्य तत्रापि सत्त्वात् तत्राप्यनधिकारः शङ्काः ।
 तदग्रं, नैतत्स्वयादाम्मिकाय नास्तिकाय शठाय च * भृशुधूरोरमकाय
 दुर्विनीताय दीयताम् । एतैर्दोषैर्विहीनाय ब्रह्मण्याय प्रियाय च । साधवे
 शुचये धूयाद् भक्तिः स्याच्छुद्धयोपितामिति कथनात् । कर्मज्ञानादि-
 मिश्रतयोपदेशाच्च तादृशां श्रावणे बाधकामाद्येन तत्र तेषां भ्रष्टा-
 धिकारस्य सिद्धेः । अन्यथा तद्विरोधापत्तेश्च । यत्तु, ब्राह्मणो ब्रह्म-
 धर्मस्वी राजन्यो जगतीपतिः * वैश्यः पठन् विरूपतिः स्याच्छुद्रः
 सत्तमतामियादिति चतुर्थस्कन्धीयम् । तत्तु पृथुचरितमुपक्रम्य
 पठितत्वात् प्रकरणाचरुद्धमिति न तेन सर्वपाठ प्रापयितुं शक्यते ।
 नचाऽभयेच्छायां तदर्थं कीर्त्तनस्य विरोधः शङ्काः । तत्र भगवत
 एव कथनाच्छ्रीभागवतपद्ममावाद्योक्तैकदेशातिरिक्तमागवतकीर्त्त-
 नादपि तत्परिहारसिद्धेः । नच, देवोऽसुरो मनुष्यो वान वाक्यात् स-
 र्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णुमक्तौ यथेति ह्यन्तकथनाच्च भगवद्भक्तेः
 सर्वाधिकारत्वमभिप्रेत्यात्र त्रैधा भक्तिमार्ग उपदिष्टः । तत्र रूपसेवा-

रे यदाऽनधिकारस्तदा सहस्रनामस्तोत्रं नामावली च । सिद्धान्त-
मुक्तायली तु शास्त्रस्य सम्प्रहरणा । पुष्टिप्रवाहमर्यादाग्रन्यो भक्तिहंस-
श्च मार्गस्वरूपादिचवेचकतयास्यैव प्रकरणस्य श्रेणी । बालबोधो-
ऽपि तथा । संन्यासनिर्णयस्तु त्यागशेषः स्फुट एवेति सर्वाण्येव प्र-
करणान्येवं बोध्यानि , अत्रायं क्रमः प्रतिमाति । पूर्वं भगवत्कृपाङ्कुर-
स्य स्मृतः संस्कारेण भगवन्मार्गीयसंगादिना या उद्बोधे मार्ग-
ऽस्मिन् रुचिस्ततोऽस्मिन् प्रवेशोच्छा । तत्राप्यङ्कुरस्य दृढत्येऽस्मिन्
मार्गे पूर्वोक्तरीत्या दृढं सर्वोत्तमत्वमानं प्रवेशश्च । द्वारभूतगुरुद्वारा
शरणागतिः । ततः सर्वां द्वारभूतगुरोर्वा सङ्गेन शिक्षया या श्रीमदा-
चार्यचरणेषु भगवद्भेदबुद्धिः । सर्वोत्तमादिभिस्तद्भजनम् । तत एत-
न्मार्गीयसङ्गे पूर्वोक्तरीत्या भगवद्भजनं, ग्रन्थावलोकनश्रवणादिना
च तत्तत्प्रतिबन्धनिवृत्तौ दोषानिवृत्तिः । संयोगयोगिगुणोपचयश्च । त-
त एतदावर्तने मकुटमुच्यते भगवत्प्राप्तिस्तत्राप्युदासीनप्रतिकूलयोर्न ।
चर्येणाशब्दवाच्यानां तु यत्किञ्चित् फलं परं परिश्रमणमेव । पञ्च-
दोषसंभवे तु तीर्थादयः, दोषनिवृत्तौ पुनः सेवया पूर्वोक्तरीतिकं फलम् ।
सेवाधिकारे तु श्रीभागवताध्य उक्तरीत्या 'तत्राप्यनधिकारे सहस्र-
नामनामाद्यन्योऽर्थोक्तरीतिक आश्रयः । उत्तमाधिकारे तु पर्यटनम् ।
अत्राप्यनधिकारे भगवत्प्रपन्नतया अदूरे विप्रकर्षे वा स्थितिः सहस्र-
नामाद्यावर्तनसहायस्य । एवं करणे एतन्मार्गीयफलोन्मुखात्वं फलं
च । आरम्भदशायां पापादिना पुनरावृत्तिः । पाकदशायां यथाक-
थञ्चित् पापे तु पापस्यैव नाश इति सिद्ध्यति । येदस्तु कालेन नि-
र्भल इति तन्मार्गं दृष्टानीमसिद्ध्यन्न फलायालमिति भगवन्मार्गाङ्गत-
याऽत्रैव प्रविशतीति । गुरुणावेशादिना मार्गदर्शं परीक्ष्य जिज्ञासां
आवगत्य प्रश्नानन्तरं सेवादिकमुपदेष्टव्यमिति । यस्तु नामाद्युपदे-
शोऽधिकारामावेऽीदानीन्तनैः क्रियते, सांप्रि जानता कृतः स्वगृह्य-
माणद्रव्यशुद्धौ तेन बन्धाभावेऽप्यर्थस्यति । अज्ञानता कृतस्तु स्व-
स्मिन् दोषादोषयो सन्देह पर्यवस्यतीति । इदं यथा तथा उपदेश-
वादे वृत्तिवादे च विवेचितमिति ततोऽवधेयमिति दिक् ॥

प्रकृतमनुसरामः । मूले, एतन्मार्गद्वयमित्यत्रादित्वं मुख्यापेक्षया
बोध्यम् । प्रपत्तिमार्गस्य भक्तिमार्गोनुकल्पत्वादिति । गतिस्ता-
नसंयुतमित्यत्र गतिशब्दः फलवाची । सा काष्ठा सा परा गतिरि-

ति श्रुतो तथासिद्धेः । एवं फलप्रकरणे प्रमाणाजुरोचिना मुख्यप्रमे-
यस्य घले विचारितम् । अतः परं गुरुभूतस्य तस्य बलं धैर्यगार्थं
२० विचारयन्ति । धूमादिमार्गस्य वृत्तावधारणस्य च, कां हि तद्वद य-
दमुष्मिलोकेऽस्ति न चेति, यामिमां पुष्पितां वाचमिति, कर्मण्यना-
श्यास इति यथायथं श्रुतिगीताधीभागवतेषु निन्दितत्वंप्रपि प्रमाणा-
जुरोचितायां सत्त्वेन तदुपलब्धिचारस्यावश्यकत्वात् ॥ २५१॥ २५२॥ २५३॥

कर्ममार्गे प्रवक्ष्यामि भ्रान्तानां बहुशः फलम् ॥

अथथाज्ञानतः कर्म कुर्वाणास्त्रिधा मताः ॥ २५४ ॥

सात्त्विकादिविभंदन कर्म चाऽपि त्रिधा भवेत् ॥

सात्त्विकः सात्त्विकं कर्म यथाश्रुतिपरः कृती ॥

स्वर्गलोकस्तस्य सिद्धयेद्विमानस्त्रीभिरावृतः ॥ २५५ ॥

पुष्पस्य तु तिराभानं पतत्यर्चाक्षिरास्ततः ॥

पुष्पशंखं समादाय समीचीनेषु जायते ॥ २५६ ॥

राजसं कर्म कुर्वाणो मेधादिसुखभाग् भवेत् ॥

तामसं कर्म कुर्वाणः पाताले सुखभाग् यथा ॥ २५७ ॥

राजसः सात्त्विकं कुर्वन् दैत्यस्वर्गेषु जायते ॥

राजसं कर्म कुर्वाणश्चन्द्रलोके सुखी भवेत् ॥

वृष्टिद्वारान्नरूपः सन् रेनोषोऽनेषु जायते ॥ २५८ ॥

तामसं कर्म कुर्वाणो यक्षलोके सुखो भवेत् ॥

तामसः सात्त्विकं कुर्वन् पितृलोके महीयते ॥

राजसं कर्म कुर्वाणो भूनादिसुखमाप्नुयात् ॥ २५९ ॥

तामसं कर्म कुर्वाणः सर्गादिसुखभुग् भवेत् ॥

सर्वेषां पुनरावृत्तिस्तथा कर्म पुनर्भवः ॥
 एवं त्रयीधर्मपरा गतागतमवाप्नुयुः ॥ २६० ॥
 तत्तदेवोपासकानामाजन्मोपासने फलम् ॥
 तत्तत्सायुज्यरूपादि वेदोक्तानामनेकधा ॥
 पौराणिकानां च तथा निषिद्धेतरभावतः ॥ २६१ ॥
 यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ॥
 प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ २६२ ॥
 विहितानेककर्तृणां देहान्ते यदुपासनम् ॥
 तत्सायुज्यादिनिधिः स्यात्तत्प्राप्तोऽन्यस्य वै फलम् ॥ २६३ ॥
 कर्मणां गहना रीतिर्ब्रह्मणापि न बुद्ध्यते ॥
 ईश्वरत्वात्तदिच्छायाः प्रधानत्वादेनेकधा ॥
 तदुद्वेकोऽवसाने स्यात् कृपाक्रोधविभेदतः ॥ २६४ ॥
 कृपयाऽधमतां प्राप्य भक्तं वै मोचयेत् क्वचित् ॥
 अनियुक्ततत्स्थानां पीडया क्रोधतः क्वचित् ॥
 हीनभावं नयत्येष दुष्टं वा मोचयेत् क्वचित् ॥ २६५ ॥
 कर्मणां ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ॥
 अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणा गतिः ॥ २६६ ॥
 अत्र सुतरामेव कर्ममार्गो दुरत्ययः ॥
 अतोऽपि भजनं कार्यं भजनेन हि तादृशम् ॥ २६७ ॥
 अन्यान्त्यनाशकत्वं च कर्मणां भवति क्वचित् ॥

कर्ममार्गे फलं तस्मान्न निरूप्य हि सर्वथा ॥ २६८ ॥

सर्वैर्वै जगति फलं वर्चत इति सर्वत्र फलं साधनं चाह ॥
 कर्ममार्ग इति ॥ कर्मणो नानामार्गत्वं स्वभावगुणभेदात् । ता-
 मसः कदापि न सात्त्विकं कर्म करोति । कुर्वन् वा तामसप्रकाशेण
 करोति । अतो नव भेदा गीतायां निरूपिताः । कर्त्ता सात्त्विक
 पच्यते, यत्तत् सात्त्विकमुच्यते इत्यादिना । ऊर्ध्वं गच्छन्ते सर्व-
 ष्या इति चाख्यात कर्मण्यैविध्ये सात्त्विक एवोर्द्धादिषु गच्छति ।
 तथा राजसोऽपि दक्षिणमार्गे गच्छन् दैत्यस्वर्गेषु चन्द्रलोके पक्ष-
 लोके च सुखमनुभवति । सर्वेषां सङ्ग्रहार्थं मत्वादिभारतस्येन फल-
 कल्पना । पितृलोको भूतलोकः सूर्यलोकश्चेति । तामसानां फलं
 नवविधं निरूप्य भगवद्वाक्येनोपसंहरति ॥ एवं त्रयीधर्मपरा इति ॥
 प्रकीर्णफलं बहून् नानादेवोपासकानां फलमाह ॥ तत्तद्देवोपा-
 सकानामिति ॥ वेदोक्तानामग्न्यादीनां देवोपासनावुक्त्या अग्नि-
 होत्रादिकरणे भेदबुद्धेर्विद्यमानत्वान्न तत्तद्देवतासामुज्यम् । पौरा-
 णिकाः दुर्गागणपतिप्रभृतयः ॥ २५४ ॥ २५५ ॥ २५६ ॥
 ॥ २५७ ॥ २५८ ॥ २५९ ॥ २६० ॥ २६१ ॥ विष्णुं प-
 रित्यज्य तज्जजनं न कोऽपि करिष्यतीत्याशङ्क्य भगवद्वाक्यमाह ॥
 यजन्ते सात्त्विका देवानिति ॥ एकदा बहुदेवोपासनायां कर्ममा-
 ध्यायात् कर्ममार्गीयमेव फलं नोपासनाफलम् । क्रमेण भक्त्या
 तत्तद्देवतोपासनायां फलमाह ॥ विहितानेकेति ॥ अन्तिमस्य क्षीघ्र-
 मसादे पूर्वोपास्यनुज्ञाहेतुः ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ एवमुपासनायां
 नियतं फलमुपपाद्य कर्ममार्गे फलस्यानियतत्वमाह ॥ कर्मणापि-
 ति ॥ कर्माणि विध्वंशे निषिद्धानि महसं पतन्ति, तथा निषिद्धे
 विहितानि । तेन कस्य फलं भवेदिति सर्वेषामेव शङ्का । तत्र हे-
 तुमाह ॥ ईश्वरत्वादिति ॥ कर्मस्वरूपी भगवानीश्वरः स्वेच्छया

किंरूपोऽभिव्यक्तो भवेदिति न ज्ञायते । अतो विधिर्व्यर्थ इति न फलं
नियतम् । यतोऽनेकधा तदुद्वेकः । तत्रापि देहावसाने यत् कर्म तदेव
फलदायकम् । तत्रेश्वरेच्छया किंरूपोऽभिव्यक्तो भवेदिति न ज्ञाय-
ते । यदि जीवे कृपा तदा शुभरूपेण, क्रोधे त्वशुभरूपेणेति नि-
र्णयः । तदेवोपपादयति ॥ कृपयेति ॥ अधमतां प्राप्य स्थितं भक्तं
कृपया कचिन्मोचयेत् ॥ इति निषिद्धस्यान्ते सद्व्यवहारविधौ ।
विहितस्यान्ते निषिद्धरूपेणाविर्भावमाह ॥ अनियुक्ततपस्यानामि-
ति ॥ आज्ञाप्यतिरेकेण ये तपः कुर्वन्ति तेषामन्ते भगवतः पीडया
क्रोधो भवति । मां चैवान्तः शरीरस्थमिति वाक्यात् । तदा हीन
भावं नयति, नरकं, श्वादियोनिं वा । भगवदिच्छया तुष्टश्चेत्
तमपि कचिन्मोचयेत् । अत ईश्वरचर्या दुर्विभाव्या ॥२६४॥ २६५॥
अत एव भगवान् स्वाभिभाष्य कर्ममार्गे निरूपयतीत्याह ॥ कर्मणो ह्यपि
षोद्धव्यमिति ॥ विहितेऽपि विचारः कर्त्तव्यः । किं भगवदिच्छा-
ऽस्ति । तथा सति कर्त्तव्यं, नो चेन्न कर्त्तव्यमिति । तथा विकर्म-
णस्तूष्णीम्भावादपि । कलावग्निहोत्रादिकं न कर्त्तव्यमिति । अ-
द्यापि विचारः कर्त्तव्यः । किमीश्वरेच्छा करणेऽकरणे वेति । तथा
निषिद्धेऽपि विचारः कर्त्तव्यः । किं ब्राह्मणः हन्तव्यो न वेति ।
भगवदिच्छायां हननमेव हिनकारि । यथा द्रोणादीनाम् । अत एव
कर्मणो गतिर्गटना ॥ फलं दुर्निरूपमित्यर्थः । उपसंहरति ॥ अतश्च
सुतरामेवेति ॥ तर्हि किं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षयामाह ॥ अतोऽपि
भजनं कार्यमिति । ननु भजनेऽप्येवं चेत् को विशेषः स्यादत
आह ॥ भजनेन हि तादृशमिति ॥ भगवदिच्छाभावेऽपि भजने
भजनमेव परं न निर्वहेत् । न त्वनिष्टं किञ्चित् ॥ २६६ ॥ २६७ ॥
न केवलमीश्वरेच्छैव कर्मफले प्रतिबन्धिका, किन्त्वन्य-
दप्यस्तीत्यह ॥ अन्योन्यनाशकत्वमिति ॥ अतस्ते नमस्कारादर्थ

पुण्यं विनश्यति । अजारजः खररजो हन्तिपुण्यं पुराकृतमिति ।
बहुनाशकं कर्मफलं स्यात् । तथा श्रेयोपनामे गान्धार्याः पुत्रशतं
नष्टम् । अतिथिर्निमुखो पातः पुण्यपादाय गच्छति । उपसंहरति ॥
कर्मधारो फले तस्यादिति ॥ २६८ ॥

सर्वत्रैवेत्यादि । एतस्यैवानन्दस्यान्यानि मृतानि मात्रामुपजी-
वन्तीति धृतेः । सर्वशर्मभिन्नस्तद्धर्मभूत आनन्दः फलं, तत् सर्वत्र
जगति वर्तते इति सर्वेषु सर्वशर्मभूतेषु लोकेषु सुखरूपं फलं तत्सा-
धनभूतं वैदिकं कर्म च तद्वाञ्छानिष्टस्यैव पूर्वोक्ताज्जघन्यरूपतया स्फु-
टीकरोतीत्यर्थः । ननु ज्ञानं विना कर्मासंभवाज्ज्ञाने सति कर्मणां कार्यं
ज्ञानित्यमित्याशङ्कनयामयथाज्ञानत इत्यादि व्याकुर्वन्त आहुः ॥ क-
र्मणो नानात्वमित्यादि ॥ गीतायां, ज्ञानं धर्मं परिहृतेत्यत्र ज्ञानपदेन
करणमुच्यते । तद्विमर्शे, धेनेति श्रेयान्यादिनिर्देशान् । श्रेयपदेन ता-
दृशकरणैर्ज्ञायमाने लौकिकं धस्तूच्यते । तत्रैकधियमेव । यस्तु यस्या-
दिरन्तश्च स वै मर्ध्यं च तस्य तदित्याद्येकादशचापये तस्यैकरूप-
ताभिधानात् सात्त्विकानां तथानुभवादत्र श्रेयस्यानुक्तेश्च । परिहृता
त्यन्तःकरणमेव वृत्त्यधिकरणत्वात् । करणकर्मपदाभ्यां च फलेर्निद-
यचेष्टे उच्येते । कर्तृपदेन व्यापाधितो भिन्नमन्तःकरणमेवोच्यते ।
शुणा अपि मोदासीना बन्धका, किन्तु तत्तच्चित्तजा एव तथा । सर्व-
रजस्तम इति शुणा जीवस्य नैव मे * चित्तजा ये स्तु भूतानां सज्ज-
मानो निवर्ज्यत इत्येकादशे भगवद्वाक्यात् । सात्त्विककरणैश्च जाय-
मानमपि ज्ञानं प्रकृतिवैयर्थ्यमेवानगाहते, न तु प्रकृतेरवयवम् । यस्तु य-
स्यादिसिद्धिपूर्वाक्त्याख्यात् अतस्तदप्यप्रयथाज्ञानमेव । एवं सति तादृ-
शज्ञानेन तादृशैर्द्विविधकरणैस्तादृशान्त करणाभिप्रेतारो यत् कुर्वन्ति
तस्य कर्मणो यज्ज्ज्ञानजपादेर्यज्ज्ञानात्वं तत्, चित्तस्वभावभूतानां
जीवनानाधिधत्वापादकानां गुणानां भेदादित्यर्थः । तर्ह्ययथाज्ञानादेव
कर्मनानात्वसिद्धेः कर्तृकर्मणोः किमिति त्रैविध्यमुक्तमित्याकाङ्क्षायां
तत्तात्पर्यमेव विशदयन्ति ॥ तामस इत्यादि ॥ एवं सिद्धे तेषां ज्ञा-
नत्वे यदर्थमेव नवधा निरूप्यं तथाहुः ॥ ऊर्ध्वमित्यादि ॥ गच्छ-
तीति ॥ उत्तरमार्गेण गच्छतीत्यर्थः । तद्यथापि न तस्योत्तमत्वमिति
ज्ञापयन्ति भूले, ॥ सात्त्विक इत्यादिना ॥ इदं चैकादशस्कन्धीय-

दशमाध्याये, अन्तरायैरविहतो यदि धर्म इत्यादिपञ्चश्लोकेषु स्फुटम् । शेषं च न्यायादेव सिद्ध्यति । एवं सात्त्विकस्योक्त्वा राजस-
स्येतो हीनत्वं बोधयितुं लोकावृत्त्यादिकमतिदिशन्ति ॥ तथेत्यादि ॥
एवं कल्पनायां बीजमाहुः ॥ सर्वेषामित्यादि ॥ सर्वेषामिति ॥ लोका-
नामित्यर्थः । यमलोकमार्गसंग्रहार्थं तामसानां फलमाहुः ॥ पितृलोक
इत्यादि ॥ उपसंहरतीति ॥ मूले तथा कर्मपुनर्भव इत्यनेन पूर्वकर्म-
शेषभूतेन कर्मणा बीजेन स्वसजातीयकर्मान्तरोत्पत्तिः पुनः पुनः
फलतारतम्यायोच्यते । अतः श्रुत्युक्तोऽपि मार्ग एवम्भूतश्चेत् फलतो
जघन्य एवेति निगमयतीत्यर्थः ॥ प्रकीर्णकानामित् ॥ शानकाण्डै-
कदेशादिप्रतिपादितानामुपासनानाम् । यद्यप्युपासनानां मानसक-
र्मत्वेन कर्मण्येवान्तर्भावस्तथापि तस्यां देवताप्राधान्येन फलेऽपि प्र-
कारमेवाद्भिन्नतया कथनम् उपास्यानां स्वतन्त्रप्रमेयात्मकत्वेन तद्व-
लनिरूपणार्थं ज्ञेयम् ॥ तत्तद्देवेत्यादि ॥ अध्यायचतुष्टयात्मकं जैमिनि-
प्रणीतं संकर्षणकाण्डं देवताकाण्डमित्युच्यते । तदप्युपासनाक्यक-
र्मप्रतिपादकत्वात् कर्ममार्गान्तर्गतमेव । तद्वीर्या देवोपासने तदु-
पासकानां तथेत्यर्थः । एते च देवास्तत्पर्यन्ताः कालपर्यन्ता वा ज्ञे-
याः । एतदेव विशदयन्ति ॥ वेदोक्तानामित्यादि । मूलंतिदिष्टोपा-
सनाविषयाणां स्वरूपमाहुः ॥ पौराणिका इत्यादि ॥ पञ्चायतनरूपा
विशष्टशेषा इत्यर्थः । तदपि फलं दक्षिणरीत्यैवेति बोधयितुं मूले
निषिद्धेतरमावत इत्युक्तम् ॥ २५४ ॥ २५५ ॥ २५६ ॥ २५७ ॥ २५८ ॥
२५९ ॥ २६० ॥ २६१ ॥ विष्णुमित्यादि ॥ यदुपु पुराणेषु विष्णोस्तक-
र्मप्रतिपादनावुक्तरीत्या आशङ्क्य अधिकारिमन्त्रेण तत्तद्भजनोपपाद-
कं भगवद्वाक्यमाहेत्यर्थः ॥ प्रासङ्गिकमाहुः ॥ एकदेत्यादि ॥ तत्पो-
षोऽन्यस्य ये फलमिति मूलोक्तेऽर्थे बीजमाहुः ॥ अन्तिमेत्यादि ॥ एव-
मुपासनाफलनिरूपणमुखेन स्वतन्त्रप्रमेयभूतानां देवानां बलं विच्चा-
रितम् ॥ २६२ ॥ २६३ ॥ अतः परं कर्मणो बलं विचारणीयम् । त-
स्य स्वाधिर्भावे प्रमाणानुरोधित्वेऽपि अक्षर्यत्वेन फलदानांशे स-
तन्त्रप्रमेयरूपत्वात् । तद्विचारयन्ति ॥ एवमुपासनायामित्यादिना ॥
ननु कथमेव कर्मणां गहनतेत्याकाङ्क्षायां तामुपपादयन्ति ॥ कर्माणी-
त्यादि ॥ स्पातन्त्र्यं प्रकटयन्ति ॥ कर्मस्वरूपीत्यादि ॥ अक्षरस्यैव
रूपान्तरं कर्मेति पूर्वे साधितम् । अक्षरं चेति । एतस्यैवाक्षरस्य प्र-

शास्त्रेण गार्गि शायानृषिर्वा विधृते तिष्ठतस्तस्याविश्रुतेः । अतस्तदभिध-
त्वात् कर्मरूपी भगवानीश इत्यर्थः ॥ तदेव फलदायकमिति ॥ अ-
न्ते या मतिः सा यतिरिति तावदामतिजनकतया तदेव तथेत्यर्थः ।
शेषमित आरभ्य कर्ममार्गो दुरत्यय इत्यन्तं स्फुटम् । एवं स्वातन्त्र्य-
मुपपादितम् ॥ आहोति ॥ भक्तिमार्गस्येतो वैलक्षण्यमाहृत्यर्थः ॥ अमे
स्फुटम् ॥ २६४ ॥ २६५ । २६६ ॥ २६७ ॥ २६८ ॥

जायन्वेति स्त्रियस्वेति तृतीयो यदुदाहृतः ॥

प्रकार्णकानां सर्वेषां तत्फलं परिकीर्तितम् ॥ २६९ ॥

ईश्वरालम्बनं योगो जनयित्वा तु तादृशम् ॥

बहुजन्मविषाकेन भक्तिं जनयति ध्रुवम् ॥ २७० ॥

सांख्येऽपि भगवच्चित्तं फलमेतन्न चान्यथा ॥

समर्पणात् कर्मणां च भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥ २७१ ॥

योगेन तु निषिद्धेन यदि देहः प्रसिद्धाति ॥

तदा कल्यान्तर्धन्तं भावनास्तु सत्फलम् ॥

अन्यथा नरके पातो दृढभूमौ तु संस्थितिः ॥ २७२ ॥

छलयोगस्तथा सांख्यं शाक्तो मार्गोऽभिधीयते ॥

सिद्धान्ताश्च तथा कौला लोकातीतविभेदतः ॥ २७३ ॥

सांख्यं भेदद्वयं तत्र द्वितीयेऽनुग्रहादिकम् ॥

आद्ये लोकस्य सन्मानमन्ते तुल्यं तमस्तयोः ॥ २७४ ॥

लोकं व्यामोहकं शास्त्रं सप्तानां बोधकः शिवः ॥

कलौ जनिष्यमाणानामसुराणां क्षयाय हि ॥

वामाः शाक्ताश्च योगे तु प्रकटाप्रकटे भिदा ॥ २७५ ॥

प्रकृतिस्तत्र संराध्या साध्यो योगश्च तुष्टये ॥

शैवश्च वैष्णवश्चैव उपास्ये भेदकद्वयम् ॥ २७६ ॥

कर्मासक्तास्तु ये तत्र वैदिकाः समुदाहृताः ॥

सप्तापि सर्वथा त्याज्या भगवन्मार्गवर्त्तिभिः ॥ २७७ ॥

इदानीमुपासनामार्गस्य फलमाह ॥ जायस्वेति ॥ वेद एव
तृतीया मार्गो निरूपितः । कर्ममार्गेऽपि देवताप्राधान्ये इदमेव फल-
म् । प्रसङ्गाद्योगसारूपयोः फलमाह ॥ ईश्वरालम्बनमिति ॥ योग-
सारूप्यकर्माणि भगवद्विच्छया कृतानि भक्तिं जनयन्तीत्यर्थः । ए-
तन्नियतफलम् ॥ २६९ ॥ २७० ॥ २७१ ॥ इदानीं निषिद्धयोग-
मागादेः स्वरूपं फलं चाह ॥ योगेन त्विति ॥ निषिद्धो योगः
कापालिकः महादेवेनोन्मेषेनोक्तः । तदुक्तप्रकारेण यदि देहः
निर्द्धस्तदा कल्पान्तपर्यन्तं भगवद्ध्यानात् सदेव फलम् । आदावल्पं
निषिद्धं ध्याने हन्यते । देहनाशे तु नरके पातः । दृढभूमौ योगा-
रम्भे सिद्धे जन्मान्तरे पुनः पूर्ववासनया योगाभ्यासान्मुच्यते । अतः
पाक्षिकापायो मार्गः । शक्तमार्गस्तु सर्वथैव निषिद्ध इत्यभि-
प्रायेणः ॥ छत्रयोगस्तथा सारूप्यमिति ॥ सांख्ययोगौ मिलितौ
धर्ममार्गविरोधेन मेध्यभक्षणसुराषानादिषोपितौ । शाक्तो मार्गः, तत्र
सप्तभेदाः—वैदिकाः, वैष्णवाः, शैवाः, शाक्ताः, वायाः, सिद्धान्ताः
कौलाः । अतः परं नेति तेषां ग्रन्थः । तत्र स्वरूपं फलं चान्तिमयो-
राह ॥ सिद्धान्ताश्च तथा कौला इति ॥ सिद्धान्त आसुरं सर्वं मि-
थ्येति । कर्म सर्वथा त्यक्तव्यं बाधकमिति । तथा भक्तिरपि ।
केवलं वाचःपदेशमोहयन्ति ये ते सांख्याः । तेषां लोकसंग्रहो
नियामकः । कौलानां तु लोकानपेक्षेति भेदः । प्रवीत्वदीक्षया र-
ण्डाध्वण्डा अपि भजान्ति हि * दिगम्बराश्चर्मचिह्नाः सुरार्चाम-

परायणाः * पाषरूपा दुराचारास्ते कौलाः पारिकीर्तिताः । तेषा-
म् अनुग्रहनिग्रहादि दृष्टैकफलं भवति । तन्मार्गमेवितया दृष्ट-
तामसदाक्षयः सिद्धान्तस्य लोके सन्माननं फलं, ततो व्यामोहो लो-
कस्य भवति । सप्तानां मूलमाह ॥ बोधकः शिव इति ॥ प्रयोजन-
माह ॥ कलात्रिते ॥ अमुराणामेवात्र रुचिः । तेन तेषामेव क्षय
इति न काप्यनुपपत्तिः ॥ चतुर्थपञ्चमावाह ॥ वागाः शाक्ता इति ॥
तद्योरपि पूर्ववत् प्रकटाप्रकटे भिदा । तत्र त्रिपुरसुन्दर्यादिशक्तयः
सेव्याः । योगश्च साध्य इति बुद्धिः । तन्मानधिकारे शैववैष्णवी ।
तस्याः शक्तेः पादत्वेन पञ्चमेतमध्ये निरूपितौ । न शब्दमात्रेण
किञ्चिद् द्रुपयति, पदार्थस्त्वन्व एव । अतो भूतादेरेव विष्णुशिवा-
दिनाम धृत्वा तथोपासत इति निर्णयः । तत्र वैदिकानां लक्षण-
माह ॥ कर्मासक्ता इति । लोकसंग्रहार्थं पूर्वोक्तानां सन्माननार्थं च
तत्सेवकास्तथा भवन्ति । एतन्निरूपणस्य प्रयोजनमाह ॥ सप्तपि
सर्वथा त्याज्या इति ॥ महापातकितांसर्गेऽपि महापातकित्वश्रवणा-
द् ॥ २७२ ॥ २७३ ॥ २७४ ॥ २७५ ॥ २७६ ॥ २७७ ॥

अतः परं स्वमाधवलविचारं हृदि कृत्वा माहुः ॥ इदानीमुपासने-
त्यादि ॥ लोके बहूनां कर्मठानां पर्यनुयोज्यत्वात् कर्ममार्गस्य संदि-
ग्यफलाद्ये निर्वलत्वे च प्रतिपादितश्रुति नियतफलायामुपासनायां तु
नाज्यं दोष इति स्वभावात् कृतस्य, यजन्ते स्वास्थिका देवानित्या-
दिनोक्तस्य तस्य कर्ममार्गावुत्तमस्य भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां तस्यापि
मार्गस्य फलतो जघन्यस्य बन्धुमान्देत्यर्थः ॥ वेद एवेत्यादि ॥ तथाच
छान्दोग्ये पञ्चाग्न्युपासनात्तर कर्माणि नोर्ध्वमाद्यर्चिणादिमार्गाश्च-
क्ता अपैतयोः पथोर्नष्टनरेण च तानीमानि क्षुद्राण्यसत्तत्वावर्त्तानि
भवन्ति जायन्ते त्रिपस्तेत्येवमर्त्तयं स्थानमित्यनेन धानिकर्मि-
व्यतिरिक्तानां तृतीय एव मार्गो निरूपित इति नास्य तत् उत्तमस्य-
मित्ययमपि तथेत्यर्थः ननु पूर्वं तन्मार्गोपासने तत्तत्सामुज्यस्यो-
क्तत्वादिप्रदोषादीनामुपासनात्वेन करणे स्थित उत्तमत्वं भविष्य-

तीति शङ्कामपि प्रसङ्गादपाकुर्वन्ति ॥ कर्ममार्ग इत्यादि ॥ वेदे इष्टा-
 पूर्त्तं वृत्तमित्युपासत इति कर्मप्राधान्य एव धूममार्गस्योक्तत्वात् तद-
 भावे स नेति तथेत्यर्थः ॥ प्रसङ्गादित्यादि ॥ प्रसङ्गादिति ॥ स्वभाव-
 प्रसङ्गात् । तथाच भगवता गोतायां योगसांख्यकर्माप्येणानामप्युप-
 दिष्टत्वात् तेषां भक्तिमार्गसाम्यं फलतो भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां तेषा-
 मपि जघन्यत्वं बोधयितुमाहेत्यर्थः । मदर्पणं निष्कलं वा सात्त्विकं
 निजकर्म तदिति भगवद्वाक्यात् कर्माप्येणस्यापि सात्त्विकत्वं ज्ञेयम् ।
 मूले, तादृशमिति ॥ योग्यद्वेष्टम् ॥ योगसांख्येत्यादि ॥ तथाच, नै-
 र्धं पापमवाप्स्यांस, कर्मबन्धं प्रहास्यसि, शुभाशुभफलैरेवं मोक्षस्य
 कर्मबन्धनैरित्येव सांख्ययोगकर्माप्येणानां फलमुक्तं भगवता, न तु स्य-
 प्राप्तिकृपम् । पाप भाघ च, जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः *
 मराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायत इति भक्तिरेव फलत्वेनोक्तेति
 तथेति भावः । एवं फलमुक्तं पूर्वोक्तकर्मापासनाद्यपेक्षयास्योक्तमर्थं
 बोधयितुमाहुः ॥ एतन्नियतफलमिति ॥ अतोऽपि पूर्वोक्तादुत्कृष्टमित्यर्थः ।
 एवं सात्त्विकस्वभाषलमुक्तम् ॥ २६९ ॥ १७० ॥ २७१ ॥ इदानीमित्यादि ॥
 एवं प्रमाणादित्रयेणोत्कृष्टानामपि भक्तिमार्गादपकृष्टत्वं प्रकारविशे-
 षे त्वङ्गत्यमिति स्थापयित्वाऽन्येषां प्रमाणादिभिरपकृष्टत्वेऽपि प्रलो-
 भकत्वादपकृष्टायां तत्र प्रवृत्तिर्मा भूदिनि तेषां त्याज्यत्वं वक्तुमा-
 हेत्यर्थः ॥ निषिद्धो योगः कापालिक इत्यादि ॥ स प्रायः पाशुपता-
 ष्यतश्चोक्त इति प्रतिभानि ॥ तत्र हि पशु गतिना पशुपाशविमोक्षणा-
 धायातः पाशु गतं योगविधिं व्याख्यास्याम इत्यादिनाऽध्यायपञ्चकेन
 षट्कं । तत्र कार्यरूपो जीवः पशुः, कारणं पशुपतिरीश्वरः । योगः
 पशु गतो चित्तसमाधानम् । विधिर्भस्मना श्रियवणादिर्निरूपितः दु-
 र्यान्तसेशो मोक्षश्च प्रयोजनम् तत एव कार्यकारणयोगविधिदु-
 खान्ता इति तद्व्याख्या व्याख्यायन्त इति तत्स्वरूपबोधनायोक्तम् ।
 दीवान् पाशुपतान् दृष्ट्वा लोकायतिकनास्निकान् * विकर्मस्थान् हि-
 जान् शूदान् मयम्मा जलमाविशेदिति मिनाक्षरादौ प्रायश्चित्तयो-
 धनाथ निषिद्धत्वमवगम्यते । अतुर्यन्कन्धस्योपाख्यानाथ । अन्यो
 या कश्चिद्वैवजातीयः । एवं स्वरूपमुक्ता फलादिकं वदित्यन्त आहुः ॥
 तदुक्त्यादि ॥ उमापतिर्भूतगनिः श्रीकण्ठो ब्रह्मण सुतः * ऊचिषा-
 निदमप्यप्रो ज्ञानं पाशुपतं शिव इति मोक्षधर्मवाक्यादिभिस्तस्य मो-

क्षमारेताप्रतिपादनाहुकरीत्या सापायत्याद्य तस्य निगिद्यन्तत्पर्यं
 बोधितम् ॥ आक्तो मार्ग इत्यादि ॥ अन्येषां शिबोक्तानां स्वरूपं बाध-
 यितुमाहेत्यर्थः । अन्य इति ॥ संग्रह इत्यर्थः ॥ जज्ञे स्वप्नम् ॥ प्रकृति-
 पदस्यात्र विवक्षितमर्थं स्फुटीकुर्वन्ति ॥ त्रिपुरसुन्दरीत्यादि ॥ भूमे,
 सुपय इत्येवं पदच्छेदः । तासां शक्तीनां तोषार्थमित्यर्थः । एतेन फल-
 मुक्तम् ॥ पञ्चमेतमध्ये निरूपिताविति ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्व-
 रश्च सदाशिवः ॥ एते पञ्च महाप्रोक्ताः पादभूलं व्यवस्थिता इति
 तत्तन्प्राप्तये तद्यत्वेनोक्तावित्यर्थः । तत्र समाधिमाहुः ॥ तेरादि ॥
 त्यागप्रसङ्गादेतद्व्यान्तराणि चतुःषष्टितन्त्राणि प्रतिपाद्यार्थसहि-
 तानि लिख्यन्ते । तत्र, महामायाशम्भरतन्त्रम् । अन्यस्मिन् पदार्थे
 भगवता प्रतिभानरूपमायाप्रपञ्चरचनोपायप्रतिपादकमैन्द्रजालिक-
 यिरूपम् । १ । योगिनीजालशम्भरतन्त्रम् । योगिनीजालद्वानोपाय-
 प्रतिपादकम् । २ । तत्त्वशम्भरम्, इन्द्रजालविद्याविशेषः पृथिव्यादि-
 तत्त्वानामन्वयाऽन्यबोधोपायप्रतिपादकम् । ३ । सिद्धिमैरवत-
 न्त्रम् । ४ । मायिकमैरवतन्त्रम् । ५ । कटुफलमैरवतन्त्रम् । ६ । काला-
 ग्निमैरवतन्त्रम् । ७ । शक्तिमैरवतन्त्रम् । ८ । योगिमैरवतन्त्रम् । ९ ।
 महामैरवतन्त्रम् । १० । भैरवनायकतन्त्रम् । भैरवाष्टकमिदं कापालिक-
 मतप्रतिपादकम् । ११ । यद्वरूप शक्तिस्तत्प्रतिपादकतन्त्राणां गणो
 यद्वरूपाष्टकम् । यथा, ब्राह्मीतन्त्रम् । १२ । मातृभ्वरीतन्त्रम् । १३ ।
 जौमारीतन्त्रम् । १४ । यैष्णवीतन्त्रम् । १५ । शाराहीतन्त्रम् । १६ ।
 इन्द्राणीतन्त्रम् । १७ । चामुण्डातन्त्रम् । १८ । शिवदूर्गातन्त्रे चेति
 १९ ॥ यामला नाम सिद्धाभ्या तत्प्रतिपादकानि तन्त्राणि रुद्रयात्र-
 कादीन्यष्टौ । शक्ततन्त्रतया चतुःषष्टितन्त्राणामपि यामलतया व्य-
 यहारः । २७ । चन्द्रज्ञातन्त्रम् । कामेश्वर्यादिषोडशानित्याप्रतिपाद-
 कम् । तिथिनामधेयं नित्येति कापालिकमतदर्शकं च । २८ । मालि-
 नीतन्त्रम् । समुद्रयानोपायप्रतिपादकम् । २९ । महासंमोहनम् । जा-
 प्रतामपि निद्रितोपायप्रतिपादकम् । ३० । यामजुर्षं यामकेश्वरतन्त्र-
 म् । चतुःशतीत्यापि कथ्यते । ३१ । महादेवतन्त्रम् । यद्वकादिमिश्रि-
 कुलाचारप्रदर्शकम् । ३२ । बातुलम् । ३३ । बातुलोत्तरम् । ३४ । क-
 र्मिकं चेति । ग्रीष्मेतानि तन्त्राणि क्षेत्रकपर्णादिविधिप्रतिपादकानि
 । ३५ । हज्जितन्त्रम् । कापालिकाचारप्रदर्शकम् । ३६ । तन्त्रभेद-

गुह्यतन्त्रयोः प्रकाशं रहस्यं वा परकृतमन्त्रतन्त्रप्रयोगाणां परावृत्त्यु-
पायाः प्रदर्शिताः । ३७ । ३८ । कलाचारं कामशास्त्रं धात्स्यायनादि-
मतम् । ३९ । कलासारं रूपादिवृद्धशुपायप्रतिपादकम् । ४० । कुण्डि-
कामतम् । गुटिकासिद्धिप्रदर्शकम् । गुटिका पानपात्रम् । ४१ । मतो-
त्तरतन्त्रम् । रससिद्धिप्रकाशकम् । ४२ । घीणातन्त्रम् । घीणा नाम
योगिनी । संमोगयक्षिणीत्यस्या नामान्तरम् । तस्याः साधनोपायप्र-
दर्शकम् । ४३ । ओतलतन्त्रं, गुटिकाऽञ्जनपातुकासिद्धिः । ४४ । ओत-
लोत्तरतन्त्रं, चतुःषष्टिसहस्रयोगिनीनां दर्शनोपायः । ४५ । पञ्चाऽमृत-
तन्त्रं, पृथिव्यादिपञ्चभूतानां साधनेन मरणाभावप्रतिपादकं कापा-
लिकतन्त्रम् । ४६ । रूपभेदादिपञ्चतन्त्राण्युच्चाटनादिप्रतिपादकानि
५१ । सर्वज्ञानादितन्त्रपञ्चकं कापालिकसिद्धान्तैकदेशिदिगम्यरमता-
चारप्रदर्शकम् । ५६ । पूर्वतन्त्रादिदेवीमतपर्यन्तं तन्त्राष्टकं दिगम्य-
रैकदेशिक्षपणकमताचारप्रदर्शकम् । ६४ । एवमेतानि त्यागार्थं क्रे-
यानि । प्रस्तुतमुच्यते ॥ २७२ ॥ २७३ ॥ २७४ ॥ २७५ ॥ २७६ ॥ २७७ ॥

बौद्धाश्चतुर्विधाः पूर्वमन्तरानन्तमार्गिणः ॥

तेषां बृहस्पतिमुखाः कर्तारो हरिरथ तु ॥

कृष्णसङ्गोपनार्थाय स्वयमेव जंगाद ह ॥ २७८ ॥

वेदमार्गविरोधेन येषां करणमण्वपि ॥

ते हि पापण्डिनो ज्ञेयाः शास्त्रार्थत्वेन वेषिणः ॥ २७९ ॥

सर्वेषां नरके वासस्तमोऽर्वाक्प्रतिपादके ॥

नरकात् पुनरावृत्तौ नानायोनिषु सम्भवः ॥ २८० ॥

आनन्दस्य तिरोभावः सर्वथा दुःखमुच्यते ॥

तस्य स्थानं तु सर्वत्र यमलोको विशेषतः ॥ २८१ ॥

शुद्धं तमो दुःखरूपं सहजासुरसंश्रयम् ॥

सर्वत्र नरकश्चैव तमश्चेति त्रिधा तु तत्र ॥ २८२ ॥

सर्वत्र स्वर्गलोकश्च वासुदेवस्त्रिधा सुखम् ॥
 सुखधर्मस्तथेच्छा स्यात् किञ्चिदुद्गम एव सः ॥
 सर्वथा ह्युद्गमः कामो धर्मिणस्तु सुखं स्मृतम् ॥ २८३ ॥
 द्वेषक्रोधस्तथा दुःखं पूर्यवद् दुःखधर्मतः ॥
 लोभोऽतिकिञ्चिदुद्गमे धर्मयोः सुखदुःखयोः ॥ २८४ ॥
 मोहस्तु द्विविधाः प्रोक्तो धर्मवत् सुखदुःखयोः ॥
 मदे सुखसमुद्गमे मात्सर्येऽन्यस्य केवलः ॥ २८५ ॥
 अन्येषां सर्वधर्माणां तद्धर्मोद्गम एव च ॥
 विपाकः कर्मणां येषां प्राग्देहविनिपाततः ॥
 प्राप्तस्तानीह भुज्यन्ते ततोऽन्यानि भवान्तरे ॥ २८६ ॥
 एते सर्वे विशेषेण जीवसंनिधिमावृतः ॥
 स्फुरन्त्यन्यस्यामिमानाज्जीवो दुःखी निगद्यते ॥ २८७ ॥
 अग्रपश्चाद्भावतश्च कर्मणा स्फुरितो हरिः ॥
 अग्रोद्गमानुद्गमनैः सुखदुःखे तनोति हि ॥ २८८ ॥

एवं निषिद्धान् शाक्ताभिरूप्य बौद्धाभिरूपयति ॥ बौद्धाश्च-
 तुर्विधा इति ॥ माध्यमिकाः, सौत्रान्तिकाः, विज्ञाननादिनश्चावा-
 काश्चेति । तेषामप्यन्तरभेदाः कोटिशः सन्ति । तेषां मूलभूताना-
 ह ॥ तेषां बृहस्पतिमुखाः कर्त्तार इति ॥ लोकायतं शास्त्रं बृह-
 स्पतिना प्रणीतम् । तथान्येऽपि शुक्रमाषाचिमोहिताः । सांप्रतं
 हरिरेव बुद्धरूपेणावतीर्णो वेदनिन्दाक्षणं शास्त्रं कृतवान् । अ-
 तः सामान्येन पापण्डपतमाह ॥ वेदमार्गविरोधेनेति ॥ अलौकिक-

कवेपान् संपाद्य लोकव्यामोहनार्थं तिष्ठन्तीत्यर्थः । तेषां फलमा-
ह ॥ सर्वेषां नरके चास इति ॥ तत्रापि शास्त्रार्थत्वेन निरूप्य-मार्ग-
प्रवृत्तिकर्तृणां तम एव । नरके गतानां पुनरावृत्तिः । तमसि प्र-
विष्टानां न । पुनरावृत्तौ च शूकरादियोगिषु संभवः ॥ २७८ ॥
२७९ ॥ २८० ॥ एवं निषिद्धानां दुःखं फलत्वेन निरूप्य, किं
दुःखमित्याकाङ्क्षायामाह ॥ आनन्दस्य तिरोभाव इति । ईष-
त्तिरोभावे पदार्थान्तरत्वम् । तदग्रे वक्ष्यते । सर्वथा तिरोभावो दुः-
खम् अनिर्घृतिरूपत्वात् ॥ अन्यथा सच्चिदानन्दरूपातिरिक्तप-
दार्थाभावात् किं दुःखं स्यात् । आत्मनः प्रतिकूलं भगवद्वैमुख्य-
मेव भवति । ईषत्तिरोभावो दुःखाभावः । सर्वथोद्भवः सुखमिति
विवेकः । एवं दुःखसुखे निरूप्य तयोर्देशविशेषे नियतत्वमाह ॥
तस्य स्थानमिति ॥ जगति भगवान्नीषत्तिरोहितस्तिष्ठति । अतः सर्व-
त्र दुःखम् । यमलोके सर्वथा तिरोहितः प्राणिनामुपद्रवस्थानत्वात् ।
अतः सर्वात्मा परमदयालुस्तत्र सुतरां तिरोहितो भवति ।
शुद्धे तमसि तु दैत्यानां निवासात् सर्वथा तिरोभावः । एवं त्रैवि-
ध्यमुपपाद्यानुवदति ॥ सर्वत्रेति ॥ सर्वत्र यद् दुःखं नरकश्च तमश्चेति
दुःखत्रयम् । सर्वत्र यत्सुखं स्वर्गलोकश्च ब्रह्मानन्दश्चेति सुखत्रय-
म् । तथा सुखेऽप्युपपादनम् । इच्छादीनां स्वरूपमाह ॥ सुख-
धर्म इति ॥ धर्म आकारः । तावन्मात्रप्रकटने इच्छात्वं, तत्रापि
किञ्चित्प्राकट्ये इच्छात्वं, बहुप्राकट्ये कामत्वमिति । एवमेव द्वे-
पादयोऽपि तत्तद् दुःखस्य । लोभस्तु सुखदुःखधर्मयोरुभयोरपि
किञ्चिदुद्भेदः । मोहस्तु द्विप्रवदेकमूलो द्विरूपो धर्मयुक्तः सुखदुः-
खयोः किञ्चिदुद्भेदरूपः । मदमात्सर्ययोः स्पष्टम् । अधर्माभासे ध-
र्माभासे च तानि फलानीत्येतदर्थं निरूपितानि । कदा भवन्ती-
त्याकाङ्क्षायामाह ॥ विपाकः कर्मणामिति ॥ अल्पफलानि बहु-

काले पक्वानि भवन्ति । उपचितानवयवत्वमेव पाकः । कृष्णाधि-
पयात् । एवं कर्मणामपि विपाको ज्ञेयः । इदानीमपि पक्वानि का-
लान्तरे पक्वानि भवन्ति । स्वरूपनाशस्तु प्रायश्चित्तादिनापि भ-
वति । क्षमक्षयस्तु भोगेनैव ॥ २८१ ॥ २८२ ॥ २८३ ॥ २८४ ॥
॥ २८५ ॥ २८६ ॥ अत्र मोक्षार्थं निरूपयति ॥ एते सर्वे इति ॥
अन्तःकरणधर्मा एते जीवसानिध्यात् स्फुरिताः । स्वाश्रयावि-
वेकिनम् । अन्तःकरणाविवेकेन प्रवर्तमानं मिलिताः । स्वव्यप-
देशं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तदा जीवः सुखी दुःखीति वा लोके व्य-
वहारो भवति । नन्वेते आत्मधर्माः कुतो न भवन्ति । अन्तःकरण-
धर्मास्ते वा किं प्रमाणम् । तत्राह ॥ अग्रपश्चाद्भावत इति ॥ कर्मस्व-
रूपो भगवानन्तःकरण एव प्रकटो भवति, नात्मनि । अतः सुखदुःखा-
दयोऽन्तःकरणस्यैव धर्मा इत्युच्यते । स च कर्मात्मा विधिनिषेध-
प्रकारेण स्फुरितः पूर्वोक्तन्यायेन पुनरुदुःखे तनोति ॥ २८७ ॥ २८८ ॥

। दीक्षाक्षिरूपयतीति ॥ त्याज्यत्वायेति शेषः ॥ मास्यमिका इति ॥
शून्यत्वादप्रस्थाना ॥ रसाग्रान्तिका इति ज्ञानाकाशानुमेयक्षणिकयाद्या-
र्थवादप्रस्थाना ॥ त्रिज्ञानत्रादिन इति ॥ क्षणिकाधिज्ञानवाद्प्रस्था-
नाः । त एव गोचरा इत्युच्यन्ते । प्रत्यक्षस्य लक्षणक्षणिकयाद्यर्थवा-
द्प्रस्थाना वैमर्शिकास्ते यवार्हताः स्याद्विद्वद्भ्योच्यन्ते । तेऽप्येवैवा-
न्तर्भवन्ति ॥ चर्याका इति ॥ देहात्मवादप्रस्थाना । त एव लोका-
यतिकाः । देहान्तरितदेहपरिमाणस्यैव प्रस्थाना विगम्बरास्ते च-
र्याकस्यैव देहिनाः । एवं पञ्चाह्यप्रस्थानानि प्रसिद्धास्तुल्यनिमित्तानि ।
एतेषां नामान्युक्ता तदग्रमाणि कालस्य तत्र लोकप्रवृत्तेश्चोपपादना-
याहुः ॥ तेषामित्यादि, कृतवानित्यन्तम् ॥ तथाच मायासोदितकर्तृक-
त्वादग्रमाणाभासत्वम् । अहंनि प्रणीतस्याल्लोकप्रवृत्तिश्चेत्यर्थः ॥ अतः
इत्यादि ॥ अतो मोहार्थं मोहितैश्च प्रणीतत्वात् सामान्येन प्रसिद्धाना-
मग्रमिद्वानाद्य लक्षणतौल्येन पापण्डमतमाह एवं प्रसिद्धास्त्या-
ज्यत्वाय निरूप्यप्रसिद्धानामि त्याजयितुं पापणिग्नां लक्षणमाधना-

य तन्मतमाहेत्यर्थः ॥ वेदेत्यादि ॥ तथाच विहिततया वेदविरुद्ध-
 कृतिमत्त्वं तदभिमतमिति तेन लक्षणेन ते बोध्याः । तत्र दुर्वेपास्तु
 त्यज्यन्त एव, परं ये ईदृशास्तेषां वेपं हृष्टापि न भ्रमितव्यम् । तत्सं-
 सर्गं विष्णुपुराणप्रसिद्धकृतिरातशतधन्वनोरिव स्वस्यापि तादृक्-
 फलसंभवादिति भावः ॥ २७८ ॥ २७९ ॥ २८० ॥ किं दुःखमिति ॥
 स्वतन्त्रप्रमेयनिरूपणप्रस्तावे तु खपदार्थस्यानिरूपितत्वात् किं दुः-
 खमित्यर्थः । मूले, सर्वथापदस्य प्रयोजनं न स्फुटमितितद्विवेकतुमा-
 हुः ॥ ईपदित्यादि ॥ स्वरूपात्मकस्यानन्दस्वेपत्तिरोभावे पदार्थान्तर-
 त्वमित्यर्थः । ननु तर्हि सर्वथा तिरोभावोऽपि पदार्थान्तरमस्त्वित्य-
 त आहुः ॥ अन्यथेत्यादि ॥ ननु प्रतिकूलबुद्धिवेद्यत्यस्य तल्लक्षण-
 त्यात्तद्विरक्तमेवास्त्वित्यत आहुः ॥ आत्मन इत्यादि ॥ तथाचैवम-
 प्यानन्दतिरोभावात् तदतिरिच्यत इत्यर्थः । एवं तु खस्वरूपं निरूप्य,
 घट्यत इतिप्रतिज्ञां पूरयितुमीपत्तिरोभावादेः स्वरूपमाहुः ॥ ईपदि-
 त्यादि ॥ अयमर्थः । सच्चिदानन्दा द्विविधाः । स्वरूपात्मका धर्मात्मका-
 च्छ । एवं द्विविधा अप्याधिदैविकाध्यात्मिकाधिभौतिकभेदेन त्रिवि-
 धा । तत्र स्वरूपात्मकाधिदैविकसच्चिदानन्दरूपो भगवान् पुरुषोत्त-
 मः । आध्यात्मिकतद्रूपमक्षरं द्वितीयः । आधिभौतिकतद्रूपं क्षरं प्र-
 थमः पुरुषः । धर्मात्मकाधिदैविकसच्चिदानन्दरूपो लीलापरिकरः ।
 तादृशाध्यात्मिकसच्चिदानन्दरूपो वैकुण्ठादिपरिकरः । तादृशाधिभौ-
 तिकसदंशात्मकानि अष्टाविंशति तत्त्वानि । तादृशाधिभौतिक-
 च्चिदंशभूतं तत्त्वनिष्ठं ज्ञानम् । तादृशाधिभौतिकानन्दरूपं तत्त्वनिष्ठं
 सुखम् । एवमेव यथायथं तत्तिरोभावो ज्ञेयः । एवं सति स्वरूपात्म-
 कस्याधिदैविकाध्यात्मिकानन्दस्येपत्तिरोभावो तु आभावः । स ए-
 व मोक्ष इति लोकेरुच्यते । वैदिकसाधनस्य यज्ञादेतदेव फलम् ।
 स्वरूपात्मकस्यानन्दस्यैव सर्वथोद्भवः सुखमित्यर्थः । एवं लोकेऽपि-
 धर्मात्मकतत्त्वादिनिष्ठाधिभौतिकानन्दस्येपत्तिरोभावो लौकिकबुद्ध्या-
 भावः, सर्वथाद्रमो लोकेकसुखमित्यादि बोध्यम् । नन्वेवं सति व्या-
 पका भगवान् सर्वत्रोत सर्वत्र सुखमेव स्यात् । तिरोभावे च दुः-
 खमय स्यात् न तु द्वन्द्वमित्याकाङ्क्षायामाहुः ॥ एवमित्यादि ॥ तस्य स्था-
 नमिति ॥ स्वरूपानन्दतिरोभावस्य स्थानमित्यर्थः । नन्वेवं सति ति-
 रोभावस्य सुखस्य च परस्परविरोधात् कथं कचिदुभयस्थितिर्स्या-

काङ्क्षायामाहुः ॥ जगतीत्यादि ॥ तथाच धर्मरूपसुखाकारेण प्रकटः
 स्वरूपसुखाकारेणाप्रकट इतीषत्तिरोहितस्तस्माज्जगति द्वन्धात्मकं
 दुःखम् यमलोके तु धर्मरूपसुखाकारेणापीवद्व प्रकटो नारकीयनि-
 र्भूतिरूपेण नरकेऽपि तत्र दुःखबाहुल्यम् । शुद्धतमसि नैकनापि
 कवेणेति तत्र तथेत्यर्थः । इदं च छायातमोऽन्धतामसवञ्छेयम् । त-
 देवाहुः ॥ एवं त्रैविष्येत्यादि ॥ नन्वेवं तु त्रैविष्यास्तु सुखे तत्क-
 यमित्यत आहुः ॥ तथा सुखंऽपीत्यदि । ईदृशनुपद्रवात्यनुपद्रवसर्व-
 थानुपद्रवैर्धर्मैकसुखस्याधिर्मात्रकाविर्भावसर्वथाऽविर्भावतः सुखे-
 ऽपि त्रैविष्यमित्यर्थः ॥ इच्छादीनामित्यादि ॥ नन्वेवं सति जगति
 सर्वेषां सुखं दुःखं च तु रम्यं तस्तु प्रतिलिखितं न्यूनाधिकभावा-
 इत्याकाङ्क्षायां तत्त्वमाधानाय सर्वत्र तयोस्त्वान्यमेव तदीयाकाराणा-
 मेव परं हेतुवशान्न्यूनाधिकमात्र इत्यादि एकतुमिच्छादीनां स्वरूप-
 माहेत्यर्थः ॥ धर्म आकार इत्यादि ॥ तथाच यमाकारमात्रे इच्छा-
 शांसारूपेणैव पदभिन्नतः सुखाकार इच्छा । स एवाधिकोद्भूतः कामः ।
 आशास्यविषयानुभवेऽनुकूलतयाभिव्यक्तो मानस आनन्दः सुख-
 मिति सिद्ध्यति एते त्रयोऽप्यनुकूलतयाभिव्यक्तो मानस आनन्दः सुख-
 र्माणं च स्वरूपमुक्ता तु स्वस्य तद्वर्माणं च तत्तद्वर्माणं च तत्तद्वर्माणं
 पयमित्यादि ॥ तद् दुःखस्यति ॥ दुःखस्य तद्वर्माणं च तत्तद्वर्माणं
 नमेव हेतुद्वय इत्यर्थः । एवञ्च विषयानाशंसा रूपेणैव पदभिन्नतः
 दुःखाकारो द्वे स एवाधिकोद्भूतः प्रीतिः । अनाशस्य विषयानुभ-
 वे प्रतिबलतयाभिव्यक्तो मानस सुखतिरोभावो दुःखम् । एते त्रयो-
 ऽपि प्रतिकूलतयाभिव्यक्तो मानस सुखतिरोभावो दुःखम् । एते त्रयो-
 तथाच विषयानुभवेऽनुकूलतयाभिव्यक्तो मानस सुखतिरोभावो दुःखम् । एते त्रयो-
 अनाशस्य विषयानुभवेऽनुकूलतयाभिव्यक्तो मानस सुखतिरोभावो दुःखम् । एते त्रयो-
 भाव इति यावत् । त्रये च भेदस्त्वन्यस्य मास्त्वित्यस्य परस्मा-
 द्बुद्धिवेद्यः । मोहस्वरूपमाहुः ॥ मोहस्त्वित्यादि ॥ यथा काञ्चदृक्ष्य-
 शेष एकस्मादेव भूत्वा पञ्चदशमन्त्रान्याकरमुत्पद्यते तद्वन्कस्मा-
 द्भागदुत्पद्यमानो हिरण्यः कश्चिद् धर्मयुक्तसुखस्यैव दुःखैव रूपः । यथा
 पुत्रतात्मन्वादी । स च न.शमतामाऽनुकूलबुद्धिवेद्यः । अपरस्तु ध-
 मयुक्तदुःखस्यैव दुःखैव रूपः । यथा पुत्रहेतुदी । स त्वनाशस्यत-

या प्रतिकूलबुद्धिरेव । अन्ययोराहु ॥ मदमात्सर्ययो स्पृष्टमिति ॥
 चेत प्रसादो हर्ष । हृषोत्कर्षो मद । परोत्कर्षोऽहन मात्सर्यम् ।
 एतयोर्न्याययमनुकूलप्रतिकूलबुद्धिवेद्यत्वात् सुखदुःखरूपत्व स्फु-
 टमित्यर्थः । एव कपाञ्चित् स्वरूप निरूप्यानुक्ताना सप्रहार्य मूल
 आहु ॥ अन्येषामित्यादि । अन्यथा रागभयह्रीप्रभृतीना सर्वमनो-
 धर्माणां यथामभव सुखदुःखोद्गम एव स्वरूप ज्ञेयमित्यर्थः । तथा-
 च सूक्ष्मा सुखपूर्वावस्था राग । तादृशी दुःखावस्था भयम् । तथा
 भकर्मजुगुप्ता दुःखवर्मस्यातिसूक्ष्माज्ञेयरूपा हीरित्येव ज्ञेयम् ।
 उस्ताहस्तु निश्चयविशेषः । धृतिस्तु जिह्वापस्यजयः । विषयामलापो-
 पमर्दिका मानसी क्रिया विपरीता अधृतिः । यत्तोऽपि यदाकदाचिच्चे-
 दानुकूलमानसक्रियैवेति तु प्रसङ्गादुक्तम् । एवमन्यदप्युक्तम् । एवमे-
 तेवा स्वरूपमुक्ता एतदुद्गम हेतु आहु ॥ अधर्माभासेत्यादि ॥ तथाच
 सुखदुःखया प्रतिनियतम्यूनाधिकभावो धर्माधर्मतत्तदाभासै कृत
 इत्यर्थः । यद्यपि ज्याति शाले, परिणमानिफलोक्ति स्वप्नचिन्तास्व-
 कीर्यैरिति निर्बन्धस्य ग्रहे सुखादिकमुक्तं तथापि तेन सूचकत्वा-
 दि यद्यस्थापनाद्भिभुगीताया ग्रहनिमित्ततादूपणाच्च पूर्वोक्त एव नि-
 श्चय इति ज्ञेयम् । ननु यदि धर्माधर्माभ्यामय सुखदुःखादयस्तर्हि
 तदव्यवहितोत्तरमेव त स्याता न तु धिलभ्यः । कर्मणस्त्रिषणावस्था-
 यित्त्रय विरम्य व्यापारस्याशक्यवचनत्वात् । अथापूर्वेणाम्यदा तद्व-
 भवतीत्युच्यते कस्तर्हि तदुद्गमसमया यदैत मघन्तीति हृदि क-
 र्त्वाऽऽहु ॥ कदेत्यादि ॥ ननु कर्मणा तौल्यात् कथं केषाञ्चिदत्र वि-
 पाकोऽन्यथा जन्मान्तर इत्याकाङ्क्षाया तथा नारतस्य स्फुटीकुर्वन्ति ॥
 अन्तःफलत्यादि ॥ तथाच महाफलान्यत्र पच्यन्त इत्यस्मिन्नय तत्फलं
 भुज्यत शेषाणि परत्रेत्येव ज्ञेयम् । अयुग्रपुण्यपापानामिहैव फलम-
 दनुत इत्यादिवान्यभ्य इ यथ । एव कर्मणा स्वभावो धोचित का-
 ऽत्र पाक इत्यतो विप्रक्षिप्तपाकपदार्थं चिद्वृण्यन्ति ॥ उपचितेत्यादि ॥
 ऊष्माधिक्येन सजानीयसवलन उपचिताय यद्यत्रमेव पाकः । रूपर-
 सादिविषयास्वरूपकार्यं च फलदौ तद्गमकम् । एव पाकपदार्थेति-
 श्रियातिदिशन्ति ॥ एवमत्याद ॥ त्रिषणावस्थायित्त्वपक्षेऽप्यपूर्व-
 समुदायस्नादशस्य त्रया एव । अन्यथा परमापूर्वस्यैवासिद्धः ।
 किञ्च जातेऽपि परमापूर्वे तदानीं फलाभावात् कालादेर्दृष्टसामान्या-

सहकारिताऽपि वाच्या । तदेव फलसिद्धौ स एव पाकपदार्थः ।
 अस्माकं तु कर्मस्वरूपस्य भगवतः सार्धदिव्यत्वाद्येन पुंसा विहितेन
 स्वकर्मणाऽन्यदीयेन वा कर्मणा यादृशोऽभिव्यञ्जयितुमारब्धस्तं
 प्रति तादृशैः कर्मान्तरैः स पूर्णो यदाभिव्यक्तो भवति तदा पूर्णतया
 भोगयोग्यो भवति । तथा सति तद्व्यवभूतानां कर्मणां यत्पुण्य-
 तावयत्येवं कलाकुल्यादीनां स्थूलतेषांऽधिष्ठाभिन्त्यतया शेषः । स
 एव विपाकपदार्थो हेतु इत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः ॥ इदानीमित्यादि ॥
 तथाच यानि सूक्ष्माण्यभिन्नकानि तानि पोषावेक्षीणि तदानीमधि-
 पकानि कालान्तर उक्तरीत्या पुष्टानि फलन्तीति तारतम्यादस्त्यर्थं
 कालमेव इत्यर्थः । ननु यद्येवं कर्मणामवदपफलत्वं तदा प्रायश्चित्ता-
 दिशामप्रवेयध्यानात् इत्यत आहुः ॥ स्वरूपनाश इत्यादि ॥ मादियेदेन
 कीर्तनादेः संमहः । धर्मे, क्षरात् कीर्तनादिति । स्वरूपनाशः फला-
 ऽनुकूलाकारनाशः । कर्मक्षयस्तु तत्स्वरूपनिरोधाच्च । भोगेनेत्युपल-
 क्षणम् । तथाच, कर्मणा कर्मनिर्हारी न ह्यात्यन्तिक इत्यत * अवि-
 द्दधिकारित्वात् प्रायश्चित्तं विमर्शनम् । केचित् केवलया भक्त्या
 पासुदेवपरायणाः । अर्घं धुन्यन्ति फलस्येन नीहारमिव भास्करः ।
 शान्ताग्निः सर्वकर्मणि भस्मसात् कुर्वते तथेत्यादिषष्ठस्कन्धगीतादि-
 याश्चैरेतद्व्यतमेन कर्मक्षय इत्यर्थः ॥ २८१ ॥ २८२ ॥ २८३ ॥ २८४ ॥
 २८५ ॥ २८६ ॥ * ॥ अत्र भोक्तारमित्यादि ॥ यद्यं कर्मणां फलं
 तद्भीगावसरादिकं बोक्ता भोग कस्येवाकाङ्क्षां पूरयितुं सुखादिभ-
 मिणं च निर्दोरयितुं तत्फलभोक्तारं निरूपयतीत्यर्थः ॥ मिलिताः स्व-
 व्यपदेशं प्राप्नुयन्तीत्यर्थ इति ॥ स्वपदमात्मन्यार्यकम् । तथाच उ-
 क्तविधं संसारिणं जीवं प्राप्ताः सन्तः स्वयं जीवधर्माव्यवदेशं दृष्ट-
 वीति यावत् । अत्र वैशेषिकमतेन विधा अङ्गन्ते ॥ नन्वित्यादि ॥ स-
 मादधते ॥ अप्रत्येयं ॥ उभयशेषपक्षिमाहुः ॥ कर्मेत्यादि ॥ अयम-
 र्थः । कर्मणः कार्यं जग्मेति स्वभावस्य कार्यं परिणाम इति द्वितीय-
 स्कन्धे स्थितम् । तथाच कर्म यत्रैव प्रकटीभवति तत्रैव जनयति
 तत्रान्त-करणं प्रकटः सुखादिकं जनयति, तदा स्वभावेनान्त-करणं
 परिणमते तस्मात्तथोच्यते । अत एककर्मफलभोगे लिङ्गापेक्षा । आत्म-
 धर्मत्वे भक्षयिदस्यापि प्रियाप्रिये स्पृशेताम् । तत्तच्च, भक्षयिरे वा च
 सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत इतिधुनिर्विकल्पित । अतो मनोमात्रात्मक-

लिङ्गशरीराभ्यव्यतिरेकानुविधानाद्भ्रन्ःकरणस्यैवेने धर्मा इत्यर्थः ।
मन्यन्त'करणे प्रकटश्चेत् स्यात्तद्धांनुभूयतेति चेत् तत्राहुः ॥ न चेत्या-
दि ॥ तथाचैवंस्फुर्णरूप एव तस्य प्रकट्यमायां, न तु विशेषाकारेण
वृत्तिगोचरः न इत्यर्थः । न च कर्मणां-परिणामित्वादाविरञ्ज्यादम-
ङ्गलमिति भगवतापि दुःखस्वरूपः कर्मणां परिणाम उक्त इति तद्वि-
रोध शङ्का । कर्मणां पूर्वोक्तीरार्तिकविपाकारमपरिणामशालित्वादि-
रक्षिपर्यन्तममङ्गलं दुःखमन्न करणे भयर्न त्यर्थात् । अत एव द्वितीये,
यच्चित्तनाद'रूपयानिदंविदामिति चित्ततो दुःखमुक्तम् ॥ २८७॥२८८॥
इति फलप्रकरणम् ॥

एवं फलप्रकरणे ज्ञानमभुवितात् कर्मणो मोक्षः फलं, योगसां-
ख्यभक्तीनां मेलनेऽपि मोक्षः । केवलयोगसांख्ययोरविद्यानिवृत्ति-
धर्महीनयोस्तयोरन्येषां च नरकः फलम् । भ्रान्तप्रतिपत्ते धूमादिमार्गे
धर्मरूपं भौतिकं सुरं तत्तिरोभावरूपं दुःखं च द्विविधकर्मणां फल-
म् । तथैवोपासनायां सुरं प्रकीर्णफानां प्रवादप्रबंधो भगवद्दीययोग-
सांख्यकमार्गेण नां कालविलम्बेन भक्तिः, कापालिकयोगविपाके मो-
क्षोऽन्यथा नरकादि, नानाविधशाक्तादीनां नरक इत्येवं सर्वेषां फल-
निरूपणेन वैदिकमुख्यमार्गभगवदुक्तभक्तिमार्गातिरिक्तानां जघन्यता
फलतः प्रतिपादिता । अतः परं ज्ञानभक्तयोर्मध्य एकतरस्याधिक्यं
वा द्वयां सांख्ये वेति विचारणीयम् । तथा, पञ्चादृश्ये तयोर्गतिमिति
प्रतिपाततयात् पूर्वमीमांसानिर्णयो, वर्णाश्रमवर्ता धर्म इत्यादिना कृत
इत्युत्तरमीमांसानिर्णयः शिष्टत्वात् करणीयः । तथा, ज्ञानेऽपि सास्वि-
की मुक्तिरिति, तत्त्वमस्यादिवाक्यस्येत्यारभ्य, भजनं सर्वथा मतमि-
त्यन्तं पूर्णप्रकरणोक्तं च विमर्षणीयमिति पूर्वोक्ते प्रमाणादिप्रकरणत्र-
ये सर्वेषां प्रमेयाणां बलमपि विचारितमतः परं सर्वनिर्णयोऽवसरतः
प्राप्त इति तदर्थं साधनप्रकरणमारभन्ते ।

एवं फलं निरूप्य साधनं निरूपयितुं भगवत्प्राप्तौ किं सा-
धनमिहाकाङ्क्षायां ज्ञानं साधनमिति लोकप्रसिद्ध्या प्राप्तं ज्ञानं वेद-
विचारेण, तमेव विदित्वाऽतिमृत्पुमेतीति दुःखाऽतिक्रममेव फल-
त्वेन मन्यते । परमानन्दानुभवस्तु भक्त्येतेत्यग्रे वक्ष्यते । एतदेव
साधनद्वयं तारतम्येन यथा फलं निरूपयति तथोच्यते । तत्र ज्ञानं

दुःखं दूरीकरोति निश्चिन्तय । तदाऽऽपातत एव दूरीकरोति, मृग-
स्तु भक्तिरेवैतदपि करोति । अनर्थोपशमं माक्षःदिनिवायपात । अनो-
ज्ञाने परम्परया दुःखदूरीकरणं वक्तव्यम् । तद्यथा गनाख्या भव-
ति तामाह ।

ज्ञाने यर्हि मनोराज्यं शोकस्तेनापि नो भवेत् ॥

त्रिविधं दुःखमेतद्धि भवत्येव न संशयः ॥

सर्वाध्यासनिवृत्तौ हि सर्वथा न भवेद्यथा ॥ २८९ ॥

सा च विद्योदये सा च न शब्दात् सुविचारितात् ॥

मर्यादामङ्ग एष स्यात् प्रमाणानां तथा सति ॥ २९० ॥

गजानुमानं नैवं स्यात् साङ्कर्यं वा तथा भवेत् ॥

दशमस्त्वमसीत्यादौ देहादिविषयत्वंतः ॥ २९१ ॥

शब्दस्य साहचर्येण चक्षुषैव भवेन्मतिः ॥

स्मारकत्वमतो वाक्ये संख्याज्ञानं पुरा यतः ॥ २९२ ॥

अध्यासस्यानिवृत्तत्वाच्च विविक्तात्मदर्शनम् ॥

मनसा शक्यते कर्तुं नान्यथा सर्वदा भवेत् ॥ २९३ ॥

प्रत्यक्षेणापि विज्ञानं मायया ज्ञानकाशया ॥

स्वप्नप्रबोधरीत्या हि किमु शब्दं निवारयेत् ॥ २९४ ॥

सर्वज्ञत्वं सर्वभावंज्ञानं चापाततः फलम् ॥

सर्वो न ब्रह्म सर्वं तु वामदेवस्तथा जगौ ॥ २९५ ॥

अवयुत्या गर्भवासी मूर्त्याद्यनुवदन्मुहुः ॥

ज्ञानदुर्बलवाक्यत्वात् पापण्डवचनं मतम् ॥

सत्ये युगेऽतिमहतां भवत्येतन्न चान्यथा ॥ २९६ ॥
 स्वप्नो जागरणं चैव यथा ह्यन्योन्यवैरिणी ॥
 विद्याविद्ये तथा स्यातां न तु सर्वात्मना लयः ॥ २९७ ॥
 हृदमेव विनिश्चित्य कृष्णो ह्यर्जुनमब्रवीन् ॥
 मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥
 एवकारेण सर्वेषामनुपायत्वमाह हि ॥ २९८ ॥

ज्ञाने परीति ॥ ज्ञानस्वरूपं शब्दाच्छुनं मनसा मनोराज्यव-
 द्ददा भावयति । तदापि शोको निवर्त्तने ।
 अतो पादशेनापि तादृशेन ज्ञानेन लोके जायमाना अन्तःकरण-
 क्लेशा निवर्त्तन्ते, व्याध्यादिकस्तु न निवर्त्तते । तथा नरकदुःखम् ।
 सहजामुराणां तमोदुःखं च । तदाह विविधमिति ॥ तस्यापि नि-
 वृत्त्युपायमाह ॥ सर्वाध्यासनिवृत्तौ हीति ॥ व्यथा पीडा । सर्वाध्या-
 सनिवर्त्तकं तु ज्ञानं नेदानीन्तनानां, नेदानीन्तनशास्त्रानुसारेणेति
 निरूपयति ॥ सा चेति ॥ अविद्यानिवृत्तिर्विद्योदये, विद्या च श-
 ब्दाच्च जायते । सङ्घातस्थितो ह्यात्मा सदानुभूयते । श्रुतिः पुनः
 सङ्घातव्यतिरिक्ततां बोधयन्ती अननुभूतब्रह्मात्मभावं वा बोधय-
 न्ती पूर्वज्ञानेन बाधिता दुर्बला भवति । अतो वैराग्यादिसाधनैः
 सहिता मनननिदिध्यासनाभ्यां युक्ता अध्यासेन बलिष्ठा मन-
 सि ब्रह्माहमस्मीति वृत्तिमुत्पादयति । तदाऽनुभवरूपपरया पूर्वा-
 नुभवो बाध्यते । तत्र शब्दस्य सहकारित्वं, मनमस्तादृशस्य कर-
 णत्वम् । ये तु पुनः शब्दस्य करणत्वमाहुस्ते भ्रान्ता एव । न
 ह्यात्मविषयकेषु ज्ञानेषु मनोऽतिरिक्तं करणं भवति । बहिरिन्द्रि-
 याणां ग्राहकाणां बहिर्विषय एव सामर्थ्यात् । अत आत्मनो धर्मो

ब्रह्मत्वलक्षणो, न बाह्यः । दशमत्वादिवत् । स च देहधर्मो
 देहेष्वेवापेक्षाबुद्ध्या जन्यते । अतो दशमोऽहमिति देहरूपमात्मानं
 शब्दाज्ज्ञानतोऽपि न ब्रह्मरूपानुभवस्तदेति सिद्धान्तः । किञ्च द-
 शमोऽहमिति चाक्षुषज्ञानं शब्दे युष्मच्छब्दमयोगात् । न हि श-
 ब्दः पदस्मारितपदार्थोल्लङ्घनेन वाक्यार्थं जनयति । अतो युष्म-
 च्छब्देनास्मच्छब्दज्ञानं जनयिष्यति । तथा जायमानं चाक्षुषा मन-
 सा वा ज यने इत्यङ्गीकर्तव्यमित्याह ॥ न शब्दात् सुविचारि-
 तादिति ॥ दूषणान्तराण्याह ॥ मर्यादाभङ्ग एव स्यादिति ॥
 ज्ञानं तु प्रमाणाधीनं, न प्रमेयाधीनम् । मानाधीना मेयसिद्धिरि-
 ति । अन्यथा लोके मर्यादाभङ्गः स्यात् । तं घटमानयेत्यत्र वा-
 क्यार्थज्ञानं प्रत्यक्षं स्यात् । चीत्कारेण गजानुमानं च न स्यात् ।
 मत्प्रसन्नं जातिः, परोक्षत्वं च ज्ञानम् । तयोरप्यनुभवात् । अतः
 साङ्ख्यं च भवेत् । दशमवाक्यमन्यथासिद्धमिति । भ्रान्तानां मतेन
 दृष्टान्त इत्याह ॥ दशमस्त्वमसीति ॥ दशमोऽहमिति देहाभिन्न-
 ज्ञानं, प्रकृते तदभावमाह ॥ अध्यासस्येति ॥ प्रतिबन्धनिवृत्त्यन-
 न्तरमेव हि कारणोदयः । अतोऽध्यासस्य मतिबन्धकत्वात् शब्दा-
 ण्ज्ञानमप्युदेतीति भावः । अत एव महता साधनेन तज्जन्यते ॥
 अतः शब्दसाहचर्येण मनमापि तज्जनयितुं शक्यं नेत्यर्थः ॥ विप-
 रीते बाधकमाह ॥ अन्यथेति ॥ शब्दश्रवणमात्रेणैव तज्ज्ञाने जाने
 सर्वसाधनवैयर्थ्यमिति ॥ २८९ ॥ २९० ॥ २९१ ॥ २९२ ॥
 ॥ २९३ ॥ मुख्यज्ञानेनाऽप्यध्यामनिवृत्तिर्नास्तीत्याह ॥ मत्प्रसे-
 णापीति ॥ स्वप्नप्रबोधो यथा न निद्राव्यावर्तकस्तथा जीवमल-
 यसाधो न कदाप्यविद्यानिवर्तकः । मायाधीनत्वात्तेषाम् । यथा
 सा नानाऽवस्थाः संपादयति तथा ज्ञानावस्थामपि सम्पादय-
 तीति यैव मायानिवर्तिका सैवाध्यासं निवर्तयति, नान्येत्यर्थः ।

ज्ञानिनःमपि चेतामीत्यादिवाक्यानि च बाधकानि । किञ्च, जीव-
स्यात्मनो ब्रह्मत्वेन ज्ञानं ब्रह्मस्वरूपज्ञानानन्तरमेव । अन्यथा
रजतज्ञानरहितस्यापि शुक्तिकायां रजतभ्रमो भवेत् । अतः पूर्वं
ब्रह्मज्ञानमपेक्षितं, तेनैव कार्यसिद्ध्यात्मज्ञानं व्यर्थम् । अपरोक्षत्वा-
य तथात्वेऽप्येकदेश एव तथा भानमनर्थमेव निवारयेत्, न फलं
साधयेदिति । ब्रह्मज्ञानं पूर्वं जातं निष्फलं भवेत् । सर्वज्ञत्वं च
तस्य लक्षणम् । तत्रापि कोचन्मन्दमतय आत्मज्ञानमेव सर्वज्ञान-
मिति वदन्ति । तन्निराकरोति ॥ सर्वो न ब्रह्मोति ॥ तु पुनः स-
र्वमेव सर्वशब्देनोच्यते । यतो वामदेवः अगर्भस्थितो ह्यहं मनु-
रभवं सूर्यश्चेति सर्वशब्दार्थरूपान्मन्वादीननुवदति । अतस्तथा व-
क्तारो ज्ञानदुर्बलवादिन इति मन्तव्याः । ज्ञानस्य दुर्लभत्वमाह ॥
सत्ये युग इति ॥ भक्त्युत्कर्षार्थमाह ॥ स्वप्न इति ॥ प्रमाणमाह ॥
इदमेवेति ॥ ज्ञानी त्यात्मैव मे मत इति ज्ञानभ्रंसावाक्यं भक्तेरु-
त्कर्षार्थमेव । तपस्विभ्योऽधिको योगीत्यत्र तथा निरूपणान् । न
तथा मे प्रियतम इत्यत्र स्पष्टमेवात्मनोऽपि माहात्म्यं भक्तस्य । अ-
न्यथा गुह्यत्वेन ज्ञानानन्तरं भक्तिं न वदेत् । तदाह ॥ एवकारेण
सर्वेषु मिति ॥ २१४ ॥ २१५ ॥ २१६ ॥ २१७ ॥ २१८ ॥

एवं फलं निरूप्येत्यादि ॥ फलान्तरस्य जघन्यताप्रतिपादनद्वारा
भगवत्प्राप्तिरूपं फलं मुख्यत्वेन प्रतिपाद्य तत्र साधनं भक्तिरूपं नि-
श्चाययितुं भगवत्प्राप्तौ किं साधनं, योगाख्यो मयेति भगवद्वाक्यो-
क्त्यु समेदेषु त्रिषु लोकप्राप्त्यन्येषु च साधनेषु किं मुख्यसाधनमि-
त्याकाङ्क्षायां, ज्ञानादेव हि कैवल्यमिति श्रुत्या ज्ञानं साधनमिति हेतो-
र्लोकप्रसिद्ध्या प्राप्तं ज्ञानं, षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानान्मोक्षः, ब्रह्मा-
दिषट्पदार्थसाधर्म्यवैधर्म्यज्ञानान्मोक्षः, प्रकृतिप्राकृतविविक्ताऽऽत्म-
ज्ञानान्मोक्षः, ब्रह्मत्वेनाऽऽत्मज्ञानान्मोक्षः, ब्रह्मज्ञानान्मोक्ष इत्यादि-
रूपेण तेषु तेषु नन्वेषु प्रस्थानेषु च प्राप्तं ज्ञानं वेदविचारेण वेदे
आत्मज्ञानाद् ब्रह्मज्ञानाच्च मोक्षस्योक्तत्वान्मनान्तर्यनिरासपूर्वकतद्वि-

चारेण, तमेव विदित्वा अनिमृत्युमेतीति धृतापनिकान्तो मृत्युम अ-
 -तिमृत्युरिति योऽनिकानिमृत्युपदेन बु-
 क्त्वातिकमस्यैवात्मात्वादित् पा-
 क्योक्तं शानं बु-
 क्त्वातिकममेव फलत्वेन मन्यते । यद्बुद्धयः पडि-
 न्द्रियाणि पट्विषयाः सुखं दुःखं शरीरं चेत्येकविंशतिबु-
 क्त्वातिकमस्य, अशेषविशेषगोचरः । आदिदेविकादिति विधदुःखाः यन्तनिवृत्तः ।
 शोकनरणस्य च तेषु तेषु तन्त्रेण प्रस्थानेषु च प्रतिपादनाद् बु-
 क्त्वात्यन्ताभावमेव विवर्धीकरानि । नच नित्यं नरतिशयसुखामिदं पक्ति-
 मोक्षः । अयिद्यानिवृत्तौ स्वप्रकाशात्पञ्चानन्दस्वरूपस्यात्मनः स्वरू-
 पेणादस्थानं मोक्षः । अजपञ्चानन्दरूपं परमात्मनि जीवात्मना लया-
 मोक्ष इत्यपि बहुभिराह्रियतं । स चानन्दानुभवो प्राप्तेनैव भवतीति
 कथं बु-
 क्त्वासाधय एव फलमिति वाच्यम् । यतः परमानन्दानुभवो
 भवत्येवमपि वक्ष्यते, यथैकं बु-
 क्त्वाभावसाधकमेकं परमानन्दानु-
 भवसाधकमुतैव भवमुभयस्य धर्माभ्यादिविचारे यथा यतस्त्वैव स-
 धनद्वयस्य यथा फलद्विकारत्वं तथोच्यत इत्यर्थः ॥ निश्चितमिति ॥
 ज्ञाने सति बु-
 क्त्वाभावानुभवस्यानुभवमाक्षिप्तत्वाभिहितम् । तत्रापि
 विशेषः ॥ तदापाता इत्यादि ॥ दूरीकरणं आपाततोऽनुभवः । विषय-
 त्वनिवृत्तिः ॥ इति याज्यात् = साक्षात्पदघटितादस्माद्वाक्यात् ॥

अत इति ॥ ज्ञानवस्तु मास्मान्वाभावेन ततो बु-
 क्त्वात्यन्ताभा-
 वस्य साक्षात्कनुमयवत्त्वात् ॥ तामाहं ॥ ज्ञाने यदीत्यादिसा-
 क्त्वात्तमिहानु-
 भावाहंत्वर्थः ॥ ज्ञानस्वरूपमित्यादि ॥ भयमर्थः ।
 बु-
 क्त्वात्यन्तं प्रति या ज्ञानस्य कारणता सा केन रूपेणेति विचारणी-
 यम् । न तावज्ज्ञानत्वेन रूपेण । शोकज्ञानेनापि शीघ्रनिवृत्त्यापत्तेः ।
 नापि यथाकार्यञ्चिच्छास्त्रमिदं रूपेण । नैरायिकादिशास्त्रज्ञानन-
 बु-
 क्त्वात्यन्तं उक्तारणमात्रात् किन्तु ध्यानं नित्यं चैव श्रुत्यभि-
 म-
 न्द्रशास्त्रमिदं वा रूपेण आनयत्वात् । तदपि रूपमनाहार्यता-
 धामेय फलमात्रकम् । अतार्थनायी तु न तथा । किन्तु यत्किञ्चिद-
 शोको नियन्त्रेण इति । तन्नु नरनि प्रोक्तमस्मादिति श्रुतौ शोक-
 निवृत्तेय फलत्वेन श्रवणाच्चत्वात् विदित्वा चेत तत्राहुः ॥ अत
 इत्यादि ॥ अत इति न उक्तम् । न तावत् समागान्त्यन्तस्य बु-
 क्त्वा-
 द्वादद्यातीतत्वस्य तत्तद्वदवधारितत्वादिष्व भावनया शोकनिवृत्तः
 पुनर्भवतस्य च अशंका तत्र यावच्छाकारणमतः सर्वे बु-
 क्त्वातिवृ-

सेराहार्यं तदप्रयोजकमेव, किन्त्वनाहार्यमेव तद् यावद्बुःखध्वंसाया-
 श्पेक्षितमित्यर्थः ॥ व्याख्यादीत्यदि ॥ अत एव स्थिकस्य पामा । सो-
 ऽधस्ताच्छकटम्य पामानं कपमाण इति श्रुतेः । एवमन्यदपि ज्ञेयम्
 तदेतद्वाहंत्यर्थः ॥ सर्वाध्यासनिवर्त्तनमित्यादि ॥ तर्हि तादृशज्ञानार्थं
 यतनीयमित्याकाङ्क्षायामुक्तरीत्या । तदसिद्धिं निरूपयतीत्यर्थः ।
 शब्दान् कुनो न जायत इत्याकाङ्क्षायां तत्र शब्दस्य केवलस्य सह-
 कारिसंपन्नस्य चाकरणत्वं व्युत्पादयन्ति ॥ संघातेत्यादि ॥ दुर्बला
 भयतीति ॥ तथाच केवलः शब्दो न कारणमित्यर्थः । तर्हि सहका-
 रित्से रक्त सुविचारित कारणमस्ति त्रितित्तेतत्राहुः ॥ अत इत्यादि ॥
 तादृशस्यति ॥ शब्दसहकृतस्य घैराभ्यादित्तेतत्राहुः । अत उभय-
 थार्पि शब्दस्य न ब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्वमित्यर्थः । ननु दशमस्त्व-
 सीत्यादिलौकिकवाक्यदृष्टान्तेन शब्दस्य साक्षात्कारकरणत्वं सिद्धा-
 त्तमुक्तावहयां पञ्चदशमकरण्यां च विचारण्यादिभिर्व्युत्पादितमस्ती-
 ति कथमकरणत्वमुच्यत इति चेत्तत्राहुः ॥ ये तु पुनरित्यादि ॥ कथं
 भ्रान्ता इत्याकाङ्क्षायां दृष्टान्तवैयर्थ्येण तेषां तथात्वं व्युत्पादयन्तस्त-
 बुक्तमभ्युपगम्य दूषयन्ति ॥ न हीत्यादि ॥ दशमत्वादिवदिति ॥ वै-
 यर्थ्ये दृष्टान्तः ॥ ब्रह्मरूपानुभव इति ॥ ब्रह्मकारकवृत्तिरूपोऽनुभवो
 यस्य नादृशो न । अयमर्थः । दशमस्त्वमस्तीति वाक्यदृष्टान्तेन यः श-
 ब्दाद् ब्रह्मत्वेनात्मसाक्षात्कारो आपाद्यते स न संभवति । दशमत्वस्य
 बाह्यत्वेन शब्दतो घटादि नामिन्य तद्विषयज्ञानस्यापि संभवदुक्तिक-
 त्वात् । ब्रह्मत्वस्य न्यानतरत्वेन तद्ग्रहणे मनोऽतिरिक्तानां निकटवर्ति-
 नामिन्द्रियणामप्यसामर्थ्यमिति बाहिरिन्द्रियग्राह्यस्य शब्दस्य कुत-
 स्तारां सामर्थ्यं स्यादिति तस्य सुदूरनिरस्तत्वात् । अथात्मनिष्ठमा-
 न्तरमेव दशमत्व शब्दाद्भासन इत्युपयते, तदाप्यसंगतमेव । दशम-
 त्वस्यापेक्षाबुद्धिजन्यत्वात्तस्यां संख्याधृत्कानां सजातीयानामात्मनां
 वाच्यस्य विपर्ययाभावस्यैव ग्राहकाभावेन दौर्घट्यात् । परात्मनां प-
 रेणाग्रहणात् । अतो न गत्वादिवदशमत्वमपि तथा जनितं बाह्यमे-
 व संतस्यतीति तस्यान्तरत्वासिद्धेः । कृशोऽहमिति वदशमोऽहमिति
 प्रयग्वित्यापि देहस्यैव वेद्यत्वाच्च । अत एवमुपगमेऽपि दृष्टान्तवै-
 यर्थ्यान्नाभीष्टसिद्धिः । तदेतदुक्तमस्तीति सिद्धान्त इति ॥ अथानभ्युप-
 गम्य दूषयन्ति ॥ किञ्चेत्यादि ॥ अस्मच्छब्दज्ञानमिति ॥ अस्मच्छब्दस्मा-

रितार्थज्ञानम् । ननु तथा ज्ञानरूपेण प्रत्यक्षवाचितमिदं दूषणमकि-
ञ्चित्करमित्याकाङ्क्षायां तथात्वपारद्वाराय कार्यस्यान्यथासिद्धत्वमा-
हुः ॥ तथेत्यादि ॥ एवमेतेन संदर्भेण- केवलस्य सत्त्वशक्त्यकारणत्वं,
यान्तो दान्तः मन्तव्य इत्यादिधुतिविरोधः, सहकारित्यादप्यकरण-
त्वम्, अस्माभ्यर्थे, एष्टान्तवैयर्थ्यं, पदस्मारिणपदार्थात्पुनः चेति पद-
दूषणान्युक्तानि ॥ मर्यादाभङ्ग इति ॥ अत्र शब्दात्परोक्षे सत्यन्वयप्र-
त्यक्षच्छाब्दमेवमन्यस्मादप्यन्यत् स्यादित्यर्थः । अथेदं ज्ञानं शाब्द-
सहकृताद्विषयादेव जायते इत्यङ्गीक्रियते तदाप्यसंगतमित्याहुः ॥
ज्ञानं रित्यादि ॥ प्रमेयाधीनत्वे चाक्षुषं शाब्दमनुमितिरिति करणमि-
न्धनस्य या हाते-व्यथहरमर्थोदा-सा-अज्येतेत्यर्थः । अहमप्यङ्गीकृ-
त्य तथाङ्गीकारे-शब्दान्तरात् प्रत्यक्षे स्यादनुमितिश्च न स्यादित्या-
हुः ॥ तमिति ॥ चीत्कारेति च ॥ दूषणान्तरमाहुः ॥ प्रत्यक्षत्वमित्या-
दि ॥ इन्द्रियकार्यतावच्छेदकतयाऽनुमानादिकार्यतावच्छेदकतया च
सिद्धे प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वे जाती इदं ज्ञानं-प्रत्यक्षत्वेनेदं-परोक्षत्वेन
जायमानेत्वनुव्यवसायादनुव्यवसारे न्यपह्नोतुं शक्ये । एवं सरयपि
यदा दशमवाक्यात् प्रत्यक्षमङ्गीक्रियते तदा सांकर्यात्तयोजातिस्वाप-
ह्वप्रसङ्गः । यत्र प्रत्यक्षस्याभावोऽनुमित्यादौ तत्र परोक्षत्वम् । य-
त्र परोक्षस्याभावो घटादिस्वाक्षारकारे तत्र प्रत्यक्षत्वम् । उभयपक्षमावे-
शो दशमस्यमिति-वाक्यजन्ये-ज्ञानपरोक्षे इति सांकर्यमतस्तदप्र-
योजकमित्यर्थः । यथावता मन्येन, तत्त्वमस्यादिव्याक्यस्य शोधितस्या-
पि युक्तिः * न विद्याजनने चाकिरिति पूर्वोक्तं विचारितम् । तेन,
अस्यापि तत्र कारितमित्यन्यार्थत्वं ययुक्तं तद् इदीकृतम् । अत पर-
म्, अलौकिकं तत्प्रमेयमित्यादिकं विमुपान्नि ॥ दशमवाक्यमित्यादि ॥
तथाच मास्तु तयोजातित्वं, धर्मत्वेनैव तयोरनुमयेन जातित्वानव-
गाहात् । तथा सति भवतु सांकर्यं, को दोष इत्याकाङ्क्षायां एष्टान्त-
स्यासंगतत्वमाहृत्यर्थः । मूलस्थस्य अनिषदस्य व्याख्यानं, दशमोऽह-
मित्यादि ॥ तथाच सांकर्यं तदाङ्गीकार्यं स्वाद्यदा केवलाद्दशमवाक्या-
नुक्तविधप्रत्यक्षं निश्चीयेत । तदेव तु पुनरुक्तम् । दशमस्याक्षानस्य
एवं सरवादिस्मृतौ संख्याघटके शब्देन तत्स्मारणाद्व्याक्यस्य स्मारक-
त्वमेव तत्सहकृतस्य चाक्षुषं पदं करणत्वमतौ दशमवाक्यं स्मरणे
सुदीप्तकारणताकत्वादप्यप्रासिद्धमिति व्यर्थं सांकर्याद्यङ्गीकारप्रया-

सेन भ्रान्तानां दृष्टान्तसमर्थनमिग्न्यर्थः ॥ प्रकृत इत्यादि ॥ ननु मा-
 स्तु शब्दात् प्रत्यक्षं, तथापि दशमवाक्यसहकृतचक्षुषेव तत्त्वमस्या-
 दिवाक्यसहकृतमनसैव विविक्तात्मदर्शनमस्तु, को दोष इत्याका-
 ङ्क्षायां प्रतिबन्धकाभावाद्येवमपीत्याहेत्यर्थः । अथ नव्यनैयायिकव-
 त् प्रतिबन्धकामावस्य कारणत्वं नापेयते, तदापि तदभावाविशिष्ट-
 त्वं कारणे घाच्यमेवेत्यध्यासामविशिष्टमनसो विविक्तात्मदर्शनं
 प्रातः कारणत्वं, न त्वविशिष्टस्यापीति नेदानीन्तनमनसोऽपि कारण-
 त्वमित्याहुः ॥ अत एवेत्यादि ॥ महतोऽन ॥ शान्त इत्यादिश्रुतिबोधि-
 तेन ॥ २८९ ॥ २९० ॥ २९१ ॥ २९२ ॥ २९३ ॥ मुख्येत्यादि ॥ ननु भ-
 वात्वेवं, तथापि स्वसाधनमनसा ज्ञातं मुख्यज्ञानं त्वध्यासं निवारयि-
 ष्यति । तदा यावद्दुःखनिवृत्तिर्भविष्येवेति शङ्कनयां तदानीमपि
 सात्त्विकमेव ज्ञानमिति तद्विद्वत्तिर्नास्तीत्याहेत्यर्थः ॥ साध्य इति ॥
 मनोऽध्यापारो विद्यारूपः । एतन्न, ज्ञानेऽपि सात्त्विकी मुक्तिरित्युक्ताया
 मुक्तेः स्वरूपमुक्तम् ॥ सैव मायानिवर्त्तिकेति ॥ मायायाः निवर्त्तिका
 या सामग्री सैत्यर्थः । तथाच भगवत्प्रपात्तं रवाध्यासनिवर्त्तिका, ने-
 तरदिति भावः । प्रपत्त्यभावे ज्ञानस्याप्रयोजकत्वं यदुक्तं तदुपोद्बल-
 यन्ति ॥ ज्ञानिनामित्यादि ॥ तथाच साक्षात्कारस्याविचेनाध्यासनि-
 वर्त्तकार्यं तदा कुतस्तरां शाब्दस्येति भावः । अथ तुष्यतु दुर्जनन्या-
 येन प्रपत्त्यभावं प्रपञ्चज्ज्ञानस्य तथात्वमङ्गीक्रियते तदापि तद्वैय-
 र्थ्यरूपं दूषणमाहुः ॥ किञ्चेत्यादि ॥ अत इति ॥ तत्त्वेन ज्ञाने तज्ज्ञान-
 स्य प्रयोजकत्वात् ॥ कार्यसिद्धायिति ॥ ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वादेक-
 त्याच्च तज्ज्ञानं नैयात्मनोऽपि ज्ञानसिद्धौ । तथाच धनार्थं धायमान-
 स्य संचित्तनाशापान इति भावः । ननु, स हि तत्त्वतो ज्ञातः स्या-
 ऽऽत्मसाक्षात्कारस्योपकरोतीति ध्रुतं ब्रह्मज्ञानस्य सहकारित्वमेवेति ना-
 ऽऽत्मसाक्षात्कारस्य वैयर्थ्यमिति चेन्न ब्राहुः ॥ अपरोक्षेत्यादि ॥ तथा-
 चैवं ब्रह्मज्ञानस्य सहकारित्वे ब्रह्मकदेशे शारीर एव साक्षात्त्वमिति
 तेनापरोक्षेण शोफनिवृत्तिरेव भविषी न तु, ब्रह्मविदामेति परमिति
 श्रुत्युक्ता परप्राप्तिरपीति ब्रह्मज्ञानवैफल्यानुन्दिलसुरतापत्तिरित्यर्थः ।
 एतन्न तस्यां मुक्तायनादयः समर्थिनः । ननु ब्रह्मज्ञानस्यैवमेव फलम-
 स्वयतो न वैफल्यमिति चेन्न ब्राहुः ॥ सर्वज्ञत्वेत्यादि ॥ फले आपातत्व-
 मयान्तरत्यम् ॥ तथाच यस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितं भवतीत्या-

विश्वामं सर्वतस्त्यक्त्वा कृष्णमेव भजेद बुधः ॥२९९॥

न दृष्टः श्रुतपूर्वो वा भजन् कृष्णमनामयम् ॥

न भक्तः सर्वथा यस्माद् गोप्यो गावस्तथाऽभवन् ॥ ३०० ॥

आपानतस्तु सर्वेषामुपायत्वं मयोदितम् ॥

विष्णोः कृगविशिष्टानां तत्फलं नान्यथा भवेत् ॥ ३०१ ॥

यज्ञ योगेन सांख्येन दानव्रततपोऽध्वरैः ॥

व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ॥ ३०२ ॥

तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य चांदनां प्रतिचांदनाम् ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च ॥ ३०३ ॥

सामंक्रमेव कारणमात्मानं सर्वदेहिनाम् ॥

याहि सर्वात्मभावेन यास्यसे ह्यकुनोभयम् ॥ ३०४ ॥

इत्येकादशसर्वस्वं भगवान् स्वयमुक्तवान् ॥

आत्मानं हि स्वयं वेद तस्मादन्यत्रचो सृष्टा ॥ ३०५ ॥

कर्मपांगादयः सर्वे कृष्णोद्गमनहेनवाः ॥

उदासीनतयोद्देशात् हि सर्वात्मना फलम् ॥ ३०६ ॥

भक्तावत्पादरेणैव प्रकटो जायते हरिः ॥

आत्मानं च तनो दद्यात् सुखं का परिदेवना ॥ ३०७ ॥

सहनं खननं गङ्गातीरास्थितिवंदनं तत् ॥

सांख्यो योगस्तथा भक्तिस्तत्र प्रेमातिसौख्यदम् ॥ ३०८ ॥

पिता वर्यथा बालं सुखं भक्ते तथा हरिः ॥

- प्रेम्णैव सर्वतोऽत्यर्थं गोपीनां कामदो यतः ॥ ३०९ ॥
 अछिद्रसेवनाच्चैव निष्कामत्वात् स्वयोग्यतः ॥
 द्रष्टुं शक्यो हरिः सर्वैर्नान्यथा तु कथञ्चन ॥ ३१० ॥
 दयया सर्वभूतेषु सन्तुष्ट्या येन केनचित् ॥
 सर्वेन्द्रियांगशान्त्या च तुष्यत्याशु जनार्दनः ॥ ३११ ॥
 शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः
 स्मरन्ति नन्दन्ति तनेहितं जनाः ॥
 त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं
 भवेत्प्रवाहोपरमं पदाऽम्बुजम् ॥ ३१२ ॥
 अन्नर्बहिः साधनयोः स्वरूपं परिकीर्तितम् ॥
 प्रकारश्चाप्ययं प्राक्तो दर्शननान्यथा तु तत् ॥ ३१३ ॥

फलितमाह ॥ ज्ञानादीनामिति ॥ ननु भक्तस्याप्यन्ते ज्ञानं
 पञ्चान्मोक्ष इति कुतो न कल्प्यते । न ह्यात्मनोऽन्य आत्मीयः प्रियो
 भविनुमर्हतीत्याशङ्काह ॥ न हृष्ट इति ॥ श्रुतपूर्वोऽपि नास्ति । हृष्टो-
 ऽपि नास्ति । अनामयं तमसः परं, भूयश्चान्ते विश्वमायानिष्ठ-
 त्तिरिति तादृशी मुक्तिः सर्वथापदेनोच्यते । तत्र हृष्टान्तमाह ॥
 मोक्षो गावस्तथ ऽभवन्निति ॥ मत्स्वरूपाविदोऽबलाः * ब्रह्म मां
 परमं प्रापुरिति वाक्यात् ॥ २९९ ॥ ३०० ॥ नन्वेवं सति, तमेव विदि-
 त्वेति विदित्वेत्यर्थस्य विवक्षितत्वाज्जीवपक्षनिराकरणस्यानङ्गीका-
 राच्च कथमेवमुच्यत इत्याशङ्काह ॥ आपातत इति ॥ येऽस्माभिर्ज्ञाना-
 दय उपायस्तेनोक्तास्ते लोकानां प्ररोचनार्थं निरूपिताः, तथापि
 न वाचिनार्थत्वम् । भगवत्कृपायुक्तत्वे तेषामपि फलप्राप्तकत्वात् ।

वचनं तु प्ररोचनार्थम् । वस्तुनस्तु कृपैव साधनम् । तमेव विदि-
 स्वेत्येवकारो नान्यथा उवाच्येयः । अतो नात्मज्ञानं मुख्यफलसा-
 धकम् । आत्मलाभाज परं विद्यते । तरति शोकमात्मवित् । अथ
 योऽन्यां देवतामुपास्य इत्यादिवाक्येषु आत्मशब्दो भगवद्वाचको,
 न जीववाचकः । अभेदोपासना च श्रूयते । न हि निन्द्य निन्दितुं
 भवर्त्त इति न्यायात् । नाऽमेतस्याजी सन्नयेदित्यवाक्यात्, एकत्वेन
 पृथक्तेनेति भगवद्वाक्यात् । अतो मूलज्ञानं साधनं भवदापि, तावता
 न भवतीति प्रादुर्भावकरणात् प्रैव साधनमिति निश्चीयते ॥३०१॥
 अन्येषामनुष्ठानत्वे ममाणमाह ॥ यन्न योगेनेति, वाप्यवप्रपम् ॥ सां-
 ख्यं ज्ञानशास्त्रम् । ननु विहितानिपिद्धत्वादिकल्पो भवत्तु, न
 त्वसाधकनेत्याशङ्क्याह ॥ इत्येकादशसर्वस्वमिति । भगवानेव फल-
 मिति स चेत् स्वापार्य, तन्न भवतीति निषेधति तदाऽन्यथाक्यं
 सुधा । मुख्यबलत्वे हि विकल्पः । भगवत्तत्त्वं फलत्वं भगवद्वाक्यादे-
 वावसीयते । यत्नः परतरं नान्यदित्यादिभिः । तस्माज्ज्ञानादीनां
 न साधकत्वम् ॥ ३०२ ॥ ३०३ ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥ ननु पैदा
 अपि भगवद्वाक्यमेवेति श्रुतिस्मृतिविरोधे श्रुतिर्वलिष्ठेति कथं ज्ञा-
 नस्य साधकत्वं तत्राह ॥ कर्मयोगादय इति ॥ भगवान् स्ववाक्य-
 सत्यत्वाप कर्मयोगादिष्वपि प्रकटो भवति, परं निर्बन्धेन, यथा
 महत् लौकिकः । अत उदामीनतयोद्भेदान् सर्वथा मुख्यं फलं न
 प्रयच्छति । भक्तां विशेषमाह ॥ भक्ताविति ॥ सुखे स्वस्वानन्दे
 हृष्टान्तेन तारतम्यं बोधयति ॥ सहनमिति ॥ ज्ञानपार्श्वे दुःखे समागते
 तन्निवृत्तिः सहनश्रया । यथा कृपायां सहनम् उपायः । योगस्तु
 खननमायः । भक्तिस्तु गङ्गातीरस्थितिरूपा । दुःखनिवृत्तिकस्य
 प्रकटत्वात् । तत्रापि प्रेमसम्भवे गङ्गा स्वयमुद्यम्य पारयति । तस्यां
 भगवान् ॥ ३०६ ॥ ३०७ ॥ ३०८ ॥ ननु, शीतमात्रं फलात्मा

महान् कथं गच्छेत् ॥ मन्त्राह ॥ पिता चरेदिनि ॥ इनेहमार्गे हीन-
भावो न दापाय । लौकिकपरमेतदिति न यन्तव्यम् । यतो भग-
वान् प्रेम्णा गार्गीभ्यः अदेयमपि कामं दत्तवान् । न च लौकिक-
स्याप्यत्र, पूर्णकामत्वात् । न हि स्वत इच्छारहितः कोऽप्येवं
मगच्छति । ननु मेम दृष्टे भवति । सर्वथा अदृष्टे कथं प्रेमेत्याद्य-
क्या दर्शनोपायमाह ॥ अच्छिद्रेमेवनादिति ॥ सेवनं स्वयोग्यानु-
सारिण । न तत्त्वं बहु वा प्रयोजकम् ॥ ३०९ ॥ ३१० ॥ तत्र
बहिःपावनमाह ॥ दग्गेति ॥ विशेषोपायमाह ॥ शृण्वन्तीति ॥
श्लोकत्रयस्यार्थमाह ॥ अन्नर्चद्विरिति ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥ ३१३ ॥

फलितमाहेति ॥ पूर्वोक्तप्रनाख्या क्षान्ते विचाररूपे जाते यदा त-
दभेदतः प्रियतमस्य स्फूर्तिरस्यदा भाक्तरूपचरमवृत्त्या साक्षा कारस्तदा
भगवता मुक्तिर्दीयते इति प्रनाडीषट्कमारभ्य फलपर्यन्तानां सर्वेषां
भगवदधीनत्वाच्च साधनान्तरं त्यक्त्वा तमेव भजेदित्याहेत्यर्थः । मू-
ले, तदधीनत्वेन इति ॥ भगवदधीनत्वादित्यर्थः । अतः परम, भावि-
मूर्तिं कृष्ण एवेत्यदिनाकं दृढीकर्तुं किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति ॥
ननु भक्तस्येत्याह ॥ वृत्तिचारभ्यसिद्धयर्थं भक्त्यग्रेक्षणे भक्त्यनन्तरं
ज्ञानमायानीति तस्य ऽऽगच्छत्यर्थः ॥ न ह्ये इत्यादि ॥ तथाच प्रनाड्य-
न्तरं दृष्टध्रुतविरोधे कल्प्यम् । तद्वैकमपि नास्ति, तेन कल्प्या इ-
त्यर्थः । ननु केशाक्षिद् गोगालोपासकानां सम्भाव्यत इत्यत आहुः ॥
अनामयेत्यादि ॥ तथाच भगुगांपासकानां भवतु तथा, न तु गुणा-
सीतिभक्तानामित्यर्थः । तत्र गमकमाहुः ॥ भूयश्चान्त इत्यादि ॥ तथा-
चैतादृगी मुक्तिर्भगवन्सम्बन्धाज्जायत इति श्रूयतेऽतस्तथेत्यर्थः ॥ इयं
श्वेनाश्वतरं पणियत्प्रथमाध्याय दशमी ऋक् । क्षरं प्रधानममृताक्षरं
हरः क्षरत्मातावीशने देव एकः * तस्याभिधानाद्योजनात्तत्त्वभावादु
भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति । तदर्थस्तु क्षरशब्दवाच्य यत्प्र-
धानं प्रकृतिः, अनृतशब्दवाच्यं यदक्षरपुरुषः, तदुभयं हरः सर्वाविद्या-
निवर्त्तको भगवान् अथवा क्षरं सर्वे जीवा, प्रधानं प्रकृति, भक्षरं
चेति प्रथमनूप तेषां हरैक्यमाह । न च हरादिपदानामुपनिषदि दर्शना-

विश्वपरत्वमुपनिषद्ः शङ्काम् । पञ्चमतेन निरूप्य भग्यं पिशेयमाह ।
 सप्तमानो पूर्वोक्तौ तत्रप्रत्याहारेण प्रधानमपि द्वेयः । अत्रापरः सन् ईशते
 ईशे नियमयति । एकः सुखं सन् तेनाभेदं विनिश्चयनियामकभावः
 प्रीडया उपपादितः । एवं कथनस्य प्रयोजनमाह । तस्य पूर्वोक्तस्याभि-
 ध्येनात् पूर्वोक्तसिक्तिकविस्तृतात्, योजनः तत्संबन्धविशेषात्, तस्यभा-
 धात् स्वस्य तद्व्याप्यभाषणात्, भूयश्च पुनरपि, अन्ते प्रारब्धममात्सो
 साधनपूर्णतायां वा, विद्यमानानिदृष्टिः प्रपञ्चात्प्राप्तकमायायाः स्व-
 संद्वयाया निदृष्टिः संबन्धहानिः । तथाच पूर्वमस्यासिद्धिः । अत्र-
 भावस्ततः पुनः सायुज्यमिच्छार्थः ॥ तत्रेत्यादि ॥ नन्वत्र भूतौ सम्बन्धेन
 मुक्तिकथनं भाकमस्मिन्तं चेन्नैषम् । इष्टान्तस्य सत्त्वादिप्राप्त-
 येन तत्र इष्टान्तमाहेत्यर्थः ॥ गौप्य इत्यादि । तथाच प्र धापये ह्य-
 कपाकान्तस्य मुक्तौ च फलमेव इष्टान्तस्य सत्त्वान्मुक्तिसिद्धौ भाक्ताव-
 कल्पनेन मोचितमित्यर्थः ॥ २९९ ॥ ३०० ॥ पुनः किञ्चिदाशङ्क्य प-
 रिहरन्ति ॥ नन्वेवं सतीत्यादि ॥ एवं सति, ममेवेत्ययकारेण प्रपञ्च-
 सिद्धिकामानुपायवेदं प्रीकृते, सति तमेवेति धृत्वापि तुल्यत्वात्सु-
 क्तज्ञानस्य मुक्तिहेतुर्वास्तुतिः । तं विदित्वेत्यत्र अज्ञाभिन्नं शारीरमि-
 ति व्यापयानं जीवेत्यादिनोक्तहेतोरालम्बनस्य तथात्मसिद्धिद्वारे-
 ण ज्ञानिनस्तदभिष्येकाविरयादिकं पूर्वोक्तं समुचीयते । अतः फ-
 लमनुपायसमुच्चयत इत्याशङ्क्याहेत्यर्थः ॥ वेदस्माभिरित्यादि ॥ तथा-
 च नास्माभिरनुपायसमुच्चयतेति तु तैरी सायेभ्यश्चात् ताया फल-
 यजनं स्वर्गकामादिवत् प्रत्येकनार्थमिच्छुष्यते । अतो नास्माकं भूति-
 विरोध इत्यर्थः । तथाच कामादिविज्ञानमपीति भावः । तर्हि जीव-
 पञ्चव्याप्यानमप्यादिवतामिच्छाकाङ्क्षायां ताम्यथा मयेदिति मूल-
 ष्य व्याकुर्यन्ति ॥ तमेवेत्यादि ॥ अन्वयेति ॥ जीवपरत्वेन । तज्ज्ञा-
 तस्याभादिभूतानां विरोध इत्यत आहुः ॥ आत्मेत्यादि ॥ तथाच त-
 स्य एकणाचद्वत्वात्तयोति न विरोध इत्यर्थः । नन्वस्तथा-मशब्द-
 इव भगवद्वाचनार्थं, तथापि मेदोपास्तनानिन्दाधुतिवलाद् अमेद-
 ङ्गताभावे भक्तेरपि निर्वलत्यभावातीति न शङ्कनिरास इत्यत आहुः ॥
 अमेदेत्यादि ॥ तथाच तस्याः भुतेर्मेदोपास्तनानिन्दायां तात्पर्यं भा-
 या न भक्तेर्नैवेत्यमित्यर्थः । एतद्विनिगमनाय इष्टान्तमाहुः ॥ नेत्यादि ॥
 तथाच यथायं न नित्यानुवादः, नासोमयाजी संनयेत् संनयेत्ता । सु-

त्रात् । किन्तु विकल्पपर्यवसायी । तथा निन्दापि विकल्पपर्यवसा-
यिनीत्यर्थः । ननु तत्र कल्पो यथा विकल्पगमकस्तथा नात्र गमक-
मिति भ्रमप्राप्तस्यैव निन्दा सती प्रसज्य प्रतिषेध एव पर्यवस्यति-
ति चेन्नत्याहुः ॥ एकत्वेत्यादि ॥ तथाचेतद्वाक्यं स त्या प्रवृत्त प्रतीति-
विकल्प एव पर्यवस्यतीति न न्येत्यर्थः । फलितमाहुः ॥ अत इत्या-
दि ॥ तथाच ज्ञानस्य या साधनता सा माभेदज्ञानरूपेण रूपेणापि तु
साक्षात्काररूपेण । साक्षात्कारस्त्वाविर्भावाधीन, आविर्भाव-
श्च, यमेवैव इति धुन्या वरणार्थिनो, वरण च भगवद्धीन, भगवो-
श्च प्रेमाधीन इति प्रेमेव साधनम् । केवलेन हि भावेनेति वाक्यादिति
भावः ॥ ३०१ ॥ अन्यथामेवादि ॥ ननु भवत्यत्र तथाप्यन्येषामसा-
धनत्वं किं मानमित्याकाङ्क्षायां तदाहृत्यर्थः ॥ विकल्पो भवत्विति ॥
अपिरत्रे षोडशितं गृह्णाति नातिरात्र षोडशितं गृह्णीतीत्यादौ तथा
निर्णयादित्यर्थः ॥ इत्यादिभिरिति ॥ युक्तात् सदभ्रमरूपादित् शेषः ।
॥ ३०२ । ३०३ । ३०४ ॥ ३०५ । न प्रयच्छतीति ॥ तथाच प्रमाणवि-
चारेण ज्ञानस्य साधकत्वेऽपि प्रमेयविचारेणासाधकत्वमेवति तथो-
च्यत इति भावः । भक्तौ विशेषमाहेति ॥ तर्हि भक्तौ कथं पूर्ण फ-
लं दास्यतीत्याकाङ्क्षयां तत्र दास्यत्येति हेतुपूर्वकमाहेत्यर्थः ।
अग्रिमं निगद्व्याख्यातम् । ३०६ । ३०७ ॥ ३०८ ॥ हीनभावमिति ॥
साधनभावम् ॥ एतदिति ॥ हीनभावाभ्रयणम् ॥ मूले, अच्छिद्रेत्या-
दि ॥ निष्कामत्वात् स्वयोग्यतश्चाच्छिद्रसेवनान्देवेति योजना । स्वयो-
ग्यप्रकारं बोधयितुं स्वयोग्येति व्याकुर्वन्ति ॥ सेवनमित्यादि ॥ बह-
ुकरणे भगवति भारेणाल्पकरणे कापट्येन छिद्रस्तम्भादित्यर्थः । ३०९ ॥
३१० ॥ तत्रेत्यादि ॥ दर्शने बहिरङ्गसाधनमाहेत्यर्थः ॥ दयमेति वा-
क्यं चतुर्थस्वन्यसमाप्तं नारदेनोक्तम् ॥ विशेषोपायमिति ॥ अत्राशु-
प्रसादमात्रस्योक्तत्वेनाशुदर्शनस्यानुक्तत्वात् तदर्थमाहेत्यर्थः । इदं
वाक्यं प्रथमस्कन्धे कुन्तीस्तुतौ ॥ अन्तरित्यादि ॥ अन्तरङ्गबहिरङ्ग-
यो साधनयोस्त्वित्यर्थः । अत्राच्छिद्रसेवनरूपमन्तरङ्गसाधनं प्रथमे
इति क्रमेण ज्ञेयम् ॥ ३११ ॥ ३१२ ॥ ३१३ ॥

सर्वापेक्षारहित्यामात् पौरुषस्य संभाजनम् ॥

आसक्त्या भगवद्भक्तैः परं दर्शनसाधनम् ॥ ३१४ ॥

कपिलादिर्महायोगी पूर्वं येनोपलब्धवान् ॥

तं प्रकारमिहोवाच पाक्षिकं तादृि साधनम् ॥३१५॥

राजवत् कुत्रचित् कृष्णः कस्यचित् केनचित् फलम् ॥

ददाति तावता नित्यं सर्वत्रेति न निश्चयः ॥३१६॥

प्रेम्णा सेवा तु सर्वत्र सेव्यवश्यत्वसाधनम् ॥

किञ्चिद्भक्तियुतश्चेत् स्याद्योगादिः साधनं कचित् ॥३१७॥

सर्वं ब्रह्मात्मकं जानन् कर्म चाऽपि तथाऽऽचरन् ॥

पञ्चकर्मविधानेन षोढाऽपि प्रकटः सदा ।

निर्वन्धेन फलत्येष नच भक्त्या यथा तथा ॥३१८॥

इतोऽनुत्तरं दर्शनापायमाह ॥ सर्वपिक्षेति ॥ येऽन्योऽन्यतो

भगवताः प्रसज्येत्यत्र निरूपयिष्यते । ननु कपिलेन भगवद्वं-

सारेण निरूपितः कथं नोपापस्तत्राह ॥ कपिलादिरिति ॥ न

ज्ञापते भगवांस्तत्र केन हेतुनिमित्तेन देवहूतै मुक्तिं दत्तवान् ।

परं लोके भक्त्याचनं प्रकटितवान् । पुष्टियोगमकारेषु तस्या अपि

भवेत्तः । परं पाक्षिकं साधनम् । कथं पुष्टिमार्ग इत्याकाङ्क्षायां त-

न्निरूपयति ॥ राजवदिति ॥ राजा कदाचिद्भार्यायां तेषकेन भा-

रयति । नैतावता सा महतापि घृष्ट्या भवति । तथा भेदापि भवि-

ष्यतीत्याशङ्क्याह ॥ प्रेम्णा सेवेति ॥ लोके वेदे-च प्रेम्णा सेवायां

क्षिप्यमाणायनं सेव्यो वश्यो भवति । किञ्च । योगादीनां साधक-

त्वं च प्रेमसम्बन्धात् । सम्पूर्णं वेदमार्गेणाप्येतन्न भवतीति पक्व-

काण्डद्वयार्थमनुवदति ॥ सर्वं ब्रह्मात्मकमिति ॥ तथापि निर्वन्धेनैव

फलति । वाक्यानुरोधात् ॥ लोकोऽत्र नियामकः ॥ ३१४ ॥

॥ ३१५ ॥ ३१६ ॥ ३१७ ॥ ३१८ ॥

इतोऽपीत्यादि । तृतीयस्कन्धानुसारेण साधनान्तरमाहेत्यर्थः ॥
 ये इत्यादि ॥ अत्रापि, मत्पादसेवामिरना मदीहा इति पूर्वादादस्मि-
 न्नप्युपाये सेवानुसीदयतीति प्रतिभाति ॥ कपिलादिरिति ॥ महायो-
 गी पूर्वं येनोपलब्धवान् तं प्रकारं कपिलादिरिहोवाचेति संबन्धः ।
 अत्र गमकमाहुः ॥ न ज्ञायत इत्यादि ॥ केन हेतुनिमित्तनेति ॥ अ-
 ह्यभिरस्यायैर्मताष्टकमुक्त्वाग्रे मुक्तिकथनात् केन साधनेन केन प्रयो-
 जनेनेत्यर्थः । प्रयोजनस्यापि प्रयोजकतया निमित्तत्वमाविरुद्धम् ॥ त-
 स्या इति । मुक्तेरित्यर्थः ॥ तथेत्यादि ॥ राजभार्यावत् प्रेमापि साधना-
 न्तराभिभाष्यं भविष्यति तथाच तस्यापि पाक्षिकत्वमित्याशङ्कोत्य-
 र्थः । एतेन तीर्थादायपि या मुक्तिरित्यादिनोक्ते मुक्तिरुक्ता । सर्वत्रे-
 त्यस्यार्थमाहुः ॥ लोके चेदे चेति ॥ महावाक्ये माहात्म्ये प्रतिपाद्या-
 ऽमेदप्रतिपादनेन निरुपाधिरुहेह एवामिमायात् । अगवान् ब्रह्म कात्स्न्येन
 इत्यत्रापि तथोक्तत्वाद्धोकेऽपि तथा दर्शनादिति न प्रेरिण पाक्षिक-
 त्वशङ्केति भावः ॥ प्रेमसंयन्धादिति । कोचत् स्वदेहान्तरित्यादौ
 द्वितीयस्कन्धे तथा निर्णयान्तयेत्यर्थः । लोकेत्यादि ॥ स्ववाक्यानु-
 रंधे क्रियमाणे लोकत्रयाह, कर्मयोगादयः सर्वे इत्यत्रोक्तरीत्या नि-
 यामक इत्यर्थः ॥ ३१४ ॥ ३१५ । ३१६ । ३१७ । ३१८ ॥

कणादादिमुनिश्रेष्ठाः शुक्रमोहितबुद्धयः ॥

वृथाशास्त्रकलापं हि जगुस्तेन न चान्यथा ॥ ३१९ ॥

पदार्थपोढशब्दार्थज्ञानान्निःश्रेयसाऽधिगम इत्यादिश्रुति-
 वाक्यानां का गतिरित्याह ॥ कणादादिमुनिश्रेष्ठा इति ॥ दैत्या-
 नामर्थं शुक्रमोहितबुद्धयः । मोहदशायां च शास्त्राणि कु-
 तश्च्युतः । अतो वेदविरुद्धत्वाद् भ्रान्तकृतत्वाच्च न तानि म-
 भाष्यन्ति ॥ ३१२ ॥

इत्याहेति ॥ इत्याकाङ्क्षायामाहेत्यर्थः ॥ दैत्यानामर्थं इति ॥ दैत्या-
 नां हितार्थं । तद्विद् शुक्रमोहितत्वं पुराणान्तरादयधेयम् । पद्मपुरा-
 णे तेषां शिवकृतमोहकथनात्तु प्रकारान्तरंऽपि मोहितवर्णनपायात् ।
 तदुक्तमधस्तात् ॥ ३१९ ॥

प्रेमणोऽन्यत् साधनं लोके नास्ति मुख्यं परं महत् ।
 श्रीभागवतमेवात्र परं तस्य हि साधनम् ॥ ३२० ॥
 अधिकारमभिप्राये ज्ञात्वा भक्तमुखेन हि ॥
 सकृच्छ्रवणमात्रेण कृष्णं प्रेम भवेद् ध्रुवम् ॥ ३२१ ॥
 विरक्तो विपरीतादिभावनारहितः सुहृन् ॥
 लीलामात्रश्रुतौ तस्य भवेत् प्रेमाऽखलं किमु ॥ ३२२ ॥
 श्रीभागवततत्त्वार्थमतो नश्ये सुनिश्चितम् ॥
 यज्ज्ञानात् परमा प्रीतिः कृष्णं शीघ्रं फलित्वति ॥ ३२३ ॥
 इति श्रीबल्लभाचार्यविरचिते श्रीभागवततत्त्वदीपे
 सर्वनिर्णयकथने नाम द्वितीयं प्रकरणम् ॥

परं सर्वं निरूप्य प्रेमभक्त्युपमंहरति ॥ प्रेमणोऽन्यदि-
 ति ॥ कृष्णादिना जातं प्रेम दोषदर्शनाद्विचर्षते । दोषश्च शास्त्राभावे
 लोकोदृष्ट्या भवति । अतः श्रीभागवतमेव सर्वशास्त्राऽर्थनिर्द्धारकं
 सर्वमाहात्म्यज्ञापकं प्रेमोत्पादकं भवति ॥ यस्यां वै श्रूयमाणायामि-
 ति ॥ लोकस्याजानत इति बाधनात् । तत्र लोके श्रीभागवतश्रोतृणां
 प्रेमाभाव इष्टा न श्रवणं साधनमित्याशङ्क्य विशेषमाह ॥ अधिकार-
 मिति ॥ श्रवणस्याङ्गत्रय-भागवतस्य सम्यक्कारपर्यज्ञानं, भक्त-
 मुखच्छ्रवणं, श्रोतुश्च वैराग्यमिति । एतदभावे न फलनीत्यर्थः
 इतोऽप्युक्तमाधिकारं भागवतैकदेशेनापि भक्तिर्भवतीति कैमुतिक-
 व्यायेनाह ॥ विरक्त इति ॥ सर्वथा लोकेषु विरक्तः, भागवतोक्ते
 अतभावनाविषरीतभावनासहितः । तीर्थादिना श्रद्धान्तःकरणो
 विदुरतुल्यः । ततोऽप्यधिको वा उद्धततुल्यः । तस्य लीलामात्रश्रु-

तावपि भक्तिर्भवति । अतो मुख्याधिकारे संपन्ने भागवतश्रवणे
भक्तौ न कोऽपि संदेहः ॥ ३२० ॥ ३२१ ॥ ३२२ ॥ नन्वेवं स-
ति भवतः कोपयोगः, तत्राह ॥ श्रीभागवततत्त्वार्थमिति ॥ भाग-
वतार्थे अज्ञाने, अन्यथा ज्ञाने च भक्तिर्न भवतीति । अधिकारेऽपि
ज्ञाने फले न भविष्यतीति मयोपायः क्रियते, तत्त्वार्थो विविच्यो-
च्यते । यस्मिन् ज्ञाने सर्वथा भक्तिर्भवत्येव । नापि ज्ञान भक्तिस्तू-
ष्णीं तिष्ठति । तादृशी भविष्यति या लतावत् प्रसहं वृद्धिमायान्ती
शीघ्रं कृष्णाख्यं फलं फलिष्यति । अतो भक्तीच्छायां सर्वथैतद-
नुसंधेयमिति ग्रन्थारम्भः समर्थितः ॥ ३२३ ॥

इति श्रीभागवततत्त्वादीपटीकायां श्रीवल्लभटीक्षिताविनिर्मितायां

मर्वनिर्द्धारिवरणं द्वितीयं प्रकरणम् ॥ २ ॥

यदि प्रेमैवसाधनं तर्हि लौकिकप्रयत्नादिभ्योऽन्यतोऽपि वा त-
द्भवति । श्रीभागवतोक्तरीत्या किमित्याग्रह इत्याकाङ्क्षायां पूर्वोक्तं
स्मारयितुमाहुः ॥ वृक्षादिनेत्यादि ॥ व्यवहारमात्राद्वा परिहर्तुमा-
हुः ॥ तत्रेत्यादि ॥ अत्र तात्पर्यज्ञानस्याङ्गता, तस्माद्भारतेत्यत्रोक्ता ।
भक्तमुखावृत्तजस्य शुक्रमृतादिवस्तुनिरूपणात् सिद्ध्यति । घैराग्य-
स्य च राजशीलाकादिभ्यः शेषं निगदव्याख्यातमिति शुभम् ।
अत्रैतद् बोध्यम् ॥ उत्तरतन्त्रे साधनाध्यायप्रथमपादे रहस्यधि-
करणमारभ्याऽऽन्तं पूर्वजन्मशुद्धिपितृशुद्धिविचारपूर्वकज्ञानाधिका-
रिणः शरीरनिष्पत्तिर्विचारिता । तादृशशरीरनिष्पत्तिरिदानीं दु-
र्घटा । अत्राद्यशुद्ध्या तपोऽभावेन वेदानां यातयामतया च रेतः-
सिग्नान्योः शुद्धभावात् । तथा द्वितीयपादे मुक्तियोग्यतां वि-
चार्य ज्ञानविषयो य उभयलिङ्गाद्यधिकरणविचारितस्तद्वधारणमपि
पूर्वोक्तदेहादिकं विना दुर्लभम् । न चेदमप्रयोजकम् । प्रथमपादेन
तथाऽवधारणात् । अन्यथा द्वितीयेऽध्याये नामरूपव्याकर्तृत्वादिवि-
चारोत्तरमेवोभयलिङ्गाद्यधिकरणानि भगवान् व्यासो धेदुः । अतो
न पूर्वोक्तयोग्यतां विना विज्ञेयः । तदेतदुक्तं, सत्ये युगेति महतां
भवत्यतः च ॥ ३२४ ॥ ३२५ ॥ ३२६ ॥ ३२७ ॥ ३२८ ॥ ३२९ ॥ ३३० ॥
तृतीयशरीरपादयोरन्तरद्वन्द्ववहिरद्वन्माधने विचारितम् तेन विचार्य

तावपि भक्तिर्भवति । अतो मुख्याधिकारे संपन्ने भागवतश्रवणे भक्तौ न कोऽपि संदेहः ॥ ३२० ॥ ३२१ ॥ ३२२ ॥ नन्वेवं स-
ति भवतः फेपयोगः, तत्राह ॥ श्रीभागवततत्त्वार्थमिति ॥ भाग-
वतार्थे अज्ञाने, अन्यथा ज्ञाने च भक्तिर्न भवतीति । अधिकारेऽपि
ज्ञाने फलं न भविष्यतीति मयोपायः क्रियते, तत्त्वार्थो विविच्यो-
पयते । यस्मिन् ज्ञाने सर्वथा भक्तिर्भवत्येव । नापि जाता भक्तिस्तू-
ष्णी निष्ठुति । तादृशी भविष्यति या लतावनु मसहं दृष्टिमामान्ती
क्षिप्तं कृष्णारुखं फलं फलिष्यति । अतो भक्तीच्छायां सर्वथैतद-
नुसंधेयमिति ग्रन्थारम्भः समर्थितः ॥ ३२३ ॥

इति श्रीभागवततत्त्वार्थदीपटीकायां श्रीवल्लभदीक्षितविनिर्मितायां
सर्वनिर्द्धाराचवरणं द्वितीयं प्रकरणम् ॥ २ ॥

यदि प्रेम्भवाद्यनं तर्हि लौकिकप्रयत्नादिभ्योऽन्यतोऽपि वा त-
द्भवति । श्रीभागवतोक्तरीतौ किमित्याग्रह इत्याकाङ्क्षायां पूर्वोक्तं
स्मारयितुमाहुः ॥ रुच्यादिनेत्यादि ॥ व्यभिचारमाशङ्क्य परिहर्तुमा-
हुः ॥ तत्रैत्यादि ॥ अत्र तात्पर्यज्ञानस्याङ्गता, तस्माद्भारतेत्यशोक्ता ।
भक्तमुखाच्छृण्वणस्य शुक्रमुतादिवस्तुनिरूपणात् सिद्ध्यति । घैराग्य-
स्य च राजशीलाकादिभ्यः शेषं निगदव्याख्यातमिति शुभम् ।
अत्रैतद् बोध्यम् ॥ उत्तरतन्त्रे साधनाध्यायप्रथमपादे रहस्यधि-
करणमारुपाऽऽन्तं पूर्वजन्मशुद्धिपितृशुद्धिविचारपूर्वकज्ञानाधिका-
ग्निः शरीरनिष्पत्तिर्विचारिता । तादृशशरीरनिष्पत्तिरिदानीं दु-
र्घटा । अग्राद्यशुद्ध्या तपोऽभावेन वेदानां यातयामतया चरेत-
स्मिन्गान्योः शुद्ध्यभावात् । तथा द्वितीयपादे मुक्तियोग्यतां वि-
चार्य ज्ञानविषयो य उभयलिङ्गाद्यधिकरणविचारितस्तद्वधारणमपि
पूर्वोक्तदेहादिकं विना दुर्लभम् । न चेदमप्रयोजकम् । प्रथमपादेन
तथाऽऽधारणात् । अन्यथा द्वितीयेऽध्याये नामरूपव्याकर्तृत्वादिवि-
चारोत्तरमेवोभयलिङ्गाद्यधिकरणानि भगवान् व्यासो वदेत् । अतो
न पूर्वोक्तयोग्यतां विना विज्ञेयम् । तदेतदुक्तं, सत्ये युगेति महतां
भवत्यतस्तच्चाऽन्यथेति * । न शब्दात् सुविचारितादिति च । तथा
पुनरुत्तरपादयोस्तद्व्याहिरङ्गमाधने विचारितम् । तेन विचार्ये

तत्प्रकाशस्तत्त्वदीपः । प्र० २ ।

अपि तदभावे सर्वात्मना नाऽविद्यानाशः । तदेतदुक्तं, स्वप्नो जागरणं
चेत्यादि ॥ एवं सति, तत्त्वमस्यादिवाक्योक्ताभेदज्ञानमात्रे शास्त्रस्य
न पर्यवसानं, किन्तु साधनान्तरे । तच्च भक्तिरूपमेव, नेतरदिति गी-
तैकादशस्कन्धस्थभगवद्वाक्यैरेवावसीयते । अतः सृष्टाणामपि तत्रैव
तात्पर्यम् । तदेव लिङ्गभूयास्त्वाद्यधिकरणपूषपादितम् । तदेतदुक्त-
म्- इदमेवेत्यारभ्यान्यवचो मृषेत्यन्तेन । किञ्च । पुर्याध्यायद्वये स-
र्वसामर्थ्यवत्त्वं भगवतः स्थापयित्वा मतान्तराणि चापाकृत्य तृतीये
यत् साधनं वैदिकं विचारितं तेन वैदिकसाधनादेव मुक्तिर्नेतरैः
स्मात्तैः । वैदिके च फालादिवैगुण्यात् कुण्डे तन्निरपेक्षा गीताश्री-
भागेवतयोक्ता भक्तिरेव साधनमिति जिज्ञासाशास्त्रादिप्रणयनोत्तरं
तच्च जिज्ञासाशास्त्रस्याप्येतदनुरोधित्वमेव । तदेतत् सर्वं तृतीयस्य
तृतीयपादे उपपादितम् । आर्तिज्यसूत्रे उक्तं च, भक्तिमार्गप्रचारेक-
हृदयो वादरायणः * मानं भागवतं तत्र तेनैवं श्रेयमुत्तमैरिति । त-
दिदमुक्तं कर्मयोगादय इत्यारभ्य, नच भक्त्या यथा तथेत्यन्तम् ।
एवमत्रोत्तरमीमांसानिर्णयोद्धारप्रतिज्ञा पूरिता । अतः परमेका प्रति-
ज्ञाऽवशिष्यते । गुणानामपि त्रैविध्ये हेतुरग्रे वक्तव्य इति । सा श्री-
भागवतार्थनिबन्धे पूरणीयेति सर्वं निष्कलङ्कमिति शुभम् ॥ ३२० ॥

॥ ३२१ ॥ ३२२ ॥ ३२३ ॥

स्निग्धं सितं रसघनं हृदयं स्वकीयं
वक्तुं निजेषु नवनीतमयं दधानः ॥
प्रेङ्गुभितोऽतितरले जनमानसेऽपि
ह्यासे दयालुरिति तस्य गुणं व्यनक्ति ॥ १ ॥
यस्तस्य पूर्णः करुणाकटाक्षः पूर्णोऽभवत् सर्वविनिर्णयऽपि ॥
तत्पर्यगन्मीरविशुद्धतत्त्वदीपप्रकाशाऽऽवरणस्य भद्रः ॥ २ ॥
इति श्रीमद्ब्रह्माऽऽचार्यचरणतत्त्वचन्द्रचन्द्रिका-
निरस्तहृदितमसस्तदासस्य गोस्वामि-
धीपीताम्बरसुतस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ
तत्त्वदीपप्रकाशावरणमङ्गे
सर्वविर्णयप्रकरणं द्वितीयं संपूर्णम् ॥ २ ॥

